

Sporen van moderniteit

WERKEN
UITEGEGEVEN DOOR
GELRE
VERENIGING TOT BEOEFENING VAN
GELDERSE GESCHIEDENIS, OUDHEIDKUNDE EN RECHT

No. 61

Sporen van moderniteit

*De sociaal-economische ontwikkeling
van de regio Liemers (1815-1940)*

door

J.B. SMIT

Hilversum
Verloren
2010

Deze uitgave is mede tot stand gekomen dankzij financiële steun van **!!nog invullen !!**

Op het omslag: **!!nog invullen !!**

ISBN 978-90-8704-161-8

Tevens verschenen als proefschrift aan de Wageningen University.

© 2010 J.B. Smit & Uitgeverij Verloren, Postbus 1741, 1200 BS Hilversum

Druk Wilco, Amersfoort

Brochage Van Strien, Dordrecht

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Dankwoord

Nu deze studie is voltooid past het hier om iedereen te bedanken die hebben mee geholpen. Vanaf het prille begin was dr. ir. W. Rensen bereid om mij te helpen met het samenstellen van een database die kon worden gebruikt voor het realiseren van de verschillende grafieken, die B. Talens op het einde geschikt maakte voor druk.

Bij de leerstoelgroep Agrarische Geschiedenis Wageningen heb ik al die jaren plezierig onderdak gevonden. Zo wil ik dr. A. Schuurman bedanken voor zijn kritische aantekeningen van het manuscript en dr. ir. J. Bieleman voor zijn commentaar op het deel over de landbouweconomische ontwikkeling.

Op mijn zoektocht in de archieven waren de medewerkers van het Streekarchivaat De Liemers en Doesburg, altijd bereid om relatief onbekend materiaal tevoorschijn te halen en waar nodig vragen te beantwoorden.

In het Gelders Archief te Arnhem, was dhr. M. Kok mij erg behulpzaam bij het aanreiken van de relevante stukken van het enorme archief van Gedeputeerde Staten. Dit was voor mij een onuitputtelijke bron. In de tussenliggende periode van mijn onderzoek verscheen op 30 juni 1999 de complete inventaris in drukvorm als 'Gelderse Inventarissenreeks nr. 37' en werd hierna overhandigd aan de Rijksarchivaris en het Provinciaal Bestuur van Gelderland.

De medewerkers van de bibliotheek in mijn woonplaats fronsten af en toe hun wenkbrauwen bij de vele aanvragen, maar waren erg hulpvaardig bij de zoektocht naar de vele wetenschappelijke publicaties evenals het gedrukt bronnenmateriaal. Hiervoor wil ik hen hartelijk danken.

Een aantal vaste bezoekers van de verschillende lokale en regionale archieven bedank ik omdat sommigen waardevolle ideeën aanreikten. Ook dr. G.B. Janssen uit Zevenaar volgde belangstellend de voltooiing van mijn proefschrift en was af en toe bereid tot een luisterend oor en het geven van enig commentaar. Veel collega's van de lokatie Heerenmäten van het Zevenaarse Liemers College wil ik bedanken voor hun belangstelling bij de voltooiing van dit proefschrift.

Mijn promotor, prof. dr. P. Kooij, heeft mij op onnavolgbare wijze het bedrijven van de wetenschap geleerd, die alleen door het uitoefenen van veel geduld resultaat oplevert en waar je moet leren jezelf beperkingen op te leggen bij het gebruiken van de juiste informatie. Zijn stimulans en positief kritisch commentaar waren altijd verhelderend; ik zal dit niet gauw vergeten.

Dr. J. Kuys dank ik voor zijn hulp en inzet bij de realisatie van dit werk in de Gelderse Historische Reeks.

Tenslotte bedank ik mijn gezin voor het vele geduld en hun betrokkenheid als ik weer eens vertrok naar mijn 'torenkamertje'.

Inhoudsopgave

Dankwoord	5
I De Liemers, een achtergebleven stukje Nederland?	11
1.1 Inleiding	11
1.2 De omvang van de Liemers	11
1.3 Een katholieke regio	13
1.4 De bestaande beeldvorming over de Liemers	15
1.5 Vraagstelling en onderzoeksmethode	17
1.6 Het bronnenmateriaal	18
II De demografische ontwikkeling als indicator voor een afwijkend patroon	23
2.1 De bevolkingsgroei in de Liemers	23
2.2 Geboorte	24
2.2.1 Huwelijksvruchtbaarheid	26
2.3 Huwelijksleeftijd	28
2.4 Sterfte	30
2.4.1 Zuigelingensterfte	35
2.5 Samenvatting	7
2.6 Migratie	39
2.6.1 Vertrek	39
2.6.2 Vestiging	48
2.7 Samenvatting en conclusies	51
III De Liemers, van Duitse enclave naar geïntegreerd onderdeel van de Nederlandse ruimtelijke structuur?	61
3.1 Inleiding	61
3.2 Waterwegen	61
3.2.1 Het Twente-Rijnkanaal	65
3.3 Samenvatting: het belang van de waterwegen	66
3.4 Landwegen	67
3.4.1 Tol	73
3.5 Samenvatting: het belang van de landwegen	75
3.6 Spoor- en tramlijnen	76
3.6.1 Inleiding	76
3.6.2 Een alternatieve verbinding	82
3.6.3 Het belang van de Geldersch-Overijsselsche Lokaal-spoorweg Maatschappij	84

3.6.4	Gerealiseerde tramverbindingen	87
3.7	Samenvatting: het belang van de spoor- en tramlijnen	91
3.8	De Liemers en het centrale plaatsensysteem	93
3.8.1	Arnhem	98
3.8.2	Doesburg	101
3.8.3	Doetinchem	102
3.8.4	Het Duitse achterland	104
3.8.4.1	Emmerik	104
3.8.4.2	Kleef	105
3.9	Samenvatting	106
3.10	Balans	108
IV	Beroepen, armoede en inkomens als indicatoren van een afwijkend patroon	130
4.1	Inleiding	130
4.2	De beroepsstructuur in de negentiende eeuw	130
4.2.1	Het bronnenmateriaal	130
4.2.2	Een agrarische structuur	141
4.3	De beroepsstructuur in de eerste helft van de twintigste eeuw	144
4.3.1	Een toenemende beroependifferentie	148
4.4	Tussenbalans	155
4.5	Een welvarende streek?	157
4.5.1	'Het getal der armen'	157
4.6	Inkomens en loonontwikkeling	164
4.6.1	Een analyse van de hoofdelijke omslag	167
4.6.2	Inkomens in Didam	169
4.6.3	Inkomens in Duiven	171
4.6.4	Inkomens in Zevenaar	173
4.7	Inkomensverhoudingen in de eerste helft van de twintigste eeuw	175
4.8	De sociale gelaagdheid	178
4.8.1	Status in Didam	179
4.8.2	Status in Duiven	181
4.8.3	Status in Zevenaar	183
4.9	Samenvatting en conclusie	187
V	De economische ontwikkeling	195
5.1	De landbouw	195
5.1.1	Inleiding	195
5.2	Een typering van het landbouwgebied	198
5.3	Grondgebruik	199
5.4	Watermanagement	204
5.4.1	Polderproblemen	204
5.5	De bedrijfsgrootte	209
5.6	Landbouwers	214

5.7	Verhouding eigendom-pacht	216
5.8	Akkerbouw	225
5.8.1	De samenstelling van de gewasarealen	225
5.8.2	Het gewassenareaal in twee gemeenten	232
5.9	Veehouderij	239
5.10	De verhouding tussen akkerbouw en veeteelt	246
5.11	Bedrijfsresultaten	247
5.12	Innovaties	250
5.13	Verzuilde landbouworganisaties	257
5.13.1	De Geldersche Maatschappij van Landbouw 'afdeling De Lijmers'	257
5.13.2	Van Nederlandse Boeren- en Tuindersbond naar ABTB	259
5.14	De Actie Bouwman	261
5.15	Balans	262
5.16	De nijverheid	265
5.16.1	Inleiding	265
5.17	Nijver in de Liemers	266
5.17.1	Voorgeschiedenis	266
5.18	Plattelandsnijverheid (1815-1895)	268
5.19	Industrialisatie en mechanisatie	270
5.19.1	Baksteen	274
5.19.2	Gietijzer	276
5.20	De ontwikkeling van de plattelandsnijverheid (1895-1940)	279
5.20.1	Inkt	280
5.20.2	Tabak	280
5.21	Nutsvoorzieningen	282
5.21.1	Gas	284
5.21.2	Elektriciteit	285
5.22	Samenvatting	290
5.23	Balans	292
VI	De politiek-bestuurlijke constellatie	304
6.1	Inleiding	304
6.2	Een verzuilingsthese voor de Liemers	306
6.3	De vestiging van de katholieke suprematie	306
6.3.1	De periode tot 1815	307
6.3.2	Regio-vertegenwoordigers: Van Nispen en Van Hugenpoth	310
6.3.3	De periode 1815-1848	313
6.3.4	Ontwikkelingen in de lagere bestuursorganen	316
6.3.5	De periode 1848-1853	322
6.3.5.1	De kandidaatstelling voor de landelijke verkiezingen van 1848	323
6.3.5.2	De kandidaatstelling voor de Gelderse Statenverkiezingen van 1850	324

6.4	De provinciale en landelijke verkiezingen: continuïteit en patronage (1853-1940)	328
6.4.1	Liemerse vertegenwoordigers op landelijk niveau	334
6.5	De gemeenteraden (1851-1940)	340
6.5.1	De eerste S.D.A.P.'ers	343
6.6	Balans	345
6.7	Katholieke opinieleiders en enig protestants verweer	347
6.7.1	'Roomsche woelingen'	347
6.7.2	De Van Nispens	348
6.8	Een katholiek-conservatief beleid	355
6.8.1	Het beleid op provinciaal niveau	356
6.8.2	Het beleid op gemeentelijk niveau	358
6.8.3	Geen katholiek beleid	362
6.9	Een protestantse reactie	367
6.10	De burgemeesters	370
6.11	Het onderwijs tussen modern en traditioneel	374
6.11.1	Vervolgonderwijs	374
6.11.2	Agrarisch onderwijs	376
6.12	Samenvatting en conclusie	378
vii	Een beeld vergruizeld of hersteld?	392
7.1	Inleiding	392
7.2	De indicatoren	392
7.3	Het achterhaalde beeld over de Liemers	397
	Summary	399
	Bijlagen	405
	Lijst van figuren, tabellen, grafieken, kaarten afbeeldingen en bijlagen	495
	Gebruikte afkortingen	502
	Geraadpleegde archieven	503
	Beredeneerde en geciteerde literatuur	511
	Index personenregister	539

I De Liemers, een achtergebleven stukje Nederland?

1.1 Inleiding

Dit boek geeft de weerslag van een onderzoek naar de economische ontwikkeling van de Liemers, een regio in Oost-Gelderland. De beeldvorming over de Liemers is over het algemeen niet zo positief geweest. Schrijft men elkaar daarover voortdurend na of is de Liemers inderdaad te beschouwen als een achtergebleven stukje Nederland?

Het onderzoek start aan het begin van de negentiende eeuw toen een deel van de Liemers van Pruisisch tot Nederlands gebied werd. In feite speelde er zich dus een tweedimensionaal integratieproces af, een proces van regiovorming, terwijl die regio op haar beurt zich moest voegen in de eenwording van Nederland.¹ Het zou kunnen zijn dat deze dubbele integratie een handicap is geweest maar het is ook mogelijk dat hieruit nieuwe kansen zijn ontstaan.

Als eindpunt van deze studie is 1940 genomen, omdat in de oorlog maar ook de periode erna een sterkere economische sturing van overheidswege optrad, die er in de wederopbouwperiode ook op gericht was de achterstanden van regio's weg te werken. We mogen verwachten dat de tijd daarvoor meer een economische ontwikkeling van binnenuit te zien heeft gegeven en dat is waar dit onderzoek op focust.

1.2 De omvang van de Liemers

Omdat er verschillen van opvatting zijn over welk gebied de Liemers nu precies omvat, volgt hier allereerst mijn plaatsbepaling in dat debat. Ik volg de aanduiding van de *Atlas van Nederland* en van het *Economisch Technologisch Instituut Gelderland* (E.T.I.G. of E.T.I.).² Het volgen van het E.T.I.G. is niet alleen zinvol omdat dit instituut een goed zicht had op de regionale verscheidenheid maar ook omdat het statistische informatie ordende binnen deze kaders.

In de *Atlas van Nederland* en volgens het E.T.I.G. wordt de Liemers begrensd door de Rijn, IJssel, de oude IJssel en de grens met Duitsland en omvat tien gemeenten: Angerlo, Bergh, Didam, Duiven, Gendringen, Herwen en Aerdt, Panerden, Wehl, Westervoort en Zevenaar. Inmiddels is dit aantal gemeenten door fusies teruggebracht tot Doetinchem, Duiven, Rijnwaarden, Oude IJsselstreek,

1 Knippenberg en De Pater, *De eenwording*, inl. en Van Zanden en Van Riel, *Nederland 1780-1914*, passim.

2 *Atlas van Nederland*, uitgave van de Stichting Wetenschappelijk Atlas Nederland (1963-...).

Westervoort, Montferland en Zevenaar, maar gedurende de onderzoeksperiode was dat niet het geval.³

In de negentiende eeuw werd de naam Liemers of Lijmers aanvankelijk gerelateerd aan een kleiner gebied, de zogenoemde Kleefse enclave die eerst deel uitmaakte van het hertogdom Kleef en later van het koninkrijk Pruisen.⁴ Deze enclave van om en nabij de 90 km² bestond eigenlijk uit een landtong van zes enclaves en drie bestuursdistricten: de Lijmers met hierin de stad Zevenaar en het landelijk gebied dat bestond uit de kerkdorpen of kerspels Duiven, Groessen en Loo, de heerlijkheid Wehl en Huissen met Malburgen.⁵ In deze drie gebieden benoemde de Pruisische vorst personen voor de uitoefening van een bepaald ambt, zoals dat van burgemeester of belastingontvanger. Daarom kan ook van ‘ambtsgebieden’ worden gesproken. Daarnaast waren er nog betrekkelijk onbelangrijke en kleinere enclaves zoals Lobith, Hulhuizen, ’s-Gravenwaard, Bijlandse Waard, Kijfwaard en de heerlijkheid Grondstein (zie hiervoor de afbeeldingen 1.1 en 1.2).⁶ Via het traktaat van Wenen (1815) kwam de Kleefse enclave in juni 1816 bij het Koninkrijk der Nederlanden en ging deel uitmaken van de provincie Gelderland.⁷

De naam Liemers werd nu steeds vaker gebruikt voor een groter gebied, dat niet alleen de gemeenten Zevenaar en Duiven omvatte.⁸ Didam werd er meestal bij gerekend. Deze gemeente had eeuwenlang deel uitgemaakt van het grafelijk Berghs bezit, net als Bergh en Gendringen. Opvallend is dat deze laatste twee gemeenten

3 Hier kan nog worden verwezen naar de verdere splitsing van deze bestuurseenheden in diverse kerkdorpen, waarvan de Liemers er in totaal 36 telt en diverse buurtschappen. Maar ook het omgekeerde komt voor, zoals de samenvoeging van Pannerden en Herwen en Aerdt tot de gemeente Rijnwaarden in de jaren tachtig en de recente fusies van de gemeenten Bergh en Didam tot ‘gemeente Montferland’ en Angerlo met Zevenaar. De gemeente Gendringen is opgegaan in de gemeente Oude IJsselstreek, terwijl de gemeente Wehl bij Doetinchem terecht kwam.

4 Waarschijnlijk duidt het tweede deel van Lij-mers op een ‘mars’ naam, die verwijst naar een laag gelegen en nat gebied. Het eerste deel is tot op heden onverklaard. Een andere opvatting gaat er van uit dat het woord ‘Lijmers’ op ‘limes’ teruggaat, een benaming die verwijst naar de Romeinse periode, toen dit gebied een rol speelde als grens tussen de Romeinse en Germaanse wereld. Dan is er een opvatting die veronderstelt dat het hele gebied van het vroegere aartsdiaconaat Emmerik tot de Liemers kan worden gerekend, waardoor dit gebied samenviel met de middeleeuwse ‘Gau Leomerike’. In een schenkingsakte uit het begin van de negende eeuw werden toen een aantal Liemerse dorpen genoemd, gelegen in deze ‘gau’ of ‘in pago (=landstreek) Leomerike’.

5 De totale oppervlakte van de huidige regio Liemers bedraagt ongeveer 335 km. Zonder Huissen en Malburgen bedroeg deze Kleefse enclave 85 km². De gemeenten Zevenaar (voor fusie met Angerlo), Duiven, Wehl (voor fusie met Doetinchem) en een deel van de gemeente Herwen en Aerdt (Rijnwaarden), zoals Lobith, ’s-Gravenweerd en de Kijfwaard, behoorden sinds de 14de eeuw tot het hertogdom Kleef.

6 Smit, *De Oude Kleefse Enklaves*, 9, e.v. Het stadje Huissen (1314) en het buurtschap Malburgen vallen buiten de Liemers. In de jaren zestig wordt deze laatste buurtschap, alsmede de Kleefse Pleij (aan de overzijde van de Nederrijn, alwaar de Rijn en de IJssel zich splitsen), door Arnhem geannexeerd. Op 1 januari 2001 fuseerde de gemeente Huissen met Gendt en Bemmelen tot de gemeente Lingewaard.

7 Martens van Sevenhoven, *Schets Burgerlijke Gemeenten*, 28-50 en Boogman, *Onorthodoxe beschouwingen over Gelderland*, 1-10. De auteur verhaalt hier over de Gelderse problematiek van ‘het geheel en de delen’. Hieruit blijkt dat er nauwelijks een ontwikkeld gewestelijk gemeenschapsgevoel bestond; het regionalisme heeft hier eeuwenlang de voorkeur gehad.

8 Een naam kan inhoudelijke betekenis geven aan een streek wanneer deze refereert aan specifieke kenmerken, zie hiervoor: C. Simon, *De productie en reproductie van streekidentiteiten in Nederland*, inleiding en Höckmann en Gruber (ed.), *Staatsgrenzenüberschreitende Beziehungen und Planungen*, 17-18 en Malchus, *Partnerschaft an Europäischen Grenze*, 182.

vaak niet tot de Liemers zijn gerekend.⁹ Zo rekende het Centraal Bureau voor de Statistiek (C.B.S.) aan het begin van de twintigste eeuw Bergh en Gendringen tot de Graafschap Zutphen en ook het E.T.I.G. deed dat een enkele maal.¹⁰ De geograaf H.J. Keuning die in 1945 met een gezaghebbende studie over de Nederlandse regio's kwam, deed hetzelfde.¹¹ Angerlo en Wehl werden met enige regelmaat tot de regio IJsselstreek gerekend.¹² Anderzijds zijn de gemeenten Pannerden en Herwen en Aerdts die door een meanderende Rijn wat geïsoleerd lagen ten opzichte van de andere gemeenten, lange tijd tot de Over-Betuwe gerekend.¹³ De Corop-indeling, die in 1970 werd gepresenteerd door de Coördinatie Commissie Regionaal Onderzoeksprogramma, geeft verder geen uitsluitsel. Hierbij is de Liemers verdwenen in het knooppunt Arnhem-Nijmegen.

Het is hier niet de plaats om een discussie te voeren over de precieze omvang van de Liemers. Maar wel is het zaak voor het onderzoek een heldere keuze te maken. En verder kunnen we vaststellen dat deze onzekerheid over de omvang van de Liemers niet op een grote integratie duidt. Het is daarom wel zaak om het al dan niet op elkaar betrokken zijn, van de gemeenten, deel uit te laten maken van de analyse.

1.3 Een katholieke regio

Een opvallend kenmerk van de Liemers is dat het een overwegend katholieke regio is. De Kleefse enclave grensde aan het katholieke Rijnland. In de enclavegebieden bestond van oudsher een grote godsdienstvrijheid en dat had voor een grote toeloop van katholieken gezorgd uit de omgeving die in deze vrijplaatsen konden kerken. In Wehl en waarschijnlijk ook in Zevenaar en Duiven was dan ook het overgrote deel van de bevolking katholiek. Dat was ook het geval met de voormalige gemeente Bergh, met enige relativering voor Gendringen dat tegen de overwegend protestantse Achterhoek aan lag. Eigenlijk waren alle Liemerse gemeenten overwegend katholiek, met uitzondering van Angerlo en Westervoort waar protestantse invloeden uit het naburige Doesburg en Arnhem voorkwamen maar zelfs daar waren de katholieken in de meerderheid.

⁹ Knippenberg en De Pater, *a.w.*, 148-153. De Liemers wordt hierin, samen met De Graafschap, als één van de vele historisch-geografische gebieden weergegeven.

¹⁰ Uit de diverse rapporten van dit instituut bleek geen eenduidigheid te bestaan, zie hiervoor: De Boer, *Achterhoek en Lijmers* (1955) en Meijs, *De Liemers* (1959).

¹¹ Keuning, *De historisch-geografische landschappen van Nederland* (1945) 72-73 met een afbakening van de regio Liemers en *Kaleidoscoop der Nederlandse landschappen* (1979) 268-269. In deze laatste studie gebruikt Keuning de rivierarmen om het oostelijk deel van het rivierengebied in een aantal kleinere gebieden als 'Liemers' of 'De Betuwe' onder te verdelen.

¹² Zie hiervoor *Rapport van de bij besluit der Staten van Gelderland d.d. 5 November 1896 no.6 en Uitkomsten der telling inzake het grondgebruik en den veestapel* (1912)

¹³ Smit, *a.w.*, 75 en 80-82. Vanaf 1818 behoorden Pannerden en Herwen en Aerdts officieel niet meer tot de Over-Betuwe. De gemeenten Didam en Bergh zijn met ingang van 1 januari 2005 gefuseerd in de nieuwe gemeente 'Montferland', terwijl Gendringen bij de nieuwe gemeente 'Oude IJsselstreek' werd gevoegd.

Tabel 1.1 *Religie regio Liemers (%)*, 1811 en (1869)

Gemeente	r.k.	n.h.	overig	Totaal aantal
Angerlo*	64,5 (51,5)	35,5 (47,9)	— (0,6)	742 (1664) inwoners
Bergh	93 (91,3)	6,4 (7,2)	≤1 (1,5)	2705 (5220)
Didam	95 (96,2)	4,2 (3,5)	≤1 (≤1)	2446 (3482)
Duiven*	— (96,3)	— (3,3)	— (≤1)	— (2722)
Gendringen	76 (73,9)	23 (22,9)	1 (3,2)	4322 (5778)
Herwen en A.	88,7 (83,8)	11 (15,7)	0 (≤1)	826 (2903)
Pannerden	98,8 (98,3)	1,2 (1,7)	0 (0)	437 (1042)
Wehl*	92 (91,3)	7 (8,3)	0 (≤1)	1321 (2123)
Westervoort	76,5 (67,9)	23,5 (31,8)	0 (≤1)	573 (1383)
Zevenaar	— (89,2)	— (7,9)	— (2,9)	— (3769)

Bron: R.A.G., Bataafs-Frans archief inv.nrs. 3126 t/m 13157 en Volkstelling 1869; r.k.=rooms-katholieken; n.h.=Nederlandse-Hervormde Kerk; inw.=inwoners.* Angerlo behoorde in 1811 tot het Ambt Bahr en Lat-hum. Voor Wehl is het gemeentelijk basismateriaal geraadpleegd.

Tabel 1.2 *Religie regio Liemers (%)* (1947)

Gemeente	r.k.	n.h.	geref.	overig	geen	Totaal aantal
Angerlo	60,9	37,1	0,4	0,8	0,8	3072 inwoners
Bergh	94,4	4,9	0,2	0,3	0,2	13230
Didam	96,8	2,6	0,0	0,4	0,2	8553
Duiven	95,7	3,7	0,5	0,1	—	4285
Gendringen	81,0	15,3	2,6	0,8	0,3	12097
Herwen en A.	83,5	14,3	1,0	0,6	0,6	5587
Pannerden	99,4	0,6	—	—	0,0	1543
Wehl	94,3	5,5	—	0,1	0,1	3820
Westervoort	75,5	18,2	4,7	0,9	0,7	2618
Zevenaar	90,6	7,9	0,2	0,6	0,7	8071

Bron: C.B.S. Volkstelling 1947 en gemeentelijk basismateriaal; r.k.=rooms-katholieken; n.h.=Nederlandse-Hervormde Kerk; geref.' gereformeerden; inw.=inwoners.

Uit een vergelijking van tabel 1.1 met tabel 1.2, valt af te leiden dat het aantal katholieken stabiel bleef en hier en daar nog verder toenam, behalve in Angerlo, en dat het percentage aanhangers van de overige religies nauwelijks steeg.¹⁴ Zoals al is aangegeven geeft deze specifieke religieuze structuur aanleiding om ook de factor religie in het onderzoek te betrekken, zowel in relatie met de demografische als met de economische ontwikkeling.

¹⁴ Schoonheim, *Mixing Ovaries and Rosaries*, 17-19. Het percentage van de Liemerse bevolking dat in de tellingen van 1869 aangaf rooms-katholiek te zijn, verschilde enigszins met dat van de Limburgse en Brabantse gegevens. In de Liemers lag dit in 1869 op 84%, maar in Limburg en Brabant op resp. 97,7% en 87,9%.

1.4 De bestaande beeldvorming over de Liemers

Welke informatie over de ontwikkeling van de regio Liemers is de afgelopen jaren in druk verschenen? Bestaat er zoiets als een lokaal-regionale geschiedschrijving over dit gebied? De in 2000 verschenen *Leemtenlijst van de Gelderse geschiedenis* is er duidelijk over; een regionale geschiedenis over de Liemers is er niet.¹⁵ Over de economische ontwikkeling van de Liemers is eveneens nauwelijks iets gepubliceerd, op een in 1990 verschenen studie na over twee eeuwen industriële ontwikkeling in de Achterhoek, waarin de Liemers terloops is meegenomen.¹⁶

Het rechts-historisch beeld dat over deze regio uit sommige publicaties van (amateur-)onderzoekers is af te leiden, dringt ons een beeld op van een regio waar soms langer dan elders in Nederland, zoals in grote delen van Gelre en Overijssel tot 1795, nog feodale gewoonten heersten en waar met name de lagere adel vanuit de versterkte hofstede of havezate het voor het zeggen had.¹⁷ Vergelijken we de Liemers met de vele andere negentiende eeuwse regio's in Nederland dan zien we een aantal overeenkomsten; een op landbouw georiënteerd gewest, vergeven van grote groepen kleine- of 'keuterboertjes' die gevangen zaten in een armoedige en vicieuze cirkel. Hoe kon er dan sprake zijn geweest van enige economische vooruitgang? Dan was de regio ook nog voorzien van matige verbindingen en behept met een sociaal-culturele achterstand op de rest van Nederland.

Informatie over de politiek-bestuurlijke verhoudingen is er nauwelijks, op een in 1975 verschenen proefschrift na, gebaseerd op de vroegere Kleefse enclaves, met als titel *De oude Kleefse enclaves en hun overgang naar Gelderland*. Deze studie is gebaseerd op slechts één aspect, namelijk het politiek-bestuurlijk handelen, voor een deel van de toenmalige Liemers. Maar dit verhaal over de 'Kleefse enclaves' werd vaak herleid tot mythische proporties. Was deze periode van staatkundige veranderingen niet nadelig geweest voor de ontwikkeling van de regio?

Over de plaatselijke of boven-plaatselijke politieke gebeurtenissen werd de afgelopen periode slechts zijdelings iets geschreven en al helemaal niet in relatie tot de economische ontwikkeling. Onderzoek naar de rol die was weggelegd voor het plaatselijke bestuur bij enige economische innovatie heeft dan ook niet plaatsgevonden. Het lijkt erop dat bestuurders niet bereid waren om aan te sluiten bij de ontwikkelingskansen die zich konden voordoen. Dit kan worden geïllustreerd met behulp van een voorbeeld uit het grensstadje Zevenaar. Een plaatselijke initiatief van een raadslid, dat aan de wieg had gestaan van de organisatie *Zevenaar Vooruit* (1928) om zo te proberen in deze gemeente een economisch voorwaardenschepend beleid van de grond te krijgen, kreeg lik op stuk door een starre en

¹⁵ Kamermans, *Leemtenlijst van de Gelderse geschiedenis in de negentiende en twintigste eeuw*, (Arnhem, 1999).

¹⁶ Janssen, *Op papier gezet* (2003), met hierin een overzicht van 30 jaar geschiedbeoefening en De Beuke-laer, *Nijver in het groen*.

¹⁷ Zie hiervoor: Wichers, *Overherigheid* en de bijdragen van A. Tinneveld en A.G. van Dalen in resp. *De Liemers* (1922-1947) en (1948-1955) en *De Liemers Lantaarn* (voorheen *Wabalto*) 1945- e.v.

conservatieve opvatting van de toenmalige gemeenteraad.¹⁸ De waarschuwing van de initiator dat als het roer niet zou worden omgegooid men *Zevenmaal Naar* zou zijn, werd door de andere plaatselijke vertegenwoordigers smalend weggewuifd.¹⁹

Dan zijn er nog thematische bijdragen en artikelen die in de loop der tijd over de Liemers zijn geschreven en vaak één uitzonderlijk onderwerp bestrijken met als algemeen beeld de invloed van adellijke families en hun leefomgeving, criminele voorvallen, eeuweesten van gemeenten, parochies of schutterijen en diverse opmerkelijke gebeurtenissen uit het nabije verleden.²⁰

De gemeenschappelijke noemer die is terug te vinden in de publicaties die over één enkel dorp of stadje handelen, is meestal het biografische concept, waarbinnen steden of dorpen worden beschouwd als een uniek personage. Vanaf het begin van de jaren zeventig verschenen dergelijke publicaties over de gemeenten Herwen en Aerdt (1972), waarin gemakshalve het gehele Nederlandse platteland als 'achtergebleven gebied' werd bestempeld, over Didam (1973), Westervoort (1976) en Bergh (1979).²¹ Deze reeks werd in de jaren tachtig voortgezet voor de gemeenten Herwen en Aerdt (1980), Gendringen (1983), Zevenaar (1986) en Wehl (1987).²²

Naast deze meer lokaal georiënteerde studies zijn er de afgelopen decennia over de Liemers ook publicaties verschenen met een meer regionaal karakter, zonder dat er sprake was van enige samenhang in de besproken thema's of onderwerpen. De nadruk bleef liggen op het bestuurlijk of rechtshistorisch karakter van dit gebied, waarvoor schoolmeester Van Dalen al in 1939 de toon zette met als titel *Nederlandse geschiedenis in en om de Liemers*. In 1953 verscheen er een publicatie van Van Nispen tot Pannerden en een van Tinneveld, een 'gedenkboek' dat werd uitgebracht ter gelegenheid van de inspanningen van J.H. van Heek voor Huis Bergh en omgeving. Deze laatste studie benadert de diverse regionale ontwikkelingen afzonderlijk, maar plaatst ze niet in een onderlinge samenhang.²³

Na een aantal jaren werd in 1966 de draad weer opgepakt met een publicatie van Zondervan, getiteld *Schetsen uit de Lijmers*. Van Dalen vervolgde in 1971 de eerder

18 *Ibidem*, 121-124 en 129-130 en Janssen *Sociale Woningbouw*, 23-68, over de trage besluitvorming van de gemeenteraad van Zevenaar ten aanzien van de woningbouw.

19 *Notulen van de raad*, 26 september 1928. Volgens raadslid De Roo weifelde de gemeenteraad te lang over de deelname aan een verkeersweg/kanaal naar de Achterhoek. Hij mag worden gezien als een stuwende kracht met name op het terrein van de economische vooruitgang. Ik kom hier nog op terug in hoofdstuk VI.

20 Voor de publicaties over de regio Liemers wordt verwezen naar het overzicht 'gebruikte literatuur'. Veel (amateur)onderzoekers grijpen nog regelmatig terug op de publicaties van de schoolmeesters N. Tinneveld en A.G. van Dalen.

21 Zie hiervoor: Van Dalen e.a. *Rondom het Tolhuys* (1972) voor de dorpen Lobith, Spijk, Tolkamer en Herwen en Aerdt, 169-175; Tinneveld e.a. *Toponymie Didam* (1973), waarin na een overzicht over Didam wordt ingegaan op de naamgeving of plaatsnaamkunde van verschillende akkers e.d. Zie ook: recensie 'Toponymie van Didam', van H. Draye, in 'Naamkunde' (1974) 1-4; Van Dalen, *Westervoort* (1976) en Van Dalen e.a. over *Bergh, Heren, Land en Volk* (1979). Zie verder overzicht 'gebruikte literatuur'.

22 Breuking e.a. *Herwen en Aerdt* (1980); Winands, *Gendringen* (1983) en Van Dalen met J. Thoben, *1000 jaar Gendringen*; Akkermans e.a. over *Zevenaar* en Van Petersen e.a. over *Wehl* (1987). Zie verder lijst 'gebruikte literatuur'.

23 W.H. Nijhof, *Kunst, katoen en kastelen*, passim. Deze studie gaat ook in op de periode dat Van Heek, een vermogend textielfabrikant uit Enschede, in 1912 Huis Bergh kocht evenals zijn betekenis voor de regio Liemers op het terrein van restauraties, kunstverzamelingen e.d.

genoemde publicatie met een volgend groot bestuurs- en rechtshistorisch overzicht: *Gelderse historie in de Liemers*. Drie jaar later verscheen op initiatief van het bestuur van het *Streekarchivariaat De Liemers en Doesburg* een beschrijvende werkje met als titel 'ambachten en bedrijven' in de regio.²⁴ In 1984 verscheen een overzicht van het werk van amateur-onderzoeker Tinneveld over 'zijn' Liemers en aan het einde van de jaren negentig verscheen een publicatie, die enige overeenkomsten vertoonde met het aan het begin van de jaren vijftig verschenen 'gedenkboek'.²⁵

1.5 Vraagstelling en onderzoeksmethode

Het gangbare beeld dat uit de hierboven genoemde literatuur naar voren komt, is niet erg positief voor de Liemers en vertoont hiaten. Meestal wordt een ouderwetse, achtergebleven samenleving geportretteerd, waar de economische modernisering maar langzaam doordrong. Maar klopt dit eigenlijk wel? Onderzoek in andere Nederlandse regio's en gemeenten heeft laten zien, dat achter een façade van negatieve beeldvorming, zich geregeld vernieuwing en verandering manifesteerden.²⁶ Daarom ga ik in dit boek proberen via nieuwe analyses het regionale beeld scherp te stellen. Dit gebeurt vanuit de centrale vraag: *Zijn er aanwijzingen dat de Liemers qua economische ontwikkeling achterbleef bij naburige regio's. Naar welke factoren wordt daarbij verwezen en in welke mate hebben zij de economische ontwikkeling vertraagd of een andere richting gegeven?* Het gaat hier dus om een onderzoek naar economische modernisering. Vaak wordt economische modernisering uitgedrukt in toenemende economische groei. Maar in deze studie wordt ook veel aandacht besteed aan de economische structuur die deze groei omkaderd. Vonden er structuurveranderingen plaats of bleef de structuur onveranderd? Spoorden de structuurveranderingen met een landelijke of provinciale trend of gingen ze een andere richting op? Hier dringt zich een vergelijking op met de oratie van Richard Griffith, die de Nederlandse economische ontwikkeling benaderde in een vergelijkend perspectief van achter, achterlijk of anders.²⁷

Het onderzoek is als volgt opgezet. Allereerst ga ik na of er aanwijzingen zijn dat de Liemers achterbleef qua economische modernisering. Die aanwijzingen zou je indicatoren kunnen noemen, omdat ze aangeven dat iets een bepaalde rich-

²⁴ Zie hiervoor de publicaties van Van Petersen, in overzicht 'gebruikte literatuur'. Het laatst verschenen werk kreeg als titel: *Reizen is tol betalen*. Voor de becommentariëring hiervan, zie: G. de Bruin, 'J.W. van Petersen, Reizen is tol betalen', in: *BMGN*, 119 (2004), 81-82. Studies die zijn verschenen over de Liemers en deze regio beschrijven in een andere regionale context, vanuit de Achterhoek of de regio Oude IJssel, zijn hier niet genoemd.

²⁵ Van Nispen tot Pannerden, *Losse schetsen* (1953) en Tinneveld (red.) *De Liemers. Gedenkboek dr. J. van Heek* (1953); Zondervan e.a., *Na Honderdvijftig jaar enz.* (1966); Van Dalen, *Gelderse Historie* (1971); Van Petersen e.a., *Oude ambachten enz.* (1974); Smit, *De oude Kleefse enclaves* (1975); Mombarg e.a. *De Liemers van Nol Tinneveld* (1984); Janssen e.a. *Een Liemers mens enz.* (1998).

²⁶ Brusse, *Overleven door ondernemen en Leven en werken in de Lingestreek*; Gorisse en Van Gastel over *Roosendaal en Pel, Bostel*.

²⁷ Griffiths, *Achterlijk, achter of anders? Aspecten van de economische ontwikkeling van Nederland in de 19e eeuw*, passim.

ting op ging. Dat kan in de richting van moderniteit gegaan zijn of juist niet. Deze indicatoren geven dus aanwijzingen over de mate van moderniteit van de economische ontwikkeling, maar het proces zelf blijft nog buiten beeld. Als indicatoren zijn geselecteerd:

- 1 De demografische ontwikkeling. Er zal met name gekeken worden of zich een demografische transitie heeft voorgedaan omdat deze overgang van hoge sterfte- en geboortecijfers naar lage in de literatuur vaak in relatie wordt gebracht met economische groei. Ook kan deze indicator wellicht enig inzicht geven over de uitwerking van het dominerende katholicisme.
- 2 De geografische situering. De ligging van het gebied ten opzichte van zijn omgeving en de rest van Nederland zal in kaart worden gebracht. Daarbij gaat het natuurlijk niet om de plaats op de kaart sec maar om de mate van interactie binnen het gebied en met de 'buitenwereld'. Daarbij wordt er vanuit gegaan dat een vergaande mate van interne integratie een aanwijzing zou kunnen zijn voor moderniteit. Ook een in de pas lopen bij de eenwording van Nederland geldt als zo'n indicator. Met name de ontwikkeling van de verkeersinfrastructuur zal hierbij als indicatief worden beschouwd.
- 3 De beroepsstructuur. Met name zal gekeken worden of de beroepsstructuur in zijn totaliteit verandert en of zich moderne beroepen manifesteren. Dat geeft een eerste zicht op het proces van economische ontwikkeling.
- 4 De armenzorg. Een grote groep armen zou kunnen wijzen op het achterblijven van modernisering. Een kleine juist op het tegenovergestelde.
- 5 De inkomensverdeling. Deze geeft aanwijzingen over de hoogte van de inkomens maar ook over de spreiding ervan. Hoge inkomens hoeven niet per se op moderniteit te wijzen, zeker niet als ze beperkt blijven tot een kleine groep. Maar als ze gepaard gaan met een behoorlijk aantal verdieners van middeninkomens en er bovendien in de tijd een groei is waar te nemen, kan dat op een positieve economische ontwikkeling duiden.

Nadat deze indicatoren geanalyseerd zijn zal een balans worden opgemaakt die tevens zal dienen als een aanscherping van het daarna volgende onderzoek naar het eigenlijke proces van economische ontwikkeling. Dit gebeurt zowel op regionaal als op gemeentelijk niveau. Dat moet een antwoord op de hoofdvraag opleveren. Het boek zal worden afgesloten met een hoofdstuk waarin gepoogd wordt te achterhalen wat de rol van de traditionele katholieke elite is geweest bij de economische ontwikkeling. In de bestaande literatuur komt namelijk herhaaldelijk naar voren dat deze een enorm stempel op de regio heeft gedrukt. Omdat verwacht kan worden dat deze elite niet het voortouw heeft genomen in het moderniseringsproces, is het zinvol om te analyseren of deze groep wellicht remmend heeft gewerkt.

1.6 Het bronnenmateriaal

Voor deze studie is met name gebruik gemaakt van de diverse rapporten en gegevens die deel uitmaakten van het voormalig Economisch Technologisch-Instituut

Gelderland (E.T.I.G of E.T.I.) te Arnhem.²⁸ Deze omvangrijke hoeveelheid gegevens, waar veel gemeentelijk basismateriaal in is verwerkt, zijn voor dit onderzoek van groot belang geweest. Dit strekte zich uit tot aanvullende gegevens voor het demografisch gedeelte, inclusief gegevens van het Centraal Bureau voor de Statistiek (C.B.S.), waardoor vooral veel informatie over de economische ontwikkeling kon worden achterhaald.

Naast deze gegevens is veel gebruik gemaakt van het gemeentelijk basismateriaal waarvan vooral de bevolkingsregisters, de landbouwverslagen en de kohieren van de hoofdelijke omslag. Deze laatste bron was voor de gegevens van veel Liemerse gemeenten echter beperkt beschikbaar.²⁹ Voor de gegevens over de bevolking is grotendeels gebruik gemaakt van de collectie Hofstee en materiaal van het Nederlands-Interdisciplinair Demografisch Instituut (N.I.D.I.). De hieruit geconstrueerde grafieken tonen gegevens over geboorte- en sterfte vanaf 1815 en voor de migratie vanaf 1850. De migratieregisters met een verantwoording van komende of gaande inwoners waren in sommige gemeenten maar gedeeltelijk aanwezig.

Op een aantal 'statistische overzichten' in de diverse gemeenten na, moesten de gegevens over de beroepsstructuur worden achterhaald uit de bevolkingsregisters. In het materiaal van het C.B.S. werden gemeenten met minder dan 5000 inwoners in de volkstellingsgegevens van de negentiende eeuw niet apart meegewogen, op de gemeenten Bergh en Gendringen na.

Voor veel sociaal-politieke gegevens en biografisch materiaal kon een beroep worden gedaan op gepubliceerd en ongepubliceerd bronnenmateriaal, zoals de familiearchieven van Van Nispen die, toen dit onderzoek gaande was, nog niet waren geïnventariseerd.³⁰ In de archieven van de verschillende gemeenten vormden de notulen van de gemeenteraad en de correspondentie van B en W bruikbaar bronnenmateriaal. In het provinciaal-archief Gelderland berusten de archieven van het Provinciaal Bestuur, waar het archief van Gedeputeerde Staten deel van uitmaakt. Dit archief omvatte over veel van de hier besproken onderwerpen informatie.³¹

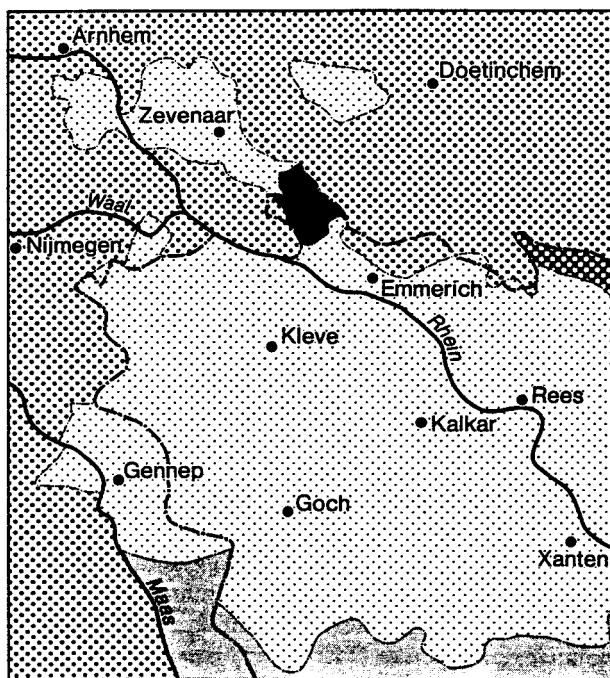
In de volgende hoofdstukken zullen allereerst de genoemde indicatoren worden geanalyseerd. We starten met de demografische ontwikkeling.

²⁸ De Vries, *Regionaal sociaal-economisch historisch onderzoek*, 25-38. De auteur noemt met name het E.T.I. voor '... het onderzoek van de modernste regionale geschiedenis noodzakelijk'.

²⁹ Voor een apart overzicht, zie de bijlage 'geraadpleegde archieven'.

³⁰ Ruitenbergh, *Inventaris van de archieven van de familie Van Nispen, 14e-20e eeuw* (Arnhem 2005).

³¹ Zie hiervoor: *Archieven van het Provinciaal Bestuur Gelderland, 1813-1949*, (1999). Gelderse Inventarissenreeks 37, deel 1 t/m 4. Gedurende het onderzoek vond deze herinventarisatie plaats, waardoor een eigen systematiek moest worden aangehouden.

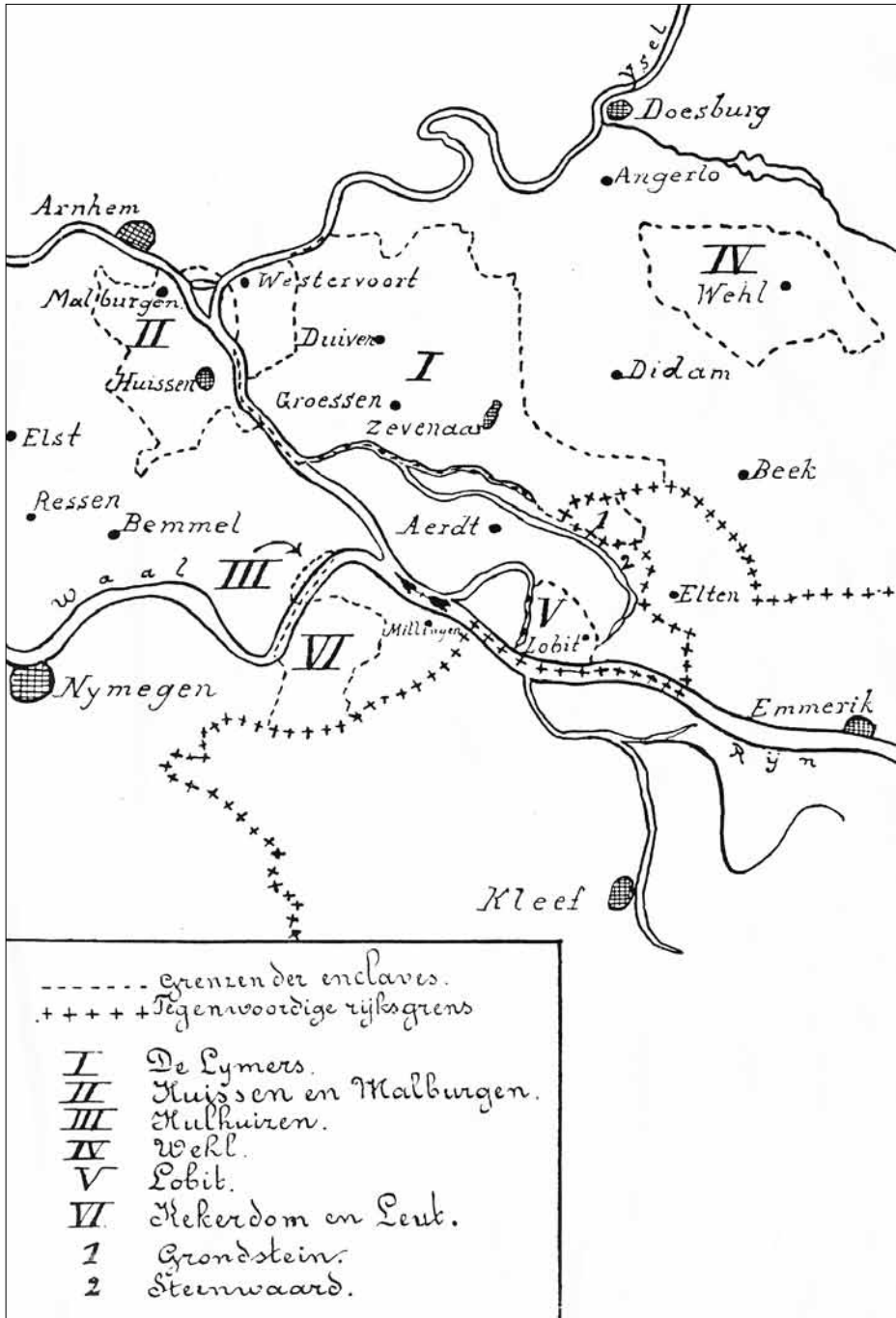
Kaart 1.1 De Kleefse Enklaves (1789).

Bron: Staatsgrenzenüberschreitende Beziehungen (1985)

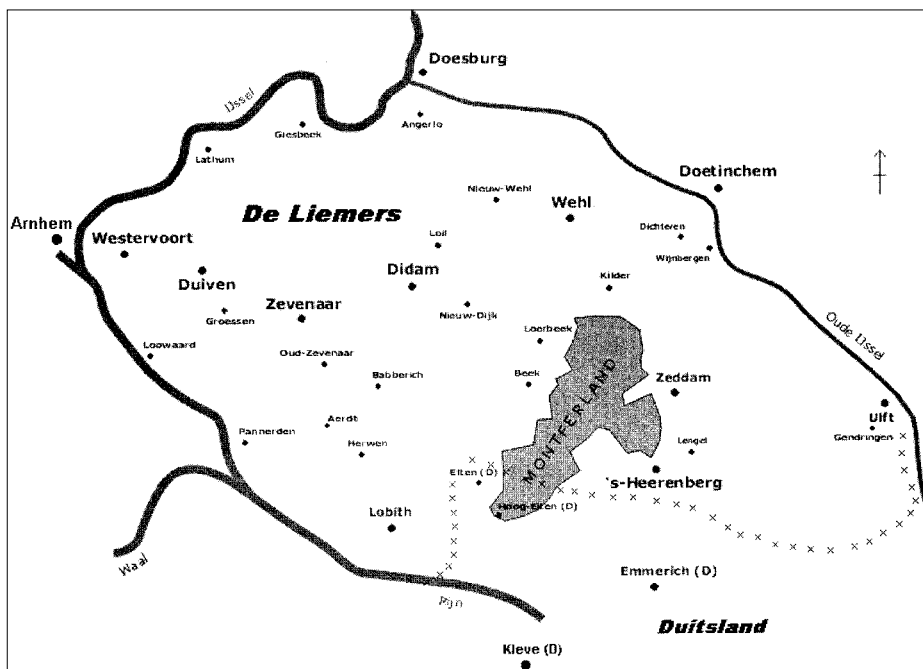
- Herzogtum Kleve
- Oberquartier Geldern
- Hochstift Elten
- Fürstbistum Münster
- Vereinigte Niederlande

- Heutige Staatsgrenze
- Grenzen vor 1789

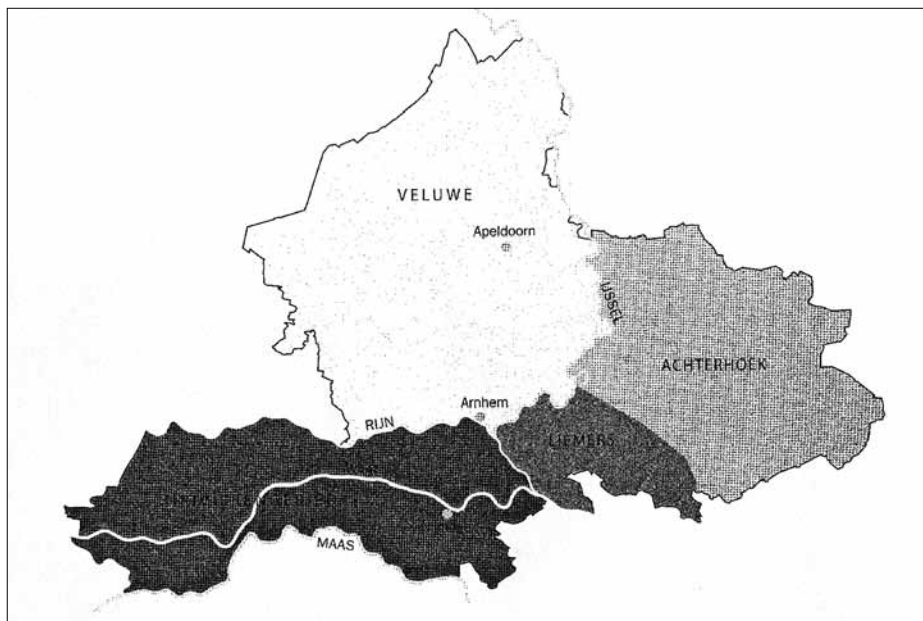
Quelle:
Geschichtlicher Handatlas
der Rheinprovinz

Kaart 1.2 De Kleefse Enklaves tot 1816.

Kaart 1.3 De Liemers in 2000.

Kaart 1.4 De Liemers als deel van de provincie Gelderland (2006).

II De demografische ontwikkeling als indicator voor een afwijkend patroon

2.1 De bevolkingsgroei in de Liemers

In dit hoofdstuk zal worden nagegaan of er voor de Liemers indicatoren zijn die wijzen op een demografische ontwikkeling die afweek van het verloop van de Nederlandse demografische transitie. Aan het einde van de negentiende eeuw voltrok zich in West-Europa de demografische transitie, waarbij eerst een lager sterftecijfer en hierna een lager geboortecijfer als kenmerken van moderniteit kunnen worden genoemd. Onderzoek naar het verloop van de bevolkingsomvang van Nederland heeft aangetoond dat in de laatste fase van de demografische transitie, sprake is geweest van een veel geleidelijker verlopen fertiliteitstransitie, dan in andere West-Europese landen.¹ Hierdoor was vanaf het laatste kwart van de negentiende eeuw sprake van een relatief hoog geboortecijfer en een relatief sterke bevolkingsgroei die vooral kon worden toegeschreven aan de ‘inhaal-reproductie’ van de rooms-katholieke populatie in bepaalde regio’s.²

Inmiddels weten we dat zeven van de tien Liemerse gemeenten bijna helemaal katholiek waren, terwijl in de gemeenten Angerlo, Gendringen en Westervoort, ruim twee-derde katholiek was. In dit hoofdstuk zal dan ook worden nagegaan of het in hoofdstuk I geschetste beeld, waarin de Liemers is neergezet als een katholieke regio, leidde tot een hoog geboortecijfer? Als er inderdaad sprake is geweest van een hoog geboortecijfer is dat moeilijk te duiden. Speelde zich hier een katholieke inhaalslag af, waarin een hoog geboortecijfer samenhang met een hoog huwelijksvruchtbaarheidscijfer of hebben we hier te maken met een traditioneel demografisch patroon met weinig geboortebeperking? Wellicht dat het verloop van het sterftecijfer hier enig uitsluitsel over zou kunnen geven. Als dit ook hoog bleef, is het waarschijnlijker dat we met een traditioneel patroon te maken hebben waar economische groei nog niet geleid heeft tot betere openbare en privé hygiëne. Daarnaast is natuurlijk de migratie van belang als indicator voor economische modernisering: was de Liemers een expulsieregio of trok deze juist migranten aan?

Het totale aantal inwoners van de regio Liemers bedroeg aan het begin van de negentiende eeuw bijna 20.000 personen. In 1900 lag dit aantal bijna 17.000 inwoners hoger en kwam toen dus op bijna 37.000 uit. Vanaf het einde van de negentiende eeuw zette deze groei zich door met een toename van ongeveer 6000 per decennium. Vermoedelijk hebben de crisisjaren een remmende rol gespeeld, want

¹ Schuurman, *Historische Demografie*, 24-28 en Schoonheim, *Mixing Ovaries and Rosaries*, 16. Het betreft vergelijkingen met België, Frankrijk en Ierland.

² Schuurman, *a.w.*, 24-28 en Schoonheim, *a.w.*, 16-17 en 21-34.

in de jaren 1920 en 1930 groeide de bevolking in de regio Liemers slechts met respectievelijk bijna 3000 en 3800 inwoners. De groei in deze regio bleef echter achter bij die van Gelderland of Nederland als geheel, die vanaf 1870 fors toenam.³

Tabel 2.1 Index bevolkingsgroei de Liemers, Gelderland en Nederland (1815-1947)

	1815	1830	1840	1850	1860	1870	1880	1890	1900	1910	1920	1930	1947
Liemers	100	118	130	139	149	151	160	167	184	216	246	260	345
Gelderland	100	118	135	138	150	170	182	205	232	266	312	360	437
Nederland	100	117	131	140	153	164	177	194	215	242	276	314	389

Bron: collectie Hofstee, N.I.D.I. en C.B.S. Zie ook bijlagen A1 t/m A10, B en C.

Uit de cijfers van tabel 2.1 en grafiek 2.1 is af te leiden dat vanaf de jaren zeventig van de negentiende eeuw de Liemerse bevolkingsgroei duidelijk achterop raakte bij de provinciale en landelijke ontwikkeling.⁴ In verschillende andere Gelderse regio's als het rivierengebied Rijn-Waal, De Graafschap, de Lingestreek en het westelijk deel van de Veluwe was in de eerste helft van de negentiende eeuw, maar ook voor de periode hierna eveneens een langzame bevolkingsgroei.⁵

2.2 Geboorte

Van de demografische ontwikkeling onderzoeken we allereerst of in de Liemers sprake is geweest van een hoog geboortecijfer, in samenhang met een hoge huwelijksvruchtbaarheid. In 1815 lag het geboortecijfer in de Liemers op 35,9%. Hierna kwam dit cijfer voor het grootste deel van de negentiende eeuw niet onder de 30% en daarmee week de situatie in de Liemers nauwelijks af van die in Gelderland. Van der Woude schrijft die hoge vruchtbaarheid toe aan een scherpe daling van de graanprijzen die aanhield tot de tweede helft van de negentiende eeuw.⁶ Vanaf het einde van de negentiende eeuw torende het Liemerse geboortecijfer, duidelijk boven het Gelderse en Nederlandse cijfer uit, zoals is te zien in grafiek 2.5 en toonde toen duidelijke overeenkomsten met dat in Noord-Brabant en Limburg.⁷

Juist die overeenkomsten met Brabant en Limburg wijzen er op dat de oorzaak van het hoge geboortecijfer wellicht moet worden gezocht bij het specifieke ge-

3 Van der Woude, 'Gelderland 1815-1850', 80-83.

4 Van der Woude, *a.w.*, De auteur maakt voor Gelderland onderscheid tussen het rivierengebied, Maas-Waal en Rijn-Waal, De Veluwe en De Graafschap. De Liemers rekenen we tot het rivierengebied, waar de bevolkingsgroei een middenpositie innam.

5 *Ibidem*, 105-106 en Brusse, *Leven en werken in de Lingestreek*, 13, 14-18 en 51.

6 Van der Woude, 'Gelderland 1815-1860', 121-124, die de slechte jaren 1817, 1831 en de periode van de slechte graan- en aardappeloogsten in de tweede helft van de jaren veertig noemt, wat ook is terug te zien in het verloop van het Liemerse geboorte- en sterftecijfer, zie grafiek 2.5 en 2.7.

7 Voor een uitgebreid historiografisch overzicht, zie: Schoonheim, *De invloed van religie op demografisch gedrag*, 21-40. Zie ook: Somers en Van Poppel, *Het vergaan der huwelijkskuisheid*, 300-330; Engelen, *Fertilititeit, arbeid en mentaliteit*, 20-26 en Kok, *Langs verboden wegen*, 19-23.

drag van de katholieke denominatie.⁸ Deze bevolkingsgroep zal zich ook in de Liemers sterk hebben gemanifesteerd vanaf 1853, met het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie. De toen ingezette verzuiling, die zich overigens niet alleen onder katholieken afspeelde, manifesteerde zich op velerlei terrein, met een hoogtepunt in de eerste helft van de twintigste eeuw en bleek een legitieme basis te bieden voor kerkelijke bemoeienis met de voortplanting en oefende indirect een grote invloed uit op de moraliteit.⁹ De gelovigen moesten worden gestimuleerd tot het accepteren en creëren van grote gezinnen waarbij de katholieke sociale controle en zelfs indoctrinatie vanuit de sociale omgeving, een grote rol speelde.

Het neo-malthusianisme werd in de ban gedaan en de kerk verbood expliciet het gebruik van voorbehoedsmiddelen, abortus provocatus en het weigeren van seks in het huwelijk.¹⁰ *Streng katholiek opgevoed was het vanzelfsprekend dat je een groot gezin kreeg (...) grote gezinnen waren even normaal als nu kleine. Ze waren als het ware verweven met het cultuurpatroon van die jaren.*¹¹

Recent onderzoek heeft aangetoond dat deze katholieke doctrine over de voortplanting, meer voorkwam in arme plattelandsgebieden, dan in de wat welgesteldere stedelijke gemeenten; vaak waren de mogelijkheden van doelgerichte periodieke onthouding ook niet bekend. In dit proces heeft ook een zekere mate van streekgebondenheid of heersend cultuurpatroon een rol gespeeld.¹² Over de Liemers schreef men halverwege de jaren zestig, toen de fertiliteitsdaling in de strikt katholieke provincies als Noord-Brabant en Limburg al enige tijd een feit was vanwege de minder grote kerkelijke betrokkenheid, dat ... *de sociale controle voor de inwoners een sterke macht betekende, die hun de kerkelijke plicht deed vervullen uit vrees voor de kritiek van de gemeenschap (...) en leidde tot een zekere volgzzaamheid.*¹³

Over de periode 1919-1928 lag het aantal levend geboren kinderen in de katholieke gezinnen in het Gelders rivierengebied, waar de Liemers deel van uitmaakt en de Achterhoek, op een gemiddelde van ruim acht. Het gezegde 'met een rozenkrans tussen de lakens' werd in sommige Liemerse gemeenten, aan het begin van de twintigste eeuw, wel héél letterlijk genomen. In een katholiek arbeidersgezin werden twintig kinderen geboren, terwijl een huisarts, uit hetzelfde dorp, een gezin van zeventien kinderen stichtte.¹⁴

In het laatste decennium van de negentiende eeuw nam het geboortecijfer sterk toe, zoals is terug te zien in grafiek 2.5. De verschillen in de Liemers met Gelderland en Nederland liepen toen, zoals we hiervoor al constateerden, behoorlijk

8 Meijs, *De Liemers*, 21.

9 Schoonheim, *Mixing*, introduction.

10 Kerklaan, *Van huis uit*, 76-78.

11 Kerklaan, *Zodoende was de vrouw maar een mens om kinderen te krijgen*, 71.

12 Schoonheim, *Mixing*, 241 e.v. en Engelen, *Fertiliteit*, 195 e.v.

13 's-Gravendijk e.a. *Grensgebied in pastoraal perspectief*, 87-89.

14 A. Beursken, van beroep timmerman, huwde in 1906 M.C. ter Voert. Beursken stond bekend als '... een zeer godsdienstig man die iedere avond de rozenkrans bad en alle bidprentjes die in de kastlade waren opgeborgen, herdacht'. Van deze 20 kinderen stierven er vier in het eerste levensjaar. Huisarts J.A.M. Dunselman was gehuwd met A.B.C.A. Hafkenscheid.

uiteen om na 1945 weer enigszins in de buurt van elkaar te komen. Vermoedelijk hing dit samen met het hiervoor geschetste patroon dat in gebieden met veel rooms-katholieken het huwelijksvruchtbaarheidscijfer pas na 1935 daalde, onder invloed van andere opvattingen onder de rooms-katholieken ten aanzien van huwelijk en voortplanting. Wellicht dat naast deze cultureel-mentale opvattingen de economische omstandigheden, zoals het arbeidsmarktperspectief, een gunstige rol hebben uitgeoefend op de gezinsomvang.

Na de Tweede Wereldoorlog won de opvatting dat 'de geboorteregeling in de eerste plaats een zaak was van de gehuwden' steeds meer terrein. Zelfs binnen de katholieke kerk probeerden geestelijken de gelovigen ervan te overtuigen dat de 'moderne' opvatting ook positief kon worden uitgelegd.¹⁵ De invloed van het sociaal-economisch klimaat, dat verderop in de twintigste eeuw in diverse gemeenten en regio's moderner werd, is onlangs nog eens benadrukt maar nu in relatie met een dalend kindertal.¹⁶

2.2.1 *Huwelijksvruchtbaarheid*

In de discussie over de economische dan wel religieuze invloeden op de vruchtbaarheid, heeft men zich ook afgevraagd op welk niveau en met welk tempo deze vruchtbaarheidsdaling zich afspeelde.¹⁷ Vanaf 1830 lag het landelijke huwelijksvruchtbaarheidscijfer op een vrij stabiele 350‰ om pas in het laatste kwart van de negentiende eeuw te dalen.¹⁸ Dit was niet het geval in de provincies Limburg en Noord-Brabant, die vanaf de late negentiende en de gehele twintigste eeuw werden bevolkt door respectievelijk 96% en 88% katholieken. Daar daalde de vruchtbaarheid pas na 1910, als laatste fase in de demografische transitie, om tot 1960 op een hoger niveau te blijven dan de landelijke. In de jaren dertig kwam het percentage huwelijken in Gelderland (82,9%) met bijna net zoveel katholieken (37%) als landelijk, overeen met dat in Limburg (83,1%), terwijl het aantal geboorten lager uitviel. Deze derde katholieke provincie kan daarom als een 'tussengebiet' worden gekenmerkt.¹⁹

Op basis van landelijke gegevens is hiervoor al betoogd dat we te maken hebben met een hoog vruchtbaarheidscijfer als dit boven de 340 promille ligt, de zogeheten benedengrens van de natuurlijke huwelijksvruchtbaarheid.²⁰ In Nederland zien we voor de periode 1896-1900 dit cijfer dalen naar 329,3‰, om vanaf

15 's-Gravendijk e.a. *Grensgebied a.w.*, 97.

16 Schoonheim, *De invloed van religie*, 20-24 en *Mixing*, 241-244.

17 Engelen, *Fertiliteit*, 20-25 en Engelen en Hillebrand, *De daling van de vruchtbaarheid*, 354-367. De huwelijksvruchtbaarheid is het aantal echtelijk levendgeborenen per 1000 gehuwde vrouwen van 15-49 jaar. De bevolkingsregisters voor de Liemers, vanaf 1830, zijn niet in alle gemeenten compleet en geven pas betrouwbare informatie vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw en Hofstee, *De groei van de Nederlandse bevolking*, 26 e.v. Voor een analyse van de Liemerse gemeente Duiven vóór 1795, zie Schuurman, *Historische demografie*.

18 Van der Woude, *Bevolking en gezin*, 38-46 en tabel 12. Het betreft hier vijfjaarlijkse overzichten per 1000 gehuwde vrouwen tussen 15-45 jaar en Buissink, *Regionale verschillen*, 290.

19 Schoonheim, *Mixing*, 117 en Van der Woude, *Bevolking en gezin*, 65.

20 Buissink, *a.w.*, 342.

1906-1910 onder de 300‰ uit te komen, met grote verschillen tussen de regio's onderling.²¹ De landelijke daling zette in vanaf de huwelijksgeneratie 1886-1890, die vermoedelijk overging tot bewuste regeling van het kindertal. Vanaf de cohort 1891-1895 daalde dit huwelijksvruchtbaarheidscijfer zelfs in versnelde vaart.²²

De huwelijksvruchtbaarheid in de rooms-katholieke regio's bleef decennia achtereen op een hoog niveau. Van Poppel constateerde dat dit huwelijksgedrag niet alleen aan sociaal-economische factoren kon worden toegeschreven, maar dat vooral de religieuze determinant een bepalende factor in het huwelijksgedrag moet zijn geweest.²³ Hij toonde aan dat bij de huwelijksgeneratie van vrouwen met een religieuze achtergrond, tot en met de periode 1934-38, meer kinderen werden geboren dan bij vrouwen zonder religieuze binding.²⁴ Een dergelijke 'frontmentaliteit' onder katholieken werd al eerder door Van Heek toegeschreven aan de religieuze opvattingen van de rooms-katholieken zoals de waardering van het grote gezin, een opvatting die we hiervoor al beschreven.²⁵ Engelen schreef dit afwijkende huwelijksgedrag toe aan het 'mentale filter', dat de sociale acceptatie van geboortebeperking zou hebben beïnvloed.²⁶

Ook voor de Liemers is de informatie over de huwelijksvruchtbaarheid van een aantal gemeenten uit 1880 geconstrueerd en gekoppeld aan latere gegevens, zie hiervoor tabel 2.2.

In vier nader onderzochte Liemerse gemeenten zien we dat in drie daarvan, namelijk Didam, Duiven en Zevenaar in de jaren tachtig van de negentiende eeuw, dit huwelijksvruchtbaarheidscijfer aanmerkelijk hoger lag dan het provinciale en landelijke cijfer. Alleen de gemeente Wehl zat hier onder. Voor de jaren rondom 1910 kunnen we de Liemers vergelijken met vier andere regio's en de provinciale en landelijke cijfers. De regio Liemers had toen de hoogste huwelijksvruchtbaarheid, vergelijkbaar met die van de katholieke provincies Limburg en Noord-Brabant.²⁷

Nu het duidelijk is dat de katholieke religie in de Liemers een grote invloed uitoefende op zowel het geboortecijfer als het huwelijksvruchtbaarheidscijfer, hoeft dat niet te betekenen dat er geen modernisering plaatsvond, want die kon ook samenhangen met een hoger geboortecijfer in het kader van emancipatie. Wellicht dat het hierna te onderzoeken huwelijkscijfer dit nog iets kan preciseren.²⁸

21 Van der Woude, *a.w.*, 44-45.

22 Van Poppel, *Stad en platteland*, 37 en Kooy, *Oost-Gelderland 1875-1925*, 21.

23 Schoonheim, *De invloed van religie op demografisch gedrag*, 29.

24 Van Poppel komt tot deze conclusie door gebruik te maken van het 'gemiddeld aantal levendgeborenen per huwelijk'.

25 Van Heek, *Het geboorte-niveau*, 77-114 en Buissink, *a.w.*, 342-346.

26 Engelen, *Fertiliteit*, 183-187 en 195-198.

27 Schoonheim, *Mixing*, grafiek 2. Van der Woude, *Bevolking en gezin*, 42 en 65-68, tabel 16 en 17. Uit de gegevens van Van der Woude blijkt een hoog geboortecijfer onder de katholieke agrarische bevolking in deze gebieden.

28 Engelen, *Fertiliteit*, 34-54, Buissink, *Regionale verschillen*, 328-330 en 346 en Van Gastel en Gorisse, *Roosendaal*, resp. 54 en 77. De gegevens voor Roosendaal in 1879, 1889 en 1899 lagen op respectievelijk 394,2‰, 400,6‰ en 387,6‰. Vergelijken met Roosendaal in 1960 (158,5‰), lagen deze cijfers voor de Liemerse gemeenten beduidend hoger. In de katholieke Achterhoekse gemeente Lichtenvoorde lag het huwelijksvruchtbaarheidscijfer in de periode 1885-1889 op 318,7‰ en in de periode 1908-11 op 336,7‰. Als we dit vergelijken met de in de nabijheid gelegen protestantse gemeenten Aalten en de gemeenten Gorssel en Zutphen in dezelfde perioden, dan lag dit cijfer voor de katholieke gebieden aanzienlijk hoger.

Tabel 2.2 De ontwikkeling van de huwelijksvruchtbaarheid in de Liemers in promille, in vier vergelijkbare economisch-geografische gebieden, Gelderland en Nederland (1881-1885, 1908-1911 en 1959-1961) en huwelijksvruchtbaarheidscijfer van alle vrouwen in De Liemers, Gelderland en Nederland (1880, 1930 en 1960)

%o	1881-85	1908-1911	1959-1961	1880	1930	1960
Angerlo	313,7	295,8	195,3	177,8	109,1	
Bergh	407,1	230,1	191,2	192,7	133,7	
Didam	387,9	391,8	251,8	211,8	236,2	146,8
Duiven	371,7	336,2	248,4	200,0	195,1	143,8
Gendringen	368,4	242,3	187,3	184,2	141,8	
Herwen en Aerdt	392,3	196,6	146,1	179,9	120,9	
Pannerden	326,1	257,6	211,1	200,0	160,2	
Wehl	339,7	381,5	289,5	182,6	216,6	160,1
Westervoort	329,8	204,3	192,5	138,7	111,1	
Zevenaer	399,3	345,9	215,3	194,5	179,9	129,7
Liemers*	359,8	228,7	190,0	169,8	122,1	
Land van Maas en Waal	345,4	239,9				
Bommelerwaard	327,6	188,5				
Rijk van Nijmegen	340,0	224,1				
Oude IJsselgebied	329,4	209,8				
Gelderland	353,0**	310,8	184,3	197,7	126,5	99,6
Nederland	354,4	287,5	173,5	209,3	115,6	93,3

Bron: Huwelijksregisters en Bevolkingsregisters 1854-1885; *gewogen gemiddelde; **Van der Woude, 'Bevolking en gezin', tabel 12; C.B.S., Bevolking Nederlandse gemeenten (1964) en informatie NIDI. De Oude IJsselstreek bestond voor bijna 40% uit orthodox-protestanten, terwijl in het Land van Maas en Waal en de Bommelerwaard meer dan 75% katholieken woonden.

2.3 Huwelijksleeftijd

In relatie met de hiervoor behandelde indicatoren, wil ik hier nagaan of het huwelijkspatroon, als derde indicator, traditionele kenmerken bezat, zoals het huwen op latere leeftijd of een definitief celibaat, of dat men er in de Liemers voor koos om op jongere leeftijd te trouwen volgens het patroon van de demografische transitie.²⁹ De landelijke gegevens tonen aan dat tussen 1860 en 1910 de leeftijd van huwelijkssluiting daalde bij de mannen van 29 jaar naar 27,5 jaar en bij de vrouwen van 28 naar 26 jaar. Na 1930 zette deze daling zich door om op 25 jaar uit te komen voor de mannen en 22,5 jaar voor de vrouwen.³⁰

Op basis van de gegevens van twee Liemerse gemeenten zijn de huwelijkssluitingen, om de tien jaar, nagelopen vanaf het begin van de negentiende eeuw.

²⁹ Van Poppel, *Trouwen in Nederland*. De auteur beschrijft de invloed van de sociale klassen op het huwelijksgedrag en de rol die de vrouw hierin speelt.

³⁰ Schoonheim, *Mixing*, 17.

Tabel 2.3 Nuptialiteit en gemiddelde huwelijksleeftijd Didamse (D) en Zevenaarse (Z) vrouwen (1811-1940)

	1811	1820	1830	1840	1850	1860	1870	1880	1890	1900	1910	1920	1930	1940
	DZ	DZ	DZ	DZ	DZ	DZ	DZ	DZ	DZ	DZ	DZ	DZ	DZ	DZ
15-20 jaar	0	2	0	2	1	3	1	1	2	0	0	1	4	3
21-25 jaar	4	3	5	10	2	10	3	9	2	3	4	5	12	8
26-30 jaar	9	3	7	6	9	10	5	12	2	5	6	5	7	2
31-35 jaar	0	4	0	5	4	4	0	2	1	6	6	3	3	4
36-40 jaar	1	0	0	0	0	3	3	0	2	0	7	3	1	0
41-45 jaar	0	0	0	1	1	0	0	0	1	1	1	0	4	0
45 jaar>	1	1	0	0	0	1	0	0	0	0	1	2	1	0
gem. huwl.	28,5	26,4	27,2	26,5	29,3	29,8	28,3	26,6	27,6	28,5	28,9	25,2	24,6	24,5
Totaal:	28	36	48	36	26	38	52	42	38	65	36	61	76	67

Bron: N.A.D. en N.A.Z., Huwelijksregisters.

De leeftijd van eerste huwelijksluiting bij de vrouwen lag in Nederland rond 1850 op 31,5 jaar en in 1900 op 26,7 jaar.³¹ De leeftijd van de Liemerse vrouwen bij eerste huwelijksluiting lag daar in 1850 2,2 jaar onder, maar in 1900 lag deze eerste huwelijksleeftijd er 1,8 jaar boven. Als mogelijke constante zien we de leeftijd bij eerste huwelijk in de Liemers voor de gehele negentiende en begin twintigste eeuw niet onder de 25 jaar dalen. Dit sluit aan bij de opvatting dat laat trouwen samenhang met de economische omstandigheden van bijvoorbeeld het boerenbedrijf.³² Een verschuiving naar huwen op jongere leeftijd, manifesteerde zich in de Liemers pas vanaf de jaren twintig van de twintigste eeuw.³³

Dit Liemerse beeld wijkt, op een enkele uitzondering na, af van de door Van der Woude en Van Poppel gepresenteerde opvatting van een dalende huwelijksleeftijd na 1870. Het laat trouwen in de Liemers is dan in overeenstemming met de opvatting van Hofstee over het agrarisch-ambachtelijk huwelijks patroon, waarin naar verhouding een groot aantal mannen en vrouwen ongehuwd bleef, of pas huwde op latere leeftijd. Veel vrouwen in de Liemers vonden voor hun huwelijk emplooi in de zogenaamde traditionele beroepen als *arbeidster*, of *dienstmeid* of werden omschreven als zijnde ... *dienstbaar*. Soms werden een aantal beroepen van vrouwelijke huwelijkskandidaten omschreven als een ... *eigene oeconomie drijvende*, een professie die met name bij de oudere huwelijkskandidaten was terug te vinden. De oudere vrouwen moeten gewilde kandida-

31 Van Poppel, *Trouwen*, 140-149.

32 Het gemiddeld aantal huwelijken per 1000 inwoners tussen 1815 en 1850 lag voor de Liemers op 6,7‰.

33 In het totaal zijn ook de (eerste) huwelijken van vrouwen 45+ meegeteld. Van de vrouwen die in 1850 trouwen waren er dertien 'zonder beroep', vier 'dienstmeid' en een 'arbeidster'. In 1880 bedroeg het aantal huwelijksluitingen in Wehl 25-30 gehuwden per 1000 inwoners, hierna volgden Angerlo, Bergh, Duiven, Gendringen en Westervoort met 20-25 huwelijksluitingen per 1000 inwoners en tenslotte de gemeenten Didam, Herwen en Aerdt, Pannerden en Zevenaar, met 15-20 huwelijken per 1000 inwoners; Van Poppel, *a.w.*, 144. In Arnhem daalde de huwelijksleeftijd na 1890 met 2,5 jaar ten opzichte van het Gelderse rivierengebied.

ten zijn geweest, want zij namen naast werkervaring ook enig bezit mee, zoals een complete uitzet.³⁴

Dit specifieke patroon in de Liemers van laat trouwen, waarvan een relatief grote celibataire groep het gevolg was, zou wel eens samengehangen kunnen hebben met een minder voorspoedige economische groei, die door de agrarische depressie vanaf de jaren tachtig van de negentiende eeuw zal zijn versterkt. Nadat in de jaren zeventig eerst nog sprake was van een hoger aantal huwelijken voor de vrouwen uit beide gemeenten (huwelijksdeelname), zien we dit hierna teruglopen tot rond de eeuwwisseling. Rond 1910 zien we eveneens een verminderd aantal huwelijken vergeleken met de periode hiervoor. Voor de periode hierna nam deze huwelijksdeelname toe.

Uit de gegevens over de huwelijksleeftijd blijkt dat het late trouwen eerder een teken is van traditionaliteit dan van moderniteit, waarin de economische vooruitzichten een belangrijke rol kunnen hebben gespeeld.³⁵ In het gezinsloonmodel vormden grotere gezinnen een economisch motief om kinderen op het bedrijf of daarbuiten op de fabriek te laten werken om het gezinsinkomen aan te vullen. Toch zette zich langzamerhand een kentering in. Ook in arbeiderskringen kreeg men in de gaten dat geboortebeperving de weg naar een betere economische toekomst kon betekenen.

De laatste jaren heeft onderzoek naar de arbeidsmarktstrategie van (grote) gezinnen in verschillende regio's een relatie gelegd tussen de verruimde arbeidsmogelijkheden en de inkomensmogelijkheden in bijvoorbeeld de huisnijverheid en later de fabrieksarbeid en tussen gezinsopbouw, het kostwinnersmodel en arbeidsinzet. Dit had effecten op gezinsvorming op jongere leeftijd en leidde tot bevolkingsgroei aan het einde van de negentiende eeuw.³⁶

Maar niet alleen economische factoren zijn verantwoordelijk geweest voor een ander verloop van het demografisch patroon. Ook het gewenste kindertal in de niet door de katholieke religie sterk beïnvloede regio's vormde toen het resultaat van individuele morele afwegingen.

Het geboortecijfer in de Liemers volgde in de negentiende eeuw weliswaar de provinciale en landelijke trend, maar kwam er niet boven uit; dat gebeurde pas aan het einde van de negentiende eeuw, toen dit cijfer vele decennia achtereen wél op een hoger niveau lag. Dit hoge geboortecijfer en huwelijksvruchtbaarheidscijfer kan worden gezien als een uitvloeisel van een katholieke inhaalslag, maar het late trouwen plaatst deze wel in een traditionele context.

2.4 Sterfte

Nu huwelijk en geboorte tegenstrijdige informatie opleveren over economische modernisering, is een analyse van het verloop van het sterftecijfer extra van be-

34 Van Poppel, *a.w.*, 171.

35 Kok, *Langs verboden wegen*, conclusie; Van Poppel, *Trouwen*, 155 en 197 en Schoonheim, *Mixing*, 178-240.

36 Vanhaute, 'Structuur en strategie', in: Kok e.a., *Levensloop en levenslot*, 157-196.

lang. Maar ook hier was het patroon complicerend. Voor de gehele negentiende eeuw zien we voor de Liemers namelijk een sterftcijfer dat, indien vergeleken met Gelderland en Nederland, beduidend lager lag, namelijk tussen de 20 en 25 promille en tot halverwege de jaren tachtig van de negentiende eeuw nog een aantal malen onder de 20 promille dook. Hierna steeg het sterftcijfer echter licht, zoals is terug te zien in de grafieken 2.6 en 2.7.³⁷ Vanaf het begin van de twintigste eeuw daalde het sterftcijfer voor de Liemers ieder jaar om aan het einde van de jaren twintig van de twintigste eeuw onder de 10 promille uit te komen.

Landelijk lag dit cijfer in de eerste helft van de negentiende eeuw tussen de 25 en 31 promille. De landelijke neerwaartse trend duidde op een steeds betere situatie op het terrein van de gezondheid, zoals de hygiëne (drinkwater) en het verkrijgen van voldoende voedsel. Wel werd Nederland in de negentiende eeuw door verschillende epidemieën geteisterd, waaronder vijf grote cholera-explosies. De laatste grote uitbarsting vond plaats in de tweede helft van de jaren zestig van de negentiende eeuw.

Vanaf 1815 lag het sterftcijfer van de Liemers dus lager dan het provinciale en landelijke, zoals is terug te zien in grafiek 2.7. Pas aan het einde van de negentiende eeuw sloot het sterftcijfer in de Liemers aan bij deze beide cijfers. Als mogelijke verklaring voor dat aanvankelijk lagere sterftcijfer kunnen we wijzen op de op veel kleinere schaal voorkomende ziekten in de regio Liemers, zoals ziekten aan de luchtwegen en andere ziekten die soms een epidemisch karakter droegen.

Een gevreesde ziekte als de tuberculose of 'de witte dood', die elders wel veel slachtoffers maakte, had geen effect in de Liemers, ... *een oord dat door den hoog-en ouderdom welken vele inwoners hier bereiken, (...) een gevolg van den gezonde luchtstreek*. Het gebied was zelfs uitermate geschikt om deze patiënten hier te laten kuren. In Zevenaar en Didam verschenen sanatoria.³⁸ In 1885 kwam maar één inwoner om door tuberculose. Een andere epidemie, zoals de tyfus-explosie van 1915, die elders als 'buitengewoon kwaadaardig' werd omschreven, oefende op het totale sterftcijfer nauwelijks invloed uit.³⁹ In 1918 manifesteerde zich wel de Spaanse griep epidemie, die in delen van de Liemers waarschijnlijk is verspreid door spoorwegpersoneel en reizigers, maar ook door de tijdelijk in Didam gestationeerde geallieerde soldaten die zich ophielden in het plaatselijke quarantaine-kamp. Het effect van deze griep op het totaal aantal Liemerse inwoners was kleiner dan 1%.⁴⁰

³⁷ De *oorlogspiek* kan worden toegeschreven aan een aantal van 146 personen dat in 1945 is gestorven, tegen 83 in 1944 en 105 in 1946. Tussen 12 september 1944 en 7 januari 1945 werden maar beperkt registers van de Burgerlijke Stand bijgehouden.

³⁸ *Rapport ETI-1950*. Sommige Liemerse gemeenten beschikten over ziekenhuizen, al dan niet gecombineerd met een sanatorium. In de gemeente Herwen en Aerdt bezat Lobith een ziekenhuis met 15 bedden, Bergh een ziekeninrichting met 24 bedden, Didam een ziekenhuis met 60 bedden en sanatorium en Zevenaar een ziekenhuis met bijna 100 bedden. Halverwege de jaren dertig bezat dit laatste ziekenhuis een sanatorium en mogelijkheid tot bloedtransfusie.

³⁹ In veel Liemerse gemeenten als Bergh, Gendringen en Zevenaar werd hierover niets vermeld in de gemeenteverslagen.

⁴⁰ Informatie C.B.S. In De Liemers waren 136 dodelijke slachtoffers (griep en hieraan verwante complicaties) te betreuren. In Herwen en Aerdt vielen de meeste slachtoffers (39), terwijl Gelderland als vijfde in de rij

We hebben de indruk dat epidemische ziekten op beperkte schaal voorkwamen, betrekkelijk snel verdwenen en geen al te nadelige gevolgen hebben uitgeoefend op het verloop van het sterftcijfer. Het regionale beeld is af te lezen uit grafiek 2.2 en de bijlagen per gemeente, in de bijlage A1 t/m A 20.

Tussen de gemeenten onderling zaten wel de nodige verschillen. Het gemeenteverslag van Didam vermeldde in 1821 ... *besmettelijke ziekten hebben er 't afgelopen jaar geen plaats gehad*. In de jaren zestig van de negentiende eeuw merkte men op ... *epidemische ziekten hebben alhier niet geheerscht*.⁴¹ In de gemeente Angerlo constateerde men vanaf het begin van de tweede helft van de negentiende eeuw: ... *de gezondheidstoestand laat niets te wensen over*.⁴² Uit deze gemeente kwam soms wel de melding ... *kwaadaardige keelziekten*.⁴³

De plotselinge confrontatie met epidemieën zoals de grote mazelenepidemie van 1880, of andere zoals kinkhoest en pokken, was echter niet helemaal te vermijden.⁴⁴ Daarentegen noteerde ook de gemeente Wehl vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw ... *een zéér algemene gezondheidssituatie*.⁴⁵ De gemeenten Bergh, Didam en Gendringen gaven na 1850 voor vele jaren achtereen aan dat ... *de gezondheidstoestand zoowel van menschen als van vee zeer gunstig was* en ... *deze toestand heeft niets te wensen overgelaten*. Met name Gendringen gaf in haar berichtgevingen aan dat er sprake was van weinig epidemische ziekten, alhoewel een plaatselijk geneesheer nog een slag om de arm hield en de gezondheidstoestand als ... *zeer ongunstig* omschreef.⁴⁶ De ... *sterk aanhoudende droogte* gekoppeld aan een lagere opbrengst van de gewassen voor de jaren 1875-1880 veroorzaakte in Gendringen wel over een korte periode een hoger sterftcijfer.⁴⁷

De landelijke cholera-explosies, die we hiervoor al kort schetsten, waren in de Liemers nauwelijks merkbaar en zelfs een combinatie van deze ziekte met mindere voedselopbrengsten, zoals de mislukte aardappeloogsten in 1850, vormden voor zowel Didam als Zevenaar nog geen reden tot paniek ... *de vreselijke ziekten welke vele landen teisterden, komen hier niet voor*.⁴⁸ In 1855 noteerde men in deze laatste gemeente: ... *deze gemeente is bespaard van vreselijke ziekten, welke in andere delen van Nederland heerste*, waarmee men vermoedelijk verwees naar de cholera-epidemie. Halverwege de jaren zeventig van de negentiende eeuw werd

van zwaarst getroffen provincies 1960 slachtoffers telde; N.A.Z., *Gemeenteverslagen 1850 e.v.*, Jaarverslagen *Consolatio Afflictorum* (1909-1945). Het quarantainekamp in Didam werd vanaf 1919 gebruikt als kinderkolonie voor 'bleekneusjes'.

⁴¹ N.A.D., inv.nr. 491.

⁴² N.A.A., *Gemeenteverslagen*, 1850 e.v.

⁴³ R.A.G., *Archief GS.*, inv.nr. 1190.

⁴⁴ *Ibidem*, 1880.

⁴⁵ N.A.W., *Gemeenteverslagen* 1850 e.v.

⁴⁶ R.A.G., *Archief GS.*, *Gemeenteverslag Didam 1850 e.v.* In Didam kostte de mazelen-epidemie van 1887 tien slachtoffers, in 1894 acht én een tyfus-slachtoffer. In 1902 stierven 27 inwoners aan een mazelen-epidemie.

⁴⁷ N.A.G., *Gemeenteverslagen*. De toen heersende ziekten maakten in Gendringen weinig kans. In andere hier niet met name genoemde Liemerse gemeenten was het beeld vrijwel identiek.

⁴⁸ R.A.G., *Archief GS.*, inv.nr. 9475.1. Hierin kan de onderzoeker relevant materiaal vinden over de periode 1845-1848, om zo na te gaan wat werd gedaan om de sociale onrust in geheel Gelderland te voorkomen na het mislukken van de aardappeloogst gedurende de hier genoemde periode en N.A.Z. en N.A.D., *Gemeenteverslagen 1850 e.v.*

hier genoteerd: ... *hier heersen slechts enkele gevallen van mazelen en difterie. Op de sterfte oefende nog de eene, nog de andere invloed uit.*⁴⁹

In de gemeente Herwen en Aerdt kwam in de tweede helft van de jaren veertig van de negentiende eeuw wel een aantal uitbraken van cholera voor en daarom wilde de gemeente overgaan tot de bouw van een ... *cholera-hospitaal*. Dit initiatief leidde tot beroering in de toenmalige gemeenteraad en dreigde een wig te drijven tussen burgemeester en raadsleden. De burgervader dreigde zelfs met ... *eene amotie*. Door actief ingrijpen door de districtscommissaris en Gedeputeerde Staten van Gelderland, werd erger voorkomen. Het gebouw verrees tussen Lobith en Herwen. De plaag herhaalde zich in 1849 en eiste 12 slachtoffers, maar in 1866 nog maar één.⁵⁰ Van de andere Liemerse gemeenten maakten zowel Bergh, Gendringen, Pannerden, Westervoort als Duiven in 1866 melding van telkens één cholera-geval met dodelijke afloop.⁵¹ De provincie telde maar liefst 1481 slachtoffers, waarvan 428 in het veel dichter bevolkte Arnhem, een gebeurtenis die zijn weerslag had op het verloop van het Gelderse sterftecijfer (zie grafiek 2.7).⁵² In andere delen van Nederland, verliep een dergelijke epidemie eveneens catastrofaal, wat is af te leiden uit het landelijke sterfteverloop in de hiervoor genoemde grafiek.⁵³ In een plattelandsgebied als de Liemers had deze plotseling optredende besmettelijke ziekte een te verwaarlozen karakter, want er was voldoende voedsel en beter drinkwater. In grote delen van de Liemers werd het drinkwater opgepompt uit de zandgronden, waardoor het relatief zuiver was.⁵⁴

Ook ziekten als dysenterie, pokken, tyfus, kinkhoest, roodvonk, difterie en mazelen eisten in de Liemers nauwelijks slachtoffers, met uitzondering van de pokkenepidemie van 1871, waaraan in Duiven 33 inwoners stierven. Maar op een bevolkingstotaal van 2725 inwoners was dit slechts 1.2%.⁵⁵ In Gendringen kampten in 1852 met kinderziekten en de *zenuwziekten koorts*. Dit leidde niet tot

49 N.A.Z., *Gemeenteverlagen 1855 e.v.* De gemiddelde leeftijd van de Zevenaarse bevolking lag toen rond de 40 jaar. De meeste ziekten vielen onder de categorie *airborne-diseases*. In 1894 heerste in Zevenaar een tyfus-epidemie. Eén jaar later was hier sprake van een difterie-epidemie, waarbij 80 huisgezinnen besmet raakten en waaraan 22 personen stierven; 23 huisgezinnen werden besmet met roodvonk en er deden zich twee gevallen van kroep en een kinkhoest-epidemie voor die samen 10 slachtoffers eisten. In 1888/89 en in 1895 en 1898 heerste in deze gemeente een mazelenepidemie, die respectievelijk drie en geen slachtoffers eisten. Door een toenemende plaatselijk overheidszorg voor de reiniging van straten en goten om tyfusuitlekken tegen te gaan, omdat het slachten meestal nog buiten, voor of achter de winkel, plaatsvond waren er in de gemeenteraad vanaf 1900 terugkerende debatten over 'de toestand van de gezondheid'.

50 R.A.G., *Archief GS.*, inv.nr. 7664; Hofstee, *Demografische geschiedenis*, 136, tabel 9 t/m 12.

51 R.A.G., *Archief GS.*, inv.nr. 6871-6873. In Westervoort viel in 1832 één slachtoffer, in de gemeente Herwen en Aerdt na 1849, 4 in 1853 en één in 1893. Behalve in Zevenaar vielen in de hier beschreven periode ook géén slachtoffers te Angerlo en Wehl.

52 De eenzijdige voeding bij dronkaards en paupers, waardoor geen maagzuur wordt afgescheiden dat de cholera-bacil doodt (maagcatarrh), zorgde voor veel slachtoffers onder deze categorie.

53 *Drinkwatervoorziening, 175-183*. De epidemie van 1866 leidde tot regeringsbemoeienis met de drinkwatervoorziening.

54 *Ibidem*, 228-229.

55 In 1848/49 stierven in Nederland 22.000 inwoners aan de pokkenepidemie. Dit is terug te vinden in een 'piek' van het sterftecijfer, terwijl deze epidemie in de regio Liemers nauwelijks slachtoffers eiste. In de jaren 1807, 1838, 1848, 1865 en 1871 kwamen er wel incidentele uitbraken voor met een dieptepunt in Duiven in 1871.

dodelijke slachtoffers.⁵⁶ Alleen in 1895 sloeg bij 80 huisgezinnen de difterie toe, waaraan 9 personen bezweken, terwijl in datzelfde jaar ook roodvonk werd geconstateerd bij 23 personen, waaraan slechts één persoon overleed.

In het Berghse sterftecijfer is alleen voor de jaren 1886/87 sprake van een toename van het aantal zieken met dodelijke afloop. Er waren toen 24 slachtoffers te betreuren door een mazelenepidemie, 4 slachtoffers overleden aan difterie en 2 personen aan roodvonk.⁵⁷ Op de ruim 5790 inwoners bedroeg deze sterfte 0,5%. In Wehl heerste in 1917 een difterie-epidemie onder kinderen die de lagere scholen bezochten, terwijl in 1934 nog regelmatig roodvonk voorkwam.⁵⁸

Vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw werd men zich er steeds meer bewust van dat gebrek aan elementair technisch-hygiënische voorzieningen, zoals vuilafvoer en schoon drinkwater, tot epidemieën kon leiden.⁵⁹ Uit de studie van Veldheer blijkt dat de wettelijke maatregelen en de prikkels die het plaatselijk bestuur ontvingen om zich nu meer voor de gezondheidszorg in te spannen, zich met name manifesteerden in de periode 1870-1914.⁶⁰ Dit actief ingrijpen door de overheid, gevoegd bij een verbeterde dagelijkse voeding en persoonlijke hygiëne, drong uiteindelijk besmettelijke ziekten terug.⁶¹ In de gemeente Zevenaar bezaten aan het begin van de twintigste eeuw 201 van de 400 woningen nog geen privaat. Hier kwam langzaam verbetering in door een, eerst nog beperkte, aanleg van een riolering. Tegelijkertijd spande het gemeentebestuur zich ook in voor de aanleg van een drinkwaterleiding.

Aan het einde van de negentiende en begin van de twintigste eeuw was men, onder invloed van de vanaf 1903 wettelijk ingestelde Gezondheidscommissies, die voor de Liemers vanuit Doesburg opereerde, tot het besef gekomen dat nog beter drinkwater kon worden gerealiseerd door het tegengaan van bodemverontreiniging bij woonhuizen.⁶² Ook toen kwamen er in de Liemers maar sporadisch klachten voor. We kunnen daarom concluderen dat het drinkwater in een groot aantal Liemerse gemeenten van behoorlijke kwaliteit was. Van der Woude noemt het goede put- of pompwater op de zandgronden, in tegenstelling tot regio's waar brak water (malaria) en regenwater werd gebruikt en veel meer verontreiniging

⁵⁶ *Gemeenteverslagen Gendringen* 1850 e.v. Hierna kwamen in de periode 1850-1935 361 gevallen van difterie voor, 175 gevallen van mazelen, 142 keer roodvonk, 17 keer tyfus, 4 keer meningitis, 3 keer t.b.c., 2 keer pokken en 1 keer cholera. In 1924 teisterde een mazelenepidemie Gendringen, maar in het jaarverslag staat alleen vermeld dat er 'dodelijke slachtoffers' waren en niet waar ze aan waren overleden. Tien jaar later noteerde men 13 verschijnselen van kinderverlamming.

⁵⁷ Voor de periode 1850-1935 werden in de gemeente Bergh 622 personen geconfronteerd met de mazelen-epidemie, 185 inwoners werden besmet met difterie, 45 keer brak er roodvonk uit, 32 keer tyfus, 5 keer dysenterie, 6 keer kroep, 2 keer meningitis, 1 keer cholera en 1 keer polio. Het aantal dodelijke slachtoffers bleef echter zeer beperkt.

⁵⁸ N.A.W., *Lijsten besmettelijke ziekten*, 1901-1941.

⁵⁹ Philips, *Gezondheidszorg Limburg*, 282, 294, 307, 325 en 359 t/m 362.

⁶⁰ Veldheer, *Kantelend Bestuur*, 55-64.

⁶¹ N.A.D., *De Liemers* (1922). In april 1922 voorkwam het 'Groene Kruis' in Didam een verder verspreiding van een tyfus-epidemie. Dit werd toegeschreven aan 'waarschijnlijk waren deze gevallen even zoovele cadeautjes van de kermis'.

⁶² Voor deze gezondheidscommissie viel Westervoort onder Rheden en Wehl onder Doetinchem.

optrad.⁶³ De aansluiting op een drinkwaternet kwam in deze regio daarom pas laat op gang en voltrok zich in een aantal gemeenten pas na de Eerste Wereldoorlog en soms nog later (zie tabel 5.26), terwijl in Arnhem al vanaf 1885 de eerste aansluitingen op een drinkwaternet werden gerealiseerd. In Gendringen werd tot halverwege de jaren dertig van de twintigste eeuw geklaagd over het drinkwater. Een reden te meer voor het gemeentebestuur om over te gaan tot aansluiting op het waterleidingnet van het *Waterbedrijf Oost-Gelderland* (WOG). Een drinkwaternet kwam in Bergh gedeeltelijk tot stand in 1913. In 1936 volgde de aansluiting op het WOG. Herwen en Aerdt kreeg een drinkwaternet in 1920, Didam in 1931 en Gendringen in 1936. Naast riolering en drinkwaterleiding (zie tabel 5.22), die bijdroegen aan de openbare hygiëne, was ook de aanwezigheid van een openbaar slachthuis van groot hygiënisch belang. In 1900 kreeg Gendringen een riolering, Bergh in 1930 en Zevenaar pas in 1950.⁶⁴ Zevenaar kreeg in 1909 als eerste Liemerse gemeente een 'slachthuis'; het eerste openbaar nutsbedrijf.

De invloed van het Liemerse sterftcijfer in het spanningsveld van traditionaliteit en moderniteit, toont aan dat de regio voor een groot deel van de negentiende eeuw een laag sterftcijfer kent, dat aan het einde van de negentiende eeuw licht stijgt. Dit is een omgekeerde beweging die veel meer is terug te voeren op de traditionele gezondheid van de streek dan op een economische groei. Als de sociaal-hygiënische infrastructuur eerder was geoperationaliseerd, was het sterftcijfer mogelijk lager uitgekomen.

2.4.1 Zuigelingensterfte

Wellicht dat een nadere beschouwing van de zuigelingensterfte nog enige scherpstelling kan opleveren van de analyse van het sterftcijfer. Toenemende welvaart had vaak een matigende uitwerking op de zuigelingensterfte omdat de weerstand tegen met name maag- en ingewandsziekten toenam. Maar dat effect kon weer teniet gedaan worden door de vervanging van borstvoeding door flesvoeding, zoals in Zuid-Nederland gebeurde. Het valt dan ook niet mee een referentiekader voor de Liemerse cijfers terug te vinden.

Al eerder is geconstateerd dat de zuigelingensterfte in samenhang met de kindersterfte bepalend is geweest voor het uitblijven van een lager sterftcijfer in het laatste kwart van de negentiende eeuw. Dit leidde tot een scherpe tweedeling in het sterftcijfer; hoge sterfteniveaus onder zuigelingen in westelijke kustgebieden en langs de grote rivieren en relatief lage in de hoog gelegen gebieden in het noorden, oosten en zuiden van ons land. Dit patroon veranderde in de laatste decennia van de negentiende eeuw. In 1845 stierven er landelijk van iedere honderd zuigelingen 18 in hun eerste levensjaar. In 1850 lag dit op 17,7%, maar dit quotum steeg tien jaar later tot 20% en in 1871 zelfs tot 23%.⁶⁵ We weten inmiddels dat het sterft-

⁶³ Van der Woude, *Bevolking en gezin*, 57-58.

⁶⁴ In deze gemeenten lag voor de Tweede Wereldoorlog in het centrum meestal al wel 'een pover buizenstelsel'.

⁶⁵ Van Poppel en Mandemakers, *Sociaal-economische verschillen*, 14-15.

tecijfer onder zuigelingen grote regionale verschillen heeft gekend. In Gelderland vormde het jaar 1846 een absoluut dieptepunt voor de zuigelingensterfte, met name in het rivierengebied. Deze variabele zou door de tijd met name het sterftecijfer in de Gelderse steden sterk beïnvloeden.⁶⁶

In onderstaand overzicht vinden we de zuigelingensterfte voor de Liemers terug voor de periode vanaf 1880.

Tabel 2.4 Zuigelingensterfte in % van het aantal levendgeborenen in De Liemers op basis van 5 en 10 jaarlijkse gemiddelden, kinderen <1 jaar (1880-1950)

	1880-1885	1901-1910	1911-1920	1921-1930	1931-1940	1941-1950
Angerlo	15	8,9	11,5	6,9	6	4
Bergh	11,5	15,4	11,6	7,9	6,8	5,4
Didam	9	12,2	9,1	7,3	5,6	5,3
Duiven	9	11,4	10,7	6,8	4,7	4,2
Gendringen	11	11,1	10,4	7,1	5,2	5
Herwen en A.	7	14,5	9,7	8,4	5,9	5,6
Pannerden	11	13,5	8,5	7,4	5,2	6
Wehl	12	11,1	5,4	6,6	4,2	4,6
Westervoort	10	11,7	10,5	8	3,1	4,5
Zevenaar	11	9,7	9,1	3,4	4,3	5,5
<i>Liemers</i>	<i>10,7</i>	<i>12,3</i>	<i>10,1</i>	<i>7</i>	<i>5,4</i>	<i>5,1</i>
Gelderland	15	12,1	9,3	6,5	4,7	4,4
Nederland	18	12,5	9,2	5,9	4,1	4

Bron: C.B.S., Bevolkingsstatistiek, Wybrands, 'Zuigelingensterfte', periode 1903-1907, R.A.G., *Archief GS*, inv.nr. 7591.⁶⁷

Aanvankelijk lag de zuigelingensterfte in de Liemers lager dan elders vanwege de gezonde omgeving waardoor ook epidemieën gedempt werden. Maar toen het zuigelingensterftecijfer elders begon te dalen door betere openbare hygiënische voorzieningen, betere privéhygiëne en betere voeding, hield de Liemers dat niet bij. In de Liemers lag de zuigelingensterfte aan het einde van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw nog onder het landelijke gemiddelde, maar vanaf het begin van de twintigste eeuw er iets boven.⁶⁸

Factoren die mogelijk invloed hebben uitgeoefend op de daling van de zuigelingensterfte zien we in de Liemers aan het einde van de negentiende en begin twintigste eeuw verschijnen, maar zoals we nog zullen zien, was dit slechts tijdelijk. In 1897 kwam in Angerlo de wijkverpleging van de grond, in Zevenaar richtte men in 1905 de vereniging *Ziekenzorg* op, een aantal jaren later gevolgd door de *Vereeniging Zuigelingenzorg*.

⁶⁶ Van der Woude, 'Gelderland', 144-148.

⁶⁷ Het betrof hier de zgn. *endogene* zuigelingensterfte van kinderen in de categorie 2e t/m 12e maand. In Brabant, Zeeland en Limburg lag de zuigelingensterfte voor de periode 1914-1918 op resp. 14, 10, 3 en 12,9%.

⁶⁸ Van der Woude, *Bevolking en gezin*, 36, tabel 8. De zuigelingensterfte in de provincie Gelderland lag vanaf 1910 hoger dan het landelijk gemiddelde.

In een aantal Liemerse gemeenten waren voor de Tweede Wereldoorlog protestantse Groene-Kruisverenigingen, waar één wijkverpleegkundige verantwoordelijk was voor diverse dorpen. Soms vond het spreekuur plaats in een caféruimte. In de overwegend katholieke Liemers waren uiteraard meer leden lid van de aan het begin van de jaren twintig van de twintigste eeuw opgerichte Wit-Gele Kruisverenigingen.⁶⁹

Nadien werd de zuigelingen­zorg gecoördineerd door de consultatiebureaus, wat voor een groot aantal gemeenten in de Liemers een vooruitgang betekende en van grote betekenis was voor de daling van de zuigelingensterfte, maar het was wel aan de late kant.⁷⁰ Deze bureaus stonden garant voor een goede voorlichting omtrent de borstvoeding en hygiëne voor de zuigeling in het eerste levensjaar.⁷¹ In sommige gemeenten verschenen deze bureaus pas aan het einde van de jaren twintig, zoals in Zevenaar, terwijl dit in Duiven en Westervoort pas aan het eind van de jaren dertig plaatsvond.

2.5 Samenvatting

In de natuurlijke bevolkingsgroei van de regio Liemers wijken zowel het geboorte- als sterftcijfer af van het landelijke en provinciale beeld. Het geboortecijfer loopt het sterkst uit de pas met de demografische transitie, en sluit hiermee aan bij de trage vruchtbaarheidsdaling in Noord-Brabant en Limburg. Voor het geboortecijfer is rond de eeuwwisseling een duidelijke stijging waar te nemen, nadat dit cijfer aanvankelijk de gehele negentiende eeuw lager lag dan het landelijke en provinciale gemiddelde. Het sterftcijfer lag gedurende de gehele negentiende eeuw eveneens op een lager niveau dan het provinciale en landelijke gemiddelde, om aan het einde van deze periode op een gelijke hoogte te eindigen met het provinciale en landelijke sterftcijfer.

Waar is dit afwijkende geboortecijfer aan toe te schrijven? Waarschijnlijk hebben de vasthoudendheid aan de katholieke moraal en de hiermee samenhangende negatieve opvattingen over de geboortebeperving, een grotere rol gespeeld dan we aanvankelijk vermoedden. Toen in de tweede helft van de negentiende eeuw het emancipatieproces bij de katholieken was begonnen, zal dit ongetwijfeld hebben doorgewerkt in de opvattingen die er al bestonden over het tegengaan van geboortebeperving. De seksuele moraal die in deze plattelandsgeregio heerste, sloot vrijwel naadloos aan bij de katholieke opvattingen die toen werden geventileerd.

⁶⁹ Meijs, *De Liemers*, 67-68. Na de Tweede Wereldoorlog waren er 1900-2000 huisgezinnen aangesloten bij de protestantse Groene-Kruisverenigingen, maar de katholieke Wit-Gele Kruisverenigingen telden toen 10.000 huisgezinnen.

⁷⁰ Zevenaar en Gendringen kregen een consultatiebureau in 1927, Duiven in 1936 en Westervoort twee jaar later. In Gendringen viel het zuigelingen- en consultatiebureau eerst nog onder het St. Jozefziekenhuis te Doetinchem.

⁷¹ Van der Heijden, *Zuigelingen- en kindersterfte in Tilburg*, 187-190. De auteur concludeerde dat water van een drinkwaterleidingnet en kunstmatige voeding géén verlaging van de sterfte veroorzaakte, in tegenstelling tot borstvoeding.

Als we dit hogere geboortecijfer in relatie brengen met de huwelijksfrequentie, zien we dat het huwelijksvruchtbaarheidscijfer tot het einde van de negentiende eeuw in de Liemers langdurig hoger lag en pas daalde aan het begin van de twintigste eeuw. Dat het geboortecijfer in de Liemers pas later in de negentiende eeuw zo hoog kwam te liggen, had alles te maken met het door de katholieke kerk geïntroduceerde moraliseringsoffensief, terwijl voor de huwelijksleeftijd de economische vooruitzichten een belangrijke rol kunnen hebben gespeeld. Gegevens uit twee onderzochte gemeenten naar de huwelijksleeftijd laten zien dat toen op jongere leeftijd werd getrouwd, dat samenviel met de landelijke tendens, maar dat de huwelijksdeelname aan het einde van de negentiende eeuw na eerst te zijn gestegen in de jaren zeventig, terugliep tot aan het einde van de negentiende eeuw.

Het tweede afwijkende patroon in de bevolkingsgroei van de Liemers is terug te vinden in het sterftcijfer; dit lag voor de hier onderzochte regio voor de negentiende eeuw duidelijk lager dan het landelijke sterftcijfer, omdat deze streek vele decennia achtereen was gevrijwaard van ernstige epidemieën. Pas rond de eeuwwisseling en de periode hierna zien we een sterftcijfer dat aansluit bij het Gelderse en het landelijke. Maar dat kwam vooral omdat de zuigelingensterfte in de Liemers relatief hoog bleef.

De regio Liemers is geen ongezonde regio geweest. Epidemische en andere ziekten eisten hier relatief minder slachtoffers. De opmerking dat de bewoners in deze contreien ... *verbazend hoge leeftijden* bereikten en de regio daarom wel een gezonde streek moest zijn, was veelzeggend.⁷² De Liemerse bevolkingsgroei kan in de negentiende eeuw worden getypeerd door een relatief lager geboorte- en sterftcijfer dan de provinciale en landelijke gegevens tonen.

Als aan het einde van de negentiende eeuw in de Liemers sprake is van een hoger geboortecijfer, zal dit zeer waarschijnlijk hebben samengehangen met de invloed van de rooms-katholieke kerk op haar leden (huwelijksvruchtbaarheid) ondanks het feit dat de mogelijk verbeterde economische vooruitzichten pas laat invloed uitoefenden op de daling van de huwelijksleeftijd. Dit leidde, zoals eerder onderzoek al concludeerde, tot grote(re) gezinnen.⁷³ Vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw is de bemoeienis van de rooms-katholieke kerk steeds groter geworden en leverde zodoende een legale basis voor kerkelijke bemoeienis met de voortplanting. Vanaf het einde van de negentiende eeuw zien we in de regio een duidelijke stijging van het aantal geboorten.

De gegevens over de totale bevolkingsgroei voor de Liemers tonen aan, dat de toename van de bevolking vrij laat in de negentiende eeuw en nog meer aan het begin van de twintigste eeuw op gang kwam. Het hiervoor verantwoordelijke hoge geboortecijfer sluit aan bij eerder onderzoek over de samenhang tussen de katholieke religie en het huwelijksgedrag. De invloed van de katholieke kerk op de geboortebeperving leidde ook in deze regio tot een hoge huwelijksvruchtbaarheid en past binnen het Limburgse en Noord-Brabantse patroon, met als gevolg een

72 R.A.G., *Archief GS.*, inv.nr. 7843 en Tonkens, *Agrarisch Welzijnsplan*, 80-81.

73 Vanhaute, 'Structuur en strategie', in: Kok e.a, *Levensloop en levenslot*, 157-196.

hoog geboortecijfer, een demografische ontwikkeling die als een afwijking van het landelijke demografische patroon kan worden gezien.⁷⁴ Het lage sterftecijfer dat zich in de negentiende eeuw heeft afgespeeld, valt meer toe te schrijven aan de gezondheid van de streek dan aan de introductie van preventieve en curatieve voorzieningen, want die kwamen relatief laat.

2.6 Migratie

2.6.1 Vertrek

Behalve geboorte, sterfte en huwelijk, kunnen ook de vertrek- en vestigingscijfers indicaties verschaffen over de economische ontwikkeling. Trokken de mensen weg of bleven ze en was de regio aantrekkelijk genoeg om de inwoners vast te houden? Speelde de nabijheid van Duitsland, waar vlak over de grens een vroege industrialisatie plaats vond, een rol?

Een eerste beschouwing van de Liemerse vertrek- en vestigingscijfers laat zien dat vanaf het midden van de negentiende eeuw tot 1940 een vertrekoverschot een belangrijk kenmerk was. De neiging om weg te trekken overheerste en was nagenoeg structureel en beantwoordde hiermee aan het beeld dat veel Gelderse plattelandsgebieden vertoonden in de eerste helft van de negentiende eeuw.⁷⁵ Aan het einde van de negentiende en begin twintigste eeuw, dacht men een belangrijke reden gevonden te hebben waaraan dit vertrek kon worden toegeschreven ... *de jeugdige en energieke personen trekken weg*.⁷⁶

In 1870 verlieten in totaal 1877 personen de regio tegenover 1632 personen die zich hier vestigden, een verschil van 245 personen. Vijf jaar later vestigden zich 1805 personen in de Liemers, tegenover een vertrek van 1651 personen. In 1880 en 1885 was het andersom, er vertrokken meer Liemerse inwoners, respectievelijk 355 en 212 personen (zie hiervoor grafieken 2.8 en 2.9). Voor de meeste perioden lagen de vertrek- en vestigingscijfers dicht bij elkaar. Pas rond 1920 was er sprake van een groter verschil tussen het vertrek- en vestigingscijfer.

Wanneer we de Liemerse migratie op basis van individuen en gezinnen bestuderen, met behulp van vertrek- en vestigingsregisters en bevolkingsregisters, kunnen we twee bewegingen waarnemen: één beweging werd gekenmerkt door een migratiebeweging vanaf het begin van de negentiende eeuw, waarin de Liemerse mannen en vrouwen zich oriënteerden op Nederland. Al vanaf het begin van de negentiende eeuw migreerden Didamse arbeiders tijdelijk naar de Betuwe, Holland, Utrecht, Overijssel en zelfs Zeeland. Van kortere duur was de trek naar het nabij gelegen Renkum of Doorwerth voor het hakken en schillen van percelen eikenhout.⁷⁷ Voor arbeiders afkomstig uit de gemeente Bergh

⁷⁴ Schoonheim, *Mixing Ovaries and Rosaries*, 116.

⁷⁵ Van der Woude, 'Gelderland 1815-1860', 105-106.

⁷⁶ Meijs, *De Liemers*, 24-27 en *Verslag over den toestand van de Landarbeiders* (1909).

⁷⁷ Roessingh (e.a.), *Gelderse Landbouw*, 375-376.

Tabel 2.5 Migratiesaldi per 5-jaarlijkse periode in de Liemers (1851-1940)

periode	1851-1855	1856-1860	1861-65	1866-1870	1871-1875	1876-1880
migratiesaldo	-322	-143	-466	-1191	-445	-724
gem.bevolking	28179	29234	29414	30156	30271	31614
in %	-1,1	-0,5	-1,6	-3,9	-1,5	-2,3
periode	1881-85	1886-90	1891-95	1896-00	1901-05	1906-10
migratiesaldo	-1097	-1413	-750	-561	-424	-1166
gem.bevolking	32438	33102	33882	35577	38214	41063
in %	-3,4	-4,3	-2,2	-1,6	-1,1	-2,8
periode	1911-15	1916-20	1921-25	1926-30	1931-35	1936-1940
migratiesaldo	-252	-1869	-3898	-2242	-1487	-3259
gem.bevolking	44470	47629	49093	50812	54058	56849
in %	-0,6	-3,9	-7,9	-4,4	-2,8	-5,7

Bron: collectie Hofstee en Meijs, 'De Liemers', bijlage 3.

leek de directe omgeving van enige importantie. Zij vonden werk in de omringende bossen.⁷⁸ Daarnaast was er sprake van een, soms tijdelijke, trek naar Duitsland vanaf 1850, naar de steden Emmerik, Kleef en verderop het Duitse Ruhrgebied.⁷⁹ Deze beide migratiestromen komen hierna ter sprake, waarbij gebruik zal worden gemaakt van de detailgegevens van enkele voorbeeldgemeenten.

Het aantal personen dat vertrok naar plaatsen in Gelderland, buiten de Liemers, was ook groot. De jaren hiervoor moet dit iets minder zijn geweest en voor een aantal jaren zijn de gegevens niet volledig.⁸⁰ Waarom kozen veel inwoners die naar het buitenland vertrokken, voor het nabije Duitsland? Hier speelde zich, vanaf de jaren zeventig in de negentiende eeuw na de eenwording, een enorme industriële opleving af. Slechts een enkeling durfde het aan om naar 'de nieuwe wereld' te emigreren. Zodoende bleef het aantal 'landverhuizers' voor de Liemers relatief klein, indien we dit vergelijken met het Groningse kleigebied.⁸¹

De ... *trek naar boven* (Duitsland) is voor veel inwoners van de Liemers vermoedelijk essentieel geweest om arbeid en inkomen te vergaren en indiceren dat de regio geen antwoord had op de toenemende vraag naar (afwisselende) arbeid.⁸²

⁷⁸ Van Dalen, *Bergh*, 298-299.

⁷⁹ Voor de periode 1844 t/m 1847, waren dit er respectievelijk 49, 87 en 104. In Didam en Zevenaar was dit <10; N.A.Du., *Vertrekregisters*. In 1885 vertrokken 23 personen vanuit Duiven naar Noord-Amerika. Voor geheel Gelderland lag het aantal landverhuizers van 1844 tot 1848 op resp. 56, 426, 1036, 1510 en 350. Voor Nederland zien we dezelfde trend: resp. 171, 680, 1755, 5323 en 2160. De piek had te maken met de aardappelziekte in het midden van de jaren 1840.

⁸⁰ N.A.Z., inv.nr. 27, *Opgave der kennisgevingen van verhuizing, vertrek of vestiging 1872-1898*.

⁸¹ Paping, 'Gezinnen en cohorten', 74-77 en N.A.D., *Vertrekregister 1852 e.v.* In Didam betrof het 5 gezinnen tussen 1850 en 1872.

⁸² Meulenbeek, *Het Rijnland*, 358-362. Hier weliswaar met Didam als voorbeeld, maar daarom niet minder illustratief voor de Liemerse situatie.

Al lang beschikte men in de regio over een speciale binding met een deel van het Duitse achterland. Sommige notities uit Didam en Zevenaar aan het einde van de negentiende eeuw verwijzen naar deze migratie: ... *tijdelijke migratie bestaat vooral in den zomer, wanneer veel arbeiders naar het buitenland gaan (...)* of ... *arbeiders die niet genoeg verdienen, gaan naar de Pruisische industriestrecken en houden soms weleens een aardig sommetje over.*⁸³ Maar er klonken ook tegengelingen uit de gemeenten Bergh, Gendringen en Herwen en Aerdt, ... *er is niet zoveel emigratie meer als in voorgaande jaren (...), de emigratie is onbeduidend, of ... emigratie is niet van betekenis.*⁸⁴

Als we naar de gegevens van tabel 2.5 per periode van vijf jaar kijken, dan mogen we concluderen dat door het vertrek naar elders de hele regio, tot het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog, door een negatief migratiesaldo werd gekenmerkt. In Herwen en Aerdt, bedroeg tussen 1880 en 1895 het vertrek 185 tot maximaal 257 inwoners. Dit aantal nam toe tot 438 in 1910 en werd hierna pas omgebogen in een positief migratiesaldo. In Bergh lag dit vertrekoverschot in de periode 1916-1920, op bijna 1050 inwoners, terwijl in de periode 1921-1925 er 1153 personen méér vertrokken dan er bij kwamen. In Gendringen vertrokken vanaf het begin van de twintigste eeuw 614 personen.

Zijn de afzonderlijke Liemerse gemeenten altijd geconfronteerd met wegtrekende inwoners of kwam ook het tegenovergestelde voor? In de gemeente Angerlo was voor de periode 1881-1885 sprake van een klein positief migratiesaldo van 39 personen, op een bevolkingsaantal van rond de 1850 inwoners. Ook in de gemeente Bergh was in de periode 1900-1915 sprake van een positief migratiesaldo, gevolgd door Gendringen voor de periode vanaf 1890 tot 1915, Herwen en Aerdt van 1890 tot 1905, Zevenaar van 1926 tot 1935 en Westervoort van 1931-1935.⁸⁵

Op sommige momenten leek de Liemers in staat werkgelegenheid te bieden waardoor zelfs sprake was van een vestigingsoverschot. In de gemeenten Gendringen en Herwen en Aerdt was in de negentiende eeuw al sprake van andere werkgelegenheid dan alleen landbouw. Met name in Gendringen was, naast de aanwezigheid van ijzergieterijen, sprake van een opkomende metaalindustrie, terwijl Herwen en Aerdt beschikten over verschillende steenfabrieken en een scheepswerf. In Angerlo zal de uitbreiding van de steenfabricage een rol hebben gespeeld terwijl voor Westervoort, aan het einde van de negentiende en begin twintigste eeuw, de economische invloed van het nabij gelegen Arnhem steeds na-

83 *Uitkomsten onderzoek naar den toestand van den Landbouw*, deel I (1890) en *Rapport van de bij besluiten der Staten van Gelderland benoemde commissie met een onderzoek naar den Landbouw* (1896), bijlage XXIII, respectievelijk Zevenaar en Didam.

84 *Ibidem*, Gelderland (1896). In Gendringen waren in de periode 1844-47, vanwege de mislukte aardappelenoogst, een kleine 50 personen naar de Verenigde Staten geëmigreerd.

85 Meijs, *De Liemers*, bijlage 3. In de gemeente Bergh lag dit positieve migratiesaldo voor de perioden 1901-1905, 1906-1910 en 1911-1915 op resp. 153, 282 en 53 personen. In de gemeente Herwen en Aerdt lag dit cijfer voor de periode 1916-1920 op 602 personen en in Gendringen voor de periode 1911-1915 op 258 personen.

drukkelijker werd.⁸⁶ In Zevenaar was in de jaren twintig van de twintigste eeuw de werkgelegenheid verruimd door de komst van een sigarettenfabriek. De gemeente Bergh was van de hier genoemde gemeenten het minst geïndustrialiseerd, maar veel arbeiders werkten over de grens in het nabij gelegen geïndustrialiseerde Emmerik. Toen na de Eerste Wereldoorlog de werkgelegenheid in de Duitse industriële centra terugliep, trokken de Liemerse arbeiders naar steden in de omgeving, zoals Arnhem en Doetinchem en in mindere mate naar de Oude IJsselstreek, zoals de gemeente Wisch en verderop de Achterhoek in.

Voor een nadere analyse van de migratie naar Duitsland is voor de gemeenten Angerlo, Duiven, Wehl en Westervoort is op basis van de vertrekregisters vanaf 1865 het volgende overzicht samengesteld.

Tabel 2.6 *Vertrokken personen uit Angerlo, Duiven, Wehl en Westervoort naar Duitsland (1865-1935)*

Jaar	Aantal	Jaar	Aantal
1865	4	1905	7
1870	1	1910	14
1875	5	1915	10
1880	3	1920	23
1885	1	1925	21
1890	12	1930	8
1895	37	1935	7
1900	54	totaal	207

Bron: Vertrekregisters Angerlo, Duiven, Wehl en Westervoort (niet volledig).

In deze tabel zien we een toename tussen 1885 en 1900. Ook voor Bergh en Gendringen blijkt dat met name voor de laatste decennia van de negentiende eeuw, een toenemende trek naar Duitsland is waar te nemen.⁸⁷

In Bergh constateerde men in 1872, maar ook in 1920, dat men kampte met ... *een omvangrijk vertrekoverschot, waardoor de bevolkingsgroei werd geremd*.⁸⁸ In Gendringen verlieten tussen 1880 en 1910 jaarlijks gemiddeld 11 personen deze gemeente.⁸⁹ Deze gegevens vertonen een overeenkomst met de migratiegegevens van de naburige gemeente Wisch, die deel uitmaakt van de Oude IJsselstreek. Tussen 1885 en 1910 vertrokken uit Wisch 199 meestal ongeschoolde emigranten, hoofdzakelijk in de leeftijdscategorie 15-19 en 20-24 jarigen, naar ... *de opkomende industrieën in Westfalen en het Rijnland*.⁹⁰ Voor de gemeente Angerlo lag het piekjaar rond 1900, toen van de 105 vertrekkende personen er 4 koers zetten naar Duitsland.⁹¹

⁸⁶ Janssen, 'Middelen van bestaan', 109-143.

⁸⁷ N.A.B. en N.A.G., *Gemeenteverslagen en vertrek-vestigingsregisters*

⁸⁸ N.A.B., *Gemeenteverslagen* en Meijs, *De Liemers*, 100. De vrij langdurige band die de Berghse bevolking koesterde met het Emmerikse industriegebied, bleek nog eens duidelijk aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog, toen er nog altijd 150 à 200 Berghse arbeiders in Duitsland werkten.

⁸⁹ Samson, *Population Mobility*, 92.

⁹⁰ Samson, *a.w.*, 68-69, tabel 16 en 118.

⁹¹ N.A.A., *Vertrekregisters 1865-1920*.

Elten, Emmerik, Kleef (Kellen) en in mindere mate Oberhausen, Essen, Duisburg, Wesel, Rees en Gelsenkirchen waren voor de Liemerse bevolking in de periode 1880-1915 favoriete emigratiedoelen. Emmerik bezat veel fabrieken, zoals de Perugiano (kunstmest) fabriek (1865), de machinefabriek van Von Gülp (Probat) (1868), de tabaks- en sigarenindustrie, die in 1869 aan 331 man werk gaf evenals de likeurfabriek van Fackeldey-Fleischhauer gevolgd door de metaalfabriek van Breitenstein uit 1872. In 1880 telde Emmerik acht fabrieken waar margarine of kunstboter werd bereid.⁹² Daar kwam bij dat vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw de Rijnvaart expandeerde en dat was gunstig voor Emmerik. Deze bedrijvigheid zorgde voor een ... *erheblichen Aufschwung der Wirtschaft* en trok veel Liemerse arbeiders over de grens.⁹³

Hierna volgde Kleef met de bouw van de aardappelmeelfabriek in 1851, een brouwerij (1852), een dorsmachinefabriek (1855) en een lederfabriek en chocoladefabriek (beide in 1862). Vanaf 1878 kwam de migratie hier naar toe goed op gang met de vestiging van de Nederlandse margarine-boterfabriek door firmant Hildesheim. De ... *hochindustrialisierte Nachbargemeinde Kellen*, een randgemeente van Kleef, kreeg met de komst van een soortgelijke fabriek, opgericht door de uit Oss afkomstige Van den Bergh, een gigant op haar grondgebied. In 1905 waren iets meer dan 1300 man direct of indirect afhankelijk van deze industrie, in 1910 werkten er 1500 arbeiders.⁹⁴ Iets kleiner was de kunstboterfabriek van Wahnschaffe-Müller en Co, met 271 arbeiders en de fabriek van Noury en Van der Lande uit Deventer.⁹⁵ Ook deze industriële expansie 'trok' aan de Liemerse arbeider en leidde voor Kleef en haar omgeving tot een toename van de bevolking.⁹⁶ Aan het einde van de negentiende- en begin twintigste eeuw kwam de industrialisatie van Kleef in een afrondingsfase terecht. In 1901 had de chocoladefabriek Bensdorp haar poorten al geopend en een kleine 9 jaar later kwamen de biscuit-fabriek Hollandia (in 1930 XOX) en de kinderschoenenfabriek van Hoffman hier nog bij. De beide laatste fabrieken gaven werk aan respectievelijk 550 en 300 personeelsleden.⁹⁷ Na Emmerik en Kleef volgde een voorkeur voor de dieper in Duitsland gelegen dorpen en steden.⁹⁸

Na de Eerste Wereldoorlog zien we een verminderd animo om te vertrekken naar de Duitse gemeenten in het Ruhrgebied. Het gemeentebestuur uit Gendringen schreef dit toe aan ... *de wapenstilstand, zoodat er geen werk meer was te vin-*

⁹² In 1869 bezat Emmerik 22 kleinere en grotere tabaksverwerkende fabrieken.

⁹³ Von Gimborn, *Anmerkungen zur Wirtschaftsgeschichte Emmerichs*, 1-24, informatie *Regierungsbezirk Düsseldorf und Nordrhein-Westfalen* en Meijs, *a.w.*, 16-17.

⁹⁴ Hendricks, *Die Anfänge der Van den Bergh's Margarinengesellschaft*, 49-53 en Van Zanden en Van Riel, *Nederland 1780-1914*, 380. Met name Bismarck's protectiemaatregel (1888) en veranderingen in de productietechniek stimuleerden dit proces.

⁹⁵ Pfeiffer, *a.w.*, In 1911 oliewerken 'Germania'.

⁹⁶ *Kalender für das Klever Land*, 1969 en 1979 en Lewe, *Invoer te Lande*, 217-229.

⁹⁷ *Kammernachrichten Duisburg-Wesel*, 38. De chocoladefabriek van Bensdorp kende echter een achteruitgang en dat kan worden toegeschreven aan de mechanisatie van 350 arbeiders in 1925 naar 197 in 1928.

⁹⁸ Het gaat te ver om alle genoteerde plaatsen van vestiging weer te geven, maar de voorkeur ging uit naar plaatsen in het Ruhrgebied.

den in de Duitse munitiefabrieken. Daarnaast was ook de lage koers van de Mark een oorzaak voor deze teruggang.⁹⁹

Het succes van de in Duitsland verblijvende arbeiders, blijkt ook uit het feit dat zelfs de Nederlandse-hervormde kerk in het verderop gelegen Ruhrgebied rond de jaren dertig van de twintigste eeuw een actie begon om de daar werkende arbeiders als 'scheepsknechten', 'melkers' en 'binnenvaartschippers' met hun gezinnen een hart onder de riem te steken. Rond de stad Duisburg, die toen 450.000 inwoners telde, hadden zich in die tijd rond de 15 tot 20.000 Nederlanders gevestigd, waaronder een groot aantal uit de Liemers. De Liemerse gemeentebesturen werden door middel van een brochure op de hoogte gehouden van ... *het werken in den vreemde* en de moeilijkheden die zich daarbij afspeelden, zoals bij werkloosheid of ziekte.¹⁰⁰

Uit een analyse in één enkele Liemerse gemeente, Zevenaar, valt af te leiden dat daar een definitieve uittocht naar Duitsland op gang kwam en dat deze plaatsvond toen de tijdelijke migratie aanmerkelijk terugliep (zie ook grafiek 2.8 en 2.10).¹⁰¹ Uit het *Register van afgegeven nationaliteitsbewijzen* is voor deze periode een aantal redenen te herleiden waarom men (soms definitief) vertrok. Als belangrijkste beweegredenen werden genoemd: ... *een hoger loon*, met andere motieven als ... *een goede betrekking*, (...) *de werkloosheid hier te lande*, soms ... *een huwelijk*, of ... *om het pensioen te halen*.¹⁰² Of men noteerde ... *nog steeds zoeken veel arbeiders uit onze plaats werk in den vreemde*, waarmee men de arbeiders bedoelde die naar Emmerik en naar verderop gelegen bestemmingen in Duitsland trokken.¹⁰³ Slechts 17 personen vertrokken vanuit Zevenaar, in de tweede helft van de negentiende eeuw, naar het buitenland maar de aantallen hierna lagen aanzienlijk hoger. Hun gegevens werden genoteerd in verband met 'de uitvoering der wet op de personele belasting'. Deze groep bestond uit 'arbeiders', 'dienstboden' en één 'landbouwer'. Allen vertrokken naar 'Deutschland' of 'Pruisen'.

De in de twintigste eeuw uit Zevenaar naar het buitenland vertrokken personen, kozen bijna allemaal voor een, soms definitief, domicilie in Duitsland.¹⁰⁴ De gezinshoofden of ongehuwden hadden meestal beroepen die men al in Nederland uitoefende zoals: boerenknecht (naar Elten en Emmerik), zadelmaker en schoenmaker (lederfabriek Kleef), dienstbode (Emmerik), bakker (idem), zonder beroep (idem), leerling-machinist (Kleef), metselaar (Emmerik), melkknecht (Elten),

99 N.A.B., N.A.D., N.A.G., *Gemeenteverslag 1918*. en N.A.Z., *Gemeenteverslagen, 1915 en 1920*. De seizoenarbeid zal hier invloed op hebben uitgeoefend.

100 N.A.Du., *Correspondentie* (1930).

101 Op basis van gedetailleerd materiaal over Zevenaar voor de periode 1872-1898, om de herkomst van de vestiging te kunnen herleiden, zien we dat veel inwoners van buiten de regio Liemers zich hier vestigden (zie bijlage D).

102 N.A.Z., *Registers a.w.* Beroepen als 'boerenknechts' en 'arbeiders' overheersten voor deze periode.

103 Meijs, *De Liemers*, 17.

104 Samson, *Population Mobility*, 75 e.v. Dit onderzoek komt tot de conclusie dat van de 244 migranten uit de gemeente Wisch in de periode 1885-1910, er 199 emigreerden naar Duitsland, 26 naar de Verenigde Staten, 16 naar Nederlands-Indië en 3 naar België. Seizoenmigranten werden niet geteld of bijgehouden. In de Liemers kwam, naast het vertrek naar Duitsland ook emigratie naar andere landen of de toenmalige kolonie Nederlands-Indië voor, maar die was <5 op een uitzondering na voor 12 personen uit Wehl, die in 1928 naar Canada vertrokken.

Tabel 2.7 Vertrokken personen uit Zevenaar (1872-1935)

jaar	1872	1875	1880	1885	1890	1895	1898
<i>vertrek naar</i>							
Gelderland	—	—	—	6	1	5	5
buiten Gelderland	—	2	—	3	3	4	2
buiten Nederland	—	3	4	—	5	3	2
jaar	1905	1910	1915	1920	1925	1930	1935
<i>vertrek naar</i>							
Gelderland	218	286	239	402	309	269	105
buiten Gelderland	119	185	103	218	148	207	280
buiten Nederland	67	72	35	77	44	32	17

Bron: N.A.Z., 'Opgave der kennisgevingen van verhuizing of vestiging' (1872-1898), Vertrekregisters (1903-1939) en grafiek 2.10.

mandenmaker (Elten) en stoelenmatter (Bocholt). Men trok ook verder Duitsland in, naar Essen, Walsum, Oberhausen, Duisburg, of weer iets dichterbij, naar Bocholt en Isselbo(u)rg, waar men werk vond in de daar gevestigde ijzergieterijen. Ook de migranten die uit Wisch naar Duitsland trokken, kozen voor deze in de nabijheid van de regio Liemers gelegen ijzergieterijen. Vanuit de gemeente Wisch ging het om 25% van de eerder vermelde 199 emigranten.¹⁰⁵

Kinderrijke gezinnen zoals die van graanmolenaar Th. Pijnappel, die met echtgenote en negen kinderen in 1922 naar Kleef vertrok, of weduwnaar H.G. de Raef, 'rijwielhersteller', die met vijf gezinsleden naar Elten vertrok, zorgden voor extra dynamiek in dit migratiepatroon. In 1924 en 1926 trokken drie uit Duitsland afkomstige 'chemiker', dr. Th. Schumann, dr. R. Hauschka en E. Tiebe, weer huiswaarts naar respectievelijk Grünau, Wenen en Pommerensdorf. Schumann, Hauschka én Tiebe waren enige jaren in Zevenaar geweest voor het samenstellen van het juiste inktprocédé bij de inktfabriek 'Gimborn'.

In de buurgemeente Didam is een vergelijkbaar patroon terug te vinden. Tussen 1852 en 1865 gingen per jaar minder dan 5 personen definitief naar 'Pruisen', maar in de eerste helft van de twintigste eeuw komen we grotere aantallen tegen, zoals in het jaar 1905 toen 23 personen vertrokken, tegen 24 in 1906, 33 in 1908 en 22 personen in 1909, onder wie 'stoelenmatter' Van Dam, die met zijn vrouw en 10 kinderen naar Bocholt vertrok.¹⁰⁶ De trend om ergens anders werk te zoeken zette dus door. Het gemeentebestuur maakte zich zorgen over het vertrek van ... *vele jonge lieden naar naburige steden als Arnhem, Zevenaar, Hengelo en elders*.¹⁰⁷ De emigratie naar Duitsland, bedroeg in 1910 en 1920 respectievelijk 25 en 32 personen, maar dat was nog altijd een veel kleiner aantal dan in Zevenaar.

105 Samson, *a.w.*, 121 e.v.

106 Meulenbeek, *a.w.*, 358-362 en N.A.D., *Statistieke beschrijvingen*, inv.nr. 491; 'De Didamse meisjes trokken naar Elten of Emmerik, de mannen werden knecht bij de boer. Gehuwden waren gemiddeld twee weken weg, ongehuwden vele maanden'. Na de Eerste Wereldoorlog was dit nagenoeg voorbij.

107 N.A.D., *Gemeenteverslagen 1905 e.v.*

In het *Rapport over den toestand van den Landbouw* (1890) noemt het gemeentebestuur van Didam als één van de belangrijkste redenen waarom de arbeiders naar Duitsland trokken dat ... *zij werden uitgelokt door den hooge loonen*.¹⁰⁸ Veel Liemerse gemeenten noteerden aan het einde van het eerste decennium van de twintigste eeuw dat ... *de gezonde werkkrachten of naar de steenfabrieken, of naar Duitsland gingen ... invaliden en minderwaardig personeel blijft voor den boer beschikbaar en ... fabrieken zijn verkieslijker boven boerderijen*. Volgens deze gegevens waren de beste werkkrachten de ... *eigen-werk-doeners, die een eigen woning hadden, en een eigen perceel aardappelland van den boer pachtten*.¹⁰⁹ Tot vlak na de Tweede Wereldoorlog vormde dit motief maar ook ... *de persoonlijke verhouding in de bedrijven* en de hogere *Renten* (uitkering) de belangrijkste beweegredenen om tijdelijk of permanent te migreren.¹¹⁰ Voor Herwen en Aerdt was dit al niet veel anders, evenals voor Pannerden.¹¹¹ In deze laatste twee gemeenten was er ... *niet meer zooveel emigratie als vroeger jaren, wijl de huidige toestand dit niet meer vordert*.¹¹² De beide gemeenten boden inmiddels voldoende werkgelegenheid door de aanwezigheid van steenfabrieken en scheepsindustrie.¹¹³

Aan het einde van de negentiende eeuw liep het vertrekoverschot in een aantal Liemerse gemeenten terug. Dit gold voor de gemeenten Angerlo en Herwen en Aerdt, terwijl dit proces zich in Pannerden vanaf het begin van de twintigste eeuw afspeelde. In Gendringen was, naast de steenfabrieken, al vanaf het einde van de achttiende eeuw een ijzergieterij aanwezig en stond aan het einde van de negentiende eeuw een tweede op het punt om te beginnen. Voor de andere Liemerse gemeenten leek deze omslag nog te vroeg, daar zien we vanaf het eerste, maar vooral vanaf het tweede decennium van de twintigste eeuw dat er meer werkgelegenheid kwam en er minder inwoners wegtrokken naar elders.

De gemeente Zevenaar kreeg aan het begin van de twintigste eeuw een inkt- en sigarettenfabriek, terwijl de omliggende steden als Arnhem en Doetinchem eveneens een zuigende werking begonnen uit te oefenen op arbeiders uit de naburige Liemerse gemeenten.

Welke indicaties bieden de vertrek- en vestigingscijfers voor de economische ontwikkeling van de Liemers? De opkomende migratie naar de Duitse industriegebieden in de tweede helft van de negentiende eeuw, werd allereerst gedempt door een toenemende werkgelegenheid in de, eerst nog bescheiden, geïndustrialiseerde gemeenten waar men het voorlopig moest hebben van steenfabrieken en

108 *Rapport over den toestand van den Landbouw in Gelderland* (1896), met bijlagen over Bergh, Didam, Herwen en Aerdt en Gendringen. Opmerkelijk hierbij was dat de meeste gemeenten klaagden over de combinatie van werken in het buitenland en het overmatige drankmisbruik. In Gendringen scheen dit nogal mee te vallen.

109 *Rapport Landarbeiders*, 300 en Kok e.a., a.w., 233-238.

110 Meijs, *De Liemers*, 17.

111 Janssen, *Industrialisatie en arbeidskrachten*, 52-53.

112 *Landbouwrapport Gelderland* (1896), bijlage XXII.

113 R.A.G., *Archief-ETI*, inv.nr 938, rapporten over Pannerden 1966, 1971 en 1972. De verstedelijking van de Zuid-Veluwezoon speelde hier later een grote rol voor de forensen van Pannerden. In 1947 werkte 47% in de landbouw, in 1960 77% in de industrie.

ijzergieterijen. Dit proces voltrok zich in andere Liemerse gemeenten op een later tijdstip, namelijk vanaf het begin van de twintigste eeuw tot na de Eerste Wereldoorlog. De migratie naar Duitsland verdween niet helemaal, want onder andere een hoger loon bleef een belangrijk motief om, meestal tijdelijk, naar Duitsland te vertrekken.

De komst van infrastructurele verbeteringen in de Liemers, zorgde voor meer mogelijkheden voor de arbeiders om in Duitsland te gaan werken. Met name de (internationale) spoorverbinding met Duitsland, sinds 1856, bood de inwoners van de gemeenten Westervoort, Didam, Duiven en Zevenaar de mogelijkheid om per trein naar Emmerik maar ook verder, het Ruhrgebied in, te reizen. Het succes was zelfs zo groot dat het grensdorp Babberich aan het einde van de negentiende eeuw een aparte halte kreeg voor de uit de omliggende dorpen afkomstige arbeiders. Deze infrastructurele verbetering werd versterkt toen in 1885 de gemeenten Didam en Wehl op het spoor Arnhem-Winterswijk werden aangesloten en men van hieruit in principe per trein naar Zevenaar kon om over te stappen richting Duitsland. Dit laatste effect lijkt uiteindelijk niet zo groot te zijn geweest, want velen bleven te voet naar Babberich gaan en het kwam voor dat arbeiders uit Bergh of Gendringen vroeg van huis vertrokken en te voet forse afstanden aflegden om in Duitsland te gaan werken.

De aansluiting in de tweede helft van de negentiende eeuw leidde er in ieder geval toe dat de arbeiders in de Liemers konden blijven wonen. De tramlijntjes die aan het einde van de negentiende eeuw vanuit de gemeenten Wisch en Gendringen en vanuit Zutphen-Emmerik via Bergh, naar Duitsland koersten, versterkten de mogelijkheid om daar te gaan werken en in de gemeente van herkomst te blijven wonen. Een, soms noodgedwongen verblijf van een aantal weken, kon nu worden omgebogen in een kortere periode van bijvoorbeeld één of twee weken werken in Duitsland. Met het hoger loon dat in Duitsland werd verdiend kon men de vervoerskosten ook betalen.

Door het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog kreeg de Liemerse migratie naar Duitsland een gevoelige knauw, een gebeurtenis die zich herhaalde in de jaren dertig van de twintigste eeuw, toen het opkomende nationaal-socialisme velen ervan weerhield om naar Duitsland te trekken. De arbeidsmigratie vanuit de Liemers verminderde ook door een mogelijk gunstige economische ontwikkeling in sommige gemeenten. Maar dit leidde er niet toe dat de migratie naar Duitsland ophield. Door de verbeterde vervoersmogelijkheden bleef, voornamelijk tijdelijke, migratie populair.¹¹⁴ Dit duidt op een zekere gehechtheid aan de regio. Veel arbeiders in de gieterijen en steenfabrieken hechtten eveneens sterk aan hun stukje grond dat voor extra inkomsten zorgde en buiten de hoogseizoenen om minder aandacht vroeg.¹¹⁵ De regio bood weliswaar in toenemende mate werk, maar het vooruitzicht voor de arbeiders om meer te kunnen verdienen leidde er toe dat deze tijdelijke of seizoensmigratie bleef.

114 Samson, *Population Mobility*, 130 e.v.

115 Kok, e.a., *Levensloop en levenslot, a.w.*, 237.

2.6.2 Vestiging

Behalve de hier beschreven eerste migratiebeweging van Liemerse arbeiders naar Duitsland, tekende zich langzamerhand ook een omgekeerde beweging af door de komst van Duitse arbeiders naar Nederland. Was het aanbod van werkgelegenheid een incidenteel of een structureel verschijnsel? In de gemeenten Gendringen, Herwen en Aerdt, Pannerden en Westervoort was in de tweede helft van de negentiende eeuw in toenemende mate werk te vinden in de steenindustrie en metaalindustrie terwijl in Herwen en Aerdt ook sprake was van een groeiende werkgelegenheid in de scheepsbouw. Voor Herwen en Aerdt betekende dit een tijdelijke aanwezigheid van 70 arbeiders ... *uit Pruisen*, 7% van de totale beroepsbevolking rond 1890.¹¹⁶ In de jaren hierna vertrokken velen weer net zo snel als zij gekomen waren, zodat uiteindelijk sprake was van een kleine groep van 16 arbeiders die in de gemeente Herwen en Aerdt woonden en werkten. De meesten vonden later een baan als 'los-arbeider' in de steenfabrieken, maar werken bij een boer kwam ook veel voor.¹¹⁷ In de periode hiervoor werd het Gelderse platteland door vertrekoverschotten gekenmerkt, in tegenstelling tot een aantal steden.¹¹⁸

In Westervoort was vanaf 1895 enige tijd sprake van een, weliswaar gering positief migratiesaldo, dat voortvloeyde uit de werkgelegenheid die samenhang met een aantal grote infrastructurele projecten. Naast een nieuw aan te leggen spoor-dijk in het traject Arnhem-Duitsland bracht ook de bouw van diverse viaducten en een uit drie delen bestaande IJsselspoorbrug, twee voor het trein- en één voor het wegverkeer, een toename van de bevolking met zich mee.¹¹⁹ Door deze werkgelegenheid groeide de Westervoortse bevolking tussen 1895 en 1910 met een kleine 200 inwoners.

In Gendringen zorgde de groeiende werkgelegenheid in de ijzergieterijen en emailleerbedrijven voor werk. Dit uitte zich in de aanwezigheid van een aantal uit Duitsland afkomstige arbeiders, onder andere uit het naburige Bocholt en Isselburg, plaatsen met een traditie in de ijzergieterijen, zodat vanaf het begin van de twintigste eeuw tot 1940 hier zo'n kleine 250 arbeiders tijdelijk werkten. De aantrekkingskracht van Emmerik, in de periode 1900-1915, was voor het gemeentebestuur van het nabij gelegen Bergh aanleiding nogmaals haar beklag te doen. Al eerder had het gemeentebestuur de arbeiders zien vertrekken: ... *de arbeidende klasse bij een gunstige weersgesteldheid steeds hier werk kan vinden, terwijl zich gebrek aan arbeiders doet gevoelen door hun vertrek naar de fabrieks- en kolen-districten in Pruisen*.¹²⁰ Veel heeft het vermoedelijk niet geholpen, want in het midden van de jaren dertig van de twintigste eeuw, werkten nog altijd bijna 1000 arbeiders uit Bergh over de grens, hoofdzakelijk in Emmerik.¹²¹

¹¹⁶ Janssen, *Industrialisatie en arbeidskrachten*, bijlage 38.

¹¹⁷ *Ibidem*.

¹¹⁸ Van der Woude, 'Gelderland 1815-1860', *a.w.*, 106.

¹¹⁹ N.A.We., *Gemeenteverslagen*, 1865 e.v.

¹²⁰ Opmerkingen in *Gemeenteverslagen* hier aangehaalde gemeenten, periode 1901-1939 en Meijs, *De Liemers*, 22.

¹²¹ N.A.B., *Gemeenteverslagen* (1935-1939).

Om na te gaan hoe groot de vestiging is geweest in de hiervoor al besproken gemeenten (tabel 2.6 en 2.7) is de immigratie uit Duitsland naar Nederland onderzocht.

Tabel 2.8 Vestiging uit Duitsland afkomstige personen in Angerlo, Duiven, Wehl en Westervoort (1865-1935)

Jaar	Aantal	Jaar	Aantal
1865	9	1905	10
1870	6	1910	19
1875	2	1915	29
1880	0	1920	12
1885	0	1925	21
1890	2	1930	19
1895	4	1935	16
1900	36	totaal	188

Bron: Vestigingsregisters Angerlo, Duiven, Wehl en Westervoort (niet volledig).

De gegevens uit tabel 2.8 tonen aan dat het aantal immigranten dat in de tweede helft van de negentiende eeuw terugkeerde erg klein was. De vestiging was in de jaren tachtig van de negentiende eeuw nihil en hing vermoedelijk samen met de landbouwcrisis. Pas aan het begin van de twintigste eeuw kwam er een groot aantal terug. Vermoedelijk hing deze migratie samen met het feit dat er hier meer werk was te vinden, zoals op de steenfabrieken in Angerlo of Westervoort, een trend die zich mogelijk ook in andere Liemerse gemeenten voordeed. Hiermee vertoonde de Liemers overeenkomst met de aangrenzende gemeente Wisch, waar tussen 1885 en 1910 60 migranten er uiteindelijk weer 40 huiswaarts keerden, omdat de daar aanwezige ijzergieterijen meer werkgelegenheid boden.¹²² Tijdens en na de Eerste Wereldoorlog keerden er velen terug uit Duitsland, toen de economie daar verslechterde.

Omdat de gemeente Zevenaar een aparte positie innam door haar ligging aan de spoorlijn en de aanwezigheid van een grensstation, is in deze gemeente, met behulp van de 'registers van ingekomen personen' onderzocht hoe groot het aantal immigranten is geweest dat vanuit Duitsland maar ook uit andere Nederlandse streken of gemeenten, naar Zevenaar trok. Voor de tweede helft van de negentiende eeuw was dit aantal slechts 34 personen. Zij werden geregistreerd in verband met 'de uitvoering der wet op de personele belasting'.

Als we het aantal immigranten nalopen dat vanaf 1900 in Zevenaar domicilie koos, dan behoorde 63% tot migranten die vanuit de provincie Gelderland naar Zevenaar waren getrokken, 29% kwam van 'buiten Gelderland', terwijl 8% afkomstig was uit Duitsland.¹²³ Het grootste gedeelte van de laatste groep werd gevormd door retourmigrant, zoals terugkerende 'dienstboden' en 'dienstknechten' uit Elten en Emmerik, zoals de dienstboden J. Koenders, G. Willemsen en boeren

¹²² Samson, *Population mobility*, 129 e.v.

¹²³ Het betrof 2805 migranten, waarvan 219 afkomstig uit Duitsland.

Tabel 2.9 Vestiging personen in Zevenaar (1872-1935)

jaar	1872	1875	1880	1885	1890	1895	1898
<i>afkomstig uit</i>							
Gelderland	7	5	3	5	12	7	5
buiten Gelderland	4	1	6	7	3	4	2
Duitsland	1	1	1	0	1	1	2
jaar	1905	1910	1915	1920	1925	1930	1935
<i>afkomstig uit</i>							
Gelderland	234	254	201	172	329	359	264
buiten Gelderland	85	74	96	128	123	193	109
Duitsland	36	23	38	40	53	24	5

Bron: opgave der kennisgevingen van verhuizing of vestiging (1872-1898) en Vestigingsregisters (1903-1939) en grafiek 2.9.

knecht B.W. Boerboom. 'Zahnarzt' O. Borgs uit Emmerik verbleef slechts één maand in Zevenaar en vertrok hierna weer naar Elten.

De retourmigranten bleven niet allemaal in Zevenaar. 'Smidsknecht' Theo J. Holleman kwam met zeven gezinsleden in 1910 vanuit Heiderich naar Zevenaar; hij werkte hierna negen jaar in Zevenaar en vertrok toen naar Arnhem. 'Arbeider' G.J. Welling kwam in 1910 met zes gezinsleden vanuit Essen weer in Zevenaar aan, maar vertrok na een aantal maanden via Duiven weer naar Essen. Ook Reinerus W.M. de Vos en N.F. Noordermeer, respectievelijk 'monteur' en 'slostenmaker', trokken in 1913 en 1916 naar Zevenaar, maar verlieten deze gemeente na respectievelijk twee en vijf jaar voor een definitieve standplaats in Duitsland, een patroon dat zich maar bij weinigen herhaalde. Op nieuwjaarsdag 1910 arriveerde de uit Keulen afkomstige familie Buschhammer in Zevenaar. 'Tabakshandelaar' Herman J. Buschhammer, zijn echtgenote Maria T. Bertoldi en hun zoon 'koopman' en later vice-consul Willem C. Buschhammer, waren een aantal jaren later betrokken bij de oprichting van de Zevenaarse sigarettenfabriek (zie hoofdstuk 4 en 5).

Van de 226 uit Duitsland afkomstige immigranten, keerden 15 gezinnen en alleenstaanden (7%) weer terug. De beroepen van de meeste gezinshoofden duiden op een ambachtelijke achtergrond, zoals 'zadelmaker' Th.M. Eijkholz, afkomstig uit Kalkar, of 'kleermaker' A. Oversteg uit Essen. Soms waren ze gelieerd aan de landbouw, zoals 'melker' Hendricus J. van Onna uit Hüthum of de beide 'landbouwers' J. Horsting uit Warbeyen, Gerhardus Könning uit Emmerik, gevolgd door 'boterfabrikant' A. Wöhrmann, afkomstig uit Kleve (zie ook hoofdstuk 4 en 5), een migratie die zich afspeelde in de eerste twee decennia van de twintigste eeuw.

De komst van een inkt- en later sigarettenfabriek in Zevenaar, in respectievelijk 1904 en 1920, leidde eveneens tot een vraag naar personeel dat aan specifieke criteria voldeed. Omdat deze categorie niet of nauwelijks voorhanden was, viel men terug op uit Duitsland afkomstige technici of, voor werk aan het inktprocédé, op

chemici, zoals we hiervoor al beschreven. P. Orth kwam in 1920 samen met drie gezinsleden uit Trier om als ‘werktuigkundige en machinemeester’ bij de Turmac aan de slag te gaan. Tot 1944 zou hij als ‘bedrijfsleider’ aan deze fabriek verbonden blijven, waarna hij met zijn gezin uit Nederland vertrok.

Een grote groep werd gevormd door spoorwegpersoneel (25) en soldaten van de militaire politie of marechaussee (18). De eerste groep was afkomstig uit Emmerik, waar zich ook een groot spoorwegemplacement bevond. Het ging om ‘wagenmeesters’, ‘telegraafarbeiders’, ‘spoorwegbeambten’, ‘surnummers’, maar ook een enkele ‘stationschef’, zoals Reinhard la Plooi, die via Elten in 1917 in Zevenaar een nieuwe betrekking vond. Personen met beroepen als ‘steenhouwer’, ‘mijnwerker’, ‘student’ en ‘zonder’ maakten eveneens deel uit van de groep die vanuit Duitsland naar Nederland trok. Het aantal lieden dat uit andere landen naar Zevenaar kwam was helemaal niet groot. Alleen Helena en Wim van de Meerendonk, beiden ‘zonder beroep’, kwamen in 1913 vanuit Paramaribo naar Zevenaar, om te worden gevolgd door ‘koopman’ Hendricus van Aalst die Buenos Aires definitief achter zich had gelaten. Na een hoogtepunt rond het midden van de jaren twintig nam de komst van immigranten uit Duitsland zienderogen af. In 1935 waren er nog maar 5 personen die naar Zevenaar trokken en kunnen we dit toeschrijven aan de aantrekkende (oorlogs)economie in het naburige Duitsland.

De gegevens over de Liemerse migratie tonen aan dat de Liemers geen expulsieregied was. Velen kozen ervoor om tijdelijk in het buitenland te gaan werken maar keerden na een aantal weken of soms maanden altijd weer terug. Deze tijdelijke- of seizoensmigratie zal zijn vergemakkelijkt met de komst van betere verbindingen. De regio kan worden gekarakteriseerd als een streek waar seizoensmigratie ronduit favoriet was, in tegenstelling tot een definitieve migratie. Deze tijdelijke migratie hing samen met de economische ontwikkelingen in het naburige Duitsland. Toen deze migratiegolf was weggeëbd, bood de regio voldoende werkgelegenheid wat duidt op economische moderniteit. Welke gemeenten en bedrijven hiervoor verantwoordelijk zijn geweest, zal verderop in hoofdstuk V nader worden onderzocht.

2.7 Samenvatting en conclusies

De Liemerse demografische ontwikkeling kan het beste worden getypeerd als een patroon, dat in afwijking van het algemene beeld van de Nederlandse demografische transitie, gedurende de gehele negentiende eeuw een laag geboorte- én een laag sterftecijfer liet zien. Hierbij kan worden opgemerkt dat veel kwaadaardige ziekten die elders veel slachtoffers maakten, in deze regio niet voorkwamen. De zuigelingensterfte kwam aan het begin van de twintigste eeuw relatief iets hoger te liggen en kan hebben samengehangen met een toename van het aantal werklieden of losse en ongeschoolde arbeiders, groepen met relatief hoge sterfte, die in de regio zorgden voor een negatief effect. Mogelijk dat ook processen van urbanisa-

tie, proletarisering en industrialisatie het zuigelingen-kindersterftcijfer negatief beïnvloedden.¹²⁴

Het geboortecijfer dat aanvankelijk onder het landelijke gemiddelde lag steeg, gedeeltelijk tegen de landelijke trend in, vanaf het einde van de negentiende eeuw. Hierbij heeft het in de tweede helft van de negentiende eeuw door de rooms-katholieke kerk op gang gebrachte ‘moraliseringsoffensief’, in samenhang met een sterker wordende katholieke verzuiling, waarschijnlijk een doorslaggevende rol gespeeld waarbij het hier teruggevonden beeld aansluit bij het recent geconstrueerde voor Noord-Brabant en Limburg.

Uiteindelijk kunnen we concluderen dat de demografische ontwikkeling in de regio te maken kreeg met ‘de wet van de remmende voorsprong’. Het was een gezonde regio, wat valt op te maken uit het lage sterftcijfer. Maar terwijl elders het sterftcijfer omlaag ging bleef dit in de Liemers op hetzelfde peil, met name door de zuigelingensterfte. Maatregelen op het terrein van de openbare hygiëne werden pas laat genomen. Ook het geboortecijfer daalde eerst niet vanwege de druk die de katholieke kerk op de bevolking legde om grote gezinnen te creëren. In feite zou dit een indicatie kunnen zijn van een achterblijvende economische ontwikkeling omdat de demografische transitie gekenmerkt door dalende geboorte- en sterftcijfers pas ver in de twintigste eeuw inzette.

De migratie laat een ander beeld zien. Er was géén massaal vertrek en er is zelfs van een tegengestelde beweging sprake geweest. Maar de (tijdelijke) emigratie in de negentiende eeuw en eerste helft van de twintigste eeuw toont wel aan dat de regio nog niet als ‘modern’ kan worden neergezet. Dat de regio langzamerhand voldoende alternatieve werkgelegenheid wist te bieden om haar bevolking vast te houden, was een verschijnsel dat zich pas in de eerste helft van de twintigste eeuw manifesteerde. Door de bevolkingsgroei kwam deze werkgelegenheid niet ongelegen. In sommige gemeenten waren zelfs momenten aan te wijzen van kleine vestigingsoverschotten.¹²⁵

De aantrekkelijkheid van de Liemers als regio nam vanaf het begin van de twintigste eeuw toe, terwijl de omstandigheden om in Duitsland te gaan werken bijna stil was komen te liggen. Verschillende gemeenten leken in staat om als beginnend verzorgingscentrum al enige diensten en wat industriële werkgelegenheid te bieden. Vanaf de jaren twintig van de twintigste eeuw trokken echter wel steeds vaker Liemerse forensen naar de in de nabijheid gelegen stad Arnhem, waar sprake was van een groei in de textiel- en metaalindustrie, die hierna fors doorzette, evenals in de hieraan gelieerde toeleveringsbedrijven. In de Zuidelijke Veluwezoom, waaronder de gemeente Rheden, was vraag naar bouwvakarbeiders, terwijl in het Oude IJsselgebied rondom Doetinchem en Wisch de metaalindustrie en de eveneens hieraan verwante bedrijven voor een toenemende

124 Van Poppel en Mandemakers, *Sociaal-economische verschillen in zuigelingen- en kindersterfte*, 33-36.

125 Van der Woude, ‘Gelderland 1815-1860’, 151. De auteur wijst op gunstige demografische verhoudingen in Gelderland in de eerste helft van de negentiende eeuw, waardoor dit afwijkt van ons beeld over de Nederlandse demografische transitie die pas ettelijke decennia na 1850 plaats vond.

vraag naar arbeiders zorgden. Deze steden en regio's waren voor de meeste Liemerse werknemers goed bereikbaar, want de infrastructurele voorwaarden waren er.

Dit laatste element compliceert dus weer en brengt ons bij de geografische positionering van het gebied. Is de Liemers in de eerste plaats te beschouwen als een subregio van Gelderse en/of Duitse stedelijke gebieden, een soort achterland dus, of hebben we te maken met een eigenstandige regio met een eigen verzorgingsstructuur?

PB

*Distrikt
Dresburg en Leisnau*

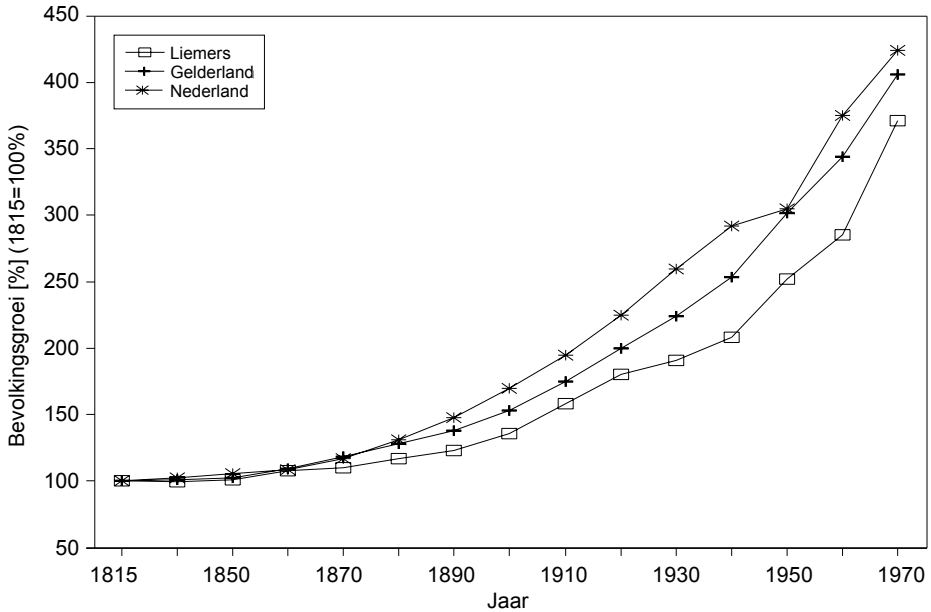
Overzicht der bevolking op 1 Januarij 1838 —

<i>Namen der Gemeenten</i>	<i>Bevolking op</i>		<i>Tuss Nomen</i>	<i>afge Nomen</i>	<i>Aanmerkingen</i>
	<i>1 Januarij 1837</i>	<i>1 Januarij 1838</i>			
<i>Wietervort</i>	884	885	1	"	
<i>Reinow</i>	2347	2360	13	"	
<i>Leisnau</i>	3174	3207	33	"	
<i>Pannitzsch</i>	675	665	"	10	
<i>Herzau</i>	2174	2236	62	"	
<i>Reinow</i>	3292	3357	65	"	
<i>Angers</i>	1564	1553	"	11	
<i>Wahl.</i>	1856	1855	"	1	
<i>Beitz</i>	4790	4738	"	52	
<i>Görschen</i>	4659	4638	21	"	
<i>Totaal</i>	<i>25415</i>	<i>25344</i>	<i>203</i>	<i>74</i>	

*Provincie
Gelderland*

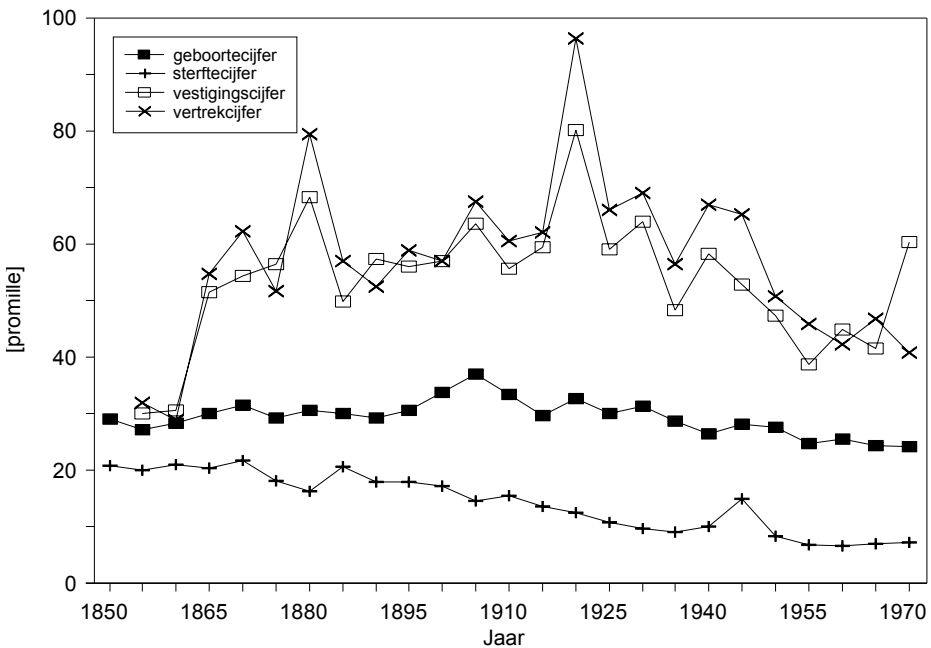
Afb. 1 Bevolking de Liemers (1838).

Grafiek 2.1 De toename in de bevolkingsomvang in de Liemers, Gelderland en Nederland (1850-1970)

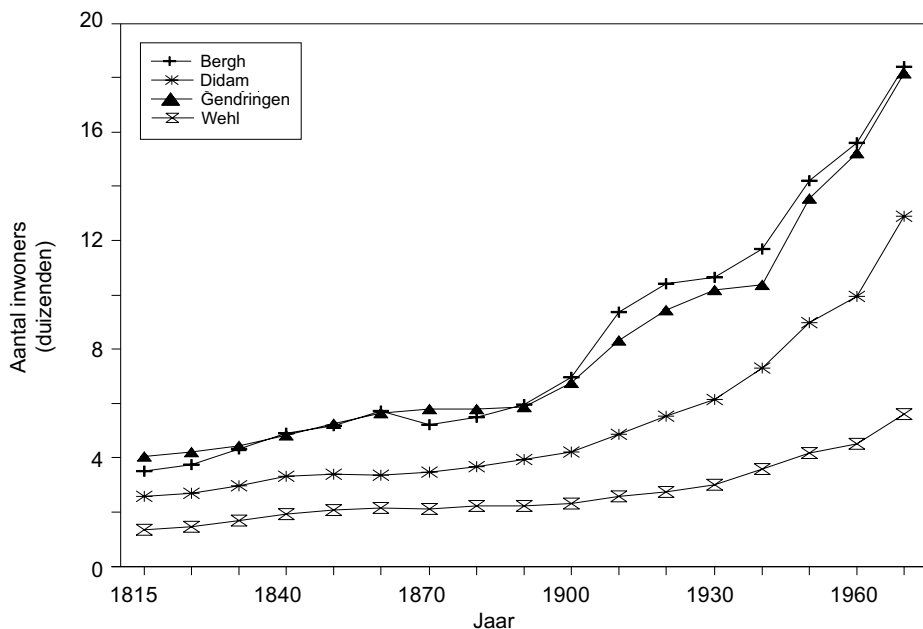
Bron: Volkstellingen, collectie Hofstee, en Provinciale Bladen Gelderland.

Grafiek 2.2 Bevolkingsontwikkeling de Liemers (1850-1970)

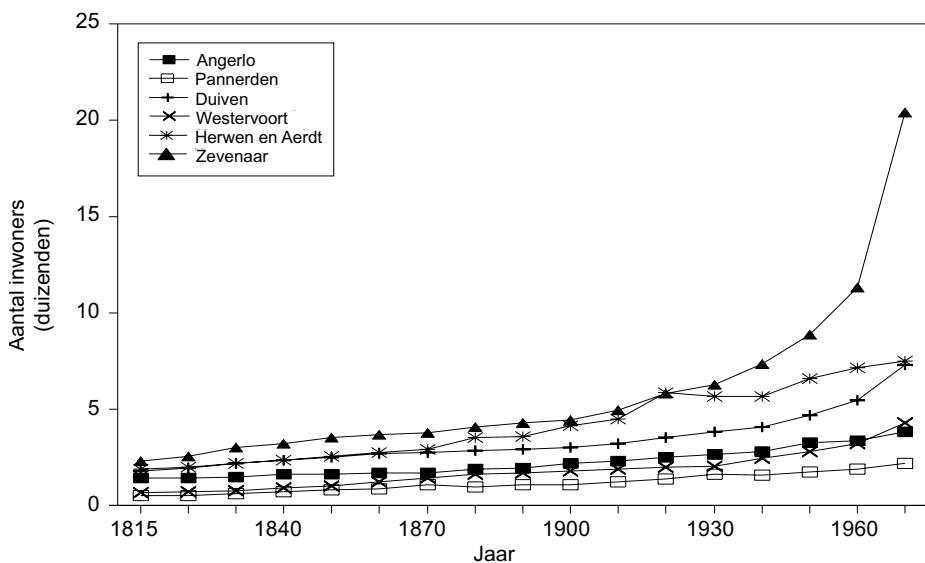
Bron: Volkstellingen, collectie Hofstee, en Provinciale Bladen Gelderland.

Grafiek 2.3 De bevolkingsgroei in vier zandgemeenten in de Liemers (1815-1970)

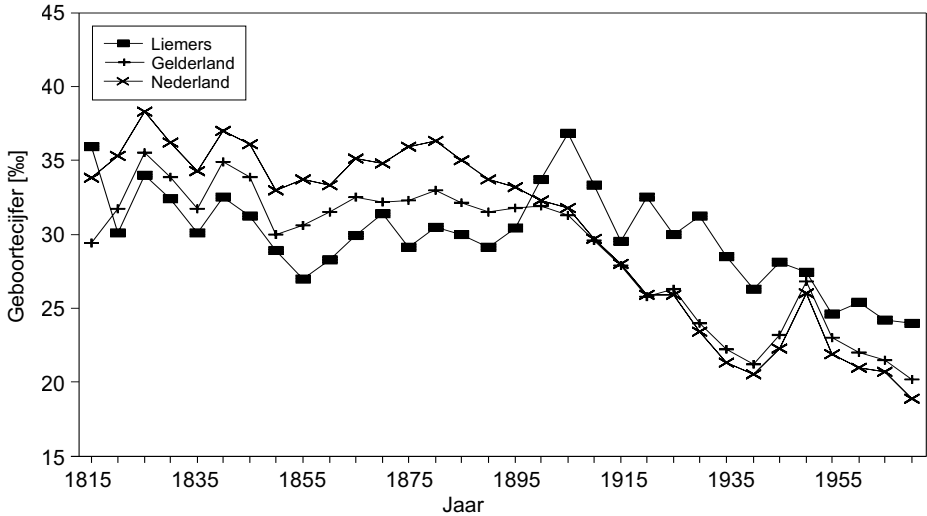
Bron: Volkstellingen, collectie Hofstee, en Provinciale Bladen Gelderland.

Grafiek 2.4 De bevolkingsgroei in zes kleigemeenten in de Liemers (1815-1970)

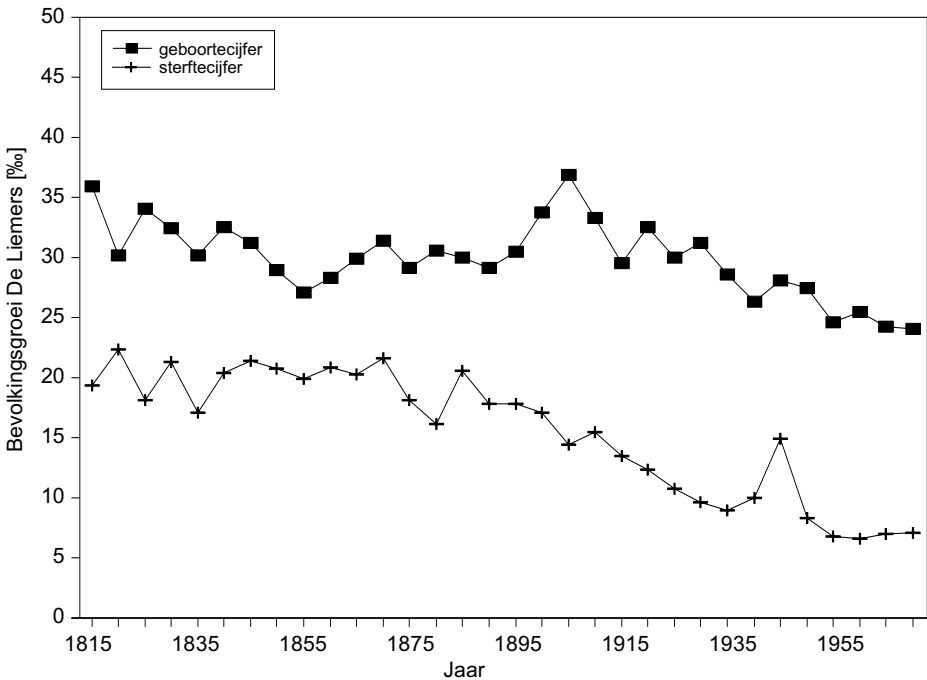
Bron: Volkstellingen, collectie Hofstee, en Provinciale Bladen Gelderland.

Grafiek 2.5 Geboortecijfer de Liemers, Gelderland en Nederland (1815-1970)

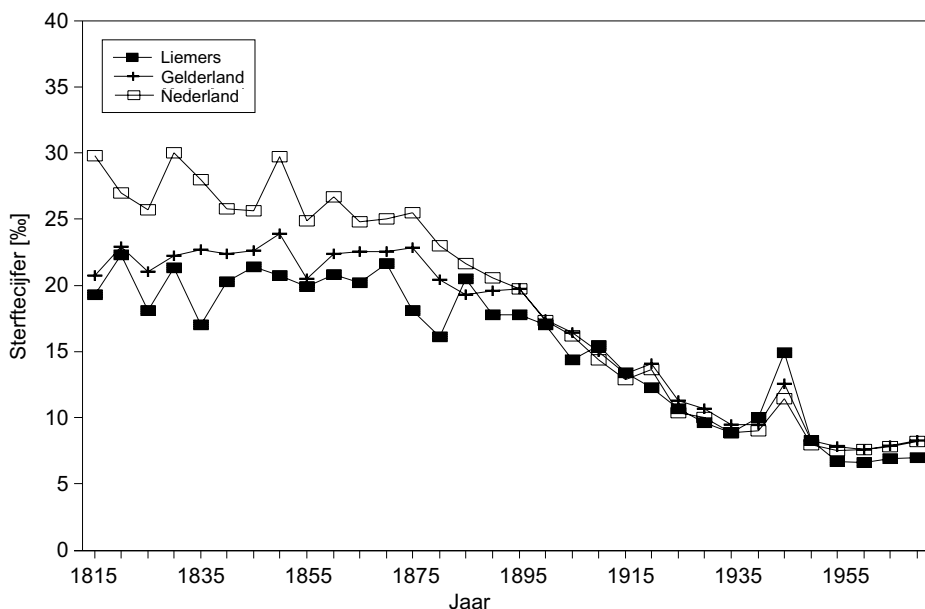
Bron: Volkstellingen, collectie Hofstee, en Provinciale Bladen Gelderland.

Grafiek 2.6 Geboorte- en sterftcijfer de Liemers (1815-1970)

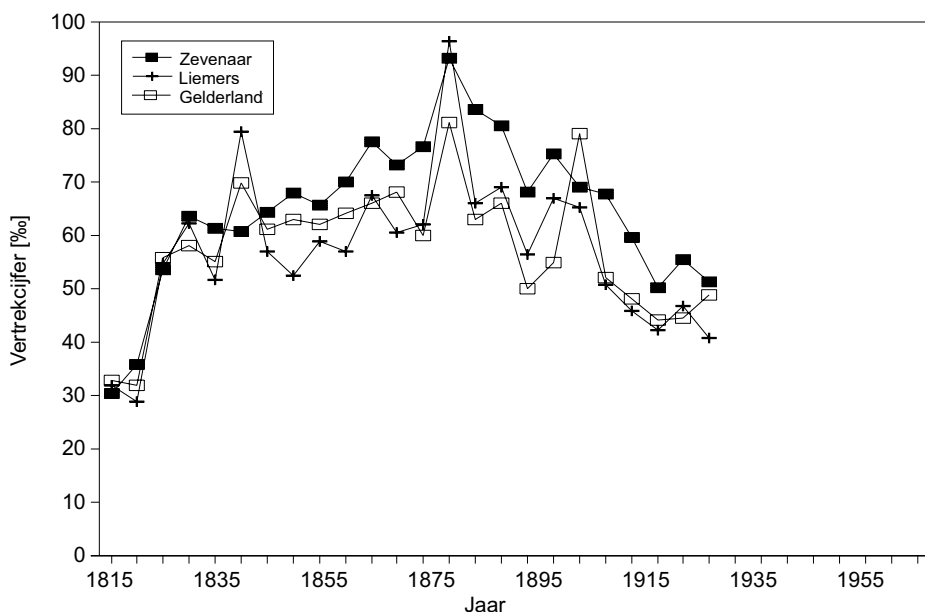
Bron: Volkstellingen, collectie Hofstee, en Provinciale Bladen Gelderland.

Grafiek 2.7 Sterftecijfer regio Liemers, Gelderland en Nederland (1815-1970)

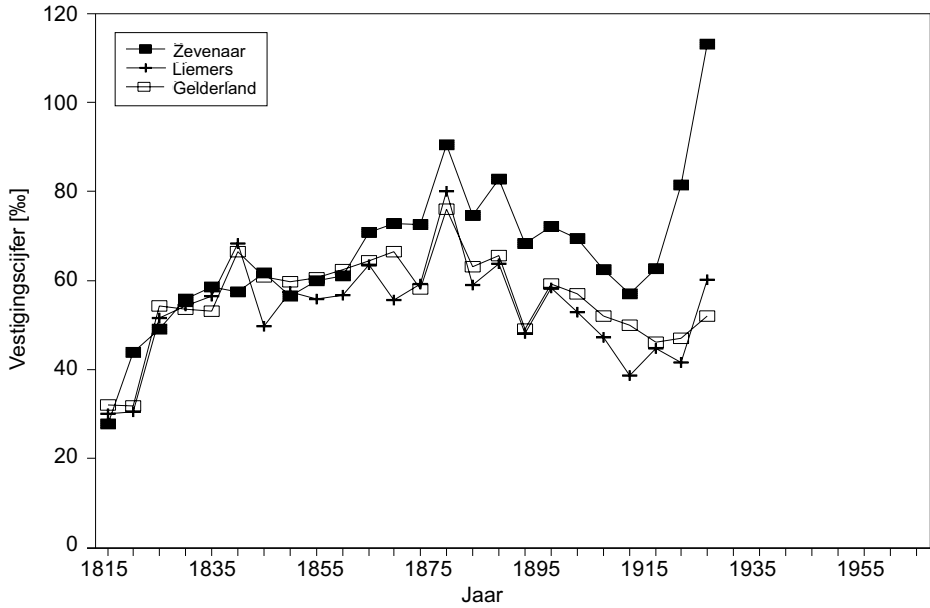
Bron: Volkstellingen, collectie Hofstee, en Provinciale Bladen Gelderland.

Grafiek 2.8 Vertrek Zevenaar, de Liemers en Gelderland (1850-1970)

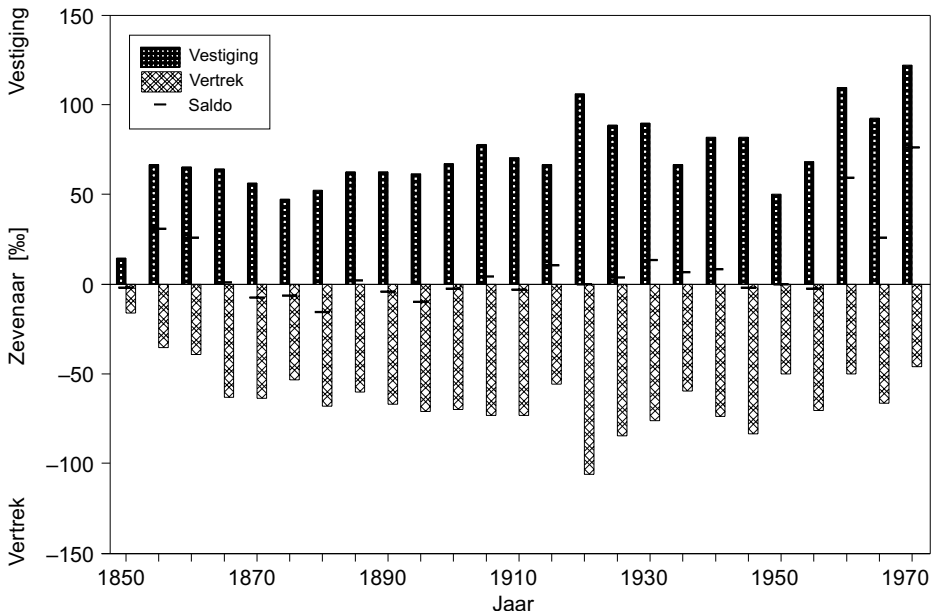
Bron: Volkstellingen, collectie Hofstee, en Provinciale Bladen Gelderland.

Grafiek 2.9 Vestiging Zevenaar, de Liemers en Gelderland (1850-1970)

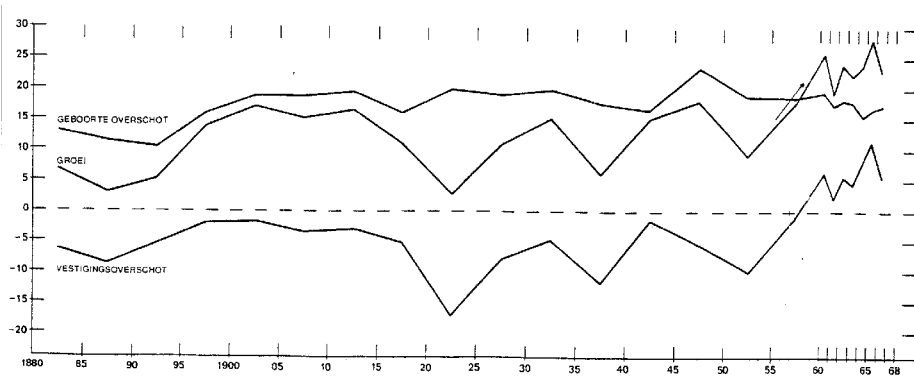
Bron: Volkstellingen, collectie Hofstee, en Provinciale Bladen Gelderland.

Grafiek 2.10 Vertrek en vestiging Zevenaar (1850-1970)

Bron: Volkstellingen, collectie Hofstee, en Provinciale Bladen Gelderland.

Grafiek 2.11 De ontwikkeling in de bevolkingsomvang in de Liemerse gemeenten naar componenten (%) (1880-1960)

Bron: !! nog aanleveren !!

III De Liemers, van Duitse enclave naar geïntegreerd onderdeel van de Nederlandse ruimtelijke structuur?

3.1 Inleiding

In dit hoofdstuk komt een tweede indicator aan de orde die aan het slot van het voorgaande hoofdstuk al is geïntroduceerd. Het betreft de liggingsfactoren. Bij de bestudering van de migratie bleek dat er vooral vanuit twee hoeken aan het gebied werd 'getrokken', het Ruhrgebied met hogere lonen en een gedifferentieerde beroepsstructuur, en een aantal Gelderse steden met groeiende werkgelegenheid in de industriële en dienstensector. De vraag doet zich dan voor in hoeverre de Liemers ondergeschikt was aan beide gebieden of dat er toch gesproken kan worden van een volwaardige regio.

Zoals in hoofdstuk I al is beschreven, was een deel van de Liemers, aan het begin van de negentiende eeuw, nog een Pruisische enclave. De mate waarin de regio, vanaf 1815, een plaats heeft weten te verwerven in de Nederlandse constellatie wordt daarmee des te interessanter. Is de Liemers een geïntegreerd onderdeel geworden van de Nederlandse ruimtelijke structuur of heeft de initiële handicap tot een isolement geleid, een eilandstructuur? Om dit in kaart te brengen is het nodig om na te gaan in hoeverre de Liemers via weg, rail of waterloop werd ontsloten. Niet alleen de mate van isolement wordt zo verkend maar ook de mogelijkheden voor economische ontwikkeling.¹

In het tweede deel van dit hoofdstuk zal ook aandacht besteed worden aan de relatie met plaatsen buiten de regio, volgens het model van het centrale plaatsen systeem. Daarbij zal worden onderzocht in hoeverre plaatsen in de Liemers ondergeschikt waren aan centra daarbuiten of juist een eigen voorzieningenstructuur wisten op te bouwen. Dit laatste kan gunstig zijn geweest voor de economische ontwikkeling mits de opbouw van dit voorzieningenniveau niet in het kader van een isolement plaatsvond.

3.2 Waterwegen

Welk belang kan worden gehecht aan de in de nabijheid van de regio Liemers aanwezige rivieren voor de hier onderzochte periode? Gedurende de eerste helft van de negentiende eeuw vond het verkeer tussen Nederland en de Duitse provincies Rijnland en Westfalen overwegend plaats via de Rijn. Deze Rijnvaart domineer-

1 Clement, *Transport*, inl. en 6-7 (fig. 1.1 en 1.2). De auteur onderzoekt de modernisering van het Groningse vervoerssysteem.

de de eerste decennia van de negentiende eeuw. Maar profiteerde de economische ontwikkeling in de Liemers van deze klassieke transportstroom, waarin met name koloniale goederen, ruw ijzer, steenkool en granen een belangrijke plaats innamen?

Deze economische activiteit leek vooralsnog van belang voor de dorpen Lobith en Tolkamer (gemeente Herwen en Aerd), waar het internationale scheepvaartverkeer over de Rijn langs kwam maar grensoverschrijdende handelsactiviteit werkte voorlopig meer in het voordeel van betere havens als Emmerik en met name Wesel.²

In de tweede helft van de negentiende eeuw, na de Duitse eenwording van 1871, werden de economische vooruitzichten voor het transport te water voor genoemde Liemerse dorpen iets gunstiger. Er kwam meer werkgelegenheid, met name op het gebied van douane en hieraan verwante dienstverlening, zoals de marechaussee. Deze diensten bestonden in hoofdzaak uit de vele administratieve handelingen die moesten worden verricht om de voorbij varende en inklarende schepen van dienst te zijn, waarna de schippers soms even aanmeerden om proviand te kopen. Tegelijkertijd stimuleerde de aanwezigheid van de scheepvaart diverse expeditiebedrijven die de goederen verder vervoerden. Samen met de hieraan gelieerde scheepsbouw had dit een gunstig effect op de langere termijn.³

Bij het onderzoek over de Rijnvaart in het perspectief van de Nederlandse zeehavens, de competitie met Antwerpen en de doorvoer naar het Ruhrgebied, is Lobith alleen maar als ijkpunt gebruikt voor het op- en afvarend scheepvaartverkeer.⁴ Uit cijfermateriaal over de eerste helft van de twintigste eeuw blijkt deze (grens)passage conjunctuurgevoelig te zijn geweest. In de periode 1911-1913 passeerden ongeveer 93.000 schepen 'waarnemingspunt' Lobith, met een laadvermogen van 50.272.000 kg. In 1919 voeren 20.301 schepen voorbij met een gezamenlijk laadvermogen van 12.968.812 kg. Deze terugval hing samen met de Eerste Wereldoorlog en de economische crisis in Duitsland. In 1923 telde men 31.360 schepen die samen ruim 20.000 ton kg. vervoerden. Deze aantallen stegen in 1930 tot 114.681 schepen, met een laadvermogen van 71.907.706 kg. Hierna trad een daling in, die doorzette tot 1935. Door de oorlogseconomie vond in 1939 een herstel plaats, goed voor de passage van 103.696 schepen met een gezamenlijk laadvermogen van 63.424.894 kg.⁵

De scheepvaartconnecties langs de Rijn, zijn voor de gemeenten Herwen en Aerd en Pannerden van groot belang geweest. Deze connecties leverden, zoals hiervoor is aangestipt, werkgelegenheid op in de vorm van een scheepswerf, een haven, de aanwezigheid van douane- en expeditiepersoneel en was erg gunstig voor de plaatselijke winkels en horeca. De sinds 1882 aanwezige scheepswerf

2 Lewe, *Invoer te lande*, 219 e.v. en Nusteling, *Rijnvaart 1813-1914*, passim.

3 R.A.G., *Archief GS*, inv.nr. 9383.1. Uit deze bescheiden krijgen we o.a. een beeld van de diverse concessies die werden verleend aan dergelijke expeditiebedrijven. Cijfermateriaal over tonnages e.d. ontbreken.

4 Nusteling, *a.w.* en Ramaer, *Goederenverkeer*, 331-391. Hier staat de periode 1912-1924 centraal voor een overzicht van het vervoer over de grote rivieren.

5 Ramaer, *Goederenvervoer*, 350-365, bijlage I en Boerman, *Handel en verkeer*, 604-606.

in Lobith, was van een kleine reparatiewerf voor Rijnschepen uitgegroeid tot een werf ... *ter vervaardiging van ijzeren schepen*, waar rond de eeuwwisseling bijna 65 man werkten.

Deze groei was mogelijk geworden door de komst van de gebroeders Bodewes uit Groningen. Rond 1920 bouwden zij in Pannderden eveneens een kleine reparatiewerf, omdat ook deze gemeente van de rivier profiteerde voor, indien nodig, de aan- en afvoer van rivierklei als grondstof, maar vooral brandstof als turf en steenkool en het transport van producten uit de hier aanwezige steenfabrieken. Voor onder andere de overslag van agrarische producten maakte men gebruik van de ... *dienst van de 'Concordia', de 'Eendracht' of de 'Wilhelmina'*, een stoombootverbinding tussen Nijmegen en Arnhem met aanlegplaatsen in Pannderden, Millingen en Herwen en Aerdt. Deze scheepvaartverbinding bood de inwoners van deze plaatsen tevens de mogelijkheid om drie tot vier keer per week naar Arnhem of Nijmegen te reizen. Maar ook Duitse steden als Emmerik en Düsseldorf behoorden tot de mogelijkheden om naar toe te reizen. Het *Düsseldorfer Dampfschiffahrtsgesellschaft*, voer namelijk tussen Rotterdam en Mannheim en meerde onder andere aan in Tolkamer (Herwen en Aerdt).

Deze verbindingen maakten het mogelijk om schoeisel, kleding, baaltjes tarwe-meel en smederijbehoeften in Arnhem te kopen en soms in Nijmegen. Voor krediet kon men per schip eveneens naar de in Arnhem gevestigde 'Geldersche Credietvereniging'. Granen werden ingevoerd uit Arnhem, Nijmegen, Rotterdam en Groningen en verkocht aan bakkers en boeren in Pannderden en omliggende gemeenten. De landbouwproducten die de boeren uit Pannderden en omgeving verkochten, bestonden in hoofdzaak uit vee en suikerbieten.⁶

Deze bedrijvigheid op het terrein van de Rijnvaart betekende voor de middenstanders uit de dorpen Lobith en Tolkamer een toenemende economische afhankelijkheid van de aankomende en vertrekkende Rijnschepen richting Duitsland of Rotterdam. De stoombootdienst voor goederen en personen tussen Arnhem en Nijmegen, was voor de expediteurs wel een reden om te klagen vanwege de in hun ogen ... *abnormaal hoge vrachtprijzen*.⁷

Een tweede rivier, de Oude IJssel, stroomde ook om de regio Liemers heen, door de gemeente Gendringen, richting Doetinchem om vervolgens bij Doesburg in de IJssel uit te monden. Zodoende was deze rivier voor nog geen handvol Liemerse gemeenten relevant. Hier was geen sprake van druk scheepvaartverkeer en dat kwam door de slechte bevaarbaarheid die was te wijten aan de geringe diepgang van deze rivier.

Zodoende speelde de Oude IJssel voorlopig een bescheiden rol. Toch maakte de in Ulft gevestigde ijzergieterij, de latere DRU, er vanaf het begin van de productie, in de tweede helft van de achttiende eeuw, gebruik van. Het bedrijf had de beschikking over een zestal 'platbodems' of aken voor het vervoer van grondstof-

6 Middenstandsenquete Pannderden (1909), AXXII, 99 e.v.

7 Rapport van de bij Besluit der Staten van Gelderland, d.d. 5 november 1896, no.6 benoemde commissie, bijlage XXII, 149.

fen, zoals ijzeroer maar vooral ‘vormzand’ en ‘ijzeren’ producten. Men voer zelden... *boven dit dorp [Ulf] en ... hoger op naar Anholt is zelden water genoeg om dit toe te laten*.⁸ De eigenaren van de DRU ‘bewerkten’ de ‘Heer van Anholt’, die eigenaar was van twee bruggen over de Aa. Zij vroegen hem deze obstakels aan te passen zodat het oer uit de omgeving van Anholt en Aalten én de eindproducten uit de ijzergieterij te Liedern, waar zij eveneens eigenaar van waren, ongehinderd konden passeren. Dit transport in kleine aken werd geconfronteerd met tol- of boomgeld en er moest soms, vanwege de vaardiepte, worden overgeladen. In de jaren 1757 en 1758 ‘... passeerden zeven convooien van vier aken’ richting Keppel, waar zich een depot van de DRU bevond.⁹ Of dit structureel was weten we niet, maar uitgesmeerd over een heel jaar was dit niet veel.

Aan het begin van de negentiende eeuw vroeg het gemeentebestuur van Gendringen aan de Gelderse gouverneur om deze bevaarbaarheid te vergroten, vanwege de aanwezigheid van deze ijzergieterij. Het provinciebestuur wilde hier niets van weten en benadrukte het belang van de landbouw, omdat eerder aangelegde stuwen voor problemen hadden gezorgd: ... *het belang van fabrieken, scheepvaart en molens op de Aa en Oude IJssel stuwen heeft doen maken, welke voor den landbouw nadelig zijn*.¹⁰ In de tweede helft van de negentiende eeuw was het economisch belang van de Oude IJssel nog erg beperkt, op het transportgebruik door de ijzergieterij in Gendringen na. Volgens het Gendringse gemeentebestuur was ... *de waterweg langs den gekanaliseerden Oude IJssel onbruikbaar*.¹¹ DRU-vennoot en lid van het dagelijks bestuur van de provincie, B.A. Reigers, wendde zijn invloed aan en zorgde er uiteindelijk voor dat dit deel van de Oude IJssel werd uitgediept en gekanaliseerd en er een contract tot stand kwam met de G(eldersche) T(ram) W(egen). Deze vervoersmaatschappij zorgde er voor dat de via de Oude IJssel aangevoerde goederen, na het lossen, via de weg konden worden vervoerd. Pas verderop in de twintigste eeuw steeg het belang van deze rivier voor het vervoer van goederen tussen Doetinchem en Doesburg en profiteerde Angerlo hier indirect van mee.¹²

De derde rivier die langs de regio stroomt is de Gelderse IJssel. Het betreft slechts een klein traject, vanaf Doesburg naar Arnhem, met hiertussen de Liemerse gemeenten Angerlo en Westervoort. In de haven van Doesburg kwamen in de negentiende eeuw onder meer steenkool en turf aan voor de in Angerlo aanwezige steenfabrieken en voor de particuliere behoeften. De haven in Westervoort was

8 R.A.G. *Archief van de Gouverneur, correspondentie*, 1816.

9 Van Petersen, *Reizen*, 430-435.

10 R.A.G., *Archief van de Gouverneur, correspondentie*, 1816.

11 *Rapport van de bij Besluit der Staten van Gelderland benoemde commissie 1896, no. 6*, bijlage XXV, 163-164.

12 Robers, *Industrie langs de Oude IJssel*, 306-312. Pas in 1960 was het aantal schepen toegenomen met 25%. Met name de aanvoer naar Doetinchem (vanaf 1920) was fors en van belang voor de daar aanwezige industrie. Gedurende de fase hieraan voorafgaand, van 1925 tot 1950, was deze echter behoorlijk achteruit gegaan. Na een enquête bleek dat er iets aan de sluizen bij Doesburg moest worden veranderd. Voor het overige – zo vond men – waren er transportmogelijkheden via de weg, het spoor en de tram. De bevaarbaarheid voor zwaardere schepen bleef een probleem dat vanaf 1940 (werkverschaffing) werd verholpen. De oprichtingsjaren van de belangrijkste langs deze rivier aanwezige industrieën, dateren van na 1920.

meer dan een aanlegplaats en kon worden gezien als overslaghaven voor brandstof, want behalve de steenfabrieken, hadden ook particulieren steenkool of turf nodig. De stenen werden verder getransporteerd naar Arnhem én via de aan het spoor gelegen 'halte Westervoort', naar de omliggende gemeenten. Aan het begin van de twintigste eeuw werd per half jaar zo'n 6.000 ton of 600 wagons vol met selstenen vanuit Westervoort vervoerd. Op dezelfde wijze werden landbouwproducten zoals graan en beetwortelen of suikerbieten, eerst per schip, afkomstig uit Zutphen of Doesburg, naar Westervoort getransporteerd, om hierna te worden overgeladen op de trein. Daarnaast werd ook geregeld ... *een groote hoeveelheid graan, soms wel 20 wagons*, eerst per boot en hierna per trein vervoerd, terwijl een aanzienlijke hoeveelheid graan, 5 wagons per maand, en lijnkoeken, 4 wagons per maand, werden aangevoerd.¹³

Het vervoer per trein nam toe als de schippers last kregen van ijsgang. Dit gold ook voor het melktransport van de Liemerse boeren via Westervoort naar Arnhem. Zij klaagden in de winter over het transport per 'ijsschuit', omdat ijsschotsen een geregelde verbinding bemoeilijkten en er dubbele vervoerskosten werden gemaakt. Andere veel voorkomende producten zoals basalt en grind, bestemd voor de wegenbouw, werden na het lossen verder landinwaarts getransporteerd met de handkar, paard en wagen en soms via het spoor. Daarnaast kende Westervoort nog een kleine reparatiewerf.

3.2.1 *Het Twente-Rijnkanaal*

De poging om Twente een betere aansluiting te geven op de Rijn, leidde in 1915 tot een begin met de planvorming omtrent het Twente-Rijnkanaal. Dit plan (tracé 7) om Doetinchem met Twente en de Achterhoek te verbinden hield uiteraard helemaal geen rekening met de Liemers, de eventuele doorkruising van de regio berustte op toeval.¹⁴

Dit plan werd in 1917 getorpedeerd door een Staatscommissie onder leiding van C.A. Jolles. Hij was van mening dat het kanaal géén goede verbindingen garandeerde met het Duitse achterland, Rotterdam en Zuid-Limburg. Vooral de lengte van het hoogste vak in het nog te graven kanaal, tussen Doetinchem en Hengelo, was met de toenmalige stand van de techniek niet van uit de Neder-Rijn opgepompt water te voorzien. Jolles c.s. wensten een verbinding (tracé 8) tussen Almen en Lobith. Deze verbinding zou dan onder andere tussen de Liemerse plaatsjes Duiven, Wehl en Lobith lopen.¹⁵

De achterliggende gedachte was om het meer geïndustrialiseerde Twente met de Rijn (bij Lobith) te verbinden en niet om de regio Liemers te begunstigen. Van

¹³ *Middenstandsenquete Gelderland* 1909, bijlage XXX, 143-158.

¹⁴ Jolles e.a., *Verslag Staatscommissie KB. no. 4* 1914. Het 'Doetinchemse plan' betrof grote delen van de Achterhoek in deze kanalisatie, zoals Hengelo, Lichtenvoorde, Aalten, Varsseveld, Groenlo, Haaksbergen en Winterswijk.

¹⁵ Jolles e.a., *Verslag Staatscommissie*. Deze gemeenten op Herwen en Aerdt (Lobith) na, werden ook genoemd bij het 'Doetinchemse plan', omdat nu was uitgegaan van een aansluiting vanaf de Gelderse IJssel.

dit Twente kanaal (men ging eerst nog uit van een Twente-Rijnkanaal) werd in 1929 het eerste gedeelte aangelegd. Het tweede deel of aftakking tussen Almen, Laag-Keppel (Oude IJssel), Wehl, Didam, Duiven en Lobith (gemeente Herwen en Aerd) kwam er niet (zie kaart 3.3). De trage planvorming, de Eerste Wereldoorlog, de opkomst van andere vervoersmogelijkheden, maar vooral de kanalisatie van de IJssel, hebben dit uiteindelijk verhindert.¹⁶

3.3 Samenvatting: het belang van de waterwegen

Werd de regio Liemers ontsloten door de hiervoor beschreven drie grote rivieren? Omdat ze langs de regio stroomden leidde dit voor een aantal Liemerse gemeenten in de negentiende eeuw alleen tot betere verbindingen met omliggende grote steden, zoals blijkt uit de veerdiensten van Herwen en Aerd en Pannerden op Arnhem en Nijmegen. Daarnaast was het mogelijk om naar Duitsland te varen. Deze gemeenten waren niet verbonden met de regio, omdat men zich onderling niet op elkaar oriënteerde. Voor Westervoort en Angerlo lagen respectievelijk Arnhem en Doesburg dichterbij dus zal het voor de hand hebben gelegen dat deze gemeenten zich op deze steden oriënteerden. Indirect profiteerde men van de hiermee samenhangende werkgelegenheid.

Door haar ligging aan de Rijn, kreeg de gemeente Herwen en Aerd aan het einde van de negentiende eeuw de beschikking over een scheepswerf, maar het economisch belang, dat onder andere werd veroorzaakt door douane en overige dienstverlening aan de binnenschippers, was al veel eerder te merken met het begin van de Duitse industrialisatie, na de eenwording, in de tweede helft van de negentiende eeuw. De Rijnhaven in Lobith-Tolkamer (gemeente Herwen en Aerd) had te maken met het grootstedelijk belang van Rotterdam vanwege de grenspassage met Duitsland en zorgde voor afgeleide werkgelegenheid in de naburige dorpen. Daarnaast werden er vanuit Herwen en Aerd en Pannerden veerdiensten onderhouden, wat de onderlinge communicatie én vooral ontsluiting van dit deel van de Liemers moet hebben bevorderd, maar het lijkt waarschijnlijker dat men zich, zoals van oudsher, oriënteerde op de Over-Betuwe. Als tweede factor zien we dat ook de gemeenten Pannerden en Westervoort economisch voordeel haalden uit de aanwezige haventjes, waar de overslag van diverse goederen, zoals landbouwproducten en brandstof, zich afspeelden.¹⁷

Gendringen profiteerde in economisch opzicht al enige tijd van de ligging aan de Oude IJssel, vanwege de transportmogelijkheden voor de ijzergieterij. Deze mogelijkheid kreeg een extra impuls aan het einde van de negentiende eeuw met de verbetering van de Oude IJssel. Voor een verdere integratie van deze gemeente in de regio was de Oude IJssel niet geschikt en oriënteerde deze gemeente zich

16 Heitling e.a., *De Twentekanal*, 39 en 42.

17 R.A.G., *Archief GS*, inv.nr. 9401.5, 9394.1 en 9415.1, over resp. Pannerden, Angerlo en Westervoort. De eerste twee gemeenten bezaten een 'los- en laadplaats'. In Westervoort handelde het over de verplaatsing van de haven in verband met de komst van de Rijnspoorbrug.

op Doetinchem. Het provinciebestuur zag pas vele decennia later een verbetering van de Oude IJssel weggelegd voor het traject Doetinchem-Doesburg, met name vanaf de jaren twintig van de twintigste eeuw toen Doetinchem verder industrialiseerde.

Vanuit de Liemers werden nauwelijks stappen ondernomen om het economisch belang van de aan deze drie rivieren gelegen gemeenten te verbeteren, slechts een enkeling zoals de industrieel Reigers in Gendringen bepleitte een betere bevaarbaarheid van de Oude IJssel. De andere plannen die werden bedacht, hielden helemaal geen rekening met de regio, zodat een mogelijk voordeel berustte op stom toeval, zoals het plan om het geïndustrialiseerde Twente indirect te verbinden met het Duitse Ruhrgebied en Rotterdam. Het gevolg hiervan zou zijn dat dwars door de Liemers een kanaal moest worden gegraven dat in verbinding kwam te staan met de Rijn. Uiteindelijk werd dit plan maar voor een deel gerealiseerd, omdat het werd ingehaald door het opkomend wegtransport en stuk liep op de veel te hoge kosten.

3.4 Landwegen

Aan het begin van de negentiende eeuw beschikte de Liemers over een zogenaamde *zomerverbinding* tussen Doesburg en 's-Heerenberg en een *winterverbinding* tussen Arnhem, 's-Heerenberg en Emmerik plus één die liep vanaf Doetinchem via 's-Heerenberg naar Emmerik.¹⁸ De overige wegverbindingen waren van secundaire aard, maar verbonden de diverse plaatsen in de regio onderling.¹⁹ De begrinding van voornamelijk interlokale wegen, was een aanhoudende bron van zorg voor de diverse gemeenten, anders waren deze wegen, vooral 's-winters, onbegaanbaar. De lokale overheden zagen hier de noodzaak wel van in en besloten verderop in de negentiende eeuw de verharding van veel lokale wegen in deze regio ter hand te nemen.²⁰

Voor de verbindingen tussen de Liemerse gemeenten Angerlo, Didam en Bergh met Doesburg, vormde de hier gelegen schipbrug een belangrijk knooppunt met omliggende plaatsen. Aan het begin van de negentiende eeuw noteerde de burgemeester van Doesburg dat de wegverbindingen van Doesburg met de dorpen Angerlo, Didam én het ambt Bergh prioriteit moest krijgen, omdat ... *alleen in den zomermaanden deze verbindingen met kar en paard konden worden gebruikt*, maar dat óók ... *de passage van deze stad op Emmerik veel gewinnen en merkelyk verbeterd worden*.²¹ In 1844 klonk nog een verlate echo uit Doesburg voor een verbinding met de Pruisische grens. De toestemming voor een geldlening ontving men een jaar later. Dit betekende voor gemeenten als Angerlo en Didam een ver-

18 Horsten, *Historische wegenatlas*, 46 e.v.

19 R.A.G., *Correspondentie G.S.*, rubriek 'wegen' en *Statistieke Beschrijvingen Gelderland*, deel II, 208-270.

20 N.A.D., *Notulen B en W*. Zie de uitvoerige correspondentie tussen Zevenaar en Didam over slechts één weg 'geheten den Tateler' en de hiermee samenhangende verdragende besluitvorming.

21 *Statistieke Beschrijvingen Gelderland* (1808-1854).

betering, maar voor het overgrote deel van de Liemerse gemeenten lijkt dit toch minder relevant te zijn geweest.²²

De Liemerse gemeenten Duiven, Westervoort en Zevenaar lagen aan de belangrijke handelsroute van Amsterdam via Arnhem naar Keulen. Deze route werd redelijk onderhouden en bracht enige handelsactiviteit in deze gemeenten teweeg. Tussen 1818 en 1823 verrees in Zevenaar een distributiekantoor voor het postvervoer. In 1850 werd hier eveneens een postkantoor geopend. Een uit 1837 stammend Zevenaars contract met Van Gendt en Loos, omvatte het vervoer van *Pruisische snelpost*. Vooral dit laatste duidt op het belang van het Duitse achterland voor de regio Liemers, maar vermoedelijk gold dit nog meer voor de provinciehoofdstad Arnhem. Uit inspectierapporten van de districtscommissarissen aan Gedeputeerde Staten van Gelderland komt over deze weg een beeld naar voren van hoge kosten, prioriteiten, frustratie en weerstand bij gemeenten en polderbestuur.²³ Het postwagenvervoer via de Liemers met Duitsland liep tot ver in de negentiende eeuw via de route Arnhem-Duitse grens.²⁴ Bij Westervoort zat een flink obstakel, vanwege het ontbreken van een vaste oeververbinding. Overige, hieraan verwante, verbindingen liepen via Zevenaar naar Doesburg en Terborg, maar ook hier zat er een obstakel, namelijk de schipbrug bij Doesburg. De routes Doesburg-Bingerden-Zevenaar-Duitsland, vanaf Arnhem via Zevenaar en de route Arnhem-Zevenaar-Didam-'s-Heerenberg, bleven niettemin nog jaren intact, ook ná de komst van de spoorlijnen, met een verbinding van één keer per week.²⁵

Voorlopig kende de regio, gedurende de eerste helft van de negentiende eeuw, slechts één *grote* of *herenweg*: het tracé Arnhem-Emmerik. Deze route kreeg de warme belangstelling van de Pruisische koning en het Arnhemse gemeentebestuur vanwege het economisch belang. In 1836 stelde koning Willem I een bedrag van f 12.000,- beschikbaar voor de verbetering van deze route, of ... *grooten weg der 2e klasse*.²⁶ De Gelderse gouverneur Van Heeckeren van Kell onderstreepte nogmaals het indirecte belang van deze weg, al was het maar ... *in het belang van deze communicatie met de regering der stad Arnhem*.²⁷ Districtscommissaris Van Nispen had zelfs een hele administratie aangelegd van ... *den grote weg* van Doesburg-Doetinchem-Terborg naar de grens, met de diverse vertakkingen op deze route in het belang van de Liemers, maar lijkt er niet veel mee te hebben gedaan.²⁸

22 Beekelaar, *a.w.*, 87 en 95. Deze weg liep vanaf Doesburg-Laaq-Keppel-Doetinchem-Terborg-Silvolde-Ulft en Gendringen.

23 R.A.G., *Archiefkwartiercommissarissen*, inv.nr. 216-219, 559, 639-645, (VII) 51.4a en 60.3 (betrekking hebbend op de periode van districtscommissaris Van der Borch) en 'Inspectie-rapporten' A.P.R.C. van der Borch en J.A.C.A. Van Nispen, respectievelijk voor de perioden 1835-1836 en 1837-1839, 1840-41 en 1843-1845.

24 R.A.G., *Archief GS*, 'rubriek vervoer', voor het diligence- en expeditieverkeer in de negentiende eeuw.

25 R.A.G., *Notulen PS*, inv.nr. 198; Brink, *Geschiedenis postvervoer*, 46 en 60.

26 R.A.G., *Notulen Provinciale Staten* (1836), 22-23. Van Nispen, *Wegen in het Ambt Lymers*, 115-121, met name de bijlagen en voor de hierbij komende bestuurlijke indeling van 'Rottmeisters'; Lewe, *Vervoer*, 51-52. De auteur neemt deze route op in de belangrijke oost-west lijnen van en naar Münster en Keulen. Zie ook recensie: J.P. Smits, 'Invoer te lande', in: *BMGN* 113 (2) 1998, 253-254.

27 Beekelaar, *Gelderland 1840-1850*, 37.

28 R.A.G., *Archief Zevenaar*, inv.nr. 752.

In 1842 bracht een groep belangstellenden in korte tijd f 50.000,- bijeen voor de aanleg van een weg van Zutphen, via Keppel, naar Emmerik. Koning Willem II verschafte een lening van f 10.000,- voor deze weg, die in 1846 werd voltooid.²⁹ Voor de betaling van de rente en aflossing werden vier tollën neergezet, later vermeerderd tot zeven. De opbrengst van het tolgeld leek voldoende om aan het einde van de negentiende eeuw het beheer van deze weg over te dragen aan de betrokken gemeenten. We beschikken niet meer over de namen of functies van de eerste commissarissen van deze weg. Wel kan op basis van de gegevens van 1897 worden afgeleid dat kooplieden, adellijke grootgrondbezitters en industriëlen de kern vormden.³⁰ Zij hadden natuurlijk alle belang bij een goede verbinding met Duitsland, ondanks het ontbreken van een vaste oeververbinding bij Doesburg vanwege de daar aanwezige schipbrug.

Een tweede voorstel om dit deel van de regio te verbinden met Emmerik, vond plaats halverwege de jaren zestig van de negentiende eeuw. De weg moest nu lopen via Zutphen, Gendringen en Netterden. Deze fixatie op Duitsland was niet voor niets. Toen duidelijk werd dat de gemeente Bergh, waar Netterden toen nog deel van uitmaakte, weigerde mee te werken aan de realisatie van deze weg, leidde dit tot beroering onder de Netterdense bevolking met als uiteindelijke conclusie dat dit dorp niet meer bij de gemeente Bergh wenste te behoren.³¹ Enige hypocrisie kan Bergh niet worden ontzegd, want een aantal jaren later klaagde het gemeentebestuur over ... *den heerloze staat van den grintweg Zutphen-Emmerik (...) het is een bron van gegronde ergernis*.³²

Uit de correspondentie van de districtscommissarissen voor Doesburg en Zevenaar uit de eerste helft van de negentiende eeuw, blijkt dat veel aandacht uitging naar de conditie en verbetering van de wegen, door hen omschreven als ... *schakel van communicatie*. De onkosten voor begrinding en ophoging van de betreffende wegen was iedere keer weer een enorm getouwtrek tussen de diverse gemeentebesturen. De betreffende commissaris trachtte dan altijd een bemiddelende rol te vervullen. In de categorie wegen *der 2de klasse* bezat de Liemers een weg van Doetinchem naar Elten (Doetinchem stad en Ambt, Bergh en Wehl), een weg van Gendringen naar 's-Heerenberg (Gendringen en Bergh), een weg van Terborg naar Zeddam (Gendringen en Bergh), een weg van 's-Heerenberg naar Elten (Bergh), idem naar Didam (Bergh en Didam), idem naar Zevenaar (Bergh) en een

²⁹ Beekelaar, *Gelderland 1840-1850*, 88. Deze weg leidde via Zutphen-Baak (buurschap Steenderen), De Toldijk, Hummelo, Keppel, Zeddam en via 's-Heerenberg naar Emmerik. De weg van Zutphen naar Emmerik werd in december 1844 aanbesteed. Gouverneur Van Heeckeren van Kell schreef in 1844 aan een aantal twijfelers dat 'door een aantal particulieren voor aanzienlijke sommen is ingeschreven'.

³⁰ R.A.G., *Grindweg Zutphen-Emmerik*, inv.nrs. 1 en 6. Deze 18 aandeelhouders waren: C.W. Vrijland, C.D.G. Planken, G.L. Tjeenk-Willink, H. Beber, H. van Zadelhoff, A.J. Herfkens, J.B. baron van Lamsweerde, jhr. A. van Schuilenburch, W. Voorbeughel, J.B. van Nagell, mr. J.B. Söfner, A.K. Mulder, C. Storm Buijssing, G. Klaassen, L. Meijer, mr. Th. Everlink en G. Horsting Ghzn. De volgende gemeenten kregen direct of indirect te maken met het onderhoud en het beheer van de tollën: Wehl, Warnsveld, Steenderen, Hummelo/Keppel, Bergh en Emmerik.

³¹ N.A.G., inv.nrs. 1563 t/m 1565.

³² *Rapport over den toestand van den Landbouw in Gelderland* (1896), bijlage XXIV. Men voegde hieraan toe dat een 'verkeersmiddel per spoor of tram, wordt zeer sterk gevoeld.'

weg van Wehl naar Elten (Wehl en Bergh).³³ Voor er halverwege de negentiende eeuw een verbinding Zutphen-Emmerik tot stand kwam, moesten de inwoners van de gemeente Bergh eerst naar Emmerik om in Arnhem te kunnen komen (dagelijkse verbinding). Door de realisatie van de weg Zeddam (gemeente Bergh)-Terborg en die van Zeddam naar Didam, kwam er verbetering. De toenmalige rentmeester van Huis Bergh, Lodewijk van Nispen, nam hierbij het voortouw.³⁴ Als lid van Gedeputeerde Staten was hij niet alleen goed geïnformeerd, maar ook de initiator van deze verbinding.³⁵

In 1849 organiseerde hij een bijeenkomst ... *ten huize van de kastelein Pierik te Zeddam*.³⁶ Bovenaan de agenda stond de verbetering van de wegen tussen Terborg en Zeddam, Netterden en 's-Heerenberg en Gendringen-Netterden-Emmerik, maar óók het ontwerp van een gedeeltelijk nieuwe weg van 's-Heerenberg over Beek langs Babberich op Zevenaar. Er gebeurde voorlopig niets, want uit de correspondentie van de districtscommissarissen aan Gedeputeerde Staten valt af te leiden dat hij vindt dat deze wegen ... *in goeden bruikbaren staat verkeeren en [...] behoeven geen buitengewone aandacht*. Pas in 1880 werd de weg Doetinchem-Wehl-Didam gerealiseerd, maar dat had te maken met een aansluiting op ... *de te openen Rhijnspoorweg*.³⁷

In 1856 nam de in de gemeente Herwen en Aerdts woonachtige letterkundige E. du Puy de Montbrun het initiatief om een weg te realiseren tussen de dorpskern van Lobith en Elten (Duitsland). Hiervoor moest een brug worden gerealiseerd over de Oude Rijn. Baron Alexander van Hugenpoth was de eigenaar van het veer en zag de inkomsten uit het veerrecht al verdwijnen. Hij kreeg de steun van de vermogende Amsterdamse baron Van Bienen, die deze weg liever niet over zijn gronden (Ossenwaard) zag lopen. Het gemeentebestuur maande tot voorzichtigheid in deze procedure, tot verontwaardiging van de gemeenteraad, die een rekest stuurde naar het dagelijks bestuur van de provincie Gelderland. Ruim twintig jaar nam dit getalm in beslag, waaruit duidelijk naar voren komt dat persoonlijke belangen van de toenmalige grootgrondbezitters voor vele jaren vertraging zorgden. De Gelderse Gedeputeerde baron Van Dorth tot Medler tekende in het jaar van toestemming voor aanleg (1875) nog een krachtig bezwaar aan tegen de gevraagde subsidie voor aanleg van de weg. Nu lag het familiale aspect er duimendik bovenop; Van Dorth tot Medler was namelijk gehuwd met een dochter van de eigenaar van het veerrecht, Maria F. van Hugenpoth.³⁸

33 R.A.G., *Provinciaal Archief*, inv.nrs. 611 e.v., correspondentie.

34 Lewe, *Vervoer*, 55.

35 Van Dalen, *Bergh*, 294-295.

36 R.A.G., *Archief kwartiercomm. enz.*, correspondentie 18 mei 1849. De belangrijkheid van deze bijeenkomst kan worden afgeleid uit de aanwezige vertegenwoordigers, waaronder een aantal raadsleden en burgemeesters, onder voorzitterschap van Gedeputeerde jhr. mr. L. van Nispen en in aanwezigheid van (wnd.) districtscommissaris baron Van Voorst tot Voorst.

37 R.A.G., *Archief GS*, inv.nr. 11614. In 1849 noemt men 'vier' tollën. Het is niet duidelijk of het om uitbreiding van de al bestaande tollën gaat of om nieuwe pachtplaatsen. Eén 'bij het veer over den IJssel', één 'aan het begin van Duiven', één 'aan het einde van Zevenaar' en één 'aan de Babberichse dijk bij de grenzen'.

38 Peters, *De aanleg van de grindweg van Lobith naar Elten*, 106-113.

Tussen de komst van de spoorverbinding Arnhem-Oberhausen en dit initiatief uit 1856 lag overigens géén relatie, daarvoor lag de spoorlijn te ver weg van deze plaats.

Tussen de gemeenten Westervoort en Arnhem bestond voorlopig géén vaste oeververbinding: in de zomer moest men de IJssel over door gebruik te maken van een schipbrug en in de winter met het veer. Inmiddels was de Rijnspoorweg Maatschappij in 1853 begonnen, op basis van de ontwerpen van de Engelse ingenieur E. Clark, met de realisatie van een, voor Nederlandse begrippen, kolossaal infrastructureel bouwwerk: de ruim 260 meter lange IJsselspoorbrug. Deze éérste spoor- of draaibrug over de grote rivieren in Nederland, werd door velen al vrij snel 'het achtste wereldwonder' gedoopt. De brug bestond uit twee vaste delen en één bewegend middengedeelte als doorgang voor de scheepvaart. Maar toen deze brug drie jaar later operationeel werd, kwam aan de hiervoor genoemde problematiek nog geen einde.

De Gelderse hoofdstad kreeg langzamerhand schoon genoeg van de brug- en veergelden. In 1875 was de Arnhemse Kamer van Koophandel van mening dat men tot volledige afschaffing daarvan moest overgaan: ... *tol [...] op den toegang tot de gemeente [...] legt een belasting op de welvaart*.³⁹ Naast de al aanwezige spoorbrug moest er nog een nieuwe verkeersbrug komen, maar de discussie tussen de *Maatschappij tot Exploitatie van Staatsspoorwegen*, de provincie en betrokken gemeenten leidde tot een aanzienlijke vertraging.⁴⁰ Het merendeel van de Liemerse gemeenten zag het belang hiervan wel in, op de gemeenten Herwen en Aerd, Pannerden en Wehl na. Ook de gemeente Doesburg stond niet te juichen, omdat het gemeentebestuur vreesde dat de inkomsten van het bruggeld zouden inzakken omdat het verkeer dat richting de Liemers ging nu een alternatief kreeg.

Op de achtergrond was de invloed van Arnhem te zien, evenals die van de provincie, waar men een goede doorgaande (weg)verbinding met Duitsland wel zag zitten. Pas in 1901 werd deze vaste oeververbinding gerealiseerd.⁴¹ De spoorbrug werd in 1899 verhoogd. Voor de benodigde stenen, bestemd voor de pijlers van de brug en de bouw van de viaducten, was in de uiterwaarden een aparte steenfabriek gebouwd.

Het gevolg van de vaste oeververbinding tussen Arnhem en de Liemers, via Westervoort, was een toename in het vervoer van melk, graan en andere agrarische producten vanuit de regio naar Arnhem. Vooral de vervoerskosten van melk naar Arnhem daalden hierdoor aanzienlijk. Het bruggeld hoefden de boeren nu niet meer in de melkprijs door te berekenen, evenmin als de extra kosten die erbij kwamen als men gebruik moest maken van ... *den ijsschuit*. Daarnaast kregen de uit Zevenaar, Duiven en Westervoort afkomstige vrachtrijders op Arnhem het vele malen drukker met ... *de gewone boodschappen en bestellingen der ingeze-*

39 De Beukelaer en Janssen, *Een factor van wezenlijke betekenis*, 82.

40 R.A.G., *Archief Prov. Waterstaat*, inv.nr. 159. De verlegging van het winterbed bij Westervoort, de waterverdeling en de technische afwikkeling van deze kwestie leidde tot een aanzienlijke hoeveelheid correspondentie.

41 *Middenstandsenquete Westervoort*, A-XXX, 144-145.

tenen, zoals hout voor veel Liemerse timmerbedrijven, schoenen en schoenreparaties, horloges, bestellingen van een zadelmaker-stoffeerder en van meer ... *gespecialiseerde handeldrijvende middenstanders*.⁴² Dan was er nog een klein aantal personen uit Westervoort, dat in Arnhem naar de ambachtsschool ging, een aantal dat aan het begin van de twintigste eeuw niet meer bedroeg dan 5 personen. De gemeente verstrekke per leerling f 5,- subsidie.

De wegverbindingen met het Oude-IJsselgebied en de overige delen van de Achterhoek waren niet omvangrijk, behalve in Gendringen, omdat deze gemeente was opgenomen in de verbinding van Doesburg en Dieren met Emmerik. Daarnaast stimuleerden de aanwezige ijzergieterijen in de vroege negentiende eeuw een wegverbetering tussen de plaatsen Gendringen en Ulft.⁴³

Aan het begin van de twintigste eeuw noteerde het Zevenaarse bestuur dat de verbindingen met Pannerden en Herwen en Aerdt uit 'toevalstreffers' bestonden.⁴⁴ Tot ver in de twintigste eeuw gebruikten de inwoners van deze gemeenten, voor de contacten over de weg met de Liemers, drie veerponten over de Oude Rijn.⁴⁵ Een aansluiting op de *Rijnspoorweg* werd gerealiseerd door ... *eene omnibusdienst voor personen van Lobith naar het spoorwegstation Elten*, maar dat bleek een omslachtige methode.⁴⁶ Het leek er op dat van alle Liemerse gemeenten Pannerden het meest geïsoleerd lag, althans qua wegverbindingen. Deze toestand gold in iets mindere mate voor de buurgemeente Herwen en Aerdt, waar vlak voor de Tweede Wereldoorlog een vaste oeververbinding over de Oude Rijn tot stand kwam. Maar de inwoners van Pannerden, zo beschreven we al, hadden de mogelijkheid om naar Arnhem én Nijmegen te reizen, er was immers een bijna dagelijkse veerdienst tussen deze plaatsen. Misschien wensten zij wel helemaal geen contact met de nabij gelegen Liemers. Pannerden moest na de Tweede Wereldoorlog tot 1972 wachten op een vaste brug over de Oude Rijn, waardoor zij hechter aan de regio werd verbonden en de voormalige trekpunt 'het Berghoofdse veer', verdween.⁴⁷ Met Zevenaar was voordien, via de weg, géén regelmatig contact met deze gemeente mogelijk.

Aan het begin van de twintigste eeuw, was een groot deel van de Liemers voor het wegvervoer goed ontsloten en makkelijk bereikbaar. Veel gemeenten waren tevreden over het plaatselijke wegensysteem, door op te merken ... *de wegen verkeerden in goeden toestand* of ... *de verharde landwegen zijn in voldoende staat* en bleken allen in staat om voldoende geld op de gemeentelijke begroting te plaatsen om het onderhoud te blijven financieren.⁴⁸ Met de komst van het gemotoriseerde

⁴² *Middenstandsenquête Westervoort*, ibidem.

⁴³ De Beukelaer, *Nijver*, 48. De weg tussen Gendringen en Ulft was in 1828 '[...] gedurende een half uur gaans geheel [...] beslakt'.

⁴⁴ *Middenstandsenquête* (1909, BII), 43.

⁴⁵ A.R.A., *Domeinen*, inv.nrs. 1080 en 1081.

⁴⁶ *Rapport over den toestand van den Landbouw in Gelderland* (1896), bijlage XXII.

⁴⁷ Deze benaming verwijst naar de periode dat Pannerden een 'heerlijkheid' was van de heren van Bergh.

⁴⁸ *Uitkomsten van het onderzoek naar den toestand van den Landbouw* (1890), *Rapport van de bij besluit der Staten van Gelderland no.6* (1896) *benoemde commissie en Middenstandsenquetes* (1909). Respectievelijk de gemeenten Zevenaar, Didam, Gendringen en Bergh, Westervoort en Pannerden.

verkeer aan het begin van de twintigste eeuw was dit zeker nodig, want door regenval konden sommige weggedeelten in korte tijd in modderpoelen veranderen, maar hier werd hard aan gewerkt. De komst van de automobielen na de Eerste Wereldoorlog, vergde uiteraard meer aandacht voor het wegenstelsel, zoals een verdere bewegwijzering en onderhoud.⁴⁹

Door de komst van dit gemotoriseerd vervoer verstevigde de provinciale overheid eveneens haar greep op de verschillende Gelderse regio's. Op drie niveaus werden er plannen ontworpen.⁵⁰ In de jaren twintig van de twintigste eeuw werden op basis van het ingestelde 'Wegenfonds' (1926) en door de inkomsten uit wegenbelasting middelen ter beschikking gesteld om het eerste niveau te realiseren, namelijk de prioriteit te leggen bij de hoofdverbindingen, het zogenaamde 'Rijkswegenplan'. Voor de Liemers betekende dit de aanleg van rijksweg 12 voor 'doorgaand verkeer', ontworpen voor motorrijtuigen. Daarnaast kreeg het personenvervoer naar en van Arnhem een extra stimulans door de komst van een autobusverbinding Zevenaar-Duiven-Westervoort-Arnhem, in dezelfde periode. Hierna volgde het derde niveau, op basis van het 'Provinciale Wegenplan' (1927), de wegen Babberich-Zeddendam-Terborg (1927-1942); Doetinchem-Zeddendam-'s-Heerenberg-Pruisische grens (1935-1943); Zevenaar-Doesburg (1931-1949); Oosterhout (rijksweg)-Pannerden-Babberich (1932-1949).

Aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog kreeg de Liemers te maken met een 'tertiair wegenplan', bestemd voor de lokale wegen Angerlo-Didam (1941), de Oude Beekse Tol-Didam-Zevenaar (1946); Herwen-Lobith (1939); Duiven-Groessen-Zevenaar (1941) en van Bingerden naar Westervoort (1940). Door de oorlog schoven helaas veel van deze plannen vele jaren naar achteren. Vóór het zover was moesten eerst alle tollen worden geruimd, want die zorgden alleen maar voor oponthoud.⁵¹

3.4.1 Tol

Voor de realisatie van verschillende hiervoor beschreven weggedeelten en het onderhoud hiervan, werden tollen opgericht. Uit de gegevens van deze wegblokkades is het mogelijk om de verkeersstromen en verkeersintensiteit te herleiden waarbij een onderscheid kan worden gemaakt tussen drukke en minder drukke routes. Vooral de doorgaande verbindingen met steden als Arnhem, Doetinchem, Doesburg en met het Duitse achterland waren van belang. Aan de doorgaande route Arnhem-Duitse grens kwam in 1841 een tolboom ter hoogte van het dorp Oud-Zevenaar. De tol verrees ... *op 't punt waar den zogeheeten Holthuisensestraat zich verenigt met den groten weg*.⁵² Uit de correspondentie is af te leiden,

⁴⁹ Wettelijke maatregelen als Provinciale Verkeersinspectie (1923), Verplichte Autokeuring (1924), Wegenbelasting (1926) en Wegenfonds (1926). Zover was na te gaan was Max von Gimborn, de oprichter van de inktfabriek, de eerste die in de Liemers aan het begin van de twintigste eeuw over een auto beschikte.

⁵⁰ R.A.G., *Archief GS*, inv.nrs. 11339 t/m 11357.

⁵¹ A.R.A., *Archief Domeinen*, inv.nr. 1806.

⁵² *Rapport over den toestand van den Landouw in Gelderland* (1896), bijlage XXV. De landbouwers klaagden over 'hinderlijke tollens'.

dat Gedeputeerde Staten ... *ernstige bedenkingen hadden tegen een onverwijlde daarstelling*. Het Amortisatiesyndicaat, dat hierover advies uitbracht aan de koning en het ministerie van Financiën, stemde echter voor. De weg moet niet breed zijn geweest, want ... *twee karren konden elkaar ternauwernood passeren*.⁵³ Verder lagen her en der verspreid in de Liemers kleine onbeduidende tollën. Zij vormden voornamelijk hinderlijke obstakels en waren meestal verpacht aan particulieren, die er naast woonden en het nodige wegonderhoud verrichtten.⁵⁴

Rond 1855, aan de vooravond van de realisatie van de spoorverbinding van Zevenaar met Duitsland, zien we een lichte stijging van de verkeersintensiteit. De periode na 1885, toen de verbinding van Didam met Doetinchem en Winterswijk werd gerealiseerd, leidde niet direct tot een veel grotere toename. Dit is verklaarbaar, omdat beide gemeenten een eigen aansluiting op deze lijn kregen. Hierdoor zien we niet veel verandering, zoals blijkt uit grafiek 3.2.⁵⁵ Bij de aanleg van de grind- en later basaltenweg vanaf Zevenaar richting Bergh, in de periode dat de spoorverbinding met Duitsland tot stand kwam, werden de gemaakte onkosten voor de wegverharding eveneens bestreden door tollën op te richten.⁵⁶

De financiering voor het wegonderhoud door tollën zien we ook terug bij de aanleg van de grindweg Zutphen-Emmerik, een belangrijke route voor het uit het noorden afkomstige verkeer. De diverse betrokken gemeenten zagen maar liefst zeven tollën verschijnen. Deze route werd in populariteit voorbij gestreefd door de verbinding met Emmerik, via Gendringen, Terborg en Doesburg, zo is af te leiden uit de weinige gegevens over de tolopbrengst vanaf 1887. Was de opbrengst voor alle zeven tollën eerst nog f 4881,-; zeven jaar later was dit bedrag al gezakt tot f 654,-.⁵⁷

De gegevens over de tol in de weg Terborg-Zeddam (gemeente Bergh) van 1895 tot 1927, laten een verhoogde verkeersintensiteit na de Eerste Wereldoorlog zien. Grafiek 3.1 toont een duidelijke toename van de tolopbrengsten.⁵⁸ De verklaring hiervoor kan worden toegeschreven aan de komst van de tramverbinding Zutphen-Emmerik, waardoor de algehele vervoersintensiteit voor extra inkomsten

⁵³ Ibidem.

⁵⁴ R.A.G., *Bataafs-Frans Archief*, inv.nrs. 6265, 6267 en 6269 en *Archief GS*, inv.nr. 9371. Vóór 1813 waren diverse adellijke personen eigenaar van sommige tollën, zoals te Gendringen de vorst van Hohenzollern-Sigmaringen van de tol bij 'de Bonte Brug'. Ook hierna waren deze personen nog eigenaar. In Wehl was dit graaf Von der Goltz. Zijn tol bevond zich 'over de Wetering richting Doetinchem'.

⁵⁵ R.A.G., *Archief GS*, inv.nr. 9376.2. In 1942 moest Didam op last van het ministerie van Waterstaat de tol opheffen; N.A.D., Gemeenterekeningen. De gemeente Didam ontving hiervoor f 25.000,-. In 1844 betaalden de ingezetenen van Didam slechts de helft van het tolrecht, evenals landbouwers uit Zevenaar en Didam. Er waren meer van dergelijke uitzonderingen. Rond 1860 en 1890 waren de tarieven nauwelijks veranderd en bedroegen 'een halve of vijf cent per passage' en soms 'zeventien-en-een-halve-cent' als er tussen de 12 en 18 personen in een postwagen zaten.

⁵⁶ Van de drie tollën kreeg Bergh de totale opbrengst van de 'Beekse tol' en ontving 222% voor de tol aan de 'Meikamer. De opbrengst van de belangrijke tol aan de 'Tatelerweg', was geheel voor Didam.

⁵⁷ R.A.G., *Grindweg Zutphen-Emmerik*, inv.nrs. 1 en 6. Meerdere gegevens over de opbrengst ontbraken.

⁵⁸ R.A.G., *Archief GS*, inv.nr. 11608 en N.A.G., inv.nr. 2009. De gegevens over de tollën bij Terborg, Ziek en Azewijn, zijn hier buiten beschouwing gelaten en N.A.B. inv.nr. 4133, over de tolheffing bij Bontebrug te Gendringen. In 1908 worden de heffingen in deze gemeenten opgeheven. Al eerder klaagden met name de landbouwers over 'tolhinder'.

zorgde.⁵⁹ De oriëntatie van de gemeente Bergh op de spoorlijn Arnhem-Zevenaar-Doetinchem zal eveneens hebben meegespeeld.

3.5 Samenvatting: het belang van de landwegen

Vanaf het begin van de negentiende eeuw, kreeg de route Arnhem-Zevenaar-Emmerik prioriteit als het ging om onderhoud en als het handelsbelang met het Duitse achterland in gevaar dreigde te komen. De verbinding met Arnhem, eerst per veer, was geen succes en in de negentiende eeuw lange tijd een obstakel. Hier kwam wel enige verbetering in met de komst van de spoorlijn met Duitsland, want toen kwam de discussie op gang om een vaste oeververbinding voor de spoorlijn te realiseren, omdat er te vaak sprake was van vertragingen. De komst van de draai-spoorbrug in 1856 bij Westervoort bracht de discussie over een permanente oeververbinding voor het wegverkeer tussen de Liemers en Arnhem wel op gang maar zorgde voor een aanzienlijke vertraging van de realisatie ervan. Pas aan het begin van de twintigste eeuw kwam de lang verwachte vaste oeververbinding voor het wegverkeer. Vóór die tijd was er naast het veer ook vervoer naar Arnhem mogelijk via een smalle dijk die echter het grootste deel van het jaar onbegaanbaar was. De vaste oeververbinding uit 1901 zorgde in ieder geval voor een toename van het vrachtverkeer met Arnhem van vooral agrarische producten uit de Liemers. Voor de verdere ontsluiting van de regio was het eveneens van groot belang dat deze verbinding er kwam.

Vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw zien we de aandacht ook verschuiven naar elders in de regio gelegen gemeenten. Men probeerde nu een verdere vertakking van het grindwegenstelsel tot stand te brengen. De Liemerse gemeenten Bergh en Wehl werden in de tweede helft van de negentiende eeuw aangesloten op het weggedeelte Zutphen-Emmerik en daardoor met een belangrijke verkeersader verbonden, maar bleven last houden van een in Doesburg aanwezig verkeersobstakel, namelijk de schipbrug.

De tollën tussen de routes van verschillende hiervoor beschreven Liemerse gemeenten duiden pas laat op toename van de verkeersintensiteit. De wegen in de Liemers hadden één gemeenschappelijk kenmerk, ze waren georiënteerd op de nabij gelegen grotere plaatsen. Deze wegeaanleg verliep zonder plan en de wegen doorsneden de regio min of meer toevallig als doorgaande route. In de negentiende eeuw gold dit met name voor Arnhem en in iets minder mate voor de gemeente Pannerden op Nijmegen, terwijl de grensgemeenten Bergh, Gendringen en Zevenaar alle georiënteerd waren op de Duitse steden Emmerik en Kleef. De oriëntatie op Doesburg was voor de regio vele malen minder, terwijl Doetinchem weer voor de gemeenten Didam, Wehl en Gendringen en in iets mindere mate voor de gemeenten Bergh en Zevenaar belangrijk was. Voorlopig zag het er niet naar uit dat deze wegen zouden leiden tot een toenemende interne integratie en dat er veel meer sprake was van losse subregio's.

⁵⁹ N.A.B., *Gemeenteverslag*, 1906.

De Liemers kende voor de gehele negentiende eeuw nog géén vaste oeververbinding met Arnhem óf een goede verbinding met Doesburg-Zutphen, omdat de schipbrug bij Doesburg als een lastig obstakel gold. In de tweede helft van de negentiende eeuw en aan het begin van de twintigste eeuw zien we een toename in de wegverbeteringen in de Liemers. Dergelijke initiatieven hielden verband met de oriëntatie op de aangelegde spoorlijnen en de komst van de vaste oeververbinding tussen Arnhem en de Liemers. Deze verbeteringen maakten het mogelijk dat de regio meer en meer geschikt werd voor het opkomende gemotoriseerde verkeer. Nu de landwegen voorlopig niet voor een toenemende integratie hebben gezorgd wil ik nagaan of de aanleg van spoor- en tramlijnen dit proces wel hebben versneld.

3.6 Spoor- en tramlijnen

3.6.1 Inleiding

Of de komst van spoorlijnen vanaf het midden van de negentiende eeuw, een accentuering geeft van integratie of periferiteit van de regio Liemers, is in deze paragraaf de centrale vraag. En welke betekenis mag worden toegekend aan de complementaire (stoom)tramlijnen?

Tot in de jaren zestig van de negentiende eeuw waren voornamelijk particuliere geldschieters bereid de aanleg van de spoorwegen te financieren. Nadat in de periode 1839-1846 eerst de lijn Amsterdam-Haarlem-Den Haag-Rotterdam was aangelegd, volgde in de jaren vijftig van de negentiende eeuw de Rijnspoorweg, de lijn Amsterdam-Utrecht-Arnhem. De totstandkoming van de verbinding van Rotterdam met het Duitse Ruhrgebied in 1856 hield voor de regio Liemers niet alleen een verbinding met Rotterdam in, maar via Zevenaar ook met Emmerik-Oberhausen. Maar dit speelde slechts zijdelings mee, want de spoorlijn werd primair aangelegd als een schakel tussen Rotterdam en het Duitse Ruhrgebied.⁶⁰ Eerdere, niet gerealiseerde, initiatieven dateren al vanaf de jaren veertig van de negentiende eeuw, toen de gouverneur van Gelderland een verzoek van de commissarissen van de Overijsselsche Spoorwegmaatschappij de regio instuurde, met het advies om ... *de ingezetenen en grondeigenaren tot 't einde toe aan te sporen* en de burgemeesters van Westervoort, Angerlo en Duiven op de hoogte moesten worden gebracht van de poging om deze Overijsselsche spoorweg ... *op de in de nabijheid van Arnhem gelegen Rijnspoorweg* aan te laten sluiten. De Liemers zou dan worden opgenomen in dit spoorwegnet.⁶¹

De spoorwegwet van 1860 bepaalde dat de overheid de aanleg van spoorlijnen op zich zou nemen. Drie jaar later was men het erover eens dat particuliere maatschappijen de exploitatie zouden verzorgen. In eerste instantie werd deze gerea-

60 R.A.G., *Archief GS*, inv.nr. 9297.2, Jaarverslagen 1856-1890 (hiaten). Uit dit materiaal viel af te leiden dat deze maatschappij over 1856/57 876.195 personen vervoerde en in 1890, 't laatste jaar van haar bestaan, 3.382.802 personen. Het goederenvervoer vertoonde een identiek beeld.

61 R.A.G., *Archief kwartierscomm.enz.*, inv.nr. 619.

liseerd door de *Maatschappij tot Exploitatie van Staatsspoorwegen* (Maatschappij SS). Daarbij werd bepaald dat de staat garant zou staan voor de infrastructuur, zoals rails, bruggen en stations en dat de Maatschappij SS zorgde voor het (rollend) materieel en het onderhoud.⁶² De Maatschappij SS stortte zich vanaf het begin op het personenvervoer, terwijl de *Nederlandsche Rhijnspoorweg Maatschappij* (NRS) de voorkeur gaf aan het goederenvervoer.

In 1878 volgde de Wet op de Lokaalspoorlijnen en Tramlijnen. Het doel daarvan was railvervoer te realiseren in afgelegen gebieden waar het niet rendabel was om een spoorlijn aan te leggen.⁶³ De voorschriften voor de beveiliging waren minder stringent dan voor de operationele spoorlijnen. De eerste lokaalspoorlijn in de Liemers kwam te liggen tussen Arnhem-Zevenaar-Doetinchem en Winterswijk (1885), een verbinding die van groot belang zou kunnen zijn voor de Liemerse integratie. Tussen Zevenaar en Arnhem werden de gemeenten Duiven en Westervoort doorsneden door deze lijn. Daar bleef het bij, want de tramwegen waren qua aanleg en exploitatie veel goedkoper dan de lokaalspoorwegen. Lag hun maximale snelheid eerst nog op 15 km/uur, in 1889 was deze toegenomen tot 20 km/uur. Vooral het doordringingsvermogen bij trams sprak tot de verbeelding. Door het grote aantal haltes kon men veel meer personen of vracht vervoeren.

In de regio Liemers had de in 1890 te Gendringen opgerichte *Gendringische Tramweg Maatschappij* (G en TM) de primeur. Deze had een verbinding met Terborg en had overstapmogelijkheden richting Doetinchem en in Duitsland naar Anholt. De Gelderse commissaris van de Koningin noteerde dat deze tram ... *veel vertier gaf en zoowel het personen als goederenvervoer aanzienlijk is te noemen*.⁶⁴ In 1900 werd de tramlijn Zutphen-Emmerik gerealiseerd. Deze lijn was van belang voor de gemeente Bergh.⁶⁵ Tabel 3.1 geeft een overzicht van de gerealiseerde spoor- en tramwegen (zie ook kaart 3.9 en kaart 3.15).

Sinds het midden van de negentiende eeuw vormde de internationale spoorverbinding Arnhem-Oberhausen, die de Liemers doorkruiste, de schakel tussen de grote in het westen gelegen steden en Duitsland. Met de *Holland-Express* kon men via Utrecht-Arnhem-Emmerik zelfs het Noord-Italiaanse Genua bereiken. Maar wat betekende de komst van deze spoorlijn voor de regio? De aan deze lijn gelegen Liemerse gemeenten Westervoort, Duiven en Zevenaar reageerden niet bijster enthousiast. Aan het begin van de jaren vijftig van de negentiende eeuw waren zij al op de hoogte gesteld van de diverse onteigeningsprocedures. De gemeenten namen een afwachtende houding aan. De toenmalige procedures stelden uiteraard nog niet bar veel voor.

Eén van de weinige notoire dwarsliggers, was de uit Zevenaar afkomstige grootgrondbezitter Jan A.C.A. van Nispen van Sevenaer. Hij omschreef deze kwestie nadien als [...] *de bezwaren tegen zijne landerijen [...] ter zijner genoegen waren*

⁶² Clement, *Transport*, 100-103.

⁶³ Heusinkveld, *De Geldersch-Overijsselsche*, 10-15 en 49-53. De snelheid op deze lokaalspoorlijnen, mocht niet meer bedragen dan 30 km/uur en de asdruk mocht niet hoger zijn dan 10 ton.

⁶⁴ R.A.G., *Archief PS.*, 15 september 1890.

⁶⁵ Sluiter, *Nederlandse Spoor- en Tramweg*, 16-33.

Tabel 3.1 Gerealiseerde Spoor- en Tramlijnverbindingen in de Liemers (1856-1908)

Jaar	Internationale spoorlijn (spoorbreedte 1,435m)	Lokaal spoorlijn (spoorbreedte 1,435m)	Tramlijn (spoorbreedte 0,75m/smalsp.)
1856	Arnhem-Westervoort-Duiven (tot 1940) Zevenaar-Babberich (tot 1932)-Emmerik (NRS, 1890--->Mij. SS)		
1865	Zevenaar-Elten-Welle-Kleef (REG/NRS, 1886--->KPEV).		
1885		Zevenaar-Didam-Stille- wald-Wehl-Wijnbergen- Doetinchem-Winterswijk (GOLS), --->1918 met Arnhem, halte Westervoort reeds opgeheven.	
1886			Maatschappij SS: Ede-Wage- ningen- Arnhem-Zevenaar --->voor Zevenaar tot 1903.
1890			Terborg-Gendringen-Ulft- in 1903 aansluiting met An- holt-Isselburg-Bocholt (G enTM) --->1901 GTM/GTW Zutphen-Doetinchem-Zeddam 's-Heerenberg-Emmerik (ZE) --->1934 GTM/GTW
1908			Zeddam-Etten-Terborg-Lich- tenvoorde-Aalten-Bocholt (GWTM) --->1917 GTM/-GTW.

Schuin gedrukt: *Liemerse* gemeenten. Afkortingen: NRS=Nederlandsche Rhijnspoorweg Maatschappij / Mij. SS=Maatschappij tot Exploitatie van Staatsspoorwegen / REG=Rheinische Eisenbahn-Gesellschaft / KPEV=Königliche Preussische Staatseisenbahn Verwaltung / GOLS=Geldersch-Overijsselsche Lokaal-spoorweg-Maatschappij / G enTM=Gendringsche Tramweg-Maatschappij / GTM-GTW=Geldersche Tramweg-Maatschappij / ZE=Tramweg Maatschappij Zutphen-Emmerik / GWTM=Geldersch Westfaalsche Stoomtram Maatschappij. Bron: Jaarverslagen Rhijnspoorweg Maatschappij (NRS) en Jaarverslagen Geldersch-Overijsselsche Spoorweg Maatschappij (GOLS), Sluiter, 10-11 en 17-33; Nieweg, Gelders streekvervoer, bijlage 1 en 2; Heusinkveld 10-15; Veen 74-75; 140 jaar Spoor Zevenaar, passim; R.A.G., Kabinet CvdK, inv.nr. 1, Archief GTM en Archief GS, rubriek 'verkeer- en spoor-tramlijnen'; A.R.A., Ministerie van Financiën, inv.nr. 628 en Domeinen, inv.nrs. 1025 en 1049 t/m 1051.

opgelost.⁶⁶ Toch was hier al het nodige geruzie in zijn hoedanigheid als dijkgraaf van de Lijmers met de directie van de Rijnspoorwegmaatschappij aan vooraf gegaan, over wie voor de kosten moest opdraven. Vermoedelijk kan hij niet gezien worden als iemand die geheel anti-spoorwegaanleg was, want Van Nispen bezat wel aandelen van de *Hollandsche IJzeren SpoorwegMij.*⁶⁷

In 1848 werd hij lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal als afgevaardigde voor het district Nijmegen en kon hierdoor redelijk wat invloed uitoefenen en voor vertraging zorgen. Tijdens de toen gevoerde debatten in de Tweede Kamer over de *spoorwegkwestie* koos hij een opportunistisch standpunt. Al vanaf het begin van de jaren vijftig van de negentiende eeuw werd er in de Tweede Kamer een discussie gevoerd over de noodzakelijke aanleg van de lijn Arnhem-Oberhausen. De standpunten waren soms zó polariserend dat diverse kabinetten over deze kwestie struikelden. Van Nispen was als enige Liemerse volksvertegenwoordiger vele jaren tégen deze spoorlijn onder het motto ... *niet teveel tegelijk*. Het zou te zwaar drukken op de schatkist.⁶⁸

Ook in 1878 boog de volksvertegenwoordiging zich over een geldlening voor de aanleg van spoorwegen en weer kruiste een Van Nispen, ditmaal C.J.C.H. van Nispen, een zoon van Jan van Nispen, hun pad. *'Het was een zonderling beheer [...] om leeningen aan te gaan voor werken die nog niet gedecreteerd en nog geheel problematiek zijn'*. De Kamer stemde uiteindelijk wel in met een verdere financiering van de aanleg van spoorwegen.⁶⁹

Maar er speelden zich ook allerlei andere onverkwikkelijke zaken af, die illustratief mogen worden genoemd voor de soms weinig doortastende wijze waarop gemeentebesturen de komst van zo'n belangrijke spoorlijn begroetten. De gemeente Zevenaar kreeg opeens enige belangrijke taken toebedeeld zoals de controle op het vreemdelingenverkeer en diverse materiële handelingen, waaronder de omzetting van Duitse naar Nederlandse locomotieven door middel van een draaischijf. Het Zevenaarse stadsbestuur en de directie van de NRS waren echter in een conflict verstrengeld geraakt over de aanleg van een station en een expeditiebureau. Dit liep zo hoog op dat het gemeentebestuur zich direct tot de koning wendde. De gemeente was van mening dat de directie van de NRS hen hieromtrent in het ongewisse liet. De directie van de spoorwegmaatschappij voelde zich gepasseerd en stuurde een klacht naar de minister van Binnenlandse Zaken. [...] *Hetgeen van de gemeente Zevenaar werd ingenomen, van zoo geringe betekenis was, dat het niet de moeite waard is voor het groote belang van Zevenaar dat nu komt te liggen aan dezen lijn*. Met wat ... *werd ingenomen* ... bedoelde men

66 N.A.Z., *Notulen van de Raad*, 29 januari en 2 juli 1853, 22 maart 1855 en *correspondentie*, 4 mei 1852 en 31 maart, 8 november en 4 oktober 1853, 17 augustus 1854, 24 september 1855, 17 februari, 21 juli en 1 oktober 1856 en 25 augustus 1857; *Gemeenteverslagen* 1856 en 1866. J. van Egeren en C.A.E. Tellegen wed. de Nerée van Babberich, verdraagden e.e.a. nog. De laatste wenste een station te Babberich en een verhoging en verzwaring van de Liemerse Overlaatkade onder Oud-Zevenaar. Tegelijkertijd werd te Zevenaar een detachement cavalerie gestationeerd i.v.m. ongeregeldeheden onder het werkvolk.

67 R.A.G., *Archief Van Nispen*, correspondentie 1839 en 1849.

68 R.A.G., *Archief Van Nispen*, inv.nrs. 2449 en 2461, correspondentie 6 oktober en 28 november 1859; Van Welderen Rengers, *Schets eener parlementaire geschiedenis*, 178-181; De Vries, *Nieuw-Nijmegen*, 43.

69 Lörtzen, *'De leening van 1878'*, 204-224.

de grond en de doorsnijding van de spoorweg van de bestaande wegen. Toch was deze gemeente zo eigenwijs dat de directie verzuchtte dat alle autoriteiten ... *vanaf den Pruisische grenzen tot aan Rotterdam* soepel hadden meegewerkt, maar deze houding ... *hun grootelijks leed* bezorgde en ... *dat bij de grote waarde die den gemeente aan het bekomen van den spoorweg moet hechten*.⁷⁰

De gemeenteraad steunde burgemeester en wethouders volledig en meende het te kunnen opnemen tegen de NRS. Men dreigde zelfs met een proces als de toegepaste onteigeningsprocedure niet goed verliep.⁷¹ Een bemiddelingspoging door het Gelderse provinciebestuur om ... *langs eene minnelijke schikking* de kwestie uit de wereld te helpen, lukte met het binnenhalen van een voorlopig expeditiekantoor in 1855. Uiteindelijk werd het geen hoofdkantoor, want Arnhem stemde tegen. Vanuit de Gelderse provinciehoofdstad was men ongerust geworden over de nadelen hiervan voor het daar gevestigde *inklaringsbureau*, dat dan mogelijk zou worden opgeheven. De minister gaf uiteindelijke toestemming voor een expeditiekantoor met de status van een *geriefkantoor*.⁷² Tegelijkertijd verrees een *kantoor van visitatie* (douane).⁷³

Toen in 1856 de eerste trein in Zevenaar stopte, waren al belangrijke jaren verstreken. Dit oponthoud kan niet alleen op het conto worden geschreven van het heersende politieke klimaat in de gemeente Zevenaar. Ook de directie van de NRS had deze kwestie nogal lichtvaardig opgevat. De status als laatste halte voor de Duitse grens was achteraf succesvol [...] *het gemak van het verkeer is daardoor zeer bevorderd [...] station en grenskantoor hebben eenigen gunstigen invloed op de welvaart der gemeente*.⁷⁴

Maar de euforie ebde weg met het verstrijken der jaren. In 1860 constateerde men dat het vervoer van personen en goederen ... *geen verandering ten goede of ten kwade* ... had gebracht. Alleen het vervoer van steenkool, vanuit Westervoort, had in Zevenaar voor een lagere brandstofprijs gezorgd dan voorheen per schip via de IJssel. Wat nog de meeste problemen gaf, was volgens de Zevenaarse inwoners de vreemde dienstregeling die de NRS er op nahield. Na vijf uur 's-middags kon men niet meer naar Arnhem of andere plaatsen, ... *aan goederenwagens konden toch zo personenwagens worden gehaakt?* Nog meer bevreemding wekte de postbezorging. Deze moest met de avondtrein naar Arnhem. 's-Nachts reed daarom een postkar, ... *zonderling!* De koopwaarde van de huizen in de bebouwde kom was zelfs gedaald. Meerdere huizen, of gedeelten daarvan, stonden leeg. De inwoners van Zevenaar raakten er meer en meer van overtuigd dat deze spoorlijn

70 N.A.Z., *Correspondentie B en W*, 4 oktober, 17 oktober en 8 november 1853.

71 Het gemeentebestuur maakte zich vooral bezorgd over een aantal passages in de wegen, tot verbazing van de directie van de NRS, die mededeelde dat de burgemeester zelfs op de hoorzitting was geweest. De onteigeningen van de grond van de kerk van Oud-Zevenaar, Groessen en het Lohgasthuis werkten eveneens vertragend.

72 Beukelaer en Janssen, *Een factor van wezenlijke betekenis*, 85. Het betalingskantoor voor de invoerrechten bleef hierdoor in Arnhem.

73 Jaren later (1927) leidde dit tot de exploitatie van de Grenswisselkantoren.

74 De bestaande diligenciediensten van Van Gendt en Loos, tussen Arnhem-Emmerik, werden nu opgeheven. Hiervoor in de plaats kwam een wagendienst met Winterswijk tot stand. Deze verbinding werd spoedig opgeheven wegens de zware tollens waardoor de kosten de opbrengst overschreden.

voor ... eenen mindere welvaart zorg droeg. Weer jaren later omschreef men de toestand met ... eene teruggang.⁷⁵

Het Zevenaarse station, dat in 1875 de status van *hoofdstation* kreeg, speelde een belangrijke rol in de internationale verbinding met Duitsland, een positie die tot de Tweede Wereldoorlog alleen maar aan belang zou winnen. Infrastructuurele aanpassingen, zoals een draaischijf voor de locomotievenwisselingen, een vergroting en uitbreiding van de gebouwen voor douane, marechaussee en trein- en postpersoneel, leidden tot extra werkgelegenheid voor honderd tot tweehonderd arbeidskrachten. Deze werkgelegenheid stimuleerde de komst van nieuwkomers. Veel functies vroegen om gespecialiseerd personeel, waardoor zich hier werknemers van buiten de gemeente Zevenaar vestigden. De bevolkingsgegevens tonen vanaf 1860 voor de eerste 10 jaar een toename met bijna 120 inwoners. Vanaf 1870 kwamen er bijna 300 bij en tussen 1880 en 1890 240. Vanaf 1900 groeide de Zevenaarse bevolking nog sterker, maar daarbij speelden ook andere factoren een rol. Deze toeloop voltrok zich ook in Westervoort, zij het op kleinere schaal, maar in Duiven, dat tot 1940 eveneens met een halteplaats aan de spoorlijn lag, was er niet veel van te merken.⁷⁶ De grensbewaking en de hiervoor gestationeerde vreemdelingenpolitie of marechaussee, onder leiding van een speciale grenscommissaris, brachten voor het gemeentebestuur een stijging van de uitgaven voor accommodatie met zich mee.⁷⁷ Om een indicatie te geven van de verkeersintensiteit van het personen- en goederenvervoer, zijn de grafieken 3.3 en 3.4. samengesteld en tabel 3.2.⁷⁸

Tabel 3.2 *Mutaties reizigers (aankomst en vertrek) en goederen (ton) station Zevenaar (1890-1935)*

	1890	1895	1900	1905	1910	1915	1920	1925	1930	1935
personen (x1000)	26,6	72,5	101,4	112,3	118,1	194,8	219	148,6	236	230,2
goederen (x1000)	9,4	14,3	19,2	20	21,6	39,2	61,7	55,6	72,4	68,5

Bron: Jaarverslagen Maatschappij Staatsspoorwegen (1890-1937) en Geldersch-Overijsselsche Lokaal Spoorweg Mij. (1886-1898). Voor 1925 ontbreken gegevens van het internationaal verkeer.

⁷⁵ N.A.Z., *Gemeenteverlagen*, 1860 e.v.

⁷⁶ Vanaf 1860 nam de Zevenaarse bevolking toe met 112 personen, vanaf 1870 met 286 en vanaf 1880 met 210. In 1890 leek de toename voorbij. In Westervoort nam de bevolking vanaf 1860 toe met 218 inwoners, maar was hierna op zijn retour. In Duiven was deze toename, tot 1900, <100.

⁷⁷ N.A.Z., *Gemeenterekeningen 1850-1946*. Hieruit bleek dat het voor de verschillende jaren om forse bedragen ging. De vreemdelingenpolitie had het extra druk tijdens de roerige periode rond 1920. De politieke situatie in het buurland Duitsland en de smokkel, leidden in dat jaar tot de aanhouding van 117 personen, van wie 109 werden geïnterneerd te Harderwijk. Deze situatie leidde zelfs tot de beruchte strook *niemandslaan* tussen Zevenaar en de Duitse grens.

⁷⁸ R.A.U., *Jaarverslagen Rhijnspoorwegmaatschappij (1845-1890)*; R.A.G., *Archief GS*, hierin bevinden zich dezelfde Jaarverslagen. *Archief N.S. Utrecht, Jaarverslagen Maatschappij Staatsspoorwegen (Mij. SS)*, (1890-1937). In 1890 werd de exploitatie van de NRS overgenomen door de Maatschappij SS., tot de fusie in 1938 door de NV Nederlandse Spoorwegen (N.S.).

In 1909 merkte men op dat het vervoer over de laatste vijftig jaar ... *belangrijk was toegenomen*.⁷⁹ Vanaf 1915 zien we een forse toename in het goederenvervoer, die van structurele aard was. Hiervoor verantwoordelijk was de *Geldersch-Overijselsche Lokaal Spoorweg Maatschappij* (GOLS), die vanaf dat jaar ook in de jaarverslagen van de Maatschappij SS verscheen. In de grafieken 'aankomst personen en goederen' en 'vertrek personen en goederen' zien we eveneens pieken.⁸⁰ Een verklaring hiervoor kan worden gevonden in het vervoer van materieel en militairen vlak voor en na de Eerste Wereldoorlog.

In het transport van de vele reizigers, zien we in beide grafieken een gestage groei. De toename bij het aantal aankomende en vertrokken personen kan deels worden verklaard door de vele emigranten die uit Oost-Europa, via Zevenaar, op weg waren naar de Nieuwe Wereld. Tijdens en na de Eerste Wereldoorlog vervulde dit Nederlandse grensstation een belangrijke functie bij de repatriëring van de vele vluchtelingen. In beide grafieken valt nog een toename waar te nemen tot het begin van de jaren dertig van deze eeuw. Veel in Duitsland werkende Nederlanders en joden vluchtten toen richting Nederland wegens de veranderende politieke situatie. De oorlogsjaren kunnen voor dit station, tot de verwoesting in 1944, als zeer druk worden omschreven.⁸¹

3.6.2 Een alternatieve verbinding

Behalve de hiervoor beschreven internationale lijn kende de grensplaats Zevenaar nóg een verbinding met Duitsland, die was voortgekomen uit elkaar beconcurrerende Duitse maatschappijen.⁸² De NRS had in samenwerking met de *Cöln-Mindener Eisenbahn Gesellschaft* (CME) de spoorlijn vanaf de Duitse grens tot Emmerik aangelegd. Dit traject lag op de zogenaamde rechter Rijnsoever, een reden voor de concurrerende *Rheinische Eisenbahn Gesellschaft* (REG) om een spoorlijn via het traject Krefeld-Geldern-Goch (1863) te realiseren op de linker Rijnsoever. Deze laatste maatschappij wenste een verbinding met Nederland, maar het hoge goederentarief van de CME en het moeten overladen van de goederen per schip te Emmerik, verhinderden dit. Men ging in onderhandeling met de NRS, wat al spoedig resulteerde in de aanleg van een zeer opmerkelijke lijn. Deze werd gerealiseerd door middel van een stoompont over de Rijn (bij Welle) en een speciaal gebouwde brug over de Oude Rijn, de spoorroute Kleef-Zevenaar v.v. Na

79 Middenstandsenquete Zevenaar 1909, B II. In 1898 vertrokken er per dag gemiddeld 60 personen en kwamen er 65 aan.

80 R.A.U., *Jaarverslagen Mij. SS (1890-1937)*. De in de Jaarverslagen Maatschappij SS. gehouden tellingen, vermelden resp. BV en RV verkeer; afkortingen voor 'binnenkomend' en 'rechtstreeks verkeer'. Uit tot nu toe bekende gegevens is te achterhalen dat tot de Tweede Wereldoorlog dagelijks gemiddeld zes kolentreinen vanuit het Ruhrgebied richting Rotterdam vertrokken. Hierna werden vee en landbouwproducten veel per spoor vervoerd. Het transport van ijzererts kreeg voorrang als zich ijsgang op de Rijn te Emmerik voerdeed.

81 Rüter, *Rijden en staken*, 235. 'In de Gelderse Achterhoek was de spoorwegstaking van 1943 algemeen, met uitzondering van Zevenaar. De stationschef, zijn personeel en een opzichter zetten het werk voort tijdens de staking. Voor de Duitsers was het niet zonder belang dat ze bleven rijden.'

82 Roos, *Die Trajektlinie*, passim. en Veen, *Spoorverbinding Zevenaar-Kleef*, 71-75.

de officiële opening van dit traject in 1865, bleek al snel dat de lijn in de schaduw stond van de verbinding Arnhem-Zevenaar-Emmerik-Oberhausen.

In 1879 kreeg de spoorlijn Arnhem-Nijmegen een verbinding met Kleef. Het resultaat liet zich raden: een verbetering voor de stad Kleef en een achteruitgang voor de hier beschreven *Trajektlinie*.⁸³ Toen in 1886 de beide Duitse spoorwegmaatschappijen ook nog eens werden overgenomen door de *Königliche Preussische Staatseisenbahn-Verwaltung* (KPEV), was het bestaan voor dit toch wel opzienbarende spoorlijntje een hachelijke zaak geworden. Met name in de beginperiode leek het echter nog in een behoefte te voorzien. Aan het einde van 1865 constateerde men tevreden dat sinds 1 mei van dat jaar het personenvervoer met 40% was gestegen en het goederenvervoer zelfs met 712%.⁸⁴

Hierna moet het snel zijn teruggelopen. We kunnen dit voor het overgrote deel toeschrijven aan de problemen tussen de NRS en de REG, maar ook aan de infrastructurale haperingen die deze lijn met zich meebracht. Het gebruik van de spoorlijn liep zo snel terug dat men deze nauwelijks meer serieus kon nemen. Door de aanhoudende concurrentie tussen de Duitse en Nederlandse maatschappijen en de hieruit voortkomende conflicten, waren noch de consument, noch de maatschappijen in die jaren echt tevreden. Een definitieve sluiting werd echter nog niet overwogen en het lijntje sukkelde letterlijk en figuurlijk nog een tijdje door.

In 1890 nam de Maatschappij S.S. deze verbinding over. Zij had al vanaf het allereerste begin door laten schemeren geen interesse te hebben in te kostbare investeringen maar kreeg nu wel problemen met de KPEV. De gevoerde onderhandelingen resulteerden in een nieuw exploitatiecontract. Het gevolg hiervan was dat de Staatsspoorwegen vanuit Zevenaar een tweede spoorlijn richting Emmerik lieten aanleggen (1895), om bij het goederendepot in Emmerik te kunnen komen, een verbinding die de HSM al bezat. In 1920 (sinds 1917 bestond er al een belangengemeenschap tussen de HSM en de Maatschappij SS) maakte de Duitse spoorweggigant een definitief einde aan deze *Trajektlinie* verbinding met Duitsland.

Waarschijnlijk bracht deze lijn nauwelijks enige meerwaarde voor de regio met zich mee, op een vervoersmogelijkheid voor de Liemerse arbeider naar het Duitse achterland na. Sommigen vonden dit nog te overdreven door op te merken dat de lijn enkel waarde had als *processietreintje* voor de Maria-verering in Kevelaar.⁸⁵ Daarnaast bood deze de mogelijkheid om de (kunst)boterfabrieken in Kleef (Kellen en omgeving) te bereiken. Dit economisch belang kan echter niet worden bevestigd wegens ontbrekende gegevens.

83 De spoorwegveerboot noemde met *Trajekt*.

84 Veen, *a.w.*, 74-75.

85 *140 jaar Zevenaars spoor*, inl.

3.6.3 *Het belang van de Geldersch-Overijsselsche Lokaalspoorweg Maatschappij*

De internationale spoorlijn Arnhem-Oberhausen gaf een deel van de Liemerse bevolking, zoals de inwoners van Zevenaar, Duiven en Westervoort, de mogelijkheid als arbeider naar Duitsland te pendelen. Had de komst van de lokaalspoorverbinding, in 1885, wellicht nog extra effecten voor de regio?

Het had maar een haar gescheeld of er was géén lokaalspoorlijn in de Liemers aangelegd. In de aanloop naar de uiteindelijke realisatie hiervan, stond de opvatting in de weg dat het zwaartepunt van de regionale (tramlijn)verbindingen in geheel Oost-Gelderland moest blijven liggen bij de noord-zuidverbinding Zutphen-Emmerik, die immers gericht was op de werkgelegenheid in Duitsland.⁸⁶

De lokaalspoorwegwet van 1878 moet aanstekelijk hebben gewerkt op ondernemende lieden. Een aantal van hen verzamelde zich aan het eind van de jaren zeventig van de negentiende eeuw rond de Winterswijkse textielfabrikant J. Willink.⁸⁷ Allen kwamen uit Twente en slechts een enkeling woonde in Oost-Gelderland. Niemand vertegenwoordigde de Liemers.⁸⁸ Naast het geldelijk gewin zal men wel oog hebben gehad voor de verdere ontsluiting van Twente en de Achterhoek en dan kon de Liemers er nog wel bij.

In eerste instantie ging het om, zoals Willink veelbelovend schreef, ... *dat er moest worden getracht de bewoners der streken op bevattelijke wijze bekend te maken met hetgeen door deze spoorbanen beoogd wordt en wat ze in hoofdzaak van de gewone spoorwegen onderscheidt*.⁸⁹ Hij vond dat door deze verruiming rails kon doordringen tot die plaatsen die niet aan de hoofdspoorrails gelegen waren. In beide provincies lagen volgens hem genoeg trajecten die in aanmerking kwamen voor een concessie. Het traject Winterswijk-Zevenaar was één van de zes lijnen, omdat hierdoor een snelle verbinding met Arnhem kon worden gerealiseerd. Het kostte hem weinig moeite om J.E.H. baron Nagell tot Ampsen, president-commissaris van de *Nederlandsch-Westfaalsche Spoorweg Maatschappij*, hiervoor enthousiast te krijgen. Hij wees op het belang van een verbinding via deze lijn met de kolenmijnen van de Ruhr en Emscher, maar achtte uiteindelijk het personenvervoer in de afgelegen plaatsen belangrijker dan het kolen-transport. Winterswijk nam bij dit alles een centrale plaats in, want hier werd de steenkool opgeslagen door de *Bergisch-Märkische Spoorweg-Maatschappij*. Van

⁸⁶ De Boer, *Achterhoek en Lijmers*, 450-451 en B. Willink, Heren van de Stoom, passim.

⁸⁷ *Ibidem* en R.A.G., *Archief GS*, 9304.1. R.A.G., *Archief GS*, inv.nrs 9304.1 en 9297.2. Deze grootgrondbezitters, notarissen en fabrikanten, een Twents-Gelders patriciaat, waren: mr. J.E.H. baron van Nagell tot Ampsen (president-commissaris Nederlandsch-Westfaalsche Spoorweg Maatschappij, NWS) en later zelf voorzitter van de raad van commissarissen van de GOLS, J. Willink (initiatiefnemer van deze lijn, hij zag graag het textielgebied Twente met de Achterhoek verbonden), G.J. van Heek (textielfabrikant), E. Jannink Gzn (textielfabrikant), J.E. Stork, W.H. Jordaan, J. ten Hoopen, A.J.H. Prakke, H.L.H. Lasonder, Z.J.G. de Both, K.C. Schlingeman, H.F.W. de Bruyn, J.H. van Everdingen, jhr. W.L. van Schuylenburg van Wisch, mr. L. Roelink, A.P. Slicher van Bath en B.W. Blijdestein. Van Nagell, Van Schuylenburg en (Tjeenk)Willink waren in 1896 eveneens aandeelhouders van de 'grindweg Zutphen-Emmerik'.

⁸⁸ Heusinkveld, *De Geldersch-Overijsselsche*, 10.

⁸⁹ Heusinkveld, *a.w.*, 11.

hieruit volgden dan vertakkingen. Uit het kaartje waarop de *ontworpen Geldersch-Overijsselsche Stoom Tramweg* is afgebeeld, kunnen we afleiden dat het geïndustrialiseerde Twente naarstig op zoek was naar een verbinding met het Duitse achterland. Dat hierbij verscheidene Oostgelderse steden op deze lijn zouden worden aangesloten, was mooi meegenomen. De meest voor de hand liggende verbinding was die via Zevenaar. Van hieruit kon men koers zetten richting Duitsland en tegelijkertijd concurreren.

Veel aandeelhouders kwamen uit gemeenten buiten de Liemers, terwijl nagenoeg alle Liemerse besturen bereid waren te investeren. Al betrekkelijk snel lag er een bedrag van f 30.000,- als renteloos voorschot klaar.⁹⁰ Alleen het gemeentebestuur van Didam zag het helemaal niet zitten: ... *vermeendt dat dezen spoorweg nooit of nimmer in het voordeel kan wezen der gemeente. Didam ligt dicht bij Zevenaar men kan daar op de trein gaan.*⁹¹ Uiteindelijk moest er een fors kapitaal van bijna twee miljoen op tafel komen, wilde deze maatschappij levensvatbaar zijn. Het zwaartepunt kwam bij de Twentse industriëlen te liggen. De textielabrikanten Van Heek en Jannink zagen een kortere verbinding met Duitsland wel zitten, maar wilden het tekort voor de zogenaamde zuidelijke lijn, dus Winterswijk-Zevenaar à f 300.000,-, niet aanvullen. Dan moest de exploitatie maar worden ontkoppeld.⁹²

In 1881 waren aandeelhouders bereid om het ontbrekende kapitaal aan te vullen. De regio Twente speelde onderhand een continue hoofdrol in deze maatschappij en verzocht in 1882 om nog eens aan te dringen op een verbinding tussen Ruurlo en Doetinchem, een connectie die de verbinding Zevenaar-(Duitsland)-Twente meer inhoud zou geven. De feitelijke realisatie van deze lijn bleek uiteindelijk toch meer te gaan kosten dan eerst was begroot. Omdat het aandelenkapitaal onvoldoende was, werden nog obligaties uitgegeven. De intekenaren moeten de hele lijn met zeer veel enthousiasme hebben begroet. Voor méér dan zeven miljoen werd ingeschreven terwijl slechts één miljoen daadwerkelijk werd uitgegeven.⁹³ In verschillende gemeenten werden verzoekschriften ingediend om, als men toch de lijn nog aan moest leggen, rekening te houden met speciale wensen, zoals een verbinding met een industriegebied.⁹⁴ Ook te Zevenaar had de GOLS een aantal problemen te overwinnen voor men tot gebruik van het spoor kon overgaan. Na onderhandelingen met de NRS mocht men echter gebruik maken van een deel van haar infrastructurele netwerk.⁹⁵

90 N.A.D., *Notulen van de raad*, 31 mei 1880.

91 Het zwaartepunt kwam niet toevallig in Enschede te liggen. Men wilde een concessie voor de lijn Haaksbergen-Enschede en Neede-Borculo-Ruurlo aanvragen. Men verwachtte een grotere concurrentie met de lijn van de Maatschappij SS, waardoor een verlaging van de vrachttarieven tot de mogelijkheden zou gaan behoren.

92 Heusinkveld, *a.w.*, 12.

93 Kisman, *Doetinchem Overstappen*, 5-41. Uit dankbaarheid voor deze strijd te Doetinchem voor een betere bereikbaarheid, 'werd onzen wakkeren burgemeester', ere-voorzitter van het feestcomité dat voor de opening was opgericht. Het overbrengen van de treinen van het GOLS- naar het NRS-station, werd, volgens een gemeentelijk verordening, begeleid door een beambte. De NRS vond dit echter te gevaarlijk voor haar personeel. Dit incident groeide uit tot een geschil, gevolgd door een uitspraak van de Hoge Raad in 1889.

94 R.A.G., *Archief GS.*, inv.nr. 9304.1 In de gehele Liemers vond slechts één onteigeningsproces plaats, met betrekking tot het grondbezit van jhr. Von Weiler van Poelwijk. Het betrof hier percelen in Oud-Zevenaar.

95 Heusinkveld, *De Geldersch-Overijsselsche Lokaalspoorweg Mij.(GOLS)*, 10-15 en 49-53; Kisman,

Vanaf het einde van de negentiende eeuw was het voor vijf van de tien Liemerse gemeenten zodoende mogelijk geworden om door het – weliswaar relatieve – verkeersgeografisch isolement heen te breken, omdat zij, eerst door de internationale spoorlijn en later door de lokaalspoorlijn, waren aangesloten op ‘de buitenwereld’; de steden Arnhem, Doetinchem en het verderop gelegen Duitsland. De vijf andere Liemerse gemeenten; Angerlo, Bergh, Herwen en Aerdt, Gendringen en Pannerden, waren echter nog steeds verstoken van een spoor- of tramlijn. Maar de wet van 1878 maakte het ook mogelijk om behalve een lokaalspoorlijn een tramlijn aan te leggen. Daarom willen we hierna, in paragraaf 3.6.4, onderzoeken hoe dat voor de Liemers uitpakte én of deze tramlijn de onderlinge gerichtheid op elkaar bevorderde óf de oriëntatie op de omliggende steden verder versterkte?⁹⁶

De realisatie van de lokaalspoorlijn in 1885 tussen Zevenaar-Doetinchem en Winterswijk maakte het mogelijk dat de Liemerse gemeenten Westervoort, Duiven en Zevenaar zich nu ook op Doetinchem konden oriënteren, terwijl de inwoners van de twee andere Liemerse gemeenten, Didam en Wehl, eveneens in staat waren om naar Arnhem en Doetinchem te reizen. Een deel van de Didamse inwoners dacht daar in de tweede helft van de jaren tachtig van de negentiende eeuw voorlopig nog anders over.⁹⁷

Het grensstation Zevenaar nam in deze verbindingen een strategisch plaats in, omdat de internationale én lokale spoorlijn hier samen kwamen. Daarbij was het nog maar de vraag of de inwoners uit de andere gemeenten, waar géén spoorlijn lag, makkelijk in Zevenaar konden komen om óók mee te kunnen profiteren van de hier gelegen spoorlijnen. Dit heeft uiteraard afgehangen van de wegverbindingen en die waren, afhankelijk van het jaargetijde, niet altijd voldoende.

Vanaf 1918 reden er ook treinen van de GOLs via de spoorlijn Winterswijk-Zevenaar verder naar Arnhem. Maar nam de belangstelling van de Liemerse inwoners nu ook toe? Dit valt voor een deel te lezen in de grafieken over *personen- en goederenvervoer station Zevenaar*, waarin de gegevens van de Maatschappij SS en die van de GOLs, vanaf 1920 zijn verwerkt. De grafiek met de gegevens over de GOLs-lijn, toont een stijgende lijn voor zowel het goederen- als personenvervoer. Als we de gegevens over het personen- en goederenvervoer van de Maatschappij SS hierin betrekken, voor de jaren 1886-1898, dan kan worden gesproken van een succesvolle onderneming, ondanks de tijdelijke teruggang in het aantal reizigers aan het begin van de jaren negentig. Voor de periode vanaf 1900, kunnen

Doetinchem overstappen, 5-42 en Nieweg, *Op smalspoor*, 1-15 en 26-29. Deze wet luidde het begin in van het ontstaan van zgn. ‘eigendomsmaatschappijen’, maatschappijen die de exploitatie weer verpachtten. Omdat hierdoor en niet alleen voor wat betreft de naamgeving nogal verwarring bestond, volgt een chronologische opsomming van de ‘smalspoorlijnen’ voor de Achterhoek en Liemers: Geldersche Stoom-Tramweg Mij. (1880); Geldersch-Overijsselsche Lokaalspoorweg Mij. (1881); Gelders-Overijsselsche Stoomtramweg Mij. (1884); Gendringse Tramweg Mij. (1890); Tramweg Mij Zutphen-Emmerik (1900); Tramweg Mij. de Graafschap (1901) en de Gelders Westfaalse Stoomtramweg Mij. (1905), zie ook R.A.G., *Archief GTM*.

⁹⁶ N.A.D., *Correspondentie* 25 juli en 6 september 1885. De GOLs klaagde over ‘keien op den spoorbaan’ en het gebruik van de spoorbaan ‘als openbare weg’.

⁹⁷ In 1910 bedroeg deze opbrengst f 745.634,-, negen jaar later f 1.101.032,-.

we ons baseren op de financiële overzichten. De opbrengsten per jaar/dagkilometer tonen een stijgende lijn.⁹⁸

In 1920 kreeg de HSM definitief toestemming van de regering om de spoorlijnen van de GOLS over te nemen en exploiteerden de HSM en de SS deze lijn voorlopig gezamenlijk. In de tweede helft van de jaren dertig werden beide maatschappijen definitief ondergebracht bij de N.S. De economische crisis van de jaren dertig bezorgde deze laatste maatschappij niet alleen een exploitatietekort, ook de concurrentie van de autobus en de vele versnipperde vervoersopties waren hier debet aan. Over dit dilemma had de Arnhemse Kamer van Koophandel al eerder haar verwondering uitgesproken. Diverse lokaalspoorlijntjes werden opgeheven, waarbij het nimmer tot actie was gekomen om dergelijke verbindingen te behouden. Kennelijk hechtte men meer waarde aan goede busverbindingen. De spoorlijn Zevenaar-Doetinchem-Winterswijk, het enige restant van de GOLS-spoorlijn, bleef echter intact. Door de *verbussing* dreigde de Achterhoek weer tot een *Achterhoek* terug te vallen, als de railverbindingen geen functie meer zouden hebben.⁹⁹

Het belang van de aanwezige internationale en lokale spoorlijnen voor de Liemers kon niet meer worden onderschat. De frequentie van de treinenloop steeg van 5 tot 10 keer per werkdag, na de Eerste Wereldoorlog, voor het traject Arnhem-Zevenaar-Emmerik. Toen de industriële activiteit in Duitsland inzakte en de forensen naar elders trokken, maakte men eveneens gebruik van de trein.¹⁰⁰ De tamelijk populaire opstapplaats 't Halt', vlak voor de Duitse grens in Babberich moest, vanwege de terugloop van arbeiders naar Duitsland, in 1932 definitief worden gesloten. In 1938 kwam er een één-uurdienst voor het treinverkeer tussen Zevenaar en Doetinchem, die een kleine tien jaar later werd omgezet in een gelijke frequentie voor het hele baanvak Arnhem-Zevenaar-Winterswijk.

3.6.4 Gerealiseerde tramverbindingen

Nu we hebben gezien dat een deel van de Liemerse gemeenten werd verbonden met de omliggende steden door de komst van een internationale en een lokale spoorlijn, willen we hier proberen te achterhalen of de oriëntatiepunten van de tramlijnen eveneens bestonden uit de buiten de regio gelegen grote gemeenten als Arnhem, Doetinchem en in iets mindere mate Doesburg, Emmerik en Kleef.

In het oostelijke deel van de Liemers werden drie tramlijnen, met een beduidend smallere spoorbreedte dan de 'gewone' spoorbreedte gerealiseerd, terwijl een vierde tramlijn met een aansluiting in Zevenaar, uiteindelijk veel minder relevant is geweest. De provincie had in 1890 al ingestemd met een renteloos voorschot voor de Gendringse Tramweg-maatschappij (G en TM), omdat men er van uitging dat deze verbinding de ijzergieterijen in Ulft, namelijk de DRU en de ijzergieterij en emailfabriek van Becking en Bongers onderling zou verbinden. Er

⁹⁸ Kisman, *a.w.*, 41.

⁹⁹ Jansen, *Verzonken spoor*, 36-37. Eind jaren veertig, begin jaren vijftig lag de frequentie rond de 60 treinen per dag.

¹⁰⁰ N.A.G., *Notulen van de Raad*, 28 januari 1889 en *Jaarverslag* 1890.

was nog wel een probleem. De grindweg tussen beide gemeenten, waar de tramlijn langs zou lopen, moest eerst worden verbeterd.

Lokaal belang prevaleerde wel boven regionaal belang, getuige de uitspraak van het Gendringse gemeentebestuur bij de opening in 1890: [...] *Nu kan Gendringen in het krijt treden met de alles beheerschende concurrentie. Moge de dag van heden voor Gendringen de eerste zijn van een nieuw tijdperk van bloei en toeneemende welvaart.*¹⁰¹ Dertien jaar later werd deze lijn doorgetrokken naar Isselburg in Duitsland, waardoor voor de inwoners van Gendringen de mogelijkheid werd gerealiseerd om verderop in Duitsland te gaan werken. De aan deze lijn gelegen ijzergieterijen maakten voor het transport van steenkolen, gretig gebruik van deze lijn, alhoewel de Oude IJssel niet helemaal uit beeld was. Toen de ijzer- en metaalnijverheid de economische wind in de zeilen kreeg, was de Gendringse tramlijn al overgegaan in handen van de in Doetinchem zetelende GTM.

De tweede gerealiseerde verbinding in dit deel van de Liemers, lag tussen Zutphen, Doetinchem en Emmerik. De tramlijn kwam vanaf Wijnbergen (onder Doetinchem) de Liemers binnen en liep via Zeddam en 's-Heerenberg (gemeente Bergh) verder naar Duitsland, met als eindbestemming Emmerik. De lijn kende een hogere prioriteit, want zowel Zutphen als Emmerik waren in het bezit van een haven en bezaten industriële werkgelegenheid, terwijl Doetinchem als verzorgend centrum kon worden aangemerkt. In 1902 werd de lijn, geëxploiteerd door de Tramweg Maatschappij Zutphen-Emmerik, operationeel en kreeg in 1909 een aansluiting kreeg op het spoorwegstation in Emmerik. De maatschappij boerde goed, wat we kunnen ondersteunen met gegevens over de vervoersstromen, in grafiek 3.6 en tabel 3.3.

Het goederenvervoer nam aanvankelijk toe, evenals het reizigersvervoer. Vanaf 1910 zien we een daling in het personenvervoer, die later nog iets toenam. Veel arbeiders zullen deze lijn na de Eerste Wereldoorlog links hebben laten liggen, toen zij niet meer afhankelijk waren van de werkgelegenheid in Duitsland.

Tabel 3.3 *Mutaties personen en goederen Tramweg Maatschappij Zutphen-Emmerik (1902-1930)*

	1902	1905	1910	1915	1920	1925	1930
personen (x1000)	46,3	408	408,4	316,6	259,9	257,5	336,3
goederen (x1000)	1,4	13,8	22,6	31,8	41,6	68,8	94,2

bron: Jaarverslagen Tramweg Maatschappij Zutphen-Emmerik (1902-1930).

Aan het begin van de jaren tachtig van de negentiende eeuw had de gemeenteraad van Bergh, door het indienen van een motie van landbouwer en raadslid W. Limbeek, het initiatief om Doetinchem met Emmerik per tramlijn te verbinden nog geblokkeerd. De stoomtram zou de veiligheid op de openbare weg verhinderen, niet levensvatbaar zijn en de voerlieden schade berokkenen door het ... *schrikken*

101 N.A.B., *Notulen*, 24 april 1883.

der paarden.¹⁰² De beide Gedeputeerden, jhr. G. van Nispen en baron J. van Nagell die als bemiddelaars waren afgereisd naar Bergh, vonden dit maar oneigenlijke argumenten en de Berghse oppositie ... *hoogst bekrompen*. De verdeeldheid tussen de raadsleden onderling, velen vertegenwoordigden de diverse dorpen waaruit de gemeente bestond, werkte eveneens vertragend. Deze waren niet in staat om een overstijgend en algemeen belang in te zien. *Eenvoudige en niet bizonder ontwikkelde landbouwers [...] die dachten dat alléén de hoofdplaats 's-Heerenberg door een stoomtram zoude worden gebaat*, zo schreven beide provinciale bestuurders. De raad hield echter voet bij stuk en hield vol, ondanks het rekest van E. van Ditshuijzen c.s. dat ruim 170 handtekeningen opleverde.¹⁰³

Hoe belangrijk dit traject Zutphen-Doetinchem-Bergh-Emmerik wel niet was, onderstreepten de Duitse aandeelhouders. Bij het begin van de realisatie van deze lijn, merkten zij in 1900 op: ... *die notwendigkeit verbesserter Transportverhältnisse für die Gegend Emmerik-Doetinchem macht sich mehr und mehr fühlbar*.¹⁰⁴ De verwachtingen waren hooggestemd.¹⁰⁵ Per jaar zou men zeker rond de 85.000 reizigers vervoeren en rond de 30.000 ton aan goederen. Dat deze verwachtingen nog aan de negatieve kant lagen, kan uit de gegevens van grafiek 3.6 worden afgeleid. De lijn Zutphen-Emmerik was voor de economische ontwikkeling van Bergh van belang, maar zorgde niet voor een verdere ontsluiting van de Liemers, want slechts één Liemerse gemeente profiteerde hiervan, een situatie die we ook terugzien bij de hiervoor beschreven Gendringse Tramwegmaatschappij.

Voorspelde de bijnaam van de tramlijn Zutphen-Emmerik *Sukkel Hendrik* niet veel goeds, toch reisden in de periode 1927-1932 nog altijd dagelijks ruim 150 personen vanuit 's-Heerenberg naar Emmerik (v.v.) als forens of voor een bezoek aan ... *de drie weekmarkten*.¹⁰⁶ De aandeelhouders waren aan het einde van de jaren twintig echter minder te spreken over het deel Doetinchem-Bergh, maar meer over de verbinding Bergh-Emmerik. De GTM had inmiddels haar overnamebeleid uitgebreid. Evenals andere kleine trammaatschappijen was ook de ZE-trammaatschappij niet meer opgewassen tegen een dergelijke fusiehonger en verdween uiteindelijk in 1950.¹⁰⁷

De *Geldersch-Westfaalsche Stoom Trammaatschappij* (GWTM) was de derde gerealiseerde tramlijn voor dit deel van de Liemers. Maar ook in dit geval was deze tramlijn voor de ontsluiting van de Liemers van minder groot belang. Vanaf de gemeente Bergh (Zeddam) was er een verbinding via Etten, Lichtenvoorde en Aal-

102 R.A.G., *Archief GS*, correspondentie 1883.

103 R.A.G., *Archief GTM*, inv.nr. 1623.

104 R.A.G., inv.nr. 1486, Notulen (ZE) 1901-1933.

105 R.A.G., inv.nr. 1623.

106 *Ibidem*, inv.nrs 1274 t/m 1278. De aandeelhouders zagen hun winsten dalen en schreven dit onder meer toe aan 'belastingen op wegen en benzine (naast trams bezat men ook vrachtwagens). 'Deze lasten drukken zwaar op ons bedrijf, waardoor alle bezuinigingen teniet worden gedaan'. De lijn Terborg-Zeddam was in 1922 al stopgezet, wegens het uitblijven van renteloze voorschotten van het Ministerie van Waterstaat.

107 R.A.G. *Archief GCM*, inv.nrs. 402, 416 en 432. In 1955 werden op de lijn Bergh-Zutphen gemiddeld 3000 passagiers per maand vervoerd. Voor de gehele Oost-Gelderse regio werden in 1960 gemiddeld 60.000 passagiers/maand vervoerd. De laatste gegevens dateren uit 1966: men vervoerde toen 1.483.426 reizigers.

ten met Bocholt. De spaarzame gegevens tonen een weinig opwekkend beeld van het reizigersvervoer en een dalende lijn voor het goederenvervoer, zoals is terug te vinden in grafiek 3.7. De terugloop van deze lijn leidde tot de overname door de GCM, in 1917. Het centrale knooppunt van het Oost-Gelderse vervoer werd meer en meer geconcentreerd in Doetinchem. Uiteindelijk verdwenen de tramlijnen ten gunste van het goedkopere bus en vrachtvervoer.¹⁰⁸

Tot slot kan de verbinding vanuit Wageningen, via Ede, met Zevenaar worden genoemd.¹⁰⁹ Deze wel eens als *merkwaardige lijn* beschreven verbinding, had echter een geheel andere ontstaansgeschiedenis dan de hiervoor beschreven stoomtramlijnen. De *Nederlandsche Rhijnspoorweg Maatschappij* (NRS), nam in 1882 de tramlijn Wageningen-Ede in exploitatie, waardoor het mogelijk werd een zogenaamde *Merryweather*-tram te laten rijden via Arnhem tot Zevenaar. Deze verbinding werd benut voor aansluiting op de treinen van de Hollandsche IJzeren Spoorweg Maatschappij (HIJSM), richting Zevenaar-Winterswijk. In 1888 werd deze lijn verdubbeld en vanaf 1890 zette de Maatschappij tot Exploitatie der Staatsspoorwegen, die de NRS had overgenomen, deze voort. In diverse Liemerse dorpen verreezen haltes, zoals te Westervoort, Duiven (Groessen) en 't Halt' te Babberich, naast of tegenover de overstapplaatsen van de reeds bestaande spoorlijn. Lang duurde dit experiment echter niet. In 1903 was het voorbij, waarschijnlijk omdat de tramlijn zich moeilijk kon handhaven in het almaar drukker wordende – internationale – treinverkeer op deze route.

De komst van de 'autobus' gaf de tramlijnen de genadeslag. De Arnhemse Kamer van Koophandel sprak al in 1936 van ... *een overmaat aan vervoersmogelijkheden, waardoor het vervoersapparaat veel te groot is*. Dit leverde teveel concurrentie op, waardoor volgens de Kamer ... *alle vervoersondernemingen in een deplorabelen toestand verkeerden*.¹¹⁰ De tramwegmaatschappijen raakten in felle strijd met de autobusdiensten. Deze laatste wonnen en zorgden in de Liemers voor een fijner netwerk van verbindingen dan de tramlijnen konden realiseren. Het succes viel af te leiden uit de smeekbede van het gemeentebestuur van Gendringen in de jaren dertig om ... *een vurig verlangde buslijn*. Men was bijna vijf jaar lang in onderhandeling geweest voor een betere verbinding tussen deze gemeente, Netterden en Emmerik.¹¹¹

Tegelijkertijd werd de aandacht voor de buslijnen van Doetinchem naar Arnhem – de oost-west verbinding – v.v. steeds groter. Dit traject maakte dat Doetin-

108 Met dank aan G. Willemsen, Zevenaar.

109 R.A.G., *Archief GTM.*, inv.nrs. 1274 t/m 1278.

110 *Ibidem*, inv.nr. 221.

111 Van Rosse, *De Geldersche Tramwegen*, 57-58 en R.A.G., *Archief GTM*, inv.nr. 1623. In de jaren vijftig waren in de Liemers drie busmaatschappijen actief: L. Hendriks (Zevenaar-Westervoort-Arnhem), de Lobithse Autobusdienst, Spijk-Lobith-Zevenaar en de Geldersche Tramwegen (GTW) voor verbindingen tussen Doetinchem-Beek-Elten. Een spoor-buscoördinatie bestond er nog niet. In 1953 kwam er een fusie tussen deze drie bedrijven tot stand: de C.V. Autobusdienst 'de Liemers', streekvervoer met aansluiting op de treinen vanaf Zevenaar-Arnhem, ook wel de *Stop van Zevenaar* geheten. De GTW sloot nu met de Nederlandse Spoorwegen een overeenkomst t.a.v. het goederenvervoer.

chem de belangrijkste thuishaven werd voor de Geldersche Tram Weg (GTW).¹¹² Het was nu eveneens de tijd dat andere tramwegmaatschappijen onder de noemer van de Geldersche Tram Wegen kwamen. Vanaf 1935 verdween de personentram ten gunste van het vervoer per autobusdienst. De oriëntatie vanuit de Liemers op Zutphen-Emmerik, was door het opheffen van de tramlijnen, voorlopig verleden tijd geworden.¹¹³

3.7 Samenvatting: het belang van de spoor- en tramlijnen

De komst van de spoorlijnen leidde in de Liemers tot een toenemende oriëntatie op de omliggende steden en veel minder tot een oriëntatie tussen de gemeenten onderling. Dit proces begon al in 1856 toen de streek werd aangesloten op de spoorwegverbinding Arnhem-Zevenaar-Emmerik-Oberhausen. Doordat deze internationale lijn de regio slechts gedeeltelijk doorkruiste, gaf deze nog maar voor een beperkt aantal Liemerse gemeenten de mogelijkheid om betere verbindingen te onderhouden met Arnhem en Duitsland, welk laatste aspect een stimulans moet zijn geweest voor een mogelijke toename van een grensoverschrijdende oriëntatie. Door de ligging van deze spoorlijn werden voorlopig drie plattelandsgemeenten onderling met elkaar verbonden én waren in staat hun blik te verruimen.

De komst van de lokaalspoorlijn in 1885, tussen Arnhem, Doetinchem en Winterswijk, in eerste instantie bedoeld om Twente een goede spoorwegverbinding met Rotterdam en Duitsland te geven, knoopte naast Zevenaar, Duiven en Westervoort nu ook Didam en Wehl vast aan het hiervoor al beschreven spoorwegnet. Door de samenkomst van deze beide lijnen in Zevenaar, konden de betreffende inwoners dan ook van de mogelijkheid gebruik maken om via Zevenaar naar Emmerik, Kleef of nog verder te reizen. Een mogelijkheid die de andere Liemerse gemeenten natuurlijk ook bezaten, door gebruik te maken van de op deze spoorlijnen georiënteerde wegen. Maar voor de inwoners van deze gemeenten was dit blijkbaar helemaal niet interessant en men oriënteerde zich het liefst op een nabij gelegen grote stad, wat veel praktischer was dan gebruik te maken van omslachtige overstapregelingen.

Naast de beschreven lokaalspoorlijnen leidde de wet van 1878 ook tot initiatieven om een stoomtramlijn aan te leggen tussen de steden Arnhem en Doetinchem. Deze tramlijnen zouden de Liemers doorkruisen ware het niet dat veel van

¹¹² De Boer, *Achterhoek en Lijmers*, 451-452. Met name toen Emmerik in opkomst was als industriegebied.

¹¹³ *Archief GTM, correspondentie*. Jhr. van der Goes-van Naters uit Nijmegen en G.C.C. Pels-Rijcken uit Velp waren, na Nepveu, de belangrijkste financiers. Uit de correspondentie viel enigszins af te leiden dat mr. J.P.R.M. de Nérée van Babberich (lid Raad van State) en J. Meyer, secretaris van de dorpspolder Babberich, achter dit plan zaten. Andere Liemerse notabelen die tijdens de eerste vergadering bijeen waren: A.E.M. van Nispen tot Pannderden (toen nog burgemeester van Didam); H.G.N. Romondt, notaris Didam; W.A.J. Giesen, raadslid en landbouwer, Didam; J.G. Reyers, raadslid en landbouwer, Didam; F.L.M. van Nispen tot Pannderden, burgemeester van Pannderden, mr. Y.A. Schullemeier tot Pluisen uit Amsterdam en G.H. van Hengel uit Doesburg. Daarnaast waren er nog diverse vertegenwoordigers van de gemeentebesturen uit Bergh, Gendringen en Herwen en Aerdt bij aanwezig.

deze plannen nooit verder zijn gekomen dan het papier. Beide, aan de rand van de regio gelegen steden, vormden meestal het begin- en eindpunt voor de loop van een dergelijke lijn, terwijl dit weer minder gold voor Doesburg. Helaas werden deze initiatieven niet altijd met open armen ontvangen door de betrokken gemeenten. Soms liep men stuk op een bekrompen houding van een gemeente, zoals in Bergh in 1883. Alleen de gemeente Gendringen kreeg in 1890 een aansluiting op de tramlijn tussen de steden Terborg en Bocholt. In 1902 had de gemeente Bergh de eer om op de tramlijnverbinding Zutphen-Emmerik te worden aangesloten, terwijl zes jaar later vanaf Zeddam, gemeente Bergh, nog kon worden 'getramd' richting Bocholt. Vanaf de beginjaren negentig tot aan het begin van de jaren vijftig van de twintigste eeuw waren zodoende maar twee Liemerse gemeenten verbonden door een tramlijntje. Omdat het allemaal beperkt is geweest, zowel qua verbinding als in tijd, stelde het uiteindelijk voor het regionaal integratieproces niet veel voor.

Van alle vijf pogingen om in de Liemers een tramnetwerk van de grond te krijgen, leek de Lijmerstram, waarvoor de plannen aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog steeds vastere vormen hadden gekregen, nog het meest haalbaar.¹¹⁴ Het traject zou lopen via Arnhem-Westervoort-Zevenaar-Didam-Angerlo en Doesburg én zou bij realisatie voor een zeer verfijnd en dekkend net van verbindingen hebben gezorgd, met als winstpunt dat deze gemeenten nu ook onderling nog beter met elkaar waren verbonden. Door de afwachtende houding van de betrokken gemeenten omtrent de financiering van deze lijn werd de zaak definitief geannuleerd, maar misschien speelde ook de opvatting dat de Liemers al voldoende was ontsloten een rol. Opmerkelijk genoeg was de op de achtergrond aanwezige gemeente Arnhem uiteindelijk van doorslaggevend belang, ondanks de fanatieke pleidooien van wethouder De Visser om toch vóór deze lijn te stemmen.¹¹⁵ Op provinciaal niveau waren de Gedeputeerde Staten er inmiddels wel van overtuigd dat de aanleg van dergelijke stoomtramlijnen werd geholpen door een snelle financiële garantiestelling. Het is mogelijk dat de opmerking van een parlementariër in 1907, waarin de Gelderse Staten een te grote zuinigheid werd verweten bij het verstrekking van dergelijke gelden, hieraan heeft bijgedragen.¹¹⁶

In het internationale spoorverkeer vormde de gemeente Zevenaar voorlopig de belangrijkste schakel niet alleen als grensstation op de route Arnhem-Emmerik-Oberhausen, maar ook door de aanwezigheid van de spoorlijn richting Doetinchem-Winterswijk. Zevenaar vormde zo een spin in het web van internationale verbindingen en straalde dit ook af op andere delen van dit gebied maar dit leidde niet tot verdere integratie. De mogelijkheid om als forens in Duitsland te gaan

114 R.A.G., Correspondentie 'Lijmerstram' 31 december 1915 en 'Memorie van Toelichting'.

115 R.A.G., *Archief GS*, correspondentie 5 oktober 1907.

116 Boogman (red.), *Doetinchem*, 386-402. De groei van deze stad begon door een sterk verbeterde verkeerssituatie, aan het einde van de negentiende, begin twintigste eeuw, ten koste van Doesburg. Van Petersen en Harenberg, *Doesburg*, 19 en Manning, *Doesburg* 750, 13, '... door beslissingen [over de verkeerssituatie] in Den Haag kwam Doesburg geïsoleerd te liggen'. Van Oudheusden e.a., *Integrale geschiedenis oostelijk Noord-Brabant*, passim; Kooij, *Regio*, 4-21, voor definities 'stad', 'dorp' en 'platteland'; ibidem, *Stad en Platteland*, 95-97; Manning, *Doesburg* 750, 17.

werken of een langere periode weg te blijven, was hierdoor aanzienlijk toegenomen. De alternatieve route naar Kleef, via Elten betekende weinig voor de Liemers; het bleef bij een kortstondig forensenvervoer en een korte opleving in het goederenvervoer.

In de tweede helft van de negentiende eeuw realiseerde de komst van de spoorlijnen in 1856 en 1885, gevolgd door de eerste tramlijn in 1890, dat alle Liemerse gemeenten, op de gemeenten Angerlo, Herwen en Aerdt en Pannerden na, de mogelijkheid hadden om zich in voldoende mate te oriënteren op de omliggende steden en het hiermee verbonden achterland, waardoor er uiteindelijk sprake was van een in verschillende subregio's verdeeld gebied. Als bijkomend voordeel mag het economisch belang voor sommige gemeenten niet worden onderschat. De inwoners werden in de gelegenheid gesteld om als forens in Duitsland te gaan werken, of te reizen naar omliggende steden of Liemerse gemeenten. De trein of tram werd, zoals we hebben aangetoond, eveneens benut als transportmiddel voor diverse goederen of producten. De komst van dit netwerk had er zo voor gezorgd dat de regio Liemers in voldoende mate leek ontsloten, waarvan de ene gemeente overigens méér profiteerde dan de andere. Deze specifieke ontsluiting, leidde tot verbindingen met en een oriëntatie op plaatsen buiten de Liemers en minder tussen de gemeenten onderling. De komst van twee tramlijntjes, aan het einde van de negentiende eeuw, zorgde evenmin voor een interne integratie.

3.8 De Liemers en het centrale plaatsensysteem

Uit het voorgaande blijkt dat de Liemers zich, als effect van de transportinnovatie, in toenemende mate oriënteerde op plaatsen gelegen buiten de Liemers. Omdat er sprake is geweest van een zekere mate van externe gerichtheid van de bevolking, wat blijkt uit de trek van de Liemerse arbeiders naar onder andere Duitsland en de omliggende steden, wil ik in dit tweede deel nagaan hoe het was gesteld met de centrale voorzieningen. Als indicator kan de mate van ondergeschiktheid in de economische hiërarchie van de regio ten opzichte van de omgeving worden gebruikt. Had de Liemers een bepaald voorzieningenpakket en was daarbij een bepaalde hiërarchie te onderscheiden? Of moesten dergelijke voorzieningen ook buiten de regio worden gezocht?¹¹⁷ Zowel 's-Heerenberg (1379) als Zevenaar (1487) bezaten stadsrechten. Had een dergelijke status tot de aanwezigheid van eventuele verzorgende of dienstverlenende functies geleid, zodat ook de omliggende dorpen hier van konden profiteren? Of duidde juist een groot inwonertal op centraliteit? Zowel Bergh als Gendringen bezaten in de negentiende en hierna in de eerste helft van de twintigste eeuw, toen samen met Zevenaar, de meeste inwoners van de Liemers.

Om een dergelijke hiërarchische relatie binnen het verzorgingsgebied nader te onderzoeken, gebruiken we de theorie van W. Christaller (zie figuur 3.1). Hij ont-

¹¹⁷ Mik, *De stad*, 56-57 en Jansen, *a.w.*, 70-71.

wikkelde een model waarmee de hiërarchie van plaatsen kan worden geordend rond een grotere plaats die dus veel functies naar zich toe trekt, waardoor we kunnen spreken van een centrale plaats. Een nederzetting komt als een centrale plaats in aanmerking als deze een verzorgende functie vervult ten opzichte van een gebied dat de eigen nederzettingsgrenzen overschrijdt. Centrale plaatsen die een groter gebied verzorgen zijn van een hogere orde, zoals in ons geval Arnhem en Doetinchem. In hoeverre ontwikkelden deze steden een hogere centraliteit dan in vergelijking met centrale plaatsen met een kleiner te verzorgen gebied zoals Zevenaar en de in de omgeving liggende kerkdorpen Duiven, Beek en Didam, zoals is te zien in figuur 3.2.

Op het model van Christaller is meer kritiek geuit dan het verwijt dat hij zich uitsluitend concentreerde op het zojuist genoemde marktprincipe of verzorgingsgebied. De kritiek richtte zich ook op de vooronderstellingen en het tijdgebonden karakter.¹¹⁸ Voor ons doel is de theorie als hulpmiddel echter bruikbaar, al is het alleen maar omdat het nu mogelijk is een gemeente te plaatsen in het geheel van een netwerksysteem. De specifieke ligging en omstandigheden kunnen nu worden geanalyseerd en we kunnen nagaan in hoeverre de Liemers gedurende de negentiende en twintigste eeuw voor zichzelf zorgde of zich juist oriënteerde op de grotere omliggende gemeenten?

Naast Zevenaar plaatsen we, zoals we hiervoor al beschreven, de andere wat 'grotere' Liemerse gemeenten, als Bergh en Gendringen. In alle drie de gemeenten waren in de negentiende eeuw géén ziekenhuizen of scholen voor voortgezet onderwijs, op een enkele te geven wintercursus voor landbouwers in Gendringen of een kleine Latijnse school in Zevenaar na. In de gemeenten Herwen en Aerdt, Didam en Zevenaar waren vanaf het einde van de negentiende eeuw al wel kleine ziekenhuizen.

In Gendringen bestond vanaf het begin van de negentiende eeuw tot 1839 een klein kantongerecht. Vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw tot 1875 was er ook in Zevenaar een kantongerecht. Gendringen en Zevenaar waren zodoende de enige gemeenten in de Liemers waar de rechtspraak mocht worden uitgeoefend, maar dit was slechts één facet van de toenmalige maatschappelijke dienstverlening. Op bestuurlijk terrein, onderwijs, gezondheidszorg én als centrum voor cultuur vertoonde het stadje Zevenaar nog wel wat manco's. De aanwezigheid van een aantal kleine sociëteiten, een synagoge (1833), een bibliotheek en de verschijning en verspreiding van twee dagbladen, aan het einde van de negentiende eeuw, dekte voor een groot deel alleen de plaatselijke behoeften.

Na 1855 nam de betekenis van de economische dienstverlening in Zevenaar toe, maar dat viel samen met de werkzaamheden aan het grensstation, omdat deze gemeente een belangrijk knooppunt zou worden in het internationale spoorverkeer. Dit zorgde voor de komst van een telegraaf en een apart kantoor voor de post- en pakketsoortering voor het buitenland en andersom. Vanaf het midden van de negentiende eeuw kreeg deze gemeente eveneens de beschikking over een zelfstandig postkantoor met diverse hulpkantoren voor de omliggende gemeenten. Dergelijke economische diensten, aangevuld met de komst van douane en mare-

118 *Middenstandsenquete Zevenaar* (1909), BII, 42 e.v. en N.A.Z., Gemeenteverslagen.

chaussee, zorgden voor een behoorlijke toename van het aantal ambtenaren. Ten slotte speelden ook de aanwezige winkels en de vee- en jaarmarkten in Zevenaar een rol van betekenis voor een aantal omliggende dorpen. Ook de gemeenten Didam en Wehl beschikten, vanaf de jaren zeventig van de negentiende eeuw, over regionale veemarkten die alleen maar aan betekenis wonnen.

Was het alleen de gemeente Zevenaar die een beperkte taak had gekregen in het regionaal voorzieningenniveau in de Liemers? Op het gebied van de gezondheidszorg was er, naast het Zevenaarse ziekenhuisje dat over vijf bedden beschikte in 1908, nog een aantal andere Liemerse gemeenten met een klein ziekenhuis, soms met sanatorium, waarvan de meeste aan het einde van de negentiende, begin twintigste eeuw waren gesticht op religieuze gronden, zoals we al eerder beschreven in paragraaf 2.4. Toch moet men zich hier niet te veel van voorstellen. Echte specialismen ontbraken en meestal zwaaide een of andere plattelandsdokter de scepter. Het Zevenaarse ziekenhuis zou pas na 1945 uitgroeien tot het belangrijkste ziekenzorgcentrum voor de regio.

De Zevenaarse *handeldrijvende middenstand*, bestond uit bijna 70 winkeliers, waarvan bijna de helft voor de eerste levensbehoeften met hier en daar een gespecialiseerd aanbod, zoals horlogeherstellers, zadelmakers of koperslagers. De groep van kleermakers kon, evenals de in deze gemeente gevestigde drie confectiemagazijnen, niet op tegen de grote concurrentie vanuit de Arnhemse kledingmagazijnen. Dit overzicht kan worden aangevuld met de horecagelegenheden die Zevenaar bezat, zoals de drie hotels, waaronder één café-restaurant en veertien café's. Voor deze laatste etablissementen was één baan onvoldoende, omdat men doorlopend kampte met een gebrek aan klandizie. Daarom klusten bijna alle cafébazen bij met beroepen als schilder, stalhouder, timmerman of winkelier. Voor de omliggende kleinere dorpen betekende dit voorzieningenniveau niet veel, want deze middenstand werd beschreven als ... *slechts van geringe betekenis* en ... *verkeerende in een dorpestoestand*.¹¹⁹

Naast Zevenaar beschikten 's-Heerenberg en Gendringen eveneens over een winkelaanbod dat ook nu vooral was bedoeld voor de eerste levensbehoeften van de eigen inwoners. Toen beide gemeenten de beschikking kregen over een tramlijn aan het einde van de negentiende eeuw stimuleerde dit vrijwel direct de gerichtheid op de warenmarkten elders, terwijl Bergh aan het begin van de twintigste eeuw nog voor korte tijd kooplustigen uit Emmerik mocht verwelkomen. Omgekeerd maakte het gemeentebestuur van Gendringen in de jaren zeventig en tachtig van de negentiende eeuw melding van ... *een van belang zijnde winkelnering door afzet naar Pruisen*.¹²⁰ Hierna liep deze activiteit terug.

Gendringen kende aan het begin van de twintigste eeuw ruim 25 'broodbakkers', verspreid over de vele dorpen en gehuchten die deze plaats rijk was en een binding hadden met het al eerder voorgekomen verschijnsel van 'bak' of veld-

¹¹⁹ N.A.G., *Gemeenteverslagen*, z.j.

¹²⁰ Idem, 1930-1935. In de negentiende eeuw was lange tijd géén sprake van 'broodzetting', een door de overheid bepaald maximum aan broodprijsen.

ovens'.¹²¹ Rond 1930 was de winkeldichtheid van deze gemeente tot om en nabij de 65 winkels toegenomen. Hiervan waren er 31 kruidenier; zaken waarvan 7 'met café'. De tramlijn had wel voor iets meer activiteit gezorgd, door de komst van twee stations, een hulppostkantoor en twee volledige PTT-stations. De gemeente telde verder 7 hotels en 20 restaurants 'met café'.

De culturele dienstverlening had ook nu alleen plaatselijke betekenis zoals in 's-Heerenberg, waar men een sociëteit kende, evenals een aantal toneelverenigingen, schutterijen en drankweerverenigingen, opgericht door katholieken aan het einde van de negentiende en begin twintigste eeuw voortkomend uit de verzuijing.

Het winkelbestand in een kleine gemeente als Duiven (3800 inwoners) bestond in de jaren dertig van de twintigste eeuw uit 33 kleinhandelszaken, waarvan 8 'winkeliers en bakkers', 3 manufactuurzaken, 5 brandstoffenhandelaren, 7 rijwielhandelaren, een stoffeerdersonwinkel, 4 slagerijen met winkel' en 5 'overige winkels'. Deze winkels lagen verspreid over de dorpen Duiven, Groessen en Loo en dekten in eerste instantie de eigen behoeften.¹²² Hieruit blijkt dat het voorzieningenniveau in de Liemers voor de Tweede Wereldoorlog, naast de noodzakelijke eerste levensbehoeften, ook een tot op zekere hoogte beperkt cultureel aanbod omvatte. Alleen waren sommige speciaalzaken niet of nauwelijks aanwezig en moest men hiervoor naar Arnhem, Doetinchem of Emmerik, een mogelijkheid die door de komst van de trein-*of* tramlijn was vergemakkelijkt.

In de tweede helft van de negentiende eeuw was een aantal Liemerse gemeenten langzamerhand overgegaan tot de aanstelling van een gemeentearst en vroedvrouw. Behalve dorpskerken en de hieraan verbonden geestelijken, kenden sommige gemeenten kloosters, zoals het Pius-klooster in Didam en het Capucijnerklooster in Zevenaar (Babberich), beide stammend uit de jaren tachtig van de negentiende eeuw. De bewoners van deze kloosters speelden een belangrijke rol in de gezondheidszorg of waren actief in het onderwijs. In de gemeente Bergh werd aan het begin van de twintigste eeuw een prestigieus klooster, het Bonifatiuscollege (1910) gehuisvest, waar jezuïeten het onderwijs verzorgden voor alléén Duitse leerlingen en de Berghse gemeenschap links lieten liggen.¹²³

In de negentiende eeuw bezaten alle plattelandsgemeenten in de regio Liemers scholen waar men lager onderwijs kon volgen, maar dat waren ze vanaf het begin van de negentiende eeuw dan ook wettelijk verplicht. Zevenaar beschikte vanaf de zeventiende eeuw tot aan het einde van de negentiende eeuw over een *Latijnsche school*, waar jaarlijks een tiental leerlingen werd opgeleid. Dit instituut richtte zich in 1905 op het mulo onderwijs.¹²⁴ De gemeente telde aan het begin van de twintigste eeuw drie openbare en drie bijzondere lagere scholen, evenals een school voor 'voortgezet lager onderwijs' dat gelijk was aan de eerste drie jaren op een h.b.s. én

121 N.A.D., *Gemeenteverslagen* 1935 e.v.

122 Van Dalen, *Bergh*, 314. In Duitsland was sprake geweest van een 'Kulturkampf' en had de wetgeving dit onmogelijk gemaakt. Daarom bouwde deze orde precies over de grens.

123 Van Petersen, *De lange schoolweg*, 160 e.v.

124 *Middenstandsenquete Panmerden en Westervoort* (1909), A XXX en AXXII.

er was een school waar een cursus boekhouden, handelsrekenen en aanverwante vakken inclusief handelscorrespondentie in vier talen kon worden gevolgd.

Rond deze tijd kwam vanuit de gemeenten Zevenaar, Wehl, Duiven en Westervoort de vraag naar voren om een 'teken- of ambachtsschool', soms aangeduid als 'vaktekenschool', op te richten. Dit praktijkonderwijs kreeg rond deze periode nog uitbreiding met de komst van lager- en middelbaar landbouwonderwijs. Aparte scholen voor 'mulo-onderwijs' verschenen in alle Liemerse gemeenten pas na de Eerste Wereldoorlog, zoals in Zevenaar (1921) en Bergh (1929), terwijl in Didam, als eerste plattelandsgemeente in Nederland, vlak voor de Tweede Wereldoorlog (1936) een school voor moeilijk lerende kinderen van de grond werd getild.

Wat betekenden bovengenoemde functies voor de interne hiërarchie in de Liemers? Uit het beperkt aanwezige voorzieningenniveau blijkt al wel dat de regio zich moest oriënteren op de daar buiten gelegen grotere steden, maar dat een groot deel van de allernoodzakelijkste levensbehoeften wel in de regio voorhanden was. Met name gemeenten als Bergh, Gendringen en Zevenaar vervulden deze functie. De wat kleinere plattelandsgemeenten zochten het verderop. Dit kwam wel héél sterk naar voren in de kleinere Liemerse gemeenten als Pannerden en Westervoort, die nagenoeg alle grondstoffen en overige behoeften in de negentiende en eerste decennia van de twintigste eeuw in Arnhem of Nijmegen bestelden. De winkeliers konden níet met Arnhem of Nijmegen (Pannerden) concurreren en zagen de consument naar elders vertrekken, omdat ... *den handeldrijvende middenstand in een verre van bloeiende toestand verkeerde*.¹²⁵

De eerder beschreven drie gemeenten gaven aan de interne hiërarchie in de Liemers enige meerwaarde, maar de concurrentiepositie verslechterde ook door de soms tijdelijke toename van deze ambachtelijke beroepen. Verder springen er maar weinig gemeenten uit die veel betekenis hadden voor de omliggende dorpen en buurtschappen. Voor Zevenaar was dit in zoverre duidelijk dat de omliggende plattelandsgemeenten als Duiven en Didam wel baat hebben gehad aan het onderwijsniveau, waarover Zevenaar beschikte, maar deze dorpen beschikten allebei over voldoende aanbod voor de noodzakelijke levensbehoeften maar ook een tot op zekere hoogte beperkt cultureel aanbod. In de negentiende en eerste decennia van de twintigste eeuw moesten de Liemerse inwoners echter vooral naar de omliggende steden of regio's om daar gebruik te maken van die dienstverlenende functies waar het in de Liemers (nog) aan ontbrak.

De hier genoemde gemeenten kunnen daarom worden getypeerd als kleine multifunctionele eenheden en fungeerden, zoals we nog zullen zien, in een vergelijking met de omliggende steden, voorlopig niet als centra van onderwijs, gezondheidszorg, bestuur, cultuur en industrie én betekenden nauwelijks iets voor elkaar.¹²⁶ Maar later in de twintigste eeuw was er, zoals op het terrein van onderwijs en gezondheidszorg, sprake van een voorzichtige inhaalslag. Maar heel lang

¹²⁵ Buursink, *De Nederlandse hiërarchie*, 67 en 68.

¹²⁶ Van der Woude, 'Gelderland 1815-1860, een demografisch pars pro-toto?', 86-90 en 104, De Boer, *Groei van Arnhem*, 132-155, Duffhues, *Generaties en Patronen*, 29-32 en De Beukelaer en Janssen, *Een factor van betekenis*, 81. (...) 'de bloei van Arnhem grotendeels berust op den toevloed en de verteringen van gegoeden'.

was de oriëntatie op de grotere steden die de Liemers omringden groot. Waaruit die oriëntatie bestond komt nu aan de orde.

3.8.1 *Arnhem*

Wat betekende Arnhem voor de Liemers en wat had Arnhem dat de Liemers niet had? Voor de periode 1815-1870 is deze gemeente gekarakteriseerd als snelst groeiende stad (1233) van Nederland die aan het begin van de twintigste eeuw, in de rangorde van Nederlandse steden, een zevende plaats innam. Het inwonertal van deze Gelderse hoofdstad steeg van ruim 18.000 in 1849 tot bijna 57.000 in 1899, wat een verdrievoudiging betekende, zoals is af te leiden uit grafiek 3.9.¹²⁷

Welke factoren hebben een aantrekkingskracht vanuit Arnhem uitgeoefend? In ieder geval was het niet de industriële bedrijvigheid, hiervoor was het nog te vroeg. Ondanks het feit dat Arnhem in 1845 werd opgenomen in het spoortraject Amsterdam-Utrecht-Arnhem en tien jaar later een aansluiting kreeg op het Duitse spoorwegnet en in 1879 een aansluiting kreeg op de lijn Nijmegen-Den Bosch, waardoor in- en uitvoer met België en Frankrijk mogelijk werd, bleef de Arnhemse Kamer van Koophandel mopperen over de achteruitgang van de expeditiehandel.

Deze handel was één van de belangrijkste handelsactiviteiten van de stad en dreigde helemaal in de knel te raken door de vele bureaucratische handelingen verricht door ijverige douaneambtenaren, maar ook door de vele spoorlijnen die Arnhem verbond met Amsterdam en Rotterdam. De expeditieuren lieten toen Arnhem als overslagplaats links liggen en weken uit naar andere steden. De transportbedrijven ontdekten dat het véél voordeliger was om zaken te doen zonder de tussenkomst van Arnhem; men stuurde de goederen nu vanuit het buitenland rechtstreeks naar de groothandel. De Arnhemse concessionarissen hadden het nakijken. Toch bleef de Arnhemse Kamer van Koophandel hopen dat door de uitbreiding van het spoorwegnet en een verbeterde haven deze stad uiteindelijk zou worden 'voort gestuwd in de vaart der volkeren'.¹²⁸

Aan het einde van de negentiende eeuw vertoonde Arnhem zelfs een opmerkelijke achterstand vergeleken met regio's als Twente en Brabant, waar al volwassen industrie was gevestigd. Rond 1850 telde men slechts ... *eenige kleine fabrieken*.¹²⁹ Arnhem kon het beste worden getypeerd als belangrijk knooppunt voor het Rijnvervoer naar Emmerik, Duisburg, Düsseldorf en Keulen. Deze handelsstad creëerde eveneens werkgelegenheid in de financiële sector en zag een belangrijke rol weggelegd voor het toerisme ... *Arnhem is als plaats van genot en uitspanning in gunstiger conditie dan eenige stad in Nederland*.¹³⁰ Daarnaast hadden de week- en

¹²⁷ Van Meurs e.a., *Arnhem in de twintigste eeuw*, passim. en De Boer, *Groei van Arnhem*, 82-84. Voor de rol van de 'Arnhemse Kamer van Koophandel' (1845) en de betekenis voor de economische ontwikkeling van deze Gelderse hoofdstad, zie 77-94.

¹²⁸ Middelbeek, *Van woonstad tot werkstad*, 156-187.

¹²⁹ De Beukelaer, *a.w.*, 80.

¹³⁰ Zie hiervoor: *Rapport over den toestand van den Landbouw* (1890) en *Rapport over den Landbouw Gelderland* (1896).

jaarmarkten een uitstralend effect op de omgeving. Uit onderzoek weten we dat de Arnhemse marktprijzen altijd richtinggevend waren voor de prijzen van de, in ons geval, Liemerse landbouwproducten.¹³¹

De komst van de vele welgestelden, onder andere uit Indië, zal ook op de in de regio Liemers aanwezige arbeiders aantrekkingskracht hebben uitgeoefend. De bouw van de villaparken voor de uit Nederlands-Indië afkomstige planters, leidde in de tweede helft van de negentiende eeuw tot een opmerkelijke toename van het ambachtelijk, huishoudelijk- en dienstpersoneel. Bij benadering ging het om 3-4000 dienstboden en 2-300 knechts, zoals koetsiers, butlers, en tuinlieden, die hier 'in betrekking' gingen. Daarnaast zorgde de komst van deze categorie 'niet-onbemiddelden', voor toenemende woningbouw en kwamen hier nog tientallen, tijdelijke, bouwlieden bij.¹³²

Tussen 1850 en 1870 werd het restant van de Arnhemse stadsmuren naar beneden gehaald, waardoor de stad naar alle kanten openlag. De vraag naar bouwvakkers hing ook samen met de aanleg van spoorwegen, de hiermee samenhangende gebouwen en de demping van de grachten. Deze toenemende bouwactiviteit oefende een zuigkracht uit op de omliggende regio's.¹³³ Naast deze activiteiten was in de tweede helft van de negentiende eeuw ook sprake van een groeiende handelssector, waaronder bank- en verzekeringskantoren, warenhandel en verkeerswezen. Vooral de zakelijke en financiële sector heeft zich verder ontplooid.¹³⁴

Vanaf 1856 was het voor de inwoners uit de Liemerse gemeenten die een aansluiting hadden op de Rijnspoorweg, de verbinding Arnhem-Emmerik, mogelijk geworden om relatief snel, van eerst twintig naar later vijftig kilometer per uur, en gerieflijk naar de Gelderse hoofdstad te reizen. Vanaf eind jaren tachtig van de negentiende eeuw kwamen, door de aanleg van de lokaalspoorlijn Arnhem-Doetinchem-Winterswijk, de twee Liemerse gemeenten Didam en Wehl daar nog bij, zodat aan het einde van de negentiende eeuw zo'n vijf gemeenten uit deze regio een goede verbinding hadden met Arnhem, ook via het bestaande wegennetwerk.

Maar oefende de groei van Arnhem een *zuigkracht* op de Liemerse gemeenten uit? Naast de hiervoor al aangehaalde zakelijke en financiële dienstverlening, waaronder de aanwezigheid van accountants, advocaten en dergelijke, vormde Arnhem in toenemende mate een centrum voor maatschappelijke diensten als bestuur, rechtspraak, onderwijs en cultuur én was het een knooppunt geworden voor diverse economische diensten. Op het gebied van het voortgezet onderwijs bezat Arnhem in ieder geval meer voorzieningen dan er voorlopig in de Liemers zouden komen. Aan het eind van de jaren zestig van de negentiende eeuw was

131 Janssen, 'Middelen van bestaan', in *Arnhem*, 109 e.v.

132 Duffhues, *Van Liberaal bolwerk*, 105.

133 De Boer, *De groei van de bevolking van Arnhem*, 146.

134 Hogesteeger, *Concentratie en centralisatie*, 147-148. Het plaatselijke maar beperkte telefoonnet, met in 1894 284 aansluitingen, werd eerst nog geëxploiteerd door de Nederlandsche Bell Telefoon-Maatschappij (NBTM), maar kwam vanaf 1896 tot 1926 in handen van de gemeente.

hier al een **h.b.s.** opgericht, vier jaar na Thorbecke's wet op het middelbaar onderwijs (1863), gevolgd door een 'stedelijk gymnasium' en mulo-scholen, terwijl er vanaf 1873 een 'industrieschool' was gevestigd. Ook op cultureel gebied stond Arnhem bovenaan. Het beschikte over een concertzaal, Musis Sacrum (1847), één van de oudste van Nederland, een stadsschouwburg (1865) en diverse sociëteiten. Dergelijke voorzieningen kende de Liemers toen nog niet of slechts in zeer beperkte mate.

Tenslotte was de Gelderse hoofdstad het centrum van het provinciale bestuur en rechtspraak. Het voltallige provinciale bestuur was hier gehuisvest met vanaf het begin van de negentiende eeuw, een 'rechtbank van eerste aanleg', het arrondissement met diverse gespecialiseerde 'kamers'. Voor wat betreft de economische diensten was Arnhem uitgegroeid tot een overslagplaats voor goederen, een knooppunt voor de postbezorging en fungeerde de stad als een belangrijke schakel in het telefoon, post en telegraafverkeer.¹³⁵

Vlak vóór de Eerste Wereldoorlog kwam er een einde aan de liberale gemeentepolitiek en aan een periode dat er géén actieve industriepolitiek was gevoerd. Na vele jaren werd de komst van een beginnende reus mogelijk gemaakt: de kunstzijdefabriek Enka, die in de tweede helft van de jaren twintig van de twintigste eeuw aan zo'n kleine 2500 arbeiders werk bood.¹³⁶ Met de komst van de Enka-fabrieken werd ook nieuw industrieterrein, zoals in de Broekpolder, gerealiseerd. Dit versnelde de komst van metaalbedrijven als de Billiton en de Verpa-draadindustrie, maar ook de wolfabriek van Van Leeuwen en de KEMA in 1927.¹³⁷ Het aantal industrie-arbeiders, samen met die uit de omliggende gemeenten, steeg met 60%, een aantal dat hierna nogmaals fors zou toenemen.¹³⁸ Arnhem was getransformeerd van een *weeldestad*, uit de negentiende en vroeg twintigste eeuw, in een *werkstad*.¹³⁹

Het is aannemelijk dat vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw door de aanleg van de spoorlijnen en de aan het begin van de twintigste eeuw gerealiseerde vaste oeververbinding over de IJssel de oriëntatie voor de Liemerse bevolking op Arnhem alleen maar toenam, ondanks het feit dat een aantal gemeenten over een weliswaar beperkte capaciteit aan dienstverlening beschikten, zoals de gemeente Zevenaar.

Door de aanwezigheid van meerdere voorzieningen op het gebied van scholing, bestuur en rechtsspraak won Arnhem vanaf de tweede helft van de negentiende

¹³⁵ *Ibidem*, 158 e.v. Voor de polemieken hierover, zie de 'Arnhemsche Courant' en de 'Nieuwe Arnhemsche Courant', die beide vóór een actieve industrialisatiepolitiek waren.

¹³⁶ Overigens leek de invoering van een 'gemeentelijke belasting op de bedrijfsvoering' na de Eerste Wereldoorlog niet echt verstandig: diverse bedrijven verlieten nu de stad, zoals de nieuwe vestiging van Enka, die nu vertrok naar Ede, de Turmac vestigde zich nu in Amsterdam (hoofdkantoor) en de machine- en motorenfabriek van Thomassen vertrok naar De Steeg. Andere bedrijven die aan het einde van de negentiende, begin twintigste eeuw verschenen, waren de scheepswerf van ASM, de machinefabriek van Stokvis, de NV Bandfabriek en de drukkerij van Thieme.

¹³⁷ Middelbeek en De Boer, *a.w.* en Van den Besselaar, *Sociaal-economische oriëntatie de Liemers*, bijlage 1.

¹³⁸ Van den Besselaar, *a.w.* en Ter Meulen, *Structuuronderzoek*, 109. Deze auteur wijst op de onnodig grote afhankelijkheid van de omliggende gemeenten van het Arnhemse verzorgingsapparaat, omdat er regionale centra ontbreken.

¹³⁹ Bloemendaal, *Doesburg*, inl.

eeuw in toenemende mate aan betekenis voor de regio Liemers. In de Liemers kende men vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw wel een aantal diensten op het terrein van onderwijs, gezondheidszorg en economische en bestuurlijke diensten maar, zoals we al schreven, dit bleef voorlopig allemaal heel beperkt. Ook op economisch terrein speelde Arnhem als afzetgebied voor de landbouwproducten uit de Liemers én als toeleverancier van winkelwaar, zoals speciale artikelen waar het in de Liemers aan ontbrak, een belangrijke rol.

3.8.2 Doesburg

In tegenstelling tot Arnhem was voor het nabij gelegen stadje Doesburg (1237) nauwelijks sprake van enige groei. Dit doet vermoeden dat deze plaats niet in staat was enige zuigkracht op de regio Liemers uit te oefenen. In de tweede helft van de negentiende en een groot deel van de twintigste eeuw kwam de groei van dit Hanzestadje zelfs bijna tot stilstand en werd de marginale verzorgende rol voor het omringende platteland nog verder beperkt. Deze rol lag in hoofdzaak in de aanwezigheid van markten en handel.

Dat hier iets aan moest worden gedaan, drong langzaam maar zeker tot het stadsbestuur door, waarvan sommige leden het liefst een frisse wind door Doesburg wilden laten waaien om een einde te maken aan de opvatting dat 'de zuinigheid de wijsheid had bedrogen'.¹⁴⁰ De Doesburgse bevolking groeide weliswaar van 2346 inwoners in 1815 naar 3851 in 1850, maar de toename hierna verliep veel geleidelijker. Dit kan worden toegeschreven aan een vele jaren achtereen aanwezig negatief vestigingssaldo, waardoor het stadje al gauw in de schaduw van Doetinchem en het verderop gelegen Zutphen kwam te staan. De gegevens uit grafiek 3.10 tonen aan dat er tussen 1875 en 1920 nauwelijks sprake was van bevolkingsaanwas. Hierna vond een lichte verbetering plaats.¹⁴¹ De fluctuaties rond de jaren zeventig van de negentiende eeuw zijn onder andere toe te schrijven aan mutaties door het aanwezige garnizoen. De vele militairen zijn vermoedelijk verantwoordelijk geweest voor deze pieken, die invloed hadden op het geboortecijfer.

In Doesburg zien we pas laat in de twintigste eeuw industriële bedrijvigheid, maar deze bedrijvigheid betekende slechts plaatselijke werkgelegenheid en leidde niet tot de komst van Liemerse arbeiders. Aan het einde van de negentiende eeuw inventariseerde de Doesburgse Kamer van Koophandel de bedrijvigheid. Van de zestien geïnventariseerde bedrijven, konden alleen de rijtuigenfabriek van G. Donderwinkel en de ijzergieterij van Ubbink (1896) tot de wat grotere ondernemingen worden gerekend. De arbeidersbevolking van Doesburg bleek echter

¹⁴⁰ Ibidem, 7.

¹⁴¹ Deze ijzergieterij was opgericht door Schaepman-Roes, maar drie jaar later werd B.Ubbink directeur. De Beukelaer en Janssen, *Ubbink een ijzersterke basis en Een factor van wezenlijke betekenis*, over de 'Doesburgse Kamer van Koophandel', 95-103. In de zomer van 1944 benaderde de leiding van de 'ijzer-, metaal- en tempergieterij Ubbink en Co.' het in Arnhem gevestigde ETI om een onderzoek in te stellen naar het chronisch gebrek aan gekwalificeerde arbeiders en een rapport over de economische verhoudingen. De gemeente nam hiervoor niet het initiatief.

weinig interesse te hebben in vakonderwijs, waardoor het aantal ongeschoolde arbeiders relatief hoog was.¹⁴²

Door haar ligging aan de Oude IJssel bezat Doesburg een kleine haven, die voor een deel zal hebben bijgedragen aan een beperkte economische groei, maar rond de jaren veertig van de twintigste eeuw, verschenen er alarmerende rapporten: de haven was hopeloos verouderd.¹⁴³ De trage financiering van plannen om de bevaarbaarheid van de Oude IJssel te verhogen (kanalisatie), verslechterde nog verder door een lakse houding van sommige gemeenten. Het gevolg was een passieve houding die niet in het voordeel van dit stadje is uitgevallen. Een aantal negatieve oorzaken voor deze trage economische groei kwamen met name voort uit de al eerder genoemde infrastructurele handicap: de aanwezigheid van de schipbrug, *de brug der zuchten*, de trage en conservatieve houding van de gemeenteraad en een stagnerende bevolkingsgroei.¹⁴⁴ Met name de inkomsten van de geheven tol werden gekoesterd, waardoor de gedachte aan een vaste oeververbinding steeds maar vooruit werd geschoven.

Op het gebied van het middelbaar onderwijs werd het stadje ingehaald door Doetinchem, omdat deze stad rond de eeuwwisseling wel toestemming kreeg om met een *h.b.s.* te starten. Andere vormen van voortgezet onderwijs, zoals het vanaf het midden van de negentiende eeuw aanwezige gymnasium, betekenden voor de regio Liemers nauwelijks iets.¹⁴⁵ Pas in de eerste helft van de twintigste eeuw zien we de Doesburgse bevolking toenemen.¹⁴⁶ Daarnaast vormde Doesburg wel een schakel in het net van verbindingen met als oriëntatie Doetinchem, Arnhem, Zutphen en Emmerik. Zoals we al schreven werd de realisatie van een tramlijn tussen Doesburg en een deel van de Liemers niet verwezenlijkt, waardoor de aan de rand van de regio gelegen stad een marginale rol voor de Liemers bleef vervullen en dan voornamelijk als markt en de aanwezigheid van winkels.

3.8.3 *Doetinchem*

De Oost-Gelderse stad Doetinchem, die één jaar eerder dan Doesburg stadsrechten ontving, onderging in de tweede helft van de negentiende eeuw een langzame economische metamorfose. Allereerst werd de nog bijna onbruikbare Oude IJssel verbeterd en er kwam een haven die, net als in Doesburg, enige tijd later voor industriële activiteit zorgde.¹⁴⁷ Hierna volgden spoor- en tramverbindingen. De Liemerse gemeenten Westervoort, Duiven, Zevenaar en Didam en Wehl hadden

¹⁴² Robers, *Industrie langs de Oude IJssel*, 306-312.

¹⁴³ Manning, *Doesburg*, 15-16. De auteur stelt het gemeentebestuur uiteindelijk slechts ten dele verantwoordelijk en wijst op de ongunstige verkeerssituatie en de stagnerende bevolkingsgroei en de afwezigheid van een 'pushing power', waardoor er een geringe bereidheid was om moderne ontwikkelingen te accepteren.

¹⁴⁴ Van Petersen, *De Lange Schoolweg*, 150 e.v.

¹⁴⁵ De Boer, *Doetinchems welvaren*, 322-323 en 373. Zevenaar wordt hierin, aan de hand van de bevolkingsgroei, vergeleken met de Achterhoek en Gelderland. De bevolkingsgroei van Doetinchem begon volgens deze auteur aan het einde van de negentiende eeuw.

¹⁴⁶ Robers, *Industrie*, 309-311.

¹⁴⁷ Idem, 335-336 en 339. Voor Gendringen lag deze toename van 28 pk (stoom) naar 669 pk in 1910.

vanaf de komst van de lokaalspoorlijn in 1885 een aansluiting met Doetinchem. Vanaf het einde van de negentiende eeuw kreeg éérst de gemeente Gendringen een tramlijnverbinding met Doetinchem en aan het begin van de twintigste eeuw de gemeente Bergh. De verantwoordelijke trammaatschappijen hadden hun hoofdkantoren in Doetinchem.

De realisatie van deze verbindingen, de aanwezigheid van een overslaghaven én de betere wegverbindingen, waardoor de gemeenten Doesburg, Zutphen, Dieren en Winterswijk allemaal op Doetinchem waren georiënteerd, maakte dat deze stad transformeerde in een agrarisch marktcentrum, onder andere door de aanwezigheid van een twee-wekelijkse paarden- en runderenmarkt én een wekelijkse in voorjaar en zomer. Daarnaast kon de stad zich beroepen op een veel grotere verscheidenheid aan winkels dan de meeste gemeenten in de Achterhoek en Liemers. Voor de inwoners van de Liemers betekende dit in ieder geval dat veel agrarische handelsactiviteiten, zoals met name de (vee)markten, een toenemende oriëntatie op deze stad met zich meebrachten.

Vanaf de eerste twee decennia van de twintigste eeuw expandeerde de industriële bedrijvigheid in Doetinchem. Toch past hier wel enige bescheidenheid want al nam het aantal pk's toe van 20 pk in 1880 tot bijna 317 pk in 1909, deze toename verbleekte in vergelijking met het vermogen van alleen al de ijzergieterijen in het naburige Gendringen, die toen voor 669 pk zorgden.¹⁴⁸

Vóór de Eerste Wereldoorlog gingen de Doetinchemmers zelf op zoek naar werk in Duitsland of in de directe omgeving.¹⁴⁹ Het predikaat 'hoofdstad van de Achterhoek' sloeg op de aanwezigheid van de werkgelegenheid in de metaalindustrie, zoals bij de ijzergieterij 'Vulcaansoord'. Voormalige personeelsleden, die eerst nog werkzaam waren bij de DRU of Becking en Bongers, namen verderop in de twintigste eeuw het initiatief om een metaalbedrijf te beginnen, zoals de bekende bedrijven Atag, Becon, Neerlandia en Pelgrim. Doetinchemse bedrijven die aan het begin van de twintigste eeuw meer dan vijftig werknemers in dienst hadden, waren onder andere de al eerder genoemde 'Vulcaansoord', elektromotorenfabriek 'De Vijf', de uitgeversmaatschappij van Cornelis Misset, de brandkastenfabriek van Martens en Blom's conservenfabriek.

Vanaf eind jaren zeventig van de negentiende eeuw bezat Doetinchem al een aantal mulo-scholen, een ambachtsschool of 'lagere industrieschool' en een stedelijk gymnasium, voorheen 'Latijnse school'. Opmerkelijk genoeg overtrof het leerlingenaantal van het gymnasium in 1880 al dat van het Arnhemse. In 1878 werd een christelijke kweekschool voor onderwijzers en onderwijzeressen gerealiseerd, waar al vrij snel zo'n 15% van de Gelderse kwekelingen een opleiding genoot. Maar de Liemerse inwoners maakten hier voorlopig nauwelijks gebruik van. Deze onderwijsvormen zullen in eerste instantie een grote aantrekkingskracht

¹⁴⁸ *Ibidem*, 334. De auteur beroept zich op de Landbouwgegevens over 1897. De trek naar Gendringen en Wisch speelde ook een rol. Voor de industrialisatie die toen van start ging en in 1926 aan 900 arbeidskrachten werkgelegenheid bood en alsmat groeide; De Boer, *Doetinchems welvaren*, 379-381 en Van den Besselaar, *Sociaal-economisch overzicht De Liemers*, bijlage 1.

¹⁴⁹ De Boer, *Doetinchems welvaren*, 318-320.

hebben uitgeoefend op de inwoners zelf, gevolgd door die uit de nabije omgeving, het 'Ambt Doetinchem' en de verderop in de Achterhoek gelegen gemeenten. Pas later speelde dit voor de Liemers een rol van betekenis. Alleen voor het volgen van een opleiding aan een *h.b.s.* moest men vanuit Doetinchem de eerste decennia van de twintigste eeuw nog naar Arnhem of Winterswijk.¹⁵⁰

De industriële bedrijvigheid, die zich nadrukkelijker manifesteerde vanaf de eerste twee decennia van de twintigste eeuw én het grotere aanbod van winkels, de aanwezigheid van een regionale veemarkt, een jaarlijks terugkerende klompenbeurs én een toenemend onderwijsaanbod, zorgden er voor dat Doetinchem vanaf de jaren twintig van de twintigste eeuw langzaamaan uit zou groeien tot een verzorgend centrum voor de gehele Achterhoek. Door de natuurlijke bevolkingsgroei rond de eeuwwisseling was er een groeitempo ontstaan dat hoger lag dan dat van alle andere plaatsen in de omgeving. Tussen 1880 en 1920 nam het inwonertal toe met bijna 80%, terwijl dat voor Doesburg slechts 4% was en voor Zevenaar 40%.¹⁵¹

Als verzorgend centrum betekende Doetinchem veel voor, in eerste instantie, een deel van de Liemerse gemeenten: Didam, Wehl, Bergh en Gendringen. De gemeenten, Zevenaar, Duiven en Westervoort oriënteerden zich voorlopig op Arnhem of, zoals alleen Angerlo, op Doesburg. De stad Nijmegen speelde voor Herwen en Aerdt en Pannerden een steeds kleinere rol. De afstand en de ongeregelde tijden van de veerdiensten op de Rijn waren hier debet aan. Toen er over de Oude Rijn een vaste oeververbinding werd gerealiseerd oriënteerden beide gemeenten zich meer en meer op de regio Liemers.

3.8.4 *Het Duitse achterland*

3.8.4.1 *Emmerik*

In de grensoverschrijdende oriëntatie van de Liemers op Duitsland, speelden de beide steden Emmerik (1233) en Kleef (1242) een grote rol. Deze relatie kan het best worden getypeerd als een economische afhankelijkheid in een tijd dat beide steden met het verderop gelegen Ruhrgebied expandeerden. De industriestad Emmerik ligt dicht bij de Liemers en werd nóg belangrijker door de komst van de spoorlijn in 1856.¹⁵² Welke betekenis heeft de Duitse stad Emmerik gehad voor de Liemers? Kleef had meer allure als oude hoofdstad en heeft deze functies grotendeels weten te behouden. Kan Kleef meer worden gekarakteriseerd als een dienstverlenend of verzorgend centrum voor de Liemers dan Emmerik?¹⁵³

150 *Ibidem*, 322-323.

151 Lewe, *Invoer te Lande verboden*, 217-229. Emmerik huisvestte in de negentiende eeuw veel bekende bedrijven als metaalfabriek Breitenstein (1822), oliefabriek Germania (1911), Lensing en Van Gülpen (1832), Von Gimborn (1855), Probatwerke, machinefabriek (1868), Noury en Van der Lande (1904) enz.

152 Höckmann (e.a.), *Schriftenreihe Landes und Stadtentwicklungsforschung*, 17-19, Malchus, *Partnerschaft an Europäischen Grenze*, passim en De Vries, *Problematiek Duits-Nederlandse economische betrekkingen*, 23-48.

153 Hauptstaatsarchiv Düsseldorf (H.A.D.), *inv.nrs.* 212.02.1 en 273 aangevuld met gegevens over *Kreisstände und Statistik* 1827-1838. Zie ook: *Beiträge zur Statistik*, Heft 3c/d; Stadtarchiv Emmerich (S.A.E.), *Melderegister ab 1870*.

Rond 1830 bezat Emmerik om en nabij de 5000 inwoners. In de periode 1845-1870 vermeerderde dit aantal zich met 3500 tot bijna 8400 personen, een groei van 67%.¹⁵⁴ In 1939 telde Emmerik bijna 16.500 inwoners, maar door de oorlogshandelingen verminderde dit tot 7268 inwoners in 1946. De toename in de bevolkingsgroei van Emmerik speelde zich dus voornamelijk af ná 1850, zoals is terug te zien in grafiek 3.12. Hierdoor kreeg ook de dienstverlening een forse expansie.¹⁵⁵ De stad bezat een Rijnhaven en een aansluiting op de belangrijke spoorlijn die haar verbond met het Ruhrgebied en Rotterdam. Hierdoor zijn veel douaneambtenaren en ander toezichthoudend personeel betrokken geweest bij de doorvoer van goederen naar het Duitse achterland.¹⁵⁶ In de eerste helft van de negentiende eeuw was hiervoor al een belangrijke basis gelegd. Emmerik was toen al een onmisbare schakel in het transport van allerlei goederen via de Rijn en het toen nog prille wegensysteem tussen Duitsland en Arnhem.¹⁵⁷

De beroepsbevolking van de Liemerse gemeenten als Bergh, Didam, Gendringen en Zevenaar oriënteerde zich in de tweede helft van de negentiende eeuw tot na de Eerste Wereldoorlog op de hier aanwezige werkgelegenheid, waaronder de mogelijkheid om als dienstmeid of huisknecht aan de slag te gaan. De overige hier aanwezige diensten, zoals het onderwijs of de winkelvoorzieningen, hadden voor de Liemerse inwoners geen prioriteit. Voor Bergh was er vanaf de eeuwwisseling al een tramlijntje bij gekomen en dit gold ook voor Gendringen.

3.8.4.2 Kleef

Kleef was de voormalige hoofdstad van het gelijknamige hertogdom. Vanuit deze plaats werd het Kleefse enclavegebied, zoals beschreven in hoofdstuk I, bestuurd in de periode vóór 1815. Als districtshoofdstad of 'Amtsbezirk' oefent het nog steeds bestuurlijke en rechtsprekende invloed uit op de directe omgeving. Hoe veranderde de maatschappelijke en economische dienstverlening in Kleef en in welk opzicht profiteerden de inwoners van de Liemers daarvan?¹⁵⁸

In 1820 woonden in Kleef 7.000 mensen, een aantal dat aan het begin van de twintigste eeuw zou toenemen tot bijna 16.500. Een echte forse toename zien we pas halverwege de jaren tachtig van de negentiende eeuw en na de Eerste Wereldoorlog. Deze laatste groei was toe te schrijven aan de stijging van het aantal geboorten met 39,4% en een verdubbeling van het aantal huwelijken. In 1925 bezat deze gemeente bijna 21.000 inwoners.¹⁵⁹

In tegenstelling tot het meer geïndustrialiseerde Emmerik, was Kleef in de

154 Lewe, *Invoer te Lande*, 218 en Pfeiffer, *Die Niederrheinische Grenzstädte*, 11-15 en bijlage bevolkingsgroei.

155 Lewe, *a.w.*, 217.

156 Zie voor de verschillende soorten en indelingen: Lewe, *a.w.*, 219-225 en 329-330.

157 H.A.D., *inv.nrs.* 212.02.1 en 273; *Kreisstände und Statistik 1827-1838*. Stadtarchiv Kleve (S.A.K.), *Verwaltungsberichte 1877-1927* en *Beiträge zur Statistik*, Heft 3c/d, passim.

158 S.A.K., *Verwaltungsberichte 1870 e.v.* In 1871 telde men 9199 inwoners, in 1895 10947, in 1902 14821, in 1910 17680, in 1915 20057 en in 1925 20870. Henning, *Die Stadt als Wirtschaftsraum*, 147-228. In 1933 telde men 22133 inwoners en in 1969 44066.

159 Gorissen, *Kleve*, 134.

negentiende eeuw een luxe stad en een kuuroord voor de omgeving. Hierdoor stroomden vele toeristen en badgasten naar Kleef, op weg naar de diverse hotels met of zonder (kuur) bron. Fortuinlijke Nederlanders die hun vermogen hadden verdiend in Nederlands-Indië vestigden zich eveneens hier. Door het gunstiger belastingklimaat betekende dit indirect werkgelegenheid voor de dienstverlenende sector zoals huishoudelijk personeel, dat onder andere afkomstig was uit de Liemers.¹⁶⁰ Toch kreeg ook Kleef te maken met industriële werkgelegenheid, zoals al eerder beschreven in hoofdstuk 2. Op infrastructureel gebied gaf het Spoykanaal Kleef een verbinding met de Rijn. In 1846/47 kwam een havenuitbreiding tot stand, waarvan de capaciteit in 1880 en 1900 werd vergroot.¹⁶¹

De industrialisatie begon schoorvoetend vanaf 1850 en kreeg een extra impuls met de realisatie van de spoorverbinding met Nijmegen in 1865. De aansluiting met Arnhem zou nog even op zich laten wachten. Veel van deze maatregelen zorgden weliswaar voor een uitbreiding van de dienstverlenende sector, maar dat werk leek minder aantrekkelijk voor de Liemerse arbeiders. Voor veel Liemerse inwoners lag de stad net iets te ver én aan de overzijde van de Rijn. De spoorlijn van 1865 met een vaste oeververbinding over de Oude Rijn, legde het af door het veel grotere succes van de lijn Arnhem-Oberhausen. Tussen Nijmegen en Kleef kwam in 1865 een spoorlijnverbinding, waardoor veel arbeiders uit Nijmegen, maar ook uit Groesbeek, Millingen en Ubbergen de mogelijkheid werd geboden om hier te gaan werken.

3.9 Samenvatting

Hebben de Liemerse gemeenten zich in toenemende mate georiënteerd op de omliggende steden en regio's, waardoor de mate van ondergeschiktheid in de economische hiërarchie van de regio ten opzichte van de omgeving naar voren komt of bestond er in de regio een eigen voorzieningenniveau? Zoals we hebben gezien waren de Liemerse gemeenten later met allerlei voorzieningen, zoals economische, maatschappelijk en bestuurlijke diensten dan de omliggende gemeenten als Arnhem, Doetinchem en Doesburg. Pas rond de eeuwwisseling en in de decennia hierna was er sprake van een zich uitbreidend voorzieningenniveau, zoals onderwijs en gezondheidszorg.

De provinciehoofdstad Arnhem en in iets mindere mate Doetinchem oefenden een veel grotere aantrekkingskracht uit op de Liemerse inwoners. Arnhem was in de negentiende eeuw lange tijd in trek als woon- en handelsstad, wat samenhangt met de komst van vermogende repatrianten uit 'de Oost' en lieden uit andere regio's uit Nederland. Pas in de eerste helft van de twintigste eeuw transformeerde de woonstad in een industriestad, toen het gemeentebestuur had gekozen voor

¹⁶⁰ Gorissen, *Kleve*, 134.

¹⁶¹ Henning, *a.w.*, 288. Deze groei vond pas plaats ver in de twintigste eeuw. Bedroeg de overslagcapaciteit rond 1900 nog 47 ton, in 1968 was dit toegenomen tot 190 ton, met een uitschieter in 1957: 234 ton.

een meer actieve industrialisatiepolitiek. Toen werd het meer en meer aantrekkelijker voor forensen uit de omliggende regio's om hier te gaan werken en daar werkte de uiteindelijke realisatie van een vaste oeververbinding aan het begin van de twintigste eeuw bij Westervoort voor een verdere ontsluiting van de Liemers én de mogelijkheid om al per trein naar Arnhem te reizen in hoge mate aan mee. Arnhem bood de Liemerse inwoners in de negentiende eeuw naast de grotere verscheidenheid aan dienstverlening, door de opkomst als handels (winkels en markten)- en cultureel centrum, ook voortgezet onderwijs aan. Het aanbod was hier eerder en diverser dan in Doesburg en Doetinchem. Arnhem groeide uit tot een regionaal verzorgingscentrum voor een groot aantal Liemerse gemeenten, een aantrekkingskracht die vóór de Tweede Wereldoorlog alleen maar zou toenemen.

Iets later dan Arnhem vertoonde ook Doetinchem een gunstige ontwikkeling in het aanbod van werkgelegenheid. Vanaf het tweede decennium van de twintigste eeuw ontwikkelde deze stad zich tot centrum voor de Achterhoek met een sterk agrarische inslag. Voor veel Liemerse agrariërs betekende dit naast de veehandel, ook de gelegenheid om te profiteren van het Doetinchemse winkelbestand. Doordat Doetinchem aan het einde van de negentiende en begin twintigste eeuw fungeerde als knooppunt van diverse tramverbindingen, nam de oriëntatie op deze plaats alleen maar toe. Een aantal Liemerse gemeenten was door de aanleg van de Geldersch-Overijsselsche lokaalspoorlijn en de hiermee samenhangende onderlinge verbindingen, halverwege de jaren tachtig van de negentiende eeuw, eveneens meer en meer op elkaar georiënteerd geraakt. Deze grotere bereikbaarheid kwam goed van pas toen de werkgelegenheid in Duitsland terugliep.

Het belang voor de regio Liemers raakte voor Arnhem in een stroomversnelling vanaf de eeuwwisseling en voor Doetinchem vanaf de Eerste Wereldoorlog. Grote aantallen Liemerse forensen die in deze streken werk vonden, trokken dagelijks heen en weer, evenals een aantal scholieren in het hoger- of middelbaar onderwijs. Op het terrein van de zakelijke en economische dienstverlening overvleugelden beide steden eveneens het bescheiden voorzieningenniveau dat de Liemers kenmerkte. Het voormalige Hanzestadje Doesburg speelde een veel bescheidener rol.

De van oudsher aanwezige grensoverschrijdende oriëntatie op Emmerik en in iets minder mate op Kleef voor de Liemerse bevolking, zal zijn vergemakkelijkt door de komst van de spoorlijnverbinding met Oberhausen in 1856. Liemerse arbeiders konden nu niet alleen naar Emmerik, maar ook verder 't Rijnland of 't Ruhrgebied in. De tijdelijke tramlijnverbindingen van Gendringen met Anholt/Isselburg (1890-1953) en van Bergh met Emmerik (1902-1950) en Zeddam (Bergh) met Bocholt, hadden de mogelijkheid om hier te gaan werken verder vergroot. De werkgelegenheid vormde voor veel Liemerse inwoners het belangrijkste argument om naar Emmerik, of verderop, Kleef, te gaan. Qua voorzieningen voor de regio speelden deze plaatsen nauwelijks een rol. De animo om zich in Emmerik of Kleef te vestigen of te gaan werken in het verderop gelegen Duitse

achterland, liep terug vanaf 1910.¹⁶² Aan de, in hoofdzaak economische, binding kwam zelfs een voorlopig einde na de Eerste Wereldoorlog.¹⁶³

3.10 Balans

Het eerste deel van dit hoofdstuk, laat zien dat de Liemers zich vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw op het terrein van weg- en spoorverbindingen oriënteerde op de buiten de regio gelegen steden en industriegebieden. Of de toename van de infrastructurele voorzieningen heeft geleid tot een stimulans voor de regionale economische ontwikkeling, moet in hoofdstuk V nog worden nagegaan. Deze verbindingen waren in eerste instantie helemaal niet bedoeld om de regio te ontsluiten, het was slechts een bijkomende factor. Zoals we al beschreven, betwijfelden verschillende Liemerse gemeentebesturen het bijkomende positieve effect van de komst van zo'n spoorlijn en pasten de een of andere vertragingstactiek toe. Meestal hing de komst van een spoorlijn samen met achterdocht. De in de regio gelegen gemeenten richtten zich hierdoor niet méér op elkaar dan voorheen gebruikelijk was. De verbeterde infrastructuur bood hun deze mogelijkheid wel, maar de gemeenten hadden elkaar nauwelijks iets te bieden, zodat de regio in een aantal subregio's uiteen viel.

Door de toenemende infrastructurele verbeteringen, waarbij de vaste oeververbinding tussen Westervoort en Arnhem voor de regio van grote betekenis is geweest, nam de oriëntatie vanuit de Liemers op de Gelderse hoofdstad toe, maar het betrof slechts een aantal van de Liemerse gemeenten. Bood al eerder het spoorwegverkeer een uitgelezen mogelijkheid om vanuit dit gebied in Arnhem te komen, met de komst van een vaste brug gold dit nu ook voor het wegverkeer. Toch werd de, beperkte, Zevenaarse verzorgende functie niet verder overvleugeld. Een kleine gemeente als Angerlo oriënteerde zich altijd al op Doesburg. De gemeente Didam oriënteerde zich, behalve op Zevenaar, in iets mindere mate op Doetinchem, wat nog in veel sterkere mate gold voor de gemeenten Wehl en Gendringen. De bevolking van Bergh koesterde een blijvende economische band met Emmen. De bevolking van Westervoort en Duiven zocht, zoals voorheen, zijn heil in Arnhem, maar Duiven oriënteerde zich ook op Zevenaar, evenals de gemeenten Herwen en Aerdt en Pannerden, na een betere wegverbinding te hebben gekregen. Als centrumgemeente was Zevenaar nooit helemaal losgekomen van de Arnhemse invloed, maar de gemeente had met het klimmen der jaren wel steeds meer diensten ontwikkeld, alhoewel een aantal hiervan nog in een pril stadium verkeerden, zoals het onderwijs.

De infrastructurele ontsluitingsmogelijkheid die de grote rivieren als Rijn en IJssel de regio boden, werden maar in beperkte mate benut en dan nog alléén door

¹⁶² Henning, *Bevölkerungsentwicklung und Erwerbsstruktur*, 74.

¹⁶³ S.A.K., *Verwaltungsberichte, 1870 e.v.* In 1910 trokken er 499 Nederlanders naar Kleef, in 1915 waren dit er nog maar 89. Het totaal aantal Nederlanders dat hier verbleef daalde hierdoor van 1841 in 1911 tot 1741 in 1925.

de optie die de inwoners van Pannerden en Herwen en Aerdts bezaten om meerdere malen per week gebruik te maken van de veerdienstverbinding met Arnhem en Nijmegen, waaruit een duidelijke oriëntatie op die steden blijkt. De toenemende handelsactiviteiten die de Rijnvaart met zich meebracht, betekenden voor deze twee gemeenten wel een toename van winkels en dergelijke, maar die bedienden verder alleen de directe omgeving. Tussen Doetinchem en Doesburg kwamen pas op een veel later tijdstip vaarcontacten tot stand vanwege een eerst nog zeer slecht bevaarbare Oude IJssel, maar deze gaven aan het voorzieningenniveau geen extra impuls.

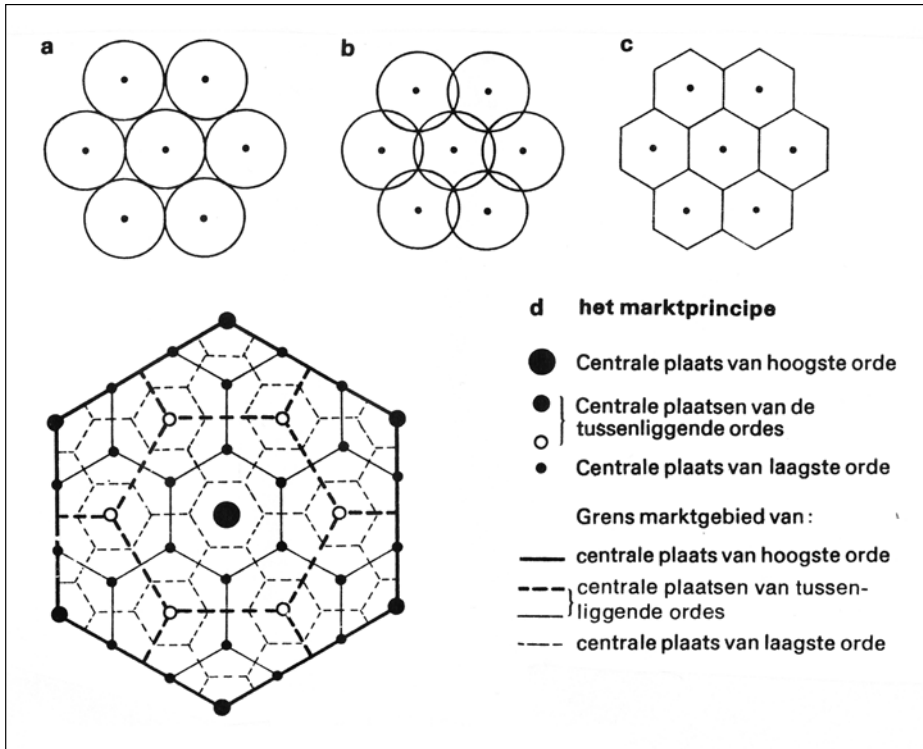
Het tweede deel van dit hoofdstuk toont aan dat het ontbreken van een regionaal subsysteem in de Liemers wel het belangrijkste aspect is geweest waarmee de oriëntatie op de omliggende steden én het Duitse achterland kan worden verklaard. De Liemerse gemeenten beschikten over een beperkte verzorgende functie die in hoofdzaak was bedoeld voor eigen gebruik. Het ontbreken van een hiërarchie van kernen, zorgde er voor dat de Liemers voorlopig meer weg had van een verzameling satellietplaatsjes, waarmee de ondergeschikte positie in de economische hiërarchie van de regio ten opzichte van de omgeving werd versterkt, met uitzondering voor de gemeente Zevenaar. Dit stadje beschikte over een, weliswaar beperkt, voorzieningenniveau maar kan als centrumgemeente worden gezien voor een aantal omliggende gemeenten.

Vanaf het tweede decennium van de twintigste eeuw beschikte Zevenaar over een groter scala aan dienstverlening dan de in de directe nabijheid van deze gemeente gelegen plaatsen als Didam, Duiven en Angerlo. Toch kon Zevenaar zich niet beroepen op de status van een regionale hoofdstad, omdat de gemeenten als Bergh en Gendringen op dienstverlenend gebied gelijk opgingen. Zevenaar had alleen het voordeel dat het een extra impuls ontving met de komst van de spoorlijnen als knooppunt voor het grensverkeer en de hieraan verwante communicatieve verbindingen. De qua bevolkingsaantal grotere gemeenten Bergh en Gendringen, bezaten een minder adequate infrastructuur zoals een spoorlijnverbinding en kregen pas aan het einde van de negentiende eeuw een tramlijnverbinding en oriënteerden zich hierna dan ook meer op respectievelijk het Duitse grensgebied en de gemeenten Doesburg, Doetinchem en soms Zutphen. De Oude IJssel was voor Gendringen alleen van belang voor de ijzergieterijen. Daar komt bij dat beide gemeenten ook nog eens in de periferie lagen.

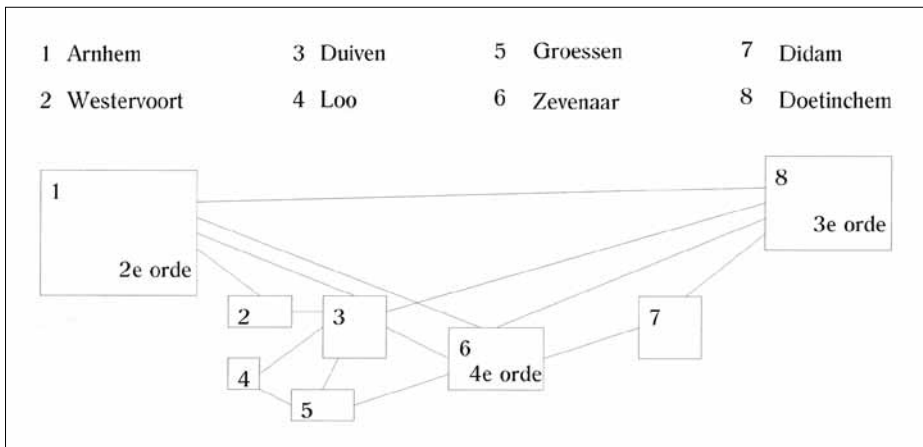
De subgebieden in de regio waren, vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw, al een onderdeel geworden van de Nederlandse ruimtelijke structuur. De internationale spoorlijn vanaf Arnhem richting Duitsland, stimuleerde ongetwijfeld een verdere grensoverschrijdende oriëntatie. De tramlijnen in de regio bevorderden het onderlinge contact tussen diverse subgebieden, terwijl de Liemers, als deel van Oost-Gelderland, door de regionale spoorlijn een schakel vormde tussen diverse grotere gemeenten, zoals Arnhem en Doetinchem. Ook de verbindingen die mogelijk waren door de omliggende waterwegen te benutten, zorgden ervoor dat dit gebied geenszins een geïsoleerde positie bezat, terwijl wegverbeteringen aan het einde van de negentiende eeuw een belangrijke impuls kregen met de aanleg van spoorlijnen.

Wat dit betekent in het perspectief van mijn probleemstelling blijft vooralsnog onduidelijk. In dit hoofdstuk zijn liggings- en verbindingsfactoren onderzocht met het doel een indicatie te krijgen voor de economische ontwikkeling van de regio. Een toename van de onderlinge betrokkenheid van de Liemerse gemeenten zou kunnen wijzen op een integratieproces dat vaak deel uitmaakt van een moderniseringsproces. Wat zich wel aftekende was een sterke gerichtheid naar buiten die een isolement doorbrak waarvan voordien wel sprake leek te zijn. Dit kan weer wel als een gunstige ontwikkeling gezien worden, tenzij deze beweging naar buiten zou leiden tot een volledige afhankelijkheid van plaatsen buiten de regio. Daar zijn ook weer aanwijzingen voor. Maar daar gaat dan weer tegenin dat er geen volledige uittocht naar deze steden buiten de regio plaatsvond. In het voorgaande hoofdstuk is juist vastgesteld dat de arbeidsemigratie en arbeidsimmigratie steeds meer in evenwicht kwamen.

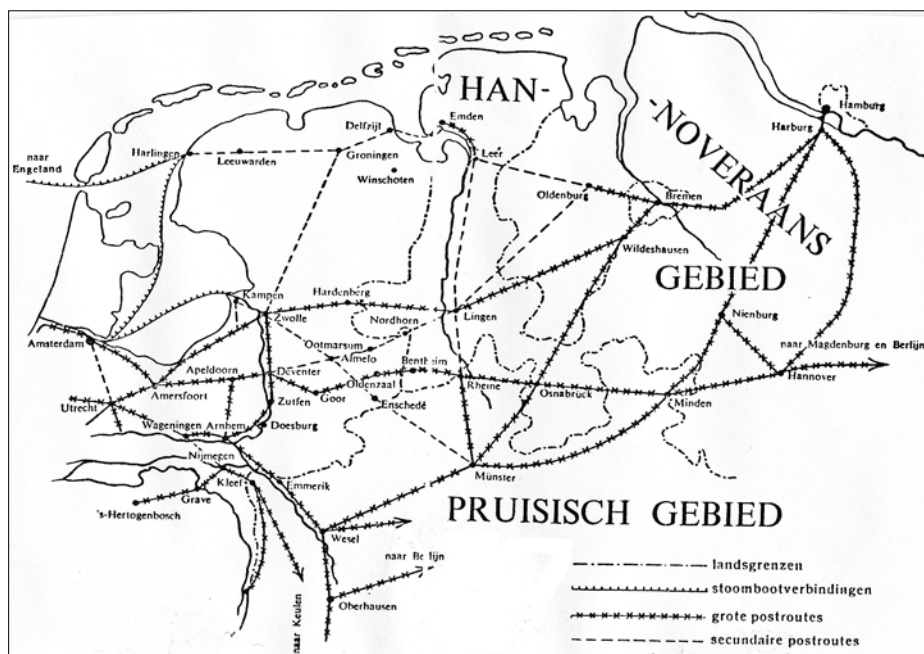
Concluderend kunnen we stellen dat het infrastructurele isolement in de loop van de negentiende eeuw is opgeheven. Dit vergrootte de hiërarchische ondergeschiktheid aan plaatsen of regio's buiten de Liemers, zoals Arnhem, Doetinchem of het nabijgelegen Duitse grensgebied. Maar daarmee lijken toch niet alle mensen en initiatieven uit de regio weggezogen te zijn. Dat maakt het zinvol om nu de beroepsstructuur in ogenschouw te nemen, omdat die een indicatie geeft aan welke mensen en initiatieven de Liemers mogelijkheden bood.

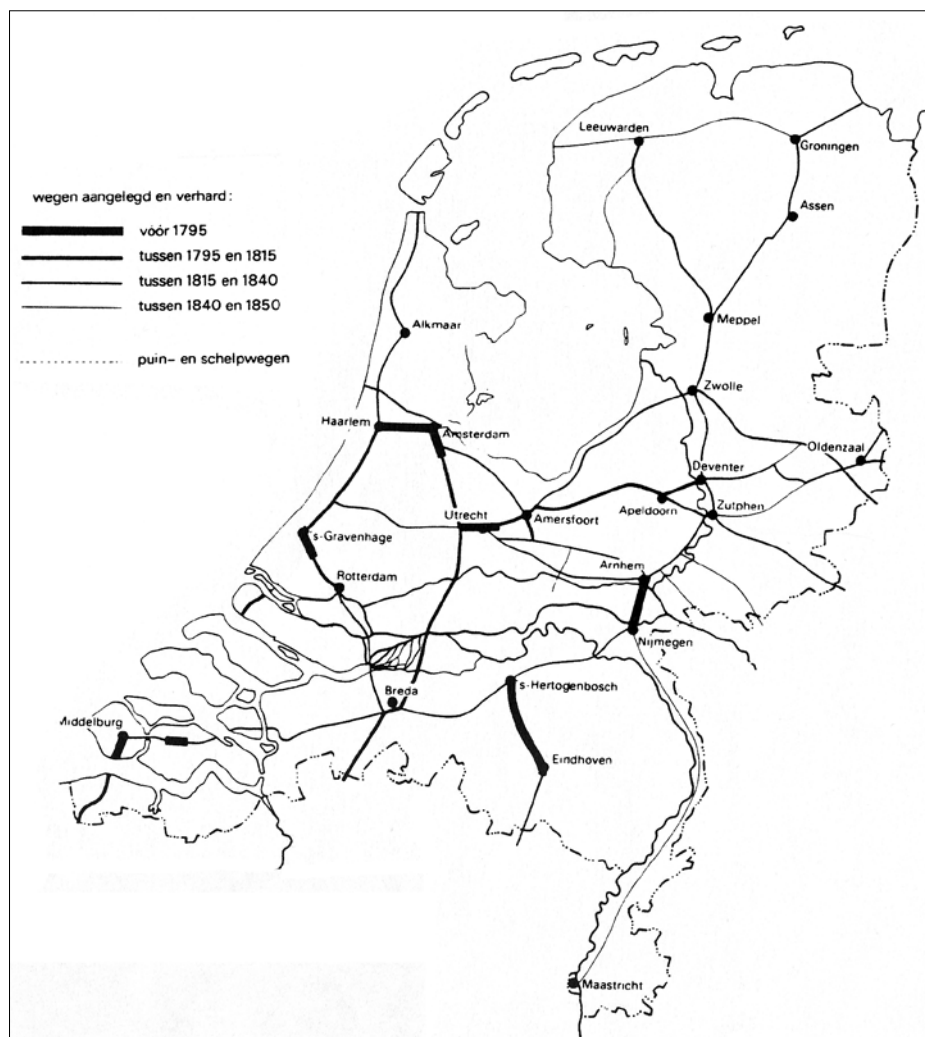
Figuur 3.1 De constructie van het patroon der centrale plaatsen volgens Christaller. Bron: Van Ginkel, Zicht op de stad (1977).

Figuur 3.2 Enkele Liemerse gemeenten ten opzichte van Arnhem en Doetinchem (1945). Bron:

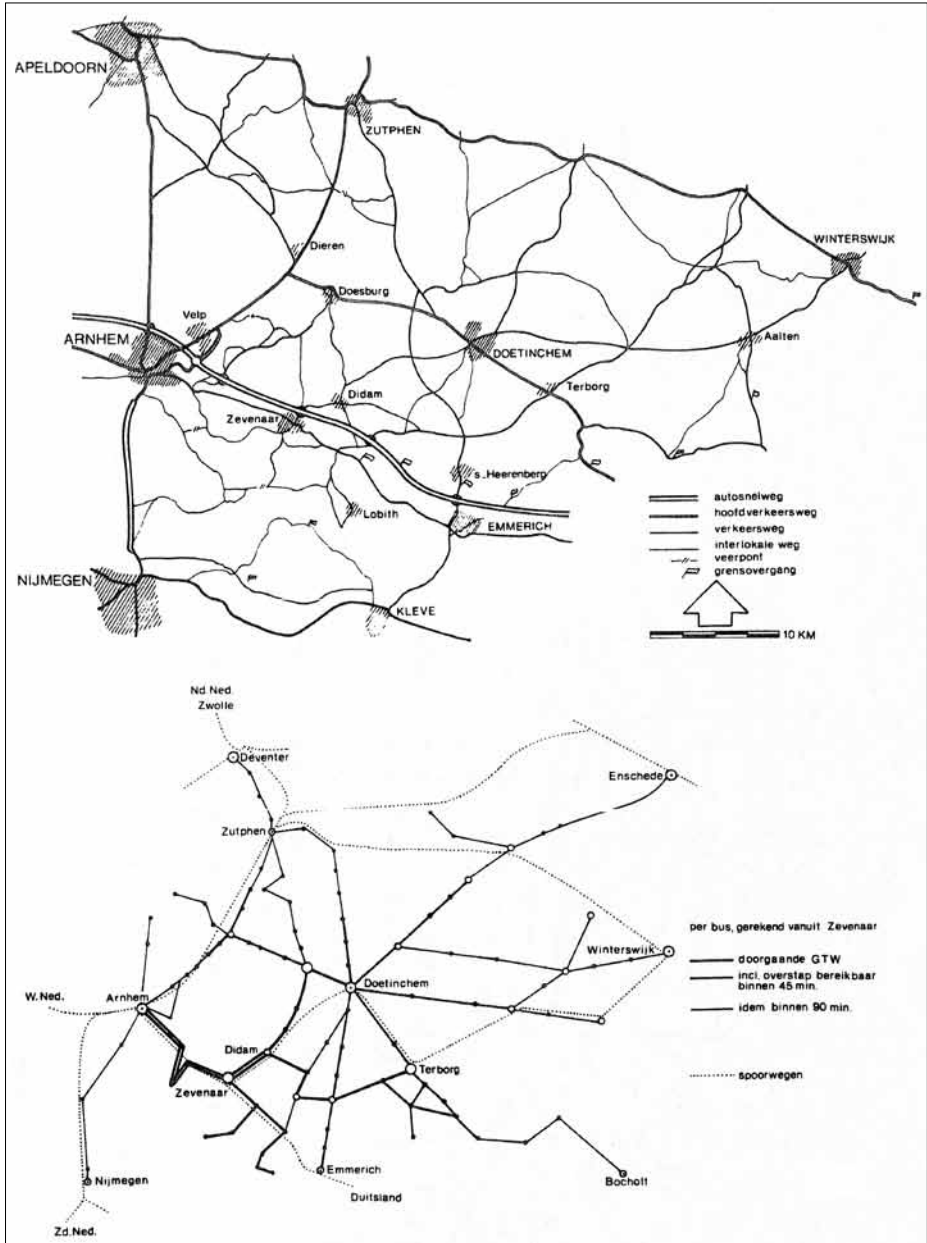
Kaart 3.1 Postroutes omstreeks 1860.

Kaart 3.2 Verharde wegen in Nederland (1850).

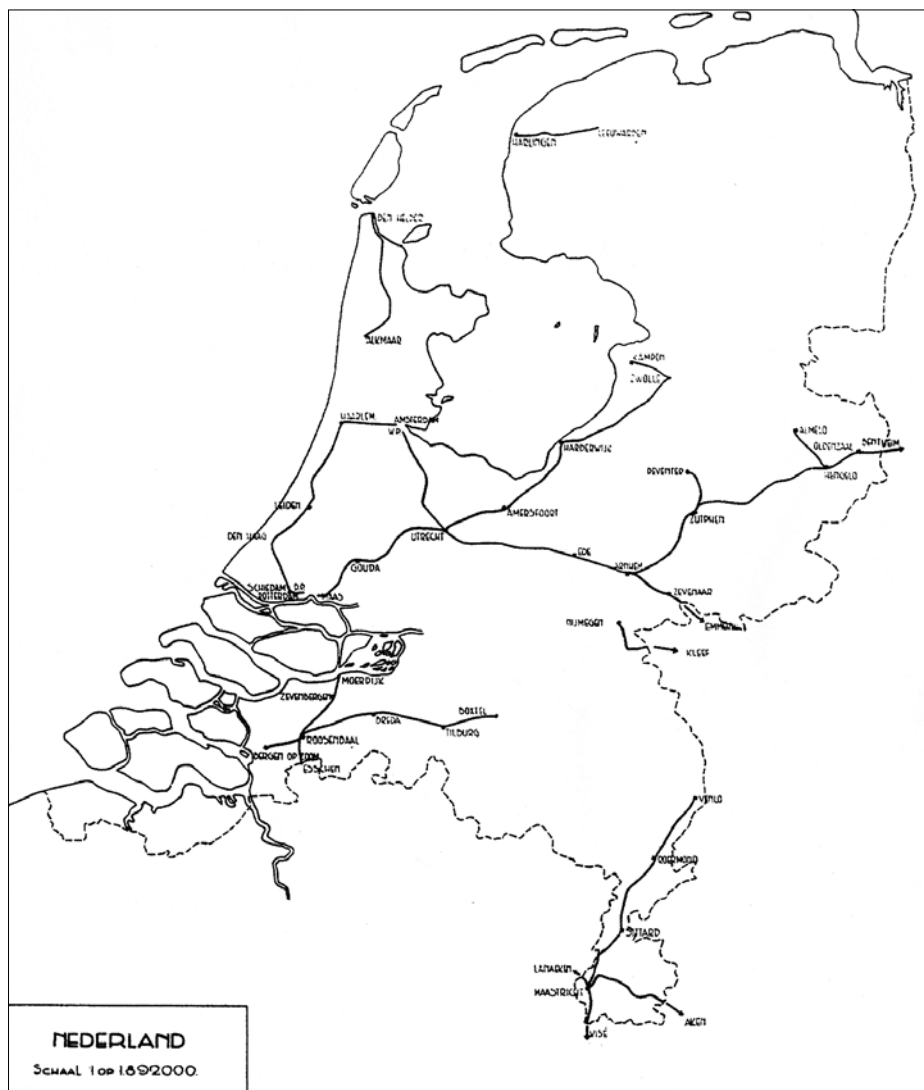
Kaart 3.3 Overzicht Twente-Rijnkanaal door de Liemers.

Kaart 3.4 Wegverbindingen en openbaar vervoer in de Liemers (1950).

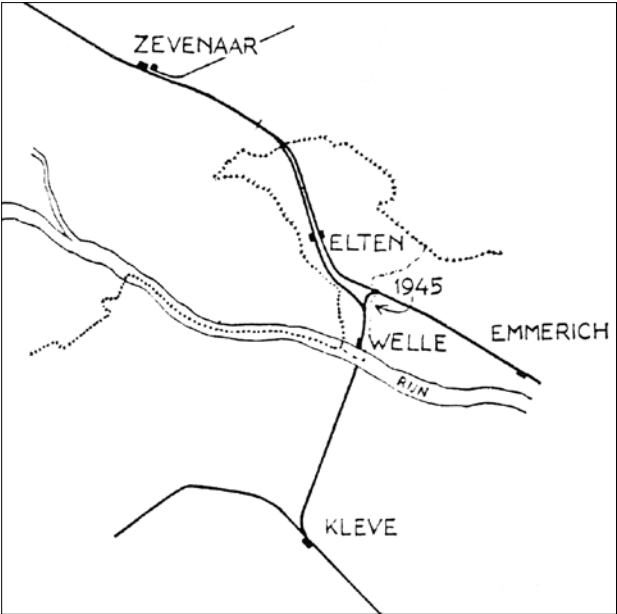
Kaart 3.5 Spoor- en tramwegen Nederland.

Kaart 3.6 Spoorwegen in Nederland (1865).

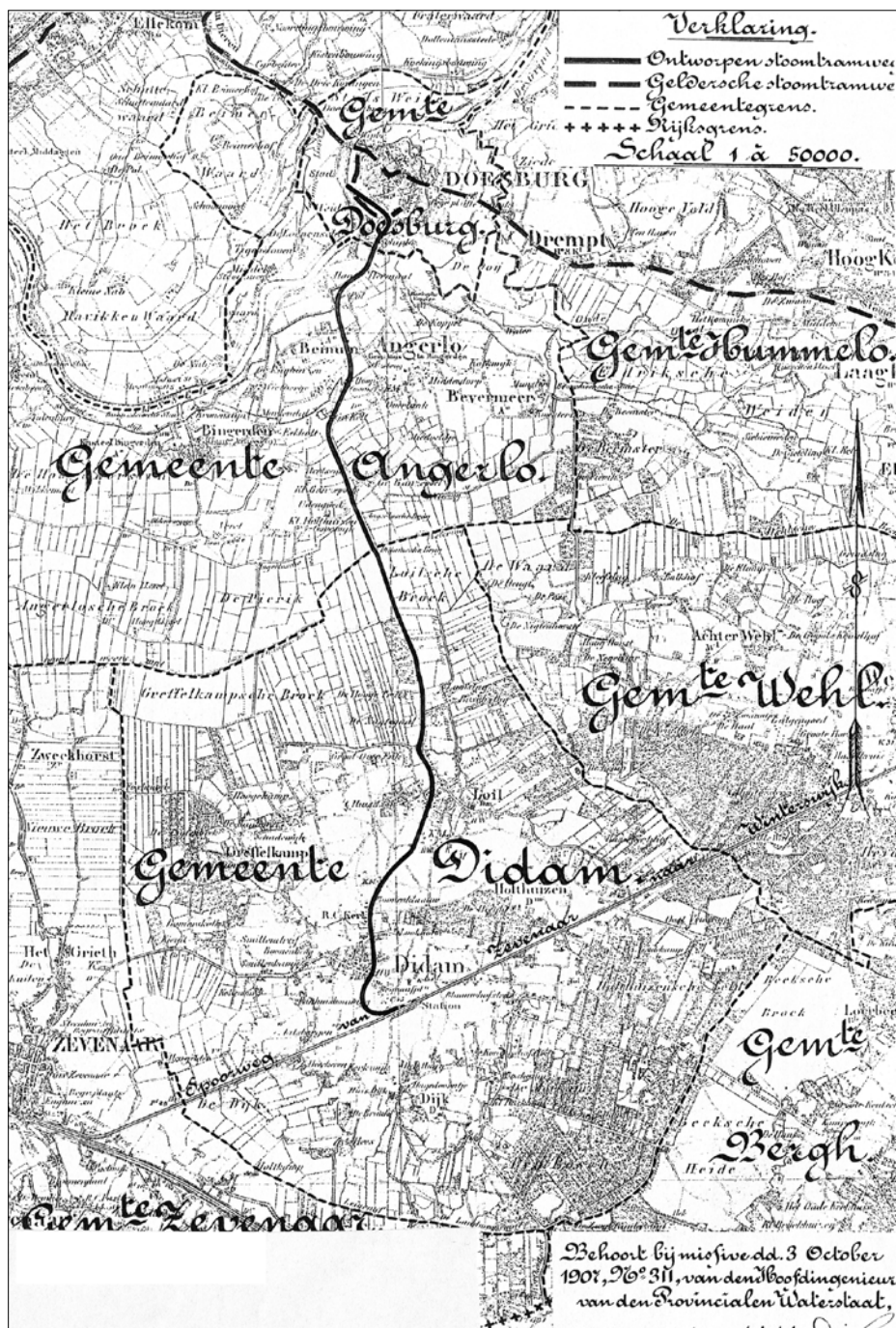
Kaart 3.7 Spoorwegverbindingen Ruhrgebied-Nederlandse zeehavens.

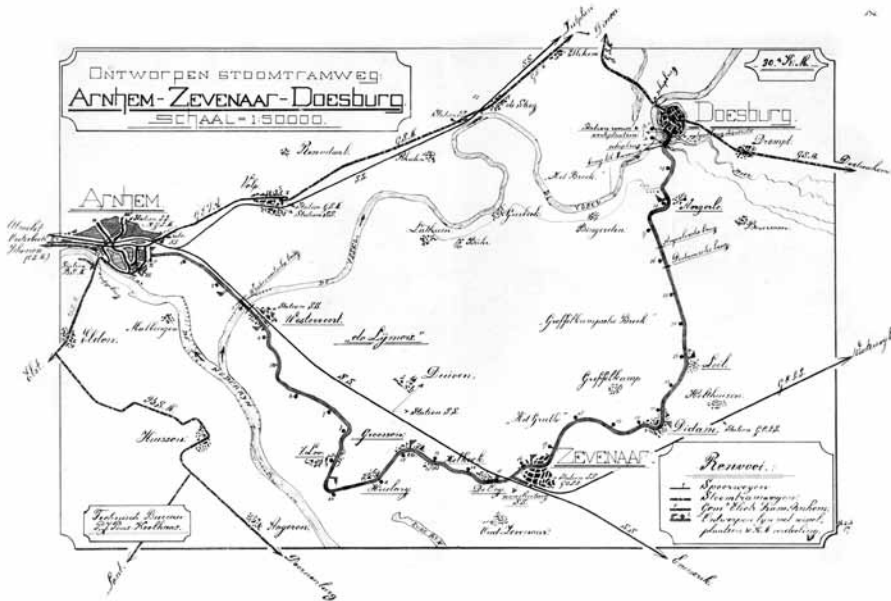
Kaart 3.8 Spoorwegverbinding Zevenaar-Kleef.

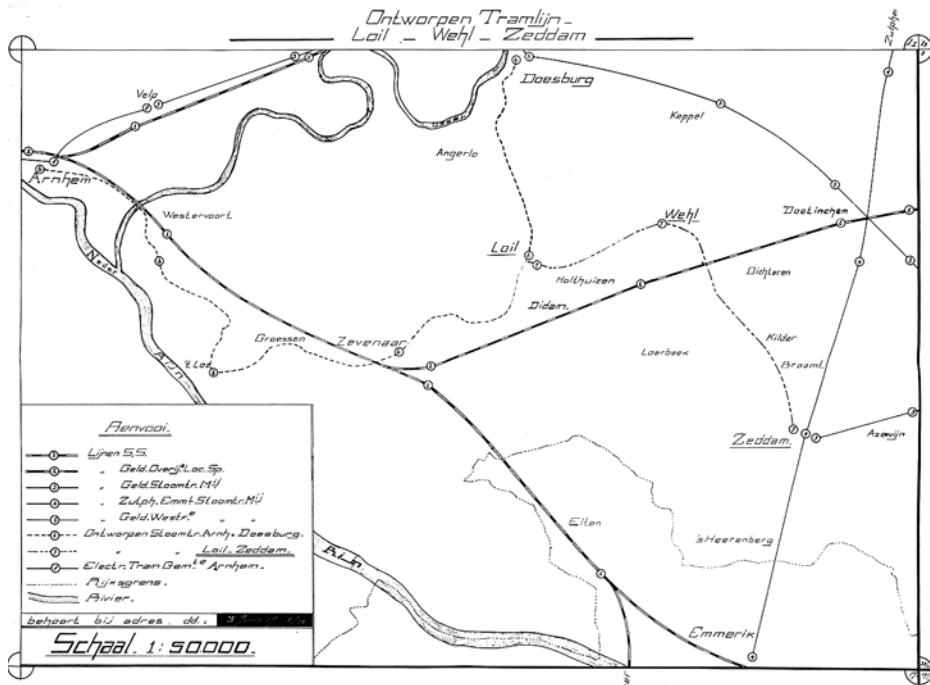
Kaart 3.9 Ontwerp Geldersch-Overijsselsche lokaalspoorweg (1884-1885).

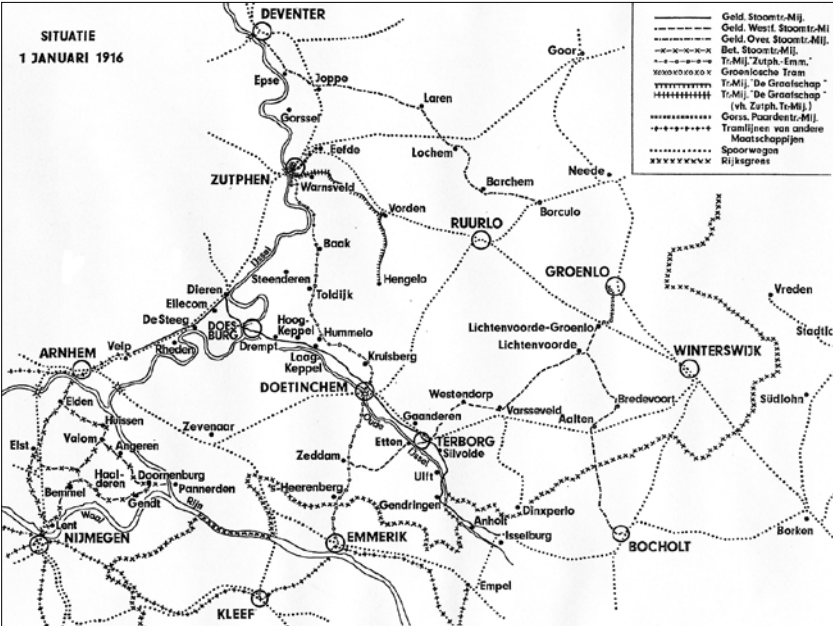
Kaart 3.10 Ontwerp stoomtramlijn Doesburg-Angerlo en Didam (1907). Bron:

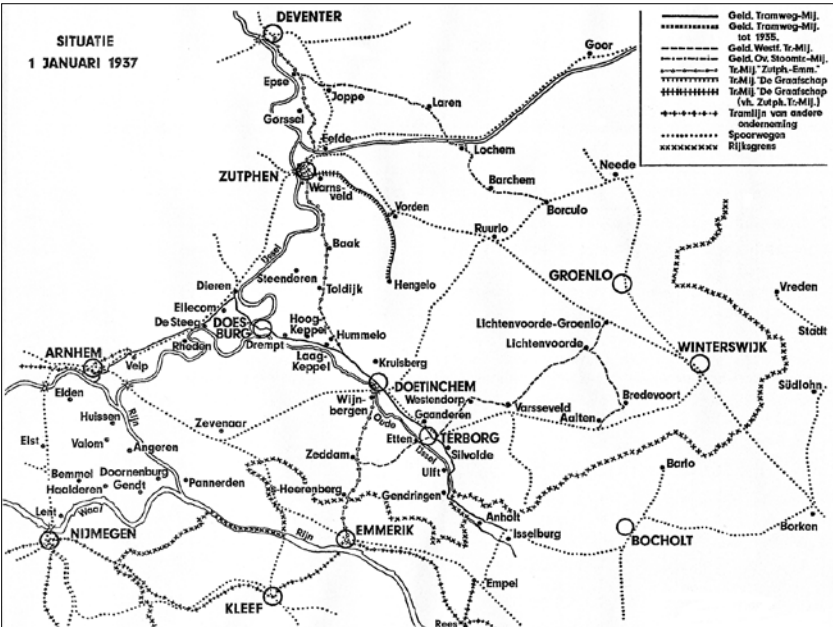
Kaart 3.11 Ontwerp stoomtramlijn Arnhem-Zevenaar en Doesburg (1910). Bron: zvzdd

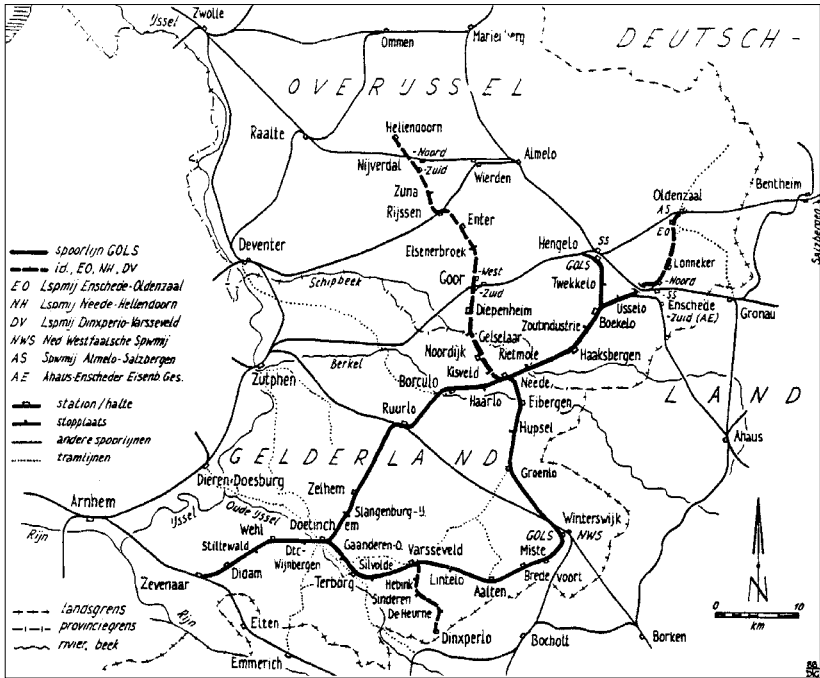
Kaart 3.12 Ontwerp stoomtramlijn Loil-Wehl en Zeddam (1917). Bron:

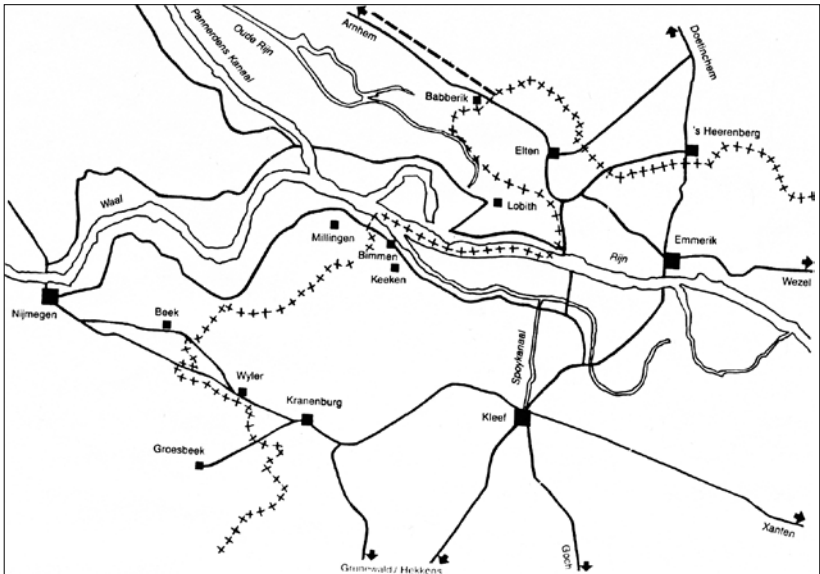
Kaart 3.13 Smalspoorsituatie Oost-Nederland (1916). Bron: dsfsd

Kaart 3.14 Smalspoorsituatie Oost-Nederland (1937). Bron: zccasdfasf

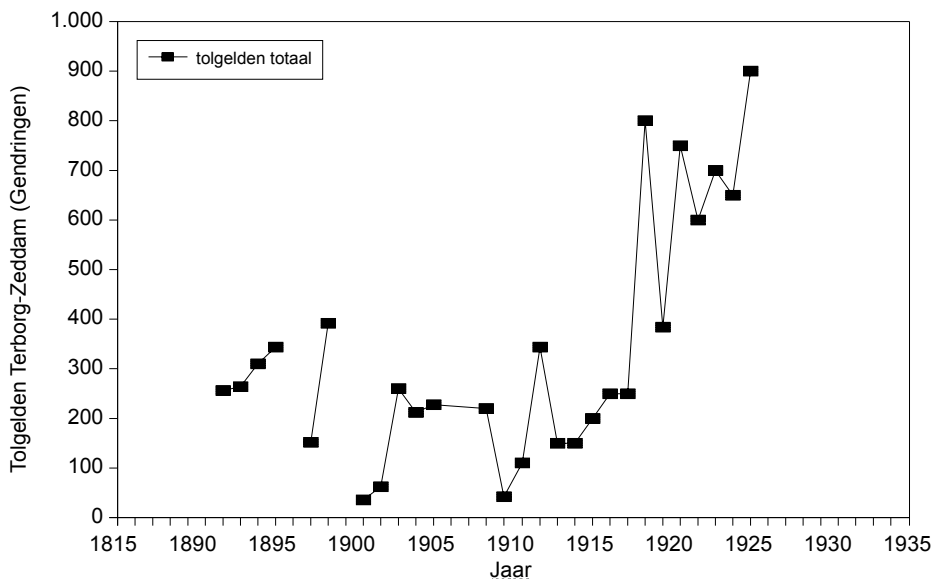

Kaart 3.15 Netkaart van de Geldersch-Overijsselsche Lokaalspoorweg Maatschappij (GOLS) in Oost-Nederland (1920).

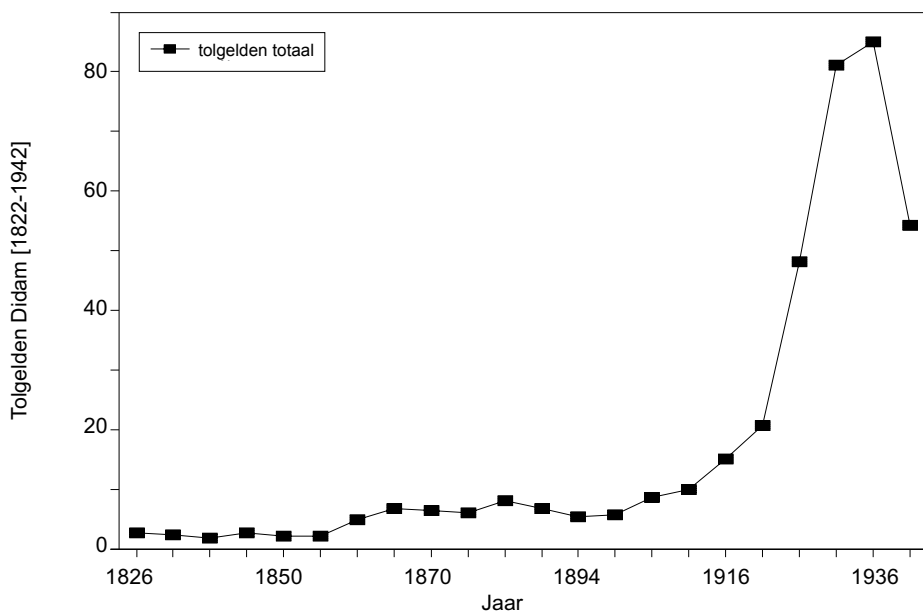
Kaart 3.16 De centrale functie van Emmerik en Kleef in de tweede helft van de negentiende eeuw.

Grafiek 3.1 Tolgelden (jaarlijkse opbrengsten) Terborg-Zeddam (Gendringen) (1895-1927)

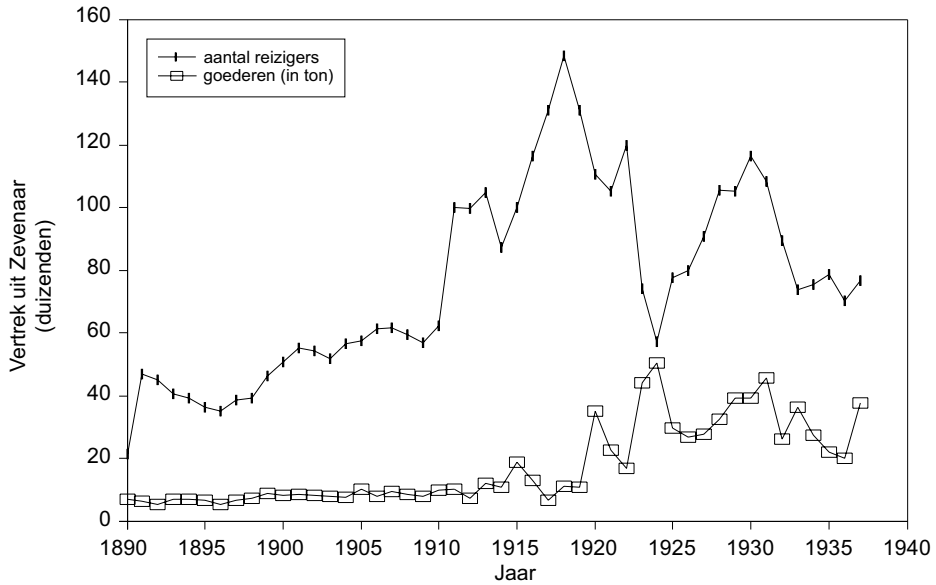
Bron: !! nog aanleveren !!

Grafiek 3.2 Tolgelden (vijfjaarlijkse gemiddelden) Didam (1822-1942)

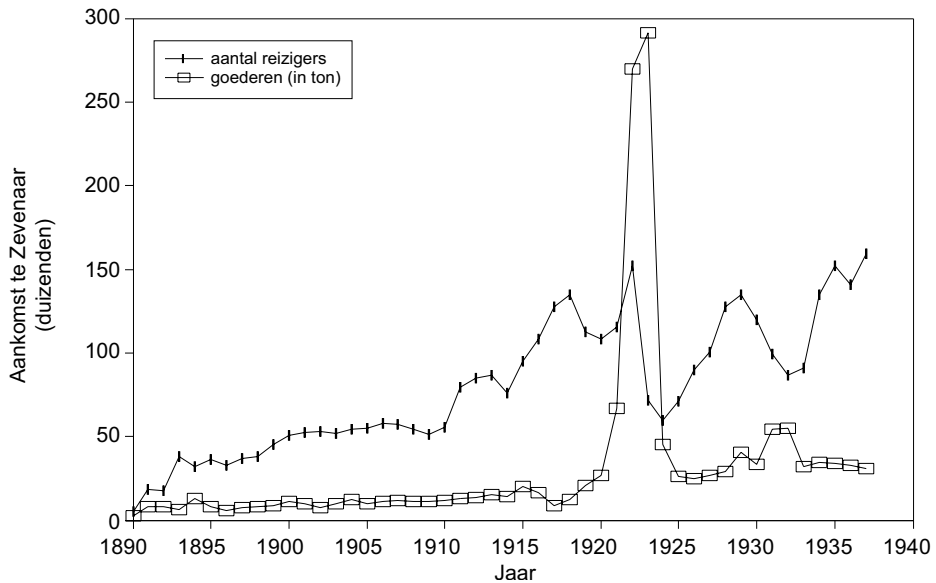
Bron: !! nog aanleveren !!

Grafiek 3.3 Mutaties personen en goederen station Zevenaar (vertrek) (1890-1937)

Bron: !! nog aanleveren !!

Grafiek 3.4 Mutaties personen en goederen station Zevenaar (aankomst) (1890-1937)

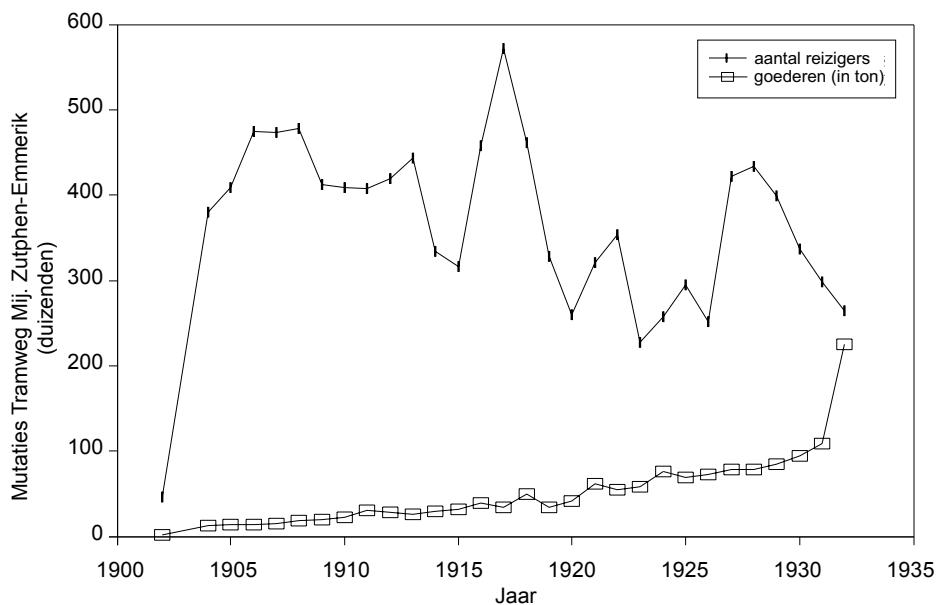
Bron: !! nog aanleveren !!

Grafiek 3.5 Personen-goederenvervoer (totaal) Geldersch-Overijsselsche Spoorweg Maatschappij (GOLS) (1885-1900)

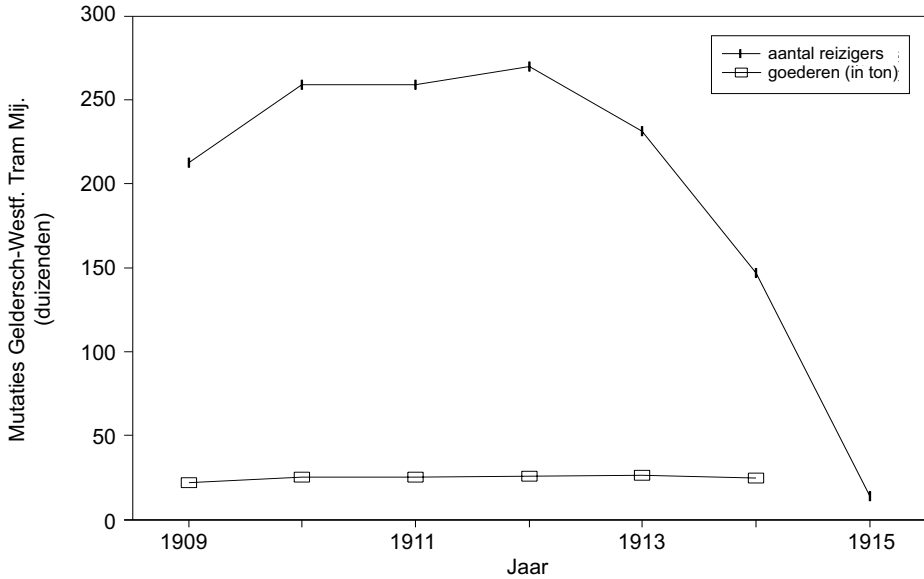
Bron: !! nog aanleveren !!

Grafiek 3.6 Mutaties personen en goederen Tramweg Maatschappij Zutphen-Emmerik (ZE) (1902-1933)

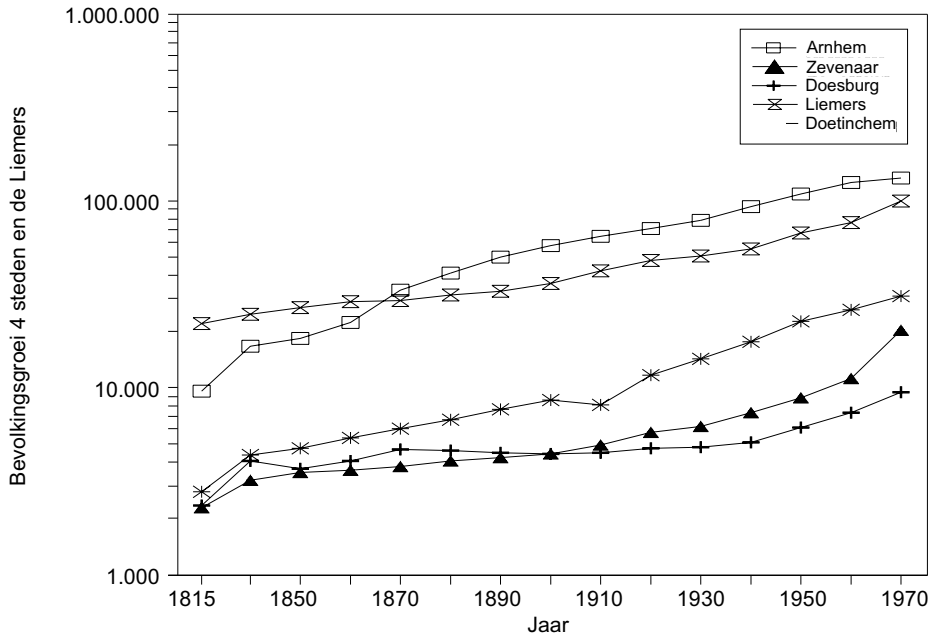
Bron: !! nog aanleveren !!

Grafiek 3.7 Mutaties personen en goederen Geldersch Westfaalsche Stoomtram-Maatschappij (GWTM) (1909-1916)

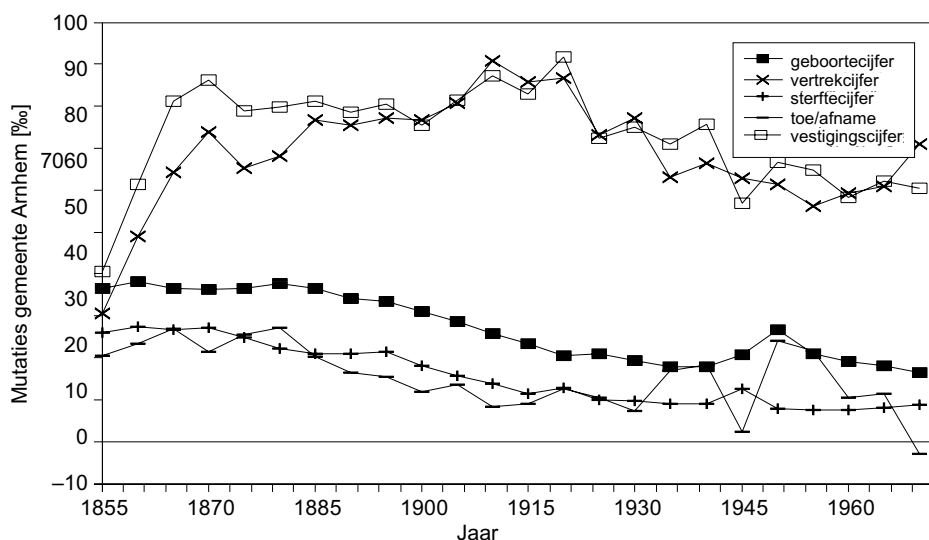
Bron: !! nog aanleveren !!

Grafiek 3.8 De toename in de bevolkingsomvang in vier steden en de regio Liemers (1815-1970)

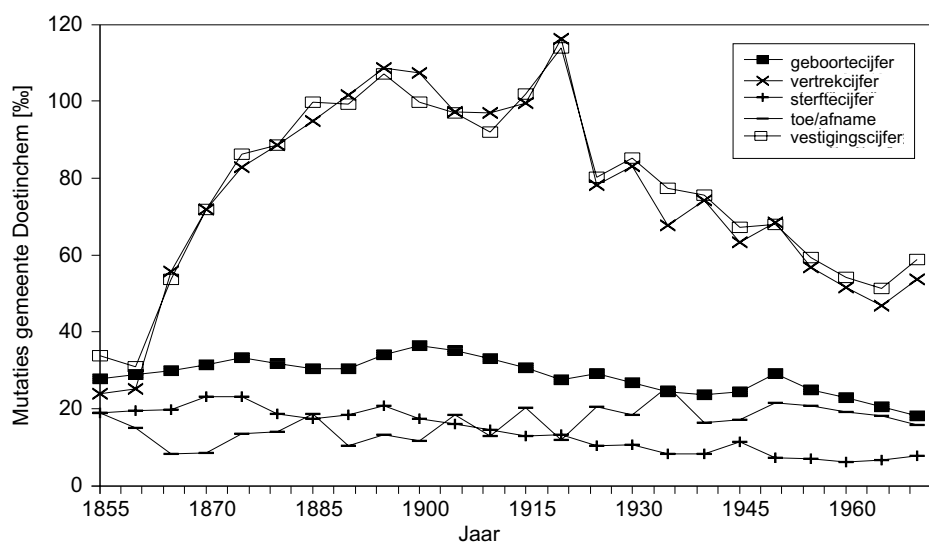
Bron: !! nog aanleveren !!

Grafiek 3.9 Mutaties bevolking gemeente Arnhem (1850-1970)

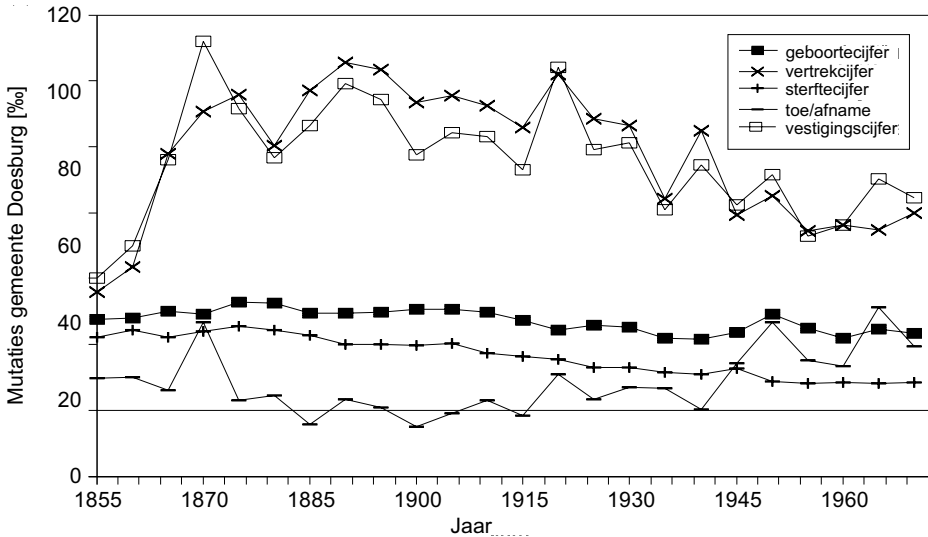
Bron: !! nog aanleveren !!

Grafiek 3.10 Mutaties bevolking gemeente Doetinchem (1850-1970).

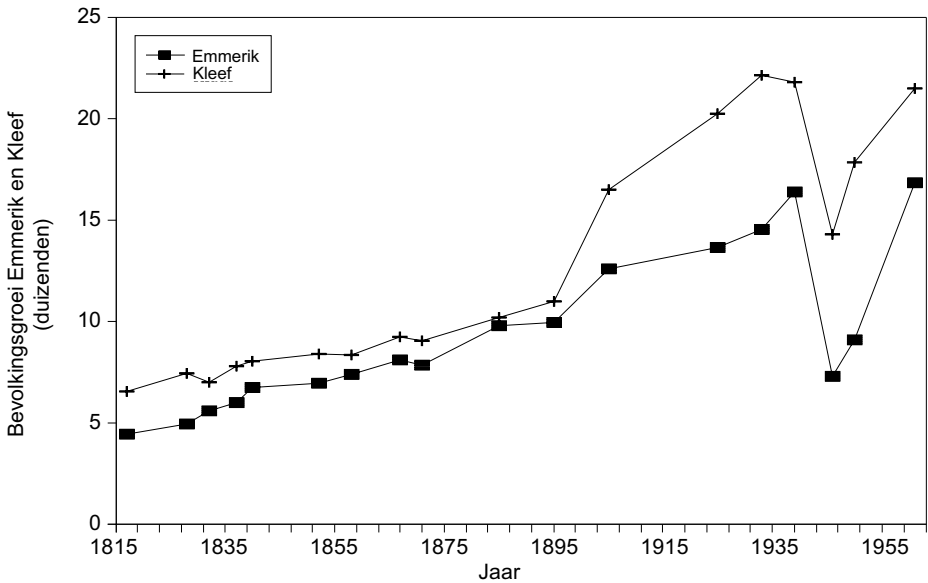
Bron: !! nog aanleveren !!

Grafiek 3.11 Mutaties bevolking gemeente Doesburg (1850-1970).

Bron: !! nog aanleveren !!

Grafiek 3.12 Bevolkingsgroei Emmerik en Kleef (abs.) (1815-1961).

Bron: !! nog aanleveren !!

IV Beroepen, armoede en inkomens als indicatoren van een afwijkend patroon

4.1 Inleiding

Om na te gaan of de economische ontwikkeling in deze regio achterbleef bij de landelijke economische ontwikkeling, staat ons een aantal indicatoren ter beschikking. De belangrijkste ontbreekt echter. Er zijn geen schattingen mogelijk van het bruto regionaal product van de Liemers om dat te kunnen vergelijken met het BNP van Nederland per hoofd van de bevolking.

De beschikbare economische indicatoren zijn minder krachtig maar hebben niettemin enige zeggingskracht. De eerste is de beroepsstructuur. Door deze te reconstrueren voor een aantal steekjaren en in een comparatief perspectief te plaatsen, zijn wellicht uitspraken te doen over de mate van diversiteit en moderniteit. Was de Liemers in staat om voldoende industriële werkgelegenheid te bieden of werd hiervoor teruggevallen op omliggende steden en regio's?

Ook een oververtegenwoordiging van bededen kan duiden op het achterblijven van een regio bij de algemene welvaartsontwikkeling. Dit is de tweede indicator die voor de Liemers zal worden onderzocht.

Ten derde zijn er de inkomens. Plaatselijke belastingen maken het mogelijk om voor het begin van de twintigste eeuw na te gaan hoe hoog de inkomens in de Liemerse gemeenten waren en hoe deze waren verdeeld. Vergelijking met andere regio's kan aan het licht brengen of hier sprake was van achterblijvende lonen of inkomens.

4.2 De beroepsstructuur in de negentiende eeuw

4.2.1 *Het bronnenmateriaal*

Om na te gaan hoe de beroepsstructuur in de Liemers er aan het begin van de negentiende eeuw uit heeft gezien, zijn de gegevens van de *Volkstelling van 1807/1808*, met de hieruit voortgekomen *Statistieke Beschrijvingen van de steden en het platteland van Gelderland*, de zogenaamde *Welvaartsstatistiek*, van fundamenteel belang.¹ Voor de heerlijkheden Gendringen (en Etten), Ambt 's-Heerenberg, Ambt Bahr en Lathum (waarin Angerlo), het Ambt Lijmers (de dorpen Oud-Sevenaer, Groessen en Loo), de Stad Sevenaer (afzonderlijk), de kerspelen Herwen en Aerdt en Pannerden (toen nog behorend tot het ambt Over-Betuwe) en het Ambt Didam werd in de *Statistieke beschrijvingen* uitgebreid verslag ge-

1 Van Zanden, *Volkstelling 1807/08*, 41-47. De auteur geeft een overzicht in *Broncommentaren III*.

daan van de economische toestand.² Over de uitgeoefende beroepen was men niet zo expliciet. Die zijn er voor het begin van de negentiende eeuw, op basis van de *Volkstelling 1807/08*, behalve voor de gemeente Wehl, die toen nog in de overgangsfase naar Nederlands bestuur zat (zie tabel 4.1 en bijlage E). Deze gegevens zijn nog vergeleken met de een aantal jaren later gemaakte *Registres Civiques* (1811-1813). Dit zijn lijsten die per sous-prefectuur werden opgesteld om voor een *commune* een overzicht te krijgen van mannelijke ingezetenen van 21 jaar en ouder, die het recht hadden om leden van een municipaliteit te kiezen. Met de interpretatie hiervan moet echter worden opgepast, veel mannen kwamen niet opdagen.³ Het onderscheid tussen knecht en pachter aan het begin van de negentiende eeuw blijft onduidelijk.⁴ In de *Registres Civiques* is voor Wehl nog enige informatie te vinden over de beroepen aan het begin van de negentiende eeuw. De kwartierdorst of onderprefect vermeldde 40 *étudiants*, evenals diverse schoenmakers en een aantal *cabaretiers* (herbergiers).⁵

De belangrijkste informatie voor latere jaren moet uit de bevolkingsregisters worden gehaald, die vanaf 1830 zijn aangelegd. Als uitgangspunt is gekozen voor de kostwinner of het gezinshoofd, dus de hoofdbewoner van het pand en het door hem of haar uitgeoefende beroep. In het bevolkingsregister is deze meestal te herleiden tot een kerngezin, gekoppeld aan een perceelsnummer. De niet-familiale relaties, zoals kostgangers en het inwonend personeel, zijn dus niet meegeteld. De informatie over deze groepen in het bevolkingsregister is dermate ingewikkeld, met vele doorhalingen en verplaatsingen, dat verwerking hiervan het bestek van deze studie te boven ging, een problematiek waar elders ook al naar is verwezen.⁶

De Liemerse gemeenten beschikken alle over bevolkingsregisters die lopen vanaf ongeveer 1830, op de gemeente Duiven na, waar voor de periode tot 1880 Volkstellersbiljetten de eerste informatie bieden. Uit deze registers die meestal een groot aantal jaren beslaan, zijn de hoofdbewoners gelicht voor de jaren 1845 en 1875. Deze registers vormen een bruikbare bron voor een structuuranalyse, een reconstructie van de beroepsstructuur van de bevolking alsmede een sociale stratificatie.

Voor het midden van de jaren veertig in de negentiende eeuw hebben we baat bij een belangrijke telling die is verschenen als *Staat der bevolking en van het vee* (1846), in enige mate aangevuld met de *Mededeelingen en Berigten* van de *Geldersche Maatschappij van Landbouw*. De hierin opgenomen gegevens geven zicht op de hoeveelheden dagloners, landbouwers en karrenlieden, waardoor kan worden

² R.A.G., *Bataafs-Frans archief*, inv.nrs. 2665-2670. De gegevens over Westervoort en Wehl zijn onvolledig. Dit komt door de staatkundige constellatie: in 1807 gingen de enclaves over naar het Koninkrijk Holland (Traktaat van Fontainebleau, 11 november 1807).

³ Van Zanden, *Registres Civiques*, 53-55. De auteur wijst op de verwarring die kan ontstaan door het onduideliken van de registratie, het tijdstip waarop dit plaatsvond, namelijk in de zomermaanden met veel migratie en mobiliteit, de slechte systematiek van het registreren, de vertaalproblemen ('laboureur'), de onnauwkeurige vermelding van slechts één hoofdberoep (beroepscombinaties worden niet gegeven) en onnauwkeurige geboortedata.

⁴ Van Zanden, *Volkstelling*, 54.

⁵ R.A.G., *Bataafs-Frans archief*, inv.nrs. 7535-7547. Slechts het kanton Doesburg (Angerlo), kanton Gendringen (idem); kanton 's-Heerenberg (Bergh) en het kanton Zeddam met Wehl.

⁶ Trienekens, *Integrale geschiedenis*, 232. De auteur noemt met name de bevolkingsregisters en volkstellingen een moeilijk te hanteren bron, vanwege een 'willekeurige registratie'.

voorkomen dat voor deze drie beroepsgroepen alle bevolkingsregisters moeten worden nagelopen. Omdat we al over aanwijzingen beschikten dat het wemelde van dagloners of -huurders en landbouwers en deze een groot deel van het bestand gingen uitmaken, is deze telling geïncorporeerd. Men rept over *landbouwers-huisgezinnen*, *dagbuurders-huisgezinnen* en *karremans-huisgezinnen*. Deze laatste groep was echter betrekkelijk klein. Voor de overige beroepen zijn de bevolkingsregisters wel nageplozen.

In tabel 4.1 zijn de beroepen, die in bijlage E uitgebreider staan vermeld, verdeeld in vier sectoren.⁷ Zodoende is het mogelijk om voor een groot deel van de negentiende eeuw na te gaan welke beroepen existeerden en op welke wijze arbeidskrachten in het productieproces werden ingeschakeld. In de categorie *overigen* zijn per sector de beroepen vermeld die minder dan vijf keer voorkwamen.

Bij onze vraagstelling doet het er minder toe of iemand in loondienst was of zelfstandig aan de kost kwam. Daarom zijn deze beroepsbeoefenaren bij elkaar gezet. Daarnaast kan de categorie *arbeiders* een mogelijke vertekening geven. Niet altijd werd exact genoteerd of het hier om een persoon handelde die in de landbouw of in de industrie werkte. Dit werd pas duidelijker toen men het woord *industriearbeider* ging hanteren of een nadere omschrijving gaf, zoals te Gendringen voor de toen aanwezige ijzerfabricage in Ulft, met typische beroepen als *zand-* of *leemvormer*, *plaatwerker* en dergelijke. De ambtenaren van de diverse gemeenten, hanteerden pas veel later in de negentiende eeuw voor de steenindustrie een andere beroepsomschrijving en vermeldde toen *steenfabrieksarbeider*. Het getal arbeiders, afgebeeld in tabel 4.1, is gebaseerd op de expliciete vermelding *arbeider* in de registers.⁸

Voor de aanduiding *dagloner* mag zonder meer worden aangenomen dat het handelde om lieden die werkten in de landbouw, alhoewel we ook hier een verschuiving zien optreden als rond 1875 de vermelding hiervan (heel soms) vergezeld ging van een nadere omschrijving als *ijzer-*, *steen-*, *pannen-*, *los-*, *veld-* en (veel) *fabrieksarbeider*. Tegelijk valt een tendens waar te nemen dat het woord *dagloner* werd vervangen door *land-* of *veldarbeider*. In een aantal Liemerse gemeenten vermeldde men alleen *boerenarbeid*. Dit verschil in status zal niet denkbeeldig zijn geweest, omdat de benaming *arbeider* een iets hoger aanzien gaf dan *dagloner*. Deze wijze van registratie verdween, evenals elders, in de loop van de negentiende eeuw, ten gunste van *arbeider* of *losse arbeider*.⁹ Een ander obstakel betreft de ook sporadisch genoteerde categorie van de als hoofdbewoner aangeduide *bakkersknecht* en *timmerknecht*. Daarom staan zij bij het aantal *bakkers* of *timmerlieden* vermeld. Een verandering in de beroepsstructuur zien we met de komst van *spoorwegpersoneel*, *expediteurs*, *commissionairs-* of *handelsagenten* en dergelijke.

7 Informatie C.B.S. In 1869 en 1879 zijn geen beroepstellingen gehouden. Pas in 1889 werden de Liemerse gemeenten Bergh en Gendringen meegenomen. De tellingen van 1909 bevatten gegevens voor alle gemeenten. In 1920 zijn er in het geheel geen gemeentelijke uitkomsten verschenen. Over 1930 en 1947 zijn uitkomsten beschikbaar voor alle gemeenten (in de telling van 1889 is voor het eerst een verdeling gemaakt van de beroepsbevolking naar hun positie in het bedrijf).

8 In de gemeenten Angerlo, Gendringen en Zevenaar was dit heel duidelijk.

9 Trienekens, *Integrale geschiedenis*, 234 en Bieleman, *Boeren*, 127. De auteur veronderstelt dat een toename van de groep 'los arbeiders' duidt op een zekere mate van 'proletarisering van de samenleving'.

Tabel 4.1 Beroepsstructuur (gezinshoofden m/v) de Liemers naar hoofdcategorie, absoluut en in % (1808, 1845 en 1875)

categorie	1808	1845	1875
<i>Landbouw en visserij</i>			
boeren- of bouwlieden	613	681	703
dagloners	1041	2869	1408
overig	g.o.	26	28
subtotaal	1654 (79%)	3576 (66%)	2138 (42%)
Nijverheid			
arbeiders	g.o.	20	80
steenarbeiders	g.o.	290	635
(grof-hoef)smeden	22	56	111
kleermakers/modistes	43	106	196
metselaars	6	45	135
schoenmakers	32	98	108
timmerlieden	45	93	253
klompenmakers	-	54	141
wevers	47	68	29
bakkers	17	37	79
slagers	17	18	59
fabrikanten	5	7	11
overig	34	128	155
subtotaal	268 (13%)	1020 (19%)	1992 (40%)
Economische diensten			
kar-voerlieden	43	337	214
kooplieden	11	47	84
schippers	-	35	58
winkeliers	g.o.	42	64
tappers	55	64	46
overig	3	40	55
subtotaal	112 (5%)	565 (10%)	521 (10%)
<i>Maatschappelijke diensten</i>			
ambtenaren	30	42	96
commiezen	g.o.	66	67
geneeskundigen	7	8	13
geestelijken	13	23	30
overig	21	71	74
subtotaal	68 (3%)	210 (4%)	280 (6%)
zonder/onbekend	g.o.	79 (1%)	95 (2%)
Totaal	2102	5441	5026
Bevolking	15229	28007	32019

Bron: R.A.G., Bataafs-Frans archief inv.nrs. 2674-2724; Statistieke Beschrijvingen (1807-1808) en Bevolkingsregisters Liemerse gemeenten, (1838-1850, en 1862-1884 enz.; gemeente Duiven Volkstelling (1850) en Bevolkingsregister vanaf 1880, i.v.m. ontbrekende gegevens uit dit register voor 1875; informatie 'Provinciale Bladen'; 'Verzamelde en uitgegeven patenten Gelderland' per gemeente; 'Enquête 1848'; Gemeenteverslagen vanaf 1851 (eerst in 1866, opgave beroepen, om de vijf jaar, soms zeer onvolledig); 'Staat der bevolking en van het vee' (1846); 'Mededeelingen en Berigten' (1852-1888). Het aantal 'behoefigen' of 'bedeelden' is buiten beschouwing gelaten. In 1808 waren dat er 588, in 1875 1400. De categorie 'werkboden', 'dienstboden' of 'dienstmeiden' vormt eveneens een grote groep, maar was geen 'gezinshoofd'. Zij verbleven meestal voor kortere tijd op het onderzochte adres.¹⁰

In de tabel is per steekjaar een verdeling gemaakt in vier sectoren. Hierbij blijkt dat de sector landbouw/visserij aanvankelijk de grootste groep vormde, gevolgd door de sector nijverheid en economische en maatschappelijke diensten, een verdeling die voor de decennia er na aan verandering onderhevig was. Zo was aan het begin van de negentiende eeuw van de in totaal 2102 beroepsbeoefenaren bijna 50% dagloner, op de tweede plaats gevolgd door 613 landbouwers (29%). Werden er meerdere of combinaties van beroepen per gezinshoofd vermeld, dan is het eerste beroep als doorslaggevend aangemerkt. Wat duidelijk wordt, is dat de hier aangehaalde beroepen primair verwijzen naar een productie voor de eigen lokale behoeften. In deze tabel staan niet alle beroepen vermeld. Voor de categorie *overig* wordt verwezen naar bijlage E, waar voor de jaren 1845 en 1875 een verzameling voor nogal uiteenlopende beroepen is samengesteld die, naarmate de tijd voortschreed, nog diverser werd. Deze beroepen geven eerder een negentiende eeuwse indruk dan een verwijzing naar lang vervlogen tijden. Echte verdwenen beroepen, die Slicher van Bath voor 1795 vond bij zijn onderzoek in Overijssel, zien we hier niet.¹¹

Als we de beroepen vergelijken met het totaal aantal inwoners, dan komen sommige beroepen in een wat vreemde verhouding te staan. Voor een groot deel van de Liemers, werden slechts drie kuipers getraceerd, een constatering die verwijst naar het hiervoor aangehaalde onderzoek van Slicher van Bath waar is vastgesteld dat dit aan de levensmiddelenhandel gerelateerde beroep meer in steden voorkwam. We moeten ze dus buiten de Liemers zoeken. Metselaar was ook zo'n stedelijk beroep.¹² De Liemers telde er maar vijf, van wie drie in Gendringen. Maar hierbij kan ook hebben meegespeeld dat veel huizen toen nog uit leem waren opgetrokken, ook wel 'getuunde' huizen genoemd. Deze beroepscategorie zal dan ook meer in de omliggende steden en in het nabij gelegen Duitsland hebben gewerkt.¹³ Met name het Duitse Ruhrgebied maakte vanaf 1870 een forse groei door. Zeven geneeskundigen op ruim 15.000 inwoners lijkt voor die tijd tamelijk riant te zijn geweest. Maar het waren vooral *chirurgijns*, *heelmeesters* en zelfs *pispropheten*. De status van een *medisch doctor* was in 1808 alleen weggelegd voor een in Zevenaar woonachtige geneesheer.

Dat de Liemers een grote groep landbouwers telde, hoeft niet te betekenen dat we hier te maken hebben met een traditionele beroepsstructuur. De tegenstelling traditionele landbouw versus moderne industrie, die voor de eerste helft van de negentiende eeuw wel is gehanteerd, wordt door mij niet overgenomen. Ook in deze periode, toen de landbouw nog niet wetenschappelijk werd gestuurd, hebben, zoals Roessingh en Schaars aantoonde, veel boeren empirisch en innovatief opererend geprobeerd meer uit de grond te halen, waarbij kennis van generatie op generatie werd doorgegeven.¹⁴ Pas na analyse van de inkomensontwikkeling van de boeren en

10 Voor Bergh en Gendringen, zie tabel 4.3 onder 'huiselijke diensten'.

11 Slicher van Bath, *Samenleving onder Spanning*, 124-125. De auteur noemt als 'verdwenen' beroepen: 'pruikenmakers', 'pennensnijders', 'mulendrukkers', 'klepperman', 'ratelwacht', enz.

12 *Ibidem*, 139.

13 *Ibidem*, 139 e.v.

14 Roessingh en Schaars, *Gelderse Landbouw*, 70-72, zie ook de recensie van H. de Vries, in: *BMGN*, jg. 113, afl. 1 (1998) 118-120.

hun bedrijfsvoering, die hierna aan de orde komen, kunnen nadere uitspraken over de traditionaliteit of moderniteit van de Liemerse boeren worden gedaan.

De *Staat der bevolking en van het vee* uit 1846 bevat echter wel enige aanwijzingen. In de primaire sector tellen we 19% landbouwers, ruim 80% dagloners en 1% 'overig'.¹⁵ Op provinciaal niveau lag dit op respectievelijk 19 en 64%, terwijl 17% bij de 'karrelieden' werd ingedeeld.¹⁶ De regio Liemers beschikte toen, in de primaire sector, over hetzelfde percentage *landbouwers* als geheel Gelderland namelijk 19%.¹⁷ Daarnaast huisvestte deze regio, in vergelijking met heel Gelderland, een fors aantal *dagloners*, namelijk 80% tegenover 64%.¹⁸ Op basis van gegevens uit 1846 en van zes gemeenten rond de eeuwwisseling kunnen we nu al vaststellen dat de meeste grond werd gepacht en grondbezit van 30 ha. of meer tot de zeldzaamheid behoorde. In hoofdstuk V zal blijken dat we te maken hebben met veel kleine- of *keuterboeren* die de grond pachtten en over kleine bedrijfjes beschikten.

Van de 703 genoteerde *boeren-bouwlieden* in 1875, bleek een klein aantal *takbaksplanter*. Of dit nu allemaal redelijk zelfstandige landbouwers waren lijkt, zoals we ook hiervoor al zagen, niet helemaal zeker. Aan het begin van de twintigste eeuw beschikte de Liemers, op het Rijk van Nijmegen en het land van Maas en Waal na, over het kleinste aantal landbouwers, namelijk 13% en werkten in de primaire sector in de Liemers toch nog de meeste *landarbeiders* van heel Gelderland: 75% tegen 57% elders in de provincie.¹⁹

Afgaande op de beroepen lijkt de nijverheid aanvankelijk een vrijwel uitsluitend ambachtelijk karakter gedragen te hebben en vooral op de plaatselijke verzorging gericht te zijn geweest. *Secundaire nijverheid* dus. Voor onze probleemstelling is vooral van belang de aan- of afwezigheid van *primaire nijverheid*, waarbij de afzet buiten de lokale markt centraal stond. Dat brengt ons op het spoor van de Liemerse fabrikanten. In tabel 4.1 staan voor 1808 5 fabrikanten vermeld. Allen waren gelieerd aan de steenfabricage. In Zevenaar stond een hoeden- of knopenfabrikant genoteerd, maar die moet een armetierige bedoening hebben bestierd. Van de twee werknemers die vanaf 1773 stonden vermeld, was in 1815 alleen de eigenaar overgebleven, ijverig geholpen door zijn kinderen. In Gendringen werd al melding gemaakt van een *ijzerfabrikant*, waarmee de eigenaar van de in 1754 opgerichte ijzerhut werd bedoeld. In het *Supplement op de Nijverheidsstatistiek* (1816) staat het uitgebreider beschreven: ... *niet meer in de vorigen bloei door de nijverheid van [...] fabrieken op de grenzen van het Pruisisch territorium*. De fabriek bood toen werkgelegenheid aan 33 à 40 werknemers.²⁰

15 Deze gegevens berusten op tellingen van de 'Afdeeling Lijmers', zonder Hummelo-Keppel en Steenderen. De gegevens van Bergh en Gendringen, die in de 'Staat der bevolking en van het vee' tot de IJsselstreek werden gerekend, zijn hier bijgeteld. De kar- of voerlieden staan vermeld bij 'economische diensten'.

16 Bieleman, *Gelderse Landbouw*, 57 en Brusse, idem 120, voor een vergelijking tussen de verschillende Gelderse regio's.

17 *Staat der bevolking en van het vee*, passim.

18 Bieleman, *Gelderse Landbouw*, 57.

19 Brusse, *Gelderse Landbouw*, 120.

20 Damsma e.a., *Supplement*, 35.

Veel van de hier aangehaalde bedrijfjes waren niet groot, niet gemechaniseerd en bezaten tussen de 1 tot 10 arbeiders.²¹ De steenfabrieken maakten hierop een uitzondering. De steen- en pannebakkerij van Brandts in Angerlo mag zeker als groot worden aangemerkt, want hier werkten in 1816 maar liefst 33 arbeiders, een aantal dat zou toenemen tot 165 in 1855.²² De steenbakkerijen, werden in het leven geroepen door vermogende landeigenaren, die stonden vermeld als *landbouwer of rentenier*, soms in combinatie met (steen)fabrikant.²³

Bij nader inzien verwijst de aanduiding *fabrikanten* in 1845 nog naar lieden die een klein bedrijfje leidden, dat meestal was gelieerd aan de landbouw. We zien wel een nieuwe *hoeden- en azijnfabrikant* in Zevenaar. In Bergh verbleven een *zevenfabrikant* en een *steenbakker-fabrikant*. De derde gemeente die fabrikanten binnen haar grenzen huisvestte en hier melding van maakte, was Gendringen met twee *fabrikanten*. De door de eerste fabrikant opgerichte gieterij werd pas echt van belang in de loop van de negentiende eeuw, een ontwikkeling waar we in hoofdstuk V op terugkomen. In Angerlo noteerde men voor deze periode één *fabrikant*, terwijl in de gemeente Herwen en Aerdts slechts van één (*tabaks*)fabrikant sprake was.²⁴

Vooruitlopend op een nadere beschouwing over de industriële activiteiten in de Liemers kunnen we uit de gegevens van bijlage J, afleiden dat te Westervoort in 1852 op de steenfabrieken 30 en respectievelijk 168 man aan de kost kwamen. In de steenfabrieken te Angerlo werkten tussen 1845 en 1855 respectievelijk 100 en 165 arbeiders. Ook in de gemeenten Herwen en Aerdts en Pannerden (40 werknemers) vonden veel arbeiders een bestaan in de baksteenindustrie. Op basis van een gemiddelde van 35 arbeiders op een steenfabriek mag dit als veel worden aangemerkt, maar hier maakten óók vrouwen en kinderen deel van uit. Meestal waren deze steenfabrieken kleiner en verdwenen ze na een aantal jaren, door verkoop, verval of een lege kleiput: men was uitgebakken. Omstreeks 1845 zien we nog twee calicotweverijen, waar meer dan 40 arbeiders werkten, namelijk in de gemeenten Bergh en Wehl. Zij waren echter niet gemechaniseerd, een fenomeen dat toen voor de hele Liemers gold. De tweede gebruikte wel erg goedkope arbeidskrachten, door het inschakelen van wezen. Hierdoor tellen we alleen voor dit peiljaar veel wevers (68), in 1875 was dit aantal met ruim de helft verminderd. De calicotfabricage verdween namelijk snel vanwege de ontwikkelingen die zich voordeden in de textielnijverheid.

In de Liemers verbleef in 1845 een groot aantal schoenmakers. Op een bevolking van 25.500 inwoners, betekende dit één schoenmaker op 260 inwoners.²⁵

21 Van Petersen, *Oude Ambachten*, passim.

22 Deze fabriek kwam hierna in handen van G. Dibbets.

23 Zoals wed. Van Embden, Van Heukelum en P. Kemmelings die om een vergunning voor een op te richten steenfabriek vroegen.

24 N.A.H., *Correspondentie 1841 e.v.* Minder fortuinlijk was P. Keizer die rond deze tijd een sigarenfabriekje van de grond trachtte te krijgen in deze gemeente, maar geen vergunning kreeg omdat hij in het opsporingsregister van justitie voorkwam. Keizer was tot 7 dagen hechtenis veroordeeld.

25 Slicher van Bath, *Samenleving*, 141 en Bieleman, *Boeren*, 110. Het aantal schoenmakers liep in zowel Overijssel als Drente aan het einde van de achttiende eeuw terug.

Vermoedelijk zal men aan omliggende steden hebben geleverd. Het aantal klompenmakers (54) dat toch het schoeisel voor het merendeel van de bevolking zal hebben geleverd, was namelijk de helft minder. Het kleine aantal koperslagers en horlogemakers verwijst volgens Slicher van Bath wel naar een plattelandsstructuur. Het eerste beroep had alleen in de steden voldoende afzet, voor het platteland waren dergelijke producten te duur en de horlogemaker of reparateur had een gespecialiseerd beroep.²⁶

Het grote aantal werknemers van de steenfabrieken in de Liemers is niet zo verwonderlijk en zal een toename van het aantal notities van het beroep (*steenarbeider*) hebben veroorzaakt in de bevolkingsregisters. Deze tak van nijverheid concentreerde zich in de Liemers in een aantal gemeenten: Angerlo, Herwen en Aerd, Pannerden en Westervoort. In Angerlo werkten in 1855 al 165 arbeiders op de steenfabriek, gevolgd door Westervoort met bijna 200 werknemers. In de gemeente Herwen en Aerd werkten in 1851 50 arbeiders op 2 steenfabrieken een aantal dat tussen 1900 en 1912 zou toenemen van 478 werknemers tot 618 werknemers op 10 steenfabrieken. Van deze werknemers bestond voor de hier genoemde jaren een groot aantal uit *jeugdigen* en *kinderen*.²⁷ De twee steenbakkerijen in Pannerden boden werk aan 100 arbeiders. In Angerlo (7) en Westervoort (3) gaven de tien fabrieken, vallend onder de categorie 'fabricage van aardewerk, glas, kalk en stenen' werk aan respectievelijk 400 en 135 arbeiders. De zeven verspreid gelegen steenbakkerijen in Gendringen boden werk aan 129 arbeiders. Eind jaren vijftig, begin jaren zestig van de twintigste eeuw, werkten 1100 arbeiders in de Liemers in deze 'tak van nijverheid'. In de gemeente Angerlo verdienden toen 250 werknemers (inclusief die bij een dakpannenfabriek) de kost in deze industrie, waaruit duidelijk wordt dat deze enigszins was teruggelopen, terwijl die in Westervoort was toegenomen met 90 arbeiders. In deze gemeente is het aantal werknemers dat in de afgeleide werkgelegenheid (betonindustrie) een boterham verdiende, meegeteld. In Zevenaar was het aantal werknemers dat een bestaan vond in de steenfabricage het kleinst van de gehele Liemers.

In Gelderland vond een relatief aanzienlijk deel van de beroepsbevolking een bestaan in de baksteenindustrie, vanwege haar ligging aan de grote rivieren. Door een toen stijgende vraag naar bakstenen en klinkers door de (landelijke) wegenaanleg, de te bouwen fortificaties en de productie van stenen die indirect te maken had met de spoorwegaanleg, zoals voor stationsgebouwen, pijlers en dergelijke, groeide de productie. In 1866 werkten van de in totaal 6493 werknemers in de baksteenindustrie in heel Nederland, 4246 volwassen mannen in Gelderland, naast 552 vrouwen en 1907 kinderen. Deze aantallen lagen een kleine vijf jaar hierna nog in dezelfde orde van grootte.²⁸

²⁶ *Ibidem*, 142-143.

²⁷ Janssen, *Baksteenfabricage*, 446 e.v.

²⁸ Van IJsselsteijn, *Fabrieksarbeid gehuwde vrouwen*, 57-62 en Janssen, *Baksteenfabricage*, 398-399 en 409 en 410. Voor de jaren 1866 en 1871, zat slechts 1% verschil tussen de volwassen werknemers en het aantal jeugdigen; N.A.W., *Gemeenteverslag*, 1856.

Sommige fabrikanten zijn te traceren met behulp van de hinderwetbescheiden, maar deze namen corresponderen niet altijd met de gegevens uit de bevolkingsregisters, zoals blijkt uit de informatie over de Wehlse burgemeester. Hij bleek behalve als *gemeenteontvanger*, zoals hij in het bevolkingsregister vermeld werd, ook enige tijd te opereren als *calicotfabrikant* te Wehl en *pannenbakker* te Didam, alvorens een verdere bestuurlijke carrière zijn ambities zouden stillen.

Soms was een aantal *fabrikanten* wel heel snel verdwenen, zoals in Gendringen, of hadden gewoon domme pech, zoals de tweede Zevenaarse hoedenfabrikant.²⁹ Na eerst werk te hebben gegeven aan vijf knechts, brandde zijn zaak tot de grond toe af en bleef er alleen werk over voor hem en zijn kinderen. In 1849 werd over zijn bedrijf nog veelbetekenend genoteerd ... *sterk afgenomen*.³⁰ Niet helemaal zeker is de ondernemingslust van de hier woonachtige *aziïnfabrikant*. Vermoedelijk droeg hij zijn bedrijfje al snel over aan de andere *brouwer* en *aziïnfabrikant*. Deze kreeg het met het gemeentebestuur aan de stok want het bedrijf stond te dicht langs de straatweg. Over uitbreiding viel niet te praten. De eigenaar vertrok al spoedig met de noorderzon.³¹

Zoals al eerder is opgemerkt, hebben we bij het bevolkingsregister waarschijnlijk te maken met een vervuild bestand. De daling van 62% in 1845 naar 42% in 1875 bij de landbouw en de toename van 21% naar 40% bij de nijverheid verwijst naar een zekere onevenwichtigheid in de registratie en dient dus omzichtig te worden benaderd.

Er zijn aanwijzingen dat industriearbeiders werk hadden in een steenfabriek of in de ijzergieterij in Gendringen, maar daarnaast een klein stuk land bewerkten of boerenarbeid verrichtten zodat ze in beide sectoren geplaatst kunnen worden. De werkgelegenheid bij de in opkomst zijnde ijzerindustrie in Gendringen viel in vergelijking met de steenindustrie lager uit. De registers vermeldde voor 1875 slechts 66 *arbeiders*, een aantal dat zou toenemen tot bijna 300 rond 1890. Inmiddels had zich in deze gemeente een tweede fabriek gevestigd, namelijk de emailleer- en ijzergieterij van Becking en Bongers.

Concluderend kunnen we vaststellen dat de meeste fabrikanten in de Liemers over kleine en nauwelijks innovatieve bedrijfjes beschikten, met twee uitzonderingen: de steen- en ijzerindustrie. Toch stelde ook deze nijverheid in de hier gehanteerde peiljaren nog niet veel voor. De mechanisatie kwam in de steenindustrie langzaam op gang, het bleef bij ambachtelijk stenen bakken. De ijzergieterij, gelokaliseerd in de gemeente Gendringen, verschaftte wel steeds meer werkgelegenheid voor de nabije omgeving, maar ook hier heb ik de indruk dat er maar weinig moderne elementen waren terug te vinden. Veelbetekenend zijn de opmerkingen uit de jaren twintig van de twintigste eeuw, toen een onderzoek werd verricht naar de loonontwikkeling in diverse Nederlandse bedrijven. De informatie die direc-

29 N.A.Z., *Hinderwetvergunningen*, 1860 e.v. Hier kan ook nog worden verwezen naar de 'speelkaartenfabriek' (1860) in Zevenaar, die korte tijd aan 50 arbeiders werk bood, maar vier jaar later werd verplaatst naar Arnhem wegens 'ontploffingsgevaar' en een afgekeurde 'gasinstallatie'.

30 Van Petersen e.a., *Oude Ambachten*, 138-139.

31 Janssen, *Om het dagelijks brood*, 204.

teur I. Housz van de toenmalige gieterij gaf loog er niet om; ... een 18de eeuwse werkplaats, [...] geen gejaag van machines, [...] een werkmethode die past bij de halfboersche, bedachtzame en spierkrachtige fabrieksbevolking en ... een bedrijf dat niet met zijn tijd, dien van de mechanisatie, is meegegaan.³²

Rond 1875 telde de Liemers 11 fabrikanten. In Westervoort verbleef een zevenfabrikant. In Bergh stond pannenfabrikant geregistreerd en in Duiven twee steenfabrikanten. In Gendringen verbleven op dat moment drie fabrikanten in ijzer- en machinerieën.³³ In Wehl verbleven drie fabrikanten, terwijl in Didam, in 1875, sprake was van een lichte euforie toen men schreef [...] eindelijk eene fabriek, waar pannen- en vloerstenen vervaardigd worden, door de uit Utrecht afkomstige pannenfabrikant. Waarschijnlijk refereerde men onbewust aan het vier jaar eerder genomen initiatief in deze gemeente tot oprichting van een steen-pannenfabriek, maar dit verliep uiteindelijk minder succesvol. Ook nu zaten er kleine steenbakkerijen tussen zoals die van een Wehlse steenbakker. Er werkten krap 12 man, waaronder 4 jongens. Over deze fabriek was al in een eerder stadium vermeld ... de fabriek heeft niet meer het debiet van vorige jaren. Hiermee is niet gezegd dat in de hiertussen gelegen periode nauwelijks of geen pogingen werden ondernomen om een fabriek(je) van de grond te krijgen. Uit plaatselijke studies weten we dat zij soms voor enige werkgelegenheid konden zorgen, maar dit was meestal van tijdelijke aard en soms waren het producten voor de plaatselijke markt, zoals blijkt uit bijlage J.

Rond 1900 verschenen nieuwe bedrijven. De bevolkingsregisters geven dan voor Bergh en Gendringen de volgende ondernemers prijs: een machinefabrikant, vijf uit Duitsland afkomstige fabrikanten samen met twee steenfabrikanten en een rietmeubelfabrikant. De gemeente Didam moest het voorlopig doen met een strohulzenfabrikant. Eveneens aan het begin van de twintigste eeuw verschenen in Zevenaar een vleeswaren-, een zuivel- en een chemisch fabrikant, die de oprichter van een inktfabriek werd. De laatste twee fabrikanten kwamen uit Duitsland, evenals een in 1910 uit Keulen afkomstige tabakshandelaar.³⁴ In Westervoort verbleven een cementfabrikant, terwijl de tweede fabrikant eveneens uit Duitsland kwam. Deze laatste fabrikant had slechts voor twee jaar een vaste woon- en verblijfplaats in Westervoort. Duiven kende toen slechts twee fabrikanten: een steen- en een pannenfabrikant. In de gemeenten Herwen en Aerdt en Pannerden woonden gedurende de eerste decennia van de twintigste eeuw negen steenfabrikanten.³⁵ Een stoelenfabrikant bleef slechts drie jaar. Opvallend is de Duitse achtergrond van 8 van de 28 hier getraceerde ondernemers.³⁶

32 Matthijssen, *Loonenquete*, 87.

33 Van deze drie broers was B.A. Reigers oorspronkelijk advocaat (Arnhem) voordat hij mede-eigenaar van de DRU werd.

34 N.A.Z., *Gemeenteverslag* 1926. In de inktfabriek 'Gimborn', werkten voor de Tweede Wereldoorlog 26 mannen en 12 jongens.

35 Omdat in de gemeente Herwen en Aerdt de bevolkingsregisters de periode 1900-1915 bestrijken, was op te maken dat twee 'steenfabrikanten' in resp. 1904 en 1908 al waren vertrokken naar Duitsland, nl. J.W. Pe(c)ters en J.A.H. Zaaier.

36 Dit gold ook voor H.J. Buschhammer en zijn zoon W.C. Buschhammer, die in 1919 een vergunning krie-

Wat zegt deze beroepsgroep nu over de mate van moderniteit van de beroepsstructuur van deze regio? Voor de gehele negentiende eeuw was sprake van een stijgend aantal ondernemers, die het meestal niet lang volhielden, maar waarvan de verscheidenheid toenam. Hun initiatieven betroffen niet alleen de steen- en ijzerfabricage. De gehanteerde productiewijze was niet overal gemechaniseerd en de afzet betrof slechts de plaatselijke markt, alhoewel dit voor de steen- en ijzerfabrieken niet gold. In de ijzerfabricage is eveneens opvallend dat al in een vroeg stadium werd gedifferentieerd naar functie in het arbeidsproces, een gegeven dat we bij andere bedrijfstakken maar sporadisch aantreffen. De ontwikkelingen in de ijzer- en steennijverheid en de betrekkelijk late komst van een enkele chemische- of inktfabrikant, voegde hier nog niet veel aan toe, maar van een eenzijdige ontwikkeling was ook geen sprake.

De aantallen vermeld onder 'economische- of maatschappelijke diensten' tonen duidelijk aan dat deze sectoren in de toenmalige samenleving nog geen grote rol vervulden. Deze wel eens als *restcategorie* aangeduide dienstensector, vervulde in de eerste helft van de negentiende eeuw ook landelijk een kleine rol. Om veranderingen te kunnen waarnemen is met name ingezoomd op de internationale handel en transport.³⁷ Van stapelmarkt noch koloniale handel was in de hier geanalyseerde regio sprake. De Rijnvaart zal, vermoedelijk vanwege de doorvoer van uit Rotterdam voortgekomen producten en vanwege de grenspassages, wel voor activiteit hebben gezorgd in Lobith-Tolkamer (gemeente Herwen en Aerdts). De aanwezigheid van een haven bracht wel enige ambtelijke werkzaamheden met zich mee, maar niet overdreven veel. Gedurende de jaren twintig en dertig van de negentiende eeuw maakte deze Rijnvaart een forse groei door, ondanks een conservatief beleid van een stimulering van de stapelmarkt ten gunste van de Amsterdamse en Rotterdamse handel. Deze toenemende bedrijvigheid zien we in de Liemers niet terug in het in bijlage E vermelde aantal *schippers* of *sloeproeiers*, of het aantal *ambtenaren* en *expediteurs* (midden negentiende eeuw). Een groep van 66 *commiezen*, duidt hier wel op. Daarnaast waren er ook andere ontwikkelingen verantwoordelijk voor een toename van deze beroepsgroep, zoals de komst van de (internationale) spoorlijn in 1856. Voor Gendringen weten we dat in de tweede helft van de negentiende eeuw werd begonnen met een verbetering van de bevaarbaarheid van de Oude IJssel.³⁸ Toch lijkt het te vroeg om te spreken van een algemene impuls voor de economische structuur voor deze regio, want het aantal onderwijsgeevenden, die voor een verdere ontwikkeling moesten zorgen, was niet bijzonder groot als we het aantal (hoofd-hulp)onderwijzers van 1845 en 1875 tegen de totale bevolking afzetten. Dit betekende in 1845 1 leerkracht op bijna 1500 inwoners en rond 1875 een leerkracht op bijna 1000 inwoners.

gen om met de sigarettenfabriek 'Turmac' te beginnen. De zoon van Herman Buschhammer was eerst 'koopman' en werd later Duits vice-consul in Zevenaar. De technische leiding van het machinepark vertrouwden zij toe aan de in 1920 uit Trier afkomstige 'Werktuigkundige en machinemeester' J.P. Orth.

³⁷ Van Zanden en Van Riel, *Nederland 1780-1914*, 185-194.

³⁸ Gendringen, ETI-rapport, 4-5.

Rond het midden van de negentiende eeuw krijgen we eveneens meer gegevens binnen over beroepen die vallen in de categorie ‘diensten’. Ook komen we (nieuwe) beroepen tegen, als *rijks* of *-gemeenteontvanger*. In deze periode zien we in Zevenaar *gerechtsdienaren*, omdat hier, tot ons volgende peiljaar, een kantongerecht was gehuisvest. Het aantal rooms-katholieke geestelijken (pastoors en kapelaans) was fors, maar op een nagenoeg katholieke bevolking verklaarbaar. Het veel kleinere aantal dominees, was hoofdzakelijk gelokaliseerd in gemeenten als Zevenaar, Didam, Angerlo, Westervoort en Gendringen. Het proces van katholieke emancipatie lijkt zich af te tekenen in de toename van het aantal geestelijken die in 1875 werden geteld. Deze vermeerdering moet op het conto van de katholieken worden geschreven. Voor de jaren 1845 en 1875 zien we één geestelijke op bijna 1100 inwoners.

4.2.2 Een agrarische structuur

Onder de Liemerse beroepsbeoefenaren in 1808, 1845 en 1875, zien we een fors aantal *landbouwers*, *landarbeiders* en *dagloners*, met gezamenlijke percentages van 79%, 66% en 42%. De landelijke uitkomsten van de beroepsstructuur voor 1849 en 1909, tonen aan dat het aantal mannen dat werkzaam was in respectievelijk de landbouw rond 1850 op 44% lag, voor de nijverheid op 24% en voor de diensten op 31% uitkwam. In 1909 lagen deze percentages achtereenvolgens op 28%, 39% en 33%. In Gelderland lagen deze percentages rond 1850 op 57% voor de landbouw en voor veel Gelderse plattelandsgemeenten op 66%.³⁹ We zien nu dat het percentage werkenden in de landbouw in de Liemers hier dicht bij in de buurt lag.

In zijn onderzoek naar de Gelders landbouw, in de periode 1850-1920, vond Brusse een verschuiving ten gunste van de middengroepen. De boeren met één paard namen toe, ten koste van de grotere boeren, maar weer minder snel dan de landarbeiders of dagloners. Deze sociale verandering duidde er op dat vele kleine boeren een zelfstandig bestaan realiseerden.⁴⁰ De term *dagloner* werd in sommige gemeenten nog gehanteerd, maar in de tweede helft van de negentiende eeuw stapten sommige gemeenten over op het vermelden van een combinatie van *arbeider* met *dagloner*. In sommige gemeenten stond er nog wel eens *boerenarbeid* naast vermeld. Dat het merendeel van de beroepsbevolking dagloners en of arbeiders waren mag dan duidelijk zijn, de veranderingen tussen het begin, het midden en eind van de negentiende eeuw duiden al wel op een slinkend aantal dagloners, waarvoor het woord *arbeiders* in de plaats kwam. Vermoedelijk duidde dit op een toenemende verscheidenheid aan werkzaamheden, met name in de zich uitbreidende steenindustrie, of een verandering in de dienstensector, waarbij kan worden gedacht aan handel, communicatie en infrastructuur. Met name ambachtelijk

³⁹ Bieleman, *Gelderse Landbouw*, 62. Hierbij is ook de groep van niet gespecificeerde arbeiders en dagloners tot de landbouw gerekend. Dit percentage is van toepassing op 103 Gelderse plattelandsgemeenten.

⁴⁰ Brusse, *Overleven*, 119-121.

ke beroepen komen duidelijk naar voren. Het aantal zelfstandige landbouwers of bouwlieden bleef stabiel.⁴¹

Al met al kan deze ontwikkeling niet verbloemen dat de agrarische beroepen in de Liemers overheersten. Eén van de Liemerse gemeentebesturen schreef aan het begin van de negentiende eeuw: ... *de substituten van de meeste ingezetenen bestaat door voortbrengselen van den grond* en in 1865: ... *de ambachten welke in de gemeente uitgeoefend worden bestaan waaraan de ingezetenen behoeften hebben*.⁴² Ook de andere gemeenteverslagen geven voor de hier onderzochte periode keer op keer onder de rubriek *beroepen- of oeconomisch overzicht* weer: ... *de landbouw maakt het hoofdmiddel van bestaan uit, voorts vindt men hier gewone ambachten*. Maar verschilde deze opmerking nu zoveel met een gezegde uit de *Statistieke Beschrijvingen* uit 1808? (...) *Manufacturen en fabrieken heeft men in de Liemers niet ... en ... men heeft geen wederkerige handelsbetrekkingen tot de overige delen des Rijks*.

De hier getraceerde fabrikanten vertoonden door aanloopperikelen of slechte bedrijfsvoering vluchtgedrag. Sommigen gaven er al na een aantal jaren de brui aan, terwijl de producten binnen de plaatselijke afzetmarkt bleven. De van oudsher aanwezige ijzer- en steenfabrieken, kampten met seizoenschommelingen en een wisselende vraag. Rond 1816 was in de Liemers slechts een handvol steenfabrieken operationeel. De toen gehanteerde productiemethoden waren eenvoudig uit te voeren door de niet onaanzienlijke aantallen werknemers. Maar modern waren ze zeker niet, gezien de lage mechanisatiegraad (zie hiervoor hoofdstuk V).⁴³ In deze fabrieken speelde zich pas op een veel later tijdstip een toenemende specialisatie af.

De aantallen klompenmakers, schoenmakers, ambtenaren, timmerlieden, metselaars en smeden namen fors toe. Het zijn beroepen die direct samenhangen met de eerste levensbehoeften van een gemeenschap, maar toch ook op een specialisatie duiden. Gaf dit nu al ruimte aan de landbouwers, waardoor zij niet strikt-agrarische activiteiten afstootten en hierdoor een intensivering van het landbouwbedrijf optrad?⁴⁴ Dit zal dan nader moeten worden onderzocht. Bieleman constateerde dat bijvoorbeeld een beroep als smid duidde op een voortgaande elementaire specialisatie.⁴⁵ Het lijkt er op dat zich in de Liemers, gelet op de groei van het aantal (grof-hoef) smeden, zo'n specialisatieproces heeft afgespeeld. De kooplieden, door Slicher van Bath getypeerd als een beroepsgroep die aan nederzettingen of kerkdorpen een gedifferentieerd sociaal-economisch karakter kon geven, was ook niet onaanzienlijk.⁴⁶ Nadere omschrijvingen van het beroep *koopman* werden in de registers niet gegeven.

41 N.A.H., N.A.P., N.A.W. en N.A.Z., Bevolkingsregisters, 1870-1885. In Herwen en Aerdt waren 85 landbouwers, in Pannerden 21, in Wehl 95 en in Zevenaar 70. Het aantal dagloners bedroeg 205 in Wehl en 377 (als 'arbeider' opgeschreven) voor Zevenaar.

42 N.A.Z., *Correspondentie*, 1819-1820 en R.A.G., *Archief GS*, Gemeenteverslag Westervoort (1865).

43 Damsma e.a., *Supplement*, provinciale opgave 1816, 6-70.

44 Bieleman, *Boeren*, 112.

45 *Ibidem*, 107-108. Voor Roosendaal over 1845 geen gegevens landbouw en voor Wanroij rond 1900 geen gegevens industrie.

46 *Ibidem*, 147.

Doordat we hier geen eenduidig patroon zien in de ontwikkeling voor de hele regio en het er op lijkt dat een aantal gemeenten een verschillend traject volgde, zijn er accentverschillen. In Gendringen, waar de fabricage van gietijzeren producten zich meer en meer ontplooidde, of in de steenfabrieken in Angerlo of Herwen en Aerd en Pannerden, zien we de arbeiders naast het werk op het eigen stuk grond ook tijdelijk (seizoensgebonden) fabriekswerk verrichten.

Hoe moeten we dit beeld van de Liemerse beroepsstructuur nu verder interpreteren? Een vergelijking met beschikbare gegevens over andere plattelandsgemeenten en primair landelijke regio's laat zien dat zich overal hetzelfde proces afspeelde, een verschuiving van werkgelegenheid in de landbouw naar de nijverheid (tabel 4.2). Wel was het tempo overal verschillend en bleef de landbouw in Roosendaal tamelijk stabiel, terwijl in Aarle-Rixtel de groei van de textielnijverheid zich manifesteerde.⁴⁷

Tabel 4.2 Vergelijkend overzicht beroepsstructuur (mannen, %) landbouw en nijverheid diverse gemeenten en regio's (1810-1910)

landbouw	1810	1845	1875	1900	1910	nijverheid	1810	1845	1875	1900	1910
Boxtel	42,5	31,1	—	36,6	—		28,1	34,6	—	37	—
Doetinchem	—	—	—	31,8	26,8		—	—	—	35,5	39,8
Hoogkerk	76	—	—	—	39		11	—	—	—	34
Roosendaal	24,2	—	—	25	—		25,9	35,5	—	34,8	—
Aarle-Rixtel	53	—	—	—	34,2		28	34,5	—	—	32,2
Over-Betuwe	74	—	—	46	—		15	—	—	28	—
Drente	77	—	—	—	66		22,7	—	—	30	—
Liemers	79	66	42	—	44		13	21	40	—	36
Nederland	—	44	35	34	28		28	24	26	34	39

Bron: Pel, *Boxtel*; De Boer (e.a.), *Doetinchem*; Kooij (e.a.), *Hoogkerk*; Van Gastel, *Roosendaal*; Trienekens, *Wanroij*; Brusse, *Over-Betuwe*; Slicher van Bath. Voor de Liemers, div. bevolkingsregisters en gemeenteverslagen. De gegevens over Hoogkerk en Aarle-Rixtel zijn gebaseerd op gezinshuishoudens.

In de Liemers liep het aantal werkenden in de landbouw in een rap tempo terug, van 79% in 1808 naar 44% in 1910, terwijl het aantal werkenden in de nijverheid fors steeg van 13 % in 1808 naar 36% in 1910. De Liemers liep in dit overgangsproces dus niet voorop maar hobbelde ook beslist niet achteraan. Wel bleven de veranderingen in de economische en maatschappelijke diensten achter bij de landelijke trend. En dat spoort weer met het in het vorige hoofdstuk vastgestelde patroon van een geringe verzorgingsgraad.

47 Trienekens, *Integrale geschiedenis*, 233-234. De relatieve terugloop van de sector nijverheid in Aarle-Rixtel was een gevolg van een vermindering van het aantal werkenden en een verdere toename van de maatschappelijke diensten.

4.3 De beroepsstructuur in de eerste helft van de twintigste eeuw

Om na te gaan of de hiervoor weergegeven trend zich doorzette in de verschillende Liemerse gemeenten in eerste helft van de twintigste eeuw, is de ontwikkeling van de (mannelijke) beroepsstructuur in zowel grafiek 4.3 als in tabel 4.3 afgebeeld.

Tabel 4.3 *Beroepsstructuur de Liemers* (mannen, %) (1909, 1930 en 1947)

	1909				1930				1947			
(%)	la.	ind.	ec.	soc.	la.	ind.	ec.	soc.	la.	ind.	ec.	soc.
Angerlo	42	44	7	5	37	52	8	3	41	45	10	5
Berghe	44	32	3	21	39	45	7	9	31	53	9	7
Didam	66	19	2	13	43	49	5	3	38	47	8	8
Duiven	55	28	7	10	55	34	8	3	55	30	10	5
Gendringen	45	36	3	15	38	53	5	4	35	51	7	8
Herwen en A.	14	64	16	6	13	63	16	11	17	60	11	12
Pannerden	29	37	26	8	26	52	18	4	38	45	11	12
Wehl	70	23	4	3	65	28	5	3	57	31	7	5
Westervoort	29	48	18	5	28	56	13	3	24	55	7	5
Zevenaar	46	29	11	14	34	43	15	9	31	42	17	10
Nederland:	28	34		(38)	21	36		(42)	19	37		(43)

*in % van de totale beroepsbevolking; landelijke gegevens gebaseerd op de totale beroepsbevolking. In de dienstensector zijn voor de landelijke gegevens de 'economische' en 'sociale' diensten samengevoegd (...). (la.=landbouw; ind.=industrie; ec.=economische diensten; soc.=sociale diensten; % gerelateerd aan het totaal van de mannelijke beroepsbevolking per gemeente. Bron: R.A.G., *ETI-archief*, Beroepsstructuren per gemeente 1909, 1930 en 1947, zie ook grafieken 4.3 en 4.4.⁴⁸

De gemeente Wehl had omtrent 1909 het grootste percentage mannen in de landbouw en de gemeente Herwen en Aerd met Westervoort de minste. De verklaring hiervoor is terug te vinden in de werkgelegenheid in de steenfabrieken in Herwen en Aerd en de scheepswerven daar. Hierdoor kwam Herwen en Aerd in zowel 1909, 1930 en 1947 als enige Liemerse gemeente met de werkgelegenheid in de landbouwsector onder het landelijke percentage uit. Vanuit Westervoort trokken veel arbeiders naar de aan de rand van Arnhem gelegen Kleefse Waard, waar de industriële ontwikkeling toen net op gang kwam, maar de gemeente telde ook zelf drie steenfabrieken op het eigen grondgebied en twee er net buiten, evenals enige werkgelegenheid in de haven.⁴⁹ Op het gebied van de industriële ontwikkeling onderscheidde de gemeenten Gendringen, waar de ijzergieterijen waren gevestigd en Westervoort zich eveneens van de andere, terwijl Herwen en Aerd als meest geïndustrialiseerde gemeente te boek staat.

⁴⁸ R.A.G., *E.T.I.-archief*, inv.nr. 368.4, *Beroepsstructuren per gemeente, 1909, 1930 en 1947*. De mannelijke beroepsbevolking voor de Liemers lag voor 1930 en 1947 op resp. 16.274 en 19.632.

⁴⁹ *Middenstandsenquête*, A-XXX (1909), pp. 148-156.

Als we meerdere jaren met elkaar vergelijken worden sommige verschillen nog duidelijker. Voor de gemeenten Duiven en Wehl bleef de landbouwsector in 1909 onverminderd groot, maar hier zien we de gemeente Didam als de meest agrarische gemeente in de Liemers terug tijdens de eerste helft van de twintigste eeuw; hier was geen sprake van echte industriële bedrijvigheid. In Didam zien we in 1930 wel een forse toename werkenden in de categorie 'nijverheid', een verschijnsel dat moet worden toegeschreven aan het grote aantal bouwvakkers die elders hun brood verdienden.

Met behulp van de beroepstellingen is het mogelijk te onderzoeken welke verschuivingen zich binnen de verschillende beroepssectoren hebben voorgedaan in de economie van de Liemers, dus welke bedrijfstakken groeiden en welke krompen. Deze analyse is apart uitgevoerd voor Bergh en Gendringen die als gemeenten met meer dan 5000 inwoners apart in alle tellingen zijn opgenomen, terwijl de overige acht gemeenten zijn geclusterd. Zie tabel 4.4. en 4.5.

Vanaf 1909 kwamen er nieuwe beroepen bij, alhoewel deze niet allemaal naar zijn omschreven in de beroepstelling. Men maakte wel melding van beroepen als 'steenkruiers', 'grintgravers' maar dat waren veelal 'arbeiders'. Het aantal werkenden in de categorie 'kalk, cement, steen', enz. toonde een flinke toename van 995 naar 1962 arbeiders, een stijging van 50%. Daarnaast is er ook een grote toename van het aantal arbeiders in de 'voedings- en genotmiddelenindustrie' te zien. Vanaf de eeuwwisseling is er sprake geweest van een toenemende welvaart, waarin het gebruik van consumptieartikelen als bijvoorbeeld tabak fors steeg. De groei in beide categorieën zorgde er voor dat de sector nijverheid van 23,6% steeg naar 38,6%.

Zevenaar telde in 1909 als enige gemeente een groot aantal employees, die werkten in het 'financiewezen' en een groep van 'koperdraaiers'. De sectoren economische- en sociale dienstverlening bleven voor de Liemers voorlopig achter bij het landelijke beeld, ondanks de voor de Liemers niet onaanzienlijk stijging bij de economische dienstverlening met ruim 42% tussen 1909 en 1930, een toename die op het conto kwam van een groter aantal 'scheepsvolk', winkeliers en personeel dat bij 'verkeer' kon worden ingedeeld. De categorie maatschappelijke diensten nam voor de hier getraceerde jaren minder hard toe groot en liep tussen 1909 en 1930 zelfs verder terug, maar dat moet worden toegeschreven aan een kleiner wordende categorie met de omschrijving 'onbekend'. Als we de Liemerse gemeenten Bergh en Gendringen, van tabel 4.4, vergelijken met de overige Liemerse gemeenten, uit tabel 4.5, dan zien we dat de verschillen eigenlijk helemaal niet groot zijn.

Tabel 4.4 *Beroepstellingen, totaal en in %, Bergh (B) en Gendringen (G) (1889, 1930 en 1947)*

	1889		1930		1947	
	B	G	B	G	B	G
<i>Nijverheid</i>						
1 Kalk, cement, steen, pannen en Fabricage van glas en spiegels	3	126	40	108	281	56
2 Grafische sector	5	—	16	8	17	18
3 Bouwbedrijven, timmerlieden	182	97	351	283	416	265
4 Chemische nijverheid	33	—	67	—	66	5
5 Houtnijverheid, meubels, kurk, stroverwerking	77	104	90	7	200	117
6 Kleding en reiniging	58	55	56	64	138	136
7 Kunstnijverheid	—	—	1	—	—	—
8 Leder, wasdoek, caoutchouc	30	32	41	21	337	110
9 Metalen, ijzerbewerking, machine- bouw, smederijen en elektro	54	53	677	1054	420	1028
10 Textielw., schoennijverheid	15	9	125	173	130	16
11 Voedings- en genotmiddelen	46	42	145	138	153	167
subtotaal	503	519	1609	1856	2158	1918
in %	(24,8)	(24,8)	(45,4)	(49,1)	(41,6)	(40,6)
<i>Landbouw, jacht en visserij</i>						
12 Landbouw	1186	1202	1282	1217	1822	1804
13 Visserij	3	3	—	—	—	—
subtotaal	1189	1205	1282	1217	1822	1804
in %	(58,8)	(57,6)	(36,2)	(32,7)	(35,1)	(38,2)
<i>Economische diensten</i>						
14 Handel, transport, verzekeringen	36	35	230	183	254	184
15 Logement, koffiehuis, stalbedrijven	42	38	158	124	130	84
subtotaal	78	73	388	307	384	268
in %	(3,8)	(3,5)	(11,0)	(8,2)	(7,4)	(5,7)
<i>Maatschappelijke diensten</i>						
16 Vrije beroepen en losse werklieden	59	38	—	—	19	24
17 Gemeente, onderwijs, politie, eredienst	48	34	126	143	433	331
19 Huiselijke diensten, verpleging	144	222	123	191	285	302
20 Onbekend/overig	—	—	—	62	58	69
subtotaal	251	294	249	396	795	726
in %	(12,4)	(14,1)	(7,0)	(10,5)	(15,3)	(15,4)
beroepsbevolking totaal	2021	2090	3542	3727	5193	4725

Bron: Beroepstellingen 1889, 1930, 1947.

Tabel 4.5 Beroepstellingen Angerlo, Didam, Duiven, Herwen en Aerdt, Pannerden, Wehl, Westervoort en Zevenaar, totaal en in % (1909 en 1930)

	1909	1930
<i>Nijverheid</i>		
1 Kalk, cement, steen, pannen en fabricage van glas en spiegels	995	1962
2 Grafische sector	3	15
3 Bouwbedrijven, timmerlieden	486	399
4 Chemische nijverheid	2	7
5 Houtnijverheid, meubels, kurk, stroverwerking	42	119
6 Kleding en reiniging	138	145
7 Kunstnijverheid	—	—
8 Leder, wasdoek, caoutchouc	8	95
9 Metalen, ijzerbewerking, machinebouw, smederijen en elektro	148	392
10 Textielw., schoennijverheid	256	1
11 Voedings- en genotmiddelen	51	1313
subtotaal	2129 (23,6%)	4448 (38,6%)
<i>Landbouw, jacht en visserij</i>		
12 Landbouw	4051	4159
13 Visserij	5	17
subtotaal	4056 (44,9%)	4176 (36,2%)
<i>Economische Diensten</i>		
14 Handel, transport, verz.*	644	1517
15 Logement, koffiehuis, stalbedrijven	23	—
subtotaal	667 (7,4%)	1517 (13,2%)
<i>Maatschappelijke Diensten</i>		
16 Vrije beroepen en losse werklieden	110	265
17 Gemeente, onderwijs, politie, eredienst	102	165
19 Huiselijke diensten	501	630
20 Onbekend/overig	1459	315
subtotaal	2172 (24,1%)	1375 (11,9%)
beroepsbevolking totaal	9019	11516

Bron: R.A.G., *ETI-archief*, Beroepstellingen 1909 en 1930 en Structuurrapporten div. gemeenten; *incl. winkels.

4.3.1 *Een toenemende beroependifferentiatie*

We hebben gezien dat in de negentiende eeuw de grootste groep werkzaam was in de landbouw. De andere categorieën, *ambachten* en *diensten*, kregen langzamerhand een iets groter aandeel in de Liemerse beroepsstructuur. Maar de dienstensector in de Liemers bleef voor de hier onderzochte periode beduidend achter bij de landelijke trend.⁵⁰ Van Zanden en Van Riel constateerden dat al vanaf het midden van de negentiende eeuw met name de sectoren handel, communicatie, transport en bankwezen garant stonden voor een versnelde integratie van regio's in de nationale economie. Dit werd getypeerd als ... *een belangrijke motor van economische verandering*.⁵¹ Het achterblijven van de dienstensector zou dus op een gebrekkige integratie kunnen duiden of een ondergeschiktheid aan andere gebieden of plaatsen.

Omdat we op basis van de beroepstellingen voor de Liemers uit het einde van de negentiende eeuw en eerste helft twintigste eeuw, het vermoeden hebben dat er toch wel meer moderne beroepen tussen zaten dan vooralsnog kan worden aangenomen, zijn de bevolkingsregisters van de diverse gemeenten hierop nagelopen, evenals de gegevens uit de *Middenstandsenquêtes* van 1909. Dit resulteert in een overzicht zoals is terug te vinden in tabel 4.6.

Voor de gemeenten Pannerden, Westervoort en Zevenaar, is vrij uitgebreid verslag gedaan van de aanwezigheid van beroepen die vallen onder de categorie *ambachten en diensten*.⁵² In de bevolkingsregisters lag met name de nadruk op de aantallen *mandenmakers*, *bakkers*, *kleermakers*, *klompenmakers* en dergelijke. Daar komt nog bij dat ze voor de hier onderzochte gemeenten nogal onvolledig zijn ingevuld. Daarnaast stuiten we ook op een complicerende factor omdat het woord *ambtenaar* en soms *employé* in zekere zin een enorm potentieel aan verschillende beroepen verhulde, zoals functies bij het spoor, belastingdienst, gemeenten en diverse andere door de overheid aangestuurde controle-instanties. De eerste gegevens over deze beroepen duiden op een grote diversiteit. De categorie *zonder en eigen werk doende* evenals de sporadisch voorkomende *rentenier* zijn niet geteld, evenals beroepen als *notaris* en *burgemeester*. De omschrijving van deze beroepen duidt niet direct op een verandering en we weten al dat zij geen groot aandeel bezaten in de beroepsstructuur, evenals de categorie van 'arbeiders' en de aan de landbouw gelieerde beroepen.⁵³

De gegevens over 1910 tonen ons een grote groep *ambtenaren*, naast beroepen zoals *bakkers*, *kleermakers*, *klompenmakers*, *metselaars*, *schoenmakers* en *timmerlieden*. Deze beroepen vormden tegelijkertijd het grootste bestanddeel van de in totaal 1758 beroepen die uit de bevolkingsregisters, middenstandsenquêtes en gemeenteverslagen zijn gehaald. Relatief nieuwe beroepen waren de 2 *expediteurs*, 2 *elektriciens*, 5 *kantoorbedienden*, 2 *kassiers*, 5 *magazijnknechts-meesters*,

⁵⁰ Ter Meulen, *Structuuronderzoek*, 83.

⁵¹ Van Zanden en Van Riel, *Nederland 1780-1914*, 387 e.v.

⁵² In deze *Middenstandsenquêtes* is uitgegaan van 'het aantal bedrijfshoofden' en zou dus een lichte vertekening kunnen geven.

⁵³ Steekproeven, zoals in de gemeente Bergh, toonden aan dat in 1926 van de totale beroepsbevolking er 300 onder de categorie 'steenfabrieksarbeider' vielen.

4 rijwielhandelaren-herstellers, en 31 vrachtrijders-chauffeurs. Opmerkelijk genoeg werden er toen ook *boekhouders* en *kantoorbedienden* vermeld, beroepen die de nieuwe middengroepen vertegenwoordigden. Onderaan de tabel staan ook andere beroepen, zoals *galvaniseerder*, *architect*, *stokers* en *machinisten*. De twee laatste beroepen werden ook al in de beroepstelling van 1909 vermeld en hingen samen met de steenfabricage. Toch is dit nog niet voldoende om al van een grote gedifferentieerde beroepsverandering te spreken.

Tabel 4.6 Beroepsbevolking op basis van uitgeoefende ambachten en diensten in De Liemers, excl. landbouw en 'arbeiders' nijverheid (1910 en 1930)

Jaar	1910	1930
ambtenaren ⁵⁴	198	715
apothekers/drogisten ⁵⁵	5	6
boswachter-jachtopziener	—	6
behangers	g.o.	9
boekdruckers/handelaar/letterz. ⁵⁶	12	25
boekhouder	—	10
bakkers	142	161
chef sigarettenfabriek	—	5
(elektro)monteur ⁵⁷	—	41
expediteurs ⁵⁸	12	13
fabrikant/dir. zuivel-, confectie-, handel(s)aren(reizigers)	5	8
horlogemakers	20	34
huisschilders	6	9
kantoorbedienden	42	88
kaas-zuivelbereider	5	27
kassiers	—	8
kleermakers ⁵⁹	—	6
klompenmakers ⁶⁰	123	184
koper/blikslagers	136	114
kuipers	17	24
logement-hotelhouders	10	—
machinisten	13	20
magazijnknechts-meesters	7	35
	5	14

54 Hier zijn de 'commiezen', 'postbeambten', 'spoorpersoneel' (vaak 'spoorwegbeambte', maar ook 'onderladingmeester') en al of niet opgegeven 'gemeentelijk personeel', waaronder 'veldwachters' onder 'ambtenaar' vermeld, evenals 'wegwerkers', 'rijksbakenmeester', 'kribbaas', of '(gemeente-)ontvangers', 'controleur(s) grenscommissariaat', 'keurmeester' enz. Naast de onderwijsberoepen als 'ambtenaar' zijn hier ook de 'onderwijzers' van de privé-opleidingen geteld, zoals in Duiven 'onderwijzers' van het 'Instituut Geubbels'. Het grootste aantal 'ambtenaren' bevond zich in Zevenaar.

55 Het beroep 'apotheker' werd meestal door de lokale geneesheer in combinatie uitgeoefend. Drogist kwam zeer weinig voor.

56 Onder deze categorie zijn ook 'typografen' vermeld.

57 Ook 'mechaniker'.

58 Het merendeel verbleef in de gemeente Herwen en Aerd, een enkeling in de gemeente Bergh.

59 Bij 'kleermakers' zijn alle beroepen die met 'kleding' werden genoemd of in verband staan, vermeld. Wevers werden niet meer genoemd.

60 Het grootste aantal 'klompenmakers' (34) vinden we in 1930 in Didam.

Jaar	1910	1930
mandenmakers	12	10
metselaars ⁶¹	165	428
molenaars	46	65
riet-strodekker	11	18
rijwielhandelaars-herstellers	4	40
schippers	19	69
schoenmakers	104	100
schoorsteenvegers	—	g.o.
sigarenmakers	g.o.	19
(spek)slagers/vleeshandelaars	43	94
smeden ⁶²	101	112
steenovenbazen	15	25
tappers/caféhouders/kasteleins	40	69
timmerlieden ⁶³	219	345
tuinlieden	12	35
ververs	7	49
vissers	6	5
vrachtrijders-chauffeurs ⁶⁴	31	104
warmoezeniers, bloemisten e.d.	26	74
winkeliers*	80	133
zadelmakers	10	8
totaal**	1758	3440

* manufacturen, koloniale waar, galanterie, ijzerwaar en kruideniers; ** inclusief de onderaan de tabel vermelde 'overige beroepen': 1910: aannemer (2), scheepsbouwer (2),⁶⁵ zadelmaker-stoffeerder (1), tekenaar (1), zevenmaker (1), architect/bouwkundige (3), poelier (2), galvaniseerder (1), magazijnmeester (2), schiettenthouder (1), kermisreiziger (1), steenhouwer (1), botermaker (1), plaatklopper-werker (2), venter winkelwaar (1), acrobaat (1), tabaksplanters(2), leidekker (1), petroleumventer (2), machinepoetser (1), jachtopziener (2), voorwerker (1), stoker (4), gezagvoerder boot (1), zeilmaker (2), ijzerwerker (1), kaasmakers (2), elektromonteur (2), kassier (2), boekhouder (3), 1930: decorateur (1), sleper (1), accountant (1), procuratiehouder (1), bierbottelaar, (2), advocaat-procureur (1), ziekenverpleger (1), inspecteur levensverz.mij (1), architect (2), bouwkundig opzichter (4), assuradeur (4), depothouder (2), eieren-controleur (2), fotograaf (1), mijnwerker (1), uitvoerder van werken (1), autobusondernemer (1), machinedrijver (1), wisselopper (2), winkelchef (1), laboratoriumbediende (1), (assistent-)bedrijfsleider (steen-sigarettenfabriek) (3), petroleumventer(4), veeverloskundige (2), chemicus (4), motorhersteller (1), leidekker (1), pikeur (1), autoverhuurder(2), vetsmelter (1), handlanger (1), makelaar (1), beeldenmaker (1), kantbewerker (3), stikmeester (1), steenkolenagent (1), lid Gedeputeerde Staten (1), hoofdinspecteur spaarkas (1), ingenieur (3), castreur (1), meesterknecht pannenfabriek (1), waardsman (1), pluimveefokker (1), stoffeerder (1), klinker scheepmakerij (1), steenhouwer (1), parlevinker (1), scheepsbouwer (3),⁶⁶ ingenieur (2), scheepstekenaar (1), baas scheepswerf (2), ijzerwerker (3), aannemer (2) Bron: Middenstandsenquêtes Zevenaar, Westervoort en Pannerden (1909); Bevolkingsregisters 1900-1915, 1910-1923, 1923-1938, gemeenteverlagen Liemerse gemeenten (1910-1935).

61 Inclusief 'stukadoor' en 'opperman'. Het grootste aantal 'metselaars' (163) verbleef in Didam.

62 Bij 'smeden' is ook het beroep 'bankwerker', 'metaal draaier' en de nog nauwelijks voorkomende 'lasser' (1 in Zevenaar/1930) geteld.

63 'Houtzagers', 'schrijnwerkers' en 'stoelendraaiers', werden meer en meer vervangen voor 'meubelmaker'. Het beroep 'witwerker' werd ook nu weer verscheidene malen in combinatie met 'timmerman' genoemd. In de gemeente Herwen en Aerdt werd vaak 'scheepstimmerman' vermeld.

64 Opvallend was het meer en meer gebruikte woord 'chauffeur'.

65 Uit het bevolkingsregister van de gemeente Herwen en Aerdt, viel af te leiden dat hier voor de periode 1920-1924 24 scheepsbouwers waren gevestigd. Ze kwamen in hoofdzaak uit Danzig en Lübeck, op J. Roos (Papendrecht) na.

66 Dit waren R. Ortman, F.H. Wilms en E.F. Wortelboer.

In de gemeente Angerlo bestond de groep 'overigen' rond 1930 uit onder meer 14 *steenovenbazen*, een *oud-gezant*, een *particulier secretaris*, *stoker stoomgemaal*, *bierbottelaar*, *petroleumventer*, *rievrventer*, *handelaar in groenten*, *musicus*, diverse *schippers* (35), 2 *tuinbazen*, 3 *kooplieden* en 4 *machinisten*.⁶⁷ In Didam bestond de groep 'overigen' uit bijna 165 *metselaars* en 55 *timmerlieden*. Het aantal *landbouwers* bleef hier aanzienlijk, vergeleken met de andere gemeenten. Ook werden beroepen geregistreerd als *uitvoerder*, *bouwkundig opzichter*, (*handels*) *reiziger*, *expediteur*, *aannemer*, een *stikmeester*, drie *kantbewerkers*, een *botermaker*, *boomkweker*, *boekhouder*, 2 *verzekeringsagenten*, *bedrijfsleider zuivel-fabriek*, *chef coöperatie*, *glasbewerker*, 7 *handelaren*, 15 *kooplieden*, 2 *ingenieurs* (docerend aan de landbouwschool), 2 *typografen* en één *lid van de Gedeputeerde Staten*.⁶⁸

In Duiven was de beroepsstructuur in 1930 onder meer opgebouwd uit een behoorlijk aantal *warmoezeniers* (44), *tuinders* die ook als *landbouwer* kunnen worden aangeduid, een *waardsman*, een *venter in fruit*, een *botermaker*, een *klinker scheepmakerij*, een *burger corveeër bij mil.*, een *pluimveefokker*, 2 *machinisten* en 4 *vissers*. Deze gemeente spande overigens de kroon waar het ging om een combinatie van beroepen. Drie tot vier gecombineerde beroepen waren hier eerder regel dan uitzondering.⁶⁹ In Wehl bevonden zich rond 1930 vier *handelsreizigers*, een *musicus*, 2 *zaakwaarnemers*, 2 *petroleumventers*, een *castreur*, een *machinist*, 3 *telegrafisten*, een *hotelhouder* en een *steenhouwer*. In Westervoort staan een *verzekeringsagent*, 2 *aannemers*, een *baggerbaas*, een *petroleumventer*, een *boekhouder*, *jachttopziener*, 3 *kooplieden*, 3 *machinisten* en 4 *steenovenbazen* vermeld.⁷⁰ De enige fabrikant die hier voorkwam, was de uit Angerlo afkomstige *cementfabrikant* Th. Huisman, die in 1930 naar Westervoort was vertrokken.

De explosieve toename van het aantal *ambtenaren* (ruim 21%) komt hoofdzakelijk op het conto van de gemeenten Herwen en Aerdts en Zevenaar en in mindere mate in Bergh en Gendringen. De eerste twee grensplaatsen werden betrokken in de doorvoer van goederen en personen per spoor of via het water. Maar omdat we hier zowel de mannelijke als vrouwelijke gezinshoofden hebben opgespoord, blijkt ook dat onderwijs en administratieve beroepen waren toegenomen en op het conto van de vrouwelijke beroepsbevolking moeten worden geschreven, verschillen die we terugvinden in de percentages van tabel 4.3. Daar staan typische ambachtelijke beroepen tegenover als *mandenmaker*, een aantal dat overigens niet groot is geweest, *klompenmaker*, een beroepsgroep waar we al eerder nota van maakten en die toen kleiner werd, *kuiper*, *zadelmaker* en dergelijke. Deze beroe-

67 'Steenovenbaas' in Angerlo waren: W.G. Weijers, C. Zwaan, J.P. en H. Schrijvers, J. van Trie, H.A. Wels, P.B. Roelofs, A. Lagerweij, A.A. Noppen, Th. en W. Albers, E.H. Arnds, Th. Huisman en W.H. Kruitwagen. De 'oud-gezant' betrof mr. J.D.C. baron van Heeckeren tot Kell (Huis Bingerden).

68 Deze 'kantbewerkers' kwamen uit Polen en hadden werk gevonden in een 'borduurselfabriekje', maar vertrokken aan het begin van de jaren dertig naar Parijs.

69 Th. H. Derksen was 'molenaar', 'caféhouder', 'kruidenier' en 'bakker'. J.H. Evers oefende naast zijn molenaarsbestaan ook het beroep van 'caféhouder' en 'winkelier' uit. Deze nevenberoepen kwamen ook voor bij H.J. Hooijman, H.J. Hugen ('graanhandelaar') en Th. A.W. Nass.

70 De steenovenbazen waren: G. en A.J. Brinkman, R. Burgers en L.H. Kruitwagen.

pen slonken weliswaar maar verdwenen niet, een proces dat elders in Nederland ook is waargenomen, evenals het verdwijnen van de *karrenlieden*, *schoolhouders*, *glazenmakers*, *wevers*, *touwslager*, *ambachtsgezellen*, *blekers* en *honingzemers*.⁷¹ Het aantal *huisschilders* en *kleermakers* nam toe, terwijl het aantal *boekhouders* en *kantoorbedienden* zich verder uitbreidde, gevolgd door het beroep van (*afdelings*) *chef*. In ieder geval duidt dit op een maatschappelijke verandering van het arbeidsproces, maar om al te spreken van een dynamisch moderniseringsperspectief door deze veranderde beroepsstructuur lijkt te voorbarig. De veranderingen die zich afspeelden kunnen we toeschrijven aan een opkomende mechanisatie, veroorzaakt door de vestiging van een of meerdere fabrieken, de groei van de bevolking, de opslag van goederen en het transport (*expediteurs* en *chauffeurs*), maar ook de verandering in het (gemotoriseerde) verkeer, zoals de toename van het gebruik van het rijwiel en de opkomst van de auto.

Het beeld dat de geënquêteerden opriepen, toen zij aan het begin van de twintigste eeuw voor antwoorden voor de *Middenstandsenquête* zorgden, was nogal somber en weinig hoopvol voor de nabije toekomst. Volgens hen verkeerde de middenstand in de Liemerse gemeente Pannerden, in een niet te benijden positie. De boeren en *meergegoeden* plaatsten hun orders meestal in Nijmegen en Arnhem, en men had last van *reizigers in manufacturen* en *venters*. De kleermakers verfoeiden de eigen productie van kleding door de boeren. Volgens de samensteller van dit rapport waren de opgaven van de bedrijfsinkomsten van de ondervraagden ... *uiterst onbetrouwbaar vanwege hun slechte boekhouding*. Een voorlopige schatting door de samensteller van de enquête kwam er op neer dat het merendeel een jaarlijks inkomen van netto iets boven de f 500,- verdiende. Door een slechte vakopleiding (*geringe handelskennis*), gebrek aan kapitaal en het ontbreken van een gezamenlijke actiebereidheid (*onderling wantrouwen*) om hier iets aan te doen, leek het er voorlopig niet op dat in deze gemeente maar ook elders, spoedig een en ander ten gunste zou veranderen.⁷²

In Westervoort ... *oefenden de patroons steeds meer dan één bedrijf uit. De middenstandsbedrijven hebben meer of minder landbouw, melkverkoop en veeteelt als nevenbedrijf*. Over het algemeen werd de toestand als ... *vrij gunstig* omschreven, maar ... *de levensstandaard is te hoog opgevoerd en te duur*. Wat een steeds groter probleem dreigde te worden, was de misbruik van sterke drank; [...] *de eigenaardige ligging der verloflokalen* [aan de route naar de steenovens], *leidt ertoe dat per week veel meer dan de helft van het verdiende loon door de kostwinners wordt verdrongen*.⁷³ Naast veel arbeiders in de steenfabrieken, werden in de bevolkingsregisters van Westervoort voor de twintigste eeuw, onder invloed van de werkgelegenheid bij de Eerste Nederlandse Kunstzijdefabriek Arnhem (ENKA), al notities gemaakt over het aantal *spinners* en *arbeiders kunstzijdefabriek*.

De grensplaats Zevenaar huisvestte rond 1910 de meeste middenstanders bin-

71 Alleen in Duiven kwamen we in 1930 nog een 'klompenmakersgezel' en een 'timmermansgezel' in het bevolkingsregister tegen.

72 *Middenstandsenquête Pannerden*, bijlage XXII, 99-106.

73 *Ibidem*, Westervoort, AXXX, 143-158.

nen haar grenzen. De diversiteit werd uitvoerig beschreven, maar de conclusie en aanbevelingen voor verbeteringen logen er niet om. Keihard werd geconcludeerd ... *zooals de toestand was voor jaren geleden, zoo is zij thans ongeveer nog*. Er ontbrak een vakopleiding, benodigd kapitaal, handelskennis, een verenigingsleven, samenwerking op coöperatief gebied maar bovenal ... *samenwerking werd wel gewenscht doch het initiatief daarvoor te nemen durft men niet aan*.⁷⁴ De betrekkelijk welvaart die er heerste was alleen ... *aan den kleinhandel te danken*.

Nu we de gegevens voor 1910 en 1930 in perspectief hebben geplaatst, kunnen de gegevens over 1947 mogelijk de vraag beantwoorden in hoeverre de toenemende beroepsveranderingen structureel waren. Tabel 4.6 toont aan dat in het totaalplaatje van de Liemerse beroepsstructuur tussen 1930 en 1947 de 'nijverheid' met 3,5% toenam en dat zich daarbinnen grote veranderingen aftekenden. Met name de categorie 'bouwbedrijven en timmerlieden' groeide spectaculair, gevolgd door de sectoren 'metalen en scheepsbouw' en diverse andere categorieën zoals 'leder', papier en textielnijverheid' en 'chemische nijverheid'. Het grote aantal 'werkenden' in de categorie 'metaal' is toe te schrijven aan de werkgelegenheid in de ijzergieterijen en metaalverwerkende bedrijven in de gemeente Gendringen, een conclusie die we al eerder hebben getrokken, op basis van de gegevens van tabel 4.3. Vergeleken met 1930 was de voedings- en genotmiddelen categorie in 1947 iets achterop geraakt.

Een tweede opmerkelijk verschijnsel is dat de landbouw de tweede grote sector bleef. Dit betekende een verschil met de landelijke situatie, waar het aandeel van de landbouw in de beroepsbevolking in 1920 al om en nabij de 20% lag, gegevens die overigens zijn gebaseerd op de mannelijke beroepsstructuur, zie hiervoor tabel 4.5. Ook in de eerste helft van de twintigste eeuw bleven de economische en sociale diensten relatief achter.

In sommige Liemerse gemeenten was wel sprake van een groei in de diensten voor de Tweede Wereldoorlog. In gemeenten als Bergh, Herwen en Aerdt en Zevenaar stond het percentage voor de economische dienstverlening in 1947 op respectievelijk 9%, 11% en 17%. De terugval in de sector economische diensten voor de gehele Liemers tussen 1930 en 1947 zal te wijten zijn geweest aan het wegvallen van het internationale spoorknooppunt bij Zevenaar na 1945. Ook het aantal beroepen in de maatschappelijke dienstverlening was met sprongen vooruitgegaan in de gemeenten Herwen en Aerdt en Zevenaar. Hier deed zich een toename in het douanepersoneel en overig dienstpersoneel voor, die is terug te vinden in de grote groep werkenden (bijna 1550 personen) in de categorie 'overheidsdienst' en 'vrije beroepen'. Voor de gehele regio is langzamerhand wel duidelijk dat er sprake is geweest van modernisering, ook in de dienstverlenende sector, maar dat deze sector het landelijke patroon alleen in een veel bescheidener tempo volgde.

74 *Ibidem*, Zevenaar, BII, 41-83.

Tabel 4.7 *Beroepstellingen de Liemers, totaal en in % (1930 en 1947)*

	1930	1947
<i>Nijverheid</i>		
1 Kalk, cement, steen, pannen en fabricage van glas en spiegels	2110	1711
3 Grafische sector;	39	69
4 Bouwbedrijven, timmerlieden	1033	1957
6 Chemische nijverheid	74	238
6 Houtnijverheid, meubels, kurk, stroverwerking	216	485
7 Kleding en reiniging	265	709
8 Kunstnijverheid	1	10
9 Leder, wasdoek, rubber	157	958
11 Metalen, ijzerbewerking, machine bouw, smederijen electro	2114	2221
15 Textiel-, papiernijverheid	299	538
17 Voedings- en genotmiddelen	1596	975
16 Gas-electra-waterbedrijven	–	67
subtotaal	6005 (35,5%)	9938 (39%)
<i>Landbouw, jacht en visserij</i>		
20 Landbouw	6658	9415
30 Visserij en jacht	17	12
subtotaal	6675 (39,4%)	9427 (37%)
<i>Economische diensten</i>		
40 Handel, transport, verz. en magazijnpersoneel* verkeer en grondwerkers	1930	2295
41 Overige handel	282	196
subtotaal	2212 (13,1%)	2491 (9,8%)
<i>Maatschappelijke diensten</i>		
60 Overheidsdienst, vrije beroepen	265	1549
61 Onderwijs en eredienst	434	491
70 Huiselijke diensten, verplegend personeel	944	877
85 Onbekend/overig	377	702
subtotaal	2020 (11,9%)	3619 (14,2%)
beroepsbevolking totaal	16912	25475

Bron: R.A.G. *ETI-archief*, Beroepstellingen 1930 en 1947 en tabel 4.3. *incl. winkels.

In zijn studie over de Lingestreek, komt Brusse tot de conclusie dat na de Tweede Wereldoorlog weliswaar een veranderende beroepsstructuur is terug te vinden, maar dat die voor een groot deel gerealiseerd werd door werkgelegenheid buiten het gebied, de in de Lingestreek gevestigde steenfabrieken veranderden hier weinig aan. Vestigingen van 'grote' fabrieken zoals een elektrische apparatenfabriek in Geldermalsen behoorden tot de uitzonderingen. Veel 'know-how' bevond zich in het verderop gelegen Noord- en Zuid-Holland, waar de scholingsgraad een belangrijke rol had gespeeld.⁷⁵

De veranderingen waar Brusse naar verwijst waren in de Gelderse Achterhoek al eerder gerealiseerd in met name de textiel- en metaalindustrie.⁷⁶ Voor de Liemers kwam deze complexer wordende beroepsstructuur voor een groot deel tot stand door de werkgelegenheid bij bedrijven in de stedelijke gebieden om de regio heen, zoals in Arnhem en Doetinchem.

4.4 Tussenbalans

In hoeverre geeft de beroepsstructuur indicaties voor het achterblijven van de Liemers? Wat we zien is dat de landbouw in de negentiende en de eerste decennia van de twintigste eeuw lange tijd het hoofdmiddel van bestaan voor deze regio is geweest, maar in de jaren voor de Tweede Wereldoorlog al op zijn retour was. Sommige Liemerse gemeenten getuigen al van een vroege verandering in de beroepsstructuur, een wijziging die vanaf de twintigste eeuw steeds duidelijker werd, zoals is terug te zien bij de gegevens uit de beroepstellingen van Bergh en Gendringen, terwijl de andere gemeenten in een langzamer proces van verandering terecht kwamen.⁷⁷ Alhoewel voor de gehele negentiende eeuw het gros van de beroepsbevolking een bestaan vond in de agrarische sector, hoeft dit niet te betekenen dat dit patroon per definitie als traditioneel moet worden bestempeld. Ook hier speelden zich innovaties af op het terrein van moderne bedrijfsvoering en dergelijke. Het is nog te vroeg om te spreken van een zekere *achterlijkheid*. We zullen dat in het volgende hoofdstuk onderzoeken.

In de regio Liemers zien we vanaf 1930 een teruggang voor de sector 'landbouw' en een toename bij de sector 'nijverheid'. Vermoedelijk is er dus meer aan de hand geweest en hebben de veranderingen in de regio's om de Liemers heen, in de in de nabijheid gelegen steden als Arnhem en Doetinchem en de komst van de spoor- en tramlijnen, waardoor er makkelijker naar Duitsland kon worden gereisd, vanaf het midden van de negentiende eeuw, mede bijgedragen aan een veranderende beroepsstructuur.

⁷⁵ Brusse, *Leven en werken in de Lingestreek*, 118-125.

⁷⁶ De Beukelaer e.a., *Een factor*, 117 e.a. Hier wordt met name per bedrijfssector de verandering beschreven.

⁷⁷ Bieleman, *Gelderse Landbouw*, 120 (tabel 6). Uit gegevens over de sociale stratificatie rond 1910, blijkt dat in de Liemers 75% landarbeider was (Gelders gemiddelde 57%) en deze regio in de categorie 'boeren met meer dan één paard' 13% bedroeg (Gelders gemiddelde 11%), maar wel het kleinste percentage vertegenwoordigde in de categorie 'boeren met één paard', namelijk 12% (Gelders gemiddelde 12%), vergeleken met andere Gelderse regio's.

In een aantal Liemerse gemeenten stond de sector nijverheid weliswaar garant voor een toenemende werkgelegenheid, maar die moest in hoofdzaak worden gehaald uit de omliggende gemeenten en regio's. De industrie of nijverheid in de Liemers zelf kan dan ook het best worden getypeerd als een plattelandsindustrie; steenbakkerijen die eerst nog voor de plaatselijke behoeften produceerden en een eenvoudig productieproces hanteerden. Soms was een industrie voor een gemeente van doorslaggevende aard, zoals de ijzergieterijen in Gendringen, of de steenindustrie in Angerlo, Herwen en Aerdt of Pannerden. De regionale industriële werkgelegenheid bleef voorlopig eenzijdig en stak schril af bij het aanbod van omringende steden en regio's. De regio moest het hebben van steenfabrieken en ijzergieterijen, hierna gevolgd door metaalbedrijven (waaronder scheepsbouw). Bovendien kampten deze bedrijven met seizoeninvloeden die voor conjuncturele schommelingen zorgden. Maar er waren ook uitzonderingen, zoals de in Herwen en Aerdt gevestigde scheepswerf van 'Bodewes' die vanaf 1889 tot aan het faillissement in 1921 operationeel was en zeer veel schepen bouwde.⁷⁸

Als in de landbouw onvoldoende werk werd gevonden, was voor velen de verleiding om naar Duitsland of elders te trekken, bijzonder groot. Maar ook een hoger loon kan een pull-factor zijn geweest. De omvang van de dienstensector werd onder andere bepaald door de aanwezigheid van 'verzorgende beroepen' en die was in deze regio niet groot. Een verklaring hiervoor moet worden gezocht in de afwezigheid van echte centrumplaatsen.

Een grafische vergelijking met andere Gelderse regio's in 1930 en na 1945, zie hiervoor de grafieken 4.4 en 4.5, toont een beeld van een regio waarin de industriële werkgelegenheid en ontwikkeling in vergelijking met de provinciale en landelijke ontwikkeling anders is verlopen. De sector landbouw lag boven het landelijk gemiddelde, maar de industrie ook. Alleen de dienstverlenende sector bleef achter, waaruit kan worden geconcludeerd dat de 'verzorging' voorlopig buiten de Liemers werd gezocht. Omdat de Liemers niet in staat was om zelf voldoende industriële werkgelegenheid te bieden, werd ook hiervoor teruggevallen op steden en regio's buiten de Liemers. Met deze constatering is wel de afhankelijkheid van de Liemers van plaatsen elders aangegeven maar dat hoeft nog niet te betekenen dat het economisch potentieel van het gebied zelf tekort schoot. Indicatoren wijzen hoogstens in een bepaalde richting. Hoe het echt zat kan pas worden vastgesteld als de dynamiek van de economische ontwikkeling zelf is geanalyseerd. Dat zal in het volgende hoofdstuk gebeuren.

78 Janssen, *Industrialisatie en arbeidskrachten*, bijlage 29a.

4.5 Een welvarende streek?

4.5.1 'Het getal der armen'

Een volgende indicator om na te gaan of er sprake is geweest van achterstand of voorsprong, zijn de gegevens over de armoede. Het aantal armen of bedeeden kan dan als ijkpunt worden gebruikt om de welvaart van een bepaald gebied te achterhalen, maar er is ook op gewezen dat er rekening moet worden gehouden met het feit dat bij het gebruik van het aantal bedeeden als maatstaf voor een onderzoek naar de welvaart, de bedeling een gunst was en geen recht. Veel bedelingsinstanties hadden in tijden van economische neergang, door bijvoorbeeld verminderde pachtopbrengsten tijdens de agrarische depressie, ook te weinig inkomsten om uit te delen.⁷⁹

Evenals vele andere gemeenten kende ook de Liemers, vanaf 1819, het 'domicilie van onderstand'; de gemeente waar de arme was geboren moest de onderstand vergoeden aan de gemeente die de onderstand had verleend. Als een arme vier jaar in één en dezelfde gemeente had gewoond zonder een beroep te doen op bedeling, dan werd de nieuwe gemeente 'domicilie van onderstand'. Halverwege de negentiende eeuw kwam er in veel gemeenten, noodgedwongen, een armbestuur van de grond, vanwege de een jaar eerder afgekondigde *Wet tot regeling van het armwezen*. De bedeling werd nu een zaak van particulieren, of *instellingen van weldadigheid* en vooral kerkelijke instellingen. Pas als het niet anders kon, van de plaatselijke overheid. Dit heeft een toestroom van armen naar kerkelijke instellingen op gang gebracht, die op hun beurt deze aantallen minder goed konden verwerken en er soms geen geld voor hadden.

Voor de hier onderzochte periode telden de Liemerse gemeenten maar liefst 53 armbesturen, waarvan de gemeente Gendringen er 12 bezat en de gemeente Panorden slechts een.⁸⁰ De vele verslagen tussen dergelijke 'instellingen van weldadigheid' en de plaatselijke of provinciale overheid, geven nauwelijks informatie over de aantallen bedeeden. De vele financiële gegevens, de aanvragen om subsidies aan de plaatselijke overheid of de kennisgeving(en) van een of meerdere te ontvangen legaten stonden wel centraal in de omvangrijke correspondentie.

De beide gemeenten Didam en Zevenaar zijn, op basis van kerkelijke en gemeentelijke informatie, aan een nader onderzoek onderworpen.⁸¹ Voor Didam is er informatie vanaf 1809, voor Zevenaar vanaf de jaren veertig. Deze informatiestroom houdt voor Didam aan het eind van de negentiende eeuw op, althans voor wat betreft de gegevens uit de kerkelijke archieven, hierna zijn alleen nog gegevens

79 Brusse, *De Lingestreek*, 46-47; Prak, *Overvloed en onbehagen*, 9 e.v.; Leeuwen, *Sociale Zorg*, passim. Wij leggen hier minder nadruk op het sociale aspect; Janssen, *a.w.*, 208-209; Van Loo, *Den Arme gegeven*, 47-48, 108-110, 183-185 en 235-242 en Van Holthoon, *Armenzorg in Nederland*, 175-185.

80 R.A.G., *Archief GS*, zie hiervoor 'Armwezen' en m.n. de 'instellingen van weldadigheid'.

81 R.A.G., *Archief GS*, 'Instellingen van weldadigheid', inv.nrs. 12110 e.v. De hierin terug gevonden informatie betrof meestal alleen een opgave over het aantal instellingen per gemeenten en de hiermee gemoeide bedragen. Zelden werd informatie gegevens over het 'getal der armen'.

sporadisch teruggevonden in de gemeenteverslagen. Voor Zevenaar zijn er gegevens over de eerste helft van de twintigste eeuw, waardoor voor de periode 1840-1939 een meerjarenoverzicht is samen te stellen, maar met hiaten.

Districtscommissaris Van Nispen telde in Zevenaar in 1840 nog 265 armen, maar voor de periode van tien jaar hierna lag dit aantal gemiddeld op 300 armen of *gealimenteerden*. Zowel in 1851 als 1855 bedroeg dit ongeveer 8,5% van de 3500 en 3555 inwoners. Als we dit percentage vergelijken met een naburige stad als Arnhem, waar rond 1850 bijna 11% van de bevolking tot de categorie ‘bedeelden’ hoorde en de landelijke en provinciale gegevens uit diezelfde tijd, van respectievelijk 14% en 9%, dan viel dit nog wel mee.⁸² Uit de Zevenaarse gemeenteverslagen blijkt dat het aantal bedeelden bestond uit tussen de 50 en 130 per jaar maar toenam tot 300 gedurende de wintertijd.⁸³ Van deze armen viel een aantal in de categorie ‘tijdelijk arm’. Het stadsbestuur had echter genoeg reden om zich zorgen te maken, omdat een groot deel van de uitgaven naar de armenzorg wegvloede.⁸⁴ Het gemeentebestuur meende echter te weten waar de problematiek aan was te danken: ... *de lustgevoelens van de huwbare armen*.⁸⁵

Door de gemeentelijke uitgaven voor de armenzorg in Zevenaar te bestuderen, zien we dat in 1855 f 4760 aan de armenzorg werd afgedragen, een bedrag dat in 1860 steeg met f 1000,-. Opmerkelijk genoeg waren de forse bedragen die de gemeente kwijt was aan ... *de verpleging van behoeftigen en krankzinnigen*.⁸⁶ In de Zevenaarse gemeenteverslagen hing het aantal armen of bedeelden samen met de toe-*of* afnemende werkgelegenheid in de landbouw en de strenge winters. Daarnaast kwam het regelmatig voor dat deze gemeente werd geconfronteerd met ‘vreemdelingen’, die in dit grensgebied op zoek waren naar emplooi, meestal als arbeidersknecht of dienstmeid. Lukte dit niet dan kwam het voor dat zij meestal tijdelijk al bedelend aan de kost te komen.

Rond 1870 noteerde het stadsbestuur voor het eerst de zeven door haar te onderhouden armen, een aantal dat ook daarna voorlopig niet boven de tien uitkwam. Tussen 1860 en 1870 komen we op 50 gezinnen die om gemeentelijke bijstand vroegen. In 1925 waren er 58 armen, in 1931 93, een aantal dat door de crisisjaren opliep tot 224 armen in 1939. Op een bevolking van 7337 inwoners bedroeg dit overigens slechts 3%.⁸⁷

Toen in het midden van de negentiende eeuw de armenzorg werd gewijzigd hield dit ook voor de gemeente Zevenaar in dat de armen die géén aanspraak meer konden maken op eerder genoemde instellingen bij de overheid moesten aankloppen.

82 Van Leeuwen, *Sociale Zorg*, tabel 1, landelijke gegevens zonder Limburg en Douw, *Oost-Nederland*, 84.

83 Zie ook eerder vermelde gegevens op basis van Volkstelling 1807/08.

84 Giesen, *Sociale Zorg*, 335-336. Het ging om 33 gezinshuishoudens en 11 ‘overige personen’.

85 N.A.Z., *Gemeenteverslag* 1851.

86 N.A.Z., *Gemeenterekeningen* 1850, e.v. In 1865 bedroeg de gemeentelijke bijdrage aan de ‘instellingen van weldadigheid’, inclusief de door de gemeente verleende onderstand f 4405,-, in 1870 f 2312,-; in 1880 f 1470,-; in 1890 f 1905; in 1900 f 2740 en in 1910 bedroeg dit f 3317.

87 In ons land droegen de gemeenten – tot een wetwijziging in 1870 – de verantwoording voor met name het onderhoud van de armen zonder vaste woon- of verblijfplaats, ook wel bekend als het restitutiestelsel. In 1854 was deze wetgeving al aangescherpt en kwam de verantwoordelijkheid direct bij de (lokale) overheid te liggen.

Het grootste aantal armen bevond zich bij zowel het r.k. armbestuur van Zevenaar als Oud-Zevenaar en schommelde vanaf 1850 tussen de 122 en 245 armen. Dit aantal daalde tot respectievelijk 42 en 61 in 1895. De andere armbesturen, Zevenaar telde er in totaal zeven, zijn wegens onvolledige opgaven niet vermeld.⁸⁸ In 1890 werd nog geconstateerd dat de diaconie veel voor de armen deed, maar de gemeente vele malen minder.⁸⁹ In 1900 beklagde het gemeentebestuur zich over een aantal instellingen ... *die niet van zins waren opgaven te verstrekken over inkomsten*.

De berichten uit een andere Liemerse gemeente, Didam, waren donkerder gekleurd. Al vanaf het begin van de negentiende eeuw klaagde de geestelijkheid over ... *de weinig vermogenden en de vele armen*. Districtscommissaris Van Nispen merkte aan het begin van de jaren veertig van de negentiende eeuw op: ... *de meeste armoede heerscht voorzeker onder Didam en ... de armen drukken zwaar*.⁹⁰ Deze uitspraak zal zijn gebaseerd op de slechte situatie die toen heerste in grote delen van het Gelderse platteland. Dalende akkerbouwprijzen, veroorzaakt door de import van goedkoper graan uit de pas ontsloten graangebieden in Zuid-Rusland, waren verantwoordelijk voor een toenemende werkloosheid. Deze gebeurtenis leidde tot loonsverlagingen voor grote groepen arbeiders, terwijl deze zomerdaglonen in de oostelijke delen van het rivierengebied al tot de laagste van het land behoorden. Dit leidde tot een acute toename van het aantal 'bedeelden', waardoor zelfs drie-kwart van de arbeiders-huisgezinnen in het rivierengebied tot de bedelstaf was veroordeeld.⁹¹

Onder de 2780 parochianen in 1829 telde men slechts vijftien ... *gegoede huishoudingen*. Het totale aantal armen voor deze gemeente bedroeg toen 45. Twaalf jaar later was daar nauwelijks verbetering in gekomen. Drie katholieke armbesturen en een protestants armbestuur verleenden nu onderstand aan ruim 485 armen, dat neerkomt op 26,3% van de 3354 inwoners, een absoluut dieptepunt. Op basis van niet altijd volledige gegevens over het 'getal der armen', met name de gegevens van de parochies waren onvolledig, kunnen we voor de negentiende eeuw het volgende beeld samenstellen (zie tabel 4.8).

De gegevens over 1829 geven geen steun aan de klaagzang van bovengenoemde geestelijke. Van de 2913 inwoners in 1829, werd slechts 1% ondersteund, 8% minder dan twintig jaar hiervoor. We zien dit percentage fors stijgen in de jaren veertig van de negentiende eeuw, toen ruim één-vierde van de bevolking op de armoedegrens zat. Hierna zien we een stabilisatie rond de 13%. Dat in de gemeente

88 Zevenaar kende de volgende diaconieën: het r.k. armbestuur Zevenaar, het Nederlandsch-Hervormd armbestuur, het Weezenfonds, het Loogasthuis (ouderen), het r.k. armbestuur Oud-Zevenaar (waaronder voor de hier bestudeerde periode de meeste armen vielen), het Israëlitisch armbestuur, de hl. Vincentius van Paulo, de Pelgromstichting (ouderen) en de gemeente. Veel instellingen waren onvolledig in hun opgaven, een veelgehoorde klacht van het gemeentebestuur over met name de Pelgromstichting en het Weezenfonds. Hier zijn 5-jaarlijkse tellingen verricht, voor de periode 1850-1900. De tussenliggende jaren waren onvolledig.

89 *Uitkomsten van het onderzoek naar den Landbouw* (1890), dl. I, 2.

90 R.A.G., *Archief districtscommissarissen*. Van Nispen waarschuwt overigens voor de interpretatie van 'de aantallen armen', door een onduidelijk beeld van het aantal fondsen in zijn district en het onderscheid tussen 'kortstondige' en 'werkelijke' armen.

91 Bieleman, *Gelderse Landbouw*, 63.

Tabel 4.8 *Aantal armen Didam (%) ten opzichte van de totale bevolking (1809-1890)*

Jaar	1809	inw.	1820	inw.	1825	inw.	1829	inw.	1837	inw.	1841	inw.
	9,1%	2380	1,1	2707	1,5	2790	1,5	2913	3,1	3196	26,3	3354

Jaar	1855	inw.	1860	inw.	1865	inw.	1870	inw.	1880	inw.	1890	inw.
	19,3	3374	13,5	3340	14,5	3390	13,2	3484	11	3661	9,8	3925

Bron: N.A.D., inv.nr. 491, Gemeenteverslagen en Correspondentie B en W; Archief r.k. parochies en Hervormd-gereformeerde gemeente; Statistieke Beschrijvingen Gelderland; R.A.G., Archief Armbestuur Didam.

Didam zo'n uitzonderlijk hoog percentage armen voorkwam, zal mede zijn veroorzaakt door ... *de min gunstige staat van den landbouw*. Aan het begin van de jaren veertig was naast de boekweit ook de aardappelenoogst nagenoeg verloren gegaan en dat had veel klachten opgeleverd. Daar kwam bij dat de kwaliteit van stro, hooi en peulvruchten achteruit was gegaan vanwege het ... *natte weder*, met als gevolg dat het voedsel voor het vee opraakte. Aan het einde van de jaren veertig werd het college van Didam door de provinciale overheid gekapitteld omdat velen zich op het dievenpad begaven ten gevolge van de heersende armoede. Deze toenemende misère leidde, in de jaren hierna, in andere Gelderse gemeenten en regio's tot (honger)rellen of erger.⁹²

De armen zorgden natuurlijk voor extra uitgaven, waardoor de gemeente elders verblijvende armen, maar afkomstig uit de gemeente, voorlopig niet wenste te ondersteunen. Uiteindelijk zwichtte het gemeentebestuur op aandrang van Gedeputeerde Staten om het onderhoud van Didamse bedelaars in Ommerschans te vergoeden, omdat de wetgeving in het midden van de negentiende eeuw werd aangescherpt, zoals we hiervoor al schreven. Uit de kwartaalcijfers van deze gemeente, na 1850, is af te leiden dat voor elke drie maanden gemiddeld om en nabij de 225 armen werden geregistreerd, maar er kwamen ook uitschieters naar beneden als naar boven voor.⁹³ Deze fluctuaties schrijven we toe aan de onvolledige opgaven en de notities die werden gemaakt over ... *het gebrek aan werk, dat als grootste oorzaak moet worden beschouwd van de heerschende armoede, vooral gedurende de wintermaanden*.⁹⁴ Een beeldvorming met een hardnekkig bestaan, want ruim vijftig jaar later schreef men weer ... *de meesten verdienen 's-zomers veel geld, doch missen overleg, zoodat er niets overgeleverd wordt voor den winter*. Naast opmerkingen over de armoede, met name in de wintermaanden, meende men ook andere oorzaken aan te kunnen wijzen over het aantal armen, zoals ... *eene verkeerde wijze van bedeling, het weinige toezicht, huwelijken van armen en hulpbehoevenden, het getal van hutten en huisjes [...] waarvan de bewoners,*

92 Jansen, 'Enkele aspecten van het sociaal protest in Gelderland', 73 en Van Zanden, *Den zedelijken*.1-42.

93 N.A.D., *Statistieke beschrijvingen*, inv.nr. 491 en Gemeenteverslagen. De gereformeerde gemeente kende er in diezelfde periode slechts één.

94 R.A.G., *Armbestuur Didam*, 1842-e.v.

*klein en groot, voor bosschen en veldgewassen dikwijls maar al te lastig worden.*⁹⁵ Toch kon de algehele toestand voor de armenverzorging in Didam aan het einde van de negentiende eeuw als bevredigend worden beschouwd, een beeld dat eveneens gold voor andere Liemerse gemeenten.⁹⁶

De jaarcijfers van het aantal bedeeden in Didam lagen iets hoger dan in het Groningse Hoogkerk. Rond 1860 telde men in Hoogkerk 120 bedeeden op 1106 inwoners (11%). In Didam bedroeg het aantal armen toen 451 op een bevolkingstotaal van 3340 inwoners (13%). Na de mislukte aardappeloogsten in de jaren veertig van de negentiende eeuw, steeg de armoede explosief, zoals in de Tieler- en Bommelerwaard waar men kampte met een aardappelen-monocultuur.⁹⁷ De mislukte aardappeloogst zorgde hier voor het nodige oproer en leidde er toe dat de lokale armenkassen massaal moesten worden aangesproken.⁹⁸ Voor de gouverneur van de provincie voldoende reden om er een detachement van 30 lansen op af te sturen, mede met het oog op de naderende winter. In andere Gelderse gemeenten werden nachtwachten ingesteld om ongeregelde heden te voorkomen, maar in de Liemers vonden de gemeenten Gendringen, Zevenaar, Pannerden en Herwen dit ... *overtollig, die van bezoldigde wachten is genoegzaam*. Bovendien kwam deze regio helemaal niet voor op de lijst 'Behoeftige gemeenten in Gelderland'.⁹⁹ Dit werd bekrachtigd met de opmerking dat de bevolking zich ... *voortdurend uitte door rustig gedrag*.¹⁰⁰ De toenmalige districtscommissaris Van Nispen rapporteerde in het revolutiejaar op 7 maart 1848, [...] *Ik acht de bevolking ordelievend*, een opmerking die hij enige weken later moest corrigeren.¹⁰¹

De Liemerse gemeenten Bergh en Gendringen lieten een iets optimistischer beeld achter. Na 1850 rapporteerde men continu; ... *de toestand van het armwezen is stationair* en vanaf de jaren tachtig van de negentiende eeuw noteerde men ... *in den toestand der behoeftigen klasse heeft men noch voor-noch achteruitgang kunnen bespeuren*.¹⁰² In Angerlo werd de armenbedeling helemaal overgelaten aan ... *drie ongesubsidieerde diaconieën*. Deze instanties bedeeden in 1840 177 armen, terwijl dit aantal met bijna 100 was teruggelopen rond 1870. Toen merkte men op ... *dat geen achteruitgang was te bespeuren*; men telde 9 armen het gehele jaar door en 67 armen tijdelijk.¹⁰³ Het gemeentebestuur van Herwen en Aerdts was

95 N.A.D., *Gemeenteverslag*, 1851.

96 *Uitkomsten van het onderzoek naar den toestand van den Landbouw* (1886) en *Rapport Gelderland naar den toestand van den Landbouw* (1896), bijlage XXII, XXIII en XXV. Het betreft de gemeenten Zevenaar, Didam, Herwen en Aerdts en Gendringen.

97 R.A.G., *Archief GS.*, inv.nr. 11828.

98 Brusse, *De Lingestreek*, 15-16.

99 Beekelaar, *Gelderland*, 184-185; *Jaarverslagen Gouverneur 1846-47* (bijlagen).

100 R.A.G., *Archief GS.*, gemeenteverslagen Gendringen.

101 Beekelaar, *a.w.*, 206-207. Het katholieke volksdeel in het district Doesburg en Zevenaar begon zich te roeren, en wenste 'vrijheid van godsdienst, onderwijs' enz. Zie ook: Jansen, 'Enkele aspecten van het sociaal protest in Gelderland', 73-88. Vanaf 1918 verstrekten de gemeentebesturen opgaven aan Gedeputeerde Staten ... *of er sprake was van revolutionaire agitatie*. De gezagsgetrouwheid was niet verdwenen, oproer of stakingen zoals die op de steenfabriek te Herwen en Aerdts (1885) en de borstelfabriek in Bergh (1925) na, hebben zich in de Liemers nooit voorgedaan.

102 N.A.B. en N.A.G., *Gemeenteverslagen* na 1850.

103 N.A.A., *Ibidem*.

eveneens milder in haar oordeel over de hoeveelheid armen, in tegenstelling tot de *Statistieke Beschrijving* uit 1808.¹⁰⁴ Telde men hier in 1852 nog 114 armen, in 1854 waren er 257 armen op 2581 inwoners, oftewel bijna 10%. Dit percentage daalde met 4% tot 191 in 1866 op een totaal van 2723 inwoners, een tendens die continuïteit vertoonde.¹⁰⁵ Dit was te herleiden tot de 'meerdere inkomsten' en 'mindere uitgaven' op basis van de gegevens van één van de armenkassen. Toch werd ook nu de kanttekening geplaatst dat de armoede ontstond onder werklieden in de akkerbouw, ... *welke geen of geen genoegzaam land in eigendom of huur hebben en [...] geen werk kunnen krijgen om in het dagelijks bestaan te voorzien en [...] de meeste gronden bloot gesteld waren aan overstromingen in den winter*.¹⁰⁶ Rond 1880 klonken de opmerkingen positief vanwege de werkgelegenheid die was te vinden bij de scheepstimmerwerf van Bodewes en de steenfabrieken. Dergelijke berichten hielden aan tot het einde van de jaren twintig van de twintigste eeuw.

Als zich een aardappelenmisogst of een sterfte onder varkens afspeelde, dan was de nood voor een aantal gezinnen toch hoog. Dit gegeven knoopt eigenlijk aan bij het beeld dat we aan het begin al schetsten en dat in andere studies wordt onderschreven: de kosten van levensonderhoud op het platteland waren lager en een eigen stukje grond zorgde voor de voedselbehoefte.¹⁰⁷ De strenge winters van 1878-1879, 1879-1880 en 1890-1891 leidden voor de armen tot grote problemen. Vooral het verstrekken van pootaardappelen keerde nu met enige regelmaat terug. In Zevenaar en Duiven werd opgemerkt dat ... *de strenge winters een toename van het aantal behoeftigen te zien geeft*. Aan het einde van de negentiende eeuw constateerde men: ... *de toestand van de behoeftige klasse is niet verbeterd en niet verslechterd [...] de middelen tot leniging der armoede hebben bestaan uit bedeling in natura en geld*.¹⁰⁸

Toch sloegen de Liemerse gemeenten geen groot alarm en schreven de gemeenteverslagen positief over het in de hand houden van het 'armoedeprobleem'. Over 1910 werd in Gendringen opgemerkt: ... *veel armoede komt niet voor en de omstandigheden zijn hier zeer gunstig omdat hier werk te vinden is bij de ijzergieterijen en de steenfabrieken*. Weer een aantal jaren later was men zeer stellig met de uitspraak ... *dat er veel armoede geleden wordt, kan niet gezegd worden*, of zoals in Bergh rond 1910 ... *de toestand der armen verbeterd door een toenemende werkgelegenheid en een stijging van de dagloonen*.¹⁰⁹ Andere Liemerse gemeenten als Pannerden en Wehl sloten zich hierbij aan. In de gemeente Pannerden was het aantal bedeelden voor de gehele negentiende eeuw niet groter dan 25 en kwam afgezet tegen de totale bevolking niet boven de 3% uit. In 1920 subsidieerde het gemeentebestuur nog 18 armen bij het rooms-katholieke armbestuur. Wehl merkte

104 Keijmel, *Statistieke Beschrijvingen*, VIII.

105 Janssen, *Industrialisatie en arbeidskrachten*, bijlage 43.

106 *Bijdragen en Mededelingen GMvL* (1852) en N.A.H., *Gemeenteverslagen*.

107 Brusse, *De Lingestreek*, 16 en Prak, *Overvloed en Onbehagen*, 33 e.v, met als voorbeeld de armoedeproblematiek in Den Bosch.

108 R.A.G. Archief GS, Armwezen, inv.nrs. 9754 t/m 9833.2; N.A.D., *Gemeenteverslag* (1899) en N.A.Z., *Instellingen van weldadigheid*, correspondentie 1890.

109 N.A.Z., *Gemeenteverslagen* 1880-1925.

over de eerste helft van de twintigste eeuw op dat de toestand voor de armen wegens de *hoge verdiensten in het buitenland*, gunstig was en het gemeentebestuur noteerde dan ook vele jaren 'de toestand van de armen' als ... 't zelfde. Gedurende de crisis van de jaren dertig zien we wel een toename van het aantal werklozen in alleen de gemeente Zevenaar van 93 personen in 1931 tot 224 in 1935. Dit speelde ongetwijfeld een rol in het totale armoedeprobleem, maar dat werd nu bestreden door kunstmatige werkverschaffingsprojecten van stal te halen. Over de andere Liemerse gemeenten werd over aantallen niet gerept.

Kan de hier waargenomen armoede nu gezorgd hebben voor een rem op de economische ontwikkeling? Daarvoor is voor alle Liemerse gemeenten een overzicht gemaakt in tabel 4.9.

Tabel 4.9 Aantal armen regio Liemers (%) ten opzichte van de totale bevolking (1840-1890)*

Jaar	1840	inw.	1850	inw.	1860	inw.	1870	inw.	1880	inw.	1890	inw.
	7,6%	25974	9,5	27775	8	29645	4,7	30086	2,8	31917	2,6	33348

Bron: Archieven 'instellingen van weldadigheid'; Gemeenteverslagen en Correspondentie B en W; Archieven diverse parochiale en Nederlands-hervormde armbesturen. *1840 zonder Wehl, 1870 zonder Duiven en Gendringen, 1880 en 1890 zonder Duiven, Gendringen, Herwen en Aerdt, Wehl en Westervoort.

Het totaal percentage armen voor de Liemers nam voor de periode 1840-1870 af met bijna 3%. Dit percentage was lager dan in Gelderland en Nederland rond het midden van de negentiende eeuw waar respectievelijk 9 en 14% bedeed werd. Maar het percentage voor het Gelderse platteland als geheel kwam nog lager uit, namelijk op 6%. In steden als Arnhem, Nijmegen en Zutphen lag het percentage armen rond die periode op respectievelijk 11%, 28% en 14%, maar dat was toe te schrijven aan de gestegen voedselprijzen en voedselschaarste vanaf de tweede helft van de jaren veertig van de negentiende eeuw.¹¹⁰

Het aantal armen of bedeeden in de gehele Liemers bleef zodoende hanteerbaar; er was zeker géén sprake van een massale verpaupering. Dit laatste kwam meer voor in de grote steden toen verderop in de tweede helft van de negentiende eeuw de industrialisatie van start ging en velen hier naar toe trokken voor werk. Zodoende heeft de aanwezigheid van het aantal armen in de Liemers in de negentiende eeuw en vermoedelijk ook in de eerste helft van de twintigste eeuw niet gezorgd voor een rem op de vooruitgang. Men werd (tijdelijk) werkloos maar beschikte mogelijk over voldoende inventiviteit om nieuw werk te vinden en er moet voldoende voedsel zijn geweest. Dit beeld overheerst voor de hier bestudeerde periode, ondanks de sporadische gegevens over het aantal bedeeden.

De armoede stak in de negentiende eeuw de kop op als er weinig werkgelegenheid was in de landbouw, de grootste werkverschaffer, zoals in de wintermaanden, een koppeling die erg nadrukkelijk was terug te vinden in de gemeenteverslagen. De meeste boerenhuishoudens waren in staat het hoofd boven water te houden en een dagloner vond zo mogelijk altijd wel ergens werk. Dergelijke si-

110 R.A.G., *Verslag van Gedeputeerde Staten aan Provinciale Staten* (1849).

tuaties zien we ook terug in de hiervoor aangehaalde studies van andere regio's of gemeenten. Omdat iedere gemeente te maken kon krijgen met een verminderde welvaartstoename, door onder andere seizoenschommelingen, was dit niet alleen een Liemers probleem.

4.6 Inkomens en loonontwikkeling

Rond 1960 lag het gemiddeld jaarinkomen voor de Liemers op f 4070, voor Gelderland op f 5299 en voor Nederland op f 5764.¹¹¹ Daarmee liep de Liemers dus beduidend achterop al moet wel gezegd worden dat die achterstand niet in alle gemeenten even groot was. Zevenaar kwam met een gemiddeld inkomen van f 5051 al aardig in de buurt van het Gelders gemiddelde.¹¹² In ieder geval was er rond 1960 sprake van een achterstand, die waarschijnlijk terdege invloed gehad zal hebben op de beeldvorming die in het eerste hoofdstuk aan de orde is gekomen. Waar het hier om gaat is na te gaan of die achterblijvende inkomens kenmerkend zijn geweest voor de hele periode die in dit boek aan de orde komt. De inkomensontwikkeling wordt dus in dit hoofdstuk gebruikt als een derde indicator om de vermoede achterstandspositie van de Liemers aan het licht te brengen. De hiermee samenhangende loonontwikkeling zal eerst worden onderzocht om te kijken in hoeverre dit samenhangt met de (relatieve) economische ontwikkeling van de Liemers.

Inkomens- en loongegevens voor afzonderlijke beroepen zijn voor de Liemers sporadisch beschikbaar. De gegevens over de lonen worden hierna in twee delen behandeld. Het eerste deel geeft informatie over de loongegevens in de landbouw, vanaf het begin van de negentiende eeuw, hierna volgt informatie over de hoogte van de lonen in een aantal specifieke Liemerse bedrijfstakken.

Aan het begin van de negentiende eeuw verdienden de Liemerse arbeiders in de zomer in ieder geval meer dan in de winter. Met name de zomerdaglonen voor het oostelijk rivierengebied behoorden rond het midden van de negentiende eeuw tot de laagste van ons land.¹¹³ Het loon bedroeg in de zomer f 0,65 cent en in de winter f 0,50 per dag. De gemiddelde zomerdaglonen in Gelderland voor zowel 1810 als 1850 bedroegen 48 cent en kwamen in dezelfde jaren voor Nederland uit op 65 en 62 cent.¹¹⁴ De weeklonen in Gelderland lagen in 1819 op f 2,88 voor mannen, een bedrag dat steeg tot f 6,18 per week in 1898. In 1906 bedroeg dit f 6,60 en een jaarloon f 321,-. Melkmeiden verdienden een inkomen van respectievelijk f 50,-, f 80,- of f 90,- per jaar. De groter wordende groep van dienstboden verdiende aan

111 R.A.G., *ETI-archief*, D-938, Rapport Pannerden. Uit deze gegevens kan worden afgeleid dat over de jaren 1950, 1955 en 1960 respectievelijk 8%, 7,5% en 8,5% van het inkomen boven de toenmalige loongrens lag.

112 Over de vermogensbelasting ontbreken verdere gegevens om hier een verantwoorde uiteenzetting weer te geven. Uit de gegevens viel wel af te leiden dat in 1940 het gemiddeld vermogen van de inwoner van Zevenaar f 640,- bedroeg, in 1950 lag dit op f 1040,-.

113 Bieleman, *Gelderse Landbouw*, 63.

114 Van Zanden, *Den zedelijken*, 17, tabel 2.

het einde van de negentiende eeuw f 1,00 tot f 1,50 per dag, inclusief kost en inwoning, maar soms waren het ook 'dagmeisjes', die thuis bij de ouders bleven wonen. In Roosendaal verdienden de (melk- of dienst) meiden die *inwoonden* rond de f 80,- per jaar. Deze lonen zullen op het platteland vermoedelijk lager hebben gelegen dan in de steden, waar meer vrije beroepen werden uitgeoefend relatief meer werd verdiend en deze 'meisjes voor dag en nacht' makkelijker konden worden betaald.¹¹⁵

Op basis van schattingen die Van Zanden heeft gemaakt, voor de gemiddelde zomerdaglonen voor Nederland in 1810, 1850, 1880 en 1910, komen we, op basis van het criterium dat er zes dagen per week continue arbeid werd verricht, op weeklonen uit van respectievelijk f 2,88 (2x), f 4,80 en f 7,44 rond 1910.¹¹⁶ Het peiljaar 1880 kunnen we nog niet vergelijken met de Liemerse gegevens. De informatie die Van Zanden voor dat jaar heeft voor Gelderland, maakt melding van f 4,80 per week, op basis van zes dagen werken.¹¹⁷ Het is niet duidelijk of dit in de Liemers werd verdiend, want de trek naar Pruisische industriesteden had toen al behoorlijke vormen aangenomen en de arbeiders ... *hieldden hier een aardig sommetje aan over*.¹¹⁸

In het verslag 'Uitkomsten onderzoek naar den Landbouw' (1890), wordt een vergelijking gemaakt tussen 26 gemeenten. In de 'Staat van lonen en arbeidstijden', worden 9 gemeenten onderling vergeleken, met de nodige hiaten, waaronder Zevenaar. De levenswijze voor de (land)arbeiders werd als ... *niet slecht* beschreven ... *zij verkeert in een veel betere toestand als vijftig jaar geleden*. De meesten hadden een eigen of gepachte kleine *hofstede* met wat land, een koe, een paar geiten en varkens en konden daardoor zonder al te veel kosten in hun levensonderhoud voorzien. Het weekloon in de zomer lag, op basis van zes werkdagen, in Zevenaar en omgeving voor de mannen rond de f 4,20 en in de winter rond de f 3,60 respectievelijk f 0,70 en f 0,60 cent per dag, een lichte stijging vergeleken met de hiervoor gepresenteerde gegevens over het begin van de negentiende eeuw. Voor vrouwen kwamen de verdiensten ongeveer één gulden per week lager uit.¹¹⁹ Alleen de gemeente Voorst sprong er uit met een zomerloon van f 5,10. Het winterloon lag precies een f 1,- lager. De verdiensten in Zevenaar in de landbouw lagen rond de eeuwwisseling op f 0,60 cent per dag. In de oogsttijd lag dit f 0,15 cent hoger en kwam, vergeleken met het begin van de negentiende eeuw, hoger uit. Deze gegevens tonen aan dat dit 'noch hoog noch laag' te noemen was. Hiervoor maakten men werkdagen van respectievelijk 11 à 12 uur in de zomer en 7 à 9 uur in de

115 Van Gastel *Roosendaal*, 149.

116 Van Zanden, *Economische ontwikkeling*, 115-118. De auteur wijst op de veranderingen in de structuur van het loonniveau. Met name het onderscheid 'winter- en zomerdagloon' werd steeds gedifferentieerder.

117 Ibidem.

118 Zie ter aanvulling hierop: *Enquête omtrent de maatschappelijke toestanden der arbeiders* (1890) dl. I t/m IV, 154-156, 159-161 en 166-168. Hieruit de ondervragingen van: A. Spruijt, brugwachter bij de Mij. tot Exploitatie van de Staatsspoorwegen te Westervoort; H. Kelderman, werkmans in de pannen- en vloersteenfabriek van Dibbets te Angerlo; idem J. Worm en J.E.M. Terwindt, steenfabrikant te Westervoort.

119 R.A.G., *Verslagen gouverneur*, correspondentie, (1817) met burgemeester van Zevenaar en *Uitkomsten onderzoek naar den Landbouw* (1890).

winter.¹²⁰ De Liemerse vrouwen drukten de mannen op het hart met geld thuis te komen en zich bij de boeren niet af te laten schepen met rogge of iets dergelijks. In de winterdag gingen veel arbeiders bij ... *de boeren dorsen met de vlegel. Werd er gewerkt van 's-morgens 4 tot 's-avonds 7 dan was het loon een bord pap, soms met een dubbelte extra [...]. Hield men het een hele winter vol, dan kreeg men van de boer een voorraad paardebonden voor het gehele gezin om het gehele jaar op donderdag te eten.*¹²¹

Eind jaren twintig van de twintigste eeuw werd een onderzoek verricht naar de bedrijfsuitkomsten van diverse landbouwbedrijven in Nederland, bekend geworden als 'een inventarisatie van het kleine boerenvraagstuk'. Hieruit valt af te leiden dat in de regio Liemers de arbeidslonen gemiddeld op f 39,28 lagen en één jaar later op f 47,13. Deze lichte stijging kon niet verbergen dat van de 51 gecontroleerde landbouwgebieden in deze regio én in de Tielerwaard deze lonen het laagst waren.¹²² Het loon van tijdelijke arbeiders bedroeg iets meer dan dat van vaste arbeiders. In de bebouwde kom van de gemeente Zevenaar hadden de arbeiders het minder goed dan op het platteland, de eersten ... *verdienden betrekkelijk weinig meer, hadden geen vee of land en gebruikten gewoonlijk meer sterke drank.* Dan waren er nog de kleine zelfstandigen, zoals ambachtslieden, winkeliers enzovoorts. Voor deze groep was er niet alleen voldoende werk (lichte expansie), zij hielden ook hun inkomen op peil, met name in de jaren van de landbouwcrisis.¹²³

Omdat het Gelders rivierengebied veel steenfabrieken heeft gekend, hebben we ook iets meer gegevens over de daar verdiende lonen, zoals voor de Liemers. In 1854 werd op een in de nabijheid van de regio gelegen en vergelijkbare steenfabriek te Millingen door een vormer één gulden per dag verdiend. In 1905 was dit met nog eens één gulden gestegen. De weeklonen op de steenfabrieken in Westervoort lagen rond 1890 op f 6,- en f 3,- ... *per werkdag van 10 uur en dan vier à vijf dagen achtereen.* In de zomerdag kon dit makkelijk met f 3,- per week stijgen.¹²⁴ Op basis van inspectieverslagen uit 1905 en 1906, weten we dat het dagloon van mannen en vrouwen op de steenfabrieken te Angerlo en Herwen en Aerdt op respectievelijk f 1,80 en f 1,50 lag en op basis van een vier- of vijfdaagse werkweek dan op f 7,50 respectievelijk f 6,- uitkwam.¹²⁵ Omdat de vrouwen hier soms maar 3 dagen per week werkten en de mannen afhankelijk waren van de weers- en seizoeninvloeden, kunnen aan deze gegevens maar een beperkte zeggingskracht worden ontleend. Aan het einde van de negentiende eeuw werd over deze laatste gemeente nog opgemerkt dat onder de ... *werklieden welvaart heerscht ten gevolge der groote verdiensten*, maar dat de landbouw zich moest behelpen met ...

120 Bij dit daggeld zat dan nog 'wat aardappelland, wortelland voor veevoeder' (om de helft) en 'eenig hooi voor de koe'.

121 Pijls, *Gedetailleerde Bodemkartering*, 95.

122 *Verslag commissie Ebels*, (1933), 134-136.

123 Lansink, *Kleine zelfstandigen*, 142-143.

124 *Enquête 1890*, bijlage, 'verhoor J.N. Overgoor'. De ijzergieterij bood tevens de mogelijkheid om lid te worden van een ziekenfonds.

125 Van IJsselstein, *Onderzoek Fabrieksarbeid*, 58-59.

onrijpe en versleten werklieden.¹²⁶ Maar dergelijke lonen moeten met de nodige voorzichtigheid worden geïnterpreteerd, gelet op het wisselende (seizoen) karakter van de loonstructuur in deze tak van nijverheid. Een loonstandaardisatie voltrok zich hier pas na de Eerste Wereldoorlog.¹²⁷

Een andere bedrijfstak was de ijzergieterij. In de periode 1867-1871 schommelden de daglonen in dit bedrijf tussen de f 0,40 en f 1,80. Het gemiddelde weekloon lag tussen de f 4,- en f 10,-.¹²⁸ Uit de verhoren, gehouden aan het eind van de jaren negentig van de negentiende eeuw, valt af te leiden dat, afhankelijk van de expertise van de arbeider, een hieraan gerelateerd loon werd uitbetaald. Een smid verdiende bijna f 8,- een zandvormer was goed voor f 9,- en een schilder ontving f 12,- per week, lonen die in Arnhem f 3,- hoger lagen.¹²⁹ Hiervoor werkte men 65-70 uur per week. De *Loonenquête* van 1928 toont aan dat de arbeiders werkzaam op de ijzerfabriek van Diepenbrock en Reigers te Gendringen door de lage lonen weliswaar voor voldoende concurrentie met andere ijzergieterijen zorgden, maar hiermee ook een blokkade opwierpen voor de soms zo noodzakelijke mechanisatie. Op de vraag of de lage lonen de ontwikkeling van de industrie tegenhielden, werd bevestigend geantwoord.¹³⁰ Een arbeider beschreef de toestand tot de Tweede Wereldoorlog als ... *lage lonen, grote huishoudens, eigenlijk was het verschrikkelijk*.¹³¹

Leerling(hand)vormer Carolus Ratering verdiende rond 1920 een loon van f 9,- per week en dat kwam aardig overeen met het loon van een textielarbeider. Hij zou zijn verdere leven op de DRU-fabriek in Gendringen slijten. Hierna steeg zijn loon geleidelijk. In 1940 werd bijna f 27,- uitbetaald op basis van een 55-urige werkweek (zie bijlage H). Op jaarbasis krijgen we inkomens van respectievelijk f 420,- f 470,- en f 625,- schommelend rond een modaal inkomen van f 500,-. In de jaren twintig van de twintigste eeuw lagen deze bedragen rond de f 4,05 per dag voor geschoolden en f 3,25 voor ongeschoolden op basis van een 53-urige werkweek. De loongegevens zijn niet eenduidig en fluctueren per bedrijfstak en vaak per seizoen. Wel kunnen we op basis van deze gegevens concluderen dat de lonen in de landbouw in de negentiende eeuw in de Liemers een lichte stijging vertoonden, maar net als de lonen in de steenfabrieken en gieterijen achterbleven bij het landelijke loonpeil.

4.6.1 Een analyse van de hoofdelijke omslag

Maar om grip te krijgen op de totale inkomensverdeling en de inkomensontwikkeling moeten we een andere meer systematische bron hanteren. Die is gelukkig beschikbaar in de vorm van de kohieren van de hoofdelijke omslag. Deze hoofdelijke omslag was een plaatselijke belasting op inkomen en vaak ook vermogen,

¹²⁶ *Rapport besluit Staten van Gelderland* (1896), bijlage XXII.

¹²⁷ Janssen, *Baksteenfabricage*, 294.

¹²⁸ N.A.G., *Gemeenteverslagen*, 1865-1872.

¹²⁹ *Loonenquête* 1890, verslag 4 juni 1892.

¹³⁰ Matthijssen, *Loonenquête*, 88.

¹³¹ Louwes, *75 jaar vakbeweging*, 29.

die tot 1921/22 werd geheven. De kohieren, de lijsten met aangeslagenen, waarin een klassenindeling is gehanteerd, geven belangrijke informatie over de inkomens op lokaal niveau. Deze kohieren kwamen tot stand op grond van een subjectieve schatting van ... *den uiterlijken staat die de belastingschuldigen voeren*. Pas later zien we in sommige Liemerse gemeenten, onder invloed van de landelijke wetgeving, nadrukkelijker het inkomen als grondslag voor deze kohieren. Dit proces van veranderende indeling naar inkomenscategorieën werd meestal geleid door het gemeentebestuur. Soms gaven zij dit uit handen aan raadsleden, een college van zetters. Volgens Bos en Van Maanen, verbond de belastingwetgever een zekere willekeur aan de heffing van hoofdelijke omslagen.¹³² De *zetters der directe belastingen* schakelde men soms in voor de *schatting*, controle en definitieve vaststelling van de hoofdelijke omslag.¹³³ Hierdoor bleef de manier waarop een en ander tot stand kwam verbonden met een zekere hang naar eigendunk. Objectieve maatstaven werden niet gebruikt en de belastingheffing berustte op waargenomen criteria van welstand of juist het ontbreken daarvan. Verschuivingen traden pas op als er sprake was van inkrimping van het aantal betalers of van uitbreiding.

In de gemeente Zevenaar vermeldde men rond het midden van de negentiende eeuw bij een aantal gezinshoofden *arm*, zoals bij visser Van Aalen en barbier J.E. Pick of *voortvluchtig*, zoals bij F.A. Voorhorst. Vermeldingen als *ziekelyk, voortvluchtig, doofstom, onnozel, blind, failliet, oud of gebrekkig* en zelfs combinaties daarvan kwamen eveneens voor in de hier geanalyseerde jaren. De omschrijving *arm en gebrekkig* betrof ook de inwoners van de aanwezige bejaarden- en armenhuizen.¹³⁴ Jaren later komen we identieke kwesties tegen van bezwaarmakers, ... *omdat hij niets meer kan verdienen en het noodige van zijne kinderen moet ontvangen*.¹³⁵ Deze groep werd vrijgesteld van een aanslag en komt dan ook als 'echte minima' in beeld, een aantal dat voor de drie hierna te analyseren gemeenten niet echt groot was, overeenkomstig onze eerdere bevindingen over de armoede. In de Zevenaarse raadsvergadering van 1873 besloot men tot een verruiming van de vrijstelling van de hoofdelijke omslag voor ... *gehuwde vrouwen, dienstboden, inwonende kinderen zonder eigen inkomen, armlastigen en andere onvermogenen*.

Uit de gemeentelijke verslagen kan worden afgeleid dat deze belasting diende voor de te verwachten tekorten op de begroting, bijvoorbeeld veroorzaakt door de bouw van een school, nieuwe bestrating of door vermeerdering van het aantal armen.¹³⁶ Voor ons doel is het van belang om na te gaan op welk moment de hier onderzochte Liemerse gemeenten in de raadsvergadering tot overeenstemming kwamen over de vertaalslag die men wilde maken naar de inkomens en de hier-

¹³² Bos en Van Maanen, *Fiscale bronnen*, 31.

¹³³ N.A.Z., *Notulen zetters 1897-1922*. In Didam en Duiven zijn eveneens nog notulen aanwezig, maar deze getuigen niet van enige betrokkenheid van de zetters met de hoofdelijke omslag.

¹³⁴ N.A.Z., *Kohieren*, 1850.

¹³⁵ N.A.Z., *Geheime notulen*, 1885.

¹³⁶ N.A.Z., *Notulen van de raad*, 2 november 1866. De inkomsten bedroegen toen f 7969,- maar men verwachtte een tekort van f 4000,-. Ondanks het in 1865 genomen besluit in 1866 niet meer dan f 2800,- hoofdelijk om te slaan, zat er dus niets anders op dan dit te verhogen tot f 4000,-. Dit gebeurde telkens weer en G.S. van Gelderland gingen bijna altijd akkoord.

aan gekoppelde klasse-indeling. Pas dan kan worden nagegaan hoe het was gesteld met de inkomensverhoudingen.

Uiteindelijk komen drie gemeenten in aanmerking voor een analyse van het inkomen, Didam, Duiven en Zevenaar.¹³⁷ In Duiven en Didam vond deze vertaalslag naar inkomens plaats aan het begin van de jaren negentig van de negentiende eeuw. Voor Zevenaar kunnen we wel iets verder terug in de tijd, namelijk tot halverwege de jaren zeventig. De heffingen van de gemeenten naar het inkomen richtten zich in toenemende mate naar het geschatte inkomen, afgeleid uit de uiterlijke staat en onder invloed van de toenmalige wetgeving.¹³⁸ Uiteindelijk werd veel overgelaten aan het eigen initiatief van de gemeenten.¹³⁹

Een tweede grote verandering voor de hier geanalyseerde gemeenten, bedroeg de uitbreiding of verkleining van het aantal gehanteerde klassen. Dit geeft dan een verandering aan in de inkomens en welvaartssfeer van de diverse gemeenten. In Zevenaar besloot men om het maximale belastingbedrag op het kohier rond de eeuwwisseling vast te stellen op een gezinsinkomen van f 10.000,-. Voor de – weinige – hogere inkomens hierna, creëerde men een aparte belastingklasse. In Duiven lag dit maximale inkomen rond 1890 op f 8000,-. Rond 1900 zou dit maximale inkomen met f 3000,- dalen.

4.6.2 Inkomens in Didam

Voor wat betreft Didam krijgen we niet de indruk dat klassenindeling van de hoofdelijke omslag voor veel commotie zorgde onder de bevolking. Vanaf 1840 bedroeg het aantal belastingklassen 18. De overweging om tot deze indeling over te gaan, kwam voort uit de toename van het aantal ... *non-valeurs*, waardoor meer gemeenschapsgeld nodig was. Het maximale bedrag dat moest worden betaald bedroeg bijna f 25,-, maar we hebben nog geen zicht op de hieraan gerelateerde inkomens. Voor de jaren hierna motiveerde het gemeentebestuur de heffing als volgt:

- *er zal in het bijzonder gelet worden op den uiterlijken staat die belastingsschuldigen voeren, echter altijd in aanmerking genomen de huiselijke omstandigheden en maatschappelijke betrekkingen;*
- *de aanslag in 's Rijks personele belasting;*
- *de bezoldiging of voordelen genoten voor 't bekleeden van ambten of bedieningen, pensioen en de zuivere inkomsten van bedrijven of ambachten;*
- *de vermoedelijke zuivere opkomsten spruitende uit het bezit van vaste eigendommen, uitstaande kapitalen als anderszins ná aftrek der lasten.*¹⁴⁰

¹³⁷ Op de drie hier onderzochte gemeenten na, waren de kohieren in de overige Liemerse gemeenten óf te beperkt in tijd óf vertoonden grote hiaten.

¹³⁸ Simons, *Gemeentefinanciën*, 260.

¹³⁹ De Vries, *Landbouw en bevolking*, 74 e.v. Klep e.a. *a.w.*, 8. In 1900 waren er 800 gemeenten die de hoofdelijke omslag naar het geschatte inkomen hieven tegen nog maar 244 die het naar het vermoede inkomen deden.

¹⁴⁰ N.A.D., *Notulen*, 5 juli en 9 september 1852 en 3 april 1853.

Nu kreeg in de *grondslagen* het woord *inkomen* een veel prominentere rol.¹⁴¹ In 1910 werden ook de beroepen op de kohieren vermeld. Van veel weerstand onder de bevolking als het ging om een hernieuwde klassenindeling, die meestal uitliep op een belastingverzwaring, was nauwelijks sprake. In 1896 klaagden een aantal ingezetenen dat ... *de gemeentelijke belasting in verhouding tot de gegoede bevolking als vrij bezwarend* werd ervaren.¹⁴² De motieven die de belastingplichtige aandroeg berustten meestal op het feit dat men de schatting buiten proporties vond, waardoor de aanslag te hoog was uitgevallen. In sommige gevallen werd zo'n verzoek zonder slag of stoot toegewezen, maar het merendeel van de aanslagen bleef wel gehandhaafd. Dit was overigens ook een van de weinige momenten dat werd opgeschreven hoe de bevolking een en ander onderging.¹⁴³ In 1909 ontving men 37 bezwaarschriften over de ingestelde klassenindeling. Hiervan bleven zeven gehandhaafd, zes werden van het kohier afgevoerd en van de overige werd de aanslag verlaagd.¹⁴⁴

Pas aan het eind van de negentiende begin twintigste eeuw onderging dit stelsel, ook in Didam, een wijziging.¹⁴⁵ Ook nu was dit voor de Didamse gemeenteraad een hamerstuk dat niet tot sociale onrust leidde.¹⁴⁶ De belangrijkste maatregel die men nu invoerde, was het aantal kinderen dat meetelde voor het vaststellen van de klassenindeling (beneden de 12 jaar f 30,-/kind) met hieraan gekoppeld een aftrek voor het ... *noodzakelijk levensonderhoud, huishuur en belasting* van maximaal f 200,-.¹⁴⁷ Een poging van een gemeenteraadslid de belasting voor kinderen jonger dan 12 jaar op f 40,- te brengen, om hiermee de arme en kinderrijke gezinnen tegemoet te komen, werd weggewuifd, want ... *de mindere man wordt reeds min belast*. Hiervóór was het personeel doorslaggevend én ... *het geschat inkomen der belastingplichtige*.¹⁴⁸ Helaas waren er geen notulen van de zetters met betrekking tot deze belasting te achterhalen. Uit het diverse materiaal valt op te maken dat deze schatting vermoedelijk werd overgelaten aan het dagelijks bestuur van deze gemeente.¹⁴⁹

In 1891 was meer dan de helft van de Didamse gezinshuishoudens in de laagste van de 28 klassen geplaatst met een inkomen tot f 500,-. Een inkomen van f 500,- wordt in stedelijke inkomensstratificaties voor deze periode meestal als modaal aangeduid, evenals in het onderzoek over het Groningse dorp Hoogkerk.¹⁵⁰ Wanneer we de namen in de kohieren terugzoeken in het bevolkingsregister en daarmee beroepen op het spoor komen, zien we dat de dagloners en

141 N.A.D., *Notulen*, 12 juli 1892.

142 *Rapport no. 6, bijlage XXIII*, 155.

143 Ibidem.

144 N.A.D., *Notulen*, 1909.

145 Klep, *Kohieren*, 8. De wet van 24 mei 1897, *Stbl.* nr. 156 en 21 september 1900, *Stbl.* nr. 164. De eerste wet schreef voor dat de heffing proportioneel en niet progressief diende te zijn, terwijl de wet van 1900 een beperkte progressie toeliet.

146 N.A.D., *Notulen*, 25 oktober 1898.

147 Men koos voor een indeling gebaseerd op belastbaar inkomen.

148 Ibidem.

149 Van de 'zetters der directe belastingen', was er wel een overzicht voor de periode 1890-1904.

150 Kooij, *Hoogkerk*, 149 e.v.

(boeren)arbeiders en gezinshoofden die als ‘knecht’ stonden genoteerd, over het algemeen dit inkomen niet haalden. Van de 558 gezinshoofden, waren dit ruim 200 personen, of 35,8%. Veel dagloners en arbeiders vielen in de toenmalige inkomenscategorie tot f 300,-, soms f 400,- per jaar. Een kleiner aantal kwam in een hogere inkomenscategorie terecht, tot f 600,- per jaar, waardoor men deel uitmaakte van de groep van metselaars, klompenmakers en een enkele stoelenmaker en verver. Het kwam echter vaak voor dat een gezin door het aantal kinderen (f 30,- aftrek per kind) en de f 200,- aftrek voor noodzakelijk levensonderhoud, op een laag belastbaar inkomen uitkwam. Van deze 55 huishoudens kwamen er opmerkelijk genoeg vrij veel voor in het buurtschap Holthuizen in Didam. Door de 28 inkomensklassen van 1891 te clusteren, analoog aan de wijze waarop dit in andere gemeenten is gebeurd, krijgen we de volgende tabel, waarin ook de gegevens over 1910 zijn opgenomen, toen in de kohieren soms een be-roep werd vermeld.¹⁵¹

Tabel 4.10 Inkomens Didam op basis van de Kohieren (1891 en 1910)

(jaar)inkomens	% (1891)	(jaar)inkomens	% (1910)
tot f 500,-	70,8	tot f 500,-	63
f 500- f 1500,-	19,7	f 500- f 1500,-	28,3
f 1500- f 3500,-	7,2	f 1500- f 3500,-	6,6
f 3500- f 8500,-	2,0	f 3500- f 8500,-	1,9
f 8500- f 10.000,-	0,4	f 8500- f 10.000,-	0,1
(N)	558		882

Bron: Notulen van de raad, Kohieren hoofdelijke omslag en Bevolkingsregisters.

Tussen 1891 en 1910 lijkt zich een minimale opwaartse inkomensmobiliteit te hebben voorgedaan, maar deze is waarschijnlijk meer het gevolg van inflatie en dus te verwaarlozen. Wat de tabel laat zien is een inkomenspiramide met een brede basis, een niet erg omvangrijk middengedeelte en een smalle top, die in 1910 gevormd werd door gemeente-geneesheer R. Eijkel en notaris Van Romondt. Om deze bevindingen in een comparatief perspectief te kunnen plaatsen, zal nu allereerst de inkomensverdeling voor de twee andere gemeenten worden gegeven, terwijl daarna de vergelijking met plaatsen elders zal worden gemaakt.

4.6.3 Inkomens in Duiven

Vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw is een eerste verantwoord overzicht met betrekking tot de hoofdelijke omslag samen te stellen, maar dan zonder inkomens. In 1851 werd voor f 916,- aan omslag binnen gehaald op een totale bevolking van 2496 inwoners, die te herleiden is tot 465 belastingplichtige gezins-huishoudens. Onder invloed van de landelijke regelgeving ging de gemeenteraad van Duiven in 1851 (Gemeentewet) er toe over, om een klassentarief en indeling

151 Deze clustering is ontleend aan: Kooij, *Hoogkerk, a.w.*

samen te stellen van klasse 1 tot en met 20. In 1900 lag de opbrengst op f 9075,- en nam toe tot f 19.369,- in 1920, terwijl het totale belastbare inkomen voor dat jaar door de gemeenteraad op f 562.381,- werd begroot.¹⁵²

Voor Duiven hebben we ook niet de indruk dat de wijziging van de klassenindeling tot veel oppositie leidde. Gedurende de tweede helft van de negentiende eeuw besloot de voltallige gemeenteraad vaak met een eendrachtig ... *overwegende dat tegen dit kohier geen overwegende bezwaren zijn ingebracht*.¹⁵³ Een enkele keer kwam het voor dat een *adressant* vond dat hij of zij te hoog werd aangeslagen, waarna – soms – een correctie volgde, met de motivering ... *overwegende dat adressant geen eigendom bezit, in evenredigheid van anderen te hoog is aangeslagen*.¹⁵⁴ Toen in 1920 een herziening van de hoofdelijke omslag plaatsvond, op basis van het belastbare gezinsinkomen, leidde dit tot 72 reclames. Uiteindelijk werden 21 aanslagen verlaagd, 2 *geroyeerd*, maar bleven 49 aanslagen gehandhaafd.¹⁵⁵ Ook in de gemeente Duiven werden enkele correcties in de klassenindeling doorgevoerd, als de wet dit eiste. Tekorten op de begroting of grote ambities in de gemeente ontbraken.

Op de drempel van de twintigste eeuw stelde het gemeentebestuur voor om voor ieder gezin f 200,- voor noodzakelijk levensonderhoud in mindering te brengen en het aantal kinderen tussen 1 en 14 jaar ... *in den aftrek te plaatsen* (f 25,-), *mits het geen eigen inkomsten heeft*. Als basis voor het belastbaar inkomen zou het geschat jaarlijks inkomen van de belastingplichtige gelden of de opgave van het inkomen binnen de klasse.¹⁵⁶ Ten opzichte van 1875 bezat Duiven rond de eeuwwisseling 50 klassen. Voor de laagste klasse bedroeg het inkomen meer dan f 200,- en niet meer dan f 300,- en voor de hoogste meer dan f 5200,-. Voor iedere honderd gulden méér formeerde men een nieuwe klasse.

Een goed zicht op de bestaansmiddelen en de betreffende welvaart die in Duiven heersten gaf de toenmalige secretaris, die ijverig noteerde [...] *de meeste hoofden van gezinnen zijn veldarbeiders, die [...] weliswaar belaste maar toch eigen percelen verbouwen en winkeliers uit den kleine middenstand. Bijzondere uitgaven eischt de levenswijze alhier niet, noch wat betreft de prijs der woningen, noch de uitgaven voor levensmiddelen*.¹⁵⁷ De prijs voor woningen was zeer acceptabel evenals de prijzen voor de diverse levensmiddelen. Als we de inkomens clusteren en in relatie brengen met de kohieren en de in de bevolkingsregisters vermelde beroepen, krijgen we de volgende tabel.

152 In 1900 bedroeg dit nog f 4075,-.

153 N.A.Du., *Notulen* 1851 e.v.

154 *Ibidem*, 1876-1879.

155 N.A.Du., *Notulen*, 25 oktober 1920.

156 Onder inkomen verstond men 'alles wat in geld of geldswaarde verkregen wordt ...'

157 N.A.Du., *Notulen* 29 december 1898 en 23 maart 1899 en R.A.G., *Archief GS*, inv.nr. 4952. Met name in dit laatste archief kan aanvullende informatie over de kohieren worden teruggevonden.

Tabel 4.11 Inkomens Duiven op basis van de Kohieren (1891 en 1920)

(jaar)inkomens	% (1891)	(jaar)inkomens	% (1920)
tot f 500,-	66,0	tot f 550,-	67,7
f 500,- f 2100,-	25,6	f 550,- f 2100,-	20,3
f 2100,- f 4200,-	4,9	f 2100,- f 4200,-	7,3
f 4300,- f 6000,-	2,7	f 4300,- f 8000,-	3,6
f 6000,->	0,7	f 8000,->	1,1
(N)	550		716

Bron: Notulen van de raad, Kohieren hoofdelijke omslag en Bevolkingsregisters.

De grootste groep van de Duivense gezinshuishoudens in 1891 viel in de eerste inkomenscategorie, een beroepscategorie die in hoofdzaak bestond uit *veld-*, *land-* en *losarbeiders*. De groep van grondbezitters, aangevuld met een enkele steenfabrikant, zat in een inkomenscategorie die schommelde van f 6000,- en meer per jaar en vormde het andere uiterste.

In 1920 was dit beeld nog vrijwel intact. Uit de gegevens over de 716 gezinshuishoudens zien we wel nieuwe beroepen naar voren komen, maar dat komt hierna nog terug in het overzicht over de sociale gelaagdheid. De categorie die tot de top behoorde zag het inkomen stijgen, althans de hoogste belastingklasse was opgesteld voor inkomens tussen de f 8000,- en hoger. Voor de grootste groep lag het inkomen beneden de f 550,- per jaar. De meesten vielen in drie tussenklassen waarin het inkomen liep tot f 100,-, (1a) van f 100,- tot f 200,- (1b) en van f 200,- tot f 300,- (1c). Van deze groep vielen 114 huishoudens buiten de aanslag. Deze zijn meegeteld bij de laagste inkomensklasse, die uit 485 zelfstandige huishoudens bestond. Het zal ook nu tot weinig verwondering leiden als we vermelden dat deze groep uit bijna dezelfde categorie bestond als dertig jaar hiervoor. Hier lijkt zich nauwelijks een verandering qua inkomen te hebben afgetekend. Ook nu zien we voor beide jaren een minimale opwaartse inkomensmobiliteit en kunnen we constateren dat de hier vermelde inkomensgegevens vrijwel overeen komen met die van Didam.

4.6.4 Inkomens in Zevenaar

Voor Zevenaar is het mogelijk om vanaf 1873 inkomensgegevens in verband te brengen met de door de raad vastgestelde belastingklassen. De meeste inwoners behoorden tot de laagste inkomenscategorieën en zal het geen verwondering wekken dat dit in hoofdzaak laag- tot nietgeschoolden waren. Hun dagelijkse arbeid bestond uit *land-* of *veldwerk* of was gestoeld op een ambachtelijke achtergrond. Rond de f 500,- inkomen per jaar voltrekt zich dan een duidelijke kentering. In de eerste inkomensklasse bevinden zich 66 gezinshoofden, in de tweede 135, in de derde 145 en in de vierde klasse 121. Deze aantallen verminderen aanzienlijk als het inkomen tussen de f 500,- en f 600,- komt te liggen. Het aantal gezinshoofden komt dan niet meer boven de honderd uit. In Zevenaar was het maar voor weini-

gen weggelegd om het niet onaanzienlijke bedrag te verdienen van om en nabij de f 5000,- of meer. Het betrof dan onder anderen de directeur van het postkantoor, med.dr. C.I.A.W. Honig, molenaar Van der Grinten en burgemeester Van Voorst tot Voorst. Slechts twee lieden verdienden meer dan f 60.000,-. Zij combineerden dan ook hun grondbezit met een zware bestuurlijke functie.

Tabel 4.12 *Inkomens Zevenaar op basis van de Kohieren (1875, 1897 en 1920)*

(jaar)inkomens	% (1875)	(jaar)inkomens	% (1897)	(jaar)inkomens	% (1920)
tot f 500,-	69,1	tot f 500-	69,1	tot f 500	55,6
f 500- f 1500,-	20,3	f 500-f 1500-	21,1	f 500- f 1500	29,2
f 1500- f 4500,-	6,9	f 1500- f 4500-	7,1	f 2000- f 4500	12,9
f 5000- f 10.000,-	3,3	f 5000- f 10.000-	2,0	f 5000- f 10.000	1,9
> f 10.000	0,3	> f 10.000	0,6	> f 10.000	0,3
(N)	916	832	1330		

Bron: Notulen van de raad, Kohieren hoofdelijke omslag en Bevolkingsregisters.

Veel van de aangeslagenen verdienden tot f 500,- op jaarbasis, maar identieke beroepsomschrijvingen kwamen net zoveel voor bij inkomens vanaf f 500,- of meer, zoals ‘arbeiders’ voorzien van diverse nadere omschrijvingen, als ‘voerman’, ‘koster’, ‘warmoezenier’ en ‘schoenmaker’. Pas in 1920 komen we nieuwe beroepen tegen in de inkomenscategorie van f 1500,- per jaar of meer.

Het totale aantal gezinnen dat tot de minima kan worden gerekend, werd relatief niet veel kleiner. De groep die meer ging verdienen was in Zevenaar toegevoegd, een verschuiving die ook optrad als we de verdiensten voor de andere categorieën van 1897 met twintig jaar hierna vergelijken. De beweging die dan is terug te vinden en samenhangt met de gehanteerde inkomensverdeling in categorieën, kunnen we toeschrijven aan een economische verbetering. De groepen die geen belasting betaalden, de zogenaamde ‘echte minima’, bestonden in Zevenaar in 1875 uit 134 gezinnen, of 15%.

Vertonen de hier gepresenteerde inkomensgegevens van de drie Liemerse gemeenten een gemeenschappelijk beeld en komt dat overeen met dat van moderniserende gemeenten elders? Een grote groep arbeiders of dagloners, knechts en dergelijke maakten deel uit van de laagste inkomenscategorie. Hierna volgde een tussen- of middengroep en tot slot een kleine maar rijke elite, waarbij een aantal families stevast deel uitmaakte van de hoogste inkomensgroepen.¹⁵⁸ Voor Zevenaar is al wel duidelijk dat de lonen stegen en hier tekenden zich ook de grootste veranderingen af. Voor Didam en Duiven viel dit na de crisis in de landbouw van de jaren tachtig, in Zevenaar zien we tussen 1875 en 1897 een rustiger patroon, maar tot 1920 was overduidelijk sprake van een flinke toename in de jaarinkomens. Het zal duidelijk zijn dat de meest verdienenden in zowel Didam, Duiven als Zevenaar grote boeren waren, een enkele grootgrondbezitter of rentenier, de notaris en aan het begin van de twintigste eeuw een fabrikant. Misschien duidt dit

laatste wel op enige sociale dynamiek.¹⁵⁹ In de drie Liemerse gemeenten zien we een toename van de ‘middengroepen’, wat duidt op moderniteit en aansluit bij de resultaten van studies over bijvoorbeeld Roosendaal en Hoogkerk.¹⁶⁰

Tabel 4.13 Inkomensvergelijking Hoogkerk, Roosendaal en Zevenaar op basis van de Kohieren (1904, 1914 en 1920)

inkomens	Hoogkerk 1904 %	Roosendaal 1914 %	Zevenaar 1920 %
f 350,- t/m f 1000,-	77,8	81	84,8
f 1000,- t/m f 2000,-	15,7	13	12,9
f 2001,- t/m f 5000,-	4,8	4,7	1,9
> f 5000,-	1,6	1,2	0,3
(N)	505	2925	1330

Bron: Gorisse, ‘Roosendaal’; Kooij e.a. ‘Hoogkerk’ en tabel 4.12. De ‘minima’ en de ‘tussengroep’ zijn samen-gevoegd. De gegevens van Hoogkerk en Zevenaar berusten op gezinshuishoudens.

4.7 Inkomensverhoudingen in de eerste helft van de twintigste eeuw

Na de invoering van de inkomstenbelastingen aan het begin van de jaren twintig van de twintigste eeuw, werden de meeste plaatselijke belastingen afgeschaft en daarmee verdwenen de kohieren met hun individuele inkomensgegevens. Vergelijkbare informatie met betrekking tot de inkomstenbelasting is er niet, zodat we het voor de rest van de twintigste eeuw moeten doen met geaggregeerde gegevens (tabel 4.14).

Tabel 4.14 Inkomens Didam, Duiven en Zevenaar (1930-1950)

jaar	aantal ink.trekkers=aantal ink.belastingbetalers			gemiddeld besteedbaar inkomen			
	Didam	Duiven	Zevenaar	Didam	Duiven	Zevenaar	Ned.
1930/31	–	–	f 927	–	–	f 1834	f 33* f 339
1935/36	–	–	f 777	–	–	f 1758	f 30 f 259
1940/41	–	–	f 730	–	–	f 1842	f 32 f 302
1946	f 2500	f 1500	f 2883	f 1400	f 1740	f 1737	–
1950	f 3000	f 1600	f 3168	f 2030	f 2180	f 2427	–

Bron: C.B.S., Inkomensverdeling 1930 e.v., en Regionaal Inkomensonderzoek 1946-e.v. *aantal gemeenten met een overeenkomstig inkomen Gelderland en Nederland.

Dat de tabel een inkomensstijging laat zien ten opzichte van de vorige steekjaren is evident maar krijgt pas zeggingskracht als de cijfers reëel zijn gemaakt. Voor ons doel is dat echter niet nodig omdat het er hier om gaat te laten zien in hoeverre de inkomensontwikkeling wel of niet in de pas liep met die elders. We stellen dus de

¹⁵⁹ Kooij, *Groningen*, 48.

¹⁶⁰ Kooij, e.a. *Hoogkerk*, 99-103 en Van Gastel, *Roosendaal*, 166-170.

vraag in hoeverre Didam, Duiven en Zevenaar met de hier beschreven welstand afweken van de overige gemeenten in de regio en elders? In Zevenaar steeg het aantal gezinnen dat inkomstenbelasting moest betalen tussen de peiljaren 1940/41 en 1946 fors, maar dat kan worden toegeschreven aan de andere maatstaven die men er toen op nahield.

Een vergelijking met Gelderse en Nederlandse gemeenten met identieke inwoneraantallen, brengt aan het licht dat voor 1930/31, er 33 van 112 Gelderse gemeenten waren met een overeenkomstig gemiddeld inkomen als in Zevenaar. Landelijk werd dit in 339 van de 1078 gemeenten gerealiseerd. In 1935/36 telde men 30 van de 112 Gelderse en 259 van de 1064 landelijke gemeenten, waar een naar verhouding gelijk inkomen werd verdiend. Voor de andere gemeenten gold dat deze inkomens hoger uitkwamen. Vijf jaar later lag dit nog ongeveer net zo.

Het is nu al wel duidelijk dat de verschillen tussen de beroeps- en hiermee samenhangende inkomenscategorieën niet altijd eenduidig zijn geweest. Het verschil in inkomen tussen de grote groep van minima en de kleine groep die riant verdiende kwam voor de hier bestudeerde periode de hele tijd terug, een conclusie die ook voor Roosendaal is getrokken.¹⁶¹ Maar over veel armoede werd niet geklaagd. Pas voor 1950, dus tien jaar na het einde van mijn onderzoeksperiode, zijn er inkomensgegevens voor alle Liemerse gemeenten. Omdat ze zo veelzeggend zijn, worden ze hier gepresenteerd.

Tabel 4.15 Gemiddeld voor de belasting aangeslagen inkomen en vermogen per Liemerse inwoner, vergeleken met Gelderland en Nederland (1950-1951)

	aantal aansl. inkomstenbel.	tot. belast inkomen	gem.ink. inwoner	aantal aansl. vermogens- bel.	totaal bel. vermogens (x f 1000,-)	gemidd. verm. inwoner
Angerlo	f 1128	f 2.876.420	f 911	f 142	f 5.820.5	f 1.826
Bergh	f 4858	f 11.501.862	f 822	f 413	f 13.109.5	f 924
Didam	f 3001	f 6.744.739	f 767	f 181	f 5.130.5	f 578
Duiven	f 1642	f 3.987.385	f 867	f 160	f 5.012.5	f 1.076
Gendringen	f 4560	f 11.914.420	f 920	f 430	f 14.041.0	f 1.070
Herwen-A.	f 2392	f 6.186.203	f 976	f 154	f 5.101.0	f 794
Pannerden	f 580	f 1.352.734	f 814	f 41	f 1.125.0	f 673
Wehl	f 1265	f 3.018.943	f 730	f 178	f 4.478.0	f 1.074
Westervoort	f 975	f 2.334.195	f 845	f 81	f 2.297.5	f 828
Zevenaar	f 3168	f 7.687.995	f 879	f 271	f 9.225.0	f 1.048
Gelderland	f 417.712	f 1.147.528.339	f 1.053	f 49.916	f 2.243.865.6	f 2.038
Nederland	f 3.994.338	f 12.102.341.000	f 1.197	f 410.700	f 21.215.037.8	f 2.080

Bij het 'aantal aanslagen inkomstenbelasting' of 'inkomenstrekkers', zijn de niet-afgeronde gegevens gebruikt. Bron: Meijs, 'De Liemers', bijlage 8 en R.A.G., *Archief-ETI*, inv.nr. I-0072-4 en C.B.S., Inkomens-vermogensverdeling 1950-1951.

Liemerse gemeenten die rijker waren, laten zich uit deze gegevens duidelijk aflezen. In Bergh, Didam, Pannerden en Wehl lag het gemiddelde inkomen het laagst en in Didam, Pannerden, Herwen en Aerdt en Westervoort het gemiddelde vermogen. Hieruit mag dan ook worden afgeleid, dat de Liemers met gemiddeld f 974,- vermogen per inwoner tot de vijf minst draagkrachtige gebieden van Nederland behoorde, alhoewel je hier voorzichtig moet zijn met de interpretatie.¹⁶² Deze gemeenten waren dus bepaald niet welvarend. In de jaren vijftig bedroeg het gemiddelde inkomen van een inwoner van de Liemers f 848,-, tegen f 890,- in de Bommelerwaard en f 801,- in het Land van Maas en Waal en het Rijk van Nijmegen. Dit bedrag lag uiteindelijk nog ongunstiger ten opzichte van Gelderland en Nederland. Het gemiddelde vermogen bedroeg per inwoner voor de Liemers in de periode aan het begin van de jaren vijftig f 974,-, tegen f 1364,- in de Bommelerwaard en f 1399,- in het Land van Maas en Waal en het Rijk van Nijmegen.¹⁶³

Uiteraard geeft tabel 4.15 een momentopname, maar nu de regio Liemers als geheel vergeleken kan worden met de provinciale en landelijke data, wint deze tabel aan zeggingskracht en lijken de ideeën van Kuznets bevestigd te worden over inkomensongelijkheid in relatie tot de relatieve omvang van de agrarische sector.¹⁶⁴ Critici beweerden dat de ontwikkeling van de Nederlandse economie helemaal niet eenduidig verliep en van regio tot regio verschilde.¹⁶⁵ Daarom kon er ook geen sprake zijn van een inkomensongelijkheid, althans niet voor 1860. Pas hierna was deze ontwikkeling zodanig dat het overeenstemt met Kuznets gedachte over *moderne economische groei*. Pas dan nam de landbouw af en groeide de industrie als aandeel van het nationaal inkomen.¹⁶⁶

In zijn theorie beschreef Kuznets de twee fasen van inkomensongelijkheid. In de eerste fase vond een vergroting hiervan plaats door het spanningsveld dat zich nu openbaarde tussen de bevolkingsgroei en de industrialisatie. Dit zou leiden tot hoge verdiensten bij een selecte groep en een lage verdienste voor het merendeel van de bevolking. De tweede fase trad in toen de industrialisatie een feit was; de hoge inkomensgroei voor de top was eraf en door de sociale mobiliteit en verstedelijking werd de positie van de minima verbeterd. De kritiek richtte zich met name op zijn ideeën over deze tweede fase, zoals hiervoor al is vermeld. Daarnaast onderschatte Kuznets de rol van de overheid en hield evenmin rekening met sociale indicatoren als onderwijs, sterfte, ziekte en dergelijke, die toch bepalende krachten vormen in de sociale ongelijkheid.

Voor de periode na 1860 constateren Soltow en Van Zanden een verdrievoudiging van het reële loon, met vooral een toename in de periode 1870-1885 en tussen 1890 en 1910. Pas verderop in de twintigste eeuw, zien deze onderzoekers de

162 Duivendak, *Sociale Ongelijkheid*, 58-59.

Meijs, *De Liemers*, 35 en Tonkens, *Agrarisch Welzijnsplan*, 68 en bijlagen 11 en 12. Tonkens komt tot de conclusie dat met name de inkomenspositie van de landbouwers in de Liemers gunstig afstak t.o.v. geheel Gelderland.

163 R.A.G., *archief E.T.I.*, inv.nr. I-0072-4 en C.B.S. *Inkomens-vermogensverdeling 1950-1951*.

164 Soltow en Van Zanden, *Income and Wealth inequality*, bestrijden deze theorie.

165 *Ibidem*, 174 e.v.

166 Van Zanden en Van Riel, *Nederland 1780-1914*, 344-345.

regionale verschillen wegebben.¹⁶⁷ Toch plaatsen zij een kanttekening. In de regio's waar ongeschoolde arbeiders lage lonen verdienden en te maken kregen met een industriële vooruitgang was een toename in inkomen te zien tijdens de tweede helft van de negentiende eeuw.¹⁶⁸ Het loon was wel het laagste in de Liemers, maar als de kosten van levensonderhoud dat ook waren, kwamen ze reëel hoger uit.

Tot 1940 lagen de inkomens in de regio aan de lage kant; slechts kleine groepen hadden hoge inkomens. De kohieren van de hoofdelijke omslag en de belastinggegevens van na 1920 laten zien dat dit beeld in de tijd niet veel veranderde. De gegevens uit de jaren dertig tonen aan dat het grootste deel van de Gelderse (71%) en Nederlandse gemeenten (68%) beschikten over een hoger gemiddeld besteedbaar inkomen. Toch trok niet iedereen weg op zoek naar betere banen. Kennelijk was men tevreden met de toenmalige levensstandaard en bood de regio voldoende perspectief om van werk te veranderen. Zoals we al zagen in het vorige hoofdstuk was er vanaf het einde van de negentiende en begin twintigste eeuw sprake van kleine vestigingsoverschotten en had de regio dus meer te bieden, een gegeven dat hierna, in hoofdstuk V, zal worden nagegaan.

4.8 De sociale gelaagdheid

Als de indicatoren beroepsstructuur en inkomensstructuur aan elkaar worden gekoppeld, is het mogelijk vast te stellen welke beroepen hoge en welke beroepen lage inkomens hadden, informatie die iets zegt over de relatieve welvaart en de sociale ongelijkheid. Het vermoeden bestaat namelijk dat met name traditionele beroepen lage inkomens en moderne beroepen hoge inkomens gegenereerd zullen hebben. In feite wordt op deze wijze een stratificatie op grond van inkomens en beroepen samengesteld, die in veel lokale studies wordt gelijkgesteld met een sociale stratificatie.¹⁶⁹

Behalve de gegevens over de inkomens is het mogelijk om de personele belasting als bron te gebruiken, of vermelding op de kiezerslijsten, maar niet iedereen mocht toen stemmen en dan komen we terecht bij een kleine selecte groep (zie bijlagen O t/m Q). Met behulp van de Hoogkerkse criteria is een indeling geconstrueerd in vijf categorieën; de laagste klasse, aan te duiden als de *minima* (4), hierna volgden de *tussengroep* of *lage* middenstand (3), de *middenstand* (2), *elite* (1b) en eventueel *topelite* (1a).¹⁷⁰

Voor de drie hier geanalyseerde Liemerse gemeenten in de negentiende eeuw zien we dat al vanaf 1840 de sociale samenstelling van de beroepen meer en meer gedif-

¹⁶⁷ Soltow en Van Zanden, *a.w.* 178.

¹⁶⁸ *Ibidem*, 162.

¹⁶⁹ Kooij, *Groningen*, 36-47 en 378-392 (bijlage B).

¹⁷⁰ Zie hiervoor Kooij (red.) *Hoogkerk*, 145-146, Van Dijk, *Rotterdam*, Kooij, *Groningen* en De Vries over *Amsterdam*; Blok en De Meere, *Welstand en ongelijkheid*, De Meere, over *Standen en klassen in een Noord-Hollands dorp* (Wormer), Damsma en Noordegraaf over *Standen en klassen in een Zuid-Hollands dorp* (Hendrik Ido Ambacht) en Van Oorschot, *Eindhoven*.

ferentieerd was geraakt. Naast de minima zien we een tussengroep, gevolgd door een 'elite' en een 'topelite'. De hoogte van de aanslag en de vermelde omschrijvingen van de beroepen die, als ze niet waren vermeld in de kohieren, moesten worden opgezocht in het bevolkingsregister, gaven ons hierover nader uitsluitsel.

4.8.1 Status in Didam

Rond 1840 bestond de Didamse gemeenschap uit 621 gezinshuishoudens, die waren verdeeld over 16 belastingklassen. In de eerste vier klassen bevonden zich 443 huishoudens. In klasse 1 bevond zich één 'dagloner' die voor f 0,40 werd aangeslagen, hierna volgde de grote groep van 442 huishoudens in klasse 2. Klasse 3 was leeg. In de klassen hierna werd het aantal gezinshuishoudens dat een aanslag ontving snel kleiner, om met één gezin te eindigen in klasse 16.

In Didam verbleven aan het einde van de eerste helft van de negentiende eeuw de meest uitgeoefende beroepen in de laagste belastingklassen, zoals die van *dagloner*, gevolgd door een handjevol arbeiders, veel knechts, een (riet)afdekker, 3 bijenhouders, 12 wevers, 6 kleermakers, 1 ketellapper, en 8 klompenmakers. Hierna volgde een *tussengroep*, de klassen 5 tot en met 9, met kleine ambachtslieden, zoals: 2 bakkers, 1 zadelmaker, 4 grof-hoefsmeden, een aantal metselaars, kuitpers, wevers, winkeliers, 2 koks, een tapper en een kar- of voerman. De *middenstand* (klasse 10 t/m 13), was niet groot en zou ook nog kunnen worden ingedeeld bij de hiervoor genoemde *tussengroep*. Zij bestond uit 3 kooplieden, 2 boterkopers, 2 tappers, een jachtopzichter, een behoorlijke groep van boerenhuishoudens of landbouwers en de beide geestelijken predikant D.J. Gulden en pastoor G. Troost, die allebei voor f 8, 40 (klasse 10) hoofdelijk werden aangeslagen. De *elite* bestond uit een aantal grote boeren ... *in vee en landbouw*, houtkoper T.B. Keurschot en de gemeenteontvanger. De *topelite* zat in klasse 16 en betaalde f 24,20 aan hoofdelijke omslag. Ook voor deze laatste twee groepen is het mogelijk ze als één elitaire groep aan te merken, maar om de vergelijking met de peiljaren hierna mogelijk te maken hanteren we de indeling naar vijf 'lagen'.

Over een periode van dertig jaar later wordt het nu wel iets duidelijker dat de toenmalige Didamse samenleving een beetje op drift was geraakt. Voor 537 personen of gezinshoofden is het ook nu duidelijk dat meer dan de helft tot de *minima* behoorden; dagloners, knechts en (boeren) arbeiders. Hierna volgde de *tussengroep*, kleine zelfstandigen die in de hiërarchie iets waren opgeklommen waaronder een aantal landbouwers. Vanaf klasse 21 (f 10,80 tot f 23,76) menen we met de wat rijkere Didammers van doen te hebben, de middenstand. Opvallend genoeg bestond het merendeel uit landbouwers of bouwmeesters, een aantal kooplieden, een gemeenteontvanger, grondeigenaar en rijksontvanger. Hierna volgde de *elite*, zij betaalden meer dan f 25,- belasting, gevolgd door de hoogste klassen 40 en 47. Deze waren voorbehouden aan de echt welgestelde dorpelingen, zoals wederom burgemeester Van Embden en landbouwer Roosendaal. Wanneer we deze subjectieve clusterings van 1840 en 1870 koppelen aan de objectieve clusterings op grond van inkomens voor de latere jaren, dan verschijnt een tamelijke continue verdeling, die is terug te vinden in tabel 4.16.

Tabel 4.16 *Sociale stratificatie Didam, in % van de gezinshuishoudens (1840, 1870, 1891 en 1910)*

	1840	1870	1891	1910
1a topelite	0,3	0,6	0,4	0,1
1b elite	1,0	1,7	2,0	1,9
2 middenstand	3,9	5,4	7,2	6,6
3 tussengroep	23,3	22,2	19,7	28,3
4 minima	71,4	70,2	70,8	63
(N)	621	537	558	882

Bron: N.A.D., Classificatierollen, Kohieren hoofdelijke omslag, Bevolkingsregisters en Notulen van de raad.

In 1891 was de eerste klasse bestemd voor iedereen die tot f 200,- per jaar verdiende, hierna volgde telkens een trede met f 100,- en boven de f 1000,- met f 200,-. De categorie die tot f 500,- verdiende, met een voor die tijd modaal inkomen, hier aangeduid als *minima*, bestond uit veel arbeiders, dagloners, een aantal bakkers, knechten timmerlieden, een enkele tuinknecht, zevenmaker, koperslager, schoenmakers, strodekker en houtzagers. De *lage middenstand* zat op een jaarinkomen van f 500,- tot f 1500,-. Zij oefenden beroepen uit als schilder, kleine landbouwers, enkele timmerlieden, metselaars, een blauwverver, een kapelaan, een brievenfactor, twee koperslagers, een gepensioneerd gemeenteveldwachter, winkeliers, kleermakers, klompenmakers, voerlieden en een veearts, in totaal ruim 110 beroepen. Hierna volgde een uit ongeveer 40 personen tellende groep met een inkomen tussen de f 1500,- en f 4000,-; *de middenstand*. Beroepen die hier voorkwamen, waren landbouwers, twee hoofdonderwijzers, organist, spekslager, olieslager, kastelein en winkelier (combinatie), diverse tappers, een molenaar, broodbakker en smid. Hierna komt de *elite* in beeld met jaarinkomens tussen de f 4500,- en f 8500,- en f 10.000,- of meer. De *topelite* werd ditmaal gevormd door burgemeester B.J. Hulshof en voormalig molenaar Ter Laak. Een vermogend man als advocaat-notaris Kolkman zorgde er in 1885 zelfs voor dat men alleen voor hem een aparte klasse moest vaststellen.

In 1910 hanteerde men in Didam voor 882 gezinshuishoudens het belastbaar inkomen als norm. Dit werd vastgesteld door van het inkomen f 200,- voor het noodzakelijk levensonderhoud af te trekken en f 30,- per kind. Op basis van de inkomenscriteria in relatie tot de statushiërarchie, hoeven we nu niet veel verandering aan te brengen. Naast een groep van *minima*, zoals boerenarbeiders en nieuwe beroepen als spoorwegwerkers, zien we de *tussengroep*, met nieuwe beroepen als stationschef, spoorwegwerkers (onder andere seinwachters), een substituut ontvanger, notarisklerk, botermaker E.A. Willemsen, (kleine) landbouwers, onderwijzers, verver H. Kuppens, een tolgaarder, koster J. Sanders, boswachter J. Rasing, een modiste, een gemeente- en rijksveldwachter (respectievelijk J. Olieslagers en H. Teeuwissen), en een enkele kleermaker. De *middenstand* (tussen f 1500,- en f 3500,-) omvatte kasteleins, landbouwers, hoofdonderwijzer G.W. van Wezel, een postdirecteur en pastoor G.H. Reuvekamp met een belastbaar inkomen van f 3000,-. Burgemeester G.M. Sutorius (f 3500,- belastbaar inkomen) een aantal winkeliers met uiteenlopende en ge-

combineerde beroepen, gemeentegeneesheer R.N. Eijkel (*f* 5000,-) en enkele vermogende landbouwers of 'geldboeren' behoorden tot de één-nalaatste categorie. Notaris Van Romondt, stond met een belastbaar inkomen van *f* 9000,- op eenzame hoogte.

Als we de hier onderzochte jaren onderling vergelijken dan valt allereerst op dat de sociale stratificatie nauwelijks is veranderd. Ten tweede is opmerkelijk dat moderne beroepen laag binnen kwamen. In 1910 bedroeg het belastbaar inkomen van machinist J. Verkerk *f* 450,-, terwijl een ander modern beroep als directeur van het postkantoor, met een belastbaar inkomen van *f* 1500,- tot de middenstand kan worden gerekend. Maar hier kan ook leeftijd en arbeidservaring zijn meegewogen. De groep *minima* bleef eigenlijk onveranderd groot, dat kwam ook door de aanwezigheid van nogal wat arme gezinnen die in Didam verbleven. Ook de belastingaftrek die in latere jaren werd ingevoerd voor het aantal kinderen, de meeste grote gezinnen bevonden zich in deze categorie, hebben gezorgd voor verlaging van het inkomen.

De *elite* of *topelite* werd in Didam vrijwel continu gevormd door een groep van burgemeesters, notarissen of grote landbouwers, de typische traditionele beroepen. Vermogende lieden die kapitaal konden aanwenden voor de stimulering van de plaatselijke economie, bleven afwezig. Moderne beroepen kondigen zich ook in deze gemeente al aan op het einde van de negentiende en begin twintigste eeuw. Ten slotte kan worden geconstateerd dat de gegevens over de hier onderzochte jaren de structuur van de piramide intact laten, op de groei van de middenstand tussen 1891 en 1910 na, wat als modern kan worden gezien.¹⁷¹

4.8.2 Status in Duiven

In Duiven liep de hoogte van de diverse te onderscheiden belastingklassen in 1851 van klasse 1 (*f* 0,70) tot en met klasse 20 (*f* 39,-). Omdat we ook hier nog geen gegevens hebben over de relatie met inkomens, wil ik toch proberen de sociale gelaagdheid van deze gemeente nader te preciseren, voor het eerste kwart van de tweede helft van de negentiende eeuw. Van de 465 gezinshuishoudens of gezinshoofden, verkeerde ruim de helft in de eerste aanvangsklassen, 2 tot en met 5 (klasse 1 was leeg) de zogenaamde *minima*. Hiervan ontvingen 63 gezinnen geen aanslag. De meest voorkomende beroepen waren: (zeer veel) veldarbeiders of *dagloners*, knechten, kuipers, timmerman en schoenmaker. De *tussengroep* bestond uit 94 huishoudens. Zij waren in klasse 6 t/m 10 ingeschaald en werden gevolgd door 36 *middenstanders*. Het merendeel bestond uit landbouwers. Hierna volgde de *elite* (13 personen) waar de landbouwers de boventoon voerden, aangevuld met 2 pastoors en een rijksontvanger. De *topelite* werd gevormd door 8 personen, onder wie landbouwer en de gemeenteontvanger. In de hoogste klasse stond baron Van Voorst tot Voorst, in het bevolkingsregister vermeld als grondeigenaar.

In 1875 hanteerde men in Duiven 23 belastingklassen. De 431 gezinshuishoudens vertoonden geen vreemde veranderingen ten opzichte van 1851. Opvallend

¹⁷¹ De indeling van de bevolkingsregisters naar wijken of buurtschappen toonden ook in Didam aan waar de meer vermogenden woonden en waar de meeste 'minima' of 'tussengroepen' woonden.

genoeg ook nu veel landbouwers in de uit 33 gezinshuishoudens bestaande *mid-denstand*. De *elite* werd gevormd door elf landbouwers en een gemeentesecretaris. In de hoogste klasse, de *topelite*, verbleven twee pastoors. Het overgrote merendeel van de Duivense bevolking was terug te vinden in de categorie *minima*. De *tussengroep* werd gevormd door respectievelijk 301 en 132 gezinshuishoudens.

In 1891 krijgen we ook voor Duiven voor 't eerst greep op de inkomens die, gekoppeld aan de klasse-indeling van de kohieren, de sociale gelaagdheid nog spreker maken. De klassen waren nu verruimd tot 26. Opmerkelijk genoeg lijkt het verschil met 1875 en zelfs 1851 niet bijzonder groot te zijn. Van de 550 huishoudens behoorden 363 Duivenaren tot de categorie van de *minima* en verdienen dus een jaarsalaris tot rond de f 500,-. Onder hen waren veel land-veld- en losarbeiders, knechten en af en toe een ambachtsman, een tapper, visser, slager of bakker, maar ook een kleermaker, H. Lintz, en meerdere klompenmakers. In de inkomenscategorie van f 500,- tot iets boven de f 2000,- (klasse 4 t/m 12) vormde zich de *tussengroep*, bij elkaar ruim 141 personen. Bij een jaarinkomen van f 2100,- tot f 4200,- plaatsen we de *middenstand*. Hierin vinden we veel landbouwers, die niet bij de *elite* terecht kwam. De *elite* met inkomens tussen de f 4300,- en f 6000,- werd gevormd door een uit 15 personen bestaande groep. Het waren grote landbouwers zoals W. van Huet, J. Koch (Loowaard) en B. Roelofs en W. Peters, overigens in het gezelschap van twee geestelijken. De *topelite* bestond ditmaal uit twee landbouwers (onder wie W. Peters), een grondeigenaar en steenfabrikant Van Sadelhoff, met een inkomen tussen de f 6000,- en f 8000,-.

Dertig jaar later waren er 716 gezinshuishoudens en was de Duivense (top) elite iets van samenstelling veranderd. Twee ondernemers hadden zich nu aan de top van de belastingplichtigen genesteld: een bierbrouwer en een steenfabrikant, een eerste aanzet tot de vorming van een beroepsgroep, die enigszins afweek van de traditionele beroepen, zo leek het. Acht gezinshuishoudens kunnen nu misschien het beste bij de *topelite* worden ingedeeld, omdat zij in de inkomenscategorie van boven de f 8000,- uitstegen, zoals (de zoon van de hiervoor genoemde) steenfabrikant, een warmoezenier, bierbrouwer C. Otten, twee zonder beroep en grote boeren. Juist deze landbouwers hadden grote gezinnen, waardoor H.J. Willemsen, die een aftrek van 9 keer f 25,- ontving (van zijn in totaal 16 kinderen) en landbouwer H. Roelofs met 12 kinderen en landbouwer Van Huet, die 5 (x f 25,-) van zijn 8 kinderen van zijn inkomen mocht aftrekken. Hun inkomen lag in werkelijkheid dus hoger.

Van de toenmalige dorpselite (26), oefenden velen een beroep uit in de tuin- of landbouw. Zij werden gevolgd door de middenstand (52 huishoudens). De *tussengroep* bestond uit kleine winkeliers. Hierna volgde de grootste groep van 485 gezinshuishoudens met een inkomen beneden de f 550,- per jaar. Zij kwamen voor in de lagere strata van deze gemeenschap met landbouw en fabrieksarbeid als overheersend kenmerk.¹⁷²

172 In 1920 had het merendeel van de Duivense bevolking een inkomen dat viel tussen de f 200,- en f 1000,-; Bieleman, *Gelderse Landbouw*, 120. Uit tabel 6 blijkt dat in de Liemers 75% landarbeider is, het hoogste percentage vergeleken met andere Gelderse regio's en het kleinste percentage bezit in de categorie 'boeren met één paard'.

Tabel 4.17 Sociale stratificatie Duiven, in % van de gezinshuishoudens (1851, 1875, 1891 en 1920)

	1851	1875	1891	1920
1a topelite	1,7	0,5	0,7	1,1
1b elite	2,8	2,8	2,7	3,6
2 middenstand	7,8	7,7	4,9	7,3
3 tussengroep	20,2	30,6	25,6	20,3
4 minima	67,5	58,5	66,0	67,7
(N)	465	431	550	716

Bron: N.A.Du., Volkstellingen 1850 e.v., Kohieren hoofdelijke omslag, Bevolkingsregisters en Notulen van de raad.

Deze gegevens duiden op een typisch agrarische gemeente, met aan de top grote boeren (traditionele beroepen) en een enkele steenfabrikant met aan de onderkant veel ongeschoolden die als vast- of los(se)arbeider aan een inkomen probeerden te komen. Volgens de telling van 1930 lag het percentage werkenden in de *landbouw* op 55%. Van de 693 gezinshoofden stonden er toen 257 als arbeider getoeterd en 130 als landbouwer. Vooral het aantal werkenden in de tuinbouw was in deze gemeente groot.

De aanwezigheid van een steenfabrikant is wel relevant, want deze gaf aan het eind van de negentiende eeuw werk aan een kleine 50 personen. Hiervan bestond de helft uit vrouwen en kinderen. We hebben geen aanwijzingen dat dit aantal fors toenam in de decennia hierna.¹⁷³ Rond 1920 zien we dan nog de familie Otten, werkzaam als bierbrouwer en limonadefabrikant. Die zorgde ook niet voor veel extra werkgelegenheid. Duiven moest het hebben van de (grote) landbouwers, want er waren veel inwoners die tot de minima behoorden.

4.8.3 Status in Zevenaar

Voor de gemeente Zevenaar gebruiken we een iets uitgebreidere analyse, vanwege het karakter van deze meer verstedelijkte gemeente die een grotere verscheidenheid in de beroepsamenstelling vertoonde.¹⁷⁴ Van de 793 gezinshoofden die in Zevenaar in 1850 in de kohieren stonden, kwamen bijna 400 gezinnen in de onderste regionen daarvan voor. Van de toen 25 gehanteerde klassen, waarvan de laatste vijf overigens leeg waren, verbleven de dagloners, kleermakers, knechts, meiden, mandenmakers, stoelenmatters, maar ook een onderwijzer en tolgaarder in de eerste drie klassen, die we bij de *minima* indelen. Ook in Zevenaar bevonden zich in het midden van de negentiende eeuw de meeste inwoners in de klasse 3 en 4, bijna 390 gezinnen en dus ruim de helft. Hierboven kwam een *tussengroep*. Zij vulden klasse 5 tot en met 8. In klasse 9 tot en met 11 zaten de *middenstanders*. Hierna volgde de *elite*, klasse 12 t/m 18. Klasse 19 bleef leeg en accentueerde de daarbo-

¹⁷³ R.A.G., *Provinciale Verslagen Gelderland*, 1879 e.v.

¹⁷⁴ Vanaf 1850 was deze bron – vergeleken met de andere gemeenten – het beste intact.

ven geplaatste *topelite*, de heren J.A.C.A. van Nispen van Sevenaer en C.E.J.F. van Nispen tot Pannerden.¹⁷⁵

De raming van welstand vond in Zevenaer plaats door gebruik te maken van de uiterlijke kenmerken. In eerder verricht onderzoek meende men wel te moeten waarschuwen voor het mogelijk binnendringen van een subjectief element, waardoor een zuivere schatting soms moeilijk kon worden verteerd.¹⁷⁶ De invloedrijke jonkheer J.A.C.A. van Nispen van Sevenaer was het niet eens met de hoogte van zijn aanslag en zorgde er indirect voor dat de gemeenteraad in 1873 in flinke problemen werd gebracht en een terechtwijzing ontving van Gedeputeerde Staten.¹⁷⁷ Het gevolg hiervan was de Zevenaarse raad de klasse-indeling wijzigde en iets transparanter maakte. Behalve de 26 klassen die men voorheen hanteerde, kwamen er nu zeven bij en wat voor ons onderzoek van belang is, men vermeldde de inkomens. De eerste liep tot f 200,-, vermoedelijke inkomsten. Klasse 33 werd ingesteld voor de vermogende lieden met inkomens vanaf f 80.000,- en ... *daarboven*, maar dat bleek toen nog niet nodig te zijn.¹⁷⁸

Twee jaar later ontvingen van de 916 Zevenaarse gezinnen er 782 een aanslag. Hiervan kwamen er 662 in aanmerking voor een positie binnen de *minima* (klasse 1 tot en met 4 en een daarmee samenhangend jaarinkomen van f 200,- tot en met f 500,-). In dit aantal zijn ook de 'echte minima' meegeteld een groep die op 134 huishoudens uitkwam. Zij werden gevolgd door 184 gezinnen, een zogenaamde *tussengroep*, op basis van een inkomen van f 500,- tot f 1000,-. Hierboven zien we 56 *middenstanders*, die een jaarinkomen verdienden tussen de f 1100,- en f 4000,-, zoals winkelierster L. Hertz, tapper en slijter W. Fontein en anderen. Vervolgens was er een groep met het predikaat *elite* en inkomens tussen de f 4000,- en f 10.000,-, bestaande uit 12 personen, onder wie grondeigenaar en lid der Provinciale Staten Rafaël van Nispen, burgemeester Van Voorst tot Voorst, kantonrechter Aberson, rentmeester Van Vree, rentenier Von Motz, een medisch doctor, directeur van de sociëteit F. Dubois (eveneens likeurstoker), molenaar Van der Grinten en de weduwe van de voormalige tabakshandelaar M. Buschhammer, allen in het gezelschap van goed boerende landbouwers, een ex-notaris en hier wel de directeur van het postkantoor. Ten slotte vormden twee personen de *topelite* die de f 10.000,- jaarlijks ver te boven gingen. Vanaf klasse 24 bleven 6 klassen leeg. Daarboven zien we Jan van Nispen met een inkomen tussen de f 70.000,- en f 80.000,- en de weduwe van Carel van Nispen met een inkomen tussen de f 60.000 en f 70.000,-, in respectievelijk klasse 32 en 31.

175 N.A.Z., *Kohieren*, 1850. De kinderen van J.A.C.A. van Nispen zaten in 'klasse 5'.

176 Lansink, *Kleine zelfstandigen*, passim.

177 N.A.Z., *Notulen van de raad*, 28 februari, 25 april, 1 mei, 4 juni, 5 juli en 31 juli 1872; 16 april, 10 mei, 5 juli en 28 oktober 1873 en 13 januari 1874. Door deze dwarsligger (J.A.C.A. van Nispen), werd het besluit tot wijziging van de heffing van de hoofdelijke omslag, tot drie maal geweigerd door Gedeputeerde Staten en hierdoor met twee jaar vertraagd. Het 'college van zettters/schatters' bestond in 1865 uit: J.G. Wijers (wethouder), A.J.M. de Nerée (grondeigenaar), B. Hopma, B. van Kempen, J.B. van Munster en Th. van de Sandt. Allen waren landbouwer.

178 N.A.Z., *Notulen van de raad*, 28 oktober 1873. Vanaf klasse 15 verdiende men tussen de f 1600,- en f 2000,-, vanaf klasse 16 tussen de f 2000,- en f 2500,-.

Zowel in 1850 als in 1873 was het beroep van landbouwer niet meer overheersend te noemen in de (*top*)*elite*. In de middenstand komen we dan beroepen als tapperkastelein, koopman, hoofdonderwijzer, een zaakwaarnemer en ‘agent brandwaarborgmaatschappij’, winkelier, directeur van een sociëteit, en een visiteur tegen.

De wetswijziging van 1897, al eerder beschreven in de passages over Didam en Duiven, leidde ook in Zevenaar tot een iets ruimere aanpassing. Nu pas gaf deze gemeente de mogelijkheid om inkomen en status in relatie tot elkaar te brengen. Men hanteerde rond de eeuwwisseling 28 klassen. De *minima*, bijna 600 gezinshoofden, vielen in de categorie met een jaarinkomen tot f 500,-. De meest voorkomende beroepen waren: (veel) arbeiders, kramer, ambtenaar secretarie, naaister, wed. van sigarenmaker, knecht zadelmaker, gepensioneerd militair, de zoon van koopman L. Rosenberg (zijn vader was ingedeeld in klasse 6) en een timmerman. De tussengroep of *lage middenstand* is ingedeeld naar een inkomen van f 500,- tot f 2000,-, met beroepen als (weer veel) arbeiders, assistent posterijen, commies, verificateur, klerk (bij de post), huisschilder, kleermaker, borstelmaker, timmerman, ‘spoorligter’, schoenmaker, veldwachter J. Scholten, handelsreiziger-koopman L. Rosenberg, veearts B. Hoppe en de uit Kleve afkomstige tandarts F.W. Nagel en een enkele winkelier. De *middenstand* zat nu op een jaarinkomen van f 2000,- tot f 5000,- met de volgende beroepen: stationschef (J.H. Israël), schoolhouder, landbouwer, gemeentesecretaris (J. de Werd), winkelier, hotelhouder en bakker. Hierna volgde de *elite* gevormd door een groep van iets meer dan 15 personen, goed voor een jaarinkomen van f 5000,- tot en met f 10.000,-. In deze categorie waren de volgende beroepen te onderscheiden: een landbouwer, logementhouder, raadslid en wethouder Louis van Nispen, medisch doctor Honig (de zoon van C. Honig), en steen- en pannenfabrikant en aannemer W. Okkes. De klassen 22 t/m 24 waren leeg, om hierna te worden gevolgd door een uit vijf personen bestaande *topelite*, waaronder rentenier Pelgrom von Motz, notaris Willems, dijkgraaf De van der Schueren en de weduwe van Rafaël van Nispen met wethouder jhr. O. van Nispen tot Panerden. Zij bezaten een jaarinkomen dat ver boven de f 10.000,- lag en zich bevond tussen de f 20.000,- tot f 40.000,-. Op de steen- en pannenfabrikant W. Okkes na, die in 1905 nog van zich zou laten horen aan de vooravond van de gemeenteraadsverkiezing met de leus ... *als fabrikant zoowat de eenige in onze gemeente*, zaten hier verder geen potentiële ondernemers in of waren er aanwijzingen dat werd geïnvesteerd ten gunste van het plaatselijk of regionale economisch klimaat.¹⁷⁹

In 1920 kwam men uit op 39 klassen op basis van het *belastbaar inkomen*. Inkomens die nu boven de f 10.000,- lagen kregen per f 1000,- (*of een gedeelte daarvan*) een nieuwe klasse. Boven diverse landbouwers, drie notarissen, een sigarenfabrikant, een ex-dijkgraaf en burgemeester, torende op eenzame hoogte inktfabrikant Von Gimborn. Deze ondernemer kwam in klasse 80 terecht, waarvoor men een apart zogenaamd ‘suppletoir kohier’ had aangelegd, met een jaarinkomen van f 50.000,-. Maar een inkomen dat nog altijd lager lag dan dat van de beide families Van Nispen rond 1875.

179 N.A.Z., collectie *De Post*, 1905.

De categorie landbouwers bleef voorlopig de grootste groep, zij vormden in Zevenaar nog steeds de maatschappelijke bovenlaag. Toch was de groep met topinkomens van de (adellijke) grootgrondbezitters iets kleiner geworden en er had zich een verandering afgetekend, door de komst van een fabrikant.¹⁸⁰ Voor 1920 plaatsden we van de 1086 belastingplichtige huishoudens, 610 huishoudens in de categorie van de *minima* met een jaarinkomen tot f 500,-. Hiervan ontvingen 130 huishoudens géén aanslag. De *tussengroep* (389) verdiende een inkomen tot f 2000,-. Hierna volgde een uit 171 gezinshuishoudens bestaande middenstand met inkomens tussen de f 2000,- en f 5.000,-. De uit 25 personen bestaande *elite* verdiende een inkomen tussen de f 5000,- en f 10.000,-. Zij staken allen boven de 28^e klasse uit. Welgeteld 4 personen zijn dan bij de toenmalige Zevenaarse tope-lite in te delen, met inkomens van f 10.000,- per jaar en hoger. Ten slotte kan voor de hier besproken periode een indeling worden gemaakt naar sociale klassen.¹⁸¹ In 1920 was deze beroepscategorie van landbouwers duidelijk in de minderheid, vergeleken met de andere beroepscategorieën.

Tabel 4.18 *Sociale stratificatie Zevenaar, in % van de gezinshuishoudens (1850, 1875, 1897 en 1920)*

	1850	1875	1897	1920
1a topelite	0,3	0,2	0,6	0,3
1b elite	4,2	1,3	2,0	1,9
2 middenstand	7,6	6,1	7,1	12,9
3 tussengroep	30,1	20,1	21,1	29,2
4 minima	58,1	72,3	69,1	55,6
(N)	793	916	832	1330

Bron: N.A.Z., Kohieren hoofdelijke omslag, Notulen van de raad en Bevolkingsregisters.

De indicator toont, op basis van de hiervoor geanalyseerde Zevenaarse sociale stratificatie, aan dat met de komst van inktfabrikant Von Gimborn en de vestiging van steenfabrikant W. Okkes, er weliswaar geen acuut einde kwam aan het primaat van de rijke grondbezittende klasse, maar dat deze grondbezittende elite wel kennis maakte met nieuwe beroepen die, vooral in Zevenaar, van zich lieten horen. Alhoewel Von Gimborn in het midden van de jaren twintig van de twintigste eeuw al ruim 40 werknemers op de loonlijst had staan en sigarenfabrikant Van Kol met mede-firmant Hubar daarentegen nauwelijks voor werkgelegenheid zorgde, kwamen zij in 1920 wel in klasse 47 terecht, op basis van een jaarinkomen van f 17.000,-. Het toenmalige Zevenaarse establishment raakte langzaam maar zeker op drift, alhoewel de groep van moderne beroepen, die over forse inkomens beschikten, nog niet zo groot was. De middengroep was, vergeleken met

180 Lansink, *a.w.* 35. De auteur gebruikt hiervoor de Theilcoëfficiënt, om deze verschuiving in de hoogste klassen aan te tonen. Deze lag in 1878 op 1,258 en in 1886 op 0,840. Overigens viel dit gebeuren vrij snel te herleiden uit de klassenindelingen voor de Hoofdelijke Omslag: deze groep daalde gestaag.

181 Homburg, *Werk in uitvoering*, 311-320; De Vries, *Electoraat en Elite*, 87-88 en 107-108; Kooij, *Groningen*, 36-49 en Giele en Van Oenen, *De sociale structuur*, 2-33.

de voorgaande peiljaren, eveneens groot en dat duidt op moderniteit. Hier zaten veel nieuwe beroepen tussen. Het beroep 'directeur van een postkantoor', zat in 1875 al bij de 'elite'. Gedurende de eerste decennia van de twintigste eeuw werd het allemaal nog veel duidelijker. Samen met ettelijke fabrikanten, nestelden ook een werktuigkundige, een schoolhoofd en andere moderne beroepen zich in de goed verdienende hogere klassen. Als we de inkomensclustering in Zevenaar vergelijken met de twee eerder geanalyseerde en overwegend agrarische gemeenten, Didam en Duiven, dan zien we een iets grotere toename van de middengroepen en beroepen die minder waren gelieerd aan de landbouw.

4.9 Samenvatting en conclusie

De in dit hoofdstuk geanalyseerde indicator, de beroepsstructuur, toont aan dat in de Liemers helemaal geen sprake is geweest van een traditionele en eenzijdige beroepsopbouw. Veel traditionele beroepen zien we hier dan ook niet terug. Wel lijkt de beroependifferentiatie in eerste instantie weinig spectaculair; daarvoor zorgde een fors aantal landbouwers, gevolgd door een nog grotere groep dagloners, een omschrijving die in de hier onderzochte periode later werd vervangen door 'arbeider'. Vooral in de negentiende eeuw komen we nog ambachtelijke beroepen tegen, met omschrijvingen als 'kuiper' of 'wever', maar deze ruimden al spoedig het veld.

Naast het werk op het boerenbedrijf, voltrok zich een proces van beroepsspecialisatie wat blijkt uit de groei van het aantal metselaars, schoenmakers en arbeiders die gingen werken in de steen-, gietijzer- en later inkt- en sigarettenfabricage. Deze nieuwe en moderne beroepen, toonden helemaal geen relatie meer met de landbouw, of het moest het lapje grond zijn dat hun beoefenaren aanhielden voor slechte tijden.

In de eerste helft van de twintigste eeuw komen we een steeds groter wordende groep ambtenaren en employees tegen, wat duidt op een toenemende beroepsdiversiteit. Deze groep was goed vertegenwoordigd door steeds meer personeel bij het spoor- en tramwezen, de groei van het gemeentelijk apparaat en door een toename van het aantal douaniers. Een toename van dergelijke middengroepen verwijst naar moderniteit. Ook komen we steeds vaker een fabrikant tegen, een verschuiving die eveneens aantoont dat sprake is geweest van een zekere aantrekkingskracht om een bedrijf(je) te beginnen. Deze verschuiving, ten gunste van de nijverheid hield de landelijke ontwikkeling niet bij, maar er was zonder meer sprake van vooruitgang. En de diensten hielden al helemaal geen gelijke tred met de landelijke ontwikkeling en zetten de regio voorlopig op achterstand, ondanks een verschuiving ten gunste van de diensten in een klein aantal Liemerse gemeenten, maar voor de gehele Liemers was het nog te vroeg.

Als tweede indicator is de omvang van de armoede bestudeerd. De armoede was maar ten dele structureel van aard, met name in de wintertijd en bleef hanteerbaar. De aantallen armen vielen, indien ze afgezet werden tegen de totale bevolking, erg mee. Als we de situatie in de Liemers vergelijken met die overeenkomstige gebieden, dan kunnen we voor de Liemers niet spreken van buitensporige hoeveelheden armen.

Zodoende werd de regio nooit geconfronteerd met een algehele verpaupering. Veel eerder was er sprake van een stabilisatie die is terug te voeren op een acceptabel spanningsveld tussen bevolkingsgroei enerzijds en bestaansmiddelen anderzijds. De landbouw in deze plattelandsgemeenten zorgde voor voldoende voedsel en werkgelegenheid. Veel dagloners uit de Liemers kwamen hierdoor niet in de negatieve armoedespoiraal terecht. Al naar gelang zich een crisis in de landbouw afspeelde, had deze ook zijn weerslag op de toename van het aantal armen. In de jaren veertig van de negentiende eeuw kwam in een enkele gemeente het aantal armen plotsklaps uit op ruim één kwart van de toenmalige bevolking, een dramatische ontwikkeling die viel toe te schrijven aan de aardappelziekte uit die tijd. De veranderende wetgeving in de tweede helft van de negentiende eeuw gaf de gemeenten uiteindelijk een instrument in handen om regulerend op te treden bij een plotselinge toename van ... *het getal der armen*.

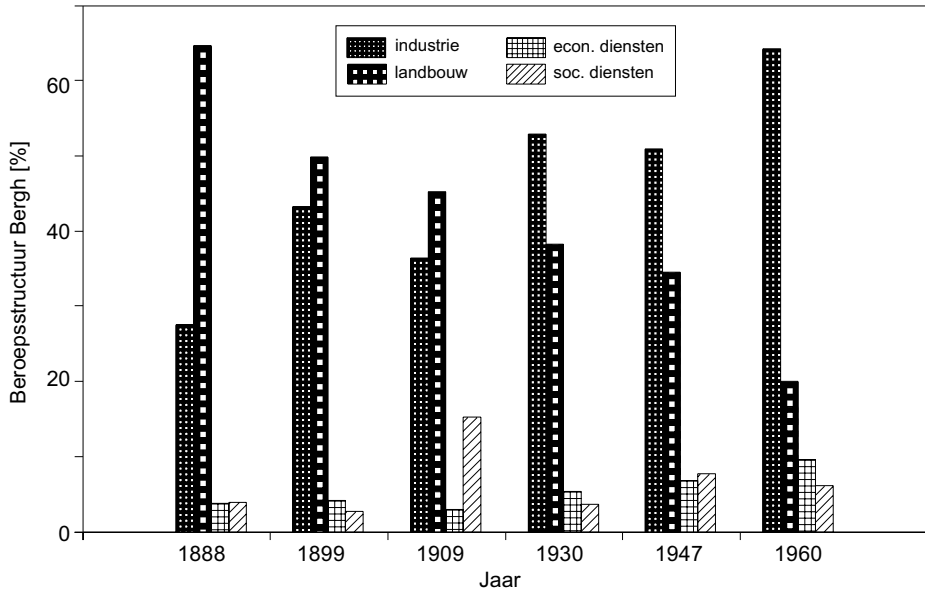
Als laatste indicator is onderzocht of de inkomensverhoudingen en de loonontwikkeling in deze regio aspecten van moderniteit vertoonden bijvoorbeeld door een inkomensstijging. Het loon dat werd verdiend in de landbouw volgde tot op zekere hoogte de landelijke ontwikkeling, terwijl de loonontwikkeling in de ijzergieterij en steenfabrieken achterbleef. Om meer zicht op het welvaartspeil te krijgen, zijn drie gemeenten geanalyseerd op basis van de hoofdelijke omslag. Deze gemeenten bezaten een nagenoeg overeenkomstige inkomensstructuur, die in de tweede helft van de negentiende eeuw ook weer niet eens zoveel afweek van die in andere al eerder onderzochte gemeenten in Nederland.

Op basis van de gegevens over de inkomensstructuur, kunnen we concluderen dat zich in de gemeenten Didam, Duiven en Zevenaar verschuivingen hebben voorgedaan van een traditionele naar moderne inkomensverdeling, een beweging die zich in de gehele regio aftekende. De inkomensverschillen werden kleiner omdat tussen de steenrijke elite en de arbeiders een grote groep middeninkomens schoof. Deze ontwikkeling hield in dat zich in de sociale stratificatie verschuivingen afspeelden ten gunste van de middengroepen. In de hogere inkomensregio's werd langzaam maar zeker duidelijk dat de elitaire groep die aan de landbouw gelieerd was in het defensief werd gedrongen, want deze inkomenscategorie kreeg gezelschap van fabrikanten en ander 'modern' personeel, die hogere inkomens realiseerden. Met name de ondernemers maakten nu deel uit van een (top) elite.

Alhoewel de inkomensstijgingen achterbleven bij elders, trok men niet uit de regio weg. Als dit gebeurde, zo hebben we gezien, was dit slechts van tijdelijke aard, in de vorm van arbeidsmigratie. Daar kwam bij dat de regio aan het einde van de negentiende, begin twintigste eeuw in sommige gemeenten al een vestigingsoverschot realiseerde.

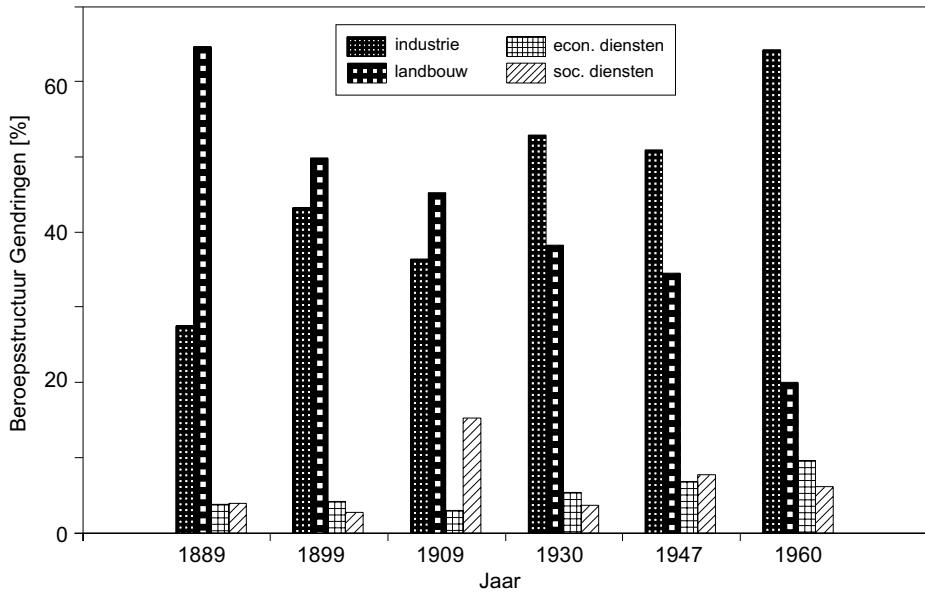
De hier onderzochte indicatoren over armoede en inkomens verwijzen eenduidig naar beginnende moderniteit. De voorheen traditionele beroepsstructuur beschikte aan het einde van de negentiende en begin twintigste eeuw over moderne elementen die invloed uitoefenden op de inkomensverdeling. Maar omdat dit beeld van de beroepsstructuur minder eenduidig is en het nog moeilijk is om zicht te krijgen op diverse bedrijfstakken, zal in het volgende hoofdstuk verder worden onderzocht in hoeverre de landbouw en de industrie werkelijk moderniseerden.

Grafiek 4.1 Mutaties beroepsbevolking (m) gemeente Bergh (1889-1960)

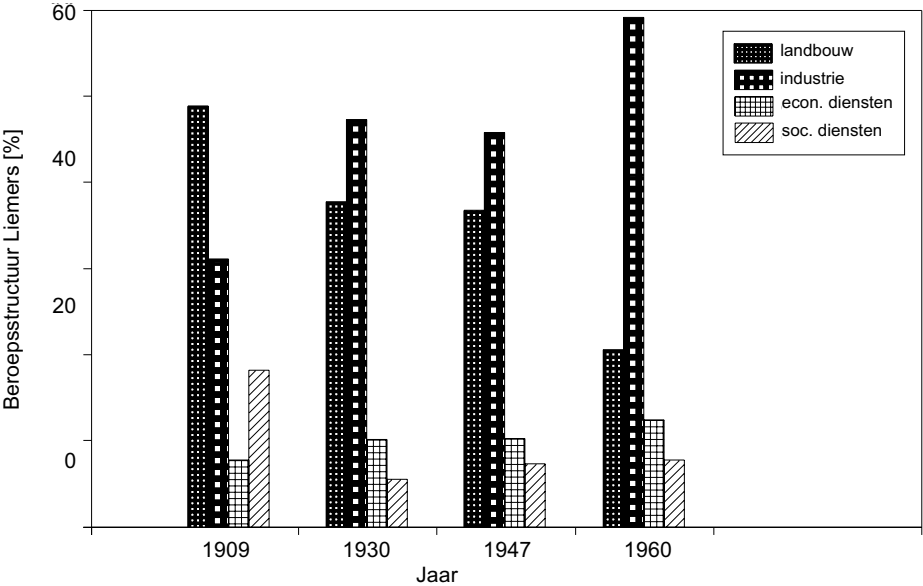
Bron: !! nog aanleveren !!

Grafiek 4.2 Mutaties beroepsbevolking (m) gemeente Gendringen (1889-1960)

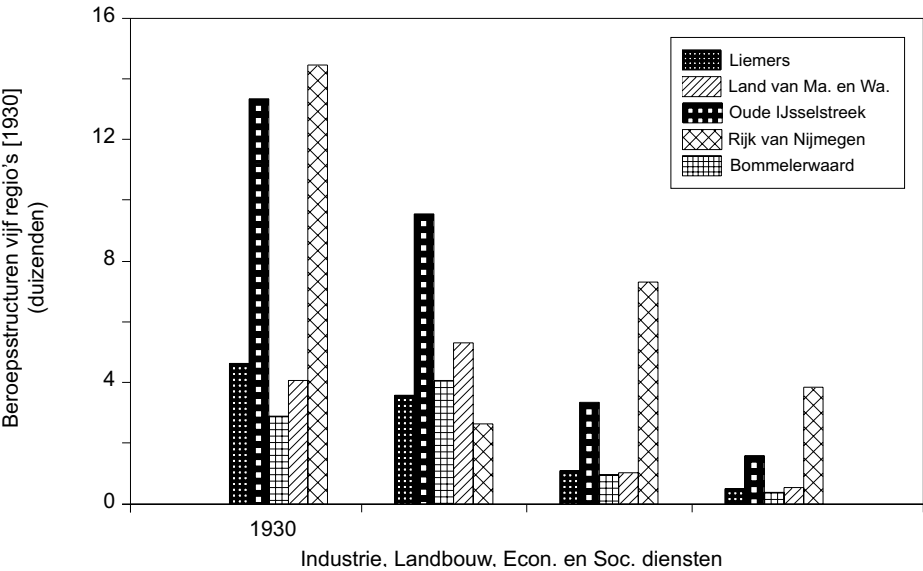
Bron: !! nog aanleveren !!

Grafiek 4.3 Beroepsstructuur de Liemers (m) (1909-1960)

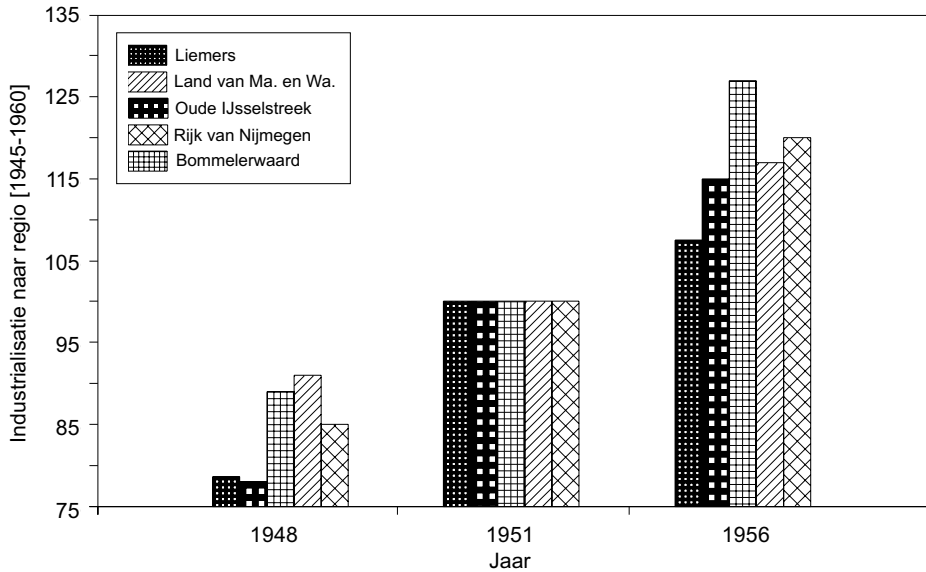
Bron: !! nog aanleveren !!

Grafiek 4.4 Ontwikkeling beroepsstructuur (m) regio Liemers, vergeleken met vier andere regio's (1930)

Bron: !! nog aanleveren !!

Grafiek 4.5 Ontwikkeling industriële werkgelegenheid (totale bevolking) regio Liemers vergeleken met vier andere regio's (1945-1960)

Bron: !! nog aanleveren !!

PERSONELE BELASTING.

PROVINCIE
G E L D E R L A N D

DIENT 18⁷⁴₇₅ AANSLAG-BILJET.

WIJK **A** No. **171** No. **114** van het Kohier.

GEMEENTE
ZEVENAAR

De ondergeteekende verwittigt U *Donatijne C.E.*
J. J. van Nispen tot Pannerden
dat gij, voor dit dienstjaar, op het *particulier* kohier der PERSONELE BELASTING zijt aangeslagen, als volgt:

AANWIJZING DER GRONDSLAGEN VAN DE BELASTING.		Bedrag der belasting wegens iederengrondslag.
1 ^o .	Wegens <i>huurwaarde</i>	15 "
2 ^o .	" <i>deuren en vensters</i>	37 40
3 ^o .	" <i>haardsteden</i>	105 "
4 ^o .	" <i>mobilaar</i>	30 "
5 ^o .	" <i>dienstheden en werkheden</i>	82 "
6 ^o .	" <i>paarden</i>	55 "
Totaal in Hoofdsom		324 40
Af remissie voor volgens Art. 1 der wet van 24 April 1843. (Staatsblad n ^o 15).		
Blijft belasting in Hoofdsom		324 40
OPCENZEN: 20 voor het Rijk, 3 voor de provincie, voor de gemeente		74 61
Kosten van Taxatie, Telling, herziening enz.		
TOTAAL		399 01
Zegelregt		21

Het maandelijksch 1/10 bedraagt *39,90*

Gij wordt uitgenoodigd tot betaling uwer belasting, vóór of op de vervaldagen, in gebreke blijvende, zal men verplicht zijn, ingevolge de wet, tot vervolgingen over te gaan.

Zevenaar, den *8 Juli* 1874. De Ontvanger der Directe Belastingen,
W. G. P A S S T O O R S.

Betaalde termijnen.	Dagteekening der betalingen.		BEDRAG DER ONTVANGEN SOMMEN.		Nummer der boeking in het Journaal.	Betaalde vervolgings- kosten.	Handteekening voor Kwitantie.
	Maand.	Dag.	Voluitgeschreven.	In Cijfers.			
			Zegelregt	21			
	<i>Aug</i>	<i>1</i>	<i>Streekhouding Gijder</i>	200	503		<i>[Handtekening]</i>
	<i>Feb</i>	<i>25</i>	<i>waardaan</i>	199 01	1652		<i>[Handtekening]</i>
Te zamen				399 01			

Afb. 2 Aanslagbiljet voor de personele belasting weduwe C.E.J.F. van Nispen tot Pannerden (1874). Bron:

Kohier N°. 589

Gemeente
DUIVEN.

HOOFDELIJKE OMSLAG.

AANSLAGBILJET.

WIJK X N°. 1
DIENSTJAAR 1922.

PROVINCIE
GELDERLAND

De ondergeteekende verwittigt U *J.H.A. Wanders* dat gij voor dit dienstjaar op het door H.H. Gedeputeerde Staten dezer Provincie goedgekeurde primitief kohier bij besluit van 25 April 1922, No. 60 van den Hoofdelijken Omslag zijt aangeslagen voor de Som van f

Welke som U in eenen termijn, vervallende den 1 Aug. a.s., zult moeten voldoen; in gebreke blijvende zal men verplicht zijn ingevolge de wet tot vervolging over te gaan.

DUIVEN, den 15 Mei 1922.

De Gemeenteontvanger,
KNIPPING.

Het kantoor van den Ontvanger zal worden gehouden te Duiven, des Woensdags en Zaterdags van iederen week, van des voormiddags 9 tot 12 ure, uitgezonderd de invallende feestdagen; te Groessen en Loo volgens nadere aankondiging.

Gld.	Cts.
1	25

Datum van betalingen.	Bedrag der ontvangen sommen volutt geschreven.	Gld.	Cents.	Betaalde ver- volgingskosten	Handteekening voor quittantie.

Afb. 3 Aanslagbiljet Hoofdelijke Omslag J.H.A. Wanders Duiven (1922).

Art. 13 der wet van den 22sten
Mei 1845 (Staatsblad n°. 23) en
Art. 259 der wet van 29 Juni
1861 (Staatsblad n°. 85.)

N°. 1.

WAARSCHUWING.

GEMEENTE DUIVEN.

Wijk *D* N°. *11*

Het door u wegens

Plaatselijke directe Belasting naar het inkomen

~~Belasting op de honden~~

~~Schoolgeld~~

over 1922 verschuldigde, niet op den bepaalden tijd zijnde aangezuiverd, zoo verwittig ik u, dat gij alsnog binnen drie dagen na dagteekening dezès, aan uwe verplichting tot betaling te mijnen kantore behoort te voldoen.

De kosten dezès zijn 15 cents.

Te DUIVEN, den

192 .

N.B. Geene betaling is geldig dan die ten kantore des Ontvangers zelven geschiedt.

V. d. W. Arnhem.

De Gemeente-Ontvanger,

Th. KNIPPING.

Art. 13 der wet van den 22sten
Mei 1845 (Staatsblad n°. 23.)
Art. 259 der wet van 29 Juni
1861 (Staatsblad n°. 85.)

N°. 2.

AANMANING.

GEMEENTE DUIVEN.

Wijk *D* N°. *11*

Vermits gij in gebreke zijt gebleven het door u verschuldigde wegens

Plaatselijke directe Belasting naar het inkomen

~~Belasting op de honden~~

~~Schoolgeld~~

over 1922, op den bepaalden tijd te voldoen, zoo wordt gij bij dezen aangemaand, die betaling alsnog binnen drie dagen na dagteekening dezès, te mijnen kantore te bewerkstelligen.

Bij verdere nalatigheid zou ik verplicht zijn u door middelen bij de wet bepaald tot betaling te dwingen.

De kosten dezès zijn 45 cents.

Te DUIVEN, den

192

NB. Geene betaling is geldig dan die ten kantore des Ontvangers zelven geschiedt.

No. 403. V. d. W. Arnhem.

De Gemeente-Ontvanger,

Th. H. KNIPPING.

v De economische ontwikkeling

5.1 De landbouw

5.1.1 Inleiding

Het voorgaande hoofdstuk over de beroeps- en inkomensstructuur, toont aan dat veel Liemerse inwoners hun inkomen verdienden door te werken in de landbouw. Daarnaast was er een breed scala aan beroepen die (in)direct verwantschap vertoonden met de landbouw.

Heel lang is er in de sociaal-economische historiografie van uitgegaan dat de economische modernisering synoniem was met een toenemende industrialisatie, zodat andere sectoren niet of te weinig werden belicht. Maar meer recent is het inzicht opgekomen dat zich juist op het terrein van de landbouw gunstige ontwikkelingen hebben voltrokken die hebben bijgedragen aan een voorspoedige economische ontwikkeling van Nederland.¹

In dit hoofdstuk zal worden nagegaan of en hoe de landbouw en de deels daarmee verbonden industrie moderniseerden. We schetsen eerst het beeld van de landbouw op landelijk niveau, waarvoor we aansluiten bij de visies van Bieleman, Van Riel en Van Zanden. De eerste auteur noemt in zijn overzicht *De geschiedenis van de landbouw in Nederland* drie fasen. De eerste typeert hij als 'groeierende verscheidenheid' (1500-1650). Hierna vond 'contractie en expansie' plaats (1650-1850), waarna een fase volgde van 'export en veredeling', de periode 1850-1950.² Centraal hierin stond het voortgaande proces van intensivering van de landbouw met als resultaat een almaar toenemende productie, die mede werd gestimuleerd door de groei van de bevolking.

Mijn onderzoek is gesitueerd in de door Bieleman onderscheiden tweede en derde fase. Met name deze laatste periode, die loopt vanaf het midden van de negentiende eeuw tot na de Tweede Wereldoorlog, vertoonde een sterke toename van de landelijke productie. Aan het begin van de negentiende eeuw werd een relatief hoog niveau van productiviteit bereikt, een groei die tijdens de 'post-Napoleontische depressie' (1818-1825) stagneerde. De periode 1840-1865 zorgde voor hoge landbouwprijzen, lage reële lonen en een verscherpte internationale concurrentie. Deze ervaring in de agrarische sector stagneerde aan het einde van de jaren zeventig van de negentiende eeuw, door een depressie die bekend is geworden als 'de grote landbouwcrisis'.³ De

¹ Bieleman, *Farming systeem research as a guideline*, 235-246 en Van Zanden, *Economische ontwikkeling*, 352 e.v.

² Bieleman, *Geschiedenis van de landbouw*, 10-14.

³ *Ibidem*, 152-162 en 248-256 en Van Zanden, *Nederlandse Landbouw*, passim en *Het Nederlandse platte-*

overheid intervenieerde niet of nauwelijks bij het tot stand komen van zaken als coöperaties, zuivelfabrieken, kredietinstellingen en de opkomst van landbouworganisaties. Zij trad wél regulerend op bij de opkomst van het landbouwonderwijs en gaf aan het einde van de negentiende eeuw opdracht tot het verrichten van groot-schalig onderzoek naar 'den toestand van den landbouw'.⁴ Van Zanden en Van Riel omschrijven deze periode als de 'herstelfase' voor de landbouw.⁵

Al eerder is gewezen op het ontstaan van 'een historische mythevorming' over de periode vóór de grote landbouwcrisis.⁶ Het gevolg hiervan is een meer genuanceerde kijk op het beeld van de *slapende rijk* geworden boer, zodat het beter is te spreken van een boer die *werkende rijk* werd. Tegelijkertijd traden er vernieuwingen op in het landbouwbedrijf door de komst van werktuigen en het gebruik van diverse kunstmeststoffen.⁷ Tussen het westen en oosten van Nederland zaten grote verschillen in de kosten voor het levensonderhoud; dit had ook zijn effect op de loonontwikkeling en dat leidde weer tot een arbeidersmigratie naar 'beter verdienende' regio's of steden.⁸

Na de herstelperiode van de exportcrisis aan het einde van de negentiende eeuw, brak wederom een redelijk welvarende periode of 'economische hausse' aan voor de Nederlandse boer. De aantrekkende economie zorgde voor een verbeterde koopkracht, waardoor de vraag naar luxe veehouderijproducten als boter, kaas en eieren steeg. Hierdoor gingen de boeren zich meer en meer op de veehouderij toeleggen. Dit zorgde voor structurele veranderingen in de Nederlandse landbouw.

Ondanks de perikelen rondom de Eerste Wereldoorlog, toen de boeren te maken kregen met allerlei handelsbelemmeringen en een verminderende varkens- en pluimveestapel, kwamen zij deze periode toch nog goed door vanwege de gunstige prijzen die zij ontvingen. Na 1918 trad een herstelperiode in, maar niet voor lang, want een aantal jaren later werd de landbouw geconfronteerd met sterk dalende graanprijzen als gevolg van overproductie. De overheid greep nu wel in. De liberale economische inzichten hadden plaats gemaakt voor een meer actieve opstelling die leidde tot meer bemoeienis met de economie.

Toen rond het midden van de jaren twintig een verbod werd afgekondigd op de import van lichte varkens, waardoor de onmogelijkheid van het verder mesten van deze varkens bij vooral de kleine boer tot negatieve bedrijfsinkomsten leidde, was dit het begin van een serie wettelijke maatregelen, zoals de Tarwewet (1931), de Crisis-varkenswet (1932), de Crisis-zuivelwet (1932) vanwege de dalende boter-

land, 3-7, over de landbouw gedurende de eerste helft van de negentiende eeuw; Bieleman, *Geschiedenis Landbouw*, passim.

4 Zie: *Uitkomsten van het onderzoek naar den toestand van den Landbouw in Nederland, KB. van 18 sept. 1886, nr. 28, 4 dln.* (1890). Op provinciaal niveau verscheen het *Rapport van de bij besluit der Staten van Gelderland d.d. 5 november 1896, no. 6, benoemde commissie belast met een onderzoek naar den toestand in den Landbouw*. In beide rapporten is mede de landbouwkundige ontwikkeling van enkele Liemerse gemeenten geanalyseerd.

5 Van Zanden en Van Riel, *Nederland 1780-1914*, 254 en 396-370.

6 Bieleman, *Nederlandse Landbouw*, 213-216. Vanaf 1890 was sprake van een toenemende staatszorg in de landbouw, via de hier al eerder genoemde staatscommissies die onderzoek verrichtten naar het wel en wee van de landbouw. Overigens plaatst Bieleman het begin van deze crisis in 1878 en geeft hij aan dat er teveel nadruk op deze crisis is gelegd, waardoor een historische 'mythevorming' is ontstaan.

7 Ibidem.

8 Van Zanden en Van Riel, *Nederland, a.w.*, 81-86.

prijs, met als sluitstuk de Landbouwcrisiswet van 1934. Twee jaar later richtte de overheid de ‘Dienst voor de Kleine Boerenbedrijven’ op, om met name deze minder draagkrachtige groep te steunen.⁹

De hier geschetste ontwikkelingen verschilden in het kustgebied sterk van die op de zandgronden in het oosten en zuiden.¹⁰ De veranderingen op de zandgronden in het oosten en zuiden van Nederland waren het meest spectaculair in de eerste helft van de negentiende eeuw, door een combinatie van bevolkingsgroei en hiermee samenhangende ontginningen. De veestapel nam niet alleen toe vanwege de gunstige boterprijzen, maar ook door de toenemende graanopbrengsten, die werden vervoerd aan het vee.¹¹

In Oost-Nederland was de expansie aanvankelijk het sterkst in de Achterhoek, waar tussen 1830 en 1910 de oppervlakte woeste grond voor de helft verdween ten gunste van nieuwe weidegronden. Hier speelde ook het gebruik van kunstmest aan het einde van de negentiende eeuw een grote rol in. De schapenteelt was op zijn retour en de rundvee- en varkensstapel groeiden sterk.¹² Na 1850 werd in andere delen in Oost- en Zuid-Nederland, op het kleinschalige gezinsbedrijf, de bedrijfsvoering geïntensiveerd. De akkerbouw kwam hier meer en meer in dienst te staan van de veehouderij en er trad een forse groei op in de varkensbedrijven vanwege de gunstige export.¹³

In regio's als de Tielerwaard en de Bommelerwaard, werden gedurende de eerste helft van de negentiende eeuw aardappelen geëxporteerd naar omliggende steden.¹⁴ Deze gebeurtenissen maakten deel uit van ... *een voorspoedige ontwikkeling van de landbouw op de rivierklei*, waarin sprake was van een overgang van ‘traditionele’ naar ‘moderne’ economische groei in de landbouw.¹⁵ De populariteit van de aardappelverbouw leidde soms echter tot een monocultuur die ook verwoestend kon zijn, zoals in de Bommelerwaard in 1845, toen de oogst mislukte. Het areaal aardappelen werd hier uiteindelijk fors minder en kromp van 1700 ha. in 1845 tot 1100 ha. in 1875. In de regio's Rijk van Nijmegen en Land van Maas en Waal vond het tegenovergestelde plaats door een toename met ruim 60%.¹⁶

Voor de Liemers hebben we aanwijzingen dat na een voorzichtig ingezette aardappelverbouw aan het begin van de negentiende eeuw, zich in verschillende platelandsgemeenten in deze regio een soort inhaalslag heeft afgespeeld, door een toename van het met aardappelen verbouwde areaal.¹⁷ Aan het begin van de jaren

9 Bieleman, *a.w.*, 221-230. Het raamwerk hiervoor vormde de Landbouwcrisis wet.

10 Zie voor Gelderland met name: Bieleman (red.), *Gelderse Landbouw* en Roessingh e.a. *Gelderse Landbouw omstreeks 1825* en de recensie van beide werken, door M. Evers, in: *Bijdragen en Mededelingen Gelre (BMG)*, 201-203; Van Zanden en Van Riel, *Nederland*, 250.

11 Van Zanden, *Economische ontwikkeling*, 346-349 en Van Zanden en Van Riel, *Nederland 1780-1914*, 248-256.

12 Schroor, *Gelderse Landbouw*, 185.

13 Bieleman, ‘Een veranderende landbouw in een veranderend landschap, of van ‘étage-bedrijf’ naar ‘high-tech melkveehouderij’’, 49-84.

14 Roessingh, *a.w.*, 67-68. In 1847 was dit alweer voorbij door de aardappelcrisis.

15 Van Zanden, *Economische ontwikkeling*, 345-349.

16 Brusse, *Gelderse Landbouw*, 113.

17 R.A.G., *Notulen Landbouwcommissie Gelderland*, correspondentie 20 november 1805-25 november

twintig van de negentiende eeuw werd in één enkele Liemerse gemeente genoteerd dat een toename van het aantal armen was te wijten aan een 'kwijnende landbouw' en aan de 'verbazend lage prijzen', waardoor het personeel bijna niet meer kon worden betaald.¹⁸ Vanaf het midden van de jaren veertig zorgde de aardappelmis-oogst, wederom voor een, meer structurelere, toename van het aantal armen in de Liemers. Naast de verbouw van grote hoeveelheden graan, bleef de aardappelen-cultuur onverminderd groot. Voorlopig was er in deze regio géén sprake van een omschakeling naar de verbouw van andere gewassen. Dit sluit aan bij het gegeven dat de op de zandgronden werkende boeren het lonend bleven vinden om grote hoeveelheden aardappelen te verbouwen.¹⁹ De boeren uit de Bommelerwaard en Tielerwaard waren inmiddels overgestapt op de verbouw van suikerbieten.²⁰ Gedurende het laatste kwart van de negentiende eeuw kwam 60% van de Gelderse suikerbieten uit deze beide regio's.

5.2 Een typering van het landbouwgebied

Om de ontwikkelingen van de landbouw in de Liemers in een comparatief perspectief te plaatsen, is het allereerst van belang om na te gaan tot welk gebied deze regio gerekend moet worden. Ons eerder gekozen uitgangspunt om de Liemers te omschrijven als een regio gelegen tussen Rijn, Oude IJssel en de rijksgrens met Duitsland, brengt consequenties met zich mee voor een indeling naar bodemgesteldheid en het type landbouwbedrijf dat hier op existeerde. Op basis van een nieuwe indeling van de landbouwgebieden aan het begin van de twintigste eeuw (1912), waarin Nederland werd verdeeld in zes landbouwgebieden, behoorde de Liemers gedeeltelijk tot het gebied 'rivierklei met gemengd bedrijf' en de 'zandgronden'.²¹ Hieruit volgt dat de gemeenten Angerlo, Duiven, Westervoort, Zevenaar, Herwen en Aerdt, met Pannerden tot het rivierkleigebied behoren, terwijl de gemeenten Didam, Wehl, Bergh en Gendringen tot de zandgronden worden gerekend.²² Men sprak ook wel over de *Zand-Liemers* en de *Klei-Liemers*. De op-

1808. Het betrof hier de districten Zevenaar, Lijmers, stad en ambt Huissen en Malburgen. In het 'Oekonomisch Overzicht' van 1808 wordt zelfs gesproken over de export van aardappelen uit het 'district Lijmers' naar omliggende dorpen.

18 N.A.D., *Gemeenteverlagen* 1821 e.v. Zie ook hoofdstuk IV de paragraaf over de 'armenzorg' en de paragraaf over 'akkerbouw' hierna.

19 Van Zanden en Van Riel, *a.w.*, 250.

20 Brusse, *De Lingestreek*, 63.

21 Van Zanden, *De economische ontwikkeling*, 7 en Keuning, *Kaleidoscoop Nederlandse landschappen*, 276, deelt in zijn historisch-geografisch overzicht de Liemers in bij het 'oostelijk deel van de rivierkleidelta', met typering als: 'overwegend agrarisch, kleine gemengde bedrijven op kleigrond, groenteteelt en fruitteelt en steenbakkerijen als de belangrijkste industriële component'.

22 De Liemers behoort voor het grootste deel tot het 'rivierkleigebied met gemengd bedrijf', waarin de stroomgronden (waarvan de zavelige gronden en heibanen – gronden die door hun ondergrond van grof zand of grint spoedig verdrogen – deel uitmaken) de overslaggronden en de komgronden (lager gelegen) typerend zijn, zie ook: *Uitkomsten naar den toestand in den Landbouw* (1890), de bijlagen XXII t/m XXV en *Schetsen van het Landbouwbedrijf in Nederland* (1912), 297-307, met hierin een verslag van de uit Beek afkomstige A.F. Wevers over 1911.

pervlakte van dit eerste gebied omvatte bijna 20.000 hectaren, terwijl het tweede gebied ongeveer 15.000 hectaren besloeg.

De 'Staatscommissie voor den Landbouw', concludeerde in 1906 dat de Liemers géén homogeen gebied was, maar eerder een *overgangsgebied* vormde van rivierklei naar zand en wat wellicht heel belangrijk is ... *een gebied met een eigen landbouwkundig karakter*.²³ Door het verschil in bewoning, gebruik van de grond en het hiermee samenhangende bedrijfstype, is deze regio nader te differentiëren in 'uiterwaarden', gelegen langs Rijn, Oude IJssel en IJssel, met de typerende grote boerderijen en steenfabrieken, grote 'oppervlakten onland', uitgebaggerde kleiputten en dode rivierarmen gekenmerkt door extensieve veebedrijven. Hierna zijn 'de tuinbouwgronden' te onderscheiden, waar de glascultuur plaatsvindt en die zijn opgekomen op de plaats van de oude gemengde kleibedrijven, gevolgd door 'het boomgaardschap', waar zich naast boomgaarden en fruitbedrijf, steeds meer de nadruk op fruitteelt was komen te liggen. Als vóórlaatste omschrijving liggen in deze regio 'de broeklanden' met onvoldoende afwaterende gebieden met name in gebruik als grasland en tenslotte bevindt zich hier 'het zandgebied', met aangrenzend lagere gronden, de streek van het gemengde landbouwbedrijf, waar de boerderijen zijn gebouwd op de grens 'van hoog naar laag', het beste te omschrijven als 'het land van het kleine landbouwbedrijf', een gebied met weinig pacht en weinig grote bedrijven.²⁴

De gemeenten Bergh en Gendringen werden in 1912 niet tot de Liemers gerekend, maar tot de Graafschap Zutphen, die tot het zandgebied wordt gerekend. In de 'Verslagen en Mededeelingen (1935) nr. 3', verdeelde men Gelderland in 12 landbouwgebieden of 'agronomische eenheden', waaronder 'De Lijmers (VIII)'. In afwijking van de indeling uit 1912, maakten de gemeenten Angerlo en Wehl toen deel uit van het kleigebied de IJsselstreek. De regio 'Lijmers' werd geclassificeerd als een van de zes landbouwgebieden in Nederland, met 'rivierklei met gemengd bedrijf'. De hier aanwezige bedrijven waren, volgens de samenstellers, vergelijkbaar met die in de IJsselstreek en in de Betuwe, omdat *de fruitteelt herinnert aan die in de Betuwe en ... de teelt onder glas in warenhuizen en druivenkasen [...] was toegenomen*.²⁵

5.3 Grondgebruik

Een eerste indruk van de wijze waarop het landbouwareaal benut werd, geeft het overzicht van het grondgebruik in tabel 5.1. Omdat we hier de periode van het begin van de negentiende eeuw tot de tweede helft van de twintigste eeuw be-

23 Zie ook: Cleveringa, *Landbouw*, 517, 523-524 en Pons, *Aantekeningen over het ontstaan van de bodem van de Liemers*, 18-42 en Pijls, *Een gedetailleerde bodemkartering van Didam*, passim. Hierin wordt gedetailleerd verslag gedaan over de Liemerse bodem. Een jaar later schreef F. Koenigs een bodemkartering van de omgeving van Azewijn, waarin eveneens uitgebreid wordt ingegaan op de bodemgesteldheid en landbouwkundige betekenis van een gebied van ruim 3600 ha. gelegen in de gemeente Gendringen.

24 Loomans en Van Dijk, *Landbouwkundige ontwikkelingsmogelijkheden in de Liemers*, 61 en 84.

25 *Verslagen en Mededeelingen*, no. 3 (1935), 187.

studeren, kunnen we gebruik maken van een vergelijking over het grondgebruik voor de tijdspanne van bijna anderhalve eeuw. Dit grondgebruik is nader verdeeld in de arealen ‘bouwland’, waarop akkerbouw plaatsvond, de oppervlakten ‘grasland’, in gebruik als weide- en hooiland, het ‘tuinland’, waaronder glascultuur ook boomgaarden met fruitteelt wordt verstaan en tenslotte de oppervlakten die niet in gebruik zijn door de landbouw, zoals bos, woeste grond en overige. Over het areaal bos kan nog worden opgemerkt dat in sommige gemeenten vele decennia achtereen een groot aantal percelen werden gebruikt als ‘productiebos’, voor diverse doeleinden.

Tabel 5.1 Grondgebruik de Liemers in hectaren en procenten (1824, 1870, 1910 en 1939)

ha.	bouw- land	grasland	tuinland	bos	woeste grond	overig	totaal opp.
1824	38%	38%	0,2%	11%	8%	5,3%	33.800
1870	35	41	2	13	2	6	34.400
1910	36	45	2	12	1	4	33.900
1939	33	51	2	5	2	7	34.900

Bron: Landbouwverslagen en Provinciale Verslagen div. Liemerse gemeenten; R.A.G., *Archief-ETI*, inv.nrs. 768 t/m 771.

De gegevens van deze tabel zijn illustratief voor de gebeurtenissen in de Liemerse landbouw vanaf het begin van de negentiende eeuw. Allereerst zien we dat het areaal bouwland verminderde met 5%, terwijl het areaal grasland in oppervlakte toenam met 12%. Dit is een belangrijk gegeven. De oppervlakte aan woeste grond werd in de Liemers snel kleiner, en verminderde met respectievelijk 2164 ha. In de tabel zien we dit terug in een achteruitgang in procenten van 8% naar 2%. Vooral in de periode 1824-1870 zien we een grote afname. Het bosoppervlak dat eerst nog iets toenam in de periode 1824-1870, verkleinde hierna van 11% naar 5%. Opvallend genoeg zien we het bosoppervlak tot aan het begin van de twintigste eeuw qua omvang redelijk intact blijven. Hierna liep het areaal van 4308 ha. terug naar 1834 ha., een vermindering van 2474 ha. of 57%.²⁶

In sommige gemeenten verliep deze verandering in het grondgebruik langzaam, zoals in de zandgemeenten Didam, Wehl, Bergh en de ‘gemengde’ gemeente Gendringen (zie tabel 5.3). Het bosoppervlak liep in deze gemeenten terug met 42,3% in de periode 1824-1939. In de kleigemeenten was deze teruggang nog groter, maar liefst 80%. Uit de gegevens over de (zand) gemeente Bergh is ook af te leiden dat de verkleining van het areaal woeste grond, hier het grootst was van alle Liemerse (zand)gemeenten en ten goede kwam aan de uitbreidingen van het grasland. Voor de hele hier geanalyseerde periode bleef echter sprake van een flink bosareaal, omdat het werd gebruikt als ‘productiebos’.

De meest wezenlijke verandering die we uit deze tabel kunnen afleiden, is echter de verschuiving die optrad van bouw- naar grasland. Deze gebeurtenis was in

sommige gemeenten echter minder ingrijpend. In een (klei) gemeente als Zevenaar vond voor de periode van 1818 tot 1939 een teruggang van het areaal bouwland met bijna 330 ha. plaats en een vergroting van het areaal grasland met bijna 385 ha. In een 'zandgemeente' als Didam, vond deze verandering in het areaal bouwgrond, dat in 1895 van 1600 ha. eerst nog licht toenam tot 1718 ha., rond 1915 plaats. Het areaal grasland won in deze zelfde periode namelijk 375 hectaren. Als we naar de hele hier geanalyseerde periode kijken, dan valt op dat in Didam vanaf 1822 het areaal bouwland wel toenam, maar minder dan het areaal grasland, een ontwikkeling die zich ook in de 'zandgemeente' Wehl afspeelde en zich uiteindelijk voltrok in de meeste onderzochte gemeenten.

In deze hele ontwikkeling werkte ook de vermindering van het aantal hectaren woeste grond en bos door. In Gendringen schreven B en W in de tweede helft van de negentiende eeuw vele malen over het winnen van vruchtbare grond. Hun inspanningen hadden veel succes, want de meeste woeste gronden in de regio waren verdwenen zoals blijkt uit bijlage F.²⁷

Als we de gegevens over de primaire zand- en kleigemeenten van de regio Liemers naast elkaar leggen, dan zien we dat het areaal bouwland in de zandgemeenten toenam met 359 ha., een kleine stijging van iets meer dan 5 %, terwijl het areaal grasland voor deze gemeenten toenam met 2867 ha. of 45 %. In de kleigemeenten kromp het areaal bouwland met 31 %. Hier tegenover stond een vermeerdering van het oppervlakte grasland met 28 %. Ook tussen de oppervlakten tuinland en bos zit verschil. Voor het areaal tuingrond is vooral de toename met bijna 108 % in de zes kleigemeenten veelzeggend. In de zandgemeenten verliep dit anders, hier verminderde het areaal tuinland van 314 ha. naar 117 ha., een afname van 62 %. Het bosoppervlak, toch al klein, kromp in de kleigemeenten sneller dan in de zandgemeenten en liet een terugloop van 80 % zien, een proces dat voor de zandgemeenten minder snel verliep. Pas na 1910 liep het bosgedeelte in deze gemeenten terug van 2962 ha. naar 1708 ha., een vermindering van 42 %.

De gegevens voor de gehele regio (bijlage F), duiden op een terugloop van de arealen bos, woeste grond en bouwland en een toename van het areaal grasland. Maar de groei van het areaal grasland verliep in de Liemers duidelijk minder snel dan elders, zoals de Gelderse en landelijke cijfers hiervoor laten zien. De gegevens over 1846 sporen niet helemaal met de trend die is af te lezen uit de tabel voor de overige vier steekproefjaren, omdat de gegevens over het areaal bos, woeste grond en 'overige' ontbreken. Wat wel duidelijk wordt is hoe, gedurende de periode 1870-1910, de Liemerse landbouwers met de graancrisis aan het einde van de negentiende eeuw omsprongen. De toename van het areaal grasland lag in de zandgemeenten tussen 1870 en 1910 op 13 % en in de kleigemeenten op 7 %. Met name in de zandgemeenten nam het areaal grasland pas fors toe ná 1910, met 22 %.

In praktisch álle Liemerse gemeenten, nam het areaal grasland toe. Heel duidelijk vinden we dit terug in één enkele gemeente als Duiven, waar de bodemsoort overwegend uit klei bestaat en waar zich een vermeerdering van 624 ha. voltrok

Tabel 5.2 *Oppervlakten grondgebruik kleigemeenten regio Liemers, in hectaren en procenten (1824, 1846, 1870, 1910, 1939)*

ha.	bouw- land	grasland	tuinland	bos	woeste grond	overige*	totaal opp.
1824**	5617 (38%)	6706 (46%)	239 (2%)	638 (4%)	32 (0,2%)	1301 (9%)	14528
1846***	5031 (35%)	6231 (43%)	167 (1,5%)	—	—	—	14528
1870	5022 (35%)	7421 (51%)	225 (1,5%)	412 (3%)	8 (0,05%)	1437 (10%)	14526
1910	4697 (33%)	7960 (56%)	340 (2,5%)	264 (2%)	3 (0,02)	1035 (7%)	14299
1939	3892 (26%)	8590 (58%)	497 (3%)	126 (1%)	345 (2%)	1492 (10%)	14935

Bron R.A.G., *Archief-ETI* inv.nrs. 768 t/m 771; Landbouwverslagen div. Liemerse gemeenten; 'Verslagen en Mededeelingen' (1846) **overige' water, moeras, wegen en dijken; **Voor sommige gemeenten lag het beginjaar iets eerder (1817) of iets later (1824); ***zonder gegevens voor de arealen bos, woeste gronden en 'overige'. Kleigemeenten Angerlo, Duiven, Herwen en Aerdt, Pannerden, Westervoort en Zevenaar.

Tabel 5.3 *Oppervlakten grondgebruik zandgemeenten regio Liemers, in hectaren en procenten (1824, 1846, 1870, 1910 en 1939)*

ha.	bouw- land	grasland	tuinland	bos	woeste grond	overige*	totaal opp.
1824**	7068 (35%)	6315 (32%)	314 (2%)	2962 (15%)	2592 (13%)	670 (4%)	19920
1846***	5965 (30%)	4744 (24%)	103 (0,5%)	—	—	—	19920
1870	7451 (37%)	6682 (33%)	333 (2%)	3896 (20%)	808 (4%)	749 (4%)	19921
1910	7432 (38%)	7535 (38%)	319 (2%)	3793 (19%)	54 (0,3%)	534 (3%)	19667
1939	7427 (37%)	9182 (46%)	117 (0,6%)	1708 (9%)	117 (0,6%)	1368 (7%)	19927

Bron R.A.G., *Archief-ETI* inv.nrs. 768 t/m 771; Landbouwverslagen div. Liemerse gemeenten; 'Verslagen en Mededeelingen' (1846) *Overige': water, moeras, wegen en dijken. **Voor sommige gemeenten lag het beginjaar iets eerder (1817) of iets later (1824); ***zonder gegevens over arealen bos, woeste gronden en overige. Zandgemeenten: Bergh, Didam, Gendringen en Wehl.

in bijna anderhalve eeuw. Het areaal bouwland liep in deze gemeente het hardst terug, namelijk met 857 ha. Nóg opmerkelijker was de toename van het areaal grasland in de gemeente Bergh. Tussen 1822 en 1939 werden de bouwlanden hier maar 23 ha. kleiner, maar daar stond een uitbreiding van het areaal grasland met 1278 ha. tegenover, bijna 71%. Veelbetekenend hierbij is dat in deze zelfde periode het areaal 'woeste grond' nog harder terugliep, namelijk met 94%. Het algemene patroon dat uit dergelijke gemeentelijke informatie kan worden afgeleid, is een toename van het areaal grasland, tegen een vermindering van het areaal bouwland, een constatering die de cijfers in tabel 5.1 en bijlage F voor de hele Liemers ondersteunen.

In de gemeente Zevenaar lag het areaal grasland voor de hier geanalyseerde periode continu rond de 900 à 1000 hectaren. Dit areaal werd pas langzaamaan groter, alhoewel in 1908 even van een vermindering sprake was. Lag dit in 1820 nog op 31,5% van het totale cultuurland, hierna steeg dit met 4,5% in 1908 om in 1960 op 52,5% uit te komen, een duidelijke verandering die zich echter later in de tijd heeft voltrokken. Een constatering die ook geldt voor de omvang van de tuinbouwgrond. Deze nam toe van 2,1% tot 5,6% in 1960. Het areaal woeste grond liet een veel minder grote schommeling zien. In Zevenaar kwamen nauwelijks ontginningen voor. Het hier opgeroepen beeld komt nagenoeg overeen met de gegevens uit 1923 over 'de uitgestrektheid der gronden'; van de totale oppervlakte van 14.672 ha. bestond toen 39% uit bouwland, 47% uit grasland, 35% uit tuingrond, 2,8% uit bos en 0,02% uit woeste grond.²⁸

In het rivierkleigebied speelde zich in de negentiende eeuw een proces van extensivering af, waarin het veebedrijf een grotere rol ging spelen. In de regio's Over-Betuwe, maar ook in de Lingestreek, nam het aantal koeien toe, als we dit vergelijken met de weidegebieden in bijvoorbeeld de provincies Friesland en Noord-Holland.²⁹ Deze ontwikkeling lijkt zich ook voor de Liemers te hebben voorgedaan, maar wel met de kanttekening dat dit niet voor alle gemeenten gold. Zo zien we in de zandgemeenten Didam en Wehl een uitbreiding van het areaal bouwland terug, waarvan de opbrengsten werden vervoerd aan het vee, met het gevolg dat het akkerbouwbedrijf meer en meer in dienst kwam te staan van de intensieve veeteelt. De toename van de oppervlakten tuinbouwgrond, 50 ha. aan het begin van de negentiende eeuw tot meer dan 500 ha. rond 1870, mag vrij opmerkelijk worden genoemd maar bleef hierna constant, een proces dat zich, zoals we hiervoor al beschreven, afspeelde in de hele Liemers en met name in de gemeente Duiven. Deze cultuur zal hebben bijgedragen aan de komst van de 'Zevenaarse groente- en fruitveiling', na de Eerste Wereldoorlog.

Op basis van gegevens over de 'Tuinbouwelling 1912/1940', is af te leiden dat in de Liemerse gemeenten Didam, Duiven, Westervoort, Pannerden, Herwen en Aerdts en Zevenaar, tussen de 200 en 250 ha. werd gebruikt voor de teelt van fruit.

²⁸ Van Baren, *Geschiedenis van Gelderland*, 530, zonder de gegevens van de gemeenten, Bergh, Gendringen en Wehl.

²⁹ Brusse, *De Lingestreek*, 33 en 57.

Het belangrijkste afzetgebied vormde de markt te Arnhem, maar er schijnt ook geleverd te zijn aan opkopers die er mee naar Duitsland gingen.³⁰ De teruggang van het 'tuinland' in de zandgemeenten, van ruim 300 hectaren in de negentiende eeuw naar bijna 120 hectaren in 1939, leidde in de kleigemeenten tot een omgekeerd proces. Hier nam het toe van ongeveer 230 hectaren in de negentiende eeuw tot 497 hectaren in 1939, een stijging van 46%. Hierdoor werd de veiling steeds belangrijker. De groei van de glascultuur en de aanplant van meerdere fruitboomgaarden zullen hier een positieve bijdrage aan hebben geleverd.³¹ Na 1918 werd de tuinbouw in sommige plattelandsgemeenten meer een specialisme, gelet op de vermelding en de omschrijving van het aantal *warmoezeniers*, zoals blijkt uit de beroepstellingen in het vorige hoofdstuk. Hiervoor zal het dan als nevenbedrijf zijn uitgeoefend.

De verschuiving van bouw- naar grasland, wordt nog duidelijker met behulp van de volgende vergelijking. In 1885 lag deze verhouding nog op ongeveer 50:50, gedurende de eerste decennia van de twintigste eeuw wijzigde dit tot 30:70. In 1950 was respectievelijk 39% bouwland, 60% grasland en 1,5% tuinbouw.³² Twintig jaar hierna was het areaal bouwland ingekrompen met 14% en de oppervlakte aan grasland met 26% gestegen. De tuinbouw liet een ommekeer zien. Na een stijging tot 5% in 1960, daalde deze weer tot 3%.³³

5.4 Watermanagement

5.4.1 Polderproblemen

Voor het inzicht in de ontwikkeling van de landbouw, is ook de waterhuishouding van belang. De vraag die hier centraal staat, is of de Liemers achterliep bij het instellen van waterschappen en de bouw van stoomgemalen?³⁴

Van oudsher beschikten de 'polder Lijmers' en een aantal andere kleinere dorpolders, over een waterkerend waterschap. Het doel hiervan was de lager gelegen gronden te beschermen tegen het water van de grote rivieren door bedijking.³⁵ Dit

30 Meijs, *De Liemers*, 30. Vooral dominicaan Rijken stimuleerde de vestiging van de uit Huissen afkomstige tuinders in dit gebied in de periode 1910-1930, zoals in Groessen (gemeente Duiven); Berentsen, *De tuinbouw in de Noordwesthoek van de Liemers*, 299-305. In Duiven, Westervoort en Zevenaar werd rond 1912 (Tuinbouwtelling z.j.) resp. 40, 16 en 10 ha. benut. De fruitteelt lag voor Zevenaar en Duiven op resp. 67 en 80 ha; *Beschrijving van den tuinbouw in Nederland*, 101-124 en Valstar, *Veertig Jaren Tuinbouw*, 47-58.

31 N.A.Z., *Gemeenteverslagen*, 1920 e.v. In Zevenaar bedroeg de oppervlakte aan 'boomgaarden' in 1920 14 ha. en in 1930 10 ha.

32 *Uitkomsten van het onderzoek*, (1890), *Schetsen van het landbouwbedrijf* (1912); CBS *Landbouwtelling 1950*; Zie voor een gedetailleerde opname voor met name de gemeenten Didam, Wehl, Pannerden en Duiven: Van Dijk en Loomans, *Landbouwkundige ontwikkelingsmogelijkheden in de Liemers*, 61-85; Berentsen, *a.w.* Bij veel van dergelijke tellingen werd niet altijd van 10 gemeenten (regio Liemers) uitgegaan.

33 C.B.S., *Landbouwtellingen 1959, 1965 en 1969*. Voor heel Oost-Gelderland was het areaal cultuurgrond van 82.000 ha. (1830) gestegen tot 121.000 ha. in 1950, een toename met 51%.

34 De benaming 'polderdistrict de Lijmers', vormt niet het gebied wat wij gemakshalve 'Liemers' noemen, maar slechts een gedeelte. Dit polderdistrict komt, samen met polderdistrict 'Oude Rijn', wel dichtbij de geografische afbakening 'de Liemers', op delen van de gemeente Gendringen na (polderdistrict Oude IJssel).

35 De Boer, *Achterhoek en Lijmers*, 446-448 en R.A.G., *Archief Prov. Waterstaat*, inv.nrs. 119-120 en 159.

was hard nodig want de overlast van water was bepalend voor de agrarisch-economische ontwikkeling van een gebied.

Provinciale Staten van Gelderland hadden in 1880 het waterschap de Oude IJssel opgericht, ten behoeve van de scheepvaart.³⁶ Daar kwam bij dat de afwatering van de gronden die op deze rivier loosden, moest worden verbeterd. Het oorzakelijk verband tussen de kanalisatie van de Oude IJssel en de lichte toename van de scheepvaart op deze rivier, kan worden afgeleid uit een toename in de vervoersactiviteiten in dit gebied. Van provinciale zijde leek het er echter op dat men deze rivier en het bijbehorende poldergebied belangrijker vond dan de rest van de regio Liemers.

Het bestuur van deze polders werkte niet optimaal.³⁷ De ene polder kon het overvloedige water niet door het aangrenzende gebied van de ander laten afvloeien. Als een rode draad liep hier het belang van de grondeigenaren van de kleine poldergebieden doorheen. De geërfdn of beheerders van de *gemene gronden* zorgden voor veel vertraging. Een beeld dat overigens in sterk contrast stond met het veel optimistischer geluid dat Van Nispen liet horen over 'de vereniging van geërfdn' in 1949. Volgens deze auteur was in de Liemers de 'gunstige Pruisische centraliteit' nog voelbaar, als het ging om samenwerking op velerlei terrein, waarvoor deze organisaties in het leven waren geroepen.³⁸

Aan het einde van de achttiende eeuw leverde het bestuur van het Lijmerse polderdistrict strijd met het bestuur van de Bahrbroekse en Angerlose zomerdijken. Het werd een weinig verheffend schaakspel, waarin het uiteindelijk draaide om waterlozing vanuit de Liemerse polders op de Lathumse en Bevermeerse sluizen, waarbij overduidelijk was dat als men gezamenlijk niet tot afspraken kon komen, grote gebiedsdelen last bleven houden van teveel water dat zou leiden tot ... *onberekenbare schade*.³⁹

Op afstand volgden de Gelderse Gedeputeerden dit geharrewar. De correspondentie van de diverse gemeentebesturen liet niets aan duidelijkheid te wensen over; er moest iets gebeuren. In 1855 verklaarden zij dat ... *te dien opzigte de provincie over het algemeen nog achterlijk is*.⁴⁰ Vier jaar hiervoor was door hen al aan de hoofdingenieur van Rijkswaterstaat gevraagd, hoe dit gebied van de wateroverlast moest worden bevrijd. In het verlengde hiervan hadden ingezetenen zelf al eens voorgesteld om watermolens of een gemaal te plaatsen, zodat de kwestie nu eindelijk zou worden verholpen. Sommige geërfdn vonden dit echter ... *onnuttig en om der kosten wille in de gevolgen verderfelijk voor de polder*.⁴¹

Vreemd genoeg besloten de Gelderse Gedeputeerden in 1858, om géén subsidie te verstrekken voor de bouw van een gemaal. Was het gebied misschien niet interessant

36 Het gaat hier te ver om de complexe waterstaatkundige en bestuurlijke indeling in historisch perspectief te schetsen. Zie hiervoor: Mols, *Waterstaatkundige toestand*, 22.

37 R.A.G., *Archief GS*, inv.nr. 1725, zgn. 'Verslagen geërfdnvergaderingen Lijmers (1822-1853)'.

38 Van Nispen, *De vereniging van geërfdn*, 101-139 en *Gemene gronden te Duiven*, 140-148. Van oudsher bestonden – meestal per buurtschap – dergelijke organisaties die de gemeenschappelijke gronden beheerden, sloten schouwden, afasteringen controleerden en dergelijke. Nadien werkten de meeste buurtschappen samen in één geërfdnorganisatie voor het gehele kerspel.

39 R.A.G., *Correspondentie polderdistrict Lijmers*, inv.nrs. 7491 en 7492.

40 Statistisch en Staathuishoudkundig Jaarboek 1855.

41 Van Petersen, *Waterplaat*, 30.

genoeg? Een door de ingezetenen opgesteld rekest, gericht aan de Tweede Kamer, leidde tot hetzelfde negatieve oordeel.⁴² In 1861 vond een dijkdoorbraak in het Liemerse district plaats in de gemeente Zevenaar en omgeving, die bekend is geworden als de watersnoodramp van 1860/61.⁴³ Dit keer was het zo ernstig dat er koninklijk bezoek aan te pas kwam, om zelfs het buurland Pruisen te vragen de nodige gaten (door de overstroming) in de weg te dichten aan de andere kant van de grens.⁴⁴ De doorbraken stopten, maar de problematiek van de wateroverlast was niet voorbij. Jaloers en steeds ongeduldiger blikten de Liemerse gemeenten dan ook richting polder Dreumel, Wamel en Alphen waar in 1861 ... *een heus stoomgemaal* werd gebouwd, maar in de Liemers gebeurde er niets. Daar kwam bij dat de hoge stand van het grondwater nog eens extra nadelig was vanwege de wortelvorming van de gewassen, de mineralisatie (slechte beluchting) en uiteindelijk nadelig was voor de vruchtbaarheid.⁴⁵

In 1869 concludeerde het *Departement Doesborgh van de Nederlandsche Maatschappij ter Bevordering van Nijverheid; [...] het eenige dat hier helpen kan, is het plaatsen van een stoomgemaal [...] daarmee belet men het wegspoelen van mest en dat er voor het goede gras onkruiden en waterplanten voor in de plaats komen*.⁴⁶ De polderbesturen sloegen weer aan het vergaderen – overigens zonder daadwerkelijk tot harde afspraken te komen – zodat sommige grondbezitters zich in 1879 opnieuw tot de Gedeputeerden richtten. Volgens hen waren er ... *hoofdingelanden die de stichting van een gemaal traineren*.⁴⁷ De toen net in functie getreden commissaris van de koningin, mr. J.H.M. baron Mollerus van Westkerke hield van een krachtdadige aanpak en speelde een doorslaggevende rol.

Tussen de opmerking van het *Departement Doesborgh* en de uiteindelijke bouw in de jaren 1883/84 van een stoomgemaal te Giesbeek (gemeente Angerlo) lagen bijna 15 jaar.⁴⁸ In de gemeente Zevenaar constateerde men in 1881 juichend: ... *het stoomgemaal met droogmaking is in aanbouw!*⁴⁹ Twee jaar later verrees voor de Liemerse waterbeheersing nog zo'n gemaal (aan de Oude Rijnbandijk), ditmaal in de gemeente Herwen en Aerd. De ontwikkeling viel in de periode van een 'hausse in de bouw van stoomgemalen' en viel in een periode van 'een tragere maar

⁴² *Ibidem*, 31.

⁴³ Voor een historisch overzicht vanaf de 17de eeuw, zie: Mols, *Waterstaatkundige toestand*, 26-29.

⁴⁴ Zondervan, *Na Honderdvijftig Jaar*, 90-93. Prins Hendrik met in zijn gevolg de prins van Oranje waren per trein naar Zevenaar afgereisd en hadden direct een telegram naar Berlijn gestuurd. De Rhijnspoorweg kreeg het op enkele plaatsen zwaar te verduren.

⁴⁵ Bieleman, *Gelderse Landbouw vóór 1850*, 53-54.

⁴⁶ Dergelijke signalen waren ook te bespeuren in de *Landbouwenquête 1886*. Tevreden constateerde men toen dat het '... stoomgemaal (1884) grote verbeteringen had aangebracht'.

⁴⁷ *Ibidem*, 32.

⁴⁸ R.A.G., *Archief GS*, inv.nr. 7897. In 1911 zijn de oude stoommachines vervangen door een nieuwe van 250 pk en in 1925 door een elektromotor van 225 pk.

⁴⁹ N.A.Z., *Landbouwverslag 1881*.

⁵⁰ R.A.G., *Prov. Archief Waterstaat*, inv.nr. 79. Dit stoomgemaal was gebouwd voor het polderdistrict Herwen, Aerd en Panterden en bemaalde 720 ha. In 1915 werd een stoommachine vervangen door een elektromotor van 80 pk, de andere machine hield men in reserve. In 1923 werd ook deze machine aangedreven door een elektromotor van 120 pk. Dit gemaal werd gesloten in 1970 omdat drie jaar hiervoor het gemaal 'De Bevermeer' operationeel was. Het gemaal voor het 'polderdistrict de Liemers' (6505 ha.) kreeg in 1925 een elektrisch gemaal van 225 pk. De gemeente Wehl had extreem last van het hoge water in de jaren 1825, 1838, 1855, 1920 en 1925/26.

voortgaande groei'.⁵¹ In 1913 kreeg de polder Spijk een 35 pk. stoomgemaal om een oppervlakte van 500 ha. te bemalen.

In de winter van 1919-1920 werd de streek gealarmeerd door een hoog waterpeil. Dit leidde tot extra dijkbewaking voor de gehele Liemerse polder die het – op de keerdam Angerlo-Didam na – ternauwernood hield.⁵² Men kon echter niet voorkomen dat grote gebieden in de gemeente Herwen en Aerdt en Pannerden onderstroomden. Na de val van het water, werden watersnoodcomités opgericht om de geleden schade te verlichten. Een andere bedreiging voor de Liemers vond plaats in 1926. De doorbraak van de Aerdtse dijk, in de gemeente Herwen en Aerdt, zorgde voor paniek maar grotere overstromingen werden voorkomen door een hier achter gelegen kom als reservoir te gebruiken.⁵³

Jaren later was de waterbeheersing nog niet optimaal. Een onderzoek, verricht vlak na de Tweede Wereldoorlog, toonde aan dat een (nog) betere waterbeheersing een optimale bedrijfsintensivering mogelijk moest maken. Deze factoren duiden er al wel op dat de Liemerse situatie aanzienlijk moest worden verbeterd. Dit kan ook worden opgemerkt over de waterschappen. De hoge kosten zorgden voor vertraging. Dit kwam alsnog duidelijk aan het licht toen in 1921 werd gepraat over normalisatie van de beken in de gemeenten Didam, Wehl, Angerlo en Bergh, die pas werd gerealiseerd als werkverschaffingsproject in de crisisjaren. Door de sluiting van de Spijkse Overlaat na de Tweede Wereldoorlog en een overlaat bij Candia in de gemeente Duiven, waar later een gemaal kwam, leek het uiteindelijk een stuk rooskleuriger.⁵⁴ Toch klaagden de ingezetenen van het zuidelijke deel van de Liemerse polder over ... *een volstrekt onvoldoende ontwatering* voor dit gebied. Een onderzoek toonde aan dat in sommige gemeenten gronden lagen zonder noemenswaardige (water)gebreken, zoals in de gemeente Bergh of Herwen en Aerdt, terwijl een klein percentage gevoelig was voor droogte.⁵⁵ Ten noordwesten en westen van de gemeente Didam, langs de Didamse Wetering, in het dal van de Oude Rijn, langs het Pannerdens Kanaal, ten westen van Beek (gemeente Bergh) en langs de spoorlijn van Wehl naar Doetinchem, kwam nog steeds wateroverlast voor. Ook de Spijkse Overlaat (gemeente Herwen en Aerdt) was aan verbetering toe.⁵⁶ Eén gevolg hiervan was dat veel landerijen zo nat waren gedurende de periode van de bewerking, dat dit bijna een onmogelijke opgave werd.

Zodoende bleef de wateroverlast een lastig te nemen hindernis. Soms kampte men met onbegaanbare wegen tussen Didam-Doesburg, Zevenaar-Arnhem, Didam-

51 Van Zanden, *De economische ontwikkeling*, 185-187 met hierin opgenomen tabel 9.14 met een overzicht van de stoomgemalen in Nederland, 1862-1884.

52 In Gendringen leidde dit eveneens tot aanzienlijke schade.

53 Beekman, *De overstromingen*, 143-155. Het terrein lag op +11 à +13 m N.A.P., terwijl de waterstand +16 N.A.P. bedroeg.

54 Beekman, *a.w.*, Teveel Rijnwater werd toen bij Lobith zijdelings afgevoerd. Hier lag een overlaat aan de rechterzijde, die dit water naar de Oude Rijn, nu een verlande zijtak, via het Pannerdens Kanaal transporteerde, richting Candia en hierdoor in het Pannerdens Kanaal terecht kwam; Van Petersen, *Des Landmeters*, kaart 3.

55 *Rapport belast met een onderzoek naar den toestand van den landbouw* (1896), bijlagen XXII en XXIV, Bergh en Herwen en Aerdt.

56 Reuter, *Landbouwwaterhuishouding*, 93-97 en Fockema Andrea, *Rondom Kandia*, 201-202. Zie voor een samenvatting tot de jaren vijftig ook: Mols, *a.w.*

Zevenaar en Zeddam-Terborg.⁵⁷ De klachten over de ondergelopen wegen waren meestal afkomstig van akkerbouwers en veeboeren. Verderop in de Liemers kampte de gemeente Gendringen met wateroverlast van de Oude IJssel en de Aastrang. Door het waterschap van de Oude IJssel werd dit eind negentiende eeuw grotendeels verholpen waardoor een betere bevaarbaarheid van deze rivier werd gerealiseerd.⁵⁸

De problematiek van de slechte landbouwgronden door de wateroverlast, leidde in 1940 tot een ruilverkaveling van het Duivense Broek.⁵⁹ Bij dit plan dreigden de ingezetenen de zaak tegen te houden. Pas toen duidelijk werd dat de herverkaveling een betere grond (verlaging van de zuurgraad) en waterhuishouding zou opleveren, ging men overstag. Een aantal jaren later werd door de Wageningse onderzoekers W.A.J. Oosting, C.H. Edelman en F.W.G. Pijls een somber beeld geschetst voor grote delen van de Liemers – in dit geval het gebied tussen het Berghse bos, de Oude IJssel en het polderdistrict de Lijmers – omdat deze gebieden nog niet waren opgenomen in een waterschap.⁶⁰ Ondanks de grote overlast die de slechte waterafvoer met zich meebracht, zagen de landbouwers vooral op tegen de te hoge kosten die een goed uitgeruste polder nu eenmaal met zich meebrengt.⁶¹

De direct belanghebbenden zorgden voor een vertraging en stelden zich nogal conservatief op. Zij vonden een goed watermanagement uiteindelijk niet opwegen tegen de kosten. Maar liep de regio hiermee nu achterop bij andere vergelijkbare regio's in de provincie? De waterproblematiek in een rivierengebied was altijd aanwezig en daar maakte de komst van een stoomgemaal of een incidentele dijkverhoging voorlopig nog geen einde aan. Omdat een goede waterbeheersing onmisbaar is voor een productieve landbouw, kon de bestuurlijke indeling, met behulp van waterschappen, als aanvullende stap worden gezien op weg naar een goede waterbeheersing van de verschillende Liemerse poldergebieden. Uiteindelijk transformeerde de regio over een lange periode van een aantal kleine dorpspolders naar twee polderdistricten: de Oude Rijn (1958) en Rijn en IJssel (1962). Deze gebieden zijn ontstaan door tussenkomst van het watermanagement dat eveneens aansluiting zocht bij de gedachte om alle afwatering onder één dijkstoel te laten vallen.⁶² Hierdoor werd de terugkerende wateroverlast pas laat tegenge-

57 Tinneveld, *De Liemers*, 23. De meeste nederzettingen waren gesticht op de hoger gelegen gronden.

58 Koenings, *Bodemkartering omgeving Azewijn*, 34-37.

59 R.A.G., *Archief GS*, inv.nr. 9478. Hierin materiaal over de ruilverkaveling van het 'Duijense Broek', m.b.t. de gemeenten Angerlo, Didam, Duiven en Zevenaar. Dit initiatief van H.J. Verheij, toen directeur van de Didamse land-tuinbouwschool, leidde eveneens tot de oprichting van het Bevermeerse gemaal. Hierna kwamen geen inundaties meer voor en *Rapport Bevermeer* (8118 ha.), 7-8. In 1966/67 kwam het 'gemaal Bevermeer' in werking, waardoor voorkomen kon worden dat lager gelegen gebied onderliep.

60 De laatste promoveerde op het proefschrift *Een gedetailleerde bodemkartering van de gemeente Didam* en werd hierna directeur van de *Stichting voor Bodemkartering* te Wageningen. De leerlingen van Oosting publiceerden vlak na de Tweede Wereldoorlog het belangrijke rapport *Landbouwkundige ontwikkelingsmogelijkheden in de Liemers*. Koenigs, *Bodemkartering van Azewijn*, 34-35. In deze studie noemt de auteur dat de ontwateringstoestand van dit gebied 'het waterschap de Linker Oeverbeken van de Oude IJssel', lange tijd zeer slecht is geweest. Vooral in het voorjaar stonden vele weilanden blank. Pas 20 jaar geleden is hier een grote verandering gekomen, door de aanleg van nieuwe- en de verbetering van oude weteringen.'

61 Tinneveld, *a.w.*, 25.

62 R.A.G., *Archief Prov. Waterstaat*, inv.nr. 21. Over de opheffing van de dorpspolders Herwen, Aerdt en Pannerden vanaf 1915.

gaan. Het geharrewar over de totstandkoming van de waterschappen, bracht een aanzienlijke bestuurlijke vertraging met zich mee. Deze problematiek speelde zich ook af in andere regio's, waar in het laatste kwart van de negentiende eeuw pas sprake was van de komst van stoomgemalen, zoals in het Gelders rivierengebied. Hierop vormde de Liemers géén uitzondering.⁶³

5.5 De bedrijfsgrootte

Voor de Liemers zijn vanaf het einde van de negentiende eeuw, uit de 'Uitkomsten van het onderzoek naar den toestand van den Landbouw' (1890) en het 'Rapport naar den toestand van den landbouw in Gelderland' (1896), de eerste gegevens over de bedrijfsgrootte af te leiden. Deze gegevens zijn, waar mogelijk, aangevuld met informatie uit de landbouw- en gemeenteverslagen van Angerlo, Herwen en Aerdt, Gendringen, Wehl en Zevenaar. Van de in de genoemde verslagen beschreven gemeenten, vallen Angerlo, Herwen en Aerdt en Zevenaar onder de kleigemeenten, Gendringen en Wehl liggen overwegend in het zandgebied. Ruim de helft van het Liemerse grondbezit bleek in handen van enkele, veelal uitwonende en buitenlandse grondeigenaars (zie ook tabel 5.9). De landarbeiders waren volgens deze rapporten in ... *een gunstigen toestand, zij zijn door eenig gepacht land of eigendom in staat in hunne eerste levensbehoeften te voorzien en ook eenig vee te houden als een koe, geit of varken*.⁶⁴

Een vergelijking tussen de (klei) gemeente Angerlo en de (zand)gemeente Gendringen toont aan dat de kleine bedrijven de overhand hadden, waarbij dit aantal in een kleigemeente als Angerlo minder groot is geweest. Hoe deze verschuiving zich in de Liemers heeft afgespeeld kunnen we aantonen met de volgende vergelijking tussen drie kleigemeenten (I) en twee zandgemeenten (II).

Op basis van deze gegevens weten we voorlopig dat de gemiddelde bedrijfsgrootte in de Liemers gedurende de negentiende eeuw niet groot was, vooral niet in de zandgemeenten. Dit blijkt eveneens uit het feit dat rond het midden van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw ruim 75% van de landbouwende bevolking uit dagloners of landarbeiders bestond.⁶⁵ Deze beroepsgroep, zo mag worden verondersteld, zal niet in staat zijn geweest om er grote bedrijven van meer dan 5 ha. op na te houden.

In Angerlo behoorden in 1885 37 landbouwers tot de categorie 1-5 ha., in de groep 5-10 ha. zaten 18 landbouwers, tussen 10-15 ha. 11 landbouwers, tussen 15-20 ha. 6 landbouwers, tussen 20-30 ha. 8 landbouwers, tussen 30-40 ha. ook 8 landbouwers en in de categorieën >50 ha., verbleven telkens 3 landbouwers. Tot 1900 bleef dit beeld voor Angerlo nagenoeg onveranderd.

⁶³ Brusse, *De Lingestreek*, 64-65 en *Gelderse Landbouw*, 112 e.v.

⁶⁴ *Uitkomsten van het onderzoek*, deel I, Zevenaar. Veelzeggend was de opmerking dat de 'hofsteden' van de arbeiders (...) waren 1/4, 1/2, 1/3, 1 en soms 2 ha. groot.

⁶⁵ *Staat van de bevolking en van het vee* (1846) en *Landbouwtelling* (1912).

Tabel 5.4 Gemiddelde bedrijfsgrootte (klei)gemeenten Angerlo, Herwen en Aerdt en Zevenaars (I) en (zand)gemeenten Gendringen en Wehl (II), in % (1880-1900)

oppervlakte in ha.	(I)	(II)
1-5	56	63
5-10	12	16
10-20	13	14
20-50	9	6
>50	9	1
Totaal:	384	905

Bron: Zevenaars, 'Uitkomst van het onderzoek naar den toestand van den Landbouw' (1890); Herwen en Aerdt en Gendringen, 'Rapport naar den toestand van den Landbouw in Gelderland' (1896); Angerlo, Landbouwverslagen (1843-1939) en Wehl, Landbouwverslagen (1899-1911).

In Gendringen vielen in de jaren negentig van de negentiende eeuw 383 landbouwbedrijven in de categorie 1-5 ha. Een tweede omvangrijke groep bestond uit 112 bedrijven tussen de 5 en 10 ha., gevolgd door 69 bedrijven in de categorie tussen de 10 en 15 ha., 29 bedrijven tussen de 15 en 20 ha. en 27 bedrijven tussen de 20 en 30 ha. De groep bedrijven hierna, viel in de categorie 30 tot 100 ha. en bestond uit 12 'eigenaren'.⁶⁶ Dit was ook het geval in de gemeente Wehl, voor de periode rond de eeuwwisseling. De groep van 1-5 ha. bestond uit 190 landbouwers en werd gevolgd door 33 landbouwers in het bezit van bedrijven met een oppervlakte van 5-10 ha. Hierna volgden 21 landbouwers met een oppervlakte van 10-15 ha., 14 landbouwers met een bedrijf tussen de 20-30 ha. en slechts zes landbouwers waren in het bezit van een bedrijf respectievelijk tussen de 30 en 40 ha.⁶⁷

Hoe dit proces aan het einde van de negentiende en in de eerste helft van de twintigste eeuw in de Liemers is verlopen, kunnen we met tabel 5.5 illustreren. De gegevens uit deze tabel tonen aan dat zich in de meeste Liemerse 'zandgemeenten' een toename van het aantal bedrijven heeft voorgedaan vanaf het einde van de negentiende eeuw. Ten eerste zien we dat in zowel de zand- als de kleigemeenten de categorieën 5-10 ha. en 10-20 ha. toenemen, alhoewel de periode na de Eerste Wereldoorlog eerst nog voor een vermindering zorgt. In de kleigemeenten was sprake van een duidelijke terugloop van het aantal bedrijven in de categorie 1-5 ha, maar die nam in de crisisjaren weer iets toe. Na 1920 zien we weer een forse toename. In de zandgemeenten zien we deze categorie echter relatief verminderen, van 63% naar 51%. Het is duidelijk dat na de Eerste Wereldoorlog en de crisisjaren het totaal aantal bedrijven in de zandgemeenten terugliep. Veel kleine bedrijven waren in de regel in handen van fruit- en groentetelers.⁶⁸

Zowel aan het begin van de twintigste eeuw, als ruim 25 jaar later, is opgetekend dat in de omgeving van de kleigemeenten Westervoort, Duiven, Zevenaars, Herwen en Aerdt en Pannerden, bedrijven lagen die over een oppervlakte beschikten

66 *Uitkomsten van het onderzoek*, (1886) en *Rapport Gelderland* (1896).

67 N.A.W., *Landbouwverslag*, 1901.

68 Schroor, *Gelderse Landbouw*, 187-189.

van 40-50 ha. Daarnaast vormde de categorie met een bedrijfsgrootte tussen de 2-10 ha. een grote groep, gevolgd door een categorie met bedrijven tussen de 1-2 ha. Met name deze laatste bedrijfsvorm kende een sterke vertegenwoordiging van ... *eigenwerkdoeners, de beste werkkrachten* maar die beschikten slechts over één halve hectare meer aan bouwland.

Tabel 5.5 Bedrijfsgrootte Liemerse gemeenten, klei (I) en zand (II), in % (1910, 1920 en 1930)

opper- vlakte	1910		1920		1930	
	(I)	(II)	(I)	(II)	(I)	(II)
1-5	64	63	33	60	51	51
5-10	12	17	30	22	24	26
10-20	7	10	23	5	17	15
20-50	13	9	12	12	5	8
>50	4	1	2	1	3	1
Totaal	821	1908	897	1532	647	1696

Bron: R.A.G., *Archief-ETI*, inv.nrs. 768 t/m 771 en 'Uitkomsten tellingen grondgebruik' (1910). Gegevens uit 1920 en 1930 zonder Bergh en Gendringen.

Omstreeks 1930 waren van de hiervoor geanalyseerde acht Liemerse gemeenten, met de kleinste gemiddelde bedrijfsgrootte, Didam en Wehl waar overwegend zandgrond voorkwam. Daar lag de gemiddelde bedrijfsgrootte toch nog op 6,70 tot 6,90 ha. Voor de overige Liemerse bedrijven lag deze op 9,40 ha. De grotere bedrijven lagen in de kleigemeenten als Pannerden en Herwen en Aerdt waar de gemiddelde bedrijfsgrootte in 1930 op 15 ha. en meer uitkwam. In Westervoort, Duiven en Zevenaar daarentegen lag het gemiddelde toen op 10 ha.

Om na te gaan of het proces van kleiner wordende bedrijven doorzette, maken we gebruik van een onderzoek uit 1937. Van de in totaal 223 bedrijven in de gemeente Zevenaar bedroeg de gemiddelde oppervlakte 2,17 ha., waarbij het gebruik van gras- en bouwland ongeveer even groot was.⁶⁹ Om dit voor de hele Liemers na te kunnen gaan, is tabel 5.6 samengesteld.

Uit deze gegevens is af te leiden dat voor de hier onderzochte gemeenten in de Liemers 46% van de bedrijven kleiner was dan 1 ha. Van de 437 bedrijven in Herwen en Aerdt, waren er 311 of 71% <1 ha., een verschijnsel dat zich in iets mindere mate aftekende in Pannerden en Zevenaar. Hieruit kan worden geconcludeerd dat verspreid over de hele Liemers het grondbezit behoorlijk aan het versnipperen was. Maar waren de percelen wel groot genoeg om van te bestaan? Veel landgebruikers, uit bijvoorbeeld de hiervoor genoemde drie gemeenten, vonden naast de bewerking van dit lapje grond in ieder geval een aanvullend bestaan in bijvoorbeeld de steenfabricage, de bouwnijverheid of de opkomende sigarettenindustrie.

Deze ontwikkeling naar landbouwbedrijven die kleiner waren dan 1 ha., zette door zoals is af te leiden uit de gegevens over de gemeente Didam, waar na de Tweede Wereldoorlog het aantal bedrijven <1 ha. verder toenam.

Tabel 5.6 *Liemerse landbouwbedrijven <1 ha., naar zand en klei in % van het aantal landbouwbedrijven per gemeente (1930)*

	<1 ha.	totaal	%
Didam	375	914	41
Wehl	86	438	20
Duiven	234	534	44
Westervoort	37	123	30
Pannerden	119	179	66
Herwen en A.	311	437	71
Zevenaar	452	783	58
Angerlo	81	246	33
Totaal	1695	3654	46

Bron: 'Landbouwkundige ontwikkelingsmogelijkheden in de Liemers', 61 e.v.; 'Landbouwtelling' (1930).

Tabel 5.7 *Bedrijven kleiner dan 1 ha. en van 1-5 ha. in de gemeente Didam (1940-1946)*

	Totaal aantal bedrijven	Aantal kleiner dan 1 ha.	Aantal 1-5 ha. dan 1 ha.	% kleiner dan	% 1-5 ha.
1940	914	375	371	41	41
1946	914	416	323	46	35

Bron: 'Landbouwkundige ontwikkelingsmogelijkheden', 65-66 en 70.

Zoals hiervoor al is aangehaald moesten ook deze kleine boeren een bestaan zoeken naast het bewerken van hun grond. Het merendeel van de kleine grondgebruikers bestond dan ook uit bouwvakarbeiders. Onder de 1350 gezinshuishoudens in de tweede helft van de jaren veertig van de twintigste eeuw telde men er 198 met bouwvakarbeiders aan het hoofd die er de voorkeur aan gaven dagelijks uren te reizen in plaats van zich te vestigen in de plaats waar de werkgelegenheid was.⁷⁰ Uit tabel 5.7 is al af te leiden dat de modale bedrijfsgrootte in de eerste helft van de twintigste eeuw duidelijk in de categorie <1 ha. en 1-5 ha. lag. Ook in de negentiende eeuw was dit kleine bedrijf dominant.

De gegevens over Nederland tonen aan dat het aantal bedrijven tussen 1-5 hectaren in 1920 op 37% stond, maar aan het begin van de jaren dertig was gedaald tot 28%. Daartegenover stond een aanzienlijke stijging van het aantal bedrijven dat een perceelsoppervlakte had van tussen de 20 en 50 hectaren, namelijk 16% in 1920, wat zou oplopen tot 27% in 1930. Vooral de bedrijfsgrootte tussen de 1 en 5 ha. was sterk in opkomst.

Deze ontwikkeling knoopte aan bij de groei van het Gelderse kleinbedrijf dat tussen 1925 en 1933 met 4000 bedrijven toenam. Voor de provincie Gelderland was de toename van de bedrijfsgrootte in de categorie <1 ha. en 1-5 ha., typerend voor de periode voor de Tweede Wereldoorlog. Er was een toename van het aantal

70 Pijls, *Bodemkartering*, 90-91 en 98-99.

personen dat werk zocht en vond in de agrarische sector. Hierdoor nam het aantal (kleine) bedrijven in deze provincie met name in de periode 1925-1933 toe met bijna 28%, terwijl dit in heel Nederland juist met 9% afnam. Vanaf 1910 liep de gemiddelde bedrijfsgrootte van 8,5 ha. terug naar 7,9 ha. in 1920 en 1930 tot 7,5 ha. in 1947. Hierdoor leek Gelderland bij uitstek het land van de kleine boerenbedrijfjes te zijn geworden, met als meest voorkomend bedrijfstype het gemengde bedrijf met of zonder tuinbouw, een proces dat zich met name afspeelde in het westelijk rivierengebied, zoals de Lingestreek, de Betuwe en aan de IJsselmeerkust.⁷¹

Het aandeel van het Gelderse kleinbedrijf in het totale Nederlandse kleinbedrijf groeide in de periode van 1920 tot 1950 van 12 naar 17%. In 1930 lag de gemiddelde bedrijfsgrootte van alle landgebruikers in de Liemers op 4,25 ha., in 1940 bedroeg deze 3,85 ha. In de (zand)gemeente Didam lag de gemiddelde bedrijfsgrootte van de landbouwers rond 1930 op 7 ha., terwijl deze in de (klei)gemeente Angerlo 14 ha. bedroeg.⁷²

Bedrijfssplitsingen kwamen relatief minder voor in de (klei) gemeenten Angerlo en Herwen en Aerdt en iets meer in de gemeenten Bergh, Duiven en Zevenaar, terwijl in Wehl en Didam gemiddeld genomen de meeste kleine bedrijven zaten. Dit stond geheel in contrast met de landelijke ontwikkelingen waar juist vanaf de jaren dertig een stijging van de gemiddelde bedrijfsgrootte plaatsvond.⁷³ Vanaf het peiljaar 1910 liep het aantal eigenaren in de categorie 1-5 ha. terug, om na de Tweede Wereldoorlog weer fors te stijgen, een verschijnsel dat duidt op de moeilijke situatie waar de landbouw in terecht was gekomen, terwijl het totaal aan eigenaren van 1102 toenam tot 2161 (zie tabel 5.10). Na 1945 was ruim 75% van de bedrijven in de Liemers kleiner dan 10 ha., een ontwikkeling die ook was terug te zien in een zandgebied als de Achterhoek, maar in sommige delen van het Gelders rivierengebied als het kleigebied van de Oude IJsselstreek en langs de Linge veel minder snel verliep.⁷⁴

De economische crisis van de jaren dertig leidde tot een verdere intensivering van het Liemerse landbouwbedrijf. Daarnaast zochten velen hun heil in een nieuw op te richten tuinbouw- of groenteteeltbedrijf. Grote bedrijven waar nog voldoende ruimte was, werden verder gesplitst en het areaal aan woeste grond was vooral in de zandgemeenten hard achteruit gegaan, zo blijkt uit tabel 5.3. Daarnaast stichtten landarbeiders eigen bedrijfjes, wat mogelijk was geworden door de toegenomen welvaart onder deze groep gedurende het eerste decennium van de twintigste eeuw, om inwoning en een hinderlijk pachtcontract te omzeilen.⁷⁵

Uiteindelijk konden ook de Liemerse landbouwbedrijfjes met een kleine rentabiliteit de jaren voor de Tweede Wereldoorlog redelijk goed doorkomen.⁷⁶ Op basis van een in 1946 door de Nederlandse Heidemij verricht onderzoek naar de

71 Brusse, *De Lingestreek*, 103 tabel 3.5 en Schroor, *Gelderse Landbouw*, 188-189.

72 Van Dijk en Loomans, *Landbouwkundige ontwikkelingsmogelijkheden*, 85.

73 Schroor, *Gelderse Landbouw*, 187 en 188, tabel 1, 'percentage landbouwbedrijven (groter dan 1 ha.) naar grootteklasse, 1921-1947'.

74 De Boer, *Achterhoek en Lijmers*, 476 en Brusse, *De Lingestreek*, 103.

75 *Verslag economischen toestand* (1908), 380 e.v.

76 *Rapport Ebels* (1933).

landbouwkundige ontwikkelingsmogelijkheden in de Liemers, was men tot de slotsom gekomen dat het proces van een toenemende verkeutering voldoende ontwikkelingsmogelijkheden bood, ook als de schaalverkleining structureel werd. Met name de tuinbouw of groenteteelt was een goed alternatief om werkgelegenheid creëren. Andere voorwaarden om deze ontwikkeling te continueren waren een ‘radicale ruilverkaveling’ en een ‘goede waterregeling’.⁷⁷

In de Liemers was uiteindelijk sprake van een voortgaande lijn in het kleiner worden van de gemiddelde bedrijfsgrootte bij de boerenbedrijven, waarbij een duidelijk accentverschil lag tussen zand- en kleigebied.⁷⁸ De bedrijven op het zand waren namelijk kleiner, dan in het kleigebied. Dit is een belangrijk gegeven, want eerder onderzoek toonde al aan dat bij de boerenbedrijven op de zandgronden een bedrijfsomvang van 5 tot 6 ha. nog lonend was, maar een nog kleinere bedrijfsgrootte kon ook winstgevend zijn als er groente of fruit werd geteeld, of op een andere manier innovatief te werk werd gegaan.⁷⁹ Deze minibedrijfjes waren meestal in handen van fruit- en groentetelers.⁸⁰ Maar in de Liemers was aan het begin van de twintigste eeuw vele jaren sprake van onvoldoende kennis en zorg op het gebied van aanplanting en bemesting en een gebrek aan arbeidskrachten met betrekking tot de fruitteelt. De groenteteelt gebeurde alléén in de buurt van een stad als Arnhem en in mindere mate in de nabijheid van Doesburg en Doetinchem.⁸¹

Uiteindelijk lag rond de jaren vijftig van de twintigste eeuw het aantal landbouwbedrijven in de Liemers op 3126. In dit proces van een voortschrijdende verkleining van het landbouwbedrijf, stond de Liemers niet alleen. Naast dit gebied was in de provincie Gelderland en zoals we hiervoor al zagen in verschillende regio's, al vanaf de crisisjaren, sprake van een toename in de ‘verkeutering’ van deze landbouwbedrijven meestal met nadruk op tuinbouw of groenteteelt, in tegenstelling tot de ontwikkeling in bijvoorbeeld de veenweide- of zeekleigebieden en op de Limburgse zandgronden. Daar getuigden de boeren juist van een omgekeerde tendens van kleine naar grotere bedrijven, omdat men werk zocht in de mijnbouw en industrie.⁸²

5.6 Landbouwers

Uit het voorgaande is duidelijk geworden dat de landbouwers het merendeel van de beroepsbevolking uitmaakten en grotendeels aan het hoofd stonden van kleine bedrijfjes. Het is daarom zinvol om in te zoomen op de landbouwbevolking om

77 Van Dijk en Loomans, *Landbouwkundige ontwikkelingsmogelijkheden*, 72-74.

78 Ter Meulen, *Structuuronderzoek*, gegevens C.B.S. over 1950 en 1955.

79 *LEI-rapport no. 160*, 20-21 en Van Dijk e.a., *Landbouwkundige ontwikkelingsmogelijkheden*. Uit een vergelijking tussen drie ‘zandgemeenten’, Didam, Wehl en Bergh blijkt dat de gemiddelde bedrijfsgrootte in 1910 op 6,1 ha. lag en op 6,8 ha. in 1965. Voor de andere Liemerse gemeenten, zonder Bergh en Gendringen, daalde de gemiddelde bedrijfsgrootte tussen 1910 en 1959, van 8 ha. in 1910 tot 7,7 ha. in 1959.

80 Schroor, *Gelderse Landbouw*, 188-189.

81 *Schetsen van het landbouwbedrijf (1912)* 300-301.

82 Schroor, *a.w.*, 188-189.

de precieze differentiatie waar te kunnen nemen van de verschuivingen die zich in de tijd hebben voorgedaan. De eerste nauwkeurige onderverdeling voor deze beroepsgroep werd gemaakt in 1846, in de al genoemde *Staat der bevolking en van het vee*. De tweede volgde ruim zestig jaar later in opdracht van de overheid, de Landbouwtelling van 1912. Met behulp van deze gegevens kan een onderscheid worden gemaakt tussen landbouwers of ‘grote boeren’, zij die meer dan 2 paarden bezaten, de karrelieden, zij die in het bezit waren van één paard en ten slotte de groep van dagloners of keuters. Uit de tellingen van hoofdstuk 4 weten we al dat deze laatste groep prominent vertegenwoordigd is geweest in de regio. Zij konden een boerenbedrijf hebben, maar ook loonafhankelijk zijn of een ambacht uitoefenen. Mogelijk speelde dit omslagpunt, waarbij werd gekozen voor een hoofdberoep op bijvoorbeeld een steenfabriek of elders in de bouwnijverheid voor aanvullende inkomsten naast die uit het kleine boerenbedrijf, zich al eerder af? Met behulp van de gegevens over 1846 en 1912, is een ontwikkeling in beeld gebracht (tabel 5.8).

Tabel 5.8 Sociale stratificatie op basis van het bezit van paarden in de Liemers, vergeleken met het zand- en rivierengebied in Gelderland in % (1846-1912)

	Dagloners (Landarbeiders)		Karrelieden (Boeren met één paard)		Landbouwers (Boeren met meer dan een paard)	
%	1846	1912	1846	1912	1846	1912
Liemers:	77	49	9	14	14	36
Gelders zandgebied	57	53	23	38	20	9
Gelders rivierengebied:	71	61	10	24	19	15
Gelderland totaal:	64	57	17	32	19	11

Bron: ‘Verslagen en Mededeelingen’(1846), ‘Uitkomsten der telling inzake het grondgebruik en den veestapel’(1912) en Bieleman en Brusse, ‘Gelderse Landbouw’, resp. 57 tabel 4 en 120, tabel 6.

De dagloners vormden in de Liemers verreweg de grootste groep, maar het aantal liep in de Liemers hard terug, een gegeven dat overeen stemt met onze waarne-
ming op basis van tabel 4.1.⁸³ Onder hen moeten ook de meeste eigenaren van de kleine bedrijfjes gezocht worden die verder de kost verdienden als industrie- of boerenarbeider. Een tweede groep bestond uit zogenaamde ‘éénpaardsboeren’ of ‘karrelieden’. Vergeleken met de andere regio’s als het Gelders zand- en rivierengebied, was dit aantal niet groot. Voor 1846 spoort het aantal ‘karrelieden’ in de Liemers nog met het aantal ‘karrelieden’ in het Gelders rivierengebied, voor de periode hierna blijkt dat deze groep in de Liemers achterbleef. De toename van het aantal ‘karren’ of ‘boerenwagens’ in Gelderland, die Van Zanden vanaf 1820

⁸³ Brusse, *Gelderse Landbouw*, 120, tabel 6. De Liemers bestaat in de telling van 1912 uit slechts 6 gemeenten. Dat verklaart het verschil met de gegevens die Brusse heeft vermeld. De terugloop van het aantal dagloners komt wel overeen met de toen bij het ‘Graafschap Zutphen’ ingedeelde gemeenten als Bergh en Gendringen. Angerlo en Wehl waren ingedeeld bij ‘de IJsselstreek’, waar dezelfde tendens is terug te vinden. Deze opvatting over de indeling van de Liemers komen we ook tegen in: Bieleman, ‘Gelderse Landbouw’, 57, tabel 4.

constateerde, verliep hier dus duidelijk minder snel.⁸⁴ Deze groep was daarentegen wel prominent aanwezig in de zandgebieden. Tussen 1846 en 1912 zien we in de Liemers maar een toename van 5%, een beeld dat al aardig aansluit bij eerdere conclusies over de trage vermeerdering van dergelijke ... *typisch 19e eeuwse één-paardsbedrijven*.⁸⁵

De mogelijkheid om een zelfstandig bestaan op zo'n bedrijf op te bouwen heeft zich in de Liemers vermoedelijk in ruime mate voorgedaan. De aanleg en uitbreiding van het spoor- tram en wegennet, in de tweede helft van de negentiende eeuw, leidde tot een toename van personen en goederenverkeer en kan een beperkt aantal landbouwers de mogelijkheid hebben gegeven om als 'rijtuigverhuurder' iets extra's te verdienen door deel te nemen aan het transport van personen of goederen.⁸⁶

Met behulp van de 'verslagen over den landbouw' is wel een verdere differentiatie aan te brengen. We zien dan '4-paards', '3-paards', '2-paards' of '1-paards-akkerbouwers', gerelateerd aan de bedrijfsgrootte. In tabel 5.8 is te zien dat het aantal 'landbouwers' in de Liemers uiteindelijk met 22% vermeerderde, waardoor deze groep, aan het begin van de twintigste eeuw en bijvoorbeeld vergeleken met het Gelders zandgebied, erg groot is te noemen.⁸⁷ Verderop in de twintigste eeuw zette deze verandering van de sociale stratificatie door, doordat het aantal landarbeiders of dagloners met ruim één-derde verminderde ten opzichte van de eerdere telling uit 1912.⁸⁸ De toename van de bevolking gaf niet iedereen meer werk in de landbouw, zodat naast een toenemende schaalverkleining in deze sector, ook alternatieve werkgelegenheid moest worden gezocht in de industrie in of buiten de Liemers.

5.7 Verhouding eigendom-pacht

Op basis van de voorgaande gegevens kunnen we er van uitgaan dat het kleine bedrijf in de Liemers sterk vertegenwoordigd is geweest. Een vraag die zich dan voordoet is hoeveel van deze bedrijven – en van de grotere – eigendom waren van de boeren en welk percentage gepacht werd. Rond 1800 hadden vele adellijke grootgrondbezitters in Nederland bezittingen verloren. Op de zandgronden was van een dergelijk proces van verschuivende bezitsverhoudingen toen echter niets tot nauwelijks iets te merken.⁸⁹ Dit fenomeen van een traag wijkende feodaliteit zal ook de Liemers niet onberoerd hebben gelaten.⁹⁰

84 Van Zanden, *Economische ontwikkeling*, 148 e.v. In 1818 telde Gelderland 18.405 karren of boerenwagens, in 1830 24.939 en in 1860 33.867.

85 Bieleman, *Boeren*, 142-143.

86 *Uitkomsten van het onderzoek naar den toestand*, enz. (1886), deel I, 14.

87 Brusse, *Gelderse Landbouw*, 120-121 en N.A.A., *Landbouwverslagen*, (1843-1940).

88 Van Dijk en Loomans, *Landbouwkundige ontwikkelingsmogelijkheden*, 72-e.v.

89 Verstegen *Gegoede Ingezetenen*, 26 en Vredenberg, *Historie van Terwolde en Nijbroek*, passim.

90 Aalbers, *Einde van de horigheid in Twente en Oost-Gelderland*, 207. Over de Liemers vermeldt hij nauwelijks iets.

Op basis van gegevens uit de eerste helft van de negentiende eeuw, is onderzocht welke grootgrondbezitters per gemeente aanwezig waren (bijlage I). Daarbij is uitgegaan van 30 ha. of meer.⁹¹ Uit dit overzicht kunnen we afleiden wáár de meeste grootgrondbezitters verbleven, maar ook dat op een totaal van 23.746 ha. in deze gemeenten bijna 13.000 hectaren in bezit was van enkele particulieren en instellingen.⁹² Uitgedrukt in een percentage komt dit neer op 55% van het totale Liemerse areaal, dat gedurende de eerste helft van de negentiende eeuw in handen is geweest van (groot)grondbezitters die 30 hectaren of meer bezaten. Kerken, gemeenten en broederschappen bezaten vele hectaren. Toch moet het meeste grootgrondbezit op het conto van particulieren worden geschreven. De familie Von Hohenzollern bezat forse oppervlakten in Bergh en Didam, evenals de beide broers J.A.C.A. van Nispen van Sevenaer en C.E.J.F. van Nispen tot Pannerden. Zij bezaten zeer veel grond in niet alleen een groot aantal Liemerse gemeenten, maar ook daarbuiten, waaronder Groesbeek, Emmerich en Doetinchem. Opmerkelijk genoeg hekelde één van deze grootgrondbezitters, J.A.C.A. van Nispen, die toen net was geconfronteerd met een grote plundering van zijn Groesbeekse bosbezit, dit verschijnsel van het frequente absenteïsme van grootgrondbezitters en hun bezittingen. In 1842 merkte hij op dat dit ... *de banden breekt tussen de bevolking en de groot gegoeden, onttrekt aan hen die hulpbehoevend zijn de nodige hulp, raad opbeuring, troost [...] en versterkt dit de afkeer en den haat der lagere standen en op den duur eene tweede revolutie in den hand te werken.*⁹³

De in Anholt wonende vorst Von Salm zu Salm, was de derde grootgrondbezitter die uitgebreide grondbezittingen koesterde, ditmaal in de gemeente Gendringen.⁹⁴ De grond was voor het merendeel in handen van eigenaren, die woonden of verbleven buiten de hier beschreven regio. Een dergelijke absenteïsme kan negatief zijn geweest, anderzijds kwam het ook voor dat nieuwe inzichten van 'absente' eigenaars voor een gunstige uitwerking in een gebied zorgden, waardoor starre opvattingen over de landbouw werden doorbroken door nieuwe inzichten. Van dit laatste was in de eerste helft van de negentiende eeuw weinig sprake.⁹⁵ De pacht voor het bebouwde land en het vruchtgebruik van de bossen, kwamen toen niet ten goede aan een landbouwkundige ontwikkeling.

Tabel 5.9 toont aan dat ruim één-vierde van het totale grondbezit gedurende de eerste helft van de negentiende eeuw in handen was van grondeigenaren die elders verbleven.

91 In een aantal al verschenen kadastrale atlassen over de Liemers wordt ook het criterium ≥ 30 ha. gehanteerd.

92 Dat dit aantal hectaren afwijkt met het totaal van de 10 Liemerse gemeenten (tabel 5.2) kan worden verklaard uit het niet meetellen van de 'overige gronden' en de hectaren 'water, moeras'.

93 Francot e.a., *Een adellijk beer*, 88.

94 Thoben, *Kerspel Beek*, 477-486. De toenmalige administrateur van Huis Bergh en grootgrondbezitter in Beek, L. van Nispen (zie ook hoofdstuk 6 van mijn studie), heeft zich met de verdeling van deze gronden intensief bezig gehouden. Eén van deze gebeurtenissen leidde tot een klein oproer toen de wet van 10 mei 1886 (Stbl. 104) de verdeling van markegronden gelijk stelde aan gemeentegronden.

95 Van Dijk en Loomans, *Landbouwkundige ontwikkelingsmogelijkheden*, 60 e.v.

Tabel 5.9 Grondbezit in handen van absente landheren, in relatie tot de totale oppervlakte per gemeente (%) (1822-1832)

Gemeente	oppervlakte per gemeente (ha.)	in handen absente grond- bezitters	% in relatie tot totale opp.
Angerlo	3010	1236	41
Bergh	8044	995	13
Didam	3504	1588	45
Duiven	3507	542	16
Gendringen	6029	1683	28
Herwen en Aerdt	3356	488	15
Pannerden	1124	176	16
Wehl	2343	678	29
Westervoort	764	309	40
Zevenaar	2765	755	27
Totaal	34446	8450	gemiddeld 25

Bron: Kadastrale gegevens Liemerse gemeenten. Gegevens gemeente Gendringen zonder Etten en Netterden.

Het in 1832 vermelde ‘percentage in relatie tot de totale oppervlakte’ zou, tot aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog, uiteindelijk met de helft verminderen. Maar zover was het nog niet. Op basis van het al eerder geciteerde rapport, bleek dat in 1850 van de 57.806 grondeigenaren, verdeeld over het merendeel van de Liemerse gemeenten, 46.013 of 79% van de inwoners, woonachtig in de regio, grond bezaten in de verschillende Liemerse gemeenten. Verder verbleven 9011 eigenaren of 15% in een gemeente die niet behoorde tot de Liemers, 2437 eigenaren woonden in een andere provincie en 345 eigenaren verbleven in het buitenland.⁹⁶

Op basis van de onderzoeksverslagen over de landbouw van verschillende Liemerse gemeenten, kunnen we afleiden dat de ‘absente eigenaren’ de meeste grond bezaten, gevolgd door een aantal plaatselijke landbouwers, een groep kleinere landbouwers in het bezit van ‘enkele stuks vee’ en ten slotte, op grote afstand, veel arbeiders.⁹⁷ Als voorbeeld nemen we de gemeente Gendringen. Van de totale oppervlakte van ruim 6000 ha., was 800 ha. in bezit van de vorst Von Salm zu Salm uit het naburige Anholt (Duitsland). Hierna volgden ... *verschillende heeren Van Nispen* met ongeveer 500 ha. en twee te Emmerik (Duitsland) gelegen wees- en armenstichtingen met samen 150 ha. Deze 1450 ha. bedroeg toch nog steeds één-vierde van het totale grondoppervlakte van deze gemeente. De gegevens over absente landheren, geven de indruk dat het in de tweede helft van de negentiende eeuw in de Liemers grotendeels intact bleef.

Voor Zevenaar is over de periode 1878-1886 nog nader onderzoek verricht naar absente landheren. Deze laatste groep ontving wel steeds meer pacht. De toename

⁹⁶ *Ibidem*, 66.

⁹⁷ *Uitkomsten van het onderzoek naar den Landbouw* (1890) over Zevenaar en *Rapport Gelderland naar den toestand van den Landbouw* (1896), over Gendringen, Herwen en Aerdt, Didam, Bergh.

van het grondbezit voor de *absente* landheren nam voor de periode 1878-1886 toe met maar liefst 250%. Het aantal van deze landheren nam toe van vier in 1878 tot acht in 1886. Het aantal van de Zevenaarse landheren steeg van 1 naar 2. Samen bezaten zij 476 ha.⁹⁸ Omdat in de eerste helft van de negentiende eeuw al sprake was van een grote groep keuterboeren, moet nog blijken of deze groep kans heeft gezien om grond te kopen of gunstige pachtvoorwaarden af te dwingen om, zoals later in de negentiende eeuw mogelijk werd, over te kunnen schakelen naar een andere bedrijfsvoering, zoals het etage-bedrijf.⁹⁹

De periode dat men grond pachtte besloeg meestal 6 of 12 jaar en verplichtte de pachter om eerst toestemming aan de eigenaar te vragen voor hij tot scheuren van weiland zou overgaan. Een andere bepaling hield in dat de pachter om de 3 tot 6 jaren de landerijen bemestte of braak liet liggen. Daarnaast kwam het voor dat hij verplicht werd om de 'waterleidingen en tochtsloten' te reinigen. Een uitsluiting, zoals het verbod op de verbouw van 'suikerbieten voor fabrieken' in Zevenaar in de jaren tachtig van de negentiende eeuw, kwam niet in alle gemeenten voor. De 'belasting op grond-, polder- en stoomgemalen' was voor rekening van de verpachter of eigenaar. Dergelijke afspraken verschilden per plaats waardoor bijvoorbeeld het tijdstip van het in werking treden van het contract of het betalen van de huur, van gemeente tot gemeente in de regio Liemers kon verschillen.

Tussen 1870 en 1880 stegen de pacht prijzen fors, terwijl de inkomsten van de boeren door de landbouwcrisis terugliepen.¹⁰⁰ Aan het einde van de negentiende eeuw werd opgemerkt dat ondanks een daling van deze pacht prijzen, veel landbouwers deze bedragen nog steeds te hoog vonden. De onderzoeken die werden verricht door de Landbouwcommissie (1890) in vijf Liemerse gemeenten, stonden nu volop in de belangstelling. Ook schreef men toen over ... *onrechtvaardige tiendheffingen [...] door pachters wordt afschaffing der 10% gewenscht*.¹⁰¹ Deze heffingen konden worden 'afgekocht' als er maar werd samengewerkt, een instelling waar het geregeld aan ontbrak. Een veelgehoorde klacht luidde: ... *drie vierde grond is in bezit van eigenaars buiten het Rijk, en daar deze dikwijls meer op hoge pachten dan wel op verbetering hunne eigendommen vallen, zijn de werkzaamheden weinig, zodat de meeste dagloners hun brood elders moeten gaan verdienen*.¹⁰²

Ondanks deze klachten werd het ondernemersrisico gelijkelijk verdeeld en was er geenszins sprake van een situatie waarbij de verpachter de pachter het vel over de oren zou trekken. Over het algemeen kan worden geconstateerd dat in de ne-

98 Lansink, *a.w.*, 45-e.v.; *Kadastrale Atlas Zevenaar 1832*, 55-58 en 91-103; De Vries, *Absenteïsme van grootgrondbezitters*, 119-120 en 122, hier met name de situatie voor Gelderland en Brusse, *De Lingestreek*, 104. Rond 1950 was in dit gebied nog altijd 40% van de grondeigenaren woonachtig buiten de regio.

99 Brusse, *Gelderse Landbouw*, 99-100.

100 *Uitkomsten van het onderzoek naar den Landbouw* (1890), 13. In Zevenaar was tussen 1880 en 1889 de hypothecaire schuld voor een landbouwer met f 55.079 toegenomen

101 N.A.D., *Landbouwverslag 1871 en Rapport Gelderland naar den toestand van den Landbouw* (1896), bijlage XXIII.

102 *Rapport van de bij besluit der Staten van Gelderland d.d. 5 november 1896, no. 6, benoemde commissie belast met het onderzoek naar den toestand in den Landbouw*, over Didam, Gendringen, Bergh en Herwen en Aerdt.

gentiende eeuw de eens gepachte grond in handen bleef van de pachter. Daarnaast kwam het veelvuldig voor dat de zoon of schoonzoon van de pachter hem opvolgde als de verstandhouding tussen de eigenaar en de pachter goed was. Hierdoor kozen veel jonge boeren voorlopig voor een bestaan als pachtboer.¹⁰³

De pacht- en ook de bezitsverhoudingen veranderden toen grootgrondbezitters hun eigendom begonnen te verkopen. Grondaristocraat Von Hohenzollern had zijn rentmeester al in de tweede helft van de jaren zeventig van de negentiende eeuw opdracht gegeven om een deel van zijn grondbezit te verkopen. Veel grond werd verkocht aan kleine particulieren, terwijl een 'kleinere' grootgrondbezitter zoals de Didamse burgemeestersdynastie Van Embden, in bezit van bijna 110 ha., inmiddels ook grond te koop had aangeboden aan particulieren. In Herwen en Aerdt had baron Van Heeckeren van Kell uit Arnhem zijn grondbezit van 235 ha. alláng van de hand gedaan, terwijl de familie van Nispen van Sevenaer grote delen had verkocht, of door erfrecht versnipperd achtergelaten.

Door deze gebeurtenissen grepen veel kleine boeren en arbeiders hun kans. Deze laatste groep kocht deze kavels om naast het werk in loondienst de grond te gebruiken voor 'aanvullende inkomsten'. Kopers van de door Huis Bergh verkochte 300 hectaren waren 185 boeren en particulieren afkomstig uit Didam, waardoor hun gemiddelde kavelgrootte rond de 1,5 ha. kwam te liggen. De boeren die eigenaar waren geworden, konden eveneens onder de tiendheffing uit.¹⁰⁴ In Zevenaar bezaten in 1880 136 van de in totaal 176 nieuwe eigenaars percelen met een grootte tussen de 1 en 5 ha. Daarnaast kwam ook ... *veel grondbezit bij buitenlanders en uitwonenden in eigendom*, met de kanttekening dat het in hoofdzaak bosgebied betrof. Deze opmerking sluit dan weer aan bij de hiervoor gemaakte kanttekening dat het verschijnsel van absente landheren nog niet voorbij was. Uit de gegevens over de bedrijfsgrootte in Gendringen aan het einde van de negentiende eeuw, is af te leiden dat van de aanwezige 632 bedrijven er 574 in eigendom waren bij kleine landbouwers, bijna 91% en waren opgedeeld in kleine kavels. Rond de eeuwwisseling was nog maar 18% van de regio Liemers (zonder Bergh en Gendringen) in handen van grootgrondbezitters.

Zoals we al schreven in de bijdrage over de bedrijfsgrootte, was aan het einde van de negentiende, begin twintigste eeuw juist een flinke toename van het aantal kleine bedrijven waar te nemen. In de Liemers waren veel boeren die er de voorkeur aan gaven om liever een eigen klein bedrijf te bestieren, belast met zware hypotheek, dan te zwichten voor een pachtcontract. De financiële lasten die één en ander met zich meebracht, zal deze groep hebben gedwongen op zoek te gaan naar een zo efficiënt mogelijk productiewijze. In pachtcontracten bleek nog maar al te vaak sprake van verouderde en starre opvattingen die het 'moderne boeren' tegenhielden, zoals een verbod om stro te verkopen, grond te scheuren en houtwallen te

103 *Uitkomsten onderzoek naar den toestand van den Landbouw* (1890); *Rapport Gelderland naar den toestand van den Landbouw* (1912) en *Schetsen Landbouwbedrijf* (1912), aangevuld met informatie uit diverse Landbouw- en Gemeenteverlagen.

104 Uit de gegevens over de correspondentie van het Archief Huis Bergh (A.H.B.) en R.A.G., *Familie-archief Van Nispen*, blijkt dat landbouwers correspondeerden over de pachtheffingen, zie ook: *Landbouwverslagen*.

rooien, de bepaling omtrent de tiendheffing en zoals we hiervoor al schreven het verbod op de teelt van een of meerdere gewassen.¹⁰⁵ Toch leek velen pachten veiliger, ondanks de bepalingen, dan kopen. Na 1895 steeg de pacht prijs omdat het toen weer goed ging met de landbouw en er meer vraag naar grond was.¹⁰⁶

In dit proces van veranderende eigendomsverhoudingen van het grondbezit, in de eerste helft van de twintigste eeuw, zorgde de verdere toename van de agrarische beroepsbevolking en bedrijfssplitsing voorlopig nog niet voor teveel spanningen. De boeren konden via de nieuwe coöperatieve banken, eveneens makkelijker aan krediet komen. Aan het begin van de twintigste eeuw was, naast een toename van bouwland, ook sprake van een veranderende bedrijfsvoering dat aansluiting vond bij de markt, zoals de varkens- en kippenbedrijven.

In sommige gemeenten werden acties gestart om landbouwers aan te sporen grond te kopen. In Westervoort en Bergh stimuleerden organisaties als *Klein Bezit* of *Eigen Erf* de kleine boeren om tussen de 1 en 5 hectare te kopen.¹⁰⁷ De toename van dergelijk kleinbezit, kreeg een extra impuls met de komst van de *Landarbeiderswet* van 1918, zoals blijkt uit tabel 5.10. Voor de arbeider werd het nu mogelijk de eerder gepachte grond (of een woning) onder voorwaarden en financieel geholpen door de gemeente, soepel in handen te krijgen. De overheid stimuleerde het zelfstandig agrarisch ondernemerschap. Misschien waren de voorwaarden van deze ‘percelen-pacht’ niet alle arbeiders duidelijk, want in de Liemers liepen niet direct over van enthousiasme. In Didam kregen sommige arbeiders maar met moeite krediet voor een ‘plaatsje’, als de gemeenteraad zich hierover had uitgesproken, terwijl het gemeentebestuur van Angerlo van mening was dat de steenfabrieksarbeiders niet aan de criteria voor de Landarbeiderswet voldeden.¹⁰⁸ Tabel 5.10 geeft een overzicht van het aantal eigenaars, afgezet tegen het aantal pachters.

Tabel 5.10 Verhouding E(igendom)-P(acht) Liemerse gemeenten, in % van het totaal (1910, 1920, 1930 en 1948)

hectaren	1910		1920		1930		1948	
	E	P	E	P	E	P	E	P
1-5	65	60	56	41	49	45	80	76
5-10	14	14	20	22	26	21	10	10
10-20	10	9	12	16	15	15	6	8
20-50	8	14	11	18	9	17	4	5
>50	2	3	1	3	1	2	0	1
Totaal	1871	858	1748	554	1801	674	2161	1650

Bron: R.A.G., *Archief-ETI*, inv.nrs. 768 t/m 771; ‘Uitkomsten tellingen grondgebruik’ (1912).

105 De Boer, *Achterhoek en Lijmers*, 455.

106 *Schetsen van het landbouwbedrijf*, 304-306.

107 Schroor, *Gelderse Landbouw*, 189 en 209, tabel 3. Met name de Liemers, kreeg te maken met een toename van landbouwbedrijven in de laagste categorie: 1-5 ha.

108 R.A.G., *Archief GS*, inv.nr. 11843.

Vanaf 1920 zien we een vermindering van het aantal eigenaren in de bedrijfsgrootte van 20-50 ha. De categorie >50 ha. is in de Liemers nooit groot geweest. In de zandgemeente Bergh verbleven naar verhouding met de andere gemeenten het grootste aantal (kleine) eigenaren (1-5 ha.), gevolgd door de gemeenten Gendringen, Didam en Wehl. Voor de kleigemeenten waren dit Duiven en Zevenaar. Een bedrijfsgrootte, kleiner dan 2 ha. zal moeilijk winstgevend te maken zijn geweest. In de Liemers zaten de meeste boeren in de categorie vanaf 1, 1,5 en 2 ha. en meer.¹⁰⁹

Over de hier genoemde jaren liep het aantal pachters in de categorie 1-5 ha. eerst nog terug, maar na de Tweede Wereldoorlog lijkt zich enige tijd het tegenovergestelde te hebben afgespeeld. Voor de andere categorieën is wel sprake van een vermindering van het aantal pachters. In 1940 stond de verhouding pacht, versus eigendom, gemeten naar oppervlakte, in een verhouding van 48:52. In zowel de zand- als kleigemeenten van de Liemers was het aantal pachters toegenomen. De tot het kleigebied behorende gemeenten kenden meer pachters dan de gemeenten die zijn ingedeeld bij het 'zandgebied'. Voor de landbouwers die een pachtbedrijf bezaten, lag dit in de 'zand-kleigemeenten' op respectievelijk 25-53%.¹¹⁰

De hier opgevoerde gegevens tonen een grote stijging aan van het percentage eigenaars en pachters in de categorie 1-5 ha. Wat duidelijk is terug te zien, is een grote toename van het aantal pachters in de Liemers, tussen 1910 en 1948 een toename van 52%, terwijl dit in de aangrenzende IJsselstreek of het Gelders rivierengebied, zoals het Rijk van Nijmegen of de Lingestreek, veel minder het geval was. In deze laatste regio speelde de opkomst van gespecialiseerde fruitbedrijven een grote rol in de afname van het aantal pachtbedrijven.¹¹¹ Vermoedelijk vonden de meeste Liemerse arbeiders het voldoende om naast het (fabrieks)werk een stuk grond te pachten en zagen ze af van de status met een zelfstandig landbouwbedrijf.¹¹² Het totaal aantal landeigenaren en pachters loopt een aantal decennia achtereen terug, van 3316 in 1910, tot 2475 in 1930. Na de Tweede Wereldoorlog neemt dit aantal weer fors toe, met name voor de pachters. Andere oorzaken als een forse bevolkingsgroei, zie hiervoor hoofdstuk II, waardoor zich meer en meer bedrijfssplitsingen hebben voorgedaan, zullen ongetwijfeld ook een rol hebben gespeeld.

Uit de gegevens in tabel 5.11 kan worden afgeleid dat in een *zandgemeente* als Didam de minste pachters werden aangetroffen en in een *kleigemeente* als Pannerden en Herwen en Aerdt, de meeste. Rond 1930 was het aantal pachters met ongeveer 5% toegenomen. De oorzaak hiervoor kan worden toegeschreven aan de economische crisis en een enorme toename van het eigen grondbezit bij de tuinbouwers. In de 'zand'-gemeenten lag het gemiddelde pachtpercentage op 25%, terwijl dit in de 'klei'-gemeenten 53% bedroeg.¹¹³

109 *Landbouwtelling* (1912).

110 *Voorlopige Uitkomsten Landbouwtelling* (1930), 4. De gegevens over Gelderland en Nederland tonen aan dat 'eigen land in % van het totaal' in Gelderland over respectievelijk 1920 en 1930, 59% en 61% bedroeg, terwijl deze percentages voor Nederland respectievelijk 52% en 51% bedroegen. Het gepachte land 'in procenten van het totaal', lag in Gelderland voor de jaren 1920 en 1930 op respectievelijk 40% en 38% en in Nederland voor beide jaren op 42%.

111 Brusse, *De Lingestreek*, 105-107 en *Landbouwtelling* (1912), gegevens provincie Gelderland.

112 Brusse, *a.w.*, 69-70.

113 Van Dijk en Loomans, *Landbouwkundige ontwikkelingsmogelijkheden*, 74-82.

Een soortgelijke beweging voltrok zich bij het aantal pachters in de categorie 1-5 ha. Een splitsing van de (pacht) bedrijven in kleinere eigendommen betekende een stimulans om tot bezitsvermeerdering over te gaan, evenals een grotere intensivering van het landbouwbedrijf door het gebruik van kunstmest, krachtvoer en bestrijdingsmiddelen en een toename van het aantal tuinbouwers.¹¹⁴ Daarnaast mag niet worden vergeten dat veel eigenaren en pachters tot bedrijfssplitsing moesten overgaan, wat tot versnippering of verkeutering leidde, om ook hun kinderen een deel te geven.

Volgens Van Zanden was de pacht voor de periode 1810-1910 in Nederland met gemiddeld 140% gestegen, met een forse prijsstijging tussen 1850 en 1880. De stijging van de pacht prijs in Gelderland lag voor die periode op ongeveer 200%.¹¹⁵ Hoe variabel dergelijke gegevens zijn, blijkt uit peilingen van de pacht prijs voor de Liemers over 1870/80, 1890, 1912, 1930 en 1937.¹¹⁶ De pacht prijs per hectare schommelde in 1870/80 rond de f 40,-/ f 50,- per ha., nam hierna toe tot f 80,- per ha. rond 1890, maar was in het peiljaar 1912 weer gedaald tot f 50,-/f 60,- per ha. Hierna steeg de pacht prijs fors, tot f 100,- per ha., eind jaren twintig, begin jaren dertig. In één van de Liemerse gemeenten werd genoteerd ... *de toestand van den landbouw is verre van rooskleurig, met name de pachtboeren hebben het slecht*.¹¹⁷ Pas tijdens de tweede helft van de jaren dertig daalde de pacht prijs, zo blijkt uit een overzicht van 18 Liemers landbouwbedrijven. De pacht prijs lag nu op f 80,- per ha. Deze trend sluit aan bij de landbouweconomische ontwikkeling waarin de agrarische crisis, de opleving hierna en de recessie van de crisisjaren zich aftekende. Daarnaast moet worden opgemerkt dat zich in de pacht prijsontwikkeling grote verschillen konden aftekenen als het bouw- of weiland betrof.

Voor het gehele Gelderse rivierkleigebied steeg de pacht prijs in de crisisjaren met gemiddeld 'slechts' f 33,- per hectare. De pacht prijs was het hardst gestegen in de zeekleigebieden en het weidegebied, namelijk met f 58,- gulden per hectare.¹¹⁸ Door de stijging van de pacht prijs was de voorkeur voor eigendom in de Liemers, zoals we hiervoor al concludeerden, toegenomen. De koop prijs voor de grond had zich na de Eerste Wereldoorlog in de Liemers gunstig ontwikkeld. Omdat de koop meestal een klein perceel betrof was dit voor een arbeider met een stabiel inkomen vermoedelijk nog wel op te brengen. Maar in de crisisjaren leidde dit tot onhoudbare toestanden, waardoor landbouwers zelfs hun bedrijf moesten verkopen.¹¹⁹

De wettelijke maatregelen om de pachters enige bescherming te bieden, lieten lang op zich wachten. In 1932 kwam er een Crisispachtwet, zes jaar hierna gevolgd door een definitieve regeling, de Pachtwet. De bescherming voor de pachter was optimaal en zou nauwlettend worden gadeslagen door de in het leven geroepen

114 Van Dijk en Loomans, *a.w.*, 83-84.

115 Van Zanden, *Economische ontwikkeling*, 120-122.

116 *Schetsen van het Landbouwbedrijf* (1912), 304; *Rapport Ebels* (1933), 135 en *Rapport Roebroek* (1937), tabel LXXXVII, 292-293.

117 N.A.D., *Gemeenteverlagen* 1925 e.v.

118 *Rapport Ebels* (1933), 38.

119 Van Dijk en Loomans, *Landbouwkundige ontwikkelingsmogelijkheden*, 79-81.

pachtkamers, waarvan de hoogste beroepsinstantie werd verbonden aan het Gerechtshof te Arnhem. Op basis van gegevens van acht Liemerse gemeenten kunnen we dit voor de jaren dertig van de twintigste eeuw als volgt in beeld brengen.

Tabel 5.11 Percentage pacht per gemeente bij de landeigenaren regio Liemers, naar aantal en oppervlakte, (1930-1940)

%	Naar aantal		Naar oppervlakte	
	1930	1940	1930	1940
Didam	21	18	26	24
Wehl	25	31	27	33
Duiven	38	39	44	50
Zevenaar	49	46	47	54
Westervoort	48	55	52	64
Angerlo	54	63	57	63
Pannerden	61	64	68	63
Herwen en Aerd	67	76	50	59

Bron: 'Landbouwkundige ontwikkelingsmogelijkheden', 74-79 en 'Gedetailleerde Bodemkartering', 94.

Van de hier vermelde acht gemeenten, kunnen de eerste twee bij de primaire zandgebieden worden ingedeeld, de overige bij de kleigebieden. In de 'zandgemeente' Didam zien we het aantal pachters tussen 1930 en 1940 verminderen. Zodoende kreeg Didam een 'status aparte' en toonde evenmin een overeenkomst met de andere 'zandgemeente' Wehl. Beide 'zandgemeenten' tonen wel een groot verschil met de andere zes 'kleigemeenten'. In eerder genoemd onderzoek (1947), komt men tot de conclusie dat in zowel Didam als Pannerden respectievelijk de minste en meeste pachters voorkwamen, waarbij de tegenstelling onderscheid 'zand', respectievelijk 'klei', duidelijk wordt; de toestand op het 'zand' is duidelijk gunstiger.¹²⁰

Uiteindelijk was er in de eerste helft van de twintigste eeuw voor de Liemers sprake van een flinke toename van het aantal eigenaar-gebruikers, van 1102 tot 2161. Het aantal pachters daarentegen verminderde eerste in de periode 1910-1920, maar nam tussen 1930 en 1948 sterk toe en stemde pas veel later overeen met opmerkingen uit het Landbouwrapport van 1912 dat '... de arbeider dankzij eigen landgebruik maatschappelijk is gestegen: hij is ondernemer geworden.'¹²¹

De bedrijfsgrootte liep verder terug, maar deze ontwikkeling voltrok zich in de eerste helft van de twintigste eeuw in geheel Gelderland en stond daarmee haaks op de landelijke gebeurtenissen waar juist sprake was van een stijging van de gemiddelde bedrijfsgrootte.¹²² De kleine boeren in de Liemers moeten zijn aangemoedigd door de gunstige landbouwprijzen, wat leidde tot de hier beschreven ontwikkeling

¹²⁰ Schroor, *De Gelderse Landbouw*, 187.

¹²¹ *LEI-rapport nr. 160*, bijlage 30. In de gemeenten Bergh, Didam en Wehl, lag rond 1965 het percentage voor 'landbouwers met eigendom' op 60% en voor 'pachters' op 40%.

¹²² R.A.G., *Archief-ETI*, 'Agrarisch Welzijnsplan Gelderland', 'grondgebruik' en *Schetsen van het Landbouwbedrijf* (1912), 301 en 341-342.

naar ‘verkeustering’ en probeerden soms eigen grond te verwerven. Omdat dit laatste behoorlijke financiële lasten met zich meebracht, steeg het aantal pachters toch weer. Om dit kleine familiebedrijf winstgevend te houden, moest men de bedrijfsvoering intensiveren en dat gebeurde door het gebruik van kunstmest, bestrijdingsmiddelen en het inhaken bij technische innovaties. Dit wordt hierna beschreven.

5.8 Akkerbouw

5.8.1 Samenstelling gewasarealen

De richting die de landbouw in de Liemers is opgegaan, is sterk afhankelijk geweest van de bodemgesteldheid. Bieleman gaat uitgebreid in op de bodemgesteldheid van het rivierengebied. De stroomruggen werden van oudsher bewoond en vormden het eerste cultuurland. De kommen bleven goeddeels onbewoond vanwege de slechte afwatering. Hoog water en ‘verontreiniging’ van het bouwland door onkruid waren dan ook dé problemen van de landbouw in dit gebied. Dit bouwland lag op de hogere delen van de stroomruggronden bijeen in complexen en vertoonde voor een groot deel overeenkomst met de ‘essen’ of ‘engen’ op de zandgronden. Op de zandgronden, die in de Liemers naar verhouding minder aanwezig zijn, waren geleidelijk grote open aaneengesloten complexen bouwland ontstaan op de overgang van hoog naar laag, ook wel aangeduid als ‘essen’.¹²³

Een typering van de bouw- en weilanden, in de ‘zand’-gemeenten Bergh en Gendringen, is gegeven in de ‘Bijdragen en Mededeelingen van de Geldersche Maatschappij van landbouw’ rond 1860. ... *De genoemde hoogten liggen veelal in het middelpunt der onderscheiden buurtschappen, terwijl de boerderijen in eene min of meer cirkelvormige richting om dezelve geplaatst zijn [...] van de hooi en weilanden zijn velen geschikt voor vetweiderij, in de laagten zit echter onkruid. Vele dezer gronden zijn in handen van eigenaren die het niet aan vermogen maar wel aan lust en kennis ontbreekt, om verbeteringen te bewerkstelligen, zowel in het eigen als maatschappelijk belang.*¹²⁴

Een eerste vergelijkend overzicht over de ‘oogstopbrengsten en zaaizaadfactoren’, aan het begin van de negentiende eeuw, tussen het ‘Ambt Lijmers’, de gemeenten Zevenaar, Wehl, Duiven en Didam en andere regio’s in het rivierkleigebied, is samengebracht in tabel 5.12.¹²⁵ Hieruit kan worden afgeleid dat de oogstopbrengsten voor de regio Liemers niet hoog lagen, vergeleken met twee andere ‘arrondissementen’. Van Zanden concludeert dat deze opbrengst in de Liemers niet of nauwelijks hoger lag dan op de zandgronden. Rond het midden van de negentiende eeuw zien we voor hele rivierengebied een toename in de verbouw

¹²³ Bieleman, *Geschiedenis Nederlandse Landbouw*, 139-143 en *Gelderse Landbouw*, 37-39.

¹²⁴ R.A.G., *Archief GMvL*, Bijdragen en Mededeelingen (1858-1860). Huis Bergh werd genoemd als voorbeeld waar de economische administratie goed functioneerde.

¹²⁵ De ‘zaaizaadfactor’ is de verhouding tussen de gezaaide en de geoogste graankorrel, een criterium voor honger of overvloed.

van klaver, dat voor een bijdrage in de stikstofvoorziening en een verbetering in de bodemstructuur zorgde. In de Liemers is deze klaverbouw niet erg groot geweest en nam aan het begin van de negentiende eeuw slechts 4% van het totale areaal aan bouwland in beslag.¹²⁶

Tabel 5.12 Oogstopbrengsten en zaaizaadfactoren in het rivierkleigebied (1808, 1812/13)

	'Ambt Lijmers'		Arr. Tiel		Arr. Nijmegen	
	(1)	(2)	(1)	(2)	(1)	(2)
Tarwe	9	10,8	8	12,6	12	15,0
Rogge	7	12,6	8	12,1	8	18,0
Gerst	11	19,8	11	18,8	10	21,0
Haver	12	28,9	12	18,8	10	30,0
Boekweit	16	9,7	14	12,6	32	18,0
Aardappelen	?	?	8	160,0	15	146,0

Bron: 'Arr. Tiel en Nijmegen', in: Van Zanden, 'Economische ontwikkeling', 181; gegevens 'Ambt Lijmers', uit 1808. (1)=zaaizaadfactor, (2)=opbrengst in hl. per ha.

In het rivierengebied stond de productiviteit van de akkerbouw dus op een laag pitje. Van Zanden meent dit te kunnen verklaren uit een voortdurend tekort aan mest, het aanwezige onkruid, een weinig intensieve bewerking van de grond en wateroverlast, problemen die zich ook op de zandgronden afspeelden.¹²⁷ Per saldo zal er weinig verschil zijn geweest.

In 1808 had het Pruisisch gezag, op verzoek van de Gelderse Landbouwcommissie een groot onderzoek laten verrichten naar de middelen van bestaan en de opbrengsten van de diverse gewassen voor het 'Ambt Lijmers', met als belangrijkste gemeenten Duiven en Zevenaar. Uit dit 'Oeconomisch Overzicht' valt af te leiden dat de graanopbrengst gerelateerd aan het *zielental* aangeeft dat niet veel werd verbouwd voor de markt. Er dreigde zelfs een tekort van ... *171 last, 6 mud en 2 schepel rogge*.¹²⁸ Wat opvalt is dat van de hoeveelheid aardappelen van *32.972 last, 2770 last* werd 'uitgevoerd' naar gemeenten als Wehl en Didam.¹²⁹ In de marge vermeldde men nog dat de prijzen vanuit Arnhem richtinggevend waren, een belangrijk signaal om aan te geven dat deze markt de oriëntatie voor (het merendeel van) de Liemerse boeren vormde. Vanaf het begin van de jaren twintig van de negentiende eeuw, lezen we regelmatig berichten over ... *den landbouw is thans kwijnende*. Soms waren de bedrijfsresultaten zó slecht dat de eigenaars het personeel als dienstboden en dagloners niet meer kon betalen.¹³⁰

¹²⁶ Van Zanden, *Economische ontwikkeling*, 180-183 en Bieleman, *Gelderse Landbouw*, 61.

¹²⁷ *Ibidem*.

¹²⁸ 1 last bedraagt ongeveer 30 hl. of 3.000 liter, 1 mud is 1 hl. of 100 liter en 1 schepel is 0,1 hl. of 10 liter. Zie hiervoor ook: Roessingh en Schaars, *Lijst van Landbouwkundige termen e.d.*, in: *Gelderse Landbouw*, 421 e.v.

¹²⁹ R.A.G., *Notulen Landbouw-commissie Gelderland*, 20 november 1805-25 november 1808. Het betrof hier de districten Zevenaar, Lijmers, stad en ambt Huissen en Malburgen en *Archief kwartiercomm. enz.*, Inspectie-rapporten en correspondentie, inv.nrs. 3099. 3101 en 3103, met hierin diverse meldingen over de toestand van de Liemerse landbouw.

¹³⁰ N.A.D., *Gemeenteverslagen* 1820 e.v.

Uit onze eerdere waarnemingen viel af te leiden dat het onderscheid tussen de gemeenten in het rivierkleigebied en de gemeenten op de zandgronden, zijn weerslag heeft gehad op de uitgeoefende bedrijfspvorm. De wijze waarop de landbouw werd uitgeoefend, heeft in de Liemers voor lange tijd bestaan uit een gewassenwisseling van 5 à 6 jaar.¹³¹ Vervolgens lag de grond één jaar braak, alvorens de cyclus weer opnieuw een aanvang nam. De verbouw van granen was van doorslaggevende betekenis en de regio liet voorlopig dan ook meer bouw- dan weiland zien. Naast rogge als hoofdgewas, volgde in de meeste Liemerse gemeenten de teelt van haver.

De al eerder door Van Zanden genoemde bezwaren, resulteerden in 20 tot 30% lagere opbrengsten. Hiermee kan voor de eerste helft van de negentiende eeuw het extensieve karakter van het akkerbouwbedrijf in het rivierengebied worden onderstreept, zeker als dit wordt vergeleken met de akkerbouw op de zeeklei. De opbrengsten lagen volgens Van Zanden dan ook ver beneden het niveau van de zeekleigebieden.¹³² De verdeling van de gewassen in de regio Liemers kunnen we als volgt in beeld brengen.¹³³

Tabel 5.13 Areaal tarwe, rogge, haver en aardappelen in De Liemers, in hectaren (1845-1935)

akkerbouw	1845		1875		1910		1935	
	ha.	ind.	ha.	ind.	ha.	ind.	ha.	ind.
tarwe	1523	100	1598	105	717	47	1093	72
rogge	1840	100	3038	165	3973	216	3885	211
haver	794	100	1549	195	1785	225	2720	343
aardappelen	1253	100	2133	170	1872	149	1977	158
suikerbieten	g.o.	—	150	100	240	160	423	282
totaal bouwland:	10996	100	12473	113	12129	110	11319	103

Bron: R.A.G., Provinciale Verslagen 1875 en 1910; *Archief GS*, Gemeenteverslagen, 1930-1939; 'Staat der bevolking en van het vee' (1846). Voor 1845 zijn de hier getoonde gegevens voor de regio Liemers compleet gemaakt met die uit de gemeenten Bergh en Gendringen.

Uit deze gegevens valt af te leiden dat de oppervlakte begroeid met tarwe afnam, een effect van de import van het goedkopere Amerikaans graan. Dit was een ontwikkeling die zich in de hele provincie Gelderland afspeelde. Tussen 1875 en 1921/25 kromp het areaal tarwe in Gelderland van 13.600 ha. naar 4.400 ha. Voor het steekjaar 1935 zien we echter een forse toename die wijst op herstel dat samenhangt met de Tarwewet van 1931.

131 *Schetsen van het Landbouwbedrijf* (1912), 298.

132 Bieleman, *Gelderse Landbouw*, 61 en Van Zanden *Economische ontwikkeling*, 303.

133 R.A.G., *Archief Commissie van Landbouw*, notulen 20111805-2511-1808. Op basis van onvolledige gegevens over het 'Ambt Lijmers', valt op te maken dat in de periode 1805-1808 in een deel van de Liemers 663 ha. tarwe werd verbouwd, 478 ha. rogge, 489 ha. haver en 433 ha. aardappelen. Het areaal bouwland bedroeg 3719 ha.

In het rivierengebied maakte het inkrimpingsproces deel uit van een toename van de oppervlakte grasland ten koste van het areaal bouwland, in het kader van de overschakeling naar meer veeteelt, zoals vetweiderij, varkensteelt en melkveehouderij.¹³⁴ Op de zandgronden gebeurde dit niet. De akkerbouwers die daar granen teelden, verdienden beter. De graanteelt ruimde in het rivierengebied ook langzaam het veld voor gewassen als suikerbieten en aardappelen.¹³⁵ Het areaal rogge vertoonde de grootste omvang en nam pas in de jaren dertig van de twintigste eeuw iets in omvang af. Over de productiehoeveelheid zegt dat nog niet zoveel. De roggebouw gaf in 1923 een gemiddelde opbrengst van 30,9 hl. per ha. Dit was een opbrengst die positief afweek van de roggeopbrengst in de provincie en boven het landelijk gemiddelde van 28,5 hl./ha. lag (zie tabel 5.14).¹³⁶

Tabel 5.14 Opbrengst hl./ha. tarwe, rogge, haver aardappelen en suikerbieten in Gelderland per regio, gemiddelde opbrengst in hl. per ha. (x 100) (1923)

gewassen:	Veluwe-zoom		Graafschap Zutphen		Rijk van Nijmegen		IJssel-streek		Liemers*		Gelderland	
	ha.	hl.	ha.	hl.	ha.	hl.	ha.	hl.	ha.	hl.	ha.	hl.
tarwe	0,3	30,8	2,3	25,8	0,2	21,9	1,6	37,3	5	23,9	47	24,7
rogge	13	22	189	21,5	22	21,5	40	22,7	13	30,9	439	25
haver	5	32,2	80	33	12	36,9	23	46,6	11	40,3	216	36,1
aardappelen	11	177	69	213	20	170	11	177	12	156	223	181
suikerbiet**	0,3	20	0,05	35,5	0,02	24	2	23	1,3	24,1	38	21,1

*De Liemers zonder de gemeenten Bergh, Gendringen en Wehl; **opbrengst in 1000 kg. Bron: Provinciale Verslagen Gelderland en 'Geschiedenis van Gelderland, Landbouwstatistische gegevens', (1923), 530-532.

Maar deze ene momentopname uit het midden van de jaren twintig van de twintigste eeuw, laat niet zien dat er ook perioden waren dat er vele malen minder van het land werd gehaald. Rond 1900 was de opbrengst van 1 ha. zó weinig ... *dat de boeren [in Didam] in 3 à 4 keer per paard en kar de oogst konden vervoeren, de rogge was zo licht dat men 2 vim [1 vim is 104 bossen] per kruiwagen kon vervoeren*.¹³⁷ In 1904 werd het slechte jaar voor de landbouw in Wehl aan ... *de mindere roggeopbrengst* toegeschreven.¹³⁸ Pas met de komst van de eerste kunstmest, door de boeren *roet* genoemd, trad verbetering op. Men verbouwde ... *rogge als riet* en het gewas stond zo dicht ... *dat men er wel een kat overheen kon jagen*.¹³⁹

De tarweproductiviteit was relatief aan de lage kant, met respectievelijk 23,9 hl/ha. in de Liemers en 24,7 hl/ha. in heel Gelderland. De hoogste opbrengst zien

134 Bieleman, *Nederlandse Landbouw*, 275-279.

135 Roebroek, *Rapport*, 12. 'Op de rivierklei in de Liemers en in de Betuwe, op de Utrechtse rivierklei en langs den Gelderschen IJssel (...), de landbouw bleef daar in den aanvang der 20ste eeuw op een vrij laag standpunt staan'.

136 Cleveringa, *Landbouw en veeteelt*, 532 en Van Zanden, 'Middelen van bestaan', 88, tabel 2. In het rivierkleigebied lag de rogge-opbrengst voor de jaren 1921/30 op 27,0 hl/ha.

137 Pijls, *Gedetailleerde bodemkartering*, 95.

138 N.A.W., *Landbouwverslag*, 1904.

139 Pijls, *a.w.*, 96-97.

we echter in de IJsselstreek, met een gemiddelde van 37,3 hl/ha. Deze opbrengst kwam dicht bij het landelijk gemiddelde van 38,8 hl/ha. over de periode 1921/30. De opbrengst van het derde belangrijke gewas, haver, lag eveneens onder die van de IJsselstreek, maar stak weer gunstig af bij het Gelderse totaalbeeld. Maar de landelijke opbrengst lag beduidend hoger met 45,0 hl/ha.¹⁴⁰

Na de rogge- en aardappelenverbouw nam die van haver tijdens het eerste kwart van de twintigste eeuw het grootste aantal hectaren in Gelderland in beslag, met een gemiddelde opbrengst van 36,1 hl. per hectare. Ook in de Liemers was dit een favoriet gewas. We zien dit duidelijk terug in de tabel 5.14. Met name op de wat vochtige landbouwgrond gedijde haver goed en nam het areaal in omvang toe dankzij de in opkomst zijnde (kunst) meststoffen, maar ook door de verbeteringen in de waterafvoer.¹⁴¹

Het primaat van de roggebouw bleef echter bestaan. In de 'Verslagen over den Landbouw' van de gemeente Wehl, schreef men herhaaldelijk ... *rogge en haver zijn hier de hoofdgewassen*.¹⁴² Deze opmerking was niet incidenteel en wordt ondersteund door de berichtgeving in de 'Schetsen van het Landbouwbedrijf' (1912). Daarin analyseerde men een 'gemiddelde' Liemerse boerderij in het kleigebied, waar rond 1911 3 ha. met rogge was beteeld, 2 ha. met haver en ongeveer 2 ha. met tarwe. Voor de andere gewassen bleef een halve ha. met aardappelen, 1 ha. met suikerbieten, 1 ha. met voederbieten en 3 ha. met luzerne over.¹⁴³ Dit laatste gewas, bestemd als veevoer, nam op het totaal van de in de Liemers verbouwde gewassen een bescheiden plaats in en verdween nagenoeg in de eerste helft van de twintigste eeuw. De grotere bedrijven (20-40 ha.) maar met hetzelfde teeltpatroon lagen langs de Oude IJssel tot in Gendringen. Ook hier werd iets meer rogge verbouwd dan tarwe.¹⁴⁴

De wat tragere groei van het areaal aardappelen in de regio Liemers sluit aan bij onze eerdere opmerking. De verbouw van dit gewas verschilde wel heel sterk met een andere regio in het rivierengebied, de Bommelerwaard, waar zich een bijzondere expansie van de aardappelteelt afspeelde vanaf de eerste helft van de negentiende eeuw (zie inleiding). Dit akkerbouwproduct groeide na de rogge, in de jaren twintig van de twintigste eeuw, tot het belangrijkste gewas of 'volksvoedsel' in Gelderland.¹⁴⁵ In de Liemerse gemeenten Bergh, Didam en Gendringen waren vanaf 1855 de grootste arealen aardappelen van de hele regio te vinden.¹⁴⁶ Men was zo minder afhankelijk van schommelingen in de graanopbrengst en meer monden konden worden gevoed met de productie van een kleinere oppervlakte. Met name het aardappelras 'Bravo' won, volgens notities in de Liemerse landbouwverslagen,

140 Van Zanden, 'Middelen van bestaan', 88, tabel 2.

141 Slicher van Bath, *Samenleving*, 574 en Bieleman, *Boeren*, 639-640.

142 N.A.W., *Gemeenteverslag*, 1915 en 1928.

143 *Schetsen van het Landbouwbedrijf* (1912), 298.

144 Koenigs, *Bodemkartering omgeving Azewijn*, 27-33.

145 Cleveringa, *a.w.*

146 N.A.B., N.A.G., N.A.D., *Landbouwverslagen* en R.A.G., *Provinciale Verslagen*. Vanaf 1855 (voor zover er complete series waren) werden in Bergh en Didam op perceelsoppervlakten van ruim 300 hectaren aardappelen verbouwd, in Gendringen lag dit continu rond of boven de 500 ha.

aan populariteit en liet een flinke toename in de opbrengst per hectare zien. Aan het begin van de twintigste eeuw bracht in Herwen en Aerd't één hectare Bravo's 350 hl./ha, op tegen 200 hl./ha. met een ander ras (zie tabel 5.15).¹⁴⁷

Dit arbeidsintensieve gewas was niet alleen geschikt voor de menselijke consumptie, maar ook samen met rogge een uitstekend voedermiddel voor de varkens en runderen. De gemeente Duiven was de vierde gemeente in de Liemers met grote hoeveelheden bebouwde oppervlakten met aardappelen, met name in de periode 1875-1895. Hierna nam de productie af. Deze teruggang kan worden toegeschreven aan de massale overschakeling naar de verbouw van suikerbieten voor de suikerraffinaderijen en voederbieten voor de veestapel.¹⁴⁸ Aardappelen geschikt voor menselijke consumptie werden vanaf het begin van de twintigste eeuw geleverd aan ... *vaste klanten in vooral Arnhem en Nijmegen*.¹⁴⁹

De overschakeling op de verbouw van suiker-voederbieten, is in de Liemers anders verlopen dan in de rest van het rivierengebied. De komst van twee suikerraffinaderijen, in Geldermalsen (1867) en Arnhem (1868), leidde tot een verhoging van de suikerbietenproductiviteit op de rivierklei, in tegenstelling tot op de zandgronden. Toch was de bietencampagne in de regio Liemers voorlopig niet groot. Zo rond 1870 was de helft van de tien Liemerse gemeenten voorzichtig overgeschakeld op de verbouw van suikerbieten, namelijk Duiven, Herwen en Aerd't, Pannerden, Westervoort en Zevenaar, gemeenten die tot de 'klei-Liemers' worden gerekend. Gemiddeld ging het om slechts 30 ha. per gemeente, wat zou toenemen tot 80 ha. in 1935. Koploper was de gemeente Herwen en Aerd't, met rond de 70 hectare in 1870, gevolgd door de gemeente Duiven. Dat bleef zo tot aan het begin van de twintigste eeuw. Hierna nam de tot het zandgebied behorende gemeente Didam dit stokje over, maar hier zien we al snel een vermindering van het aantal hectaren bebouwd met suikerbieten (zie hierna). Vanaf 1915 noteerde men geregeld ... *suikerbieten worden steeds minder verbouwd, wegens gebrek aan geschikten zwaren grond*. Vanaf 1925 klaagde men over de lage prijzen van de afgelopen jaren.¹⁵⁰

De suikerbieten werden via de spoorlijn Arnhem-Zevenaar, uit Duiven, Zevenaar en Westervoort naar de Arnhemse fabriek getransporteerd. De suikerbieten van Herwen en Aerd't en Pannerden gingen op transport naar (het) Lemele(r)veld, maar werden ook ter verwerking geleverd aan de in Elten gevestigde firma Scholten.¹⁵¹ Erg omvangrijk was de verbouw van suikerbieten niet als we deze vergelijken met twee andere regio's, de Bommelerwaard en de Tielerwaard. Van de 2900 ha. suikerbieten die in 1875 in Gelderland werden verbouwd, namen beide regio's ruim 60% voor hun rekening en de Liemers slechts 5%.

147 *Landbouwverslag* (1912), 299.

148 De suikerbiet wordt vaak als variant gezien van de eerst nog geteelde mangelwortels.

149 N.A.D., N.A.W. en N.A.Z., *Landbouwverslagen 1860 e.v.* In de Zevenaarse pachtvereenkomsten werd veelal een clause opgenomen dat op 'gepachte gronden' geen fabriekssuikerbieten mochten worden verbouwd, zie: *Uitkomsten van het onderzoek naar den toestand van den Landbouw* (1890).

150 N.A.D., *Landbouwverslagen*, 1915 e.v.

151 *Provinciale Landbouwverslagen*, div. jaren; *Verslag economischen toestand* (1908), 300 en *Bijdragen en Mededelingen GMvL*, (1854-1916).

Op de rivierklei vond aanvankelijk ook teelt van tabak plaats, een ontwikkeling die in de tweede helft van de zeventiende eeuw op gang was gekomen. Door ‘dalende graanprijzen en toenemende belastingen’ bood deze teelt een hoopvol perspectief voor veel kleine gezinsbedrijven, omdat de loonkosten in de hand konden worden gehouden en de mest meer opbrengst gaf dan wanneer deze werd uitgestrooid op de graanakker.¹⁵² Niet elk gebied in Nederland was hiervoor geschikt. Deze teelt verplaatste zich meer en meer van de zandgronden van Utrecht en de Veluwe naar het rivierengebied.¹⁵³ Aan het begin van de achttiende eeuw nam het Liemerse en Kleefse gebied 10% voor haar rekening van de totale inlandse tabaksverbouw.¹⁵⁴ De uitbreiding kan worden afgeleid uit de pacht of collectehoeveelheden van de – centrale – Zevenaarse waag.¹⁵⁵ Tabak bleek hier de grootste ... *source* te zijn in de opbrengsten. Ging het minder goed met deze opbrengsten, dan werd in de stadsrekening genoteerd ... *wegens Abfall in der Toebakspflantzerij wovon die Waage grözesten Theils bestehen musz.*¹⁵⁶

Rond 1750 vonden van de 670 huishoudens in de Liemerse gemeenten Zevenaar en Duiven, er 309 werk in de tabaksverbouw. Tussen 1810 en 1818 was er zelfs al sprake van een *Tabakfabrik* die werk verschafte aan vijftien arbeiders met twee *werktuigen*.¹⁵⁷ Uit Franse opgaven valt af te leiden dat rond 1812 nog 66 tabakstelers actief waren op een weliswaar groter areaal, maar ook deze ontwikkeling verwees al naar een kwijnende tabaksverbouw.¹⁵⁸ Het Zevenaarse gemeentebeestuur was van mening dat dit te maken had met de hoge invoerrechten die ... *het Pruisische gouvernement hief op den invoer van den tabak*. In de jaren vijftig van de negentiende eeuw werd alleen de gemeente Angerlo nog genoemd, waar 24 ha. tabak ... *in eenige omvang* werd verbouwd.¹⁵⁹ Samen met drie andere gemeenten – Westervoort, Pannerden en Herwen en Aerdts – werd in 1847 op 38 ha. tabak verbouwd. Vijf jaar later was dit met slechts één hectare verminderd. Het grootste areaal lag dus in Angerlo.¹⁶⁰ Over de periode 1875 tot 1895 werd een korte opleving gemeld maar dit had in de Liemers uiteindelijk niet veel om het lijf. Soms stapten de boeren over op de teelt van mangelwortels.¹⁶¹ Landelijk gezien werd deze inlandse tabaksteelt meer en meer ingehaald door de import van tabak, maar ook de verschuiving in de vraag van het ‘vette, zware tabaksblad’, dat veelal op de zandgronden werd verbouwd, naar dunner dek- en omblad, was hier debet aan.¹⁶²

152 Bieleman, *Gelderse Landbouw*, 50-51.

153 *Ibidem*, 181.

154 Roessingh, *Inlandse Tabak*, 312. Met name de klei- en zavelgronden leenden zich hiervoor en die kwamen o.a. voor in de Liemers en het Gelders rivierengebied.

155 *Ibidem*, 206-207 en 524. Naast deze stadswaag bezat Duiven nog een ‘hulpwaag’; Bool, *Tabak*, 423-437.

156 *Ibidem*, 215. Het tarief voor Zevenaar en Duiven lag op 6 Kleefse stuivers per 100 (Berlijns) pond.

157 O.A.Z., inv.nr. 1025.

158 Roessingh, *a.w.*, 344 en 550.

159 *Provinciale Verslagen*, 1850 e.v.

160 Roessingh, *a.w.*, 379.

161 *Beschrijving van den tuinbouw*, (1906), 101-124. Na 1870 begon voor geheel Gelderland de inkrimping van de tabaksverbouw en de uitbreiding van de groenteteelt en Vermooten, *Landbouw op de rivierkleistreken*, 313 e.v.

162 Bieleman, *a.w.*, 51 en 61 en Brusse, *a.w.*, 115-116.

De productie van deze dunne dek- en ombladen vond plaats in de Over-Betuwe en het Land van Maas en Waal. Zodoende handhaafde deze tabaksverbouw zich in Gelderland, waarbij twee-derde voorkwam in het rivierengebied.¹⁶³

Vanaf het einde van de negentiende eeuw constateerden de 'Uitkomsten van het onderzoek naar den Landbouw' (1890) en het een aantal jaren later verschenen 'Rapport over den toestand van den Landbouw in Gelderland' (1896) een somber beeld van de toen in de Liemers onderzochte gemeenten, waarvan Zevenaar in 1886 de eerste was. Deze constatering volgde de algemene negatieve ontwikkeling die kenmerkend was voor het rivierengebied. De bemesting bleef een terugkerend probleem evenals het gehanteerde drieslagstelsel, met in de Liemers ook een zes-slagstelsel, de pachtprijzen en de betaling van de tienden.¹⁶⁴ De omslag voltrok zich dus in de jaren na de crisis van 1880, toen de gehele Oostgelderse regio, inclusief de Liemers, te maken kreeg met ... *de zegenrijke gevolgen en de overwinning hiervan*.¹⁶⁵ De akkerbouwbedrijven stonden aan het einde van negentiende eeuw, na de agrarische crisis, meer en meer in dienst van de veeteelt en produceerden meer voor de markt.¹⁶⁶ Het grasland breidde zich met name in de kleigebieden uit, een proces dat zich afspeelde ná de graancrisis. De hoge arbeidslonen en de goede opbrengsten van het vee versterkten dit proces. Daarnaast kromp de tarweteelt, maar bleef van betekenis, terwijl de haver in toenemende mate aan populariteit won.

5.8.2 Het gewassenareaal in twee gemeenten

Om de karakterisering van de Liemers als overgangsgebied van klei naar zand nader te preciseren, analyseren we achtereenvolgens twee afzonderlijke gemeenten. We onderzoeken eerst de tot de zandgronden behorende gemeente Didam en de tot het kleigebied behorende gemeente Zevenaar. Uit de notities over Didam valt af te leiden, dat ... *rogge het hoofdgewas dezer gemeente is, rogge behoort alhier tot de hoofdproducten; in deze gemeente wordt uitstekende koorn gebouwd [...]*, terwijl het areaal tarwe tot 1935 kleiner werd om hierna wat toe te nemen, een ontwikkeling die in Zevenaar anders verliep. Uit de gegevens over de veranderingen in de omvang van het gewassenareaal en de hieraan verbonden veranderingen voor de bedrijfsvoering in de tot de 'zand-Liemers' behorende gemeente als Didam, blijkt duidelijk dat dit graangewas een belangrijke plaats innam en onder

¹⁶³ Ibidem.

¹⁶⁴ Van Zanden, *Tienden*, 152 e.v. De tienden bestonden van oudsher uit het tiende tot het vijftiende deel van de opbrengsten van de grond. Men kende de 'grote' of 'grove' tiend over de granen en de 'kleine' of 'smalle' tiend over erwten, bonen, knollen en dergelijke. Na 1820 daalden de graanprijzen tot ongeveer 1850, hetgeen tevens lagere tiendopbrengsten betekende. Vanaf de jaren 1860 zouden de tiendprijzen sterk stijgen, tot de crisis van 1880. In de Liemers komen we niet in alle gemeenten klachten tegen over 'drukkende tienden'. Met name de familie Van Nispen en de eigenaren van Huis Bergh, zo blijkt uit divers bronnenmateriaal, hechtten aan deze inkomsten, die aan het begin van de twintigste eeuw definitief verdwenen; *Landbouwverslag* (1912), 298. In de Liemers kwam ook het 'zesslagstelsel' voor.

¹⁶⁵ Kooy, *Oost-Gelderland*, 32-33.

¹⁶⁶ Ibidem, 145 ev.

meer werd gevoederd aan varkens, terwijl er bijvoorbeeld nauwelijks suiker- of voederbieten werden geteeld (zie grafiek 5.1). Een verschijnsel dat moet worden toegeschreven aan de bodemstructuur, rogge gedijt immers beter op droogtegevoelige grond.

In Zevenaar zien we aan het einde van de negentiende eeuw een duidelijke verandering optreden in het areaal rogge, terwijl aan het begin van de twintigste eeuw de categorie 'overige gewassen' iets toenam (zie grafiek 5.2). Mogelijk is dit een reactie geweest op de toen heersende graancrisis. In Didam bleven de totale hoeveelheden van de verschillende gewassen nagenoeg gelijk. Daarnaast was door de toepassing van kunstmest en verbeterde landbouwtechnieken, een opmerkelijke 'revival' weggelegd voor de haveropbrengst in de gemeente Didam. Uit de grafiek blijkt dat vanaf het begin van de twintigste eeuw meer haver werd verbouwd dan voorheen. Ook de tarwe-opbrengst lag hoger en steeg van '16 mud per bunder' (ongeveer 16 hl. per ha.) in 1865 tot 25 hl./ha. in 1915. Dit zijn gegevens die maar heel sporadisch werden vermeld in de landbouwverslagen. Voor dezelfde steekjaren lag de opbrengst van de rogge op respectievelijk 18 hl./ha. en 35 hl./ha. We schrijven dit toe aan het gebruik van kunstmest. In 1900 en 1910 strooiden de Didamse boeren jaarlijks 19.000 kg. uit over de landerijen (6,3 kg./hectare bouw-grasland), terwijl hierover in Zevenaar werd opgemerkt ... *kunstmeststoffen worden niet noemenswaardig aangewend*. Vreemd was dit wel, want in de gemeentelijke landbouwverslagen schreef men vanaf 1897 dat jaarlijks 2000 balen of 100.000 kg kunstmest (41,3/ kg. per ha. bouw-grasland) werden aangekocht.¹⁶⁷ De 'zandgemeente' Didam beschikte dus over een vruchtbare bodem.

Het met aardappelen begroeide areaal verminderde niet en leverde volgens de notities ... *een hoofdproduct naast de rogge*. Het areaal van gewassen als bijvoorbeeld vlas, dat minder werd vanwege de concurrentie door de goedkope katoen, schommelde in deze gemeente tot 1885 continu rond de 5 hectaren. In de 13 hier verrichte sonderingen over de verschuivingen in de landbouwcultures zijn de gewassen als erwten, bonen, klaver en koolzaad (een gewas dat op deze zandgronden alleen goed gedijde onder zware bemesting) en dergelijke achterwege gelaten. Meestal noteerde men in het ene jaar wel productiecijfers, om een aantal jaren hierna geen opgaven te verstrekken. Het areaal was ook niet groot. Het areaal beedeeld met boekweit bedroeg slechts 130 hectaren en liep zienderogen terug tot 6 hectaren in 1905, alhoewel men vaak noteerde ... *boekweit heeft overvloedig opgeleverd*. Door de Didamse vrouwen werd in het voorjaar (tot half mei) op de haver- en boekweitlanden veel ... *groen geschoffeld*, waarbij restmateriaal werd verzameld en als veevoer werd gebruikt.¹⁶⁸ Voor grasland lag het aantal hectaren tot 1900 op 1000, hierna nam dit toe (tot 1920) met 325 hectaren. Uit de indexcijfers (zie bijlage F), is af te leiden dat de toename van de weidegronden in Didam nogal meeviel.

¹⁶⁷ N.A.D. en N.A.Z., *Landbouwverslagen*, div. jaren.

¹⁶⁸ Pijls, *Gedetailleerde Bodemkartering*, 95.

Daarnaast werd hier veel bosbouw bedreven, wat blijkt uit tabel 5.3, op een continu oppervlakte van bijna 700 hectaren. Aan het einde van de negentiende eeuw trad een vermindering met 400 ha. op. Didam vertoonde hiermee overeenkomsten met andere bosrijke gemeenten als Wehl en Bergh. Uit een recentelijk gehouden onderzoek op initiatief van de 'Stichting Boskaart Nederland (1832)', blijkt dat de uitgestrektheid van de bossen ruim 200 ha. minder was dan in de Landbouwverslagen is weergegeven. Het merendeel bestond uit hakhout, opgaande bomen/bos, elzenbos, wilgenbos en dennen. De productie van deze houtsoorten kwam ten goede als brandstof (bakkers), mijnbouw en huizenbouw (eikenhout) of kleinere gebruiksvoorwerpen, zoals meubels. In 1832 lag de gemiddelde eigendomsomvang van een bosperceel per eigenaar op 1,25 ha. We komen overigens dezelfde namen van eigenaren tegen zoals vermeld in bijlage I. Met name Huis Bergh bezat uitgestrekte bezittingen en gaf het bosbeheer uit handen aan Duitse houtvesters.¹⁶⁹ In 1855 merkte men op dat ... *in geene gemeente de houtcultuur op zulk een praktisch-wetenschappelijke wijze gedreven wordt dan in deze afdeling en trekken den aandacht van buitenlandse mannen van het vak*.¹⁷⁰ Het eek- of eikenschors schillen, dat werd geleverd aan de leerlooierijen, vond toen op grote schaal plaats in en rond het Didamse én Berghse bos. Met name de Didamse kwaliteit werd bestempeld als de op één na beste van Nederland.¹⁷¹

De totale oppervlakte van Zevenaar lag rond de 2765 ha., waarvan het merendeel in gebruik was als bouwland. De grond bestond meest uit goede kleigrond of gemengde zavel. Deze laatste grondsoort kwam het meest voor langs de dijken. In 1820 bedroeg de omvang van het bouwland 54% en deze bleef boven de 50% liggen in de hier geanalyseerde periode. Pas na de Tweede Wereldoorlog zien we veranderingen in de omvang van dit areaal optreden, het bedroeg in 1960 nog 32%. Omtrent de akkerbouw werd in de 'Uitkomsten van het onderzoek naar den toestand van den Landbouw' (1890) gemeld dat ... *de grond teveel was uitgeput en slecht bemest, door het sedert honderd jaren plegen van rooibouw*.

De rogge-opbrengst schommelde in Zevenaar rond de 15 tot 30 hl./ha. Uit de hier weergegeven reeks blijkt dat vooral na 1890 het aantal hectaren met rogge bebouwd toenam, ook nu schrijven we dit toe aan het gebruik van kunstmest. Over de jaren 1872-1888 daalden de roggeprijzen van f 7,50-f 8,00 tot f 5,50 per hl. De tarwe-opbrengst lag volgens eerder genoemd rapport op 15 tot 28 hl./ha. Het aantal hectaren met tarwe bebouwd, liep fors terug in de jaren tachtig van de negentiende eeuw. Ook voor dit gewas daalde de opbrengst per hl., van f 12,50 naar f 6,50-f 7,00 per hl.¹⁷² Het beteelde oppervlakte nam toe vanaf het midden van de jaren negentig, maar werd in de crisisjaren kleiner. Het beteelde oppervlakte met als derde hoofdgewas, haver, leek na een plotselinge en forse stijging in de jaren

169 *Ibidem*, 68. Dit bosarchief is het oudste van Nederland en bevindt zich in het N.A.B. Opmerkelijk genoeg heeft de 'Stichting Boskaart Nederland 1832', verzuimd gebruik te maken van de studie van Pijls, evenals van de gegevens van de 'Kadastrale Atlas Didam 1832'.

170 *Provinciaal Verslag*, 1855.

171 Hulshof, *Ontwikkelingen*, 315.

172 *Landbouwverslag Zevenaar* (1886), 10.

negentig terug te vallen, maar het areaal fluctueerde minder heftig dan dat van de tarwe en rogge. Over de andere gewassen werd nog opgemerkt dat ... *vele dienen tot veevoeder*. De teelt van de suikerbieten bleef in Zevenaar volgens de waarneming uit 1886, op dezelfde hoogte en ... *mag voor het bedrijf als meerdere vruchtwisseling niet ongunstig worden genoemd* terwijl de aardappelen ook als ... *tus-schenvrucht* werden gebruikt.

Tabel 5.15 *Bebouwd areaal Zevenaar per product, 10 jaarlijkse gemiddelden (hectaren x 1000) en gemiddelde opbrengst hectoliter per hectare (1865-1905)*

(hectoliters)	1866- 1875	hl/ha.	1876- 1885	hl/ha.	1886- 1895	hl/ha.	1896- 1905	hl/ha.
tarwe	3,8	15	3,8	16	5,7	11	4,8	17
rogge	2	11	1,9	15	4,5	15	5,5	21
gerst (w+z)*	0,7	18	0,4	10	0,4	17	0,2	-
haver	3,2	20	3,1	22	4,3	30	10	35
boekweit	0,4	11	0,3	5	0,04	5	0,09	-
paardebonen	0,2	7	0,2	7	0,6	25	1,7	18
erwtten	0,3	5	0,5	25	0,5	18	1,1	21
aardappelen	26,5	70	32	150	46,5	125	31,7	166
winterkoolzaad	0,3		0,2		0,3		0,05	
tabak (kg)	1,5		2,4		2,4		0,6	
mangelwortels (kg)	2,2		5,6		7,7		6	
wort./paardenp.(kg)	0,5		0,9		6,5		15,4	
klaverhooi (kg)	3,5		2,8		0,6		4,1	
suikerbieten (kg)	12,2		11		11,3		53,1	
koolraap	-		-		5,7		9,9	
luzerne	-		-		-		1,2	

*w+z=winter- en zomergerst, wintergerst overheerste. Bron: N.A.Z., Landbouwverslagen (1865-1910).

Uit deze 40-jarenreeks, waarin de graancrisis zich afspeelde, valt alleen de teruggang in de hoeveelheid gerst en boekweit op, terwijl de productiehoeveelheid voor haver, rogge en suikerbieten fors steeg, een conclusie die eerdere landelijke tellingen voor de haver en aardappelen bevestigde en ook is terug te vinden in tabel 5.12 en de beschrijvingen uit het hiervoor geciteerde Landbouw-rapport.¹⁷³

Uit deze cijferreeks is verder af te leiden dat de productiehoeveelheden, uitgedrukt in hectoliters/ha., een relatieve toename te zien geven. De voortgaande rationalisatie en toegepaste innovaties, waaronder kunstmest en landbouwge-reedschappen, zullen hier een positieve rol in hebben gespeeld.¹⁷⁴ Dit is heel duidelijk terug te vinden in de toename van de opbrengst voor haver en aardappelen. Uit de gemeentelijke verslagen uit de jaren dertig van de twintigste eeuw is deze verandering eveneens duidelijk te halen. In 1935 besloeg het totale areaal

¹⁷³ Van Zanden, *Economische ontwikkeling*, 94.

¹⁷⁴ N.A.Z., *Landbouwverslagen*. In 1881 maakt men melding van 3 rijenzaaiwerktuigen, 3 schoffelploegen, 1 graanmachine, 2 grasmaaimachines, 2 hooischudders en 20 dorswerktuigen (paardentraction).

voor tarwe in de gemeente Zevenaar 120 ha. en voor rogge 170 ha, terwijl dit in 1910 op respectievelijk 286 en 320 ha. lag. Vergeleken met de zandgemeente Didam was dit minder, een verschil dat ook duidelijk is terug te zien in een vergelijking van grafiek 5.1 met 5.2. Voor de tarwe én voor de rogge was de productiehoeveelheid in Didam dus toegenomen. We kunnen dit illustreren met behulp van tabel 5.16.

Tabel 5.16 Vergelijking van de opbrengst tarwe, rogge, haver en aardappelen tussen de gemeenten Didam en Zevenaar, aantal hl. gemiddeld per ha. (1865, 1900, 1910 en 1930)

	1865 Didam hl./ha.	Zevenaar hl./ha.	1900 Didam hl./ha.	Zevenaar hl./ha.
tarwe	16	7	20	18
rogge	18	7	25	20
haver	37	20	30	40
aardappelen	300	60	250	150

	1910 Didam hl./ha.	Zevenaar hl./ha.	1930 Didam hl./ha.	Zevenaar hl./ha.
tarwe	20	14	40	29
rogge	25	24	50	27
haver	40	37	70	52
aardappelen	250	190	250	210

Bron: N.A.D., en N.A.Z., 'Landbouwverslagen', 1865 e.v.

Voor gewassen als haver en aardappelen, zien we in Didam een forse toename in de opbrengsten per ha. Uit de gegevens over Zevenaar kan eveneens worden afgeleid dat naast een vermindering van gerst, gewassen als boekweit en winterkoolzaad verdwenen. Zevenaar vormde hiermee géén uitzondering.¹⁷⁵ Ook in Didam liep het areaal gerst terug, van 20 hectaren in 1860 tot 2 hectaren in 1895; hierna werd er niets meer over opgemerkt. Daartegenover stond een toename van het areaal suikerbieten in Zevenaar, een verschijnsel dat niet alleen in de Zevenaarse landbouwgemeenschap voorkwam, maar ook in een beperkt aantal andere Lierse gemeenten, behorende tot het rivierkleigebied.¹⁷⁶

Opmerkelijk genoeg verminderden de graanhoeveelheden niet direct onder invloed van de graancrisis. Vanaf 1895 zien we een terugloop voor de tarwe en de

¹⁷⁵ Bieleman, *Gelderse Landbouw*, 105. Boekweit verdween uit de lijst van de voornaamste akkerbouwgewassen; N.A.D., *Landbouwverslagen*. In Duiven werd vanaf 1890 géén melding meer gemaakt van de teelt van boekweit.

¹⁷⁶ *Landbouwverslagen*, div. gemeenten.

aardappelen.¹⁷⁷ De tarweprijs daalde van f 10,10 naar f 5,60 hectoliter (hl.), de rogge van f 7,60/hl. naar f 4,57/hl., de haver van f 4,15/hl. naar f 2,96/hl en de aardappelen van f 3,40/hl. naar f 1,07/hl. (zie ook grafiek 4.3 en 4.4). Aan de hand van gegevens van de gemeenten Bergh, Gendringen en Zevenaar (toen de grootste gemeenten qua aantal inwoners), zien we een terugval in de oogstopbrengst per hectoliter van het areaal tarwe, na 1883, maar ook een fors herstel hierna, met name voor de hoeveelheid rogge en haver. De productiehoeveelheid van dit laatste gewas nam in Zevenaar rond de eeuwwisseling het meeste bouwland in beslag (zie grafiek 5.2). Voor de rogge trad hierna weer een herstel op. De conclusie dat in deze gemeente en vermoedelijk voor de hele regio een verschuiving gaande was van het zogenaamde halmnaar bladgewas, zoals is geconcludeerd voor Oost-Nederland, gaat hier niet op.¹⁷⁸

In de overwegend tot de rivierklei behorende gemeente Gendringen was in de periode 1850-1855 gemiddeld 335 hectare bebouwd met tarwe, 625 ha. met rogge, 182 ha. met haver, 31 ha. met koolzaad, 7 ha. met boekweit 39 ha. met erwten en 7 ha. met vlas.¹⁷⁹ Qua bodemgesteldheid wijkt Gendringen enigszins af van Bergh, waar de zandgrond overheerst. In de eerste gemeente komen naast zandgrond en zandgronden met humus ook enige klei- en zavelgronden voor. In Bergh bestaat deze bodemgesteldheid in hoofdzaak uit heide-, zand-, licht- en zware klei en bosgrond. In Bergh was het areaal rogge beduidend groter (980 ha.) dan het areaal tarwe (355 ha.), net als in eerder beschreven gemeenten, zoals in Didam. Ook de productiehoeveelheden stonden in dezelfde verhouding. De tarwe lag in 1880 op 23,5 hectoliter (hl.) per hectare (ha.), tegen 18 hl. per ha. in Gendringen, terwijl de rogge in Gendringen 27,4 hl./ha. opbracht, tegenover 22 hl./ha. in de gemeente Bergh. De andere gewassen stonden ongeveer in een zelfde verhouding.¹⁸⁰ Ook een tot de 'kleigemeenten' behorende plaats als Angerlo deelde mee dat gedurende de tweede helft van de negentiende eeuw ... *rogge, tarwe, haver en aardappelen 't meest werden verbouwd*. Over de aardappel werd voor verschillende jaren opgemerkt dat dit gewas soms had te kampen met ... *verrotting*, een kwaal waarover ook in andere gemeenten tot ver in de jaren tachtig van de negentiende eeuw werd gerept.¹⁸¹ In 1870 teelden de Angerlose boeren 85 ha. met aardappelen, maar het was een kleiner areaal dan de 155 ha. begroeid met tarwe en de 193 ha. voor de rogge.¹⁸²

177 *Schetsen van het Landbouwbedrijf* (1912), 298. Hieruit valt op te maken dat de tarwe vijftien jaar later veel terrein had verloren. Van een gemiddelde opbrengst van een Liemers landbouwbedrijf was 3 ha. beteeld met rogge, 2 met haver, ongeveer 2 met tarwe, ½ met aardappelen, 1 met suikerbieten, 1 met voederbieten en 3 ha. met luzerne (voor veevoer).

178 Van Zanden, *Economische ontwikkeling*, 345 e.v.

179 N.A.W., *Landbouwverslagen*, 1899-1910. De totale oppervlakte in Wehl bedroeg rond 1900 2293 ha., waarvan 1059 ha. werd gebruikt als bouwland, 644 ha. als grasland, 33 ha. als tuinbouwgrond en 465 ha. voor de bosbouw. In 1905 was het grasland 60 ha. toegenomen en in 1910 met 115 ha. De overige arealen lieten nauwelijks een vermeerdering of vermindering zien, op het areaal bos na dat van 465 ha. in 1900 ineen schrompelde tot 392 ha. in 1910. De landbouwmechanisatie bestond in 1900 uit: 2 kunstmeststrooiers, 1 schoffelploeg, 2 grasmaaimachines, 1 hooischudder, 2 paardenhooiharken en 23 dorswerktuigen.

180 N.A.G. en N.A.B., *Gemeenteverslagen*, div. jaren.

181 N.A.A., N.A.Z. en N.A.D., *Gemeenteverslagen*, div. jaren. Over deze 'verrotting' werd ook in Wehl en Didam gerapporteerd. Ook kwam vrij vaak de melding 'aardappelziekte' voor.

182 N.A.A., *Landbouwverslagen*, 1843-1940. De opbrengst lag op 18 hl./ha. voor de tarwe, 15 hl./ha. voor de rogge en 24 hl./ha. voor de haver.

Met andere Liemerse gemeenten waren er overeenkomsten maar ook verschillen, die zijn terug te voeren op de bodemgesteldheid. In een 'kleigemeente' als Herwen en Aerdt werd het areaal tarwe kleiner en liep van 165 ha. in 1910, terug tot 91 in 1930, een ontwikkeling die we voor Zevenaar al beschreven. Ook het rogge-areaal verminderde van 187 ha. in 1910 tot 95 ha. in 1930. Vergeleken met een (zand)gemeente als Wehl of Didam zijn dit wel opmerkelijke verschillen. De productie van boekweit vertoonde in alle Liemerse gemeenten een behoorlijke achteruitgang, terwijl het aantal bebouwde hectaren met aardappelen in verhouding met de graangewassen toenam. In Wehl liep het aantal bebouwde hectaren met aardappelen terug van 160 ha. rond 1900, naar 90 hectaren in 1920, met een gemiddelde opbrengst van rond de 130 hl. per ha. Het areaal haver was vanaf 1900 in twintig jaar nagenoeg verdubbeld tot 360 ha.¹⁸³

Tenslotte willen we, op basis van de koop- en pacht prijs, nagaan hoe in de Liemers de prijsontwikkeling van landbouwgrond zich heeft afgespeeld. In 1870 moest een pachter voor een hectare bouwland nog rond de f 45,- betalen, een bedrag dat 15 jaar later varieerde tussen de f 40,- tot f 60,-. Voor sommige percelen *klein bouwland* bedroeg dit al f 100,- per hectare. Het lichte herstel, dat hierna intrad, verdween weer na 1890. De pacht van 1 hectare weiland schommelde eind jaren tachtig van de negentiende eeuw, tussen de f 50,- en f 80,-, maar zou 35 jaar later oplopen tot bedragen variërend van f 150,- tot f 400,- (zie beschrijving boerenbedrijf hierna).¹⁸⁴

De gemiddelde koopprijs lag rond 1870 op f 1200- tot f 1600- per hectare bouwland en rond de f 1500,- voor één hectare weiland. Tien jaar later waren deze prijzen met f 1000,- gestegen voor één hectare bouwland en met f 500- voor één hectare weiland. Eind jaren tachtig van de negentiende eeuw daalden deze prijzen weer tot het niveau aan het begin van de jaren zeventig. In de periode 1920-1925 moest een hectare bouwland alweer tussen de f 2000,- en f 3400,- opbrengen en zou de pacht prijs met f 33,- per ha. stijgen voor het rivierengebied.¹⁸⁵

Als we nu de balans opmaken van de onderlinge vergelijking tussen de verschillende gemeenten, waar met name de 'kleigemeente' Zevenaar en de 'zandgemeente' Didam onderling zijn geanalyseerd, dan zien we, geheel in de lijn met het aan het begin van deze paragraaf geschetste Liemerse beeld, redelijk succesvolle akkerbouw plaatsvinden. Op de Didamse zandgronden leverden de hier geanalyseerde graansoorten echter meer op dan op de Zevenaarse kleigrond, een verschil dat we terug zien in andere Liemerse gemeenten, op basis van het onderscheid 'zand' of 'klei'. De verschillen in opbrengst tussen de andere gewassen waren navenant. Grote veranderingen in de omvang van de arealen dienen zich pas aan tijdens de graancrisis aan het einde van de negentiende eeuw. Hierna zorgde de cri-

183 N.A.W., *Landbouwverslagen*, 1900-1920. In Wehl leverde 30 ha. tarwe in 1900 gemiddeld 20 hl. op, in 1910 344 ha. 18 hl en in 1920 25 ha./20 hl. Voor rogge lag dit op 550 ha. en 16 hl. in 1900, op 563 ha. met 30 hl. per ha. in 1900 en 470 ha. en 25 hl. in 1920.

184 De verschillende jaren hingen samen met ontbrekende gegevens in het *Landbouwrapport 1890* en *Rapport Ebels*. De pacht prijzen in het weide- en zeekleigebied stegen tussen 1912 en 1927 net f 58,- per hectare en op de zandgronden met f 42,- per ha.

185 *Bijdragen en Mededelingen GMvL.*, 1854-1916.

sis, van de jaren dertig van de twintigste eeuw, voor een verandering. De indruk bestaat dat men in alle gemeenten overschakelde op andere activiteiten, zoals de varkensmesterij en de pluimveehouderij, wat we hierna zullen onderzoeken. Maar ook de productiehoeveelheden namen toe, door bijvoorbeeld het gebruik van kunstmest, soms op coöperatieve wijze georganiseerd en een toenemende mechanisatie. Concluderend mogen we stellen dat de akkerbouw in deze regio relatief modern mag worden genoemd toen deze na de agrarische depressie een duidelijke sprong voorwaarts maakte. Het gebruik van kunstmest en een verbeterde grondwaterstand, maakten intensivering mogelijk die leidde tot een hogere productie.

5.9 Veehouderij

De gegevens over de veestapel in de Liemers zijn fragmentarisch voor het begin van de negentiende eeuw, maar vanaf 1845 zijn ze voor alle tien gemeenten beschikbaar.

Tabel 5.17 Veestapel de Liemers (1845-1935)

	1845 abs. ind.	1875 abs. ind.	1885 abs. ind.	1910 abs. ind.	1920 abs. ind.	1935 abs. ind.
paarden	2649 100	2627 99	2984 113	3153 119	3340 126	3259 123
varkens	4214 100	7381 175	11024 262	13264 315	13647 324	37058 879
melkkoeien	5026 100	7447 148	6913 138	7327 146	9717 193	13742 273
runderen	15007 100	17134 114	19139 128	26300 175	27245 182	25586 170
schapen	3583 100	2699 75	2349 66	3119 87	g.o. —	2161 60
pluimvee	g.o. —	23446 100	g.o. —	208255 888	g.o. —	185247 790**

Bron: R.A.G., Provinciale Verslagen; Uitkomsten der tellingen (1910); Brusse, Gelderse Landbouw 101 en Roessingh e.a., Gelderse Landbouw, 237-238. *Uit de Statistieke Beschrijvingen van Gelderland (1826) is af te leiden dat in het 'distrikt Zevenaar', 910 paarden voorkwamen, 2155 melkkoeien, 2620 runderen, 1245 schapen en 1669 varkens. **De telling 'pluimvee 1935' is gebaseerd op gegevens van zes gemeenten.

Van het aantal boeren of 'bouwlieden' had meer dan de helft een paard.¹⁸⁶ Het aantal paardenbezitters op de totale agrarische beroepsbevolking in de Liemers was, als we op de landbouwverslagen afgaan, niet groot en lag in 1912 op 13% voor boeren met meer dan één paard, 12% had één paard (zie tabel 5.8). Vergeleken met de provinciale gegevens, respectievelijk 11% en 32%, was de tweede groep in de Liemers klein.¹⁸⁷ In de Liemers is géén sprake geweest van een levendige paardenhandel, in tegenstelling tot andere delen in het rivierengebied, waar aan paardenfokkerij gedaan werd.¹⁸⁸

¹⁸⁶ Brusse, *Gelderse Landbouw*, 118. De telling van 1912 toont aan dat in de IJsselstreek 3993 paarden werden gehouden, in de Betuwe 6184 en in de Tielerwaard 6669. In de Liemers bedroeg dit aantal slechts 3153 paarden.

¹⁸⁷ Brusse, *Gelderse Landbouw*, 120.

¹⁸⁸ *Voorlopige Uitkomsten Landbouwtelling* (1930). De gegevens over de jaren 1910, 1921 en 1930 tonen aan dat de provincie Gelderland in 1910 en 1921 het grootste aantal paarden bezat, respectievelijk 45.862 en 49.430

Het aantal runderen nam tot de jaren twintig toe, maar minder spectaculair als de varkensstapel. Rond 1935 lijkt zich een stabilisatie afgetekend te hebben. De relatieve toename van het aantal stuks melkvee was groter. De vetweiderij moet hier geen grote rol hebben gespeeld, want de notities over het melkvee ... *niet zwaar doch zeer melkgevend*, waren talrijk. Deze productietak zou pas in de jaren vijftig van de twintigste eeuw een rol van betekenis gaan spelen.¹⁸⁹ De handelsvraag naar rundvee uit Pruisen, Engeland en België, leidde in de Liemers tot een beperkte uitvoer van runderen.¹⁹⁰ Voor het mesten van rundvee waren ... *jonge ossen en melkvee dat om een of andere reden niet langer voor dat doel wordt aangehouden*, het meest geschikt.¹⁹¹

Aan het einde van de negentiende eeuw zetten Liemerse boeren, als reactie op de landbouwcrisis, bouwland om in grasland. Dit leidde tot toename van het aantal melkkoeien met de daarmee samenhangende innovaties, zoals de opkomende zuivelverwerking en de machinale verwerking van vleesproducten; de komst van 'vleeswarenfabriekjes'. Uit de gegevens van tabel 5.17 zien we dat het aantal runderen én het aantal melkkoeien toenam aan het einde van de negentiende eeuw. Na 1900 kwamen er K.I.-verenigingen. Eerst in Zevenaar ('De Liemers'), hierna in Bergh ('Bergh'), om goede (fok)resultaten van het zwartbont vee te bereiken. De roodbontfokkers in de Liemers werkten samen met de in het Oude-IJssel gebied aanwezige K.I. vereniging 'Hummelo'.

Vanaf het begin van de twintigste eeuw nam in geheel Oost- Gelderland het aantal runderen met 57% toe, met nadruk op het aantal melkkoeien en minder op de vetweiderij. Een geluid als ... *de veeteelt is in de laatste 25 à 30 jaren voor Westervoort zelf al te zeer toegenomen*, werd niet alleen in deze gemeente gehoord.¹⁹² In de Liemers, zo blijkt uit de indexcijfers, was met name de groei van de melkveestapel vanaf het begin van de twintigste eeuw opmerkelijk, terwijl die van de rundveestapel in de periode voor de Tweede Wereldoorlog begon terug te lopen.¹⁹³

In deze regio kwamen na 1890 de eerste zuivelfabrieken van de grond, waarover hierna meer. Deze ontwikkeling gaf een nieuwe impuls aan de moderne machinale melkverwerking en heeft ook in de Liemers stimulerend gewerkt op de toename van het aantal melkkoeien. Na een aanvankelijke vermindering aan het begin van de jaren tachtig, nam het aantal melkkoeien halverwege de jaren tachtig van de negentiende eeuw toe. Tegelijkertijd zal ook hier door de aankoop van krachtvoer, een verhoging van de melkgift per koe en een toename van het vetgehalte in

stuks. In 1930 werd het voorbij gestreefd door Noord-Brabant dat toen 42.900 paarden bezat ten opzichte van 39.500 in Gelderland. Het aantal paarden voor geheel Nederland lag voor de jaren 1910, 1921 en 1930 op respectievelijk 327.377, 363.668 en 296.900 stuks.

189 LEI-rapport no. 160, 50.

190 N.A.Z., Gemeenteverslag, 1851. Vanuit Zevenaar werden in 1851 1150 stuks rundvee uitgevoerd naar Pruisen; Bijdragen en Mededelingen GMvL (1865-1869). Deze uitvoer kwam door de runderpest aan het einde van de jaren zestig van de negentiende eeuw behoorlijk onder vuur te liggen. Hierna trad weer enig herstel op.

191 Schetsen van het Landbouwbedrijf (1912), 301.

192 Middenstandsenquête 1909, bijlage AXXX, 145.

193 Brusse, Gelderse Landbouw, 100; Voorlopige Uitkomsten Landbouwtelling (1930), 7. In Gelderland bedroeg de toename van het aantal runderen tussen 1910 en 1930 51.722 stuks en was hiermee de derde provincie, op Overijssel (+69.219) en Friesland (+62.426) na.

de melk belangrijke impulsen voor de melkopbrengst hebben betekend.¹⁹⁴ Tussen 1850 en 1910 steeg deze van 2260 liter naar 2970 liter, een vermeerdering van 30%.¹⁹⁵ De melkproductie en de boter- en kaasbereiding moeten een belangrijke meerwaarde aan inkomsten hebben opgeleverd voor het boerenbedrijf. De opmerking ... *hooge prijzen van het vee als van de boter*, werd veel gemaakt.

De Liemers bleek zich al tijdens de landbouwcrisis van de negentiende eeuw massaal te hebben overgeleverd aan het varkens(op)fokbedrijf, met als motto: *veredeling zij ons doel*.¹⁹⁶ De cijfers van de tabel laten een explosieve toename van het aantal varkens zien. Aardappelen en rogge moeten voor grote delen zijn vervoerd aan de varkens. Op basis van schattingen van Van Zanden blijkt dat de omvang van de varkensstapel in Gelderland, vergeleken met de rest van Nederland, vanaf 1850 het grootst was. Gegevens voor de jaren 1910, 1921 en 1930 tonen aan dat ruim 20% van het totale aantal varkens in Nederland, voor rekening van Gelderland kwam.¹⁹⁷ De export via Zevenaar (spoor) en de aanwezigheid van diverse exportslagerijen in de Liemers, zullen één en ander hebben bespoedigd, maar omgekeerd speelde ook het aanbod van varkens een rol.¹⁹⁸

In 1909 kwam er in Zevenaar een slachthuis langs de spoorlijn en verrees er bijna een baconzouterij. Deze exportslagerijen kwamen in de Liemers niet in coöperatief verband voor, alhoewel één van de Didamse slagersfamilies aan de wieg heeft gestaan van de vele jaren later vanuit Borculo opgerichte 'Coveco'. Producten als hammen en dergelijke, zullen vermoedelijk ook hier door de boeren zelf op de markten zijn verkocht, de tussenhandel was hiermee uitgeschakeld. Van 1910 tot 1950 nam de varkensstapel voor geheel Oost-Gelderland met 83% toe.

Eerder onderzoek toonde aan dat de dichtheid van het aantal varkens in Drente aan het begin van de negentiende eeuw, op 58 varkens per 100 ha. lag. Samen met Drente, Utrecht en Limburg behoorde Gelderland tot de provincies met de grootste varkensdichtheid.¹⁹⁹ 80% van de bijna 3600 varkenshouders in Gelderland, in 1910, bestond uit kleine boeren (met minder dan vijf varkens).²⁰⁰ In de Liemers lag deze 'bevarking' in 1875 op 21 varkens per ha., in 1910 op 39 varkens per ha. en in 1939 op 106 varkens per ha. In Gelderland lag deze in 1910 op 86 varkens per ha., zodat duidelijk te zien is dat zich in de Liemers een enorme intensivering voltrok.

De groei van de varkensstapel vóór de Eerste Wereldoorlog in de Liemers toont aan dat er van een verschuiving naar het etage-bedrijf sprake is geweest, waarbij de kleine akkerbouwbedrijven min of meer in dienst kwamen te staan van de veehouderij. Hierdoor was het vanuit deze regio mogelijk in de vraag te voorzien van geslacht varkensvlees dat werd geëxporteerd naar Duitsland, de zogenaam-

194 Van Zanden, *Economische ontwikkeling*, 86-88, 91-92. In geheel Gelderland viel een soortgelijke ontwikkeling waar te nemen. Van 1810-1850 nam het aantal melkkoeien toe van 70 tot 84 (in duizend stuks) en was het wei- of grasland van 134 (in duizend hectaren) tot 145 gestegen.

195 Brusse, *Gelderse Landbouw*, 97.

196 N.A.W., *Gemeenteverslag*, 1925.

197 Van Zanden, *Economische ontwikkeling*, 100 en *Voorlopige Uitkomsten Landbouwtelling* (1930), 9.

198 Zevenaar en Didam bezaten rond deze periode 12 exportslagerijen.

199 Bieleman, *Boeren*, 407.

200 Brusse, *Gelderse Landbouw*, 109.

de 'zouters' of vette varkens, terwijl de 'Engelanders', of 'Londense biggen' met een gewicht variërend tot 70 kilo, naar de overzijde van de Noordzee werden getransporteerd. Vooral kleine boeren (met minder dan vijf varkens) schakelden hier massaal op over.

In de jaren van de Eerste Wereldoorlog was van ... *eene reusachtige inkrimping* sprake, wat een klap voor de kleine boer moet hebben betekend. Hierna herstelde de export naar Duitsland. Het aantal varkens in de Liemers nam toe van iets meer dan 13.000 in 1920 tot ruim 37.000 in 1935. Zevenaar werd een centrale exportplaats. Hier waren aan het begin van de twintigste eeuw inmiddels 5 exportslagerijtjes én een slachthuis (1909) gevestigd. Dit had te maken met de spoorverbinding met Rotterdam en het Duitse achterland, zoals we al schreven.²⁰¹ Bieleman wijst op het grote belang dat moet worden gehecht aan zo'n spoorverbinding en noemt de bijzondere structuur die hierdoor ontstond in de plattelandsgebieden.²⁰² De ondermelk en/of karnemelk van de zuivelfabriekjes, werd naderhand gebruikt voor het vetmesten van de varkens. In zijn studie noemt de auteur exportpercentages van varkens door Nederland van 63%, 35% en 27% naar respectievelijk Duitsland, België en Engeland, aan de vooravond van de landbouwcrisis.²⁰³

Tabel 5.17 toont een enorme toename van de pluimveestapel tussen 1875 en 1910, een groei die ook hierna doorzette.²⁰⁴ Nu de boterbereiding naar de fabrieken was verplaatst, hadden vrouwen en kinderen tijd over voor de verzorging van het pluimvee.²⁰⁵ Kippen hield men in hoofdzaak voor de eierenproductie en niet voor de slacht. Een hieraan verbonden streekwijsheid verkondigde: ... *als een boer een kip slacht is of de boer ziek of de kip*. In Wehl nam het aantal kippen toe van 4100 stuks in 1860 tot 13000 in 1905. Dit stond in relatie met de ... *opbrengst der eieren*.²⁰⁶ In de gemeente Zevenaar lag deze stijging aanvankelijk iets lager, namelijk van 1400 hoenders rond het midden van de jaren zestig van de negentiende eeuw tot 5100 kippen rond 1910, maar hierna ging het hard. In 1920 werden er 19.300 hoenders geteld, in 1925 27.500 en in 1930 38.000. In Didam repten men over de zeer winstgevende eierenexport naar Duitsland en de gunstige verkopen aan het begin van de twintigste eeuw.²⁰⁷ In veel Liemerse gemeenten zijn 'Coöperatieve eierkoopverenigingen' opgericht. Zowel de toename van het aantal varkens als het pluimvee, onderstreept ... *de zeer karakteristieke ontwikkeling die deze exponenten van de intensieve kleinveehouderij doormaken*.²⁰⁸ In de jaren

201 Koolmees, *Gemeentelijke Slachthuizen*, 166-170; Reens, *Vleeschexport*, 72, 87-88, 108 en 127-129. In geheel Gelderland waren er op dat moment 25 grote exportslagerijen, landelijk telde men er 111. In het verlengde van deze Zevenaarse activiteit ontstond later voor enige tijd een 'vleeswarenfabriekje' van de firma Herkuleijns (1917).

202 *Ibidem*, 439-440.

203 *Ibidem*, 425-426.

204 *Voorlopige Uitkomsten Landbouwtelling* (1930), 10. De toename van de pluimveesector was in de provincie Gelderland het sterkst en bedroeg voor de jaren 1910, 1921 en 1930 respectievelijk 22,7%, 24,5% en 30% van het totaal.

205 Bieleman, *Gelderse Landbouw*, 315-320.

206 N.A.W., *Landbouwverslagen*, 1899-1911.

207 *Ibidem*, en N.A.D., *Landbouwverslagen*, 1860-1915.

208 Van Zanden, *Economische ontwikkeling*, 100-101.

dertig kwam aan de groei van zowel de varkenssector als de pluimveehouderij een voorlopig einde.²⁰⁹

Het aantal schapen in deze regio was niet groot. In 1846 noteerde de gemeente Bergh alleen bijna net zoveel schapen als de gehele Liemers rijk was. In 1860 verbleven hier bijna 1400 schapen. Er was een terugval tot 120 dieren in 1920 die kan worden toegeschreven aan de inkrimping van het areaal 'woeste grond' in deze gemeente. Duiven hoorde in de tweede helft van de negentiende eeuw eveneens tot ... *territoria met een uitgebreide schapenteelt*. Maar ook hier zien we een behoorlijke terugval van 356 schapen via 860 in 1900 naar nog maar 281 in 1930.²¹⁰ Via Zevenaar (spoor) werden vanaf het begin van de twintigste eeuw lammeren geëxporteerd naar Engeland. Om de ontwikkelingen voor de veestapel op gemeentelijk niveau nader te preciseren, selecteren we de 'zandgemeente' Wehl.

Tabel 5.18 Veestapel gemeente Wehl (1870-1935)

	1870	1910	1925	1928	1935
paarden	112	156	328	g.o.	236
runderen	1209	1950	2010	2800	2800
varkens	571	2016	5200	5000	5000
hoenders	1466	12800	5080	30000	70000

Bron: Provinciale Verslagen en N.A.W., Landbouwverslagen.

In Wehl werd naast de varkensveredeling ook de eierenhandel in de jaren twintig van de twintigste eeuw op coöperatieve grondslag geregeld. De export van eieren kreeg rond 1920 een gevoelig knauw, maar dit kunnen we toe schrijven aan het tijdelijk wegvallen van de export naar Duitsland.²¹¹

De schapenteelt was inmiddels verdwenen. De commissie die de verkoop van de 'Weelse Heide' moest onderzoeken, was al halverwege de jaren twintig van de negentiende eeuw tot de slotsom gekomen dat men in Wehl zuinig moest zijn op deze plaggen- of *hietgrond*. Deze gronden moest men in percelen en niet in massa verkopen én de commissie wees op het belang van (schapen)mest voor ... *de kwijnende landbouw, geene heide, geene schapen* werd hier veelbetekenend aan toegevoegd. Maar de verkoop van de heide werd door Gedeputeerde Staten goedgekeurd.²¹²

De aanvoer van het Liemerse vee vond de eerste decennia van de twintigste eeuw plaats op de nabij gelegen veemarkten te Arnhem en Doetinchem. In 1850 noteerde men in Arnhem de aanvoer van in totaal 4812 runderen, tegenover 1255 in Doetinchem. Het aantal varkens lag toen op 1626, in Doetinchem op 361, inclusief 1472 biggen. Paarden, 614 in getal, werden alleen in Arnhem aangevoerd. Vanaf 1870 openbaarden zich de eerste Liemerse activiteiten om binnen de regio vee te kopen of verkopen. In 1870 werden Didam en Wehl genoemd als regiona-

209 Bieleman, *Geschiedenis van de Landbouw*, 320-321.

210 N.A.Du., *Gemeenteverlagen* (1865-1910).

211 N.A.W., *Landbouwverslag* 1910.

212 R.A.G., *Archief GS*, correspondentie 1825 e.v.

le veemarkten, waarbij Didam jaarlijks 7 markten organiseerde, een aantal dat tot 23 opliep aan het begin van de twintigste eeuw, terwijl Wehl 4 veemarkten kende. In Zevenaar werden 7 markten voor paarden gehouden en 10 voor ander vee. De gemeente Wehl protesteerde heftig toen in 1881 de veemarkt in Doetinchem, die vanaf 1850 in bedrijf was, twee keer per week werd gehouden. Na enige aanloopproblemen ontwikkelde de veemarkt zich in deze laatste gemeente zeer voorspoedig met name door de handel in runderen.²¹³

De aantallen verhandeld vee zijn niet groot geweest, ook niet toen Zevenaar, Gendringen, Herwen en Aerdt en Westervoort dergelijke activiteiten meldten. Met name over de veemarkten Gendringen en Herwen en Aerdt werd meestal opgemerkt ... *van weinig beteekenis* of ... *de aanvoer had weinig te beduiden*. Dit kunnen we als volgt in beeld brengen.

Tabel 5.19 Aanvoer veemarkten in de Liemers (1870-1930)

	1870	1875	1880	1885	1890	1895	1900	1905	1910	1930
paarden	—	—	—	—	—	180	194	121	34	75
runderen	503	1180	1200	2129	1507	3423	2877	2928	1621	3000
schapen	300	—	—	99	—	172	553	—	—	20
varkens	300	1680	2400	3002	3915	187	11835	11472	15703	25250
biggen	541	541	—	2396	6890	1852	1531	1244	1018	50000

Bron: Provinciale Verslagen Gelderland. Over 1930 alléén gegevens Didam.

Deze cijfers tonen in ieder geval aan dat met name de handel in varkens en runderen in de Liemers voor enige activiteiten zorgde, die echter in geen verhouding stonden tot die op genoemde markten van de nabij gelegen steden. Hier zal continu vee naar toe zijn gebracht, ook toen in de Liemers veemarkten kwamen. De toename van het aantal verhandelde varkens en biggen vanaf de eeuwwisseling tot de jaren dertig moet geheel op het conto van de Didamse varkensmarkt worden geschreven, waarmee deze varkens-(biggen)markt zich tot de grootste van de regio ontwikkelde. Deze enorme aantallen varkens en biggen duiden op een intensieve veeteelt, die slechts even inzakte door de verwikkelingen van de Eerste Wereldoorlog. In de landbouwverslagen vermeldde men ... *wegens staat van beleg geen aanvoer*.²¹⁴ Deze groei van de varkensstapel, zorgde in de Liemers niet voor een toename van de bedrijfsgrootte, daarvoor bleef deze ontwikkeling te veel verbonden met bedrijven met een oppervlakte tussen <1-5 ha., waar één of meer varkens werden vetgemest. Rond 1910 hield ongeveer 80% van de 3600 varkenshouders in geheel Gelderland vijf of minder varkens.²¹⁵

In de Liemers bleek deze varkensmesterij met name voor de boeren, die in het bezit waren van kleine (pacht)bedrijven, erg lucratief te zijn een typerende ont-

²¹³ De Boer, *Doetinchem*, 332.

²¹⁴ N.A.D., *Landbouwverslagen*, 1918 e.v. In 1918 schreef men over een 'reusachtige inkrimping', want het aantal varkens was gedaald naar 1843, maar herstelde zich weer. In 1925 telde men weer 7000 varkens.

²¹⁵ Brusse, *Gelderse Landbouw*, 109.

wikkeling die tot 1940 alleen maar zou toenemen.²¹⁶ De groei van de rundveestapel leidde tot een gestage toename van de bedrijfsgrootte bij bedrijven, >5-10 ha. en die waren in hoofdzaak gevestigd in de 'kleigemeenten'.

Zowel in Didam als in Zevenaar was sprake van enige paardenhandel. Het verhandelde rundvee werd verspreid over alle hier genoemde markten aangeboden. Tabel 5.20 tenslotte laat zien hoe de Didamse cijfers zich verhouden tot die van de grotere veemarkten in de omgeving, als Doesburg, Doetinchem en Zutphen.

Tabel 5.20 Aanvoer runderen en varkens, in % van het totaal, op de veemarkten te Doetinchem, Doesburg, Didam en Zutphen, (1880-1930)

jaar	1880	1890	1900	1910	1920	1930
<i>runderen</i>						
Doetinchem	37%	51	11	16	26	81
Doesburg	24	43	26	16	9	-
Didam	6	4	7	15	12	19
Zutphen	33	48	56	53	54	-
totaal	21.400	23.500	21.100	17.900	21.100	15.500
<i>varkens</i>						
Doetinchem	12%	6	-	18	13	16
Doesburg	47	61	44	30	17	-
Didam	12	13	26	23	41	69
Zutphen	32	19	31	29	29	14
totaal	12.100	48.200	39.200	67.200	65.800	108.100

Bron: Provinciale Verslagen tot 1905, hierna Verslagen en Mededelingen Directie van den Landbouw tot 1930.

Uit deze gegevens blijkt het relatief grote belang van de Didamse varkensmarkt.²¹⁷ De populariteit bij de kleine boeren voor de opfok en vetmesterij, leidde tot een forse stijging van de varkens- maar vooral biggenteelt ná de Eerste Wereldoorlog, een proces dat zich ook in Wehl afspeelde (zie tabel 5.18). In Wehl steeg het aantal varkens tussen 1910 en 1925 met 159%, terwijl deze stijging in Didam voor de periode 1910 en 1927, 115% bedroeg. Deze verandering voltrok zich dus in twee 'zandgemeenten'. Maar bij de overige Liemerse boeren, zoals in Zevenaar, werd het biggenfokken eveneens razend populair, het was een bezigheid die vrij weinig ruimte vroeg; het 'varkenshuus' bestond uit een lange en smalle bedrijfsruimte, gescheiden door schotten of 'zunnies'.²¹⁸

²¹⁶ *Uitkomsten van het onderzoek naar den toestand van den Landbouw* (1890), dl. I, 220 e.v., *Rapport der kleine boerenbedrijven* (1937), 332-335; *LEI-rapport no. 160*, 21, tabel 8.

²¹⁷ N.A.D., *Landbouwverslagen*, 1930 e.v. In 1930 en 1935 maakten in deze gemeente 30.000 biggen deel uit van de totale varkensstapel.

²¹⁸ *Rapport over den sociaal-economischen toestand der kleine boerenbedrijven* (1937), 400-401 en N.A.A., *Landbouwverslag*, 1870. Over dit jaar werd opgemerkt dat 'de handel in biggen zeer levendig was en de prijzen zeer hoog'.

5.10 De verhouding tussen akkerbouw en veeteelt

Met behulp van de oogstopbrengsten en veeteeltgegevens, valt wel iets te zeggen over het karakter van de Liemerse landbouw, waarin het al vaker genoemde onderscheid tussen klei- en zandgrond is ingecalculeerd. Aan het einde van de negentiende eeuw is een aantal veranderingen opgetreden in zowel de akkerbouw als de veeteelt in de Liemers. Deze hadden consequenties voor de overwegend kleine en gemengde boerenbedrijven.²¹⁹

De ontwikkeling van de bedrijfspvorm kunnen we als volgt in beeld brengen. Allereerst deed zich een verschuiving voor van akkerbouw naar veeteelt, waarbij etagevorming optrad. Dit is af te leiden uit de veranderingen in het areaal. Uit de gegevens van bijlage F, over de Liemers, zien we een vermindering van het areaal bouwland en een toename van het areaal grasland. Tussen 1820 en 1940 nam dit laatste toe met 4751 ha. en toont hiermee een overeenkomst met Gelderland, waar in deze periode de toename nog sterker was. Als we het eerder gemaakte onderscheid naar 'zand'- en 'kleigemeenten' toepassen, dan is bij de eerste groep een toename van het areaal grasland, een toename van het areaal bouwland én een terugloop in het areaal tuinland waarneembaar. Voor de 'kleigemeenten', zien we een afname van het areaal bouwland, een toename van het areaal grasland én een toename van het areaal tuinland.

De veranderingen binnen de akkerbouw en veeteelt zijn in de vorige paragrafen al besproken. Na 1910 zien we een lichte terugval in de met rogge begroeide oppervlakte, ten gunste van het areaal tarwe. Het areaal tarwe werd weliswaar kleiner, maar groeide weer voor de Tweede Wereldoorlog. De Jonge stelt dat vanaf omstreeks 1850 het tarweverbruik per hoofd van de bevolking toenam, van 0,43 hl in de periode 1852-1856, tot 1,36 hl in de periode 1907-1911. De Liemerse boeren kozen echter niet meer voor de verbouw van – in hoofdzaak – 'Kleefsche' tarwe.

De rogge en aardappelproductie maakten voor een deel een gescheiden ontwikkeling door. Zowel rogge als aardappelen waren het belangrijkste voedsel voor ... *de mindere man* en deze gewassen besloegen een behoorlijke oppervlakte Liemers' bouwland. De tijdelijke vermindering in de productie-opbrengst van de aardappelen aan het einde van de negentiende eeuw kan vermoedelijk worden toegeschreven aan de toename van het aantal geteelde suiker-voederbieten. De teelt van rogge bleef voor de meeste Liemerse gemeenten het hoofdproduct, evenals de ... *in groote menigte geteelde aardappelen*.²²⁰ Met behulp van de gegevens van grafiek 5.1. en 5.2 zien we wel dat er een onderscheid was tussen de verbouw van rogge op zand- of kleigrond. Dat de toename in het aantal verbouwde hectaren rogge niet alleen samenhang met de bevolkingsgroei (consumptieve vraag), kan ook worden gerelateerd aan een toename in de varkenshouderij. De rogge werd namelijk veel gebruikt als veevoer. De varkensstapel groeide tussen 1875 en 1910, waarna deze iets stabiliseerde. Na de dramatische terugval in de export in 1918, volg-

²¹⁹ Schroor, *Gelderse Landbouw*, 209, tabel 3.

²²⁰ Correspondentie div. gemeenten aan het *Gelders Gouvernement*.

de een duidelijke opleving. Hieraan gerelateerd verbleven er in Didam een groot aantal *loonslagers*. Dit verdiende behoorlijk. Dit seizoenwerk (in hoofdzaak gedurende de slachttijd) werd verricht door bezitters van een klein boerenbedrijfje.

De veranderingen in de haveropbrengst gingen nauwelijks ten koste van de andere gewassen.²²¹ Dit laat echter onverlet dat de graanopbrengsten in Zevenaar, behalve die van de boekweit, winter- zomergerst en winterkoolzaad toenamen.²²² Ook de Liemerse boer stapte over naar de teelt van andere gewassen, zoals de voeder- en suikerbieten, of koos voor uitbreiding van het areaal haver, zoals in Didam gebeurde.²²³ Een enkele boer verbouwde vóór 1940 met veel succes witlof. Daarnaast werd meer gekozen voor een uitbreiding of intensivering van de veestapel van kippen of varkens, gekoppeld aan de realisatie van het gemengde bedrijf, waarbij het bouwland in dienst stond van de veehouderij. Dit laatste kwam veel meer voor in de 'zandgemeenten' dan in de 'kleigemeenten' van de Liemers. Op één hectare grasland hield men in zowel Zevenaar als Didam, en voor veel andere Liemerse gemeenten lag dit niet veel anders, 2 à 3 koeien en per 3 à 4 hectaren bouwland, 1 paard.²²⁴

Alles verliep vrij geleidelijk, de opbrengsten van de oogsten waren in ieder geval voldoende om de gestaag groeiende bevolking plaatselijk, maar ook regionaal te voeden. De uitvoer van rundvee naar Duitsland en varkens naar Engeland, evenals de verkoop van akkerbouwproducten aan omliggende steden als Arnhem en Doetinchem, tonen aan dat de productiehoeveelheden in deze regio ruim voldoende is geweest. Hongeroproer of erger was in de Liemers onbekend.²²⁵

5.11 Bedrijfsresultaten

Uit de gegevens over de 'toestand van het bedrijf' in de 'kleigemeente' Zevenaar, valt op te maken dat vanaf het begin van de jaren zestig tot aan het begin van de jaren tachtig van de negentiende eeuw, de koopprijzen van de landerijen betrekkelijk gunstig waren. De landbouwcrisis haalde echter in toenemende mate een streep door de verkoop, men noteerde ... *over het algemeen is er weinig liefhebberij voor landerijen*.²²⁶

²²¹ N.A.Z., *Landbouwrapportage 1878-1885*. In 1879 bedroeg de tarwe-opbrengst nog 29468 hl., in 1880 57400 hl., in 1881 294000 hl.; 1882 42483; 1883 15173; 1884 42000; 1885 54000 hl. Bij de rogge deed zich een soortgelijke ontwikkeling voor.

²²² Brusse, *a.w.*, 105. In 1910 werd boekweit niet meer opgenomen in de lijst met voornaamste akkerbouwgewassen en Blink, *Geschiedenis Boerenstand*, 131. 'Al gedurende de Middeleeuwen werd op de lage gronden van de Liemers schier niets anders dan haver verbouwd'.

²²³ *Schetsen van het Landbouwbedrijf* (1912), 300. Deze suikerbieten werden verwerkt bij de firma Scholten te Elten.

²²⁴ N.A.D. en N.A.Z., *Landbouwverslagen en Uitkomsten onderzoek naar den landbouw* (1890) en *Rapport over den landbouw Gelderland* (1896).

²²⁵ Jansen, *Aspecten sociaal protest*, 73-88. Pas met de *Actie Bouwman*, voortgekomen uit de crisis van de jaren dertig, bleken ook Liemerse boeren ontvankelijk te zijn voor militante acties en was sprake van protest; *Landbouwrapportage 1890*, 211; Janssen, *Baksteenfabricage*, 468-500. Met name vanuit katholieke zijde werd het harmoniemodel benadrukt om te voorkomen dat toen op een van de eerste industriële ondernemingen van deze regio, zich werkstakingen e.d. zouden voor doen. In 1916 kreeg het 'steenovensvolk' een vakbond: St. Stephanus.

²²⁶ *Uitkomsten onderzoek naar den Landbouw* (1890), over Zevenaar.

Dergelijke berichten zijn ook terug te vinden aan het einde van de negentiende eeuw in een aantal andere Liemerse gemeenten. In een 'kleigemeente' als Herwen en Aerdts waren de jaren 1892 tot en met 1895 gunstiger, doordat de ontvangsten, wegens betere vee- en korenprijzen, ... *ietwat grooter zijn geweest, terwijl de uitgaven in deze jaren kunnen geacht worden op hetzelfde niveau te zijn gebleven*. De kleinere bedrijven hadden in deze gemeente minder uitgaven aan ... *lasten en werkloonen*.

De 'Uitkomsten over het onderzoek naar den toestand van den Landbouw' over de 'zandgemeenten' Didam, Bergh en Gendringen geven een overeenkomstig beeld.²²⁷ Gedurende de periode voorafgaand aan de Eerste Wereldoorlog, stegen de prijzen en kwamen uit op f 1850,- tot f 4000,- per hectare bouwland. De huurwaarde liep uiteen en lag tussen de f 40,- tot f 225,- gulden per hectare. We zien nu een stijging in de koopwaarde en een ruimere marge voor wat betreft de huurwaarde optreden. Deze indicatie wijst op een duidelijke waardevermeerdering.

Vanaf het begin van de twintigste eeuw werd de gehele Liemerse landbouw als zeer gunstig omschreven.²²⁸ Op een grote boerderij in de 'klei-Liemers' met een oppervlakte van 50 ha., werden aan het einde van het eerste decennium van de twintigste eeuw de volgende boekhoudkundige gegevens genoteerd.

Waarde in den vorm van machines f 640,- wagens en karren f 770,- landbouwgereedschappen f 1015,- melkgereedschappen f 183,- totaal f 2608,- of ruim f 50,- per ha. Aan paarden (4 werkpaarden, 3 anderhalजारigen) f 3000,- rundvee (60 stuks groot en klein, waaronder 13 melkkoeien) f 7345,- schapen f 330,- varkens (toevallig zeer weinig!) f 430,- pluimvee f 75,- totaal f 11180,- of ruim f 223,- per ha. Voor los-bedrijfskapitaal rekende deze landbouwer f 3000,- dus f 60,- per ha. Hij meende in de laatste 25 jaar een stijging van 60-70 pct. te mogen vaststellen. Totaal dus ongeveer f 333,- per ha. Globale opgaven van anderen zijn wegens gebrek aan de noodige gegevens moeilijk te controleeren. Zoo werd mij zonder nadere specificering f 7000,- f 8000,- voor inventaris van een boerderij, groot 40 ha. opgegeven, wat per ha. f 175,- f 200,- zou bedragen.

Bron: 'Verslag economischen toestand' (1908).

Deze gegevens van deze boerderij zijn maar een kleine indicatie en zeggen nog niet zoveel over de meeste kleine bedrijven die de regio rijk was. Toch zal deze laatste bedrijfsvorm behoorlijk zijn toegenomen in de periode 1905-1935, omdat er sprake was van een bevolkingstoename met bijna 2500 inwoners. Voor een vergelijking met bovenstaand overzicht, volgt nu de beschrijving van een klein boerenbedrijf in de 'kleigemeente' Zevenaar.

Beschrijving van een klein landbouwbedrijf in Zevenaar ten behoeve van het onderzoek naar de sociaal-economische toestand van kleine boerenbedrijven (1935)

'Bezocht werd een klein bedrijf, waarop een gezin leeft, bestaande uit man, vrouw en 8 kinderen, van wie één jongen in het bedrijfje medewerkt. Het bouwland beslaat 1,20 ha., het

²²⁷ *Rapport Gelderland onderzoek naar den toestand van den landbouw* (1896), met name Bergh, Didam, Herwen en Aerdts en Gendringen.

²²⁸ *Uitkomsten onderzoek naar den toestand van den Landbouw* (1890) en *Schetsen Landbouwbedrijf* (1912), 304 e.v.; N.A.Z. *Gemeenteverlagen 1920-1925*. Grote boerderijen (50-60 ha.) 'werden het goedkoopst verkocht en het laagst verpacht'. Voor geldbelegging werd niet gekocht en het kon vele jaren duren voor de boerenzoons een geschikte boerderij hadden. Meestal gaven zij als voorkeur op enige tijd pachtboer te worden.

weiland 1,50 ha. en voorts zijn 0,35 ha. bestemd voor groententeelt en 0,20 ha. voor fruitteelt. Het bouwland is, evenals het huis en de schuur, eigendom. Granen worden niet verbouwd. Men heeft 0,20 ha. aardappelen voor eigen gerief en voor de varkens, voorts voederbieten en witlofwortel (gecontracteerd door een Arnhemsch koopman).

Het weiland wordt jaarlijks verpacht, thans voor f 65,- per ha., het grasland echter wel voor 250 gulden per ha.

Het fruit (appelen, peren, pruimen, bessen) staat gedeeltelijk op het grasland, gedeeltelijk op het bouwland.

De groenteteelt wordt rond de woning uitgeoefend; een klein gedeelte is voor eigen gerief, het grootste gedeelte der tuinbouwproducten gaat naar de veiling.

Men houdt 2 melkkoeien, 1 pink en 1 kalf. Voor eigen gebruik wordt gekarnd, de rest van de melk gaat naar de coöperatieve zuivelfabriek te Didam. De ondermelk wordt terug ontvangen en wordt voor de varkens bestemd. Er zijn 2 fokzeugen en 5 andere varkens en 29 [biggen] merken zijn toegewezen.

De kippenhouderij is ingekrompen. Thans houdt men slechts 45 kippen.

Aangezien op het bedrijf geen graan wordt geteeld, moet veel veevoeder aangekocht worden. Men besteedde daar in het afgelopen jaar f 480,- aan en slechts f 10,- aan kunstmest. Op het bedrijfje rust een hypotheek van f 3300,-.

Op basis van gegevens van 223 kleine bedrijven in deze gemeente, met een gemiddelde grootte van 2,17 ha., blijkt dat de voornaamste gewassen verbouwd in de tweede helft van de jaren dertig van de twintigste eeuw, bestond uit: winterrogge, consumptie-aardappelen, mangelwortels, witte haver, rode wintertarwe en zomergerst. Verder wordt ook nog geteeld, hoewel in mindere mate: wintergerst, witte wintertarwe en suikerbieten. Groente- en fruitteelt zijn van belang; er is ook een begin gemaakt met het kweken van bloembollen. De varkenshouderij is belangrijker dan de rundveehouderij. Pluimvee wordt op groote schaal gehouden.

Bron: Roebroek (ed.) Commissie van advies Dienst Kleine Boerenbedrijven, Rapport over den sociaal-economischen toestand der kleine bedrijven (1937), pp. 334 en 401-402.

In de periode ná de Eerste Wereldoorlog was er op het terrein van de vee- en wintergewassen sprake van een verminderde productie. Nu brak de fase aan dat men continu meldde ... *de bodemproductie bleef zo goed als hetzelfde*. Op basis van gegevens van het hiervoor al eerder geciteerde rapport, valt af te leiden dat van de 102 in 12 Gelderse regio's gecontroleerde bedrijven, er drie in de Liemers lagen, met gemiddelde bedrijfsinkomens van f 50,31. Vergeleken met de Betuwe en de Bommerwaard, met inkomsten van respectievelijk f 117,43 en f 141,07, was dit ongunstig, maar toch beter dan in vergelijking met 5 andere regio's, waar de inkomens vergeleken met de Liemers f 10,- tot f 15,- lager uitkwamen.²²⁹ De welvaart leek uiteindelijk in de tweede helft van de jaren twintig langzaam vooruit te gaan. Dit kan worden toegeschreven aan een daling van de pacht prijs, de export van tuinbouwgewassen naar Arnhem en melkleveranties aan de coöperaties te Zevenaar, Didam, Angerlo, Wehl en Gendringen. Maar het bleek van korte duur te zijn. De kleinere bedrijven gingen steeds vaker gebukt onder een zware hypotheek, ... *de aflossingen kunnen soms niet meer betaald worden*. Geld om iets te kopen bezat men nauwelijks.²³⁰

²²⁹ Schroor, *Gelderse Landbouw*, 202, met name tabel over 'De Liemers'.

²³⁰ *Rapport kleine boerenbedrijven* (1937), 292-293, 334, 400-402.

Dit beeld beantwoordt daarmee aan conclusies van de Commissie Ebels over de crisis in de landbouw halverwege de jaren twintig van de twintigste eeuw. Op basis van informatie uit 51 Nederlandse landbouwgebieden, kwamen zeven landbouwgebieden met een uitgesproken negatief bedrijfsresultaat naar voren, waarvan er vijf in de provincie Gelderland lagen; waaronder de Liemers. De gegevens over deze regio voor de periode 1928/29 waren afkomstig van 10 bedrijven en voor de periode 1929/30 van 18 bedrijven. De bedrijfsrentabiliteit in de Liemers was negatief. Over het eerste jaar (1928/29) lag deze op -f 6,01. Een jaar later was dit bedrag verdubbeld. Maar het viel weer mee als we het vergelijken met bedrijven uit andere landbouwgebieden (1928/29), zoals de tot het rivierengebied behorende Tielerwaard en het Land van Maas en Waal. In beide regio's worstelden de boerenbedrijven met een negatieve bedrijfswinst van respectievelijk f 125,84 en f 37,70. De tot de zandgronden behorende Graafschap Zutphen waarin opgenomen de gemeente Bergh, liet een negatief resultaat van f 34,36 zien, een resultaat dat ruim een jaar later nog eens f 8,- minder was. De IJsselstreek (4 bedrijven), waarin opgenomen de gemeenten Angerlo en Gendringen, gaf een positief resultaat te zien van f 51,40, maar in 1929/30 een negatief bedrijfsresultaat van f 62,77.

De productiewaarde lag in de Liemers op gemiddeld f 618,- per ha., tegen f 385,- gemiddeld voor de hele provincie. De uitgaven waren hoog en bedroegen voor de aanschaf van veevoeder f 568,- voor de Liemers tegen f 345,- gemiddeld voor de provincie.²³¹

Deze bedrijfsuitkomsten voor de gehele Liemers onderschreven daarmee vermoedelijk de titel van het in 1933 uitgebrachte rapport, dat tot de conclusie kwam dat vooral tijdens de tweede helft van de jaren twintig van de twintigste eeuw in grote delen van Oost-Gelderland problemen in de landbouw waren ontstaan door een wanverhouding tussen de bodemprijzen en productiekosten aan de ene en de opbrengsten aan de andere kant. Het was een inventarisatie van een probleem dat bekend werd als het kleine boerenvraagstuk. De welvaart voor de landbouwende bevolking was ook niet echt verbeterd, maar liep terug.²³² Deze terugval deed zich met name bij de kleine boeren voor, een reden temeer om nóg meer uit het bedrijf te halen óf om te zien naar ander werk.

5.12 Innovaties

De vruchtbaarheid van de bodem is essentieel voor de opbrengst van de diverse gewassen, maar in de Liemers bleek vele jaren achtereen sprake van te natte gronden. Omdat pas in 1884 een gemaal operationeel werd, was zodoende bijna de gehele negentiende eeuw sprake van een vertraging in de relatieve productiviteitsontwikkeling van het Liemerse landbouwbedrijf, maar het stond hierin niet

²³¹ *Rapport Ebels* (1933), 180. De hier onderzochte bedrijven lagen in de gemeenten Angerlo, Didam (2) en Duiven.

²³² *Ibidem*.

alleen. Vanaf de jaren zestig was het aantal stoomgemalen in Nederland sterk toegenomen en vanaf 1880 was er volgens eerder onderzoek zelfs sprake van een 'hausse', een ontwikkeling die zeer bepalend is geweest voor de landbouw. In het proces van te bouwen stoomgemalen in Nederland, liep het Gelderse rivierengebied voorop en hiervan profiteerde ook de Liemers.²³³

Was de coöperatieve gezindheid in het westelijk rivierengebied niet om over naar huis te schrijven, in het oostelijk rivierengebied, waar de Liemers deel van uitmaakt, leek het erop dat er niet al te veel belemmerende factoren waren.²³⁴ De relatie tussen economische ontwikkeling en coöperatieve gezindheid zal hier nader worden onderzocht om na te gaan of dit klopt.

Noodgedwongen kwamen de landbouwers er achter dat gezamenlijk veel meer te bereiken viel dan alleen. In Gelderland werden boterfabrieken opgericht door boterhandelaren, die veel baat hadden bij een betere kwaliteit boter. Rond 1900 telde deze provincie 51 coöperatieve en 37 particuliere zuivelfabrieken.²³⁵

De eerste coöperatieve zuivelfabriek van Gelderland-Overijssel stond in 1891 in de Liemerse gemeente Didam.²³⁶ Tot 1890 kanden de meeste Liemerse boerinnen thuis, kazen bleef achterwege. De boter werd in hoofdzaak afgezet op de Arnhemse markt; daarnaast kende men een bescheiden export naar Duitsland en Engeland. De aanleiding om in coöperatief verband te opereren moeten we zoeken in de al beschreven landbouwcrisis. De oprichting was een initiatief van Derk Reijers, die in 1890 kennis had gemaakt met de in Frederiksoord (Drente) aanwezige coöperatieve zuivelfabriek.²³⁷ Boeren uit Didam, Wehl en Bergh sloten zich spoedig aan.²³⁸ De gemeente Zevenaar (stoom) volgde in 1892/93, met in haar kielzog Angerlo in 1893 (stoom), op initiatief van jhr. O.C.J.C.L.M. van Nispen tot Pannerden en Wehl (stoom) in 1894 met eigen fabrieken, evenals Herwen en Aerdt (stoom) in 1906.²³⁹ In datzelfde jaar kreeg ook Gendringen een stoomzuivelfabriek: 'Hameland'. De fabriek was tevens in bezit van een gasmotor en telde drie jaar later ruim 435 leden met 1600 melkbeesten.²⁴⁰

Het succes van de Didamse boterfabriek, kan worden afgeleid uit grafiek 5.6. We zien een gestage toename van de melkaanvoer, gevolgd door een verminderde productie in de periode 1918-1925. Dit kan waarschijnlijk worden toegeschreven aan de keuze van de boeren om hun melk te leveren aan de andere zuivelfabrieken.

²³³ Van Zanden, *Economische ontwikkeling*, 236-237.

²³⁴ Brusse, *De Lingestreek*, 9.

²³⁵ Dekker, *Geschiedenis zuivelbereiding*, 14.

²³⁶ In Doesburg werd in datzelfde jaar de eerste particuliere melkfabriek van Gelderland-Overijssel opgericht.

²³⁷ Sneller, *Geschiedenis Landbouw*, 95. De auteur gaat er hier nog vanuit dat de boterfabriek in Weert in 1892 de 'eersteling' was. Reijers was eerst landbouwer/koopman. Daarnaast vervulde hij diverse nevenfuncties, als raadslid, bestuurslid van de coöperatieve zuivelfabriek, kerkmeester en penningmeester van de St. Martinusparochie. Een aantal jaren later werd hij directeur van de coöperatieve boerenleenbank; Siemes, *Respect en Waardering*, 20.

²³⁸ In 1891 waren er 101 geregistreerde leden, in 1941 256.

²³⁹ De boeren uit Herwen en Aerdt leverden later ook aan de in 1912 in Elten opgerichte zuivelfabriek.

²⁴⁰ De zuivelfabriek te Aerdt verdween eind jaren vijftig. Groessen (gemeente Duiven) bezat een zuivelfabriek van 1912-1931; Lobith van 1918-1958 en Duiven van 1931-1951.

In de jaren vlak voor de Tweede Wereldoorlog verwerkte de stoomzuivelfabriek jaarlijks 6.000.000 liter melk, vrijwel uitsluitend geleverd door Didamse boeren.²⁴¹ Zevenaar was de tweede gemeente waar al in een vroeg stadium melding werd gemaakt van een stoomzuivelfabriek met als naam *De Lijmers*, op initiatief van toenmalige wethouder jhr. O. van Nispen tot Pannerden, de eerste voorzitter, samen met de landbouwers Koch, Gerritsen en Peters.

De voornaamste inventaris bestond uit twee door stoomkracht aangedreven melkcentrifuges. Deze coöperatie bestond uit 112 deelnemers en verwerkte in 1893 en 1900 respectievelijk 1.118.324 en 1.339.078 liter melk. In dezelfde jaren lag de boterproductie op 35.923 en 46.734 kilo. Het aantal kilogrammen magere kaas dat werd geproduceerd, bedroeg 835 en 6370 kg.²⁴² De initiatieven in Angerlo, Didam en Zevenaar waren genomen door particulieren. Later paste men de statuten aan om de coöperatieve grondslag te bevestigen.

Hoe zwaar de concurrentie is geweest, is moeilijk na te gaan. Voor Didam lezen we wel over de strijd om de gunst van de melkleveranciers uit Wehl of Zevenaar.²⁴³ De coöperatieve stoomzuivelfabriek in Wehl repte alle jaren over ... *gunstige financiële inkomsten* en was opgericht door bemoeienis van de Geldersch-Overijsselsche Maatschappij van Landbouw (GOMvL) om vooral de fabrieksmatige productie van boter in goede banen te leiden. Naast de bijna 300 leden van eigen bodem, waren in Wehl ook 64 Didamse en 60 Berghse boeren lid en dus bereid om vanaf de eeuwwisseling melk te leveren aan dit fabriekje.

In 1897 won men op de Internationale Landbouwtentoonstelling in Den Haag de zilveren landbouwmedaille vanwege de goede boter die hier werd gefabriceerd en dit herhaalde zich nog een aantal malen.²⁴⁴ De in 1896 opgerichte Geldersch-Overijsselsche Zuivelbond (GOZ), waar de Didamse zuivelfabriek zich direct bij aansloot, werd de voorloper van de in 1900 opgerichte landelijke Algemeene Nederlandsche Zuivelbond (FNZ), in het leven geroepen voor de kwaliteitsbewaking bij de boterbereiding.²⁴⁵ Men stelde bijvoorbeeld zuivelconsulenten aan om de boterkwaliteit te bewaken. In 1907 telde heel Gelderland 101 zuivelfabrieken, waarvan het merendeel bestond uit coöperatieve verenigingen.²⁴⁶

In Zevenaar werd de coöperatieve vereniging in 1898 alweer ontbonden en de zuivelfabriek verkocht aan A. Wöhrmann. Deze gebeurtenis wierp waarschijnlijk een tijdelijke schaduw over de onderneming en leidde tot vervoer van melk naar fabrieken elders. Uit de schaarse productiegegevens, zoals hiervoor vermeld, valt

²⁴¹ Pijls, *Gedetailleerde Bodemkartering*, 97.

²⁴² Tinneveld, *Plotselinge activiteiten*, 139-140. De auteur vermeldt de oprichting van Zevenaar pas voor 1895, we weten nu dat dit niet juist was. De Zevenaarse fabriek kwam er door inspanning van een aantal Zevenaarse 'kopstukken' als jhr. O. van Nispen tot Pannerden. In 1930 beschikte men over een stoommachine van 35 pk. en een elektromotor van 20 pk.

²⁴³ Jaarverslagen 'Didamsche Coöperatieve Roomboterfabriek' (1891-1941).

²⁴⁴ N.A.W., *Landbouwverslagen*, 1899-1910 en *Gemeenteverslagen 1897 e.v.* De Wehlse stoomzuivelfabriek verwerkte in dat jaar 1.931.916 liter melk waarvan 64.125 kg. boter werd gemaakt.

²⁴⁵ Didam was wel lid, Wehl niet. Dit valt te verklaren uit de lidmaatschapskosten op basis van de geleverde hoeveelheid melk.

²⁴⁶ Van den Burg, *Ontwikkeling der fabriekmatige zuivelbereiding*, bijlage C; De Beukelaer, *Oostgelderse Zuivelindustrie*, 100-120.

in ieder geval af te leiden dat Wöhrmann deze tijdelijke melkmigratie uiteindelijk wist te keren. Deze Duitse ondernemer bezat meerdere *Dampfmolkereien und Käsereien* in onder andere Apeldoorn, Bislich (Duitsland) en Herwen en Aerd. ²⁴⁷ In 1926 kreeg de fabriek in Zevenaar concurrentie van het toch wel kleine zuivelfabriekje van H.M. Brandsma, afkomstig uit Steenwijkerwold. ²⁴⁸ Dit was ook weer niet zo'n bijzondere gebeurtenis.

Elders in de Liemers kwam het meer voor dat boeren, aangestoken door het succes van het ondernemen in coöperatief verband, het Didamse voorbeeld volgden. De gestage toename van het aantal melkkoeien lijkt echter al eerder te zijn begonnen en niet te zijn voortgekomen uit de komst van zuivelfabrieken. De hulp en advies op het terrein van de veeteelt, zoals door de in verschillende Liemerse gemeenten aanwezige 'Onderlinge Veefondsen', zal eveneens hebben gezorgd voor een goede kwaliteitsbewaking van het (melk)vee. Mogelijk dat een beginnende mechanisatie, zoals het gebruik van stoom en moderne bedrijfsvoering (hygiëne) en het succes van de opbrengsten, aanstekelijk werkten op potentiële nieuwe leden. ²⁴⁹ Ook mag niet worden vergeten dat het restproduct dat vrij kwam tijdens het karnen van de melk tot boter, de zogenaamde onder- of karnemelk, werd teruggebracht naar de boeren die dit voedingsproduct gebruikten voor de varkens. De industriële zuivelbereiding was overigens met name belangrijk in de Gelderse Achterhoek. In het zuidelijk riviereengebied waren zeer weinig fabrieken en op de zandgronden ontbraken ze geheel. ²⁵⁰

In het innovatieproces past ook de in 1918 te Zevenaar opgerichte groente- en fruitveiling, waar ditmaal wethouder L.J.M. van Nispen van Sevenaer, samen met de Duivense burgemeester Z.Th.J.F. baron van Dorth tot Medler, de initiatiefnemers waren. Op basis van spaarzame gegevens valt wel iets te zeggen over de omzet van deze veiling, die in 1918 op f 18.000 lag, tien jaar later op f 374.000 en in 1938 op f 324.000. In de tuinbouw nam vooral de teelt onder glas toe, evenals de teelt van fruit. Van het totale oppervlakte aan 'onverwarmde glascultuur', nam de Liemers in 1930 46.712 vierkante meter in beslag; dat was minder dan in het Land van Maas en Waal en de Betuwe. ²⁵¹ Er was een aanvankelijke groei die voorlopig, althans daar leek het op, niet doorzette. Pas in 1946 kwam de omzet boven de één miljoen gulden uit.

Bij twee andere innovaties, de kredietverlening en de toepassing van kunstmest, staan we iets langer stil. ²⁵² Beide gebeurtenissen zijn gestimuleerd door de aanwezigheid van de *Lijmersche Landbouwvereniging* en de organisatie rondom de PGB. In 1889 concludeerde het rapport Sickesz dat het kredietwezen in verge-

²⁴⁷ In de eerste helft van de jaren negentig van de twintigste eeuw is de Zevenaarse zuivelfabriek gesloopt, na een groot aantal jaren niet meer productief te zijn geweest.

²⁴⁸ N.A.Z., *Hinderwetvergunningen* 1926. Deze fabriek bevond zich aan de rijksweg van Zevenaar naar Arnhem. Dezelfde Brandsma was later ook directeur van de zuivelfabriek te Didam.

²⁴⁹ Van der Burg, *a.w.*, 5-13 en Blink, *Veertig jaren Melk-Zuivelindustrie*, 40-46. Voor een uitgebreider overzicht van de fusieproblematiek binnen deze zuivelfabrieken, zie: De Beukelaer, *Nijver*, 369-371.

²⁵⁰ Brusse, *Gelderse Landbouw*, 108.

²⁵¹ *Verslagen en Mededeelingen no.3* (1935), tabel IX.

²⁵² Van Zanden, *Economische ontwikkeling*, 273 e.v.

lijking met het buitenland onvoldoende was, waardoor het boerenbedrijf in een ongunstige toestand verkeerde.²⁵³ Eén van de conclusies hield in dat de boeren op zoek moesten naar financiering voor een grotere marktgerichtheid en een hogere productiviteit. Een zwak punt was dat de kredietmiddelen die werden gebruikt van ... *verschillende aard waren*.

Ook in de Liemers lukte het niet iedere beginnende boer om ... *eene vrouw met eenig kapitaal te huwen*. Soms werd geld geleend van familie, handelaren, of notarissen als men grond wenste te kopen. Hardwerkende en spaarzame knechts of arbeiders namen als derde optie meestal een hypotheek en leenden hiervoor bij notarissen, bankiers of geestelijke stichtingen, tegen een tarief van 2½ à 3%.²⁵⁴ Voorlopig, zo dacht men, hadden ... *landbouwbanken of kredietinstellingen geen levensvatbaarheid*, omdat er een te geringe deelname was en er elders ... *genoeg solide firma's waren*. Roerende goederen werden op krediet verkocht ... *met goede borgstelling; betaaltijd Kerstmis*. Toch waren ... *de tijden van dien aard dat er onder den boerenstand meer geld verloren, dan gewonnen wordt*. In veel rapporten wordt gesproken over het afschaffen van de ruilhandel – hoe gering ook – maar dat ... *het instellen van voorschotbanken tot veler voordeel zal zijn*.²⁵⁵ Vanaf 1866 kon de Liemerse (boeren)bevolking terecht bij de *Geldersche Credietvereeniging* te Arnhem, die in 1874 een filiaal opende in Doetinchem.²⁵⁶ Vanaf 1881 opende de Rijkspostspaarbank diverse nevenvestigingen en bood de mogelijkheid om het spaargeld in bewaring te geven. Krediet werd voorlopig nauwelijks verstrekt.²⁵⁷

In 1897 kwam vanuit het gedachtegoed van de Duitser Raiffeisen en door bemiddeling van de Provinciale Gelderse Boerenbond, in Didam de 'Coöperatieve Boerenleenbank' van de grond, een jaar later gevolgd door twee banken in andere Liemerse gemeenten, Gendringen en Angerlo (zie ook hierna).²⁵⁸ Het aantal leden in Didam nam tussen 1900 en 1940 toe met bijna 360. Deze landbouwkredietbanken zouden aan het einde van de negentiende eeuw, samen met de boerenleenban-

²⁵³ *Rapporten over den toestand van den Landbouw 1886 en 1896* met name de hierbij verschenen bijlagen. Wehl (1915-1926) Gendringen (1929-1936) en Bergh (1926-1961) kenden gemeentelijke spaarbanken. Sommige werden – wegens 'gelegenheid tot sparen elders' – na ettelijke jaren opgeheven. Ulft (gemeente Gendringen) kende ook nog een 'Spaarbank van de Werkliedenvereniging' (1931-1935).

²⁵⁴ Als voorbeeld kan worden verwezen naar het *Weezenfonds* en de *Pelgromstichting* in Zevenaar of het *Albertusgasthuis* te Didam als *stichtingen van weldadigheid*. Hier viel uit af te leiden dat de lokale bevolking geregeld aanklopte om geld te lenen, wat ook zo bleef na de komst van de boerenleenbanken; R.A.G., *Notariële Archieven*, inv.nrs. 5304-5344, vooral de Pelgromstichting verstrekte *noodlijdenden* hulp; Brugmans, *a.w.*, 266 en 396-397.

²⁵⁵ *Rapport over den Landbouw a.w.*, 1886, dl. I, 5-6 en dl. IV, 123.

²⁵⁶ Brugmans, *Paardenkracht en Mensenmacht*, 266.

²⁵⁷ Griffiths, *Economische ontwikkeling*, 147-166; Wilterdink, *a.w.*, 87 e.v. Volgens de auteur nam Gelderland eind 19e eeuw een gunstige positie in waar het ging om welstand, doordat vermogende lieden zich hier vestigden (betere infrastructuur); Hulshof, *a.w.* 319. In Didam bedroeg het aantal leden bij de Rijkspostspaarbank in 1900 65, in 1952 491. Zij hadden er onder andere voor gezorgd dat de totale geldomzet was toegenomen van f 356.583 tot f 28.876.000,-. Wilterdink, *Vermogensverhoudingen*, 88. Volgens de auteur was met name in de steden de groep van kleine spaarders enorm gegroeid door een verbetering van het materiële levenspeil. In Zevenaar werd van 1903 t/m 1908 resp. f 71.291, f 65.784, f 73.819, f 78.969, f 75.376 en f 65.042 ingelegd.

²⁵⁸ Van Zanden en Van Riel, *Nederland 1780-1914*, 372-377 en Van Zanden, *Economische ontwikkeling*, 279. In 1896 werd in Lonneker de eerste opgericht.

ken te Berken, Uithoorn en Wognum, de basis vormen voor de in Utrecht gevestigde Centrale Raiffeisenbank. Hierna verliep de verspreiding van de oprichting van dergelijke banken in de hier onderzochte regio snel. Aan het begin van de twintigste eeuw volgden Duiven en Zevenaar (1900), Wehl (1902) en Westervoort (1908). In Zevenaar waren de wethouders O.C.J.C.L.M. van Nispen tot Pannerden en L.F.C.H.M. ridder de van der Schueren, de initiatiefnemers tot oprichting van de coöperatieve boerenleenbank.

Van de elf kredietcoöperaties in Gelderland, stonden er dus zeven in de Liemers.²⁵⁹ In het verstrekken van landbouwkrediet, essentieel voor boeren om tot innovatie over te kunnen gaan, was de oprichting van dergelijke leenbanken in de Liemers vroeg te noemen, maar noodzakelijk. De aankoop van speciaal veevoer (lijnkoeken, raapkoeken en dergelijke), kunstmest en vee leidde tot een grotere behoefte aan geld of krediet.²⁶⁰

De initiatieven om tot plaatselijke aankoopverenigingen over te gaan, geschiedde meestal onder invloed van de al eerder genoemde *Lijmerse Landbouwvereniging* en de *Katholieke Boerenbond*. In Zevenaar werd door de *Afdeeling Lijmers ... een trieur voor rekening van de afdeling aangekocht en ter beschikking van de leden gesteld*, soms werd genoteerd dat er een ... *wagon lijn- of raapkoeken was aangekocht* of dat er maïs was ingekocht. Maar er is ook gewezen op het 'marktfalen', waardoor nu de tussenhandel kon worden uitgeschakeld en de voordelen direct werden doorgegeven aan de boeren. Het was een duidelijk succes voor het kleinschalig gezinsbedrijf om van de voordelen van grootschalige aankoop van diverse producten, zoals veevoer en kunstmest te profiteren.²⁶¹

In Wehl was de coöperatieve eierkoopvereniging, zoals al eerder beschreven, rond de eeuwwisseling actief met de uitvoer van eieren naar Duitsland. Dit resulteerde in de oprichting van een plaatselijke coöperatie in 1905. In Didam werd naar het voorbeeld van de boerencoöperatie in Wehl, de coöperatieve verbruikersvereniging 'De Vruchtboom' opgericht, met als kernactiviteiten ... *de handel in landbouwproducten en de gezamenlijke aankoop van veevoer*.²⁶² Voor zover we hebben kunnen nagaan heeft zich op het terrein van de protestants-christelijke boerenorganisatie alléén in Westervoort, gedurende de beginjaren van de *Christelijke Boeren- en Tuindersbond*, een CBTB-aankoopcoöperatie opgehouden.²⁶³ In Ulft (gemeente Gendringen) kende men vanaf 1898 een coöperatieve winkelniering 'Eigen Hulp'.

Een hiervoor al kort geschetste vernieuwing op landbouwkundig terrein was de introductie en toepassing van kunstmest. Het gemiddelde kunstmestgebruik in Gelderland, de Graafschap en de Liemers lag, met een verbruik van ongeveer 65 kg. per hectare, aan de hoge kant, zeker als dit wordt vergeleken met het verbruik in de meeste zandgebieden dat niet hoger was dan 15 tot 40 kg.²⁶⁴ Dat de Liemers

259 Blink, *Geschiedenis*, 352.

260 *Landbouwrapporten*, Zevenaar (1890), Bergh, Didam, Herwen en Aerdt en Gendringen (1896).

261 Van Zanden en Van Riel, *Nederland 1780-1914*, 367-368.

262 N.A.Z., N.A.W., en N.A.D., *Landbouwverslagen*, div. jaren.

263 Van der Woude, *Op goede gronden*, 109-110.

264 Van Zanden, *Economische ontwikkeling*, 258-261.

een hoger verbruik kende zal vermoedelijk niet hebben samengehangen met de aanwezigheid van meerdere 'kleigemeenten' in deze regio. Van Zanden geeft al aan dat het kunstmestgebruik in de rivierkleigebieden juist relatief laag lag. Voor de Liemers moeten we dit hoge verbruik op het conto van een streven naar vergroting van de productie schrijven en een verdergaande intensivering van het bedrijf. Ook zal de aankoop en verwerking van kunstmest zijn gestimuleerd door de eerder beschreven ontwikkeling op coöperatief terrein. Uit de gemeente Zevenaar kwam in 1894 een van de éérste meldingen in de Liemers over de aanschaf van '2000 balen kunstmest', een opmerking die vanaf dat jaar geregeld in de Landbouwverslagen is terug te vinden. In Gendringen werd in 1896 een ... *kunstmeststrooier, waar zeer gebruik van wordt gemaakt*, aangeschaft.²⁶⁵ Het aantal deelnemers aan een gezamenlijke kunstmestinkoop te Angerlo bleef rond 1900 echter op 12 steken. Per deelnemer werd gemiddeld 775 kg. kunstmest ingekocht. Vermoedelijk beschouwden de boeren natuurlijke mest voorlopig nog als een goed alternatief want verscheidene malen werd in de Landbouwverslagen van Angerlo opgemerkt ... *de bemesting geschiedt bijna uitsluitend met stalmest*.²⁶⁶

Verder was er een beginnende mechanisatie aan het einde van de negentiende eeuw. Van Zanden noemt de in Zevenaar aanwezige zeven 'Arend'-ploegen rond 1885 een opmerkelijk novum. Deze werktuigen hebben bijgedragen aan een verhoging van de productiviteit. De gemeente Zevenaar had in de Liemers de primeur.²⁶⁷ Aan het einde van de negentiende eeuw werd hier tevens melding gemaakt van vier rijenzaaimachines, drie grasmaaimachines, vier paardenhooiharken, twintig dorswerktuigen (paardentractie), vier handdorswerktuigen en twee trieurs of sorteerders. Met name de rijenzaaimachine, die landelijk nog niet eens zo heel lang werd gebruikt, was een belangrijke stap voorwaarts richting productieverhoging. Door machinaal te gaan zaaien werd niet alleen zaaizaad bespaard en arbeidsloon, maar stond het gewas ook in een veel rechtere lijn op het land, waardoor veel eenvoudiger onkruid kon worden verwijderd. In 1885 telde geheel Gelderland 94 rijenzaaimachines (4%), terwijl er in Nederland 2229 operationeel waren.²⁶⁸

In Didam beschikten de landbouwers in 1890 over drie paardenhooiharken en negentien dorswerktuigen (paardentractie) voor gezamenlijk gebruik. Vanaf het begin van de twintigste eeuw werd regelmatig melding gemaakt van ... *moderne kunstmeststrooiers*. In Wehl beschikte men rond 1900 over twee kunstmeststrooiers, één schoffelploeg, twee grasmaaimachines, één hooischudder, drie paardenhooiharken en 23 dorswerktuigen (paardentractie). Dit beeld troffen we ook aan in Angerlo, waar de boeren naast vier grasmaaimachines in 1895, negen paardenhooiharken en negentien dorswerktuigen bezaten. Vijf jaar later was het aantal paardenhooiharken met vijf stuks gestegen en het aantal dorswerktuigen met zeven en had men één sproeimachine voor 'Bouillie Bordelaise', een insecticide, voor gezamenlijk gebruik aangeschaft. In 1889 beschikte Huis Bergh over

265 N.A.G., *Gemeenteverslag*, 1896.

266 N.A.A., *Landbouwverslagen*, 1898 en 1900.

267 Van Zanden, *Economische ontwikkeling*, 195.

268 Van der Poel, *Landbouwmechanisatie*, 151.

een stoomdorsmachine. Wat later, vanaf het tweede decennium van de twintigste eeuw, kreeg Gendringen de beschikking over een stoomdorserij met de toepasselijke naam 'De Eendracht'. De landelijke mechanisatie door landbouwwerktuigen, vergeleken met omringende landen, verliep overigens langzaam en hing onder andere samen met de structuur van het bedrijf, zoals de grootte, de relatief lage lonen en de hoge kapitaalsinvesteringen.²⁶⁹

In de gehele regio was men inmiddels wel overgegaan tot het gebruik van de lichtere 'Sacks' ploeg. De provincie Gelderland telde toen al behoorlijk wat landbouwwerktuigen, maar slechts vier stoomdorsmachines van de 266 in Nederland. Vergeleken met andere provincies en regio's in Noord- en Zuid-Holland, Zeeland en Groningen stak dit Gelderse beeld schril af.²⁷⁰ In de regio Liemers ontbrak de stoommachine volledig.²⁷¹ Deze innovatie brak pas door in de zuivelverwerking. Uiteraard moest de landbouwer éérst overtuigd zijn van het nut van zo'n vernieuwing, waarna een dergelijke acceptatie nauwelijks op weerstand stuitte.²⁷²

5.13 Verzuilde landbouworganisaties

5.13.1 *De Gelderse Maatschappij van Landbouw 'afdeling De Liemers'*

In het proces van economische modernisering wil ik tot slot de plattelandsorganisaties aan een nader onderzoek onderwerpen. Heeft het feit dat deze boerenbonden uiteindelijk verzuild katholiek werden ook hier de modernisering tegengehouden of ging het hier anders? De samenwerkingsgedachte was voor de Liemerse boer al in gang gezet met de komst van één van de 48 Gelderse onderafdelingen van de liberale *Geldersche Maatschappij van Landbouw* (GMvL) opgericht in 1846, hetzelfde jaar dat ook de Liemers een *Lijmerse Landbouwvereniging* kreeg. Baron J.A. van Hardenbroek was enige tijd voorzitter van de afdeling 'De Liemers', maar ruimde al spoedig het veld voor de Zevenaarse jonker Rafaël van Nispen, die vele jaren voorzitter zou blijven, om te worden opgevolgd door de Arnhemse baron W. von Pallandt. De bestuursleden waren in hoofdzaak grote Liemerse boeren.²⁷³ In het oprichtingsjaar werd besloten ... *de belangen van praktischen landbouwnijverheid en veeteelt te bevorderen [...] door het aanschaffen van edele fokdieren en verbeterde werktuigen.*

²⁶⁹ Van Hooff, *In het Rijk*, 228.

²⁷⁰ Van der Poel, *Landbouwmechanisatie*, 151.

²⁷¹ *LEI-rapport no.160*, 122. In 1960 telde de Liemers per 100 landbouwbedrijven 73 landbouwtrekkers en 41 melkmachines, tegenover respectievelijk 42 trekkers en 43 melkmachines in het Oude-IJsselgebied. Voor Gelderland lag dit op respectievelijk 48 en 38.

²⁷² Roessingh, *Statistieke Beschrijvingen*, 73.

²⁷³ R.A.G., *Archief Geldersche*. Voor de eerste tien jaar waren dit achtereenvolgens: baron F.A.J.M. van Voorst tot Voorst (Didam), C. Peters (Lobith, gemeente Herwen en Aerd), C. Peelen van den Steenheuvel en C.R. Nass (Duiven), J.S. Peters en (?) van de Wall (Westervoort), H.R. Peters (Pannerden), C. Koch, B. Hopma, G. Gerritsen en Th. van de Sandt (Zevenaar), H.H. Peters (Herwen en Aerd) en H. van der Loo (Spijk, gemeente Herwen en Aerd); Karel, *De Geldersche Maatschappij in de periode 1845-1920*, 71-75.

In de notulen wordt vooral melding gemaakt van de aanwezigheid van de leden en het gekrakeel over de jaarlijkse contributie. In 1868 werden inderdaad stierkalveren uit Engeland gehaald maar bij dit ene wapenfeit zou het blijven want in 1869 dreigde een breuk met de Zevenaarse afdeling, vanwege de slecht bezochte vergaderingen. De 27 leden stapten op en vroegen zich vertwijfeld af wie nu deze gemeente moest vertegenwoordigen? Toen men in 1876 en in 1886 voor de laatste twee keren bijeen kwam, werden de boeken voor jaren gesloten. Bij zo'n slapende organisatie liep het ledental natuurlijk snel terug.²⁷⁴ Deze ontwikkeling was geen puur Liemerse aangelegenheid, ook de moeder-organisatie sukkelde nog een tijdje voort, om in 1889 een dieptepunt te bereiken.²⁷⁵ Omdat alleen grote boeren hier lid van waren schoot dat in het verkeerde keelgat bij de kleine – katholieke – boeren, die in de Liemers immers in de meerderheid waren.

Ridder de van der Schueren, toen nog dijkgraaf van de Liemers, was in 1887 tot voorzitter gekozen van de liberale afdeling *Lijmers*. Vanaf deze tijd maar vermoedelijk al eerder, zal hij plannen hebben gesmeed gebaseerd op die van de Deutsche Bauernvereine, om een geheel andere landbouworganisatie in het leven te roepen. Hoogstwaarschijnlijk miste hij in deze eerste organisatie het confessionalisme en de nodige daadkracht, want volgens hem ... *bleef de boer teveel aan zichzelf overgelaten, onmachtig als hij is om zich dáár te doen gelden*.²⁷⁶ In 1895 plaatste ridder De van der Schueren, samen met de vermogende boer J.L. Pauwen uit Panterden en Th. Pruis uit Oud-Zevenaar, een advertentie in diverse dag- en weekbladen, met als strekking te komen tot een nieuwe boerenorganisatie.²⁷⁷ Pauwen scheen daarbij onder de indruk te zijn geraakt van de uitlatingen van de publicist Van Dam die twee jaar eerder had opgemerkt dat hij het liefst zag dat ... *de belangen van de kleinen en zwakken moeten de belangen der groten en sterken worden; één voor allen en allen voor één*.²⁷⁸

In 1896 kwam dit trio tot de slotsom dat een christelijke boerenbond veel meer kon betekenen voor de boeren dan de *Geldersche* ooit voor elkaar had gekregen.²⁷⁹ Deze *Nederlandsche Boerenbond* (NBB), met een aantal maanden later de voor Gelderland opgerichte *Provinciale Geldersche Boerenbond* (PGB), was dus een initiatief van een Liemers trio dat voor impulsen zorgde op het terrein van de belangenbehartiging van de land- en tuinbouwer.²⁸⁰ Een tevreden ridder De van der Schueren noteerde enige tijd na de eerste vergadering van de NBB, op 31 januari 1896 ... *zoo is dan de opgeworpen bal aan het rollen*.²⁸¹

274 R.A.G., *Archief Geldersche*, ingekomen stukken Maatschappij van Landbouw, inv.nrs. 12 t/m 14.

275 Karel, *a.w.*, 85. Het ledenaantal van de *Geldersche* was van 3553 leden in 1886 gedaald tot 3304 in 1888. In 1889 kwam daar nog eens een bestuurscrisis bij.

276 Smits, *Boeren met beleid*, 28.

277 Smits, *a.w.*, 22.

278 Van Eck, *a.w.*, 164.

279 Smits, *Boeren met Beleid*, 22-37 en 303-306.

280 Bij het initiatief ter oprichting van de Nederlandse Boeren- en Tuindersbond speelde pater Gerlachus van den Elsen, eveneens een grote rol. In 1898 was hij mede-initiatiefnemer tot oprichting van de Centrale Coöperatieve Boerenleenbank.

281 Smits, *Boeren met beleid*, 22.

Deze Gelderse Boerenbond kwam direct in actie om voor de kleine boeren de coöperatieve samenwerkingsgedachte concreet te maken en richtte zich op de immateriële verheffing en ontwikkeling van de kleine boer op christelijke grondslag. Het eigen bedrijf stelde men minder centraal, terwijl de boer wel een centrale rol kreeg toebedeeld. Als een van de voorbeelden werden veel landbouwbenodigheden centraal ingekocht en verspreid over de diverse regionale onderafdelingen, waaronder 'De Liemers'. Het ging dan om slakkenmeel, guano, chilisalpeter, maïs, lijn- en raapkoeken, kunstmest en steenkool. Daarnaast werd het voor de boeren mogelijk om een paardenverzekering af te sluiten of zich te verzekeren tegen brand.

5.13.2 Van Nederlandse Boeren- en Tuindersbond naar ABTB

De oproep in 1895 kreeg direct respons en was zelfs zó groot dat binnen een jaar na de officiële oprichting in 1896, 19.000 boeren behorend tot 242 lokale boerenbonden, om aansluiting vroegen. Blijkbaar was er een grote behoefte om de doelstelling van de Nederlandse Boeren- en Tuindersbond te ondersteunen. Het uitgangspunt zoals verwoord in de correspondentie van Pauwen aan ridder De van der Schueren met de woorden dat ... *de belangen van den landbouw het meest gebaat zijn bij een krachtigen landbouwersstand*, werkte als een magneet.²⁸² De grootste dissonanten in het toenmalige Nederlandse landbouwbeleid zo meende men, waren het gevoerde beleid van de provinciale landbouwmaatschappijen, zoals de GMvL en dat van het Nederlandsch Landbouw Comité (NLC).

Voor al de provinciale landbouworganisaties werden bestuurd door notabelen en grootgrondbezitters en voorlopig niet door kleine boeren, kenden een niet-confessioneel maar liberaal karakter en maakten zich niet sterk genoeg voor overheidsprotectie.²⁸³ Het interconfessionele beginsel werd met verve verdedigd door de katholieke staatsman H. Schaepman. Hierdoor kon al snel de relatie worden gelegd met de encycliek *Rerum Novarum* uit 1891, die het opnam voor de sociale noden van de (land)arbeiders. Katholieken moesten volgens paus Leo XIII streven naar een maatschappij waarin niet de klassenstrijd domineerde, maar de samenwerking tussen de klassen volgens de christelijke beginselen van recht en rechtvaardigheid.

Hoewel de NBB (en hierna KNBTB) een landelijke ontwikkeling kende, richtten we ons hier op de Liemerse belangen. Dat drie Liemerse pioniers een organisatie in het leven hadden geroepen, die voor belangrijke impulsen zorgde op het terrein van de organisatie, identiteit en belangenbehartiging van de Nederlandse land- en tuinbouwers, was een belangrijke uiting van sociale emancipatie in de katholieke zuil voor deze regio.²⁸⁴

²⁸² R.A.G., *Archieven van de Provinciale Gelderse Boerenbond 1896-1917 en Aartsdiocesane Rooms-Katholieke Boeren- en Tuindersbond, 1917-1940*, inleiding en inv.nrs. 1 en 2. De Provinciale Gelderse Boerenbond werd in hetzelfde jaar (november 1896) door de initiatiefnemers opgericht en sloot zich direct aan bij de NBB, maar bleef een zelfstandige bond; Van Eck, *a.w.*, 164.

²⁸³ Smits, *a.w.*, 23-24.

²⁸⁴ Smits, *a.w.*, 262-266. De eerste jaren was ridder De van der Schueren voorzitter (1896-1911), Pauwen vice-voorzitter (1903-1911) en de Didamse burgemeester B.J. Hulshof secretaris (1896-1999). Met Th. Pruis

Verschillen van mening omtrent het interconfessionele handelen leidden in 1917 alweer tot een splitsing tussen de katholieke en protestantse organisaties. De laatste vreesde een overheersing van katholieke zijde. Op uitdrukkelijke wens van de Utrechtse aartsbisschop Van de Wetering, zag in datzelfde jaar te Arnhem de Rooms-Katholieke Nederlandsche Boeren- en Tuinders bond, later herdoopt tot Katholieke Nederlandse Boeren- en Tuindersbond het levenslicht (KNBTB), met voor Gelderland de Aartsdiocesane rooms-katholieke Boeren- en Tuindersbond (ABTB). De scheiding was definitief. Van de Liemerse katholieken sloot zich direct 50% aan bij deze ABTB.²⁸⁵ Deze katholieke standsorganisatie stelde zich op het standpunt dat de staat slechts aanvullend diende te werken, een beleidslijn die ook was terug te zien in de hiervoor beschreven gemeentepolitiek en koerste aan op een publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie, terwijl de NBB juist een grotere aandacht van de overheid wenste.²⁸⁶ De Gelderse koesterde daarentegen meer het liberale gedachtegoed.²⁸⁷

Met in de voorste geleerden Liemerse notabelen, ging vooral de aandacht uit naar het landbouwonderwijs (zie hierna) de onderlinge verzekeringen en de contacten met de media.²⁸⁸ Het ledentotaal van de ABTB groeide van 1 januari 1918 van 7469 met 65 afdelingen, naar 14.124 met 137 afdelingen op 31 december van datzelfde jaar, een groei van bijna 100%. In Gelderland waren nu (1920) 87 afdelingen met 8951 leden, waarvan de Liemers er 15 kende met 1826 leden. De meeste aanhang was terug te vinden in Didam en Wehl (zie bijlage W).²⁸⁹

Binnen deze landbouworganisatie heeft het katholicisme een doorslaggevende en bepalende rol gehad. Vermoedelijk heeft de bemoeienis, van de op de achtergrond immer aanwezige geestelijke adviseurs, niet eens zo'n slechte invloed gehad. De initiatieven op coöperatief terrein, verzekeringen en landbouwkrediet mogen op het conto van deze organisatie worden geschreven. Deze ideeën, afkomstig van de Liemerse initiatiefnemers, werkten door in de voortzetting van de katholieke ABTB. Het belang van deze organisatie laat zich in ieder geval duidelijk aflezen uit de enorme verbreiding van (onder)-afdelingen en specialisaties in het belang van – niet alleen – de Nederlandse, maar ook Liemerse landbouwers. Vanaf het begin van de twintigste eeuw werd actief omgezien naar de aanschaf van twee zaaimachines en in de jaren dertig werd veel aandacht besteed aan de crisissi-

waren het Liemerse notabelen. Voor de Provinciale Gelderse Boerenbond (1896-1917) was ridder De van der Schueren voorzitter (1896-1917) en Hulshof secretaris van 1896-1899.

²⁸⁵ Met de 'Protestants-Christelijke Boerenbond' (PCB), telde men er nu dus drie.

²⁸⁶ Smits, *a.w.*, 33 en Boshouwers, *Vijftig jaar ABTB*, 30-35 en 48-51.

²⁸⁷ Siemes, *Respect en waardering*, 22-23.

²⁸⁸ L.F.J.M. baron van Voorst tot Voorst was voorzitter van 1917-1939 en woonde in de gemeente Herwen en Aerd, J.L. Pauwen (Pannerden) was lid van het dagelijks bestuur, zo ook J.L. Wessels (gemeente Gendringen), ridder De van der Schueren (tot 1918), Th. Peters (Lobith, gemeente Herwen en Aerd) en R.J. Fierkens uit Didam. Als geestelijk adviseur trad H. van der Waarden (Herwen) op tot 1946 en hierna de Nieuw-Wehlse (gemeente Wehl) boerenzoon, mgr. Th. Hendriksen. Andere bekenden waren: H.H. Peters (Lobith), H. Verhey, H. Thomassen en (?) Slits (Didam) en E. Bergervoet (Babberich, gemeente Zevenaar).

²⁸⁹ R.A.G., *Inventaris r.k. ABTB*, inv.nrs., 133-137, 142, 173-174, 244, 415 en 425; Boshouwers, *Vijftig Jaar ABTB*, 30-35 en 48-51; De Ruyter, *De Aartsdiocesane r.k. Boeren enz.*, 537-539.

tuatie in de landbouw.²⁹⁰ De algemene landbouwkundige beschrijvingen die toen werden genotuleerd, richtten zich op de wisselingen van het gewas, de regeringsmaatregelen, zoals de steunmaatregelen voor de boeren, en de verbetering van de varkensstapel. Deze, later katholieke, organisaties speelden een grote rol in de landbouweconomische ontwikkeling van de regio.

5.14 De Actie-Bouwman

Zoals we hiervoor al schreven, zijn de belangen van de vele kleine boeren, waarvan velen het boerenbedrijf combineerden met een bestaan als (fabrieks)arbeider, er de oorzaak van geweest dat in de jaren 1930 zich een nieuwe landbouworganisatie manifesteerde, onder invloed van de hiervoor gerealiseerde landelijke landbouwpolitieke beweging 'De Plattelandersbond'. In de Liemers kwam een kleine groep katholieke boeren onder de invloed van de uit het Gelderse Puiflijk (gemeente Druten) afkomstige bomenkweker Alphons Bouwman, die in 1934 zijn actie begon. Hij verzette zich fel tegen de leiders van de katholieke landbouworganisaties (vaak de grote boeren) en tegen de productiebeperkende maatregelen voortkomend uit de landbouwcrisiswet. Hij kreeg met name grote aanhang in het overwegend katholieke Land van Maas en Waal. Tijdens de laatste Tweede Kamerverkiezing voor de Tweede Wereldoorlog, ondernam hij zelfs een poging om een kamerzetel in de wacht te slepen.²⁹¹ Er kwam tegendruk uit kringen rond de r.k. Staatspartij (R.K.S.P.) met slogans als ... *met God alleen in het stembokje* en ... *een stem op Bouwman is een zondige daad*. De r.k. Staatspartij raakte echter een zetel kwijt aan Bouwman c.s. Maar voor de jaren hierna leek het erop dat het doel, het onder de aandacht brengen van de kleine boerenproblematiek, minder weerklank vond tot opluchting van de standsorganisaties die vreesden voor hun aanhang.

In de gemeente Pannerden woonde Bouwmans spreekbuis voor deze regio, P.J. (Peterbaas) Wigman.²⁹² De verkiezingsuitslag voor de Provinciale Staten, twee jaar later, toont aan dat de Lijst Bouwman in Pannerden 234 stemmen (10%) kreeg. De uitslag toont aan dat het verval was ingezet, want vergeleken met de Tweede Kamerverkiezing van 1937, was de aanhang met maar liefst 20% teruggelopen. Toch nam de partij na de r.k. Staatspartij een tweede plaats in in deze Liemerse gemeente. De katholieke Staatspartij kreeg het merendeel van de 2306 uitgebrachte stemmen, namelijk 1558 of 68%. In Angerlo bleef de partij Bouwman op een schamele 2,6% steken, terwijl in Didam een krappe 7% werd gehaald.

²⁹⁰ R.A.G., *Inventaris archief van de Stichting Crisissteun Landbouw Gelderland, Algemene corresp.* Als doelstelling kende men de instandhouding van de Gelderse land- en tuinbouw, het lijkt er op dat het hierbij bleef.

²⁹¹ Schippers, *Zwart en nationaal Front*, 110 en *De Tijd*, 20 juli 1977. In de Liemers kreeg de 'lijst Bouwman' bij de verkiezingen van 1937, het volgende percentage aan stemmen: Didam 17%, Duiven 21%, Bergh, 12%, Lobith, 15%, Pannerden 30%, Wehl 20%, Westervoort, 11% en Zevenaar 23%.

²⁹² Janssen, *Oorlog over het Gelders Eiland*, 8-9.

Dat Bouwman zich keerde tegen de boerenbonden, de r.k. Staatspartij en het episcopaat leidde bij zijn aanhang op den duur tot anticlericalisme en zelfs banden met het foute Zwart Front van Arnold Meijer en de NSB van Anton Mussert.²⁹³ Vlak voor de Tweede Wereldoorlog kwam Bouwman, nu als lijsttrekker van de Christelijke Organisatie van Kleine Zelfstandige Boeren, Tuinders en Middenstanders (COKZ), in dit rechtse vaarwater terecht en veroverde hij op basis van 6300 stemmen (1,48%) een zetel in de Provinciale Staten van Gelderland. Een doorbraak zat er echter niet in, ook niet in andere Liemerse gemeenten.

De Actie Bouwman had verdragende gevolgen. Dit uitte zich na 1945 toen men in opstand kwam tegen de sanering van de vele kleine 'gemengde' boerenbedrijven, die juist erg afhankelijk waren van de wereldmarkt.²⁹⁴ In 1946 kwam het tot een zogenaamde *Vrije-Boeren-actie* en werd *De Landelijke Vereniging voor Bedrijfsvrijheid in de Landbouw* opgericht met als voorzitter H. Koekoek. Eind jaren zestig trok Koekoek met zijn Boerenpartij nog bijna net zoveel stemmen als voorheen Bouwman. In de Liemers waren de overeenkomstige percentages wel erg frappant.²⁹⁵ De balans opmakend kan echter worden geconstateerd dat deze reactie onder de kleine boeren, om zich van de bestaande katholieke organisaties af te keren omdat die te weinig voor hun deden, de tendens tot ontzuiling al enigszins richting gaf. De standsorganisaties waren dus niet zo heilig. Maar oproer of fel protest lag niet direct in de aard van de Liemerse bevolking.

5.15 Balans

Tot aan de jaren tachtig van de negentiende eeuw liep de Liemerse landbouw ongeveer 'in de pas' met die in het Gelders rivierengebied. De boeren werden meer geremd in hun ontwikkelingsmogelijkheden, door de te hoge waterstanden en de bodemgesteldheid van het gebied, dan door behoudzucht.²⁹⁶ Met de bouw van twee stoomgemalen, waarvoor de aanzet werd gegeven door de vanuit Doesburg opererende *Nederlandse Maatschappij ter Bevordering van Nijverheid* in 1869, kwam hier een eind aan. Het duurde bijna 15 jaar voordat dit initiatief werd gerealiseerd, terwijl het initiatief niet door de boeren zelf werd genomen.

Binnen de hier onderzochte periode zijn een aantal fasen te onderscheiden. De *eerste fase*, die tot ongeveer 1880 liep, werd gekenmerkt door een aanvankelijke groei, maar kampte ook met een forse overlast en diverse plagen, alsmede de naweeën van de post-Napoleontische depressie. De regio volgde de landbouwkun-

²⁹³ Van Eck, *Van stands- naar belangenorganisatie*, 177-179. Bouwman flirtte steeds openlijker met de NSB en zat daarom na de oorlog enige tijd gevangen. Meijers Zwart Front vond met name aanhang in katholieke kring. In de Liemers lijkt de NSB-aanhang niet groot te zijn geweest. In Didam kreeg deze partij bij de verkiezingen voor de Provinciale Staten in 1939 een kleine 3%.

²⁹⁴ Van Eck, *a.w.*, 168.

²⁹⁵ *De Tijd*, 15 juli 1977. De 'Actie Bouwman' leverde in Bergh 1937 12% van de stemmen op, in Didam 17% en in Wehl 20%. In 1967 kreeg de Boerenpartij, in Bergh, 12,1%, Didam 17,3% en Wehl, 19,1% bijna identieke percentages.

²⁹⁶ Brusse, *Gelderse Landbouw*, 118.

dige ontwikkelingen elders in het rivierengebied behoorlijk. Naast de al beschreven verbouw van klaver, die in deze regio overigens nauwelijks werd gebruikt voor een betere bemesting van de bodem, maar in hoofdzaak voor de zaadwinning, kwam ook de tabaksbouw in deze periode nog voor. Deze laatste arbeidsintensieve verbouw leende zich bij uitstek op de kleine gezinsbedrijven, die weer meer voorkwamen in de Liemerse 'zandgemeenten'.

De *tweede fase* omvatte de periode van de agrarische crisis aan het einde van de negentiende eeuw tot aan de Eerste Wereldoorlog. Toen omstreeks 1880 deze crisis uitbrak, zorgde deze voor een veranderende bedrijfsvoering. Maar eigenlijk was die daarvoor al merkbaar. De Liemerse boer wachtte niet af, maar speelde in op de veranderingen in de agrarische structuur (rationalisatie), waarbij de gemeenten in de Liemers behorend tot het 'kleigebied' en die behorende tot het 'zandgebied' gelijktijdig op deze ontwikkelingen anticipeerden. Het kleine gemengde bedrijf kreeg langzamerhand de overhand, terwijl tegelijkertijd van een verschuiving van akkerbouw naar veeteelt sprake was. Deze verandering van bedrijfsstijl speelde zich in hoofdzaak af op het kleine gezinsbedrijf.

Deze ontwikkeling stond niet op zichzelf maar bereidde ook in deze regio de enorme sprong voorwaarts voor, die de agrarische sector beleefde in de jaren 1895-1914. In deze regio maakte de komst van coöperaties, het gebruik van kunstmest, speciaal veevoer en de eerste vormen van de mechanisatie, deel uit van het veranderingsproces dat uiteindelijk zorgde voor meer opbrengst en een toenemende verschuiving van akkerbouw naar veeteelt, waardoor het 'etage-bedrijf' sterk naar voren kwam. In het verlengde hiervan verzeen in de Liemers de eerste zuivelfabrieken gestoeld op de coöperatieve gedachte, die vooral onder de kleine boeren aanhang had. Dit leidde niet tot grootschalige export van Liemerse (zuivel) producten naar de omliggende steden (op enkele melkleveranties na) of het buitenland, voorlopig was de productie bestemd voor regionaal gebruik. Deze coöperatieve samenwerkingsgedachte manifesteerde zich ook bij banken, terwijl de boeren zich organiseerden rondom de (katholieke) landbouworganisaties die in de Liemers in deze periode steeds invloedrijker werden. De verdergaande intensivering van het Liemerse boerenbedrijf is ook op gang gekomen met de introductie van kunstmest, waarbij tegelijkertijd het laatste restant woeste grond werd ontgonnen.²⁹⁷

Inspelend op de toenemende vraag naar landbouwproducten werd, onder andere de eierenproductie en de export van varkensvlees van betekenis, door de toegenomen export naar Duitse industriegebieden en naar Engeland vóór 1914. De akkerbouw kwam zodoende meer en meer in dienst te staan van de veehouderij. De verbouw van tarwe nam af, maar de hoeveelheid rogge en aardappelen nam toe en diende meer en meer voor vervoeding aan de veestapel, zoals voor de varkens. Naast een vermeerdering van de rundveestapel (vetweiderij) en een toename van

²⁹⁷ Driessen, R., *Bossen en boseigendom in Didam*, 9-6 en Thissen, *Heideontginningen*, 289. De heidevelden in de gemeente Didam vormden het laatste stuk woeste grond in de Liemers dat nog ontgonnen kon worden. Dit trok veel 'minvermogens' aan, waardoor 'huttenkolonies' ontstonden.

het aantal melkkoeien, door de opkomst van de fabrieksmatige zuivelbereiding, nam ook de varkens- en pluimveestapel toe. De groei van de varkenssector (exportslachterijen vanaf 1910) moeten we toeschrijven aan de aanleg van een spoorlijn en de exportmogelijkheid via Rotterdam naar Engeland. De toenemende vraag uit het buitenland speelde hier uiteraard een grote rol in. Vele fabrieksarbeiders bezaten één of meer varkens. Zowel de opfok, de bemesting en de slacht bleven in één hand.

In de periode na de Eerste Wereldoorlog, zien we het areaal bouwland verder verminderen ten gunste van de veeteelt. Toch bleven de boerenbedrijven over het algemeen kleinschalige familiebedrijven. Het grote pluspunt van deze gemengde bedrijven of etage-bedrijven zat in de meerwaarde die men haalde uit een steeds intensievere bedrijfsvoering. De toename van dit soort bedrijven begon al aan het einde van de negentiende eeuw, toen veel boeren grond verwierven uit het grootgrondbezit en soms van pachter eigenaar werden. In dit proces van verschuivende bezitsverhoudingen manifesteerden Gendringen, Bergh en Didam zich het sterkst, maar het was een trend die in andere gemeenten voorlopig niet werd gevolgd.

De *derde fase* voltrok zich na de Eerste Wereldoorlog. Door een verdergaande specialisatie, gewassenverbetering, stimulering van het eigen grondbezit en een sterke verbetering van het (landbouw)onderwijs, kon meer opbrengst worden gerealiseerd en zien we ook een kortstondige bloeiperiode voor de landbouw, zoals een toename van de tuin- en groenteteelt. Veel bedrijfjes waren zich wederom gaan specialiseren, want men moest na de sterke prijsdalingen vanaf het begin van de jaren twintig van de twintigste eeuw wél op zoek naar een antwoord als reactie op de landbouwcrisis die zich steeds nadrukkelijker liet gelden. Vooral het fenomeen van de tuinbouw en groenteteelt zou uitgroeien tot een belangrijke bron van inkomsten voor de kleine boer annex tuinbouwer, waarvoor de komst van een groente- en fruitveiling in Zevenaar (1918), een basis had gelegd. Na de Tweede Wereldoorlog namen de voor de tuinbouw (groenteteelt) bestemde hectaren in Duiven en Zevenaar verder toe. Andere gemeenten als Didam, Pannerden en Herwen en Aerdts volgden deze lijn. Een soortgelijke ontwikkeling kondigde zich eveneens aan in de fruitteelt.

De katholieke boerenorganisaties in de Liemers zorgden nog wel voor een gemeenschappelijke aanpak van een aantal problemen en dit leidde op agrarisch niveau tot een sociale emancipatie voor met name de kleine landbouwer die een opwaartse duw kreeg door de oprichting van de van origine confessionele Nederlandse Boeren- en Tuindersbond door een aantal Liemerse prominenten. Een latere splitsing leidde voor de rooms-katholieke land- en tuinbouwers tot een sterke verzuiling door de oprichting van de ABTB. Op regionaal niveau liet dit zich vertalen in onderafdelingen en een later genomen initiatief zoals de oprichting van een landbouwschool, wat heeft bijgedragen aan de verdere ontwikkeling van de regio. Vooral de kleine boeren, typerend voor de regio, kregen vlak voor de Tweede Wereldoorlog te maken met een niet uit de katholieke standsorganisaties voortgekomen boerenbeweging. Hiervoor verkeerden zij enige tijd in de fuik van een verrechtst boerenklimaat met aan het hoofd A. Bouwman cum suis.

De crisis in de landbouw had niettemin tot gevolg dat ook de Liemerse landbouwbedrijven met negatieve bedrijfswinsten te maken kregen. Toch pakte deze verminderde rentabiliteit minder ernstig uit dan in vergelijkbare regio's elders in het rivierengebied. De saneringsgolf, in gang gezet door de diverse overheidsmaatregelen, die hierna optrad zal een en ander hebben ondervangen. Wat een tweede minder gunstige ontwikkeling voor dit gebied is geweest was de toename van de bedrijfssplitsingen door de bevolkingsgroei waardoor, bij versnippering van het boerenbedrijf, bedrijven kleiner dan een ha. steeds meer voorkwamen.

Concluderend kunnen we besluiten met op te merken dat de Liemerse landbouwer, boerend op een klein gemengd landbouwbedrijf, voldoende flexibiliteit toonde om op de veranderingen in de agrarische structuur in te spelen, ... *de boeren waren, wanneer zij eenmaal eene verbetering voor oogen hadden, volstrekt niet ongenegen om oude gewoonten in de steek te laten en nieuwe wegen in te slaan.*²⁹⁸ Uiteindelijk liepen de landbouwkundige ontwikkelingen helemaal niet uit de pas met of achter bij vergelijkbare regio's en spoorde met de ontwikkeling van de opkomst van het kleine bedrijf. In deze regio was zelfs sprake van pioniersgedrag op het terrein van de institutionele ontwikkelingen. De boeren anticipeerden op de diverse crises en dit leverde soms een positieve bijdrage van nieuwe activiteiten op het gebied van organisatie en productie. De gevoeligheid voor conjuncturele schommelingen nam toe door een verbeterde infrastructuur, wat leidde tot een verdere integratie met de markt. Het antwoord hierop leidde soms tot enige politieke radicalisering bij de kleine boeren, zoals de hier beschreven 'Actie Bouwman', als de veestapel moest worden verkocht of men noodgedwongen moest overgaan tot een nog verdere intensivering die, gelet op de grootte, meestal niet mogelijk was. Maar dat neemt niet weg dat de hier beschreven ontwikkeling van de Liemerse landbouw verwijst naar moderniteit, waardoor in het licht van onze probleemstelling deze regio niet als een op landbouweconomisch terrein achtergebleven gebied moet worden neergezet, maar juist aansluiting zocht en vond bij de innovatieve landbouwkundige ontwikkelingsmogelijkheden. Het hier opgeroepen beeld staat dan ook op gespannen voet met een decennia achtereen verkondigd idee dat deze regio kampte met een zekere achterlijkheid op dit terrein.

5.16 De nijverheid

5.16.1 Inleiding

Nu de landbouwkundige ontwikkeling in de Liemers geen belemmerende factor blijkt te zijn geweest voor het proces van economische modernisering van deze regio, willen we in het tweede deel van dit hoofdstuk nagaan of er zaken zijn geweest die stimulerend of vertragend werkten op het terrein van de nijverheid.

²⁹⁸ *Uitkomsten van het onderzoek naar den toestand van den landbouw in Nederland, K.B. 18 sept. 1886* (1890), Zevenaar, dl. IV, 98 e.v.

Op een aantal incidentele onderzoeken na, is verzuimd expliciet studie te verrichten naar deze economische verschuiving.²⁹⁹ Tot nu toe is de industriële ontwikkeling meestal in kaart gebracht door te wijzen op een breuklijn vóór en ná de Tweede Wereldoorlog. Vermoedelijk verdient dit beeld enige nuancering. Eerst moeten we ons afvragen waarom deze gebeurtenissen voor de Liemers juist zó verliepen. Daarna kunnen we op zoek gaan naar de oorzaken. Als mogelijke indicatie maken we gebruik van het tijdstip waarop de mechanisatie werd ingevoerd, die een belangrijke schakel vormde in het transformatieproces naar economische moderniteit.³⁰⁰

5.17 Nijver in de Liemers

5.17.1 Voorgeschiedenis

Zoals we al constateerden in hoofdstuk I is de regio Liemers, vanaf het begin van de negentiende eeuw, neergezet als een agrarisch-ambachtelijke regio met nauwelijks enige dynamiek op het terrein van de landbouw en nijverheid. Enige uitspraken die aan het begin van de negentiende eeuw vanuit diverse gemeenten dit beeld bevestigen zijn: ... *de buitenlandse handel is hier [Gendringen] geheel onbekent en koopmansgestigten en associatieën nog ook banken [...] hier niet zijnde* en sprake was van huisnijverheid (spinnen van vlas) van het *gansche huisgezin*.³⁰¹ Vanuit 's-Heerenberg kwamen berichten: ... *er zijn geen wederkeerige handelsbetrekkingen [...] met de ooverige deelen des rijks, enkel van de inlandse tabak*. In het 'Ambt Lijmers' kende men ... *geen fabrikken en manufacturen [...] de handel beperkt zich enkel daarop dat het provenu van den landbouw op den markt te Arnhem gebragt en aldaar verkogt word*. Zevenaar bezat ... *twee maagere vee-markten jaarlijks*.³⁰² In Herwen en Aerdt, Pannerden en Didam leek het er op dat de gemeentebesturen een gezamenlijk standpunt hadden ingenomen: ... *Tot bevordering van het vertier, zoo in granen als in vhee, mitsgaders verdere takken van welvaart [...] te bevorderen door eene generale bezanding der binnenwegen wierde tot stand gebragt alsmede omdat het grootste gedeelte in den winter genoegzaam onbruikbaar is*.³⁰³

In dit bij uitstek agrarisch gebied kende men in de eerste helft van de negentiende eeuw baksteenindustrie en in Gendringen een ontluikende gietijzerindustrie. Bij de baksteenfabricage zien we de grondbezittende elite terug. Met name kleipercelen waren gewild en brachten veel op. De combinatie van steenfabricage en landbouwbedrijf was misschien wel nergens zo duidelijk te zien als hier ... *land*

²⁹⁹ Beukelaer, *Nijver in het Groen*, a.w. De auteur geeft voor Oost-Gelderland informatie over afzonderlijke gemeenten.

³⁰⁰ Lintsen, *Registers voor het Stoomwezen*, 5-19 en Van Zanden en Van Riel, *Nederland 1780-1914*, 387, tabel 8.11.

³⁰¹ *Statistieke Beschrijvingen Gelderland*, 1808 en 1826.

³⁰² Aan het einde van de negentiende eeuw was dit opgelopen tot zeven markten per jaar.

³⁰³ Keijmel, *Statistieke beschrijvingen*, (dl. I), 128-147, 204-211, 212, (dl. II) 217-225, 269-280.

om klei te steken en een droogschuur, in slappe tijden desnoods weer een landbouwbedrijf.³⁰⁴ Soms stak men geld in florerende bedrijven. In het provinciale verslag over 1816 is te lezen dat de steenbakkerijen – getalsmatig – niet veel voorstelden. In 1826 maakte men nog melding van de steenbakkerijen te Angerlo, Pannerden, Bergh en Gendringen, die samen met 12 overige Gelderse steenbakkerijen werk gaven aan een kleine 700 arbeiders. Voor Bergh en Gendringen werd opgemerkt dat hier alleen voor plaatselijk gebruik werd geproduceerd.³⁰⁵ Voor een overzicht van de toenmalige nijverheid wordt verwezen naar tabel 5.21.

Tabel 5.21 *Nijverheid in de Liemers (1816)*

Gemeente	Soort	Aantal personeelsleden	Bijzonderheden
Angerlo	steenbakkerij	33	sedert 1812 stilgestaan, jaarproductie 80.000 stenen;
Bergh	g.o.	–	–
Didam	bierbrouwerijen (2)	1	in vervallen staat;
	oliemolen	1	niet ongunstig;
Duiven	bierbrouwerij	4	vrij goede staat;
	steenbakkerijen (2)	14	zeer vervallen, door de nieuwe eigenaar in goede staat gebracht;
Gendringen	ijzergieterij	33 á 40	niet meer in de vorigen bloei;
			gebrek aan oer en houtskool;
			buiten de fabriek 120 personeelsleden;
	bierbrouwerij	2	minder gunstig;
	grutmolen	1	vrij voordelig, staat tegenwoordig stil;
	olieslagerij	1	idem;
	steenbakkerijen (3)	ca. 20	de een meer, de ander minder voordelig;
Herwen (Aerd)	stijfsmakerij	2	heeft stilgestaan; staat alsnog stil;
Pannerden	g.o.	–	–
Wehl	bierbrouwerij	1	zeer bloeiend;
	pottenbakkerij	1	vanaf 1812;
Westervoort	g.o.	–	–
Zevenaar	bierbrouwerij	1	zeer ongunstig;
	blauwververij	1	–
	grutmolen	1	ongunstig;
	hoedenfabriek	2	idem;
	knopenfabriek	1	zeer voordelig en florissant;
	linnenweverijen (5)	8	zeer gunstig;
	touwslagerij	1	idem.

Bron: Nijverheidsstatistiek (Supplement), Provinciale opgaven Gelderland (1816), (...) = aantal; g.o. = geen opgave.

304 De Jonge, *Industrialisatie*, 207.

305 *Statistieke Beschrijving* (1826), 458-459.

De gegevens van tabel 5.21 tonen aan dat op een ijzergieterij en wat verspreide steenfabriekjes na in het begin van de negentiende eeuw, niet kon worden gesproken van een grootschalige (ambachtelijke) nijverheid. In Ulft, dat deel uitmaakt van de gemeente Gendringen, kende men al een ijzersmelterij en -gieterij vanaf 1754, die twintig jaar later onder de naam *Diepenbrock en Reigers Ulft*, werd voortgezet en waar in 1885 een ijzergieterij en emailbedrijf van Bellaard, Becking en Bongers bij kwam.³⁰⁶ Hier was al in een vroeg stadium sprake van beginnende industriële bedrijvigheid, zoals hierna nog zal blijken.³⁰⁷ Dit was niet verwonderlijk. De gemeente ligt aan de Oude IJssel, een streek die bekend is geworden door de aanwezigheid van meerdere ijzergieterijen, door de aanwezigheid van oer- of ijzerhoudende grond en de kracht van het Oude IJsselwater.

5.18 Plattelandsnijverheid (1815-1895)

In hoeverre in deze periode in de regio sprake is geweest van industriële activiteiten of initiatieven, is onder andere op te maken uit één van de eerste overzichten van het *district Doesburg en Zevenaar*, dat aan het einde van de jaren dertig van de negentiende eeuw melding maakt van een steenoven (1830) een olie- en pelmolen (1837), een hoedenfabriek en bierbrouwerij (1838), vier steenbakkerijen, waarvan de laatste werd gebouwd in 1840 en een calicotfabriek uit datzelfde jaar. In 1843 kwamen hier een bierbrouwerij, een bierazijn- en snelazijnfabriek bij. Gendringen gaf alleen de ijzergieterij op, maar corrigeerde dit beeld door notities in de Gemeenteverslagen (vanaf 1850). Nu gaf men aan dat naast de ijzergieterij drie steenbakkerijen, met 41 arbeiders en 3 pannembakkerijen met 16 arbeiders operationeel waren geworden. De gemeenten Westervoort, Duiven, Didam en Wehl deelden mee: ... *er bestaan in deze gemeenten geene fabrieken of trafieken, of ... deze kent men hier niet.*³⁰⁸

Deze veelzeggende opmerking kwam vele decennia achtereen terug in de gemeenteverslagen of correspondentie met Gedeputeerde Staten. Met behulp van de afgegeven patenten is na te gaan dat deze vergunningen vaak betrekking hadden op het uitoefenen van een ambacht, of de toestemming om een winkel te beginnen. Op basis van deze vergunningen, aangevuld met materiaal uit andere bronnen, zoals de provinciale verslagen en gegevens van de Arbeidsinspectie, ontstaat een opsomming van activiteiten, zoals blijkt uit bijlage J, die meestal niet het predikaat 'industrieel' verdienden. Het was een vorm van (plattelands) nijverheid die samenhang met de verwerking van landbouwproducten. De variatie is aanzienlijk en strekte zich uit over een breed scala van *appelen en perenkruutfabrikant* tot *suikerballen- en pepermuntbakkers*.

306 Van Ditzhuyzen, *Brouwers, burgers en buitenlui*, 170-172. Hij legt een relatie tussen de DRU en Vulcaansoord te Terborg; De Beukelaer, *Nijver in het Groen*, 119; Hoppenbrouwers, *De oorsprong van DRU*, 215-228 en Westerman, *Geschiedenis van de IJzer- en Staalindustrie*, 30-32.

307 *Supplement*, 34. In deze uitgave wordt niet de gemeente Gendringen, maar Etten genoemd.

308 R.A.G., *Archief GS*, inv.nr. 12005, 12015 t/m 12018.

Met behulp van de gegevens uit bijlage J kunnen we vaststellen dat in anderhalve eeuw ruim 273 initiatieven op het gebied van de nijverheid plaatsvonden. Sommige initiatieven betroffen een voortzetting, uitbreiding óf verandering van de in de enquête uit 1816 beschreven bedrijfjes. Sommige van de hier afgebeelde activiteiten kwamen dus meerdere malen voor. Hetzelfde ambachtelijk bedrijf of werkplaats kon op basis van de Hinderwet om uitbreiding verzoeken, of aangeven om te renoveren al of niet met plaatsing van een nieuwe machine. Door deze gegevens samen te voegen kan per periode worden nagegaan wanneer de meeste initiatieven voorkwamen.

Tabel 5.22 Vergunningen regio Liemers, tienjaarlijkse periode (1815-1940)

periode	1815-1825	1826-1835	1836-1845	1846-1855	1856-1865	1866-1875
aantal	9	12	22	41	20	14
periode	1876-1885	1886-1895	1896-1905	1906-1915	1916-1925	1926-1940
aantal	11	18	24	47	11	20
totaal	273					

Bron: bijlage J.

Uit de gegevens van tabel 5.22 kunnen we afleiden dat de meeste, maar niet altijd gerealiseerde, initiatieven rond het midden van de negentiende en aan het begin van de twintigste eeuw plaatsvonden. Het merendeel (39%) is terug te vinden in de categorie steenbakkerijen en bedrijven die direct of indirect aan de woningbouw verwant waren. In de jaren twintig, toen elektriciteit haar intrede deed, zien we veel aanvragen voor een elektromotor bij timmerwerkplaatsen en smederijen verschijnen.

Hierna volgde de tweede categorie van graanmaalderijen, zuivelfabrieken en alles dat maar enigszins verband hield met voedings- en genotmiddelen; ruim 33%. Bij de bakkers, gevolgd door de slaggers zien we met name in de jaren twintig van de twintigste eeuw veel aanvragen voor elektromotoren verschijnen.³⁰⁹ De derde en tevens laatste grote groep werd gevormd door weverijen en andere ondernemingen op het terrein van kleding en verzorging, zoals hoedenmakerijen; ruim 12%. De resterende 16% bestond uit een viertal drukkerijen, de initiatieven op het gebied van ijzer- en metaalindustrie, waaronder forse bedrijven als de DRU en Bellaard, Becking en Bongers, de borstelkwasten- en strohulzenfabriek, de sigarettenfabriek en de overige fabrieken van genotmiddelen.³¹⁰

De bedrijvigheid in de meeste gemeenten werd bepaald door de steenfabricage en de hausse in de komst van de graanmaalderijen. Over Zevenaar schreef men al aan het begin van de twintigste eeuw als ... *een in geringe welvaart verkeerende grens-*

309 De genotmiddelen als bier, likeur, tabak en speelkaarten (fabriek) zijn apart geteld (7).

310 De Beukelaer, *Nijver*, 154. De scheepswerven bevonden zich in Tolkamer (gemeente Herwen en Aerd), zoals scheepswerf 'De Hoop', Pannerden en Westervoort. Na de Tweede Wereldoorlog nam de werkgelegenheid in de scheepsbouw verder toe tot 300 man. In Didam kan de koper-blikslagerij als niet onbelangrijk voor de metaalindustrie nog worden genoemd.

*plaats [...] met ... een fabrieksnijverheid van geringe beteekenis.*³¹¹ Van echte grote fabrieken of *trafieken* was nauwelijks sprake. En als men zou luisteren naar de toen heersende opvattingen van de bestuurlijke bovenlaag, dan zouden deze er ook nooit komen. De fabrieksnijverheid werd door grootgrondbezitters die de grond in de onmiddellijke nabijheid van de vestiging van een fabriek of werkplaats in eigendom hadden, met de meeste hardnekkigheid geweerd, óf men nam de bepaling op dat géén gebruik mocht worden gemaakt van ... *eenen gedruischmakende inrichting*, zoals in het klaagschrift van jonkheer Van Nispen aan Gedeputeerde Staten staat. De komst van een 'fabriek voor speelkaarten' naar Zevenaar moest worden tegen gehouden. [...] *niet alleen de geldelijke waarde van mijn goed zal verminderen, [...] hier ten plattelande vindt men noch de technische kennis, noch het toezigt dat steden opleveren.*³¹²

Stuwende industriële ondernemingen komen we sporadisch tegen. De grote bedrijven, waar veel arbeiders werkten, zijn terug te vinden in de baksteenfabricage, de ijzerindustrie, in mindere mate de inktfabricage en ná 1915 de sigarettenindustrie. Het aantal ambachtelijke steenbakkerijen is opvallend. Het merendeel was in de eerste helft van de negentiende eeuw opgericht. Het hele productieproces maakte voorlopig géén gebruik van moderne machines. Pas aan het einde van de negentiende eeuw zien we meer en meer melding van andere vormen van energie.

5.19 Industrialisatie en mechanisatie

De meeste plattelandsgemeenten voerden in die tijd geen industrialisatiepolitiek en de Liemers vormde daarbij geen uitzondering. Een aantal notabelen uit de in de regio Liemers gelegen gemeente Bergh achtten het aan het einde van de negentiende eeuw absoluut onnodig om industrie aan te trekken, ... *lieden die dat wensen gaan maar naar de fabrieken in Emmerik*. De basis bleef bestaan uit de landbouw en als er toevallig een fabriek, bijvoorbeeld een houtverwerkings- of sigarettenfabriek, zich door initiatief van buiten manifesteerde, dan was dit mooi meegenomen. In Zevenaar was men niet mordicus tegen alle aanvragen om hier een fabriek of bedrijfje op te richten, een beleid dat ook is terug te zien in andere Liemerse gemeenten. Alleen ontbrak het meestal aan (gemeentelijke) initiatieven, maar particuliere uitvoering van wat gemeentelijke taken zouden kunnen zijn, werd ook tegengewerkt.³¹³ Op de vraag van de firma Heringa en Wüttrich om een acetyleen-gasfabriek te mogen vestigen, werd zo vertragend gereageerd dat dit initiatief bij voorbaat tot mislukken was gedoemd. Twintig jaar later werd dit idee nogmaals geopperd. Maar ook nu reageerde de gemeenteraad stoïcijns.

De komst van elektriciteit en de daarmee samenhangende energie-distributie, zou voor de gemeente Zevenaar een goudmijntje blijken te zijn. Vooral wethouder Van Nispen stak lyrische betogen af over dit voor de plaatselijke kas zo lo-

³¹¹ *Middenstandsenquête Gelderland, 1909, 41-42 (BII).*

³¹² R.A.G., *Archief GS*, correspondentie 1860 e.v.

³¹³ Zie ook tabel 3.16 'Industriële activiteiten in de Liemers'.

nend bedrijf en smoorde bij voorbaat alle oppositie, die soms voorzichtig vroeg of de prijs voor de Zevenaarse consument nog wel reëel was?³¹⁴ Binnen de raadsgeledingen was echter sprake van meer onenigheid en meer beperkt inzicht, maar het waren dan ook geen alledaagse kwesties. Deze attitude is terug te vinden bij de behandeling van kwesties betreffende het waterbedrijf en de aanleg van riolering en was meestal synoniem met gebeurtenissen in gemeenten elders in de regio.³¹⁵ Vaak was men niet eens tegen, maar waren de financiële middelen ontoereikend, of werd niet op tijd geanticipeerd op de voorstellen van deskundige adviesbureaus.

In Herwen en Aerdt kwam in 1869 een verzoek binnen bij de gemeenteraad voor de oprichting van een Rijkstelegraafkantoor, in verband met de groeiende baksteenindustrie en het opkomende scheepvaartverkeer.³¹⁶ Pas nadat de indieners zelf bereid waren borg te staan, ging de raad akkoord. Het was overigens niet de eerste keer dat een dergelijke vorm van communicatie werd gerealiseerd, zoals is terug te zien in tabel 5.26. Het was ook niet zo dat er een blokkade werd opgeworpen als er een vergunning voor – bijvoorbeeld – een nieuw op te richten of uit te breiden steenfabriek of scheepswerf ter sprake kwam.³¹⁷ In Pannerden wendde de gemeenteraad zich pas in 1934 tot Gedeputeerde Staten voor de aanleg van een brug over de Oude Rijn. Zoals we al eerder schreven heeft dit niet geleid tot een isolement voor deze gemeente met het hieruit voortgekomen onjuiste beeld dat dit tot een economische achterstand zou hebben geleid.³¹⁸

Op basis van gegevens over de mechanisatie gekoppeld aan de gegevens over de hierna nog te bespreken energiebronnen, willen we onderzoeken welke importantie bedrijven voor de regio bezaten en of zij voor een zekere uitstraling zorgden. Het vermogen van het aantal stoommachines, gevolgd door de gas- of elektromotoren, is uitgedrukt in paardenkrachten of pks. Dit maakt het mogelijk om ze als een graadmeter te gebruiken om na te gaan of zich hier een zekere moderne economische ontwikkeling heeft afgespeeld. Uit de provinciale en gemeentelijke verslagen, aangevuld met de hinderwetvergunningen, komt naar voren dat aan het einde van de negentiende eeuw een toename plaatsvond van het aantal *stoomtuigen en stoomketels*.³¹⁹ Rond 1875 kende de Liemers 6 bedrijven die een stoom-

314 R.A.G., *Huis Archief Sevenaer*, inv.nr. 2663.

315 N.A.D., *Notulen* 23 januari 1914 en 18 september 1917. Op 'voorspraak' van het Didamse raadslid Jansen zag de raad af van deelname in de subsidie van het Oost-Gelders drinkwaterbedrijf, onder het motto 'het mag niets kosten'. Pas in 1917 ging men na veel 'mitsen en maren' overstag. Daarnaast kwam regelmatig het onderwerp 'der drankwetvergunningen' ter sprake. In 1934 werd in Didam de nieuw geïnstalleerde burgemeester Kronenburg gevraagd om 'te stimuleren dat er industrie naar Didam kwam'; N.A.B., *Notulen*, 27 november 1930. Raadslid Vermeulen verweet het gemeentebestuur een lakse houding bij 'het bevorderen van de zoo noodzakelijke waterleiding'; N.A.Z., *Notulen*, 1909-1932.

316 Janssen, *Zij leefden van hun land*, 180.

317 De in Arnhem woonachtige jhr. L.C.C.O.M. van Nispen, stak zelfs geld in de scheepswerf te Herwen en Aerdt. Alleen dreigde hij zijn geld terug te halen toen er sprake was van wanbeheer. De nieuwe eigenaars, de gebroeders Bodewes uit Groningen, functioneerden beter. In 1911 verdienden 62 mannen en 11 jongens er de kost.

318 Janssen, *Gemeente Pannerden*, 318.

319 R.A.G., *ETI-archief*, *Beroepstellingen 1889*. Op de molen van Van der Grinten in Zevenaer, was vanaf het eind van de jaren vijftig van de negentiende eeuw een stoommachine operationeel. De gemeente Didam telde in de tweede helft van de negentiende eeuw vier stoommachines, Doetinchem 15, Duiven 1, Angerlo 23, Herwen en Aerdt 3, Wehl 5 en Westervoort 14 (zie bijlage).

machine gebruikten als krachtbron. De experimenten met gas of petroleum voltrokken zich iets later en de toepassing van elektriciteit vond plaats in het tweede decennium van de twintigste eeuw.

Tabel 5.23 Aantal pk's stoommachines Liemerse bedrijven (1875 en 1900)

gemeente	soort nijverheid	aantal pk's (1875)	soort nijverheid	aantal pk's (1900)
Angerlo	—	—	korenmolen	5
	—	—	zuivelfabriek	30
	—	—	steenfabriek	6
Bergh	—	—	borstelfabriek	25
	—	—	korenmolen	9
	—	—	zuivelfabriek	9
Didam	—	—	olieslagerij	4
	—	—	zuivelfabriek	10
	—	—	korenmolen (2x)	22
Gendringen	ijzergieterij	18	idem	90
	fabriek stoomtuig	6	—	—
	stoomkorenmolen	6	—	—
	—	—	steenfabriek (2x)	12 (totaal)
	—	—	zuivelfabriek	4
	—	—	korenmolen (2x)	12 (totaal)
	—	—	houtzagerij- graanmolen	8
	—	—	drukkerij	8
Herwen-A.	huiden- leerlooierij	6	steenfabriek (4x)	64 (totaal)
—	—	leerlooier	6	—
Wehl	—	—	korenmolen	8
Westervoort	meelfabriek	45	idem	45
	—	—	korenmolen	8
	—	—	steenfabriek	46
Zevenaer	spoorwegen (NRS)	2	idem	10
	—	—	zuivelfabriek	10
	—	—	korenmaalderij (2x)	21
Totaal		83 pk		480 pk

Bron: bijlage J.

Als we de gegevens van tabel 5.24 vergelijken met de ontwikkelingen in de nabij gelegen Achterhoek en de gehele provincie Gelderland, kunnen we concluderen dat we in de tweede helft van de negentiende eeuw over een bescheiden industrialisatieproces moeten spreken, dat zich met name afspeelde in Gendringen en omgeving. Rond 1850 waren in de gehele Liemers nog niet veel stoommachines te vinden, op één bescheiden krachtbron van 12 pk na die stond in de ijzergieterij van de DRU in Gendringen. Hierna volgden er wel meer, zoals uit tabel 5.24 en bijlage J is af te leiden. Voorlopig zouden er ... *geene nieuwe werktuigen of verbe-*

teringen aan bestaande worden ingevoerd.³²⁰ De innovaties die werden toegepast bleven voorlopig steken in eerste aanzetten en werden toegepast in typisch aan de landbouw gelieerde bedrijven.

Ten opzichte van de regio Liemers verliep de toename van het aantal krachtbronnen in de regio Oude IJssel iets sneller, want hier bedroeg het vermogen rond 1900 700 pk., tegenover bijna 500 pk voor de Liemers rond dezelfde tijd. Voor de regio Achterhoek lag het machinevermogen rond 1880 op 849 pk. Dit zou oplopen tot 3117 pk rond 1900. De gegevens over de aantallen machines met hun gezamenlijke vermogen voor Nederland, Gelderland en de Liemers voor de negentiende eeuw, zijn terug te vinden in tabel 5.25.

Tabel 5.25 Aantal (stoom)machines en krachtbron in pk., Nederland, Gelderland en De Liemers, (1837-1900)

	Nederland			Gelderland				De Liemers			
	1835	1853	1900	1837	1880	1900	1950	1850	1875	1900	1950
(stoom)machines	85	392	7361	5	40	140	—	1	6	32	—
pk's	—	6537	70.000	100	2555	10.142	359.450	12	83	480	11.643

Bron: Tabel 5.23 en bijlage J; R.A.G., *Register keuringsrapporten stoomtoestellen*, Gelderland en Utrecht, 5^e district en Van Zanden en Van Riel, *Nederland 1780-1914*, tabel 4.4.

Ten opzichte van de provinciale en landelijke mechanisatiegraad, blijkt een duidelijk achterop lopen voor de regio Liemers, vanaf de eerste helft van de negentiende eeuw, ondanks een toename van het aantal pk's bij de ijzergieterijen DRU en Becking en Bongers in Gendringen tot 669 in 1909.³²¹ Uiteindelijk volgde de regio wel, maar met een relatief kleiner aantal machines.

Rond 1950 schoot de Achterhoek de Liemers qua mechanisatiegraad hard voorbij. Deze groei in het aantal krachtbronnen viel voornamelijk toe te schrijven aan de aanwezigheid van de textiel- en metaalnijverheid in dit gebied. In de Achterhoekse gemeente Doetinchem vond een toename van het vermogen plaats tot bijna 11.500 pk, tot vlak na de Tweede Wereldoorlog.³²² Een toename die in het naburige Doesburg weer veel geleidelijker verliep. Rond 1920 beschikte dit stadje over slechts 120 pk. aan vermogen, waarvan het merendeel, bijna 80 pk., in de ijzergieterij van Ubbink. Uiteindelijk volgde de Liemers wel de opgaande lijn van de mechanisatie, maar in een langzamer tempo.³²³

320 N.A.Z., *Gemeenteverslag*, 1851.

321 N.A.G., *Hinderwetvergunningen*.

322 De Boer, *Doetinchems Welvaren*, 294-343 en 373-385. Te Doetinchem waren de ontwikkelingen vanuit de ambachtelijke sfeer belangrijk, gevolgd door Winterswijk (textielindustrie) met 10.700 pk, Gendringen, Wisch en Herwen en Aerd.

323 De Boer, *Een eeuw Gelderse Industrialisatie*, 43, 47 en 66 en *Industrialisatie in de Achterhoek*, 16-17. De auteur verdeelt de Achterhoek in vier kleinere gebieden: agrarisch gebied om Zutphen; oostelijk industriegebied met Groenlo en Winterswijk; Oude IJsselstreek van Doesburg tot Gendringen met Doetinchem als centrum en de Liemers met Zevenaar als centrum.

5.19.1 Baksteen

De belangrijkste tak van nijverheid voor deze regio, is de baksteenfabricage geweest. Het is daarom belangrijk om na te gaan wat deze industrie voor de regio heeft betekend. Vooral in een tijd toen nauwelijks sprake was van grote fabrieken 'of trafieken', stonden in Gelderland de meeste steenfabrieken van Nederland. In 1858 waren dit er 85 (3025 arbeiders) en in 1906 was dit aantal opgelopen tot 183 fabrieken met 9900 arbeiders. In 1916 bezat Gelderland 130 steenfabrieken met een terugval door mechanisatie tot 7020 arbeiders.³²⁴ Deze provincie kan dan worden gekarakteriseerd als het centrum van deze tak van nijverheid. De hiervoor al aangehaalde wateroverlast, speelde deze industrie relatief weinig parten, onvolmaaktheden werden geaccepteerd.³²⁵ Met name vanaf 1850 brak er een bloeiperiode aan, getuige het aantal verleende concessies.

De regio Liemers ligt ingeklemd tussen de grote rivieren Rijn en IJssel en profiteerde uiteraard van de steenfabricage.³²⁶ Rond 1850 telde de Liemers 17 steenfabrieken, waarvan zes in de gemeenten Herwen en Aerd en Pannerden, behorend tot de 'Grote Rivieren'.³²⁷ Iets meer dan de helft van alle Nederlandse steenfabrieken lag aan deze rivieren en behoorde tot het 'rayon Waalsteenfabrieken'. Tussen 1883-1903 kwam 68 tot 75% van de totale productie voor rekening van dit gebied.³²⁸ De arbeiders vulden hun landbouwkomsten aan met de verdiensten uit de steenfabrieken, met name in de wintertijd. Veel arbeiders kwamen uit de Liemers, maar naar Herwen en Aerd trokken ook arbeiders uit de Bommelerwaard, de Neder-Betuwe en het Land van Maas en Waal. Dat het *steenbakkersvolk* naar dergelijke fabrieken trok, is al eerder aangeduid als *nomadiserend proletariaat*.³²⁹

Deze regio leende zich goed voor een dergelijke nijverheid. Het overgrote deel maakt deel uit van het rivierkleigebied, er waren goedkope arbeiders en verbindingen via het water. Op deze locaties verrezen de echte grote fabrieken, meer landinwaarts was het veel kleinschaliger en echt bedoeld voor de plaatselijke behoeften. Daar kwam bij dat hier een zekere expertise was ontstaan die zich uitstrekke over een heel gezin en meestal werd gekoppeld aan de hieraan verwante bouw-nijverheid. Dit proces voltrok zich met name in de jaren vijftig van de twintigste eeuw. De steenfabrieken raakten ook personeel kwijt door verdere mechanisatie, automatisering, sanering en modernisering. Het kapitaal kwam meestal van grote boeren en adellijke heren. In 1856 stak J.A.C.A. van Nispen geld in een nieuw te bouwen steenfabriek te Zevenaar, 'de Schaapsbreide' en deed dit een aantal jaren later in Westervoort met 'de Knibbelwaard'. Uit de jaarrekeningen valt vrij snel af

³²⁴ Janssen, *Baksteenfabricage*, 184 en 372 en, meer recentelijk, Janssen, *Twee eeuwen Gelderse bakstenen*, 141-217.

³²⁵ Janssen, *Baksteenfabricage*, 34-35.

³²⁶ Voor de Liemers plaatsen als Angerlo, Herwen en Aerd, Westervoort en Pannerden.

³²⁷ Janssen, *a.w.*, 34-36, (kaart 2) en *Twee eeuwen Geldere bakstenen*, 'Vademecum', 403 e.v. Zie voor de staat van mechanisatie de hiervoor gemaakte opmerking in tabel 'Industriële activiteiten'.

³²⁸ *Ibidem*, 39-49.

³²⁹ Janssen, *Herwen en Aerd*, 106.

te leiden dat dit een lucratieve bezigheid moet zijn geweest.³³⁰ De vermogende en ook (steen)rijke jhr. J.A.C.A. van Nispen van Sevenaer gaf hiermee een impuls aan de plaatselijke en regionale economie, evenals zijn broer, C.E.J.F. van Nispen tot Pannerden. Ook hij bezat voldoende kapitaal om in Pannerden een steenoven op te richten.³³¹ Nadien vernemen wij niets meer van dergelijke kapitaalinjecties.³³² In de regio Liemers zaten, naast de al eerder genoemde familie Van Nispen, ook vermogende niet-adellijke boerenfamilies die als eigenaar van gunstig gelegen (klei) percelen, kapitaal staken in de oprichting of uitbreiding van een steenfabriek.³³³

Rond het midden van de jaren vijftig van de negentiende eeuw telde de Liemers 41 steenfabrieken, waarvan 29 gelegen aan de grote rivieren en 12 in de meer afgelegen zandgemeenten. In Herwen en Aerdt steeg het aantal arbeiders van 50 in 1851 tot 476 in 1901.³³⁴ In het begin waren het nog geen grote ondernemingen. Dergelijke fabrieken kregen in deze regio meer vaste vorm toen de crisis in de baksteenindustrie aan het einde van de negentiende eeuw werd bezworen. Een innovatie als de ringoven stimuleerde dit proces. Dat deze innovatie ingang vond geeft ook aan dat het niet terecht was de baksteenfabrikanten te beschuldigen van ... *rationele achterstand*.³³⁵ Van de zeven steenfabrieken rond de gemeente Gendringen aan het begin van de twintigste eeuw kwamen alleen maar gunstige berichten over de productie en hiermee samenhangende afzet naar Duitsland ... *bijna alle steenen werden deze zomer tegen goede prijzen naar Duitsland uitgevoerd*.³³⁶

In 1879 werd op de steenfabrieken van *Jut* in Gendringen en *Terwindt* in Westervoort voor het eerst stoomkracht toegepast. Wolf is van mening dat rond 1900 in veel gevallen wel de mogelijkheden tot gemechaniseerde (baksteen)productie werden gecreëerd, maar in veel gevallen niet toegepast.³³⁷ In 1905 kende men 25 stoommachines, een innovatieve kracht die op de steenfabrieken vooralsnog werd gehanteerd voor de aandrijving van de steenvormmachine. Het aantal pk's lag meestal tussen de 6 en 10. Deze groei bracht ook sociale onrust teweeg. Dit kwam niet veel voor in de regio, maar de eerste echte industriële werkstaking begon in 1885 op een steenfabriek te Spijk (gemeente Herwen en Aerdt). De staking draaide om een loonconflict op de fabriek van Van Lange en Burgers. In eerste instantie leek het erop alsof dit tot een scherp sociaal conflict uitgroeide. Het oproer sloeg wel over naar andere steenfabrieken, maar werd hardhandig gebroken door ingrijpen van politie en marechaussee. Bitter moest dan ook worden geconstateerd dat betere arbeidsvoorwaarden in deze tak van industriële bedrijvigheid voor de Lie-

330 Janssen, *Baksteenfabricage*, 308 en R.A.G., *Archief Huis Sevenaer*, inv.nrs. 2531-2556.

331 Janssen, *Verwaayen*, 141-168.

332 De agrarische crisis en de neerwaartse trend in de afzet bij bakstenen, moeten een voorzichtiger houding hebben versterkt. Daarnaast zullen ook erfeniskwesties en minder goed beheer tot de mogelijke oorzaken kunnen worden gerekend.

333 Janssen, *Baksteenfabricage*, 229-230. Bekende (Liemerse) families hierbij waren Terwindt, De Bruin, Verwaayen, Van Embden, Avelingh, Van Sadelhoff, Peters, Koch, Holleman, enz.

334 *Ibidem*, 345.

335 Janssen, *Baksteenfabricage*, 505.

336 Janssen, *a.w.*, 216.

337 G.B. Janssen, *Baksteenfabricage, a.w.* pp. 47-49.

mers voorlopig nihil zou zijn. Deze ook wel als ... *gemeenrood tegen hard grauw* getypeerde staking bleek voor deze regio de eerste uiting van sociale onrust, maar met een plaatselijk karakter.³³⁸

Een vrijwel identieke staking voltrok zich, veertig jaar later, op de Berghse borstel- en kwastenfabriek Nefah, voorheen Heiming-Schulte en Co. Een staking van emanciperende arbeiders, die waarschijnlijk onder invloed stonden van het naburige Duitse socialisme.³³⁹ De staking op deze fabriek draaide evenals in Herwen en Aerdt (Spijk) om een loonconflict. Nu was de rol van een rooms-katholiek geestelijke plotseling belangrijk geworden. Kapelaan Oerbeke wilde voorkomen dat arbeiders overstapten naar de *S.D.A.P.*, of erger, de CPH. Volgens hem maakten ... *de rijkspolitie en het kapitaal van onzen r.k. stakende arbeiders communisten*. Hij leverde forse kritiek op de partijdige opstelling van de burgerlijke overheid ten gunste van de werkwilligen en achtte daarom de eis van de stakers gerechtvaardigd. De rol van de toenmalige Berghse burgemeester karakteriseerde hij met ... *hij is een deugniet*. Uiteindelijk werden ruim zestig personeelsleden ontslagen. Het bleek een gemiste kans voor een firma om een socialer beleid te introduceren.³⁴⁰

5.19.2 Gietijzer

In tegenstelling tot de meer verspreid aanwezige baksteenindustrie, kwam de gietijzerindustrie in de Liemers alleen voor in Gendringen. De andere fabrieken waren gesitueerd in het gebied langs de Oude IJssel, zoals in Keppel en Terborg en meestal opgericht aan het einde van de negentiende eeuw, zoals in Doetinchem, Terborg (Lovink) en Doesburg. Met name in deze laatste regio bracht dit de nodige werkgelegenheid.³⁴¹ Omstreeks 1850 gaf de gehele (Oost-)Gelderse ijzerindustrie werk aan 225 man. Voor de regio werd deze industrie pas van belang in de jaren vijftig en zestig van de twintigste eeuw.³⁴² Alleen al voor de gemeente Gendringen betekende dit werkgelegenheid voor 50 arbeiders in 1820 met een groei naar 400 rond de eeuwwisseling, wat onder andere was gestimuleerd door de vestiging van nog een ijzergieterij met emailleerbedrijf van Bellaard, Becking en Bongers. Na de Eerste Wereldoorlog vonden hier 700 werknemers een bestaan. Ter vergelijking: in Keppel, gelegen in de regio Oude IJssel, werkten in 1821 15 arbeiders, een aantal dat zou stijgen tot iets boven de 100 in 1860, om hierna met de helft terug te lopen tot 50 werknemers aan het begin van de twintigste eeuw. In het nabij gelegen Terborg stond een andere ijzergieterij: 'Vulcaansoord'. Hier werkten in de jaren twintig van de twintigste eeuw maar liefst 1000 arbeiders. Voor alle hier genoemde fabrieken gold dat de producten op basis van gemakkelijk smeltbaar erts niet geschikt waren voor al te zware machinerieën of scheepsbouw. Men

³³⁸ Janssen, *Zij leefden van hun land*, 209-210.

³³⁹ Van Dalen (red.), *Bergh*, 329.

³⁴⁰ N.A.B., *dossier Nefah*, correspondentie 1 februari en 26 maart 1925.

³⁴¹ Smit, 'Beeld van een regio', 12-31 en 'Kook op Atag!', 469-475.

³⁴² Meijs, *De Liemers*, 30-31. Van de 1500 toenmalige werknemers kwamen er velen uit de Liemers.

concentreerde zich op huishoudelijk gebruik (fijne keukenwaren met voor enige tijd de belangrijke export naar Nederlands-Indië) en emailleerwerk of aan de (huizen)bouw verwante artikelen zoals haarden, dakgoten of ijzeren ramen.³⁴³

Al veel eerder was in de Liemers het verschijnsel van primitieve ijzerwinning bekend, getuige de vondst van slakkenhopen met name in de gemeenten Bergh en Wehl en de aanwezigheid van 'oer' of ijzerhoudende lagen. De bouw van een 'ijzerhut', kwam in de Liemers alleen maar voor in Ulft (gemeente Gendringen).³⁴⁴ In 1754 was een maatschappij of *sociëteit* opgericht die toestemming had verkregen van Huis Bergh om met een zogenaamde ijzerhut of hoogoven te beginnen, die tot aan het begin van de jaren tachtig van de negentiende eeuw in productie zou blijven.³⁴⁵ Hierna veranderde dit bedrijf enige malen van eigenaar, tot het door de allebei uit Bocholt afkomstige en door verschillende huwelijken aan elkaar gelieerde families Diepenbrock en Reigers werd overgenomen. Financiële problemen, een moeilijk bevaarbare Oude IJssel en een meerdere malen terugkerende strijd om de oer- of ertswinning met de eigenaren van Huis Bergh, laten een beeld achter van een moeilijke beginperiode en een vrij eenvoudige en ambachtelijke wijze van ijzer gieten. In de jaarverslagen over de periode uit de jaren dertig van de achttiende eeuw, staat ... *de ijzerfabriek in Ulft jaarlijks in bloei*, vijf jaar later staat er ... *ook op deze inrigting werken de tijdsomstandigheden nadelig*. Toch overheerste het optimisme. In 1835 merkte men op dat deze tak van nijverheid ... *van het grootste belang is voor het bestaan van het dorp Ulft*. Ruim twintig jaar hierna merkte men op: ... *wordt jaarlijksch al meer en meer uitgebreid en is voor de gemeente zeer belangrijk*.³⁴⁶ Het regionale belang was duidelijk niet aanwezig.³⁴⁷ Op de ijzerfabriek werkten toen 85 werklieden. In de naburige vijf steen- en twee pannembakkerijen in de gemeente Gendringen, werkten bijna negentig man.

Na een lange aanloop van de Ulfse ijzergieterij, nam de voormalige Arnhemse advocaat en familielid, B.A. Reigers, eind jaren zestig van de negentiende eeuw de leiding op zich, maar niet omdat het toen niet goed ging ... *auch noch in den schlechtesten Jahren* [heeft de fabriek] *noch immer gute Zinse abgeworden hat*. Jan van Nispen leende hem het voor die dagen niet onaanzienlijke bedrag van f 10.000,- aan Reigers en zijn medefirmant Raesfeld voor een verdere uitbreiding van deze ijzergieterij te Ulft (gemeente Gendringen).³⁴⁸ De families Diepenbrock en Reigers legden eveneens een financiële basis voor de Gendringse ijzerindustrie. Dit lijkt enigszins in tegenspraak met de meer negatieve geluiden uit de beginjaren zestig van de negentiende eeuw, toen door concurrentie van de nabij gelegen

343 De Beukelaer, *Een factor*, 15-16.

344 Smit, 'IJzer en ijzernijverheid aan de Oude IJssel', 31-43 en Tinneveld, *Primitieve Liemerse ijzerwinning*, 146-153.

345 Zie voor een uitgebreidere beschrijving over deze periode: *Tweehonderd jaar Dru*, inl. en Smit e.a. 'Diepenbrock en Reigers in Ulft'.

346 N.A.G., *Gemeenteverslag*, 1854.

347 ETI-rapport, *Gendringen*.

348 R.A.G., *Archief Van Nispen, inv.nrs. 304-305*; Van Petersen en Zondervan, *Oude ambachten en bedrijven*, 144-166 en 171.

fabrieken en een onderlinge prijzenafpraak, de DRU bijna failliet was gegaan. Deze concurrentie trad overigens ook op gedurende de eerste helft van de twintigste eeuw, toen meestal zonder opgaaf van redenen personeel in dienst trad van de nabij gelegen concurrent.³⁴⁹

Onder Reigers' patriarchale leiding specialiseerde men zich nu meer en meer in diverse gietijzeren producten inclusief het emailleren, waarbij de huishoudelijke waar altijd een continue factor vormde. In 1882 werd de hoogoven gedoofd en werd met smeltovens en uit het buitenland afkomstig gietijzer verder geproduceerd. Van een nieuwe schakel in het productieproces verwachtte men echter wél veel: de emailleerafdeling die vanaf de jaren zeventig een steeds belangrijker plaats innam. Toen eind jaren negentig F.B. Deurvorst de leiding op zich nam, groeide de DRU uit tot 700 arbeidsplaatsen aan het eind van de jaren twintig van de twintigste eeuw.³⁵⁰

Inmiddels was er in de gemeente Gendringen in 1885 een tweede ijzergieterij gekomen, enige jaren later aangevuld met een emailleerinrichting. De firmanten Bellaard, Becking en Bongers bleken behoorlijk succesvol. Bij de afsluiting van het eerste decennium van de twintigste eeuw hadden hier ruim 300 man werk gevonden. Uit de gemeente Bergh afkomstige arbeiders vonden hun weg naar deze Gendringse ijzergieterijen, evenals velen uit andere gemeenten uit de regio's Oude IJssel en de Liemers. Op basis van gegevens over 346 personeelsleden voor de periode 1890-1910, blijkt dat de meeste arbeiders uit Gendringen (203) kwamen, gevolgd door 141 uit de gemeente Wisch, maar slechts één uit Bergh en één uit Gaanderen (zie hiervoor tabel 4.4 t/m 4.7).³⁵¹

De gietijzerindustrie was en bleef sterk gelieerd aan de landbouw. Uit diverse verslagen valt dan op te maken dat het productieproces, ook wel 'campagne' genoemd, stagneerde als moest worden geoogst of het land bewerkt.³⁵² In verschillende ijzergieterijen kwam dit tot 1940 voor. De directie van de Keppelsche ijzergieterij schreef aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog [...] *dat zij gedurende de oogst niet kwamen werken, werd getolereerd [...] omdat in de zomermaanden nauwelijks werd geproduceerd.*³⁵³ In het begin van de twintigste eeuw werd opgemerkt dat ... *deze ijzergieterijen te midden van eene landbouwende streek eene hoogst merkwaardige en op zich zelfstaande groep vormen van bloeiende en welvaart verspreidende fabrieksnijverheid.* De voornaamste fabrieken stonden echter elders in Nederland.³⁵⁴

Veel samenwerking is er tussen beide bedrijven niet geweest, maar zij vervulden wel een stuwende functie voor de in de nabijheid gelegen bedrijven die producten leverden of verwerkten (zie bijlage J) en zorgden voor een belangrijke impuls in de beginnende industrie. De namen van Diepenbrock en Reigers bleven weliswaar

349 R.A.G., Inleiding inventaris 'Keppelsche IJzergieterij'.

350 *Fabrieken en Werkplaatsen* (1912). In de ijzergieterij en emailleerfabriek werkten toen 704 arbeiders.

351 Collectie DRU, *Personeelsbestand* (1890-1910), en Hoppenbrouwers, *De oorsprong van DRU*, 215-227.

352 *Tweehonderd jaar DRU*, passim.

353 R.A.G., Inleiding inventaris 'Keppelsche ijzergieterij'.

354 Everwijn, *Beschrijving van handel en nijverheid*, 59-61.

verbonden aan de firma-naam, maar de ondernemer F. Deurvorst gaf rond 1900 de DRU de belangrijke opwaartse stoot tot definitieve modernisering.³⁵⁵ De beide ijzer- en emailleerinstallaties te Ulft, zorgden rond 1930 samen voor werk aan meer dan 1000 arbeiders (zie tabel 4.4), een aantal dat met een kleine 500 arbeiders nog zou toenemen tot in de jaren vijftig van de twintigste eeuw. Aan de gietijzerindustrie gelieerde bedrijven, zoals die voor de fabricage van ijzerdraad en overige metaalwaren spelen hier een belangrijke rol in. Tegelijk werd het productieproces in de gietijzerindustrie efficiënter en werd voor de apparatuur een beroep gedaan op nieuwe innovaties. Vernieuwingen die echter ten koste gingen van de werkgelegenheid. De meeste werkgelegenheid kwam ten goede aan de inwonenden van dit metaalarbeidersdorp, dat vóór 1940 een beeld liet zien van fabrieksvolk met een agrarische binding. De regionale betekenis was voor de Liemers van minder belang en de regio Oude IJsselstreek profiteerde hier meer van. (zie ook grafiek 4.4).³⁵⁶

5.20 De ontwikkeling van de plattelandsnijverheid (1895-1940)

De baksteenfabricage was conjunctuurgevoelig en seizoensgebonden. Vooral tijdens de wintermaanden bracht dit een grote toename van het aantal Liemerse werklozen met zich mee. In de rapporten uit die tijd valt te lezen dat men aandrong op verruiming van de werkgelegenheid door een grotere verscheidenheid.³⁵⁷ Na wisselende conjuncturele invloeden, was de werkgelegenheid in deze eenzijdige industrie na de jaren dertig al op haar retour door een verdergaande mechanisatie. Maar de komst van bijvoorbeeld zuiggasmotoren en hierna elektriciteit, die hierna zal worden beschreven, leidde ook in de Liemers tot nieuwe mogelijkheden.

Begin jaren vijftig was de baksteenindustrie voor de gehele Liemers nog van groot belang mede door een voortgaande modernisering.³⁵⁸ Toch kampte de hierin werkzame beroepsbevolking met een terugslag. In 1947 werkten hier nog 1403 mannen, maar zou in de jaren hierna verder teruglopen tot 680 arbeidsplaatsen. We kunnen dit in hoofdzaak toeschrijven aan de automatisering. Velen kwamen terecht in de (toen ook nog) conjunctuurgevoelige bouwwereld, die van 928 arbeidsplaatsen groeide tot 2882. Een groei die zich met name afspeelde in de gemeenten Bergh, Didam, Duiven en Zevenaar. Toen het wat minder ging in de fabrieken, kozen velen voor werk in de bouw, hier of in Duitsland.³⁵⁹ Rond 1950

355 De Jonge, *Industrialisatie*, 178. De auteur toont aan dat landelijk het aantal werknemers in de ijzerindustrie vanaf 1889 toeneemt.

356 Smit, 'Beeld van een regio', 12-31 en P.M.M. Klep, 'IJzergieterijen langs de Oude IJssel', in: *BMG* 2008, 253-255.

357 R.A.G., *ETI-archief*, *Rapport ontwikkeling werkgelegenheid (1954)*, 1-7.

358 Hollestelle, *a.w.*, 277-287 en Janssen, *Baksteenfabricage*, 160-162. Met name de toepassing van de stoommachine in deze industrie. Voor de lonen die men toen verdiende, zie 349-369 en voor de sociale positie 391-426. Daarnaast is het onderdeel over de werktijden in de plattelandindustrie illustratief op blz. 36-37, tabel 1 t/m 4; *Arbeidersenquête (1894)*. Zie ook: Van Petersen, *Oude Ambachten*, 154-166.

359 Ter Meulen, *Structuuronderzoek*, 40-45.

was het aantal werknemers in de Gendringse ijzerindustrie toegenomen tot 1675 personen.³⁶⁰ Volgens een rapport uit die tijd kon deze gemeente als het industriële centrum voor de regio worden gezien, omdat naast de ijzerindustrie nogal wat metaalbedrijven waren opgericht.³⁶¹

5.20.1 *Inkt*

Geheel nieuw voor de regio was het initiatief van de uit Duitsland afkomstige Max von Gimborn om in 1904 in Zevenaar een inktfabriekje op te richten. Dit verliep voorspoedig. In 1916 werkten er 22 mannen en 18 jongens (kinderen) en tien jaar later 26 mannen en 12 jongens. Het bedrijfje had eerst de beschikking over 100 pk voor diverse stoommachines en kocht, na de komst van de elektriciteit in 1915, één elektromotor met een bescheiden vermogen van 3 pk. Tot 1945 werkten 40 arbeiders verspreid over verschillende werkplaatsen. Hierna zou dit aantal toemenen tot 150, van wie de helft bestond uit vrouwen.

Onderwijl was het bedrijf deel gaan uitmaken van het Duitse *Pelikan* concern (1931). Deze gebeurtenis, aan het begin van de jaren dertig, leidde tot enige rimpeling in de anders zo rustige Zevenaarse industriële vijver. Het gerucht waarde rond dat de fabriek zou verdwijnen uit de gemeente. Gelukkig voor de gemeentekas, die hierdoor minder werkloosheidsgelden kon uitkeren, ging dit niet door.³⁶² Het was nu wel afgelopen met de symboliek van het *Gimbornmannetje* dat hiermee aan Zevenaar internationale bekendheid had gegeven.³⁶³ Tot aan de Tweede Wereldoorlog droeg deze industrie aan de ontwikkeling van de chemische nijverheid in Oost-Gelderland echter weinig bij.³⁶⁴ Maar het was in zoverre uniek dat deze vorm van 'chemische nijverheid' in geheel Gelderland, naast Zevenaar, voorlopig alléén voorkwam in Apeldoorn.³⁶⁵

5.20.2 *Tabak*

Op 2 maart 1920 vestigde zich in Zevenaar de naamloze vennootschap *Turkisch Macedonian Tobacco Company (Turmac)*. Twee van oorsprong uit Duitsland afkomstige tabakshandelaren, W.C. en H.J. Buschhammer, waren voor het ondertekenen van deze akte gemachtigd door een vermogende oriëntaalse vorst en tevens tabakshandelaar Kiazim Emin. De Buschhammers bezaten in deze gemeente sinds 1919 al twee tabaksschuren.

De regio bezat al van oudsher een relatie met de tabakscultuur (zie paragraaf 5.8.1). Waarschijnlijk was de mogelijkheid om de arbeiders een lager loon te geven dan elders, de belangrijkste reden voor de Buschhammers om hier te beginnen,

³⁶⁰ De Beukelaer, *Nijver*, 325-326. Hier vestigden zich eveneens nog de metaalbedrijven Benraad en Atag.

³⁶¹ Meijs, *De Liemers*, 30-31.

³⁶² Smit, 'Werken over de grens', 47-53 en *Zevenaar*, 65.

³⁶³ Janssen, *Om het dagelijks brood*, 235.

³⁶⁴ De Beukelaer, *Nijver*, 379.

³⁶⁵ *Fabrieken en werkplaatsen*, (1912).

maar zal ook de verbinding met de in de nabijheid gelegen spoorweg van belang zijn geweest en misschien – maar wel veel minder relevant – de bekendheid van de plaatselijke bevolking met de tabakscultuur.

De zaken werden, naar Liemerse maatstaven, grootschalig en modern-industrieel aangepakt. Door de aanwezigheid van elektriciteit in de regio besloot de directie om 17 elektromotoren met in totaal 93 ½ pk in gebruik te nemen die dienst konden doen als snij- en sorteermachine. Tot aan het begin van de jaren vijftig in de twintigste eeuw werd dit machinepark verder uitgebreid en kreeg men langzamerhand de beschikking over 215 elektromotoren met een gezamenlijk vermogen van 728 pk.

Vanaf de oprichting werkten hier 206 arbeiders, waarvan 118 arbeiders onder de zestien jaar. Vijf jaar later was het aantal werknemers verdubbeld, inclusief 158 meisjes.³⁶⁶ Vooral deze laatste groep van werknemers bezorgde de plaatselijke overheid en de aanwezige geestelijken de nodige kopzorgen. Zou een dergelijk beroep niet leiden tot een voortijdige ontsparing? Een probleem dat in groter verband deel uitmaakte van de krampachtige wijze waarop de katholieke kerk omging met haar kudde. Halverwege de jaren twintig van de twintigste eeuw was vanuit Breda een Eucharistische Kruistocht voor fabrieksmeisjes gestart om deze aanzwellende groep op het goede spoor te houden; immers vrouwelijke ongeschoolde arbeidskrachten werden steeds meer gevraagd in een industrialiserend Nederland.³⁶⁷

Ook de familie Van Nispen reageerde. De zoon van P.J.A.A.M. van Nispen (zie bijlage L), mr. C. van Nispen, verwoordde dit in een gloedvol maar conservatief betoog in het Katholiek Sociaal Weekblad uit 1926. Hij waarschuwde voor de combinatie van ... *sigarettengevaar en vrouwenarbeid*, fulmineerde tegen ... *het onttrekken van vrouwelijke arbeidskrachten aan het land* [landbouw], want ... *na het zinledige werk van den dag, blijft de ziel leeg en ... de rol van huismoeder zou zo helemáál in de knel komen*.³⁶⁸ De drang om op de Turmac te gaan werken bleef echter onverminderd populair, al was het alleen maar vanwege de goede lonen, die nu eenmaal hoger lagen dan die van een 'gewone' dienstmeid. Uiteindelijk zorgde de katholieke bemoeienis wel voor een 'vormende' invloed op veel jonge en onervaren meisjes.

De almaar stijgende productie dwong de directie om telkens de modernste, (ook pneumatische) apparatuur aan te schaffen, zoals de op staalbandsysteem werkende machines, de zogenaamde *snelloopers*.³⁶⁹ De hiervoor benodigde technici kwamen meestal uit Duitsland.³⁷⁰ In 1924 behoorde dit tabaksconcern al tot de zestien grootste Europese sigarettenfabrieken.

³⁶⁶ Janssen, e.a. *Onder de rook van Turmac*, passim. Na de Turmac kreeg de Liemers pas in het midden van de jaren vijftig een vervolg op deze tabaksindustrie, door de komst van de sigarenfabriek Ritmeester naar Didam.

³⁶⁷ Wiersma-Traag, *De meisjes van de sigarettenfabriek*, 25 e.v. en K.D.C., collectie *Katholiek Sociaal Weekblad*, mei 1926.

³⁶⁸ *Ibidem*. De auteur gaat nader in op de 'Pius-X stichting' en de organisatie 'Eigen Huis'.

³⁶⁹ Van Thienen, *Gelderlands Industrie*, 711-713.

³⁷⁰ Als 'werktuigkundige' en 'bedrijfsleider' van deze tabaksindustrie vestigde de uit Bonn afkomstige J.P. Orth (*1893) zich van 1920-1944 in Zevenaar.

Het succes zette door, ook na de schade door de Tweede Wereldoorlog. Heel even zag het er nu naar uit dat deze sigarettenfabricage over zijn hoogtepunt heen was. In de jaren vijftig nam de werkgelegenheid echter weer toe van 532 tot 810 in 1963, ondanks de ver doorgevoerde mechanisatie.³⁷¹ Maar ook nu zien we weer een fabriek die werkgelegenheid bood aan de directe omgeving, aangevuld met werknemers uit andere Liemerse gemeenten. Opmerkelijk waren de grote aantallen vrouwen die hierbij betrokken waren, een groep die hiervoor een aantal jaren geleden qua arbeidsomstandigheden om gunstig uitrolde.³⁷² De groei die het bedrijf hierna aanving, was in hoofdzaak toe te schrijven aan de afzet op de internationale markt. De *Turmac* werd nu als zelfstandige vestiging ondergebracht bij het *Rothmans International concern*.³⁷³

Samen met de al eerder geschetste gietijzerindustrie in Gendringen, was de *Turmac* uitgegroeid tot grootste werkverschaffer in de regio voor de periode vanaf 1920. Maar ook de steenfabricage kwam in aanmerking om te worden gekarakteriseerd als stuwende industrie. Hier moest de Liemers het, aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog, voorlopig mee doen. In de hier besproken periode vonden in de gietijzerindustrie nog wel specialisaties plaats, die onder andere voortkwamen uit diverse bedrijfssplitsingen en eigen initiatief. Zo kreeg de hieraan verwante metaalnijverheid in de eerste helft van de twintigste eeuw te maken met nieuwe initiatieven, zoals machinebouw, huishoudelijke apparatuur en de assemblage van brandkasten. Veel van dergelijke bedrijven waren echter in de Oude IJsselstreek te vinden en maar zeer beperkt in de Liemers, zoals in Herwen en Aerdt en Zevenaar.³⁷⁴

Het gevolg hiervan was dat de groeiende beroepsbevolking op zoek ging naar werk elders zoals de Zuid-Veluwezoon, de Oude IJsselstreek, maar vooral Arnhem en Doetinchem. De bouwnijverheid werd voor de Liemerse gemeenten steeds belangrijker. Vlak na de Tweede Wereldoorlog telde men 177 bedrijven in de gemeenten Zevenaar, Didam, Bergh en Duiven, waarvan het aantal arbeidsplaatsen met ruim 800 arbeiders zou toenemen tot aan het begin van de jaren zestig van de twintigste eeuw.³⁷⁵

5.21 Nutsvoorzieningen

De komst van andere energiebronnen en moderne communicatiemiddelen zoals telegraaf en telefoon, staan meestal aan de basis van een belangrijke diffusie van innovaties. Dergelijke ingrijpende economische-infrastructurele veranderingen zijn

371 Ter Meulen, *Structuuronderzoek*, analyse bedrijfstellingen 1950, 1960 en 1963.

372 *Onderzoek omtrent de toestanden voor 14-15 jarige meisjes*, passim.

373 In Zevenaar vond de grootste productie van sigaretten plaats, nl. 15½ van de 17 miljoen (gegevens 1983). In Harderwijk en Wetzikon (Zwitserland) werd toen het restant geproduceerd. Het hoofdkantoor stond toen in Amsterdam (hiervoor Arnhem).

374 Hier waren dat *Industrie Holland* en *De Kinkelder* voor Zevenaar en *Stafier* en *Fico* te Herwen en Aerdt.

375 Ter Meulen, *Structuuronderzoek*, 44.

van groot belang geweest om een stad, dorp of regio uiteindelijk te laten uitgroeien waardoor het 't predikaat *modern* meekreeg.³⁷⁶ In het verlengde van de economische infrastructuur gold de energievoorziening als een belangrijke voorwaarde.³⁷⁷ Voor het einde van de negentiende eeuw beschikten eigenlijk alleen de grote steden over dergelijke innovaties. Het benodigde kapitaal en de kennis waren hier eerder aanwezig, dan in veel plattelandsgemeenten. Een iets grotere gemeente zou nog wel over dergelijke bedrijven kunnen beschikken, maar dit viel meestal in een latere periode. Een noviteit zoals een gasfabriek, was eerst nog voorbehouden aan een particuliere concessionaris. Als een gemeente hierna ervan kon worden overtuigd dat een dergelijk ondernemersrisico positief zou uitpakken, dan probeerden zij door naasting en het afkopen van een concessie, in het bezit te komen van zo'n bedrijf.³⁷⁸ Politieke pressie vanuit de plaatselijke bevolking kon een ander motief zijn.³⁷⁹ Een dergelijke exploitatie van diensten varieerde van gemeente tot gemeente. De fase waarin de stedelijke overheid zich als ondernemer ging opstellen, leek in de negentiende eeuw ten tijde van het klassiek-liberalisme, alweer over haar hoogtepunt heen.³⁸⁰ Er overheerste toch een zekere koudwatervrees voor de financiële risico's. Bij dit alles bleef de lokale overheid niet alleen op haar hoede; soms was zij al vanaf het allereerste begin eigenaar van dergelijke ... *bedrijven ten openbare nutte*.

Voor ons doel is het van belang om te kijken hoe de verspreiding van deze energiebronnen in de regio vorm kreeg, of deze vroeg of laat was en of de aanwezigheid hiervan een aantrekkingskracht uitoefende op de economische ontwikkeling. Voor onze regio kwamen de aanvankelijk op brandstof voortbewogen krachtbronnen als stoommachines slechts sporadisch voor. Een enkele zware stoommachine troffen we aan in een ijzergieterij of in de her en der verspreide steenbakkerijen. Daarnaast werden deze machines ook gebruikt in molens waar windenergie kon worden ingeruild voor stoomkracht en weer later werd vervangen door een pretroleum-, benzine- of zuiggasmotor. In de graan- en meelbedrijven zien we al snel de opkomst van dergelijke alternatieven.³⁸¹ De zuiggasmotoren werden van gas voorzien door generatoren die onafhankelijk gas produceerden, een fors vermogen konden leveren, maar tegelijkertijd behoorlijk wat ruimte vroegen zodat veel kleine bedrijven er niets mee konden.³⁸²

376 Van Zanden en Van Riel, *Nederland 1780-1914*, 272-274.

377 Clement, *Transport, a.w.* De scheiding tussen economische, sociale en hygiënische infrastructuur laten we hier achterwege.

378 Ibidem.

379 Emonds, *Gemeentebedrijven*, 28-64; Baudet, *Een vertrouwde wereld*, 21-23 en Brugmans, *Paardenkracht*, 349-350.

380 Simons, *Gemeentefinanciën*, 283 en Camijn, *Nutsbedrijven*, 85-96.

381 N.A.D., *Gemeenteverslag*, 1915. De steenfabriek van Van de Made/Meyl-Dekker te Angerlo bezat niet als enige van de Liemers over een zuiggasmotor (35 pk), in de overgangsfase van stoom naar stroom. Ook verschillende maalderijen (molenaars) in de Liemers bezaten een zuiggasmotor.

382 Visser, *Gedenkboek Thomassen*, 70-73.

5.21.1 Gas

Uit de gemeentelijke hinderwetvergunningen blijkt dat aan het einde van de negentiende, begin twintigste eeuw, een groot aantal particulieren al experimenteerde met een eigen gasinstallatie.³⁸³ Pogingen om een gasfabriek in een van de hier onderzochte gemeenten van de grond te krijgen, kwamen alleen niet verder dan de tekentafel. Van de tien Liemerse gemeenten kende geen enkele een zelfstandige gasfabriek.

De periode van dergelijke experimenten viel tussen 1855 en 1865. Dat was vergeleken met de landelijke hausse van de oprichting van gasfabrieken niet vreemd, maar wel opvallend was de typische kleinschaligheid.³⁸⁴ Alléén in de gemeente Zevenaar werd lichtgas geproduceerd voor respectievelijk arbeiderswoningen, een station en een speelkaartenfabriek, terwijl twee andere Liemerse gemeenten, Angerlo en Gendringen stadsgas 'importeerden' van de in de nabijheid aanwezige gasfabrieken in respectievelijk Doesburg en Doetinchem.³⁸⁵

Zestig jaar gebeurde er eigenlijk niets in de regio Liemers, wat ook maar enigszins duidde op een poging om een gasfabriek of wat er voor mocht doorgaan op te richten, op een aantal vragen, concessies of overwegingen om elders gas te betrekken na. Nét als het erop aankwam verdwenen dergelijke kwesties weer snel voor lange tijd in de bureaulade.³⁸⁶ Hier moet aan worden toegevoegd dat weifelende gemeentebesturen niet altijd de nodige deskundigheid bezaten en de komst van elektriciteit nog meer twijfel opriep.

De meest serieuze aanpak vormde een gezamenlijk initiatief van de gemeenten Zevenaar, Didam, Westervoort en later Duiven, aan het begin van de jaren dertig van de twintigste eeuw, om een *Lijmers Gasbedrijf* te stichten. Men wilde onderzoeken of het zich loonde stadsgas te betrekken uit Doesburg of Arnhem. De concurrentie tussen beide steden met als inzet de aan de particulieren te berekenen gasprijs, was echter zo hevig dat, met de hierbij opgetelde Zevenaarse twijfel over het Arnhemse monopolie, het plan definitief kapseisde. Een aantal afzonderlijke gemeenten oriënteerde zich hierna op stadsgas uit Doetinchem, maar ook deze manoeuvre leidde tot niets.³⁸⁷ Na de Tweede Wereldoorlog zien we een stapsgewijze invoer van eerst nog Duits cokesovengas en later, vanaf het begin van de jaren zestig van de twintigste eeuw, aardgas voor de gehele Liemers. Opmerkelijk in dit hele proces is wel dat toen in de Liemers werd gedacht aan het gebruik van

³⁸³ Het betrof meestal acetyleen (15-voudige aan lichtsterkte vergeleken met steenkolengas) en aerogeen of zuiggasinstallaties. De eerste twee werden meestal benut voor de productie van lichtgas, terwijl zuiggasmotoren werden gebruikt in maalderijen e.d.

³⁸⁴ Kooij, *Gasvoorziening*, 266-277.

³⁸⁵ R.A.G., *Archief GS*, inv.nrs. 12057 t/m 12060. De twee meest serieuze opties betreffen Gendringen en Zevenaar. In Gendringen probeerde men in 1906 een aerogeengasfabriek te bouwen. In Zevenaar rees in 1906-1909 de vraag om een acetyleengasfabriek te mogen oprichten, twee jaar later gevolgd door een verzoek voor een steenkolengasfabriek. Een uitvoerige correspondentie was het gevolg, de aarzeling overheerste. In de andere Liemerse gemeenten kwam het niet eens zo ver.

³⁸⁶ N.A.B., inv.nr. 1640. Het gemeentebestuur van Bergh overwoog om in 1910 gas te betrekken vanuit Emmerik.

³⁸⁷ Tonkens, *Agrarisch Welzijnsplan*, 80-81. In 1955 werd opgemerkt dat met name in Wehl en Herwen en Aerdt 'vele landarbeiderswoningen' nog niet waren aangesloten op gas.

steenkolengas en de diverse hieraan gekoppelde innovaties, de landelijke hausse in aansluitingen alweer op haar retour was.³⁸⁸

5.21.2 Elektriciteit

Rotterdam kreeg in 1895 het eerste openbare elektriciteitsbedrijf, spoedig gevolgd door andere grote gemeenten. Voor de Eerste Wereldoorlog telde men in Nederland 50 particuliere bedrijven en circa 25 gemeentebedrijven en coöperaties belast met de verspreiding van elektriciteit.³⁸⁹ De toepassingsmogelijkheden voor elektriciteit leken aanvankelijk zeer beperkt, dit had mede te maken met het monopolie van de gasfabrieken. Veel consumenten zagen het ook als een luxe-artikel. Pas na 1911, met de instelling van een staatscommissie, werd het feitelijke startsignaal gegeven voor algehele elektrificatie. Het merendeel van de Nederlandse gemeenten werd geëlektrificeerd aan het eind van de jaren twintig. In 1928 betrof dit 935 gemeenten, in 1930 oplopend tot 1079.³⁹⁰ In de jaren dertig werd elektriciteit gepromoot om er mee te koken. Hierna werd het ook mogelijk dure consumptiegoederen, zoals koelkast, stofzuiger en radio die elektriciteit als krachtbron nodig hadden, aan te schaffen.

In het tweede decennium van de twintigste eeuw kreeg de Nederlandse elektriciteitsvoorziening een meer provinciale structuur. De provinciale bedrijven sloten de onrendabele gebieden nu aan op het net en gebruikten de eventuele winst voor interne financiering of uitbreiding. De gemeentebedrijven die voorheen een niet onaanzienlijke winstfactor voor de betreffende gemeenten betekenden, werden nu van lieverlee verleden tijd.

Het moment waarop de Liemers werd geëlektrificeerd had invloed op de mechanisatie, onder andere door de toepassing van elektromotoren.³⁹¹ Vóór 1914 maakten al verschillende Oost-Gelderse fabrieken gebruik van deze krachtbron, waarbij ze stroom kregen geleverd van zogenaamde blokstations. Daarna volgden meerdere firma's de overstap naar het provinciale, Gelderse, stroomnet.³⁹² De aanwezige overcapaciteit noodzaakte de in Nijmegen aanwezige elektriciteitscentrale vanaf 1908, om aan diverse gemeenten stroom te leveren. Maar er was meer aan de hand. Vanaf 1910 waren vele Oost-Gelderse gemeenten al bestookt met aantrekkelijke condities van de *Allgemeine Elektrizitäts Gesellschaft* (A.E.G.) uit Berlijn.³⁹³ Deze maatschappij wenste in de gemeente Herwen en Aerdt een zoge-

³⁸⁸ Weevers e.a. *Gashouders*, 9-28. Na 1920 verdwenen de meeste gasbedrijven en het aantal aansluitingen ten gunste van elektriciteit.

³⁸⁹ Suyver, *Ontwikkeling in de elektriciteitsvoorziening*, 212-229; Emonds, *a.w.*, 28-46; Maas, *Sociaal-democratische gemeentepolitiek*, 169-170. De *S.D.A.P.*'ers zagen het beheer van dergelijke gemeentebedrijven als een falen van het kapitalisme en *Geschiedenis PGEM*, 3.

³⁹⁰ Baudet, *Een vertrouwde wereld*, 21-25.

³⁹¹ Siebers, *Gas-Wasser-Strom*, 61-63. In het Duitse plaatsje Elten, buurgemeente van Zevenaar, kende men in 1898/99 al een elektriciteits(blok)centrale.

³⁹² De Beukelaer, *a.w.*, 177-180. De auteur noemt een aantal Oost-Gelderse fabrieken, met nadruk op de textielfabricage.

³⁹³ Janssen, *Zij leefden van hun land*, 387-388. De niet onbemiddelde Th.G. Peters bezat in 1909 zelf een elektriciteitscentrale in zijn woning aan de Eltenseweg. Deze energie werd opgewekt door een 11 pk gasmotor.

naamde *Ueberland Centrale* te plaatsen waardoor een groot deel van deze regio van stroom zou worden voorzien.

Een aantal gemeenten had inmiddels al een concessie verleend, maar de aarzeling bleef. Om deze problematiek grootschalig aan te pakken werd nog in datzelfde jaar, een *Centraal Comité Elektriciteitsvoorziening* geïnstalleerd. De correspondentie duidt op veel overleg met diverse ingenieurs, over prijsopgaven en benodigd materiaal, maar bovenal een teleurstelling in de houding van de A.E.G. over het uiteindelijke tarief. Op de achtergrond was men langzamerhand steeds minder ongevoelig geworden voor de pressie van de provincie Gelderland, die de interlokale netten van Arnhem (elektriciteitsbedrijf in 1905) en Nijmegen (1907) al eerder had aangewezen als basis voor de uitbouw van de stroomvoorziening. Soms liet men de distributie over aan de gemeenten.

In mei 1914 durfde de gemeente Didam het aan om als een van de eerste Gelderse gemeenten een overeenkomst te ondertekenen met de 'gemeente Nijmegen' voor aansluiting op de centrale. In juli 1915 werden door tussenkomst van de inmiddels opgerichte Provinciale Geldersche Electriciteits Maatschappij (PGEM) de Liemerse gemeenten Zevenaar, Herwen en Aerdt, Pannerden en Didam van stroom voorzien.³⁹⁴ In Bergh was in 1911 al op zeer beperkte schaal met elektriciteit gewerkt, omdat het Bonifaciushuis, of 'Gouden Handen', generatoren bezat. In 1918 vroegen zestien verontruste inwoners zich af '*... wanneer nu eindelijk de electrische lampjes eens gingen branden*'. Het verzoekschrift leidde tot aansluiting van een manufacturenwinkel, het St. Jozefgebouw, hotel Burgers en diverse particulieren. In Westervoort (1922) en Duiven (1923) kwam de gemeentelijke bemoeienis later. Veel gemeenten distribueerden deze energie, soms voor een korte periode, zelf omdat de gemeentebesturen het als een lucratieve bezigheid zagen.³⁹⁵

In 1916 telde Didam ruim 100 aansluitingen die tot 350 vermeerderd waren in 1923. Landbouwers, winkeliers, een enkel café, het gemeentehuis en 36 straatlantaarns, namen in eerste instantie nog stroom af voor de verlichting. Met name een betere straatverlichting woog zwaar mee voor de Didamse gemeenteraad om te worden aangesloten op de uit Nijmegen in 1914 uitgerolde kabels.³⁹⁶ De Didamse kleinindustrie gebruikte elektriciteit voor beweegkracht, zoals de vier bakkerijen, een timmerwerkplaats, een roomboterfabriek en een vleeswarenfabriekje.

Tussen 1923 en 1925 stapten nagenoeg alle Liemerse gemeenten, aangetrokken door de gunstige vooruitzichten van de provincie, van de voorheen interlokale netten over naar de in 1915 opgerichte elektriciteitsmaatschappij de Provinciale Geldersche Electriciteits Maatschappij (PGEM). Het merendeel van de gemeentelijke elektriciteitsbedrijven werd voor een goede prijs overgenomen. Op één

³⁹⁴ W. Vlijm, *De interactie tussen de overheid*, passim. en N.A.D., *Correspondentie*, 15 mei 1914, 'Overeenkomst voor de levering van electriciteit'. Twee andere gemeenten buiten de Liemers, Millingen en Groesbeek, werden ook aangesloten.

³⁹⁵ R.A.G., *Archief GS*, inv.nrs. 9641 en 9642 en N.A.G., inv.nrs. 41 en 1631. De gemeente Angerlo volgde een aantal jaren later. In 1921 overheerste in Gendringen de twijfel over aansluiting bij de PGEM. (...) 'Wij krijgen niets te zeggen'; de gemeente was er van overtuigd dat stroom, geleverd door de 'Rheinisch Westfälische Electric. Werk A.G. Essen-Ruhr' (RWE), aantrekkelijker kon zijn, tot de provincie ingreep.

³⁹⁶ N.A.D., *Notulen*, 1915 e.v.

uitzondering na: Zevenaar deed pas vlak voor de Tweede Wereldoorlog afstand van dit door haar gekoesterde nutsbedrijf. De indruk bestaat dat men heel goed de voordelen, die elektrische energie bood, onderkende.³⁹⁷ In Zevenaar was men ervan overtuigd dat niet langer moest worden ... *voortgesukkeld*, maar voor de ontwikkeling van de nijverheid ... *spijkers met koppen moesten worden geslagen*.³⁹⁸

Tabel 5.25 Elektriciteitsverbruik in Didam (1916-1926)

jaar	aantal inw.	aantal aansl.	elektr. verbruik totaal	gem. elektr. verbruik ver- lichting huish.	gem. elektr. verbruik per aan- sluiting	op- brengst elektr. totaal (in f)	kWh prijs ver- lichting en huish. Didam	kWh prijs ver- lichting en huish. Gelderland
1916	5108	102	21343	17984	209	1357,83	0,40	0,069
1926	5676	448	187308	48110	418	12296,65	0,256	0,238

Bron: Jaarverslagen PGEM 1916-1926 en informatie W. Vlijm.

Angerlo en Gendringen zaten voorlopig vast aan de leveringscontracten van stadsgas, uit de naburige twee steden.³⁹⁹ Daar kwam bij dat men in een deel van de gemeente Gendringen allang de voordelen van elektriciteit had gezien, doordat de ijzergieterijen zoals de DRU en Becking en Bongers zelf elektriciteit opwekten. In 1911 kregen zij toestemming om de doorgaande routes van verlichting te voorzien.⁴⁰⁰ Jaren later schreef men opgetogen dat ... *het meerdere gebruik van elektromotorische kracht viel toe te schrijven aan de elektrificatie van de gemeente*.⁴⁰¹

De eerste aansluitingen in de Liemers vertonen een beeld van een hiërarchische diffusie. Dat is niet opmerkelijk. Meestal kreeg het gemeentehuis, het postkantoor, de woning van de een of andere belangrijke ambtenaar, of een plaatselijk notabele zoals een burgemeester of notaris de primeur.⁴⁰² Maar ook een coöperatie kon het voortouw nemen, zoals in Wehl in 1922, toen de ABTB besloot tot aansluiting van elektriciteit over te gaan voor een in de graanmaaldrij aanwezige 30 pk elektromotor. Al spoedig volgden een schorsmaler, slager en andere kleine middenstan-

397 R.A.G., *Archief-ETI*, inv.nr. D-278 en *Geschiedenis PGEM*, 360-362. In een gebied met 41.955 inwoners leverde men per 1 januari 1954, 8.333.302 Kwh.=199 Kwh./inwoner. Gendringen ontbrak; in Westervoort was in 1923 het gemeentelijk elektriciteitsbedrijf alweer verdwenen. In Didam was een elektriciteitsbedrijf operationeel van 1916 tot 1924.

398 N.A.Z., *Notulen van de raad*, 3 maart en 20 november 1924.

399 In Doesburg werden in 1922 pas elektriciteitskabels gelegd. In 1949 werd de gasfabriek buiten werking gesteld. In Angerlo werd tot 1949 nog stadsgas geleverd. Voor Gendringen kwam het stadsgas van 1926 tot 1951 uit Doetinchem en volgde in 1928 stroomlevering door de PGEM. Zie hiervoor: N.A.G., inv.nr. 1717.

400 N.A.G., *Notulen*, 5 september 1911; R.A.G., *Archief GS*, inv.nrs. 12057-12058. In Gendringen had industrieel K. Reigers in 1864 om toestemming gevraagd om zijn 'stoom- en andere werktuigen inclusief arbeiderswoningen' met gas te verlichten.

401 N.A.G., *Gemeenteverslag*, 1924.

402 N.A.D., inv.nr. 1006 en *Gemeenterekeningen*. In 1916 waren er 71 percelen met gemiddeld 16 lichtpunten aangesloten, 20 motoren met in totaal 60 kWh en 36 straatlantaarns. In 1920 behaalde men enige winst uit het Gemeentelijk Elektriciteitsbedrijf.

ders.⁴⁰³ Daar kwam nog bij dat sommige gemeenten op zoek waren naar gasleveranties uit naburige steden. In de eerste periode werd elektriciteit alleen gebruikt voor licht en aandrijving. Warmte moest ergens anders vandaan komen.

Voorlopig was in de hele Liemers nog geen industrie aan te wijzen die echt zat te wachten op elektriciteit als krachtbron. De grote of zware industrie, zoals de steenfabrieken en de ijzergieterijen, wekten meestal zelf elektriciteit op met stoommachines. Het gebruik van elektriciteit door middel van elektromotoren verspreidde zich snel, vooral in de kleine ambachtelijke bedrijfjes van bakkers, slagers, schoenmakers, smederijen en houtbewerkingsbedrijven.⁴⁰⁴ Buiten de gemeenten moeten ook de landbouwers de voordelen hebben ingezien.⁴⁰⁵

De grootste werkverschaffer van dat moment in het oostelijk deel van de Liemers, de DRU te Gendringen, bezat een 300 pk stoommachine en wekte zelf elektriciteit op.⁴⁰⁶ Dit was geen onbekend verschijnsel bij verschillende bedrijven in Oost-Gelderland. Zij zaten ook niet te wachten op aansluiting. De grote steenfabriek van *Tengnagelwaard* in de gemeente Herwen en Aerdt werd pas in 1921 van elektriciteit voorzien, alhoewel de steenfabrikanten goed op de hoogte waren van de goedkope aanschaf en de uiteindelijk lagere productiekosten die elektriciteit zou gaan bieden.⁴⁰⁷ De (latere) metaalbedrijven in de regio en de tabaks- en inktfabriek in Zevenaar volgden wel, maar langzamer.

Op zich is dit niet echt verwonderlijk. Steen- of ijzerindustrieën hadden een keuze bij het al of niet overschakelen op het elektrisch net, omdat men meestal zelf in staat was om elektriciteit te produceren. Hierdoor ontving het niet direct een stimulans tot verdere of andere mechanisering; men wachtte af. Daarnaast stimuleerde de elektriciteit niet direct nieuwe industriële vestigingen. Hierop moeten we echter één uitzondering maken. In 1920 vestigde zich te Zevenaar de tabaksindustrie.⁴⁰⁸ Deze fabriek installeerde direct diverse elektromotoren voor de tabaksverwerking. Het blijft natuurlijk de vraag of de vestiging was doorgegaan zonder de aanwezigheid van elektriciteit als energie voor de vele elektromotoren. De goedkope arbeidskrachten hebben misschien een doorslaggevender rol gespeeld.⁴⁰⁹

In 1921 werd de Nijmeegse centrale door de PGEM overgenomen. Vanaf dat moment was de elektriciteitsproductie en aanleg van de gemeentelijke netten in handen

403 N.A.W., *Hinderwetvergunningen 1899-1939*.

404 R.A.G., *Archief GS*, inv.nrs. 7049-7056. Uit de hinderwetvergunningen van diverse Liemerse gemeenten, bleek dat het allereerst de (brood)bakkerijen waren, hierna gevolgd door sommige zuivelfabrieken en houtbedrijven.

405 Hier werd de elektriciteit met name gebruikt voor de aandrijving van 'bieten- en hakmachines', 'karnkneders' en 'dors- en snijmachines'.

406 Evenals de ijzergieterij van Becking en Bongers (gemeente Gendringen). De Jonge, *a.w.*, 410. De auteur verwijst in dit verband naar de elektromotoren als secundaire krachtwerktuigen die van kracht konden worden voorzien door dergelijke primaire stoomwerktuigen van een centrale.

407 Janssen, *Baksteenfabricage*, 165-168.

408 De Jonge, *a.w.*, 58. Ook deze auteur wijst op de – weliswaar voor de sigarenindustrie – nog veel aanwezige huishoudelijke en de machinale verwerking die tot ver in de twintigste eeuw op zich zou laten wachten, in verband met de afwezigheid van geschikte machines. Dit deed zich ook voor in de sigarettenindustrie, waarin men in de beginfase sterk leunde op Duitse technische kennis. In de 'Turmac' werd de zgn. 'snellooper' gebruikt, een machine met een door elektriciteit aangedreven staalband-systeem.

409 N.A.Z., correspondentie B en W, 1920 e.v.

van een interlokaal netwerk. Naast uitbreiding van aansluitingen met als resultaat dat vooral de industrie elektriciteit koesterde als krachtbron, moesten in 1924 110.000 van de 150.000 bewoonde percelen in Gelderland het nog zonder doen.⁴¹⁰ Hierin kwam na de Tweede Wereldoorlog snel verandering. In 1936 kwam er te Nijmegen een nieuwe centrale en tegelijkertijd werd de 50 kV.-lijn uitgebreid. Vlak na de Tweede Wereldoorlog beschikten 76% van de Oost-Gelderse woningen over een aansluiting op elektriciteit. Slechts Arnhem, Nijmegen, Zutphen en Zevenaar ontvingen de stroom nog ... *enige tijd [...] en gros*. De andere gemeenten kregen rechtstreeks geleverd. Als enige Liemerse gemeente bleef Zevenaar langdurig in het bezit van een eigen slachthuis, elektriciteits- en waterbedrijf. Gelet op de winstmarge was dit niet verwonderlijk, zo valt te lezen uit de grafieken 5.7 t/m 5.9.⁴¹¹

Tegelijkertijd met de allereerste elektrische bekabeling werd de communicatie per telefoon in dit gebied verder geprofessionaliseerd.⁴¹² De eerste Liemerse gemeente waar men over een telefoon beschikte was Gendringen, waar aan het begin van de jaren negentig van de negentiende eeuw het postkantoor en de DRU de eerste aansluitingen realiseerden, op de voet gevolgd door Herwen en Aerdt (zie tabel 5.26). In Herwen en Aerdt vroeg expediteur Daams om een telefoonlijn aan te leggen van zijn kantoor te Tolkamer naar zijn woonhuis in Lobith. Het college stemde hiermee in ... *behoudens regten van derden vergunning te verleen en voor den aanleg van een voor de telephone vereischte geleiding te spannen over de Gemeentewegen onder voorwaarde dat daardoor het verkeer niet worde belemmerd*.⁴¹³ In het naburige Pannerden verliep de telefoondistributie tergend langzaam. Tussen 1906 en 1940 vermeerderde het aantal telefoonaansluitingen zich tot 43 op 1550 inwoners. In diverse andere gemeenten, zoals in Didam, speelde een telefoonkantoor een hoofdrol bij de aanvraag voor een telefoon. Daar vroeg H.A. Kooijman als 'plaatsvervangend telefoonkantoorhouder', in februari 1908 aan het ministerie van Binnenlandse Zaken om toestemming voor de aanleg van een telefoonlijn.⁴¹⁴

Met name deze laatste aansluitingen vielen in een periode van toenemende staatsbemoeienis met betrekking tot de openbare telefonie. Daarom mogen we er dan ook gerust van uitgaan dat particuliere concessionarissen de Liemers niet als een geschikt gebied zagen voor aparte en elkaar beconcurrerende lokale telefoonnetwerken. Na 1897 werden ook geen particuliere telefoonnetten meer aangelegd.⁴¹⁵

410 Deze sigarettenfabriek gebruikte 17 elektromotoren van in totaal 93½ pk en *Geschiedenis PGEM*, 645-648.

411 Smit, *Zevenaar*, 101-103 over het gemeentelijk elektriciteitsbedrijf; N.A.G., *Notulen*, 28 november 1929. In Gendringen was de in 1931 geopende 'gemeentelijke spaarbank' lange tijd het enige openbare nutsbedrijf.

412 Hogesteger, *Concentratie en centralisatie*, 198-201; Voor de intensiteit van het gebruik van de telefoon in de gemeenten Bergh, Herwen en Aerdt en Zevenaar aan het begin van de jaren twintig van de twintigste eeuw, zie Boerman, *Handel en verkeer*, 607-609. De telegraaf en de hieraan verwante (hulp)postkantoren werden gerealiseerd in de tweede helft van de negentiende eeuw. In Zevenaar was de telegraaf er al in 1863 in verband met de spoorlijn. De latere draadomroepen voor radio-uitzendingen verschenen in deze regio aan het begin van de jaren dertig. De Maatschappij Inlandse Draadomroep (MIDO) bezat hier een monopolie.

413 Janssen e.a., *Zij leefden van hun land*, 326.

414 N.A.D., *Correspondentie*, februari 1908 en informatie G.B. Janssen.

415 Hogesteger, *a.w.*, 131 e.v.

In het naburige Arnhem functioneerde een door de *Nederlandsche Bell Telefoon Maatschappij* (NBTM) geëxploiteerd telefoonnet. Het stadsbestuur twijfelde halverwege de jaren negentig tussen investeren in deze verouderde maatschappij, dan wel om zelf het heft in handen te nemen. In 1896 koos men voor dit laatste. Tot 1926 functioneerde dit telefoonnet naar tevredenheid, zozeer zelfs dat ook de in de nabijheid gelegen gemeenten als Westervoort en Duiven rond 1920 telefoonbekabeling kregen. Deze gebeurtenis viel hierdoor nog net buiten de fase van volledige staatsexploitatie, die toen in de meeste Nederlandse gemeenten al volop aan de gang was. De eerste aansluitingen kenden een nagenoeg identiek patroon als bij de invoering van elektriciteit en waren meestal terug te vinden bij een postkantoor, horeca-exploitanten, winkeliers, vervoersbedrijven en de plaatselijke overheid. Tenslotte volgden een notaris, geneesheer of ondernemer, zoals een directeur van een fabriek, die een directe lijn wenste tussen bedrijfswoning en werkplaats.

5.22 Samenvatting

In de regio Liemers zijn geen gasfabrieken operationeel geweest, met uitzondering van aftakkingen uit Doesburg en Doetinchem. Slechts twee gemeenten maakten gebruik van dit stadsgas: Angerlo en Gendringen. Dergelijke installaties waren voorbehouden aan steden waar voldoende kennis en kapitaal aanwezig was. Toch is er een gezamenlijke poging geweest om steenkoolgas uit bijvoorbeeld Arnhem of Doetinchem naar de Liemers te halen, maar ging dit initiatief ten onder aan achterdocht en twijfel. Zodoende heeft de hele ontwikkeling van particuliere naar openbare nutsbedrijven op het terrein van de gasleverantie, in de Liemers geen enkele rol gespeeld.

Op kleine schaal zijn wel experimenten bekend doordat particuliere ondernemers na de stoomfase overgingen op benzine, petroleum of zuiggas als energiebron voor de aandrijving van motoren. Over de zuiggasmotoren kan worden opgemerkt dat deze energiebron in de Liemers opvallend vaak werd gebruikt door molenaars, maar zo vreemd was dat niet, want ook bij windstil weer moest de productie doorgaan. De hausse in de toepassing hiervan viel landelijk aan het begin van de twintigste eeuw, maar was van korte duur om snel te worden verdrongen door elektriciteit. Deze energie werd in de regio pas volledig geaccepteerd door tussenkomst van de Provinciale Geldersche Elektriciteits Maatschappij die tegelijkertijd een stuwende rol vervulde. Sommige gemeenten hanteerden de voordelen van eigen distributie slechts tijdelijk, maar er was één gemeente die dit voor langere tijd halsstarrig volhield en kans zag een behoorlijke winst te maken.

In de aansluitingen van elektriciteit per gemeente zien we dat vrij snel particulieren, winkeliers en andere belangstellenden werden aangesloten, als de basisvoorwaarden zoals bekabeling, de bouw van trafostations en de aanleg van meters was voltooid. Eenzelfde proces is te zien bij de totstandkoming van de aansluitingen voor de telefonie, dat als communicatiemiddel al eerder dit gebied penetreerde.

Voor de mechanisering en stimulering of opleving van de in de Liemers aanwezige fabrieken oefende de elektriciteit veel invloed uit. Een enkele fabriek wekte eerst nog zelf energie op, maar de aanwezige steenfabrieken zagen wel het voordeel hiervan in waardoor het verbruik snel steeg.⁴¹⁶ De in 1920 in Zevenaar gevestigde sigarettenfabriek haalde direct voordeel uit de aanwezigheid van elektriciteit, omdat elektromotoren uitermate geschikt waren voor de tabaksverwerking. De aanwezigheid van elektriciteit en de kostprijs hebben zeker een gunstige uitwerking hebben gehad op het besluit om zich hier te vestigen.

Om het proces van aansluiting op drinkwaterleiding, elektriciteit, gas en dergelijke in de Liemers voor alle gemeenten te rangschikken, is tabel 5.26 samengesteld.

Tabel 5.26 *Openbare nutsbedrijven en aansluitingen in de Liemers (1900-1940)*

Gemeente	openb. slachthuis	drinkwaterl.	riolering	elektriciteit	gas	communicatie
Angerlo	–	1953	?	1924	*	1902 telefoon
Bergh	–	1936	1930	1919	–	1925 (radio)
Didam	–	1931	1938	1915	1960	1890 telegraaf, 1908 telefoon, 1925 radio
Duiven	–	1947	?	1923	–	–
Gendringen	–	1936	1900	1928	**	1889-1893 telefoon en telegraaf
Herwen en A	1927	1920	?	1915	–	1873 telegraaf, 1895 telefoon
Pannerden	–	1920	?	1915	–	1906, telefoon
Wehl	–	1953	?	1920	–	–
Westervoort	–	1951	?	1922	–	–
Zevenaar	1909	1926	1924(beperkt)	1915	1960	1863 telegraaf, 1907 telefoon

Bron: R.A.G., *Archief-ETI*, inv.nrs. T9 en D 278, N.A.G., inv.nrs. 14 1600 t/m 1603, 1613 en 1717, N.A.Z. en N.A.W., Correspondentie B en W en inv.nr. 568, N.A.A., inv.nr. 691 en Vlijm, 'elektriciteitsvoorziening Gelderland'. *Tot 1949 stadgas uit Doesburg, hierna cokesovengas uit Duitsland; **In 1906 aerogeengasfabriek, van 1926-1951 stadgas uit Doetinchem; in Gendringen profiteerde men al in een eerder stadium van de opwekking van elektriciteit op de DRU. De radioaansluiting werd gerealiseerd door de 'Maatschappij Inlandse Draadomroep' (MIDO) De georganiseerde vuilnisophaaldienst werd pas na 1945 gerealiseerd.

Uit de gegevens van tabel 5.26 is af te leiden dat een aansluiting op het elektriciteitsnet in alle Liemerse gemeenten tijdens of na de Eerste Wereldoorlog werd gerealiseerd. Dit zal een positief effect hebben gehad voor de vele kleine ambachtelijke en ook grotere bedrijven om op machinale arbeid over te stappen. In Didam en Zevenaar was korte tijd sprake van distributie van deze energievorm door een eigen gemeentelijk elektriciteitsbedrijf, een manier die in Zevenaar het langst heeft geduurd van de hele Liemers en het meest succesvol is geweest (zie grafiek 5.7).

De aansluitingen op de drinkwaterleidingen, riolering en de komst van de moderne communicatie, waren niet altijd even duidelijk te onderscheiden. Dat Zeve-

naar al in zo'n vroeg stadium over een telegraaf beschikte, hing samen met de internationale spoorlijn, terwijl in Tolkamer (gemeente Herwen en Aerd) druk was uitgeoefend door de expediteurs om een telegraaf te realiseren.⁴¹⁷

De initiatieven om een Liemers gasbedrijf te realiseren vonden plaats in de jaren twintig van de twintigste eeuw, maar liepen op niets uit. Later volgde de introductie van aardgas, vooraf gegaan door een korte periode van Duitse cokes- of mijn-gas, aan het einde van de jaren vijftig van de twintigste eeuw.

5.23 Balans

Het lijkt gerechtvaardigd de industrialisatie in de Liemers in twee fasen in te delen. De *eerste fase* begint met de opkomende ijzer- en baksteenindustrie vanaf de eerste helft van de negentiende eeuw en de continuering hiervan gedurende de tweede helft. Pas eind negentiende, begin twintigste eeuw, speelde de mechanisatie een doorslaggevende rol, zoals bij de steenfabrieken. Toen trad de *tweede fase* in. Ook andere bedrijven gingen toen voorzichtig over tot het gebruik van stoomkracht, gevolgd door andere innovatieve krachtbronnen. Afgezet tegen de Achterhoek en Gelderland stelde het echter weer weinig voor, waardoor rond 1914 slechts een klein aantal gemeenten een beginnend industrieel karakter bezat. Ook de te Arnhem gevestigde Kamer van Koophandel zorgde voorlopig niet voor een extra impuls, ondanks de aanwezigheid van enkele Liemerse vertegenwoordigers.⁴¹⁸

De aanwezigheid van typische plattelandsnijverheid leidde in de Liemers eerst nog tot een eenzijdige economische ontwikkeling, ondanks de vele initiatieven rond het midden van de negentiende eeuw. Deze ontwikkeling werd veelzijdiger door een veel diverser aanbod van bedrijven en werkgelegenheid in de eerste helft van de twintigste eeuw. De steenfabrieken en gietijzerindustrie zaten nu in een fase van relatieve modernisering en dat waren industrieën die in andere regio's gedeeltelijk of volledig ontbraken. In de Liemers bleef de landbouw de basis voor alles en leek het er op dat de economische modernisering eenzijdig werd benaderd.

De *tweede fase* toont een regio die in sterkere mate te maken kreeg met innovatieve en industriële ontwikkelingen. Een extra impuls ontving de regio met de komst van elektriciteit, vanaf 1915, waar niet alleen de steenfabrieken en de sigarettenfabriek van profiteerden, maar die ook een gunstig effect uitoefende op de oprichting of verbetering van timmerwerkplaatsen, metaalbedrijfjes, gelieerd aan de gietijzerindustrie en andere kleine bedrijfjes, zoals blijkt uit tabel 5.23 en bijlage J. De hiermee samenhangende komst van technici was tevens een ontwikkeling die stimulerend moet hebben gewerkt. Voor de meeste Liemerse arbeiders kwam

⁴¹⁷ Informatie G.B. Janssen, idem overige gegevens Herwen en Aerd en Pannerden.

⁴¹⁸ De Beukelaer en Janssen, *Een factor*, 89-91. De uit Zevenaar afkomstige tabakshandelaar W. Frowein en W. Gerritsen, een in Doesburg wonende maar oorspronkelijk uit Zevenaar stammende graanhandelaar en de Pannerdense steenfabrikant J. Verwaaijen, waren enige tijd lid van het bestuur van de Kamer, van wie Frowein korte tijd als voorzitter.

deze werkgelegenheid als geroepen, zeker na de Eerste Wereldoorlog, waarmee de regio steeds duidelijker in staat bleek werk te bieden aan de grote groep van werkzoekenden.

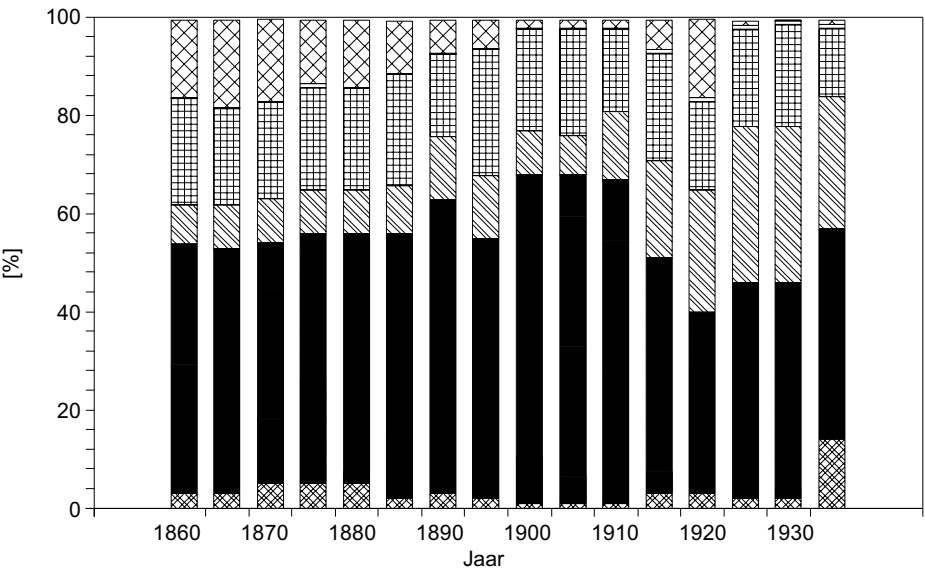
Veel nieuwe bedrijfjes bleven vooralsnog kleinschalig van aard of een korte tijd operationeel, maar het duidde op moderniteit, vooral toen de al aanwezige steen-**en** gietijzerindustrieën innovaties toepasten en de regio aan het begin van de twintigste eeuw de beschikking kreeg over een inkt-**en** sigarettenfabriek.

De mechanisatiegraad in de tweede helft van de negentiende eeuw in de Liemers en de relatief late invoering van elektriciteit, gas en telefoon in de eerste helft van de twintigste eeuw, wijken in negatieve zin af van het landelijke beeld. Toch waren veel particulieren en plaatselijke overheden op de hoogte van de eventueel toe te passen innovaties, zoals is terug te vinden in de hinderwetvergunningen.

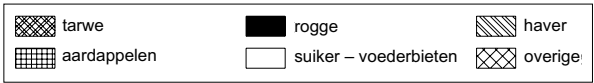
Uit de conclusies van de vorige hoofdstukken en het eerste deel van dit hoofdstuk over de landbouweconomische omstandigheden is af te leiden dat de landbouw zich redelijk heeft ontwikkeld. En de ontwikkeling in de Liemerse plattelandsnijverheid geeft aan dat de regio, door de aanwezigheid van een gietijzer- en steenfabrieken in de eerste helft van de negentiende eeuw, qua beginnende industrialisatie, al een voorsprong had op andere vergelijkbare plattelandsregio's.

Maar de komst van grootschalige industrie leek voorlopig een maatje te groot; de Liemers bleef een kenmerkend plattelandsgebied, waar langs de grote rivieren de steenfabrieken waren te vinden, terwijl de gietijzerindustrie steeds meer betekenis had voor de Oude IJsselstreek. De toenemende verscheidenheid aan kleinere bedrijven, vanaf het midden van de negentiende eeuw en de hierna toegepaste mechanisatie en innovatie, in de al bestaande industrieën, toont een ontwikkeling die zich aan het einde van de negentiende en begin twintigste eeuw continueerde. De komst van een tabaksverwerkende en een inktfabriek in een gemeente zijn pas in de eerste helft van de twintigste eeuw van belang voor een deel van de regio. Door deze ontwikkeling vertoonde dit gebied dat het over voldoende mogelijkheden beschikte om aan te sluiten bij de landelijke ontwikkeling. Maar echt voluit ging dat niet. Daarom zal in het voorlaatste hoofdstuk op zoek worden gegaan naar een antwoord op de vraag of behalve sommige omstandigheden wellicht sociaal-culturele factoren voor vertraging van de economische ontwikkeling hebben gezorgd.

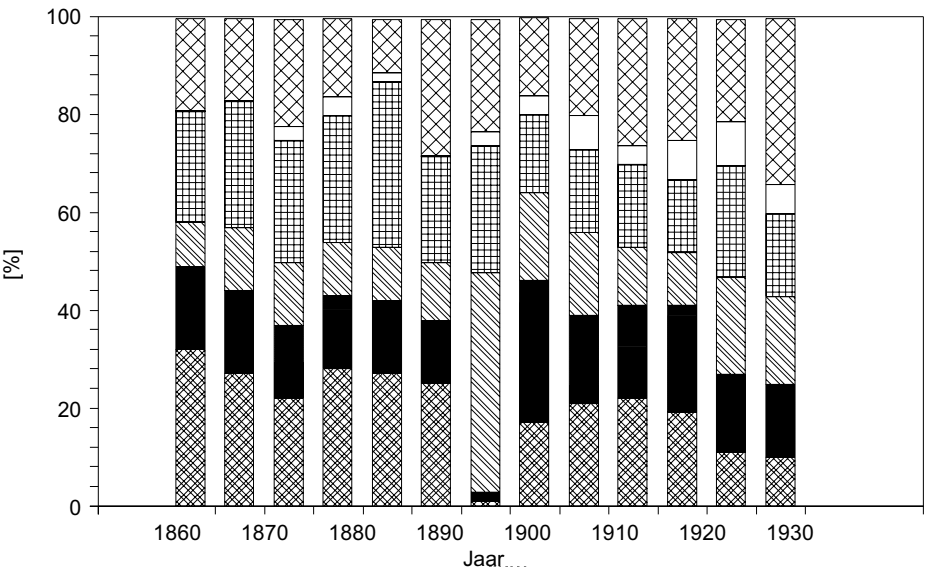
Grafiek 5.1 Gewassen in % van het areaal bouwland in Didam (1860-1935)

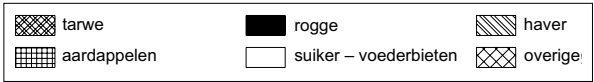
Bron: !! nog aanleveren !!

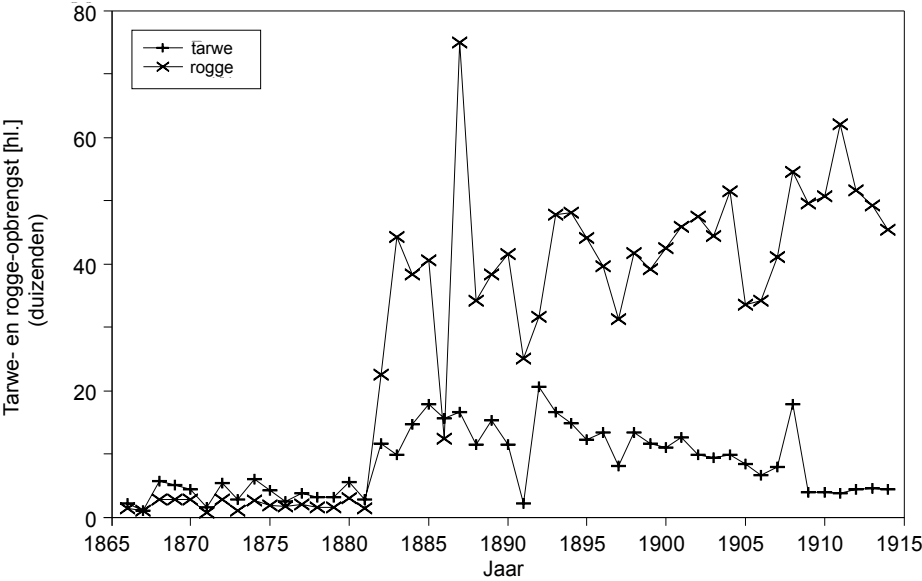
Grafiek 5.2 Gewassen in % van het areaal bouwland in Zevenaar (1860-1935)

Bron: !! nog aanleveren !!

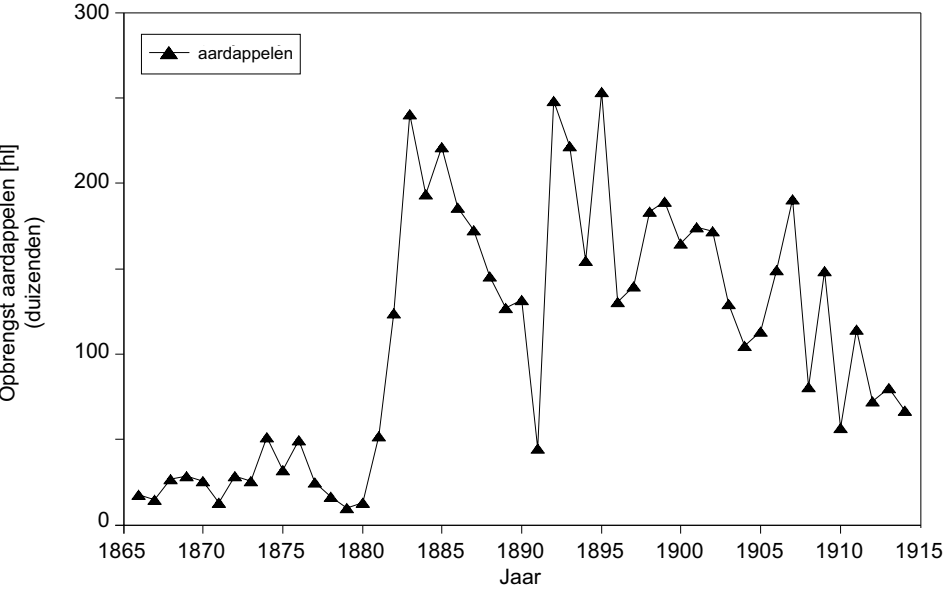

Grafiek 5.3 Jaarlijkse oogstopbrengst van tarwe en rogge in de gemeente Zevenaar, 1865-1881 en in de gemeenten Bergh, Gendringen en Zevenaar, 1881-1915 (in hl.)

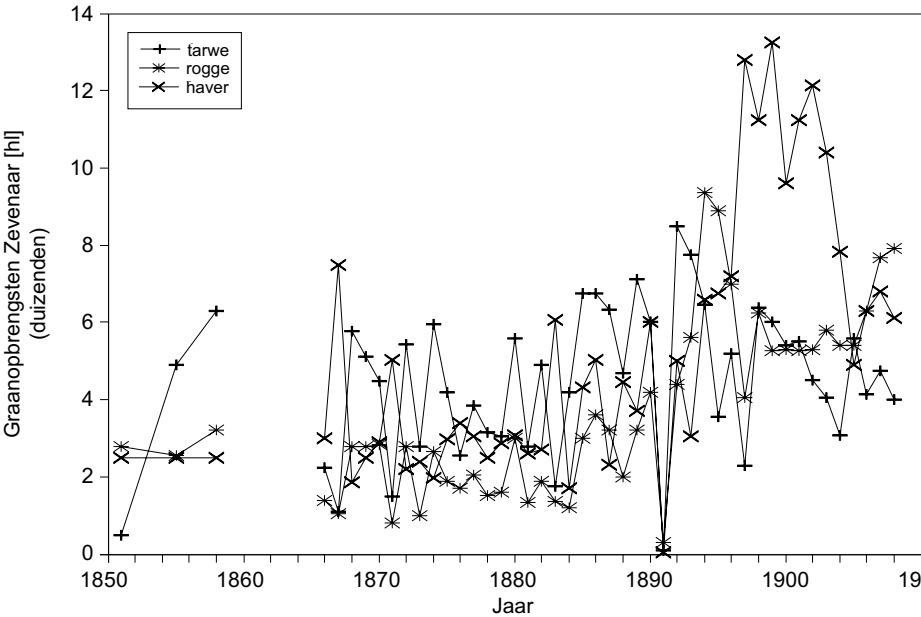
Bron: !! nog aanleveren !!

Grafiek 5.4 Jaarlijkse oogstopbrengst aardappelen in de gemeente Zevenaar, 1865-1881 en in de gemeenten Bergh, Gendringen en Zevenaar, 1881-1915 (in hl.)

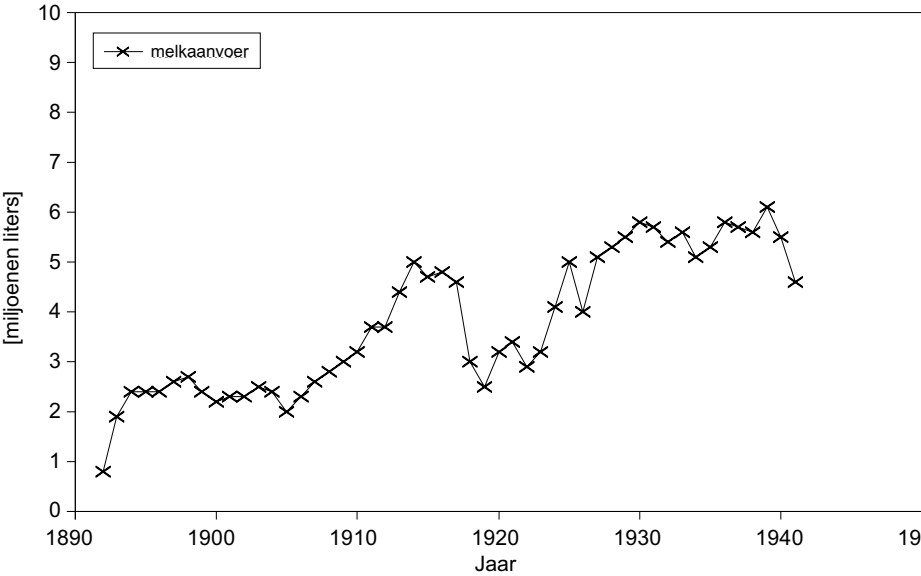
Bron: !! nog aanleveren !!

Grafiek 5.5 Jaarlijkse oogstopbrengst van tarwe, rogge en haver in de gemeente Zevenaar, 1851, 1855, 1858 en 1866-1908 (in hl.)

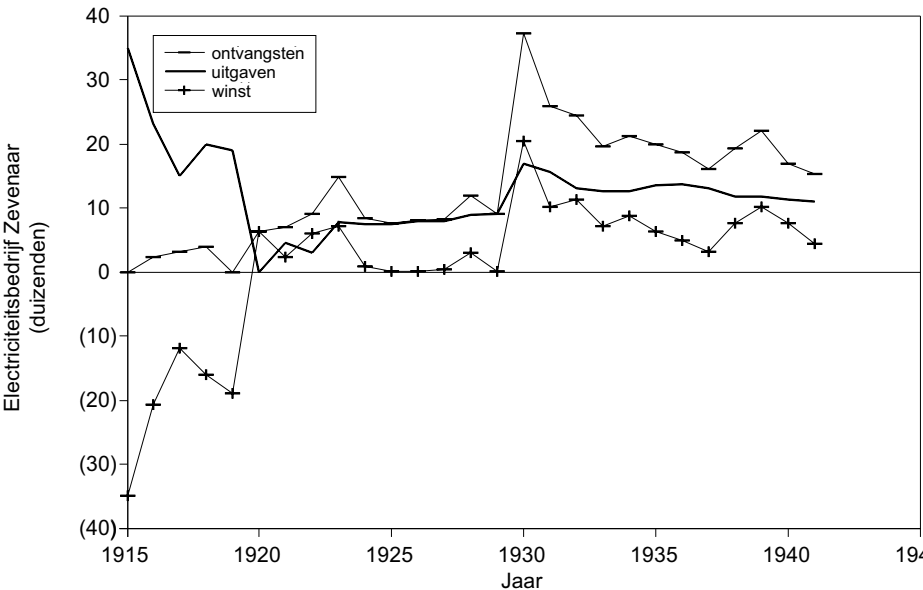
Bron: !! nog aanleveren !!

Grafiek 5.6 Melkaanvoer 'Coöperatieve Roomboterfabriek Didam' (1891-1941)

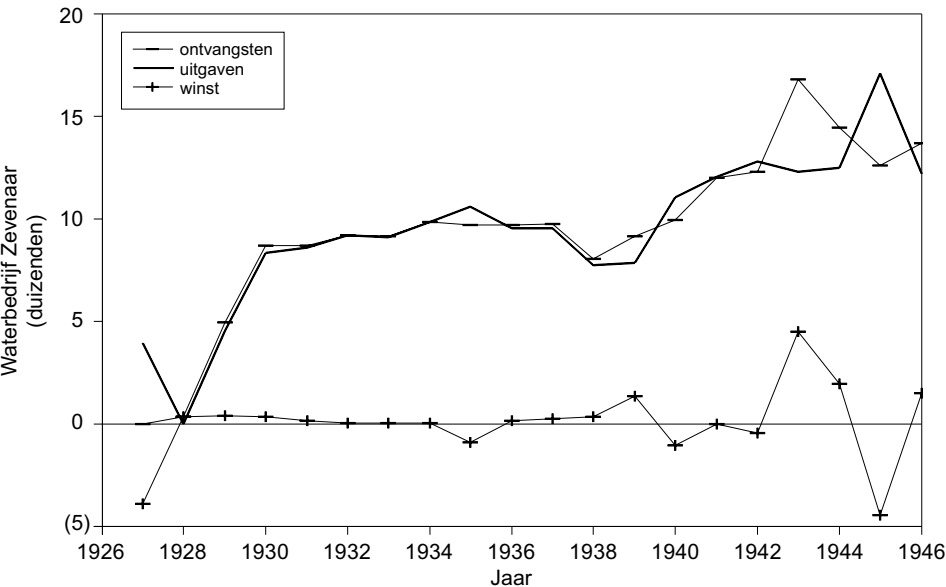
Bron: !! nog aanleveren !!

Grafiek 5.7 *Ontvangsten en uitgaven Gemeentelijk Elektriciteitsbedrijf Zevenaar (1915-1941)*

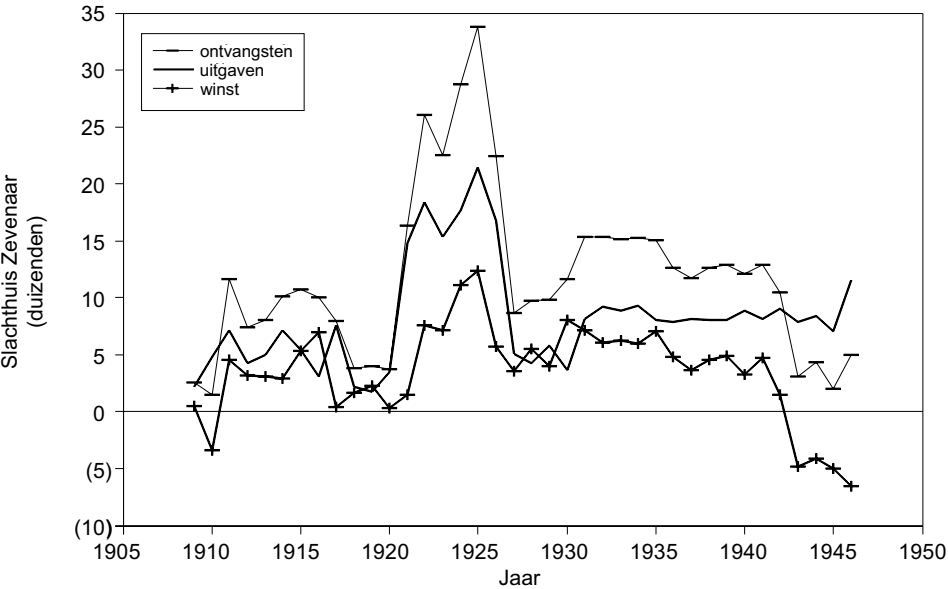
Bron: !! nog aanleveren !!

Grafiek 5.8 *Ontvangsten en uitgaven Gemeentelijk Waterbedrijf Zevenaar (1927-1946)*

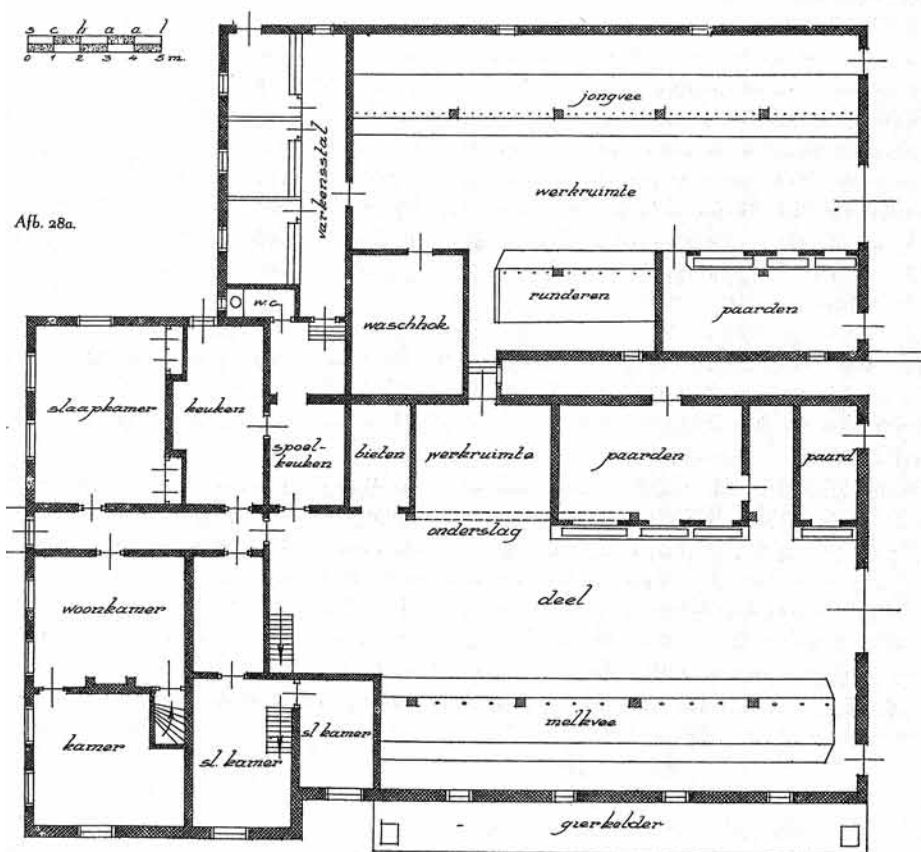
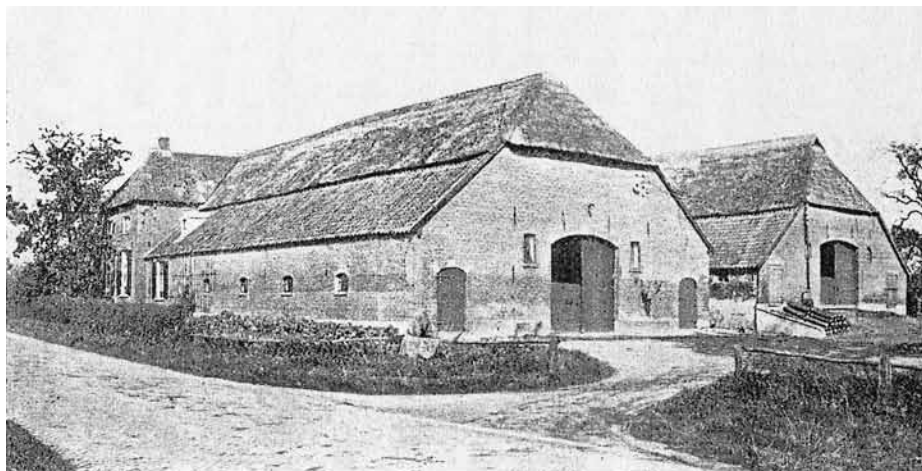

Bron: !! nog aanleveren !!

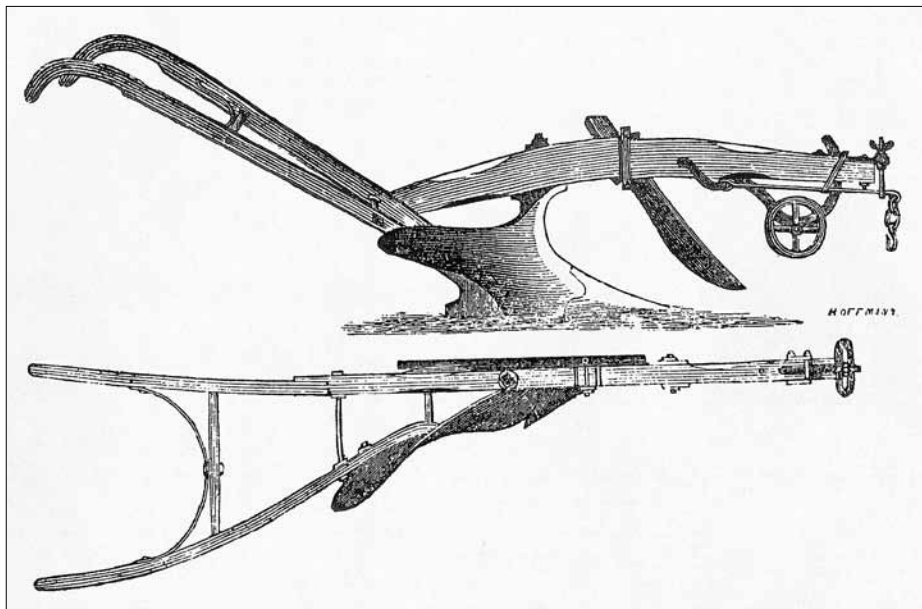
Grafiek 5.9 *Ontvangsten en uitgaven Gemeentelijk Slachthuis Zevenaar (1909-1946)*

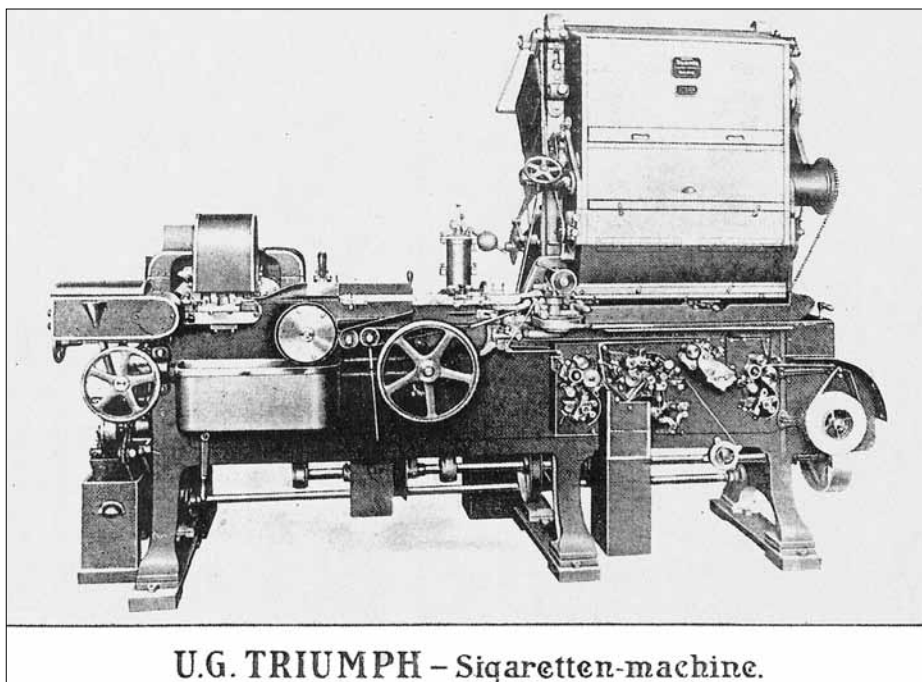
Bron: !! nog aanleveren !!

Afb. 5 Landbouwbedrijf Groessen, gemeente Duiven (1880).

Afb. 6 De Arendploeg (1852).

Afb. 10 Mechanisatie in de Turmac fabriek Zevenaar.

Verzoek om vergunning ingevolge de Hinderwet.

Burgemeester en Wethouders der gemeente *Hevenaar*,

Gelet op het bepaalde bij de artt. 6 en 7 der Hinderwet;

Brengen ter algemeene kennis:

dat op de Secretarie der Gemeente ter visie is gelegd een verzoek met bijlagen van *de Hevenaarsche Confectie-fabriek Bonth. Rijlstra, te Hevenaar* om vergunning tot *het oprichten van een fabriek tot het vervaardigen van bleedingstrikken, waarin 3 electro-motoren zullen worden geplaatst met een gezamenlijk krachtvermogen van 5 P.K.* in het perceel *Wijk B. No. 211*, Kad. gemeente *Oud Hevenaarsectie B3. No. 707*;

dat op den *26 Maart 1925*, des *voor* middags te *10* ure gelegenheid is om ten Gemeentehuize bezwaren tegen het *oprichten* dier inrichting in te brengen; en dat gedurende *drie* dagen vóór dien dag op de Secretarie der Gemeente van de ter zake ingekomen schrifturen kan worden kennis genomen.

De aandacht van belanghebbenden wordt er op gevestigd, dat niet tot eventueel beroep van de later op het verzoek te nemen beslissing gerechtigd zijn zij, die niet op de aangewezen plaats en het aangegeven uur in de vorengenoemde — ingevolge artikel 7 der Hinderwet te houden — zitting zijn verschenen, ten einde hunne bezwaren **mondeling** toe te lichten.

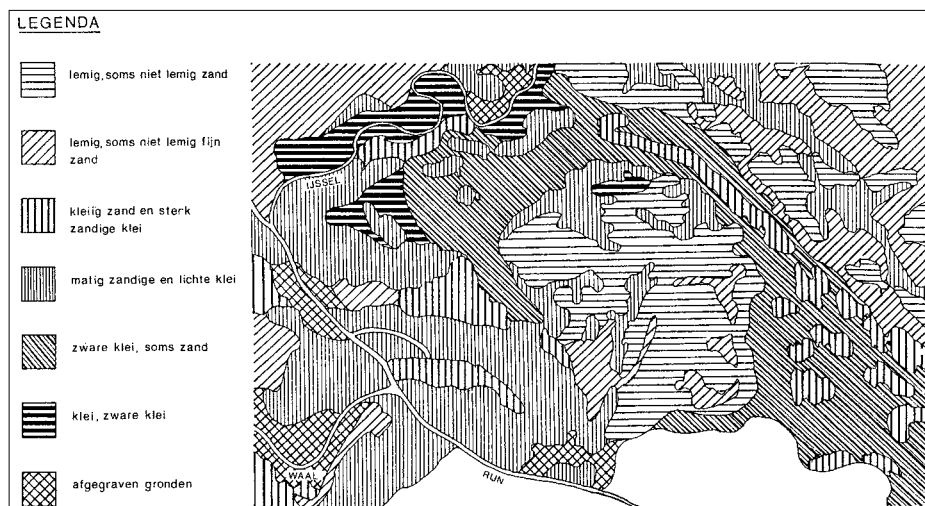
Hevenaar, den *12 Maart 1925*.

Burgemeester en Wethouders voornoemd,

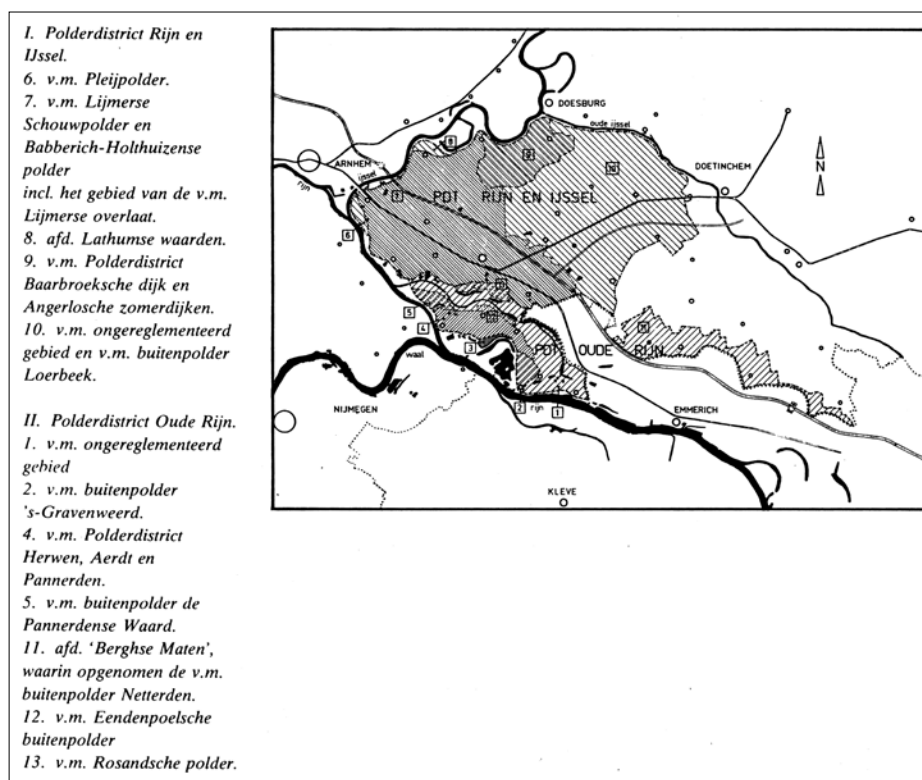
De Secretaris

De *Wethouder*,

No. 312. V. d. W. A hem.

Kaart 5.1 Bodemkaart de Liemers (1968).

Kaart 5.2 Indeling naar waterschap in de Liemers.

VI De politiek-bestuurlijke constellatie

6.1 Inleiding

Op basis van de conclusies in de voorgaande hoofdstukken, wordt duidelijk dat de Liemers op velerlei terrein sporen van economische moderniteit vertoonde. Het is zinvol om ter afsluiting een verzuilingsperspectief te hanteren, in feite een combinatie van politieke en culturele factoren. We doen dit omdat naar voren is gekomen dat de Liemers een homogeen katholieke streek was. We hebben al gezien dat tussen de geboortecijfers en de behoudende katholieke moraal een hechte correlatie bestond, zodat we zouden kunnen verwachten dat de politieke constellatie de modernisering enigszins getemperd heeft.¹

In de negentiende eeuw speelden confessionelen en socialisten een ondergeschikte rol in de Nederlandse politiek. Hier kwam pas verandering in door partijvorming en de beginnende verzuiling aan het einde van de negentiende eeuw; een opdeling van de samenleving in ... *ideologisch homogene groepen*, die zich hierna nadrukkelijk manifesteerden in de eerste helft van de twintigste eeuw.² Daarvoor werden de politieke tegenstellingen gekenmerkt door conservatieve versus liberale standpunten.

Veel lokale en regionale studies beschrijven de aan het einde van de negentiende eeuw ontstane verzuilde samenleving zonder een verband te leggen tussen verzuiling en economische ontwikkeling, maar informeren over de mate van verzuiling in de diverse plaatselijke geledingen en de uitwerkingen daarvan op het dagelijks leven. Een samenleving kan als *verzuild* worden omschreven, als een of meerdere bevolkingsgroepen hun beginselen of uitgangspunten de enige juiste vinden en deze als basis voor hun handelen nemen.³ Een dergelijke definiëring van de verzuiling is al eens omschreven als [...] *een succesvol proces van beheerste modernisering*, een langs wegen van geleidelijkheid, gecontroleerde en soms zelfs gecensureerde aanpassing aan nieuwe omstandigheden.

De economische transformaties spelen in deze karakterisering nauwelijks een rol. Het zijn vooral sociaal-politieke studies die meerdere gemeenten met verschillende denominaties onderling vergelijken.⁴ Hoewel deze studies dus niet expliciet ingaan op de door mij geformuleerde probleemstelling, de relatie econo-

1 Van Zanden en Van Riel, *Nederland 1780-1914*, 209-236 en Schoonheim, *Mixing*, 244-248.

2 Van Zanden en van Riel, *a.w.*, 311.

3 Schutte, *Kuypers gereformeerde wereld herdacht*, 546-547 en De Rooy, *Zes studies over verzuiling*, 380-382.

4 Pennings, *Verzuiling en ontzuiling*, 44-48 en 209. Volgens de auteur zijn gemeenten waar verzuilde instituties langer in stand gehouden zijn, stabiel, stedelijk of godsdienstig-homogeen en De Rooy, *Zes studies*, 385. Hij citeert Wolfram, die 'het bepalen van succes van verzuiling op basis van het aantal organisaties op levensbeschouwelijk grondslag geen betrouwbare maat acht'.

mische modernisering-verzuiling, is het toch zinvol om na te gaan of deze relatie wellicht impliciet aan de orde komt, zodat hypothesen geformuleerd kunnen worden die voor de Liemers kunnen worden getoetst.

De verzuiling zorgde voornamelijk in de jaren vijftig onder sociale wetenschappers voor een discussie waarin het ging om de sociale verhoudingen te doorgronden. De *doorbraakgedachte*, die er van uitging dat tussen de verschillende politieke partijen een zekere mate van samenwerking mogelijk moest zijn, was mislukt. Daalder benadrukte de continuïteit die kenmerkend was in de verzuiling voor de Tweede Wereldoorlog waardoor geen conflicten optraden; de elite was bereid tot ruimhartige samenwerking. Hierop kwam kritiek van onder anderen Stuurman. Deze laatste zag de verzuiling bovenal als de uitkomst van een historische strijd om de macht in Nederland.⁵

Aan het hierna volgend debat is voornamelijk door de Amsterdamse historicus Blom richting gegeven. Hij stelde in 1981 voor om de verzuiling op lokale schaal te bestuderen om zodoende een helderder beeld te verkrijgen over de essentie daarvan. De publicatie *Broeders sluit u aan!* was door de vraagstelling voldoende richtinggevend om meerdere lokale studies te structureren.⁶ Vanuit de zojuist genoemde *Amsterdamse school* zijn al veel van dergelijke studies verschenen met 1850 als uitgangspunt en waarin sprake is van tegenstellingen tussen conservatieven en liberalen. (Van der Laarse, 1989; Leenders 1991; Groot, 1992; Wolffram, 1993 en Van Miert 1994).⁷ Soms gebeurt dit vanuit een antropologische visie zoals bij Verrips (1983), of Duffhues (1991) die hun studies buiten het Amsterdamse project hebben geschreven.⁸

De hieruit voortkomende diversiteit had uiteraard te maken met de vorm of mate van verzuiling die herkenbaar was binnen een stad of dorp. Pennings concludeerde al dat er géén eenduidig verzuilingspatroon in de verschillende categorieën van gemeenten bestond maar dat bovenal de verzuiling geen reactie zou zijn op de externe bedreiging van een samenleving. Juist daar waar de potentiële achterban het grootst was, zoals in de grote steden, was de verzuiling het geringst.⁹ De hiervoor genoemde lokale verzuilingsstudies focussen sterk op de gemeentepolitiek. Zowel de samenstelling van het gemeentebestuur als het gevoerde beleid staan hierin centraal. Dit zullen we ook voor een aantal Liemerse gemeenten doen.

Zowel in hoofdstuk I als in hoofdstuk II constateerden we dat de Liemers kan worden neergezet als een homogeen katholiek gebied waarin de katholieken in een (cultureel) isolement verkeerden. Naar sommige aspecten van die homogeen katholieke gebieden is al onderzoek verricht. Het gaat dan om lokaal of regionaal gesitueerde studies waarbij onder andere de lotgevallen van de katholieken of li-

5 Wolffram, *Harderwijk*, 10; De Rooy, *De verzuiling verguisd*, 65-69, *Een hevig gewarrel*, 625-640. Zie voor een samenvatting van het hierover in Nederland gevoerde debat: De Rooy, *a.w.*, 380-393 en Stuurman, *Verzuiling*, 217 en 267.

6 Blom, *Broeders sluit u aan!*, 9, 20-24.

7 Wolffram, *Harderwijk 1850-1920*, 11-12, beknopte samenvatting van de hier genoemde studies en Schutte, *Over '86 en '92 en daarna*, 515-548.

8 Verrips, *En boven de polder de hemel* en Duffhues, *Generaties en patronen*, 9-11.

9 Pennings, *Verzuiling en ontzuiling*, 209. De auteur onderzocht 45 gemeenten.

beralen centraal staan of de electorale cultuur aan een nader onderzoek is onderworpen (Blom 1985; Duffhues 1991; Groot 1992 en De Rooy 1995). De meeste verzuilingsstudies betreffen echter hervormde gebieden.

Voor mijn probleemstelling is het van belang na te gaan hoe de politieke oriëntatie, uitmondend in de verzuiling, in verband kan worden gebracht met de economische modernisering. In de literatuur vindt de vroege verzuiling, maar ook de stellingname van de liberaal en conservatief georiënteerde politici, met name plaats op het terrein van onderwijs en armenzorg. Maar was er ook sprake van een economische blokkade politiek, waardoor initiatieven werden tegengehouden?¹⁰ De volgende fase van de verzuiling, werd door Verrips en Van der Laarse omschreven als de 'late verzuiling' en gekarakteriseerd als een reactie op dit economische veranderingsproces. Leidde dit tot een ultieme poging van een confessioneel blok om veranderingen tegen te houden of werkte de verzuiling juist als een hefboom om dergelijke veranderingen door te voeren?

6.2 Een verzuilingsthese voor de Liemers

Voor de Liemers zal een groter wordende bewustwording van het katholieke volksdeel na 1853 een stimulans hebben betekend voor de hierna volgende verzuiling. De koers hiervoor werd daarbij in deze regio uitgezet door de overwegend rooms-katholieke lagere adel en geestelijken.¹¹ Zij gaven richting aan ontwikkelingen op het terrein van onderwijs, boerenbonden en coöperaties (zie hoofdstuk V), ziekenzorg en kerkelijk-charitatieve organisaties. De bevolking liet van zich horen door middel van verzoekschriften (zie bijlagen) en beantwoordde hiermee wellicht aan een traditioneel *repertoire of action*.¹²

Binnen de context van de negentiende eeuwse politieke ontwikkeling, die uitmondde in de verzuiling, zal in dit hoofdstuk gekeken worden wie er in de Liemers aan de touwtjes trokken en door wie ze daartoe in de gelegenheid werden gesteld. Wanneer we de achtergrond van deze mensen kennen, wordt het gemakkelijker om het door hen gevoerde (economische) beleid te duiden en het effect van de politieke gebeurtenissen op de economische ontwikkeling te traceren.

6.3 De vestiging van de katholieke suprematie

Aan het begin van de negentiende eeuw zien we dat er in de Liemers nauwelijks sprake was van een katholieke politiek, want in acht van de tien Liemerse gemeenten hadden orthodox-protestantse burgemeesters de leiding. Bepaalde invloedrijke functies kwamen pas langzaam in handen van de lagere katholieke adel terecht.

¹⁰ Verrips, *Ottoland* en Van der Laarse, *Harderwijk*, in: Wolffram, *Bezwaarden en verlichten*, 11.

¹¹ Bornewasser, *De Nederlandse katholieken*, 577-604; ibidem, *De katholieke zuil*, 168-212 en *Katholieke partijvorming*, 184-e.v.; Witlox, *De katholieke staatspartij* (deel III).

¹² De Rooy, *Zes studies*, 380-392.

Soms waren zij al in staat om vanuit een andere positie nogal wat invloed uit te oefenen. Dit proces van een sterker wordende katholieke achterban tekende zich in de Liemers al af in de eerste helft van de negentiende eeuw. Dat was op zich opmerkelijk omdat de katholieken toen overal als tweederangsburgers werden gezien en op grond van hun geloof niet of nauwelijks in aanmerking kwamen voor een (invloedrijke) betrekking. Werkte dit in de regio negatief op het economisch veranderingsproces? Al lange tijd behoorden ook in deze regio de protestanten in een aantal gemeenten tot de economisch sterkeren. Zij woonden in de stedelijke kernen van de gemeenten Bergh, Gendringen en Zevenaar en waren in de dorpen alleen getalsmatig oververtegenwoordigd in Angerlo en Westervoort.¹³ De concentratie van de economisch sterkeren bevond zich in de Liemerse stadjes, terwijl de economisch zwakkeren, in dit geval nogal wat katholieken, op het platteland woonden.¹⁴ Het stadje 's-Heerenberg (gemeente Bergh) bestond voor 15% uit protestanten, het platteland huisvestte slechts 5% van deze geloofsgroepering. In Zevenaar lag dit ongeveer in dezelfde orde van grootte.

Een Liemers auteur benadrukt ... *het achterlijk karakter* dat de katholieken bezaten in cultureel en intellectueel opzicht, een beeld dat nogal ongenueanceerd overkomt.¹⁵ Of dit de oorzaak is geweest van een zekere onverschilligheid, waarmee de *communis opinio* onder de bevolking kan worden verklaard, variërend van gematigd tot uiterst stoïcijns, is nog maar de vraag. In ieder geval verliep de kerkenrestitutie, na de Franse tijd, zonder enig handgemeen.¹⁶

De invloed van deze vóór 1853 *bevoorrechte kerk* nam echter snel af, want in de tweede helft van de negentiende eeuw was de katholieke politieke emancipatie in volle gang. Onbetwiste opinieleiders waren leden van de familie Van Nispen. Deze opereerden niet alleen op het lokale niveau, maar vertegenwoordigden de Liemers ook op het provinciale en nationale niveau. Dit laatste opent de mogelijkheid om niet alleen de relatie verzuiling-economische modernisering op lokaal niveau te onderzoeken maar tevens om na te gaan in hoeverre deze landelijk opererende *Liemers-vertegenwoordigers* hun conservatieve of liberale invloed in de negentiende eeuw hebben aangewend ten gunste van de regio, waarbij uiteraard ook weer het verband tussen het denominale karakter en de economische modernisering centraal staat.¹⁷

6.3.1 De periode tot 1815

Na 1795 werd ook in Gelderland een definitief einde gemaakt aan de bevoorrechte positie van de adel en de stadsregenten. Deze Bataafse omwenteling wenste een eind te maken aan de ... *wanstaltige geboorten der Middeleeuwen en treurige bewijzen der barbaarschheid van vorige geslachten*. Daarnaast werden alle heer-

13 R.A.G., *Archief kwartierscommissarissen* enz., inv.nr. 546/14. Rekest van de r.k. gemeente Ulft, '... verzoekende [in 1830] dat hun de bediening van de heilige sacramenten wordt toegestaan'.

14 Pennings, *Verzuiling en ontzuiling*, 17.

15 Van Dalen, *Protestantisering en recatholicisering*, 153.

16 Noordeloos, *Restitutie*, passim.

17 Van den Berg, *Toegang tot het Binnenhof*, 80-92, over het 'regionaal-particularisme'.

lijke rechten en adellijke en andere eretekenen verboden.¹⁸ We komen nu de eerste conservatief-liberale vertegenwoordigers van de Liemers in de Gelderse Staten tegen.¹⁹ Van de in totaal 19 vertegenwoordigers, was iets meer dan de helft van katholieke herkomst en verwant aan de grondbezittende klasse. Bij alle vertegenwoordigers ontbrak de adellijke achtergrond, het waren in de Franse tijd opgekomen *homines novi*.

Tabel 6.1 De eerste Liemerse vertegenwoordigers in de Gelderse Staten (1795).

Naam	woonplaats	religie	beroep/bijzonderheden
P. Dibbets	Pannerden	hervormd	landbouwer, land- en gerichtsschrijver, secretaris en afgevaardigde in de Staten voor het Kwartier van Nijmegen;
L. Pauwen	Pannerden	katholiek	grondeigenaar, (eigenerfde)schepen en heemraad, vertegenwoordigde het Ambt van de Overbetuwe;
A. Bau(w)stetter	's-Heerenberg	katholiek	rentmeester 'Huis Bergh'. Van 1795-1798 lid van de Landdag namens het Kwartier van Zutphen;
J.N. Hö(oe)vel	's Heerenberg	katholiek	rentmeester 'Huis Bergh'. ²⁰
G. Roemaat	Didam	katholiek	landbouwer en secretaris/rotmeester van het schoutambt Didam, van 1811-1817 schout;
G.O. Som	Didam	katholiek	landbouwer/rotmeester te Didam;
W. Roelofs	Angerlo	hervormd	landbouwer en lid van de municipaliteit van Angerlo (vanaf 1797);
A. Teunissen	Angerlo	hervormd	landbouwer;
G.W. Berentsen	Angerlo (Lathum)	hervormd	molenaar en provisioneel richter van Bahr en Lathum van 1795-1801;
T. Brandts	Angerlo	katholiek	landbouwer en steenfabrikant;
A. Jansen	Angerlo	hervormd	vermoedelijk landbouwer;
H. Bus	Westervoort	hervormd	landbouwer;
G. Jansen	Westervoort	katholiek	landbouwer (Houberg);
Th. van Nijhof	Westervoort	katholiek	landbouwer en pachter van het veer;
J. Vleming	Westervoort	hervormd	timmerman/molenaar;
A. Gudde(n)	Bergh (Zeddam)	hervormd	landbouwer en lid van de municipaliteit van 's-Heerenberg (1795);
J. de Both	Bergh	katholiek	secretaris van 's-Heerenberg en land- en markeschrijver van het Graafschap Bergh;
J. Vink	Bergh (Zeddam)	katholiek	–
H. Winters	Gendringen (Etten)	–	landbouwer.

Bron: Van Wissing, Volksvertegenwoordigers in Gelderland.

18 Kamerbeek, *Het belang*, 21.

19 Van Wissing, *Volksvertegenwoordigers*, inl. In totaal kwamen in 1795 366 Gelderse representanten bijeen.

20 J.N. van Hoevel, vader van vijf dochters, waarvan er drie zouden huwen met een Van Nispen (zie hierna), was toen eigenaar van 'De Byvanck' te Beek vóór de verkoop aan de familie Van der Renne, rentmeester van Huis Bergh.

Van de 19 leden waren 10 katholiek, 8 hervormd en van één is de religie onbekend. De Both en Bau(w)stetter (voormalig rentmeester Huis Bergh) stonden in 1795 bekend als fanatieke vertegenwoordigers van het katholieke volksdeel, evenals sommige geestelijken.²¹ Zij stemden dan ook vóór het *concept-reglement voor een volksbestuur in Gelderland*, een wijziging die echter door een meerderheid van orthodox-protestanten werd verworpen.²²

Het is mogelijk dat onder de hier geïmpresenteerde volksvertegenwoordigers sommige liberale opvattingen niet ver genoeg gingen, zoals voor J. de Both, die lid was van talloze commissies en zeer actief politiek bedreef. Maar wegens al te radicale opvattingen werd hij in 1806 uit alle ambten gezet.²³

De Gelderse Staten stuurden op hun beurt afgevaardigden naar de Staten-Generaal. Dit laatste duurde maar kort want de samenstelling van de Nationale Vergadering (1796) verliep hierna direct. Deze Nationale Vergadering werd samengesteld via een getrappt stelsel door de meerderheid van de mannelijke bevolking gekozen wetgevende vergadering. Na de Bataafse omwenteling en de hierop volgende gebeurtenissen zien we de in tabel 6.1 genoemde Liemerse vertegenwoordigers op bestuurlijk vlak niet meer terug, op een enkeling na. In Didam was G. Roemaat schout en de eerste rooms-katholieke burgemeester tot 1817. Hierna ging dit ambt tot aan het einde van de negentiende eeuw over in handen van protestanten. Als gemeenteraadslid en assessor (wethouder) zien we ook G. Som even terug. In Bergh zou de katholieke administrateur-generaal Van Hoevel nog van zich doen spreken, toen twee van zijn vijf dochters huwden met de gebroeders Van Nispen.²⁴

De Franse invloed gaf landelijk nog wel de nodige veranderingen te zien, mede door de drie staatsgrepen: twee in 1798 en een in 1801. Ook de regio Liemers kreeg nu te maken met een sterk centralistisch gezag, dat nog duidelijker voelbaar werd na de inlijving bij het Franse Keizerrijk. Nu waren provincie en gemeente respectievelijk gewestelijke of plaatselijke uitvoerende organen van een centrale regering geworden.²⁵

De samenstelling van deze municipale raden, in de Franse tijd, geeft voor de Liemers geen opvallende omslag te zien.²⁶ Duidelijk is dat de maire of burgemeester van protestantse origine was (of liever bleef), zoals in Zevenaar G.F.L. Böttcher, J.W. Koch in Westervoort (overigens de enige die uitgesproken liberale sympathieën koesterde), J.L. de Haes te Gendringen en J.J. Jansen te Angerlo. In Zeddam (Bergh) en Wehl bleef de rooms-katholieke P.J. de Bellefroid in functie.²⁷

21 R.A.G., *Bataafs-Frans archief*, correspondentie, concept-reglement 1796 e.v.

22 *Ibidem*, inv.nrs. 9 en 127. Deze wijziging van het provinciaal bestuur zou zonder meer gunstiger uitpakken voor de katholieken wat samenhang met de Bataafse omwenteling. In 1796 werden in Gelderland 373 grondvergaderingen gehouden. In de Liemers (Kwartier van Zutphen) stemden de grondvergaderingen van 's-Heerenberg (1), Zeddam (1) Didam (1) en Netterden vóór, in het Kwartier van Nijmegen waren dit de Liemerse gemeenten Herwen en Aerdt (1) en Pannerden (1).

23 Van Wissing, *Volksvertegenwoordigers in Gelderland*, 183-184.

24 De aanwezigheid van Dibbets en Pauwen als 'vertegenwoordigers van de Liemers' is wellicht dubieus gezien hun betrokkenheid met de Over-Betuwe, zie: De Vries, *Overbetuwse rechtsgebieden*, 21-33.

25 Smit, *Kleefse Enklaves*, 88 e.v.

26 Van 1810 tot 1813 was het voormalige Kleefse enclave-gebied ook ingelijfd bij het Franse Keizerrijk, waardoor we dan tot 1813 kunnen spreken over de gehele Liemers. De municipale raden moesten uit tien leden bestaan.

27 R.A.G., *Bataafs-Frans archief* inv.nr. 240. Vanaf 1795 waren de plattelandsgemeenten opgeroepen muni-

Als een van de weinige uitzonderingen in deze overwegend door orthodox-protestanten gedomineerde bestuurslaag, zien we verder in Didam de katholieke G. Roemaat en in Herwen O.M. van Hugenpoth tot Aerdt. Maar ook weer niet voor lang, want na 1815 drongen conservatieve protestanten op.

De benoemingen van de diverse *adjoints* of gemeentebestuurders leek voor Zevenaar en omgeving (Ambt Lijmers) nog een hele toer te worden. De beide katholieken, J.J. van Voorst tot Voorst en C.H. van Nispen die eerst werden benaderd, bedankten beiden. Van Voorst tot Voorst motiveerde dit met ... *zijne uitgestrekte oeconomie en mijne pligten als hoofd van een talrijk huisgezin*. Van Nispen schreef de prefect dat hij deze functie niet aan kon vanwege ... *mijne overige bezighaeden, die uitgestrekt en zoo menigvuldig waren*.²⁸ Dat zij het niet aandurften om in een protestants bestuursmilieu nu al ambities te tonen, is niet onwaarschijnlijk. In ieder geval werd hierna de protestant F. Vermeer benaderd, die echter ... *wegens eene volstreckte onkunde in de Franse taal* hier direct van afzag. De post kwam nu voor bijna een jaar toch weer in katholieke handen, namelijk bij de gemeenteontvanger Everhard van Nispen.²⁹ In 1812 werd hij door de protestant L.A.W. Weinhagen opgevolgd. In Bergh bleef de katholieke Lodewijk van Nispen, adjunct-maire.³⁰

De municipaal-raden of plaatselijk vertegenwoordigers lieten verhoudingsgewijs geen overwegend protestants aandeel zien. In Gendringen bestond de raad voor ongeveer de helft uit beide religies, terwijl in Bergh de katholieken in de meerderheid waren.³¹ In Zevenaar waren van de tien leden van de municipale raad er zes orthodox-protestant. Zij bekleedden bestuurlijk-juridische functies of waren vertegenwoordigers van de conservatieve grondbezittende klasse (zie ook bijlage N).³² Het uiteindelijke resultaat van deze municipaalraden op bestuurlijk niveau stelde niets voor. Men kwam slechts een aantal malen per jaar bijeen, hield zich bezig met administratieve kwesties, zoals het afhoren van de rekeningen en voerde uit wat van bovenaf was opgelegd. De bestuurlijke ruimte voor de gemeenten zou pas komen vanaf 1814-1815, toen de periode van het *Ancien Régime* voorgoed voorbij was.

6.3.2 Regio-vertegenwoordigers: Van Nispen en Van Hugenpoth

Het is niet waarschijnlijk dat de katholieke vertegenwoordigers zoals genoemd in tabel 6.1 en bij de gemeenteraden, veel aan de katholieke emancipatie hebben

cipale raden samen te stellen. In de Bataafse periode (1795-1806) was iedereen stemgerechtigd, uitgezonderd vrouwen, bedeeden, lijf- en huisbedienden (vanaf 1798) en jongeren.

²⁸ O.A.Z., inv.nr.18.

²⁹ Ibidem.

³⁰ Kocken, *Van stads- en plattelandsbestuur*, 200 e.v.

³¹ Bresser, N.A.G., *Inleiding*, bijlage III; Smit, *Kleefse Enklaves*, 92-94 en O.A.Z., *correspondentie 1809-1816*, inv. nr. 18.

³² O.A.Z., *Correspondentie 1806-1816*. Velen zien we weer terug als gemeenteraadslid vanaf 1815 (bijlage N). De tien leden van de municipaalraad waren de protestanten: J.C.A. van Rappard, schepen; P.C. Plancker, dijkgraaf; JAP Vermeer, grondeigenaar; L. Frowein, notaris; H.W.A. Vermeer, plv. vrederechter; J.J. von Goldstein, domein-rentmeester en de rooms-katholieken E. van Nispen, gemeenteontvanger; H.J.P. Heijnen, grondeigenaar en Th. Thoben, landbouwer. A. van Schenk van Nijdegge was ook lid. Het is niet bekend welke religie en/of beroep hij uitoefende.

kunnen bijdragen. Het waren een tweetal katholieke adellijke families, die daarvoor meer mogelijkheden zouden krijgen, met name vanwege de oude relaties met hun achterban. De meest prominente leden waren de al eerder geïntroduceerde H.C.C.B. (ook wel Carel Herman) baron van Nispen (1764-1829) en Godefridus F.A.H.C. jonkheer van Hugenpoth tot Aerdt (1743-1819).³³ Van Nispen, geboren in Herwen, huwde in 1790 Henrietta C. Goossens, telg uit een niet-onvermogen-de familie.³⁴ In 1816 werd hij hoofdschout (later districtscommissaris) van Zevenaer en opgenomen in de Gelderse ridderschap.³⁵ Een jaar later werd hij voor de eigenerfden gekozen tot lid van de Gelderse Staten, district Doesburg. Een jaar hierna zou hij zijn opgenomen in de Gelderse Adel.³⁶

Het familisme was tijdens zijn leven van grote betekenis. Twee aan hem toevertrouwde minderjarige meisjes, Isabella en Christine van Hoevel (beiden beschikten over een fors vermogen) liet hij later huwen met zijn twee zoons Jan en Carel.³⁷ We mogen gerust aannemen dat hier strategische motieven meespeelden. Daarnaast kreeg hij het voogdijchap over een zoon, Lodewijk C.J.C.F., van zijn in 1794 overleden broer, Jacobus Joannes. Ook Lodewijk zou huwen met een dochter van de Van Hoevels.

Carel-Herman was zich terdege bewust van de achterstelling van het katholieke volksdeel. Dat blijkt al wel uit zijn betrokkenheid toen hij deel uitmaakte van een commissie die zich bezighield met de verdeling van kerkelijke goederen. Daarnaast bemoeide hij zich in Gelderland met de stichting van parochies en de bouw van rooms-katholieke kerken. Dit gedachtegoed zal hij zijn beide zonen hebben meegegeven.³⁸ Als vertegenwoordiger van de regio Liemers heeft hij minder van zich doen spreken dan zijn twee zonen Jan en Carel, maar als grondlegger van een voor de regio door rijkdom (hij werd voor zijn grootgrondbezit in het jaar van zijn overlijden aangeslagen in de hoogste belastingklasse) en afkomst invloedrijk geslacht, had hij een definitieve basis weten te leggen voor de carrière van zijn zoons.³⁹

Van een soortgelijk kaliber was ook de katholieke jonker Godefridus F.A.H.C. van Hugenpoth tot Aerdt. Als *volksrepresentant* voor het kiesdistrict Nijmegen (1796-1810), was hij enige tijd betrokken bij de diverse bijeenkomsten van de Nationale Vergaderingen. Dit maakt het weinig aannemelijk dat Van Hugenpoth voor regionaal vertegenwoordiger kan doorgaan, en zijn invloed zal zich zeker niet hebben beperkt tot alleen de vertegenwoordiging voor dit district. Godef-

33 Van Nispen noemde zich eerst 'baron' voor hij de titel 'jonkheer' ontving, ondanks verwoede pogingen die hij vele jaren achtereenvolgende ondernomen om van de Hoge Raad van Adel de eerste titel te ontvangen.

34 Ruitenbergh, *Inventaris Van Nispen*, inleiding (hierna: RAG, *Huis Sevenaer*). Voor een meer uitgebreide genealogie, zie de diverse in de literatuurlijst opgenomen publicaties.

35 R.A.G., *Archief GS, Inventaris archieven kwartierscomm. enz.*, inv.nrs. 220-221 en 535-541. Zie ook Huis-Archief over H.C.C.B. van Nispen tot Sevenaer. Tot 1829 was Carel van Nispen districtscommissaris van het 'district Zevenaer'.

36 R.A.G., *Archief Huis Sevenaer*, inv.nr. 752.

37 Francot en Van den Nieuwenhuizen, *Een adellijk heer*, 75.

38 R.A.G., *Huis Sevenaer*, inv.nrs. 724 t/m 752. Het ging om scholen in Lobith (Herwen en Aerdt), Groessen (Duiven), Zevenaer, Bommel, Gendt, Arnhem, Utrecht en Nijmegen. De parochies betroffen Herwen en Aerdt, Westervoort, Oud-Zevenaar, Vaassen, Epe, Netterden, Silvolde, Zevenaer, Westervoort en Bommel.

39 Van Nispen, vanaf 1803 woonachtig op huize 't Hoek te Zevenaer, noemde zich Heer van Pannerden, een titel die overging naar Carel. Jan eigende zich later 'Van Sevenaer' toe na op het gelijknamige huize te zijn gaan wonen.

ridus F.A.H.C. van Hugenpoth tot Aerdt, woonde vanaf zijn geboorte in de gemeente Herwen en Aerdt (Huis Aerdt) en is hier ook gestorven.

Als lid van de toenmalige politieke elite van de Bataafs-Franse tijd, werd hij naast administrateur van de Bijlandse Waard en inspecteur-generaal van de oppervlieden, in 1795 ambtman, richter en dijkgraaf van het ambt Overbetuwe (1795-1802). Hierna was hij twee jaar (1805-1807) lid van het departementaal bestuur van Gelderland en van de commissie van Landbouw.⁴⁰ In mei 1807 werd hij benoemd tot assessor van het landdrostambt Gelderland. Tijdens de Franse tijd was hij lid van de raad van prefectuur van het departement Boven-IJssel en werd – na de onafhankelijkheid – adviseur van de commissarissen-generaal van dit departement. Van 1814-1818 was hij eerst kortstondig vertegenwoordiger, hierna gedeputeerde bij de Gelderse Staten. Dit leidde in 1814 tot een lidmaatschap van de ridderschap van deze provincie.⁴¹

In 1779 huwde Van Hugenpoth Sophia L.M.W.F. Bentinck tot Brecklenkamp. Dit had een rijke kinderschaar tot gevolg. Van de twaalf kinderen komen we sommigen tegen in Liemerse bestuursfuncties. Eén van zijn zonen, Alexander W.J.J., was een fervent voorstander om Jan A.C.A. van Nispen van Sevenaer (de zoon van Carel Herman), te benoemen tot katholiek districtscommissaris van Doesburg-Zevenaar. Deze gebeurtenis maakt het aannemelijk om Van Hugenpoth (evenals zijn vader grootgrondbezitter) op te voeren als fervent voorstander van de katholieken en hij zal affiniteit hebben gehad met de Overbetuwe. Toch was de periode dat hij deel uitmaakte van het dagelijks bestuur van Gelderland, betrekkelijk kort en is het de vraag of zijn bemoeienis met de streek groot is geweest. Hiervoor zijn geen directe aanwijzingen.⁴² Zijn betekenis voor de toenmalige economische ontwikkeling voor beide regio's moet voorlopig worden herleid tot zijn lidmaatschap van de Gelderse Landbouwcommissie, een functie die Van Nispen ook vervulde vanaf 1808.

Godefridus' zoon, Alexander W.J.J. baron van Hugenpoth tot Aerdt (1780-1859) was een loyaal aanhanger van de conservatief katholieke stroming en kwam hierdoor in contact met Jan van Nispen.⁴³ Nog aan het begin van zijn carrière vestigde hij zich in 1807 in Arnhem, werd lid van de vroedschap en een jaar later assessor. Op zeer jonge leeftijd, hij was pas 29 jaar, werd hij in 1809 door koning Lodewijk al benoemd tot minister van politie en justitie, als opvolger van C.F. van Maanen.⁴⁴ Hierna volgde zijn benoeming tot één van de vier (kamer) presidenten van het Hooggerechtshof in Den Haag.

40 R.A.G., *Archief van Hugenpoth*, inleiding. Hieruit blijkt dat Godefridus in 1805 de dagelijkse gang van zaken op Huis Aerdt overdroeg aan zoon Alexander W.J.J., wegens zijn benoeming tot lid van het Departementaal Bestuur van Gelderland. Vanaf 1809 werd dit werk door Otto M.Th.A. verricht, schout van Herwen en Aerdt van 1811-1814.

41 Elias e.a., *Volksrepresentanten*, 9-13 en 126-127. Van Hugenpoth was lid van de Nationale Vergadering van 8 juli 1796 tot 31 augustus 1797 en van 1 september 1797 tot 22 januari 1798, van de Constituerende Vergadering van 22 januari 1798 tot 4 mei 1798, het Vertegenwoordigend Lichaam van 1 juni 1798 tot 12 juni 1798 en van het Intermediair Wetgevend Lichaam van 13 juni 1798 tot 31 juli 1798.

42 R.A.G., *Familie Van Hugenpoth*, correspondentie.

43 Alexander van Hugenpoth tot Aerdt was gehuwd met Cornelia Maria Th. J. van Wijnbergen (1790-1881), bij wie hij een jong gestorven zoon en een dochter had. In 1822 kreeg hij de titel 'baron'.

44 R.A.G., *Archief Hugenpoth*, inv.nrs. 21-22.

Tegen het eind van de jaren twintig was Van Hugenpoth de eerste in het Nederland van boven de grote rivieren, die een aanvraag indiende om een katholieke school te stichten in de Liemerse gemeente Herwen en Aerdt. Hij bouwde voort op een in 1813 op gang gekomen streven van de Gelderse katholieken naar eigen scholen, een beweging die in 1817 voor de Liemers in Didam begon.⁴⁵ In Gelderland waren naast Didam, de katholieken in de gemeenten Druten, Dreumel en Leeuwen ook in opstand gekomen bij het dreigende verlies om de strijd van een protestantse of katholieke onderwijzersbenoeming. Diverse andere Gelderse gemeenten raakten hun katholieke scholen kwijt, zoals in de Liemers Lobith, gevolgd door het Gelderse gehucht Hulhuizen, Arnhem en Kerkdriel. Een katholieke kandidaat maakte in deze plaatsen nauwelijks kans op een aanstelling, en deze kans werd praktisch nihil toen de (katholieke) burgemeester van Didam namens het katholieke volksdeel in het laatste jaar van zijn ambtstermijn een protestbrief had gestuurd naar de Gelderse gouverneur, die hier niet eens op reageerde.⁴⁶

Van 1838 tot 1849 was hij lid van de Eerste Kamer, om in 1840 – inmiddels als minister van Staat – mee te werken aan de ingestelde *nationale bezwarencommissie van onderwijs*, een commissie die zich boog over de herziening van de lager onderwijswet uit 1806.⁴⁷ De belangrijkste conclusie die deze commissie trok, was het feit ... *dat niet anders dan protestantse boeken op de door roomsche kinderen bezochte scholen gebruikt werden*.⁴⁸ Het is niet moeilijk om hier de visie van Alexander van Hugenpoth in terug te vinden, waarin hij eveneens getuigde van zijn inspanningen ten gunste van de verheffing van het katholieke volksdeel, met name op het gebied van het onderwijs.⁴⁹ Deze visie strookte met die van Jan van Nispen, toen districts-commissaris. Hij had zijn bezwaren eerst met Van Hugenpoth doorgesproken, om ze hierna op te laten nemen in deze enquête. Van Nispen werd hierin geprezen voor zijn bemoeienis om in de Liemers de katholieken hun eigen scholen te laten behouden, met name in de gemeenten Duiven, Wehl en Zevenaar. Van Nispen veroordeelde de toenmalige openbare school, die volgens hem zou uitlopen op onverschilligheid ten aanzien van de godsdienstige opvatting en zo een gevaar voor de staat zou vormen, opvattingen die werden ondersteund door Groen van Prinsterer.⁵⁰

6.3.3 De periode 1815-1848

Het representatief systeem van de Bataafse Republiek verdween met de introductie van het kiesstelsel door de grondwetten van respectievelijk 1814 en 1815. Vanaf 1814 kwam er een kiesstelsel dat tot 1848 ondergeschikt bleef aan het koninklijk gezag. Na 1815 kregen de Provinciale Staten een belangrijke rol als doorgeefluik

45 Boekholt, *a.w.*, 179-196.

46 De Didamse burgemeester Roemaat werd in 1817 vervangen door de protestantse burgemeester Van Embden. Deze familie koesterde deze functie ruim 75 jaar.

47 Het gebied dat deze 'kamer' bestreek omvatte Zeeland, Gelderland en Brabant.

48 *N.N.B.W.*, 878-879.

49 Een familielid, C.A.L. van Hugenpoth tot Aerdt, was van 1857-1858 schoolopziener in Gelderland van 'het 10^e district Over-Betuwe'.

50 Boekholt, *Lager onderwijs*, 230-232.

voor de te kiezen leden voor de Tweede Kamer. De ene helft werd uit hun midden afgevaardigd naar de Tweede Kamer, de andere helft werd benoemd door de koning. Het was de tijd dat Nederland een eigen bestuursstructuur ontwikkelde, met als voornaamste kenmerk een indirect kiesstelsel.

Op provinciaal niveau verschenen in 1816 aparte reglementen voor de provincies, steden, ridderschappen of adel en het platteland, die in 1823 respectievelijk 1825 weer werden gewijzigd. De leden van de ridderschap werden nu niet als vertegenwoordiging van de steden – maar vooral van het platteland – gekozen. Het lag dus voor de hand dat de Gelderse adel in de meeste kiescolleges werd gekozen.⁵¹ Zij namen zitting in de Provinciale Staten die op hun beurt weer leden naar de Tweede Kamer afvaardigden.⁵² De geheel nieuwe toestand die nu was ontstaan, gaf de katholieke adel de gelegenheid haar verloren positie weer in te nemen.⁵³ De derde stand bestond uit de vertegenwoordiging van het platteland (vertegenwoordigers van steden kende de Liemers niet), de eigenerfden of landelijke stand, meestal rijke grondeigenaren. Om tot deze laatste categorie te behoren gaf het grondbezit de doorslag, soms aangevuld met personele belasting. Het gaf de mogelijkheid om de kiesdrempel van f 25,- te halen, of het dubbele bedrag om gekozen te worden.⁵⁴ In Gelderland waren de adellijke grootgrondbezitters oververtegenwoordigd, evenals in provincies als Utrecht en Overijssel.⁵⁵

Voor het stemrecht (mannen van 23 jaar en ouder) viel men terug op de census, gelegen tussen de f 10,- en f 50,- en voor het (vijfde) kiesdistrict Doesburg bepaald op f 25,-. Alle tien onderzochte gemeenten maakten hier tot (1848) 1850 deel van uit. Om tot kiezer aangewezen te worden (mannen van 25 jaar en ouder) diende dit bedrag te worden verdubbeld. De grondslag hiervoor bleef tot 1848 de grond- of personele belasting, hierna telde men de patentbelasting mee.

De drie standen of staten, bestaande uit vertegenwoordigers van de ridderschap, steden en eigenerfden, kenden een eigen getalsmatige verhouding. In Gelderland lag deze voor alle drie de standen op 30 vertegenwoordigers.⁵⁶ Door Beekelaar en Van den Bosch is er op gewezen dat de adel wel aan invloed inboette door vermindering van politieke privileges maar dat deze groep toch nog over een indrukwekkende macht beschikte en deze beslist niet wenste op te geven.⁵⁷ Wels omschrijft dit als ... *feodale starheid*.⁵⁸ Dit adellijk gedrag, ook omschreven als re-aristocratisering, was een proces waarbij de functies via coöptatie werden doorgesluisd. Zo bleken de aangestelde districtscommissarissen voor 90% uit de adel afkomstig. Omdat een adequate

51 Wolffram, *a.w.*, 16-18. De invloed van de adel na het herstel onder Willem I, bracht geen restauratie met zich mee, waardoor de bestuurlijke macht al spoedig bij de schouten (na 1825 burgemeesters) kwam te liggen.

52 *Reglement omtrent de samenstelling der Staten van de Provincie Gelderland* (K.B. no. 98, 1825).

53 Kuiper, *Adel in Friesland*, 27 e.v.

54 R.A.G., *Huis Sevenaer*, inv.nr. 2710. Hierin bevindt zich een overzicht van de 144 verkiesbaren voor het kiesdistrict Doesburg uit 1825. Hoezeer men prijs stelde om tot de stemhebbenden te behoren, blijkt uit een rekest van landbouwer H. Roding in 1829. Hierin geeft hij aan dat zijn aanslag voor de census wel degelijk recht geeft om een stem uit te brengen op de Provinciale Staten.

55 Beekelaar, *Adel en ridderschap*, 8, 16 en 20; Boogman, *De politieke ontwikkeling in Nederland*, 306-332.

56 Blok, *Stemmen en kiezen*, 61.

57 Beekelaar, *a.w.*

58 Wels, 'Stemmen en kiezen', 324.

middenklasse ontbrak, het stemrecht was slechts voorbehouden aan adel en grondbezitters, kwam hier pas na de liberale grondwetswijziging van 1848 verandering in.⁵⁹

De vermogenstoets was een barrière om de ridderschap, die in Gelderland 71 leden omvatte, te laten bestaan uit een select gezelschap. Het was zaak ... *het getal der leden (...) door de admisie van Rooms adellijke geslachten (...) niet al te seer vermeerderen*. Een dergelijke maatregel maakte het zo goed als onmogelijk Liemerse vertegenwoordigers op dit niveau tegen te komen, ondanks het feit dat van 1815 tot 1848 meer dan de helft (21) van de 37 Gelderse vertegenwoordigers in de Staten-Generaal, van adellijke herkomst was.⁶⁰ Blok wijst op het grote prestige dat de adel op het platteland bezat.

In 1840 was landelijk gezien slechts sprake van 10.000 verkiesbaren, 0,5% van de bevolking, en vertoonden de verkiezingen een zekere mate van continuïteit. Al eerder is gewezen op het feit dat de drang om te gaan stemmen in den lande niet al te hoog moet zijn geweest. Het stelsel zou ... *elke vorm van politieke activiteit en de geringste poging tot hervorming in de kiem smoren*.⁶¹ Toch is Blok van mening dat deze manier om te kiezen overeind bleef bij de gratie van ... *elkaar kennen om een zinvolle keuze te doen*.⁶²

De Liemerse gemeenten, die behoorden tot het kiesdistrict Doesburg, telden aan het begin van de jaren veertig van de negentiende eeuw 28807 inwoners, van wie er 479 stemgerechtigd waren, of 1,66%, terwijl het aantal verkiesbaren nog geen 1% bedroeg.⁶³

Tabel 6.2 Stemgerechtigden (1842) en verkiesbaren (1825 en 1842) kiesdistrict Doesburg (zonder Wisch), onder de kiezers van Provinciale Staten van Gelderland

	bevolking 1825	stemgerechtigd 1825	bevolking 1842	stemgerechtigd 1842	verkiesbaar 1842
Angerlo	1428	14 (0,98%)	1425	43 (3,02%)	17 (1,19%)
Bergh	4010	19 (0,47%)	4885	87 (1,78%)	—
Didam	2790	6 (0,21%)	3321	35 (1,05%)	15 (0,45%)
Duiven	2027	11 (0,52%)	2334	46 (1,97%)	16 (0,69%)
Gendringen	4320	11 (0,25%)	4827	80 (1,66%)	29 (0,60%)
Herwen en Aerdt	2051	10 (0,48%)	2328	55 (2,36%)	—
Pannerden	548	5 (0,91%)	686	17 (2,47%)	—
Westervoort	710	8 (1,12%)	904	19 (2,01%)	—
Wehl	1557	1 (0,06%)	1912	26 (1,35%)	—
Zevenaer	2738	10 (0,36%)	3185	71 (2,22%)	25 (0,78%)
Liemers	22199	95 (0,34%)	28807	479 (1,66%)	—

Bron: R.A.G., *Archief Van Nispen* inv.nr. 2710 en bijlage O.

⁵⁹ Beekelaar, *Gelderland 1840-50*, 11. De auteur beschrijft eveneens het liberale denken met de *Arnheemsche Courant* als spreekbuis.

⁶⁰ Versteegen, *Gegoede Ingezetenen*, 129.

⁶¹ Wels, 'Stemmen en kiezen', 325-326.

⁶² Blok, *Wettelijke Fictie*, 403.

⁶³ Het district Doesburg, dat in 1850 verdwijnt om plaats te maken voor het – voorlopig – kiesdistrict Doetinchem, bestond uit alle Liemerse gemeenten en de gemeente Wisch (5458 inwoners). In Wehl was alleen P.J. de Bellefroid verkiesbaar.

Uit een overzicht van een aantal jaren later, blijkt dat van de ruim 200 ... *verkiezbaren en gekozen leden van het kiescollege in het district Doesburg* bijna 54% onder categorie *landbouw en veeteelt* viel, gevolgd door de veel kleinere groepen van 6.7% *vrije beroepen* en bijna 5% *bakker en winkelier*.⁶⁴

De in dit district gelegen regio Liemers werd toen op provinciaal niveau vertegenwoordigd door de katholieke jhr. Jan A.C.A. van Nispen van Sevenaer, vanaf 1829 lid van Provinciale Staten, de katholieke jhr. mr. Carel E.J.F. van Nispen van Pannerden, vanaf 1835 lid van Provinciale Staten en jhr. mr. Lodewijk C.J. van Nispen, al lid van Provinciale Staten vanaf 1818, om in 1832 lid van Gedeputeerde Staten te worden. Zij kregen ... *keer op keer de meeste stemmen*.⁶⁵ De broers Jan en Carel van Nispen waren representanten van de derde stand, terwijl hun neef, Lodewijk van Nispen, was gekozen namens de eerste stand of de ridderschap.

De karakterologische verschillen die tussen beide broers heersten, traden soms aan de oppervlakte. Jan was serieus op het zwaarmoedige af en leefde nogal sober, terwijl zijn broer Carel er een meer flamboyante levensstijl op nahield. Met name in de jaren veertig van de negentiende eeuw werd dit steeds duidelijker omdat zij alletwee belangrijke openbare functies bekleedden en er verschillende politieke opvattingen op nahielden.⁶⁶

De slechte verstandhouding tussen Jan en Carel zou nooit meer goed komen. Carels steun vertoonde hierdoor een grillig verloop. Opeens gaf hij zijn mandaat aan B.A. Reigers of koos andere katholieke kandidaten, die één ding gemeen hadden: Jan achtte ze niet capabel. De familie-eenheid was dan ook ver te zoeken. Daarbij opgeteld verbleef Jan veelal in Den Haag, verliet alle contact per brief, wat zeer tijdrovend was en kon hij dus maar zelden adequaat ingrijpen.

Door landelijke ontwikkelingen rond de nieuwe grondwet van 1848, waarbij het standenprincipe werd afgeschaft, is het er nooit van gekomen.⁶⁷ Maar we zien de katholieke Van Nispens al wel pogingen ondernemen om in deze bestuurshierarchie verder te komen. Samenvattend kan worden opgemerkt dat deze periode een oligarchisch regenteske politieke cultuur liet zien.

6.3.4 Ontwikkelingen in de lagere bestuursorganen

Tussen het gemeentelijk en provinciale niveau bestond in de eerste helft van de negentiende eeuw nog een andere bestuurslaag, namelijk die van de hoofdschouten,

64 N.A.Z., *Proces-verbaal en lijsten betreffende de verkiezingen van Statenleden* (1849).

65 Blok, *Stemmen en kiezen*, 181-182 en 186 en 192. Overigens was J.A.C.A. van Nispen lid van Provinciale Staten vanaf 1829 en niet vanaf 1818. Het Gelderse platteland was toen verdeeld in acht kiesdistricten om dertig Statenleden te benoemen. De toenmalige stemgerechtigden stelden, nadat thuis de stembiljetten waren ingevuld, een kiescollege bestaande uit 12 leden samen. Dit college kwam bijeen in de grootste gemeente van het district en o.l.v. de daar benoemde burgemeester. Dit kiescollege koos rechtsreeks de vertegenwoordigers namens het platteland, de zgn. geërfden, voor zitting in Provinciale Staten. De invloed van een burgemeester, de uitgebrachte beleefdheidsstem en dergelijke, konden leiden tot zeer lange ambtstermijnen voor sommige gekozenen.

66 Francot e.a., *Een adellijke heer*, 100-105. Het bezoek van koning Willem II in 1842 aan Zevenaer, is door de familie Van Nispen later verward met een bezoek van de koning in 1853, dat echter nooit heeft plaatsgevonden.

67 R.A.G., *Huis Sevenaer*, correspondentie 1840-1843.

kwartierscommissarissen of districtscommissarissen.⁶⁸ Een hoofdschout werd benoemd door de koning, trad op als hulpofficier van justitie, hield toezicht op de uitvoering van wetten en de comptabele ambtenaren en adviseerde bij diverse benoemingen, zoals die van burgemeester. Zodoende was hij een intermediair tussen het provinciale bestuur enerzijds en het plaatselijk bestuur anderzijds. Men sprak ook wel eens over een *brievenbusfunctie* of *doorgeefluik*.

Rond 1817 was Gelderland onderverdeeld in 17 hoofdschoutambten, met de bedoeling om voor de adel – die in Gelderland naar verhouding nogal omvangrijk en zeer invloedrijk was – gemakkelijke maar voorname baantjes te creëren.⁶⁹ Deze hoofdschoutambten waren op hun beurt weer verdeeld in 105 schoutambten, die een eigen administratief-bestuurlijke eenheid vormden, met aan het hoofd een schout geassisteerd door twee leden van de gemeenteraad met als titel assessor of *plattelandswethouder*. Voor de gehele Liemers werd Zevenaar vanaf 1817 een hoofdschoutambt met de katholieke Carel Herman van Nispen als hoofdschout.⁷⁰

In 1825 volgde een nieuw reglement voor het Gelderse platteland, dat werd afgerond in 1837. In dit proces werden de hoofdschouten vervangen door districtscommissarissen. De al eerder genoemde 17 hoofdschoutambten gingen uiteindelijk op in vijf (kies)districten: Veluwe, Zutphen, Doesburg, Nijmegen en de Benedendistricten.

De zoon van Carel Herman van Nispen, Jan van Nispen, was in 1837 districtscommissaris van het district Doesburg-Zevenaar, een voorname functie, omdat alle plaatselijke bestuursperikelen en benoemingen aan hem werden megedeeld. Op zijn beurt rapporteerde hij weer aan Gedeputeerde Staten. Deze functie was vanaf 1817 in handen van Carel Herman van Nispen geweest, maar in 1829 weer naar een protestant overgegaan.⁷¹ In dat laatste jaar overleed Carel Herman van Nispen, de toenmalige districtscommissaris of hoofdschout van Zevenaar en werd dit district gevoegd bij dat van Bredevoort. Tot 1831 was J.A.L.F.C. baron van Nagell van Wisch in dit ambt in functie, hierna voor één jaar jhr. H.J. van Loë van Overdijk. In 1832 kwam Doesburg hier nog bij, nu onder W.C. Ketjen (waarnemend). Hij was districtscommissaris tot 1835.

Hierna werd voor één jaar bijna heel Oost-Gelderland, Doesburg, Borculo, Lochem, Bredevoort en Doetinchem bestuurd door A.P.R.C. baron van der Borch van Verwolde. Tevens was hij waarnemend voor Zevenaar. Verwolde overleed in 1836. Doesburg en Zevenaar werden nu samengevoegd en tijdelijk waargenomen door L. van Heeckeren tot de Wierse tot 1837. Hierna viel dit district tot 1850 toe aan de Jan van Nispen. Na Carel Herman van Nispen waren allen protestant tot de katholieke Jan van Nispen districtscommissaris werd.

68 R.A.G., *Archieven van de Commissarissen van de arrondissementen (later kwartierscommissarissen), Hoofdschouten en Districtscommissarissen*.

69 Deze bestuurlijke indeling volgde uit het 'Koninklijk Besluit van 11 februari 1817 (Reglement voor het bestuur ten plattelande voor de provincie Gelderland)'. Het eerste ontwerp ging uit van 40 districten van zeer verschillende grootte, maar werd al spoedig ingeruild voor een verdeling in 17 hoofdschoutambten en 105 schoutambten.

70 De hoofdschout van het toenmalige district Doesburg, dat in 1832 bij Zevenaar zou worden gevoegd, was jhr. H.J. van Loë tot Overdijk.

71 R.A.G., *Archief kwartierscomm.*

Om Jan van Nispen op deze plaats te krijgen, was een katholieke lobby aan het werk getogen, onder leiding van de toenmalige president van het Hooggerechts-hof in Den Haag, Alexander W.J.J. baron van Hugenpoth tot Aerdt, een zoon van de hiervoor al eerder genoemde Godefridus F.A.H.C. van Hugenpoth tot Aerdt. Van Nispen was echter niet zo gelukkig met het opgestelde verzoekschrift aan de koning, om hem als katholiek op deze post te benoemen. Hij wilde de protestantse bovenlaag, die in dit district nog altijd diverse functies in handen had, waaronder die van dijkgraaf of gemeentebestuurder, niet al te veel voor het hoofd stoten, want hij behoorde, zo schreef hij ... *niet tot een der voor de Revolutie in deze provincie regerende geslagten of tot de graafschap des Gouverneurs* [de klik rond de protestantse gouverneur Van Heeckeren tot Kell].⁷² Van Nispen kreeg zijn zin. Hij herschreef het rekest in eenvoudiger bewoordingen met als voornaamste reden om naar deze functie te solliciteren ... *bekendheid met administratieve werkzaamheden [...] betrekkingen van langdurige inwoning en ge goedheid in het [...] ressort*.⁷³

Op lokaal niveau werden in deze periode de leden van de gemeenteraden door de Gedeputeerde Staten van Gelderland aangewezen voor zes jaar, de benoeming of aanwijzing door de koning was hierbij slechts een formaliteit. Bij elke vacature zouden Gedeputeerde Staten een nieuw lid benoemen op voordracht van de raad. Tot 1825 trad om de twee jaar een derde deel van de raad af. Was de benoeming van de raadsleden de eerste keer zónder voordracht (in heerlijkheden bezat de heer dit recht), bij latere vacatures vond dit plaats uit een door de raad zelf op te stellen dubbeltal.⁷⁴ De voormalige Liemerse ambten en heerlijkheden, die niet tot de Pruisische enclave behoorden, zoals Didam, Gendringen en Bergh, zullen door bemoeienis van de heer (van Bergh) zeker invloed hebben uitgeoefend op deze benoemingen. De feodale rechten waren nog niet helemaal weg ... *de bevoegdheid der heeren werd ten dele hersteld [...] en van een omverwerping viel moeilijk te spreken*. Vanaf 1825 verviel de voordracht door de raad, zij diende alleen gehoord te worden, maar het voordrachtsrecht van de heer, ... *waarvan bedieningen van welke [...] kandidaten of vervulling door den eigenaar van het Heerlijk regt moet geschieden*, bleef voor verschillende plattelandsgemeenten, waaronder een aantal in de Liemers, intact.⁷⁵ De assessoren (wethouders) werden ieder jaar – na voordracht door de gemeenteraad – eveneens door de Gedeputeerden benoemd.

Het bestuur van de plattelandsgemeenten met aan het hoofd een schout geassisteerd door twee assessoren telde tot 1825, afhankelijk van het aantal inwoners, drie

72 W.H.A.C. van Heeckeren tot Kell werd in 1813 door koning Willem I benoemd tot commissaris-generaal van Gelderland. Van 1825-1846 was hij gouverneur van deze provincie; Francot e.a., *Een adellijke Heer*, 80.

73 R.A.G., *Huis Sevenaer*, inv.nr. 144, correspondentie omtrent benoeming J.A.C.A. van Nispen tot districtscommissaris.

74 Martens van Sevenhoven, *Burgerlijke gemeenten*, 32-33.

75 R.A.G., *Archief Provinciaal Bestuur*, inv.nr. 11980. Hierin berust de correspondentie over de kwestie van het 'heerlijk recht', over de benoeming of voordracht van de 'schout', hierna burgemeester en de raadsleden. In het district 'Doesborg en Zevenaar' verwees men in 1844 naar 'art. 14, 48 en 119 van het Reglement op het bestuur ten plattelande'. In 1826 merkte districtscommissaris Van Loë op dat Gendringen, Bergh, Didam en Wehl 'geheel heerlijkheid waren', maar Westervoort en Pannerden 'staan op zich zelve'.

tot zeven leden hierna werden negen leden mogelijk.⁷⁶ Zij moesten behoren tot de *vroedste en gegoedste* inwoners van de gemeente, de Nederlandse nationaliteit bezitten en tot een door de Staten bepaald bedrag aangeslagen zijn in de belasting, de zogenaamde census.⁷⁷ De plaatselijk heer of grootgrondbezitter had in de Liemerse heerlijkheden Bergh, Didam, Gendringen en Wehl nog enige heerlijke rechten, waaronder de voordracht voor een burgemeester.⁷⁸ Alhoewel deze invloed op het plaatselijk bestuur meer en meer werd beperkt gevoegd bij een meestal continue absentie van de heer, kwamen deze zaken terecht bij een rentmeester.⁷⁹ Deze rentmeesters kregen zodoende de nodige invloed bij de benoemingen van raadsleden, burgemeesters en assessoren. De gemeentebesturen stonden onder toezicht van een ander belangrijke functionaris: de al genoemde hoofdschout, later districts-commissaris. In 1849 schafte J.R. Thorbecke, toen minister-president en minister van Binnenlandse Zaken, dit ambt af, omdat 90% afkomstig was uit de adel. Dit strookte niet met zijn liberale principes.

De leden van de gemeenteraad van Didam, Gendringen en Zevenaar zijn door mij aan een nader onderzoek onderworpen voor de periode 1815-1851 (zie bijlage N). Hieruit valt af te leiden dat grondbezit en vermogen de doorslag speelden.⁸⁰ Velen waren landbouwer of grondeigenaar, qua politieke opvatting meestal conservatief.⁸¹ Ondernemers zaten er nauwelijks tussen, op de ijzerfabrikant B.A. Reigers, pannenfabrikant Th. Aalders en bierbrouwer B. Westerveld na, die er mogelijk liberale opvattingen op nahielden. Bovendien kwamen deze alle drie uit Gendringen. Wat opvalt, vergeleken met de periode na 1851, is dat in een door katholieken getalsmatig gedomineerd gebied toch nog protestanten raadslid waren. Van de vijftig raadsleden in de drie gemeenten, was nog steeds ruim een kwart van protestantse origine, ondanks het getalsmatige katholieke overwicht. De gemiddelde zittingsduur lag in een gemeente met een puur agrarisch-ambachtelijk karakter (Didam) hoger (15 jaar) dan in de meer geïndustrialiseerde gemeente

76 De assessoren werden, op voordracht van de raad, benoemd door Gedeputeerde Staten. Vanaf 1825 verdween de term schout voor burgemeester. Artikel 90 gaf de burgemeester het recht een 'onderscheidingsteken' of 'ambtsketting' te dragen.

77 Blok, *Stemmen en kiezen*, 169. In Bergh hadden slechts 40 personen uit de stand der eigenerfden stemrecht op een totale bevolking van ruim 3700 inwoners. Het waren allen aanzienlijke boeren en grootgrondbezitters.

78 Martens van Sevenhoven, *a.w.*, 32-33 en R.A.G., *Archief Provinciaal Bestuur*, correspondentie 1825, 1826 en 1844, inv.nr. 11890. In Gendringen werd in 1831 G. van Woelderden 'door den Eigenaar van het heerlijk regt voorgedragen'.

79 Karl Anton vorst van Hohenzollern en afkomstig uit Sigmaringen (eigenaar van Huis Bergh met uitgestrekte bezittingen) hield zich hier niet mee bezig maar liet dit over aan zijn rentmeesters. Vanaf 1826 was Lodewijk C.F. van Nispen rentmeester van Huis Bergh en verwierf hiermee de nodige invloed. De andere rentmeesters, zoals Van Hoevel en Van der Renne en W.Th.J. van Ditzhuysen, waren aan Lodewijk ondergeschikt. Zoals al eerder vermeld was ook C.H. van Nispen enige tijd rentmeester van Huis Bergh en oefende als zodanig invloed uit.

80 R.A.G., *Bataafs-Frans archief*, inv.nrs. 4657 en 7328-7330. Negen van de tien hoogstaangeslagenen in de gemeenten Duiven en Westervoort waren landbouwers.

81 Een identiek beeld was terug te vinden voor de periode 1815-1851 in Angerlo, Bergh en Duiven. Zie voor raadsleden Bergh; Van Dalen e.a., *Bergh*, 427-428 voor de periode 1821-1978; voor Duiven N.A.Du. inv.nr. B-140 en voor Angerlo de 'Notulen van de raad' en de 'Gemeenteverslagen'. Beroep, zittingsduur en religie zijn nergens vermeld.

Gendringen (12 jaar) en de uit middenstanders en geïndustrialiseerde gemeente Zevenaar (10 jaar), zij bijlage N.

De benoemingsbevoegdheid van raadsleden lag bij Gedeputeerde Staten, die toen nog voor het merendeel protestant waren. Deze zullen de onderlinge verhoudingen tussen protestanten en katholieken, hebben meegewogen ten nadele van de laatste groep. In sommige ambten werden katholieken zelden tot nooit benoemd. Dat toch de meerderheid van de raadsleden gedurende deze periode katholiek was, duidt op het homogene karakter van het gebied. Aan de inwoners werd niets gevraagd, als het ging om de samenstelling van de gemeenteraad. De regering achtte de plattelandsbevolking niet in staat tot het uitoefenen van enige invloed op de samenstelling van het plaatselijk bestuur.⁸² En gebeurde dit toch, dan waren het alleen de grondeigenaars die soms werden gehoord om hun mening te geven in de raadsvergadering, opvattingen die hierna werden doorgestuurd aan het dagelijks bestuur van de provincie.

Volgens sommige auteurs was één van de typische kenmerken van het kiesstelsel in de periode 1815-1848 dat de census in hoogte onderling sterk uiteenliep. Voor de hele Liemers krijgen we deze indruk niet. Het waren allemaal plattelandsgemeenten gekoppeld aan een uniforme census en deel uitmakend van één kiesdistrict.⁸³ De hoogte van de census en wie een stem mocht uitbrengen, valt echter ternauwernood te achterhalen. Van de Liemerse gemeenten geven alleen Didam, Duiven en Zevenaar informatie prijs over de aantallen stemgerechtigden voor de gemeenteraden en, soms, hun achtergrond bij de verkiezingen van de Provinciale Staten. En dan is dit nog zeer summier. Voor Didam en Duiven gaat het om één *Lijst van personen bevoegd tot het stemmen uit de stand der eigenerfden* (1847 en 1848).⁸⁴ Voor Zevenaar beschikken we over *Lijsten betreffende de verkiezing van Staatsleden* gebaseerd op de *kohieren van de directe belastingen*. Lijsten die de nodige hiaten vertonen en waaruit de variatie in het aantal stemgerechtigden opvalt (zie tabel 6.3).

De gemeente Zevenaar telde in 1818 86 personen die de kiesdrempel van f 25,- haalden. Grondeigenaar Frans de Nerée en gemeenteontvanger Eduard van Nispen, kwamen toen voor de hoogste aanslag in de directe belastingen in aanmerking, respectievelijk f 503,- en f 363,-.⁸⁵ Natuurlijk speelde het grondbezit een doorslaggevende rol. Redelijk compleet is de lijst van Zevenaar uit 1845, die naast de census ook een namen- en beroepenlijst geeft. Dit is ook het geval met Didam (1848) en Duiven (1847) (zie bijlagen O en P). Van de in totaal 3368 inwoners in Zevenaar (1845) kwamen er 71 boven de census van f 25,- of meer uit. Een schamele 2,1%. In Didam telde men in 1848 3411 inwoners waarvan 36 de kiesdrempel haalden, gelijk aan 1,1%. In Duiven waren in 1847 van de 2514 inwoners er 46

82 Blok, *Stemmen kiezen*, 168 en 265.

83 Blok, *a.w.*, 266. In 1824 en 1825 werd de census gewijzigd. Vanaf 1850 was deze gebaseerd op grondbelasting, personele belasting (huurwaarde, aantal deuren en vensters, haardsteden, paarden, dienstwerkboden en meubilair) en patentrecht.

84 Waarschijnlijk samengesteld voor het – direct – kiezen van leden van de Tweede Kamer.

85 E. van Nispen, een broer van Carel Herman van Nispen, werd in 1811, op 27-jarige leeftijd, tot ‘adjoint’ van de ‘mairie Zevenaar’ benoemd, zie: Smit, *Kleefse Enclaves*, 93.

stemgerechtigd, oftewel 1,83 %. Deze percentages komen hoger te liggen als men uitgaat van het aantal mannelijke stemgerechtigden, alhoewel dit voor de categorie van 23 jaar en ouder maar bij benadering is te vermelden. Zevenaar telde toen om en nabij de 1300 mannen, Didam 1150 en Duiven 850. Het percentage stemgerechtigden lag dan op respectievelijk 5,5 %, 3,5 % en 5,3 %. Deze cijfers komen hoger uit dan die in de *Notulen Provinciale Staten 1842*, die Blok hanteert. Binnen het *distrikt Doesburg* bevatten deze *Notulen* informatie over Angerlo, Duiven, Gendringen en Zevenaar.⁸⁶ Voor de vier plattelandsgemeenten bedroeg het percentage stemgerechtigden in 1842 respectievelijk 3,02 %, 1,71 %, 1,66 % en 1,92 %.⁸⁷

Tabel 6.3 *Uitgeoefende beroepen in de gemeenten Didam, Duiven en Zevenaar en aanslagen in de grond- en personele belasting $\geq f$ 25,- (stemgerechtigd / I) $\geq f$ 50,- (verkiezbaar / II), in de jaren 1840.*

Beroepen	%	%
	I	II
landbouwer, grondeigenaar	50	54,1
wever, kastelein, olieslager, voerman, verver, bakker/winkelier, kastelein, timmerman, molenaar	19,6	11,5
kooplieden	8,5	4,9
assessor, burgemeester, notaris, geestelijke, geneesheer, rentenier, dijkgraaf, districtscomm., lid der Staten	12,4	18
postmeester, schoolmeester, ontvanger, griffier	5,3	8,2
zonder	4,3	3,3
	(n=153)	(n=61)

Bron: Kohieren directe belastingen en Lijsten stemgerechtigden Didam, Duiven en Zevenaar.

De oververtegenwoordiging van de landbouw-elite is eenvoudig te verklaren. Het grondbezit was van doorslaggevende betekenis voor de vaststelling van de census.⁸⁸ Hierna kwamen de ambachtslieden en zelfstandigen (19,6 %). De niet grondbezittende elite was oververtegenwoordigd in Zevenaar, in vergelijking met Didam en Duiven. Hoe groot het animo is geweest om te gaan stemmen, is onderzocht door de – alleen in Zevenaar – aanwezige stembriefjes te tellen. Deze briefjes kregen de kiesgerechtigden vóór 1896 een à twee weken voor de verkiezingen thuis gestuurd. Allerlei vormen van beïnvloeding vooraf waren hierbij mogelijk. Vanaf 1896 werden de stembriefjes pas op de dag zelf op het stembureau verstrekt en kreeg ‘stemmen onder geheimhouding’, door onder andere schermen te plaatsen, meer inhoud.

⁸⁶ In het district Doesburg, waar toen de gehele Liemers onder viel, woonden in 1839 31.265 inwoners, waarvan 492 stemgerechtigd waren (1,57 %) en 178 verkiesbaar (0,57 %).

⁸⁷ R.A.G., *Notulen Provinciale Saten, bijzondere zitting* (1842). Het percentage verkiesbaren lag zo mogelijk nog lager voor Angerlo, Duiven, Gendringen en Zevenaar: 1,19 %, 0,69 %, 0,60 % en 0,78 %.

⁸⁸ Zie ook opmerking hiervoor over het aantal verkiesbaren (district Doesburg 1849) en het percentage van bijna 54 % afkomstig uit de categorie ‘landbouw en veeteelt’.

Tabel 6.4 Opkomst stemgerechtigden uit de stand der eigenerfden gemeente Zevenaar voor de verkiezingen van de Provinciale Staten van Gelderland (1839-1849)

jaar	stem- gerechtigden	geldige stembriefjes	blanco stembriefjes	anderszins ongeldige briefjes	opkomst	%
1839	59	41	1	-	41	69,5
1841	61	44	2	1	45	73,8
1843	61	44	2	1	60	98,4
1845	71	54	1	1	55	77,5
1847	72	51	1	6	57	79,2
1849	59	59	45	3	48	81,4

Bron: N.A.Z., voorl. inv.nr. 61.

We kunnen ons afvragen hoe deze toch nog grote opkomst in deze gemeente en misschien wel in de hele regio valt te verklaren? Het percentage van 98,4% in 1843 valt op het conto te schrijven van de golf van anti-katholiek sentiment aan het begin van de jaren veertig.⁸⁹ Het toenmalige katholieke reveil zal zeker een rol hebben gespeeld in deze homogeen katholieke regio. In deze zelfde periode zien we jhr. Jan A.C.A. van Nispen van Sevenaar met zijn broer jhr. mr. Carel E.J.F. van Nispen tot Pannerden en hun neef mr. Lodewijk C.J. van Nispen, iedere keer terug als personen waar de meeste stemmen op werden uitgebracht.⁹⁰ De broers Jan en Carel verzamelden de meeste katholieke stemmen, Lodewijk vergaarde naast katholieke een groot aantal protestantse stemmen, wat kan worden toegeschreven aan zijn tweede huwelijk.⁹¹ Daarnaast zijn er geen aanwijzingen dat anderen zich gedurende deze periode opdroegen. Dan moet dit Liemerse trio voorlopig worden gezien als de belangrijkste representanten van de Liemerse – katholieke – opvattingen voor de eerste helft van de negentiende eeuw.

6.3.5 *De periode 1848-1853*

In de hier beschreven periode vonden twee belangrijke verkiezingen plaats. Allereerst de directe landelijke verkiezingen voor de Tweede Kamer der Staten-Generaal, waarvoor de kandidaatstelling moest worden georganiseerd. Dit maakt het mogelijk om na te gaan of de in de Liemers aanwezige katholieken zich profileerden en probeerden zich verkiesbaar te stellen voor de Tweede Kamer. Ten tweede volgde in 1850 de verkiezingen voor de Provinciale Staten. Was men in staat gedurende deze periode een vaste achterban te formeren?

Het moge duidelijk zijn dat Jan van Nispen hier belang bij had. Zijn ambities reikten verder dan enkel het plaatselijke of provinciale niveau. Van Nispen wilde

⁸⁹ Boogman, *Rondom 1848*, 35.

⁹⁰ Van den Berg, *Toegang*, 80-92.

⁹¹ Hij was voor zijn tweede huwelijk in 1820 hertrouwd met de protestantse E. Bender, vrouwe van Rijswijk (Duiven). Haar vader was voormalig pachter van de domeinopbrengsten van de 'Renthey Huissen', één van de vroegere Kleefse enclaves. Zijn voorgd, Carel Herman van Nispen, was het niet eens met dit huwelijk.

als katholiek in de Staten Generaal worden gekozen. Zijn broer was in 1849 al indirect gekozen uit de Gelderse Staten tot lid van de Eerste Kamer. Carel voldeed tevens aan het criterium van de hoogstaangeslagenen in de directe belastingen en werd gesteund door een grote – katholieke – achterban.

6.3.5.1 De kandidaatstelling voor de landelijke verkiezingen van 1848

Volgens het voorlopig kiesreglement vonden in 1848 de eerste rechtstreekse verkiezingen voor leden van de Tweede Kamer plaats. Hieraan konden 55.000 kiesgerechtigden deelnemen. Twee jaar later werd de kieswet van kracht die bepaalde dat de Kamerleden in kiesdistricten werd gekozen, degene die in de eerste ronde de absolute meerderheid behaalde, was gekozen.

In het district Doetinchem, waar de Liemers ook voor deze verkiezing (tot 1850) deel van uitmaakte, gingen van de 615 kiezers er 587, 2,14% van de totale bevolking, daadwerkelijk naar de stembus. Van de 576 geldige stemmen, kreeg Van Nispen er 289 of 50,17%, slechts twee stemmen meer dan zijn tegenkandidaat, mr. J.T.H. Nedermeijer ridder van Rosenthal, die bleef steken op 287 stemmen, of 49,83%. Jan van Nispen werd dan ook op het nippertje gekozen als lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal.⁹² Zijn broer Carel kwam door indirecte verkiezingen via Provinciale Staten, in datzelfde jaar, terecht in de Eerste Kamer.

Ook in Nijmegen, dat vanaf 1850 deel zou gaan uitmaken van het hoofdkiesdistrict voor de Tweede Kamer en waar het kiesdistrict Doetinchem in zou opgaan, was voor Jan van Nispen druk gelobbyd door leden van de katholieke kiezersvereniging *Regt en Billijkheid*, argwanend op de voet gevolgd door hun protestantse tegenspeler de kiesvereniging *Burgerpligt*. In Zevenaar en omgeving en in Doetinchem werd geprobeerd kiezersverenigingen met hun achterban warm te krijgen voor deze verkiezingen, maar deze verdwenen al weer snel, vanwege een onthutsend lage opkomst bij hun bijeenkomsten, vermoedelijk door de aanwezigheid van protestanten, die de touwtjes in handen leken te nemen.⁹³

In Zevenaar was jhr. J.G. von Weiler – meerdere malen opponent van Van Nispen – voorzitter van zo'n kiezersbijeenkomst. Bijna geen katholiek liet zich zien. De gehele organisatie lieten de katholieken over aan de beide broers Van Nispen c.s. en deze hadden het natuurlijk niet makkelijk om bij al deze wisselingen van districten een permanente organisatie van de achterban in stand te houden. Dit euvel zou dan met name de opkomst en continuering van kiezersverenigingen in de weg hebben gestaan.⁹⁴ Uiteindelijk was voor de Liemers de opkomst voor de tweede landelijke verkiezing volgens de nieuwe kieswet van 1850 wel succesvol,

92 R.A.G., *Verslagen GS*, 3 juli (1849). In het hoofdkiesdistrict Doetinchem (totale bevolking 46035), mochten 615 kiezers naar de stembus. Bij de eerste stemming ging het om 590 uitgebrachte stemmen, bij de tweede stemming om 576 stemmen. J.A.C.A. van Nispen kreeg bij de eerste stemming 42,18% van de stemmen en kwam dus ná mr. J.Th. Nedermeijer ridder van Rosenthal, die 46,8% van de stemmen kreeg. Na de herstemming lukte het Jan van Nispen wel. Voor de Eerste Kamer kreeg zijn broer, C. van Nispen van Pannerden, bij eerste stemming 277 stemmen en bij tweede stemming 300 stemmen.

93 Francot e.a., *Een adellijk Heer*, 189 e.v.

94 Wels, 'Stemmen en kiezen', 330.

want die lag in beide ronden om en nabij de 95%.⁹⁵ Nu waren de stemmen van het katholieke electoraat van boven de grote rivieren doorslaggevend en hielpen de liberalen aan een ruime meerderheid.⁹⁶

Vanaf 1850 maakte de Liemers voor de verkiezingen van leden van de Tweede Kamer der Staten-Generaal deel uit van het dubbeldistrict (twee kandidaten) Nijmegen, dat toen uit 31 gemeenten bestond. De census was nu gedaald met f 5,- en kwam op f 20,-, met uitzondering van Nijmegen waar de census f 36,- bedroeg. Praktisch veranderde er in zoverre iets dat de kiezer nu naar een stembureau moest in plaats van een stembriefje af te geven. De kamerverkiezingen van 1852 en hierna lieten echter een onthutsend lage opkomst zien. Na de kamerontbinding in 1853 leidde de religieuze tegenstellingen tot een anti-katholieke hetze en ging slechts 64% van de kiezers naar de stembus. Hierna zette deze dalende lijn zich voort. In 1854 volgde slechts 51%.

6.3.5.2 De kandidaatstelling voor de Gelderse Statenverkiezingen van 1850

De belangstelling voor de verkiezingen van de Provinciale Staten was zo mogelijk nóg geringer.⁹⁷ Door de grondwetswijziging van 1848 veranderde er op het bestuurlijke vlak, zowel provinciaal als landelijk, het nodige. Het standenprincipe had men los gelaten. Dit hield in dat in Gelderland 62 Statenleden konden worden gekozen op basis van het censuskiesrecht, dat vanaf 1850 was uitgebreid met de patentbelasting. De verkiezingen voor de Provinciale Staten, speelden na 1848 wel een veel minder grote rol, want nu werden hieruit geen kandidaten meer gekozen voor de Tweede Kamer.

Voor de verkiezingen op provinciaal niveau, maakten alle in deze studie beschreven tien Liemerse gemeenten aanvankelijk deel uit van het voorlopige (hoofd) kiesdistrict *Doetinchem*. De uitdaging waar Jan van Nispen mee te maken kreeg, bestond uit het creëren van een zo breed mogelijk draagvlak in Doetinchem. Dit kiesdistrict ging in 1852 voor een deel over naar het nieuwe kiesdistrict *Zevenaar* en bleef belangrijk voor Van Nispen omdat hier de grote schare (Liemerse) katholieken verbleef.

Toen in 1850 de eerste verkiezingen voor leden van de Provinciale Staten van Gelderland hadden plaats gehad, zal Jan van Nispen zich als een spin in het web hebben gevoeld, want hij had de beschikking over een fijnmazig en wijdvertakt Oost-Gelders legertje informanten. Cruciaal in dit streven waren zijn contactpersonen, door hem zorgvuldig geselecteerd. Zoals Wels constateerde ... *het was niet verwonderlijk dat in plaatsen waar geen comités het initiatief namen, burgemeesters, wethouders en districtscommissarissen, die vóór 1848 dergelijke kiescolleges bijeengeroepen hadden, meenden ook nu leiding aan de verkiezingen te moeten geven door met collega's over kandidaten te beraden en kiezersvergaderingen bijeen te roepen.*⁹⁸

95 Blok, *Stemmen en kiezen*, 259 en Boogman, *Rondom 1848*, 72. De opkomst voor deze verkiezingen was in sommige plaatsen bijzonder groot.

96 Blok en Boogman constateren deze hoge opkomst op meerdere plaatsen en brengen dit in verband met een katholiek reveal.

97 Blok, *a.w.*, 259 en 260.

98 Wels, 'Stemmen en kiezen', 329.

In de regio Liemers speelden naast de hierboven aangehaalde personen ook nog anderen een belangrijke rol bij de instandhouding van deze relaties tussen kiezer en gekozenen: de rentmeester van Huis Bergh, W.Th.J. van Ditzhuysen; de rentmeester van Huis Sevenaer, J.G. van Vree; de pastoors S.Verhey uit Lobith (Hervenen en Aerdt), J.A. Willemsen (Duiven), L.G.A. Jansen (Wehl), kapelaan J.Th. Nales (Didam) en de geestelijken J. Peters uit Silvolde (gemeente Wisch) en J.B. te Vaarder uit Terborg (gemeente Wisch). Zij rapporteerden allen aan J.G. van Vree, van wie de Duivense pastoor en tevens aartspriester van Gelderland, J.A. Willemsen, toch wel de belangrijkste informant was als we kijken naar de hoeveelheid correspondentie.⁹⁹ Van Ditzhuysen beklagde zich over het gebrek aan katholieke eenheid, ... *het zij door onverschilligheid, luiheid of ook al niet misschien door vreesachtigheid of heerszucht, in tegen overstelling tegen de protestanten, de eenheid hunner onderhorigen meer verbreken als bevorderen*.¹⁰⁰

De katholieke organisatie was niet optimaal en Van Nispen meende hier leiding aan te moeten geven. In de praktijk liet hij de leiding over aan zijn Liemerse steunpilaren, toen hij vanaf 1848 lid was van de Tweede Kamer alhoewel hij nog twee jaar de functie van districtscommissaris zou uitoefenen. Het leek betrekkelijk eenvoudig: zoek goede katholieke en politiek bekwame kandidaten die kunnen worden voorgelegd aan het potentiële katholieke electoraat. En daar liep het voorlopig helemaal spaak. Koesterde men te overdreven verwachtingen van het voorlopige lijstje met 13 kandidaten? *Ze mochten niet te onaannemelijk ... en beslist geen ... nulliteit zijn!* Op sommige kandidaten werd letterlijk neergekeken.¹⁰¹ Of waren er geen geschikte kandidaten in dit district te vinden en wilde men de gelederen krampachtig gesloten houden?

Na lang wikken en wegen en op aandringen van zijn directe ondergeschikte W.Th.J. van Ditzhuysen, die hiervoor de nodige invloed uitoefende op Jan A.C.A. van Nispen, werd Lodewijk C.J. van Nispen voor de verkiezingen van Provinciale Staten van 1850 op de lijst gehandhaafd, evenals de 12 andere kandidaten, van wie er overigens zeer snel weer 5 werden doorgestreept. Uiteindelijk bleven er op de tweede – definitieve – lijst dus 7 kandidaten over. Lodewijk was, als familielid van Jan en Carel, ook via zijn protestantse vrouw, stemmentrekker voor de protestantse kiezers. Maar ook de orthodox-protestanten W. baron Van Heeckeren tot Kell en de Terborgse kantonrechter Vermeer kwamen bij de eerste twaalf voor, om de protestantse kiezer te beïnvloeden. Uiteindelijk bleef alleen Van Heeckeren tot Kell op de definitieve lijst gehandhaafd.¹⁰² Ook de kandidatuur van de latere

99 R.A.G., *Archief Huis-Sevenaer*, div. correspondentie. Pastoor J.A. Willemsen was voorheen pastoor te Arnhem waar hij samen met o.a. J.A.C.A. van Nispen weer van zich deed spreken tijdens de 'affaire-Janssens'.

100 Francot e.a. *Verkiezingen P.S.*, 145.

101 Met name de uit Babberich afkomstige R.J. de Nerée tot Babberich kreeg van Van Nispen het stempel 'geen geschiktheid' evenals de schoolopziener E.L. baron van Voorst tot Voorst.

102 Dit waren de katholieken C.E.J.F. (Carel) van Nispen (al lid van de Eerste Kamer); rentmeester W.Th.J. van Ditzhuysen; A.E.D.F. van Voorst tot Voorst tot de Ploen, van 1863-1867 burgemeester van Duiven en vanaf 1853 lid van Provinciale Staten, B.A. Reigers, J.F.A. Weijn en Lodewijk van Nispen. W. baron van Heeckeren tot Kell (burgemeester van Angerlo 1845-1860 en lid G.S. van Gelderland 1860-1868), was de enige protestant.

gietijzerfirmant B.A. Reigers was omstreden.¹⁰³ Reigers was toen nog advocaat te Arnhem waar hij een dubieuze verdediging van de van moord verdachte Groenlose kapelaan Gepkens op zich had genomen. Daarnaast had hij net een mislukte liefdesgeschiedenis achter de rug ... *waarbij hij zich enigszins belachelijk had gemaakt* en vermoedde Van Nispen met hem moeilijkheden te krijgen.

Dergelijke criteria kwamen telkens weer bovendrijven in de uitvoerige rapportage aan Jan van Nispen als sleutelfiguur. Deze Van Nispen-groep was met name beducht voor de oppositie vanuit het protestantse kamp onder leiding van de Gendringse notaris J.A. Kolfschoten. Zijn omstreden lobby-pogingen ... *alle kermessen en straten in het dorp had [hij] rondgelopen, net als een galanteriekramer en prees zijne waar zoo aan, dat enige genoodzaakt waren te koopen*, werden weinig flatteus beschreven. De protestantse kandidaten, door Van Nispen uitgezocht, dienden een verklaring af te leggen ... *zoo als elke protestant die ten dien opzichte het onverdraagzaamste denkt zulks zoude doen en desniettegenstaande in een tegenovergestelde geest handelen*.¹⁰⁴ Toen men lucht kreeg van stemmentrekkerij door de katholieke Duivense burgemeester P.R. Nass ten gunste van zijn zoon, omdat deze niet op de kandidatenlijst was komen te staan (en dit zich in Didam dreigde te herhalen), meende de Didamse kapelaan Nales ... *dit wel even op te lossen [...] zooals altijd mijn plan is geweest*.¹⁰⁵

De grote hoeveelheid schriftelijke gegevens van Jan van Nispen, alsmede de *Provinciale Geldersche en Nijmeegsche Courant* (PGNC) geven een indruk van de werkelijke verhoudingen tussen het aantal katholieke inwoners en kiezers in de Liemerse gemeenten.¹⁰⁶ Soms schreef men elkaar exact wie in welke gemeente op wie had gestemd. Het kwam dan voor dat de stembriefjes al waren ingevuld en men dit alleen bekrachtigde met een akkoordverklaring of *politieke belijdenis*.¹⁰⁷ Op basis van deze gegevens is tabel 6.5 samengesteld.

De uitslag van de eerste stemming van 3 september 1850, laat zien dat Lodewijk van Nispen (769 stemmen) zijn neef Carel van Nispen (518 stemmen) en de uit de gemeente Hummelo en Keppel afkomstige protestant A.W.C.W. baron van Pallandt tot Barlham (615 stemmen) werden gekozen voor de Provinciale Staten voor het kiesdistrict Doetinchem.¹⁰⁸

Op basis van de kieswet volgde een herstemming. De kiezer moest nu een keuze maken uit 8 kandidaten, die na de gekozenen het hoogste aantal stemmen hadden behaald. Dit werden de protestanten W.C. Ketjen en R.W. van Lijnden en de katholieken A.E.D.F. baron Van Voorst tot Voorst en W.Th.J. van Ditzhuysen.¹⁰⁹

103 B.A. Reigers werd in 1857 mede-eigenaar en bedrijfsleider van de Vulcaansoord te Terborg (Wisch) en nam eind jaren zestig de leiding bij de DRU over en gaf dit bedrijf een belangrijke voorwaartse impuls. Hij vervulde diverse nevenfuncties waaronder dat van raadslid te Gendringen (zie bijlage) en watergraaf van het waterschap 'de Oude IJssel'.

104 Francot e.a. a.w., 147.

105 *Ibidem*, 137.

106 Met name als hij in zijn brieven het exacte aantal katholieke stemmers vermeldde.

107 R.A.G., *Archief Huis-Sevenaer*, correspondentie 1850.

108 Op 3 september werden 925 geldige stemmen uitgebracht (89,9%). Daarbij kregen deze drie kandidaten meer dan de helft (463) van de stemmen.

109 Op 16 september 1850 werden 919 geldige stemmen (89,3%) uitgebracht.

Tabel 6.5 Aantallen en percentages (katholieke) inwoners van de Liemers (kiesdistrict Doetinchem) onder de kiezers van Provinciale Staten van Gelderland (1850)*

gemeente	aantal inw.	aantal kath. inw.	aantal kiezers	aantal kath. kiezers	% kiezers van de tot. bev.	% kath. kiezers kath.bev.	% kath. inw.	% kath. kiezers
Angerlo	1657	872	51	—	3,08	—	52,63	—
Bergh	5032	4427	97	—	1,93	—	87,98	—
Didam	3397	3205	51	50	1,50	1,56	94,34	98,04
Duiven	2568	2500	54	—	2,10	—	97,35	—
Gendringen	5130	3697	109	78	2,12	2,12	72,06	71,56
Herwen /A.	2341	1930	60	42	2,56	2,18	82,44	70,00
Pannerden	797	790	21	—	2,63	—	99,12	—
Wehl	2078	1952	34	—	1,64	—	93,94	—
Westervoort	992	707	27	—	2,72	—	71,27	—
Zevenaar	3489	3147	71	—	2,03	—	90,20	—
Liemers	27481	23230	575	—	2,09	—	84,53	—

Bron: PGNC (jg.1850); Volkstelling 1849; Francot e.a., Verkiezingen P.S., 1850 (bijlage); R.A.G., Archief Huis-Sevenaer, correspondentie; Blok, Wettelijke fictie, 409. *Tot het kiesdistrict Doetinchem behoorden naast de al vermelde Liemerse gemeenten, ook de gemeenten Doesburg, Doetinchem (stad en ambt), Hummelo-Keppel en Wisch. Landelijk gemiddelde: 2,66%; gemiddelde kiesdistrict Doetinchem 2,29%; - = geen gegevens.

Toen Carel van Nispen wederom als lid van de Eerste Kamer werd afgevaardigd, volgden nog twee stemmingen, namelijk een op 17 oktober en een op 4 november. Bij de eerste daarvan kreeg geen enkele kandidaat de volstrekte meerderheid. De laatste stemming werd gehouden tussen de twee kandidaten die daarvoor het grootste aantal stemmen hadden behaald. Nu kwam D. Simons als winnaar uit de bus. De eerste directe verkiezingen voor de Provinciale Staten in het toenmalige district Doetinchem zaten er op.

Uiteindelijk was het werk van de Van Nispen-clan om katholieke kandidaten in de provinciale Gelderse Staten te krijgen niet voor niets geweest, maar gaf ook geen aanleiding tot euforische taferelen. De oogst van twee katholieke kandidaten, A. van Voorst tot Voorst en W.Th.J. van Ditzhuysen en de protestant Lodewijk van Nispen, bleek ondanks alle moeite toch weinig veelzeggend. In 1849 biechtte Van Ditzhuysen op wat nu eigenlijk de strekking was van het lidmaatschap van de Gelderse Staten, toen hij werd aangezocht voor een mogelijke verlenging van zijn mandaat. ... *Ik verkwis tijd, verfeel mij, te Arnhem leeglopende, zeer, en heb de overtuiging van niets uitterigten. Koom ik na afloop van alle die gebeurtenissen, dronken van de titulatuur van Edel Groot Achtbare Heer uit den derden Arnheemschen Staten Hemel in 's-Heerenberg terug en hoor mij daar ontvanger of rentmeester noemen, dan is er geen huis met mij te houden.*¹¹⁰

110 Francot, e.a., *a.w.*, 165.

6.4 De provinciale en landelijke verkiezingen: continuïteit en patronage (1853-1940)

Verliep de eerste helft van de negentiende eeuw nog in een fase van terughoudendheid en gelatenheid, hierna leek het erop dat het Liemerse katholieke volksdeel zich in toenemende mate bewuster werd van de achterstandspositie die meer en meer – maar nog niet direct – aan de oppervlakte kwam. Het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853, voortgekomen uit de grondwet van 1848 die ook vrijheid van godsdienst impliceerde, was zo'n belangrijk moment van bewustwording. In kringen van Zevenaarse prominenten, onder leiding van J.A.C.A. van Nispen c.s., leidde dit zelfs tot een aan paus Pius IX gestuurde dankbetuiging (zie bijlage M).

Al eerder (1840-41) was op nationaal niveau sprake van heftig protestants verzet toen een gesloten concordaat uit 1827 ten uitvoer dreigde te worden gebracht, waarbij Nederland in de bisdommen 's-Hertogenbosch en Amsterdam zou worden verdeeld. De hiervoor al genoemde grondwetswijziging van 1848 bracht een definitieve verandering en zorgde indirect dat de rooms-katholieke kerk in Nederland zich als gelijkwaardig kon profileren. Het protestantse volksdeel verhiel nu haar stem en richtte de vereniging *Unitas* op. In de Liemers kwam in 1848 een afdeling van de grond met als voornaamste motto ... *eener welvarende middenklasse instand te houden [...] en het vertrouwen te winnen van degenen die maar al te snel zich door Roomsgezinden laten bedienen*.¹¹¹

Vijf jaar later werden vijf bisdommen gecreëerd. Jan A.C.A. van Nispen van Sevenaer heeft hierin een doorslaggevende rol vervuld, onder andere via het sturen van een petitie van katholieke Tweede Kamerleden in 1851 naar Rome. Zijn broer Carel heeft hij hier niet voor benaderd omdat hij wist dat deze tegen het herstel van de hiërarchie was. Twee jaar later zette Carel alsnog zijn handtekening onder de dankbetuiging gericht aan paus Pius IX.¹¹² J. Zwijsen werd aartsbisschop van Utrecht en het bisdom Den Bosch, F.J. van Vree van Haarlem, J. van Hooydonk van Breda en J.A. Paredis van Roermond.¹¹³

Van Nispen ontving veel steun van de toenmalige katholieke geestelijken, zoals M. Terwindt, aartspriester van het district Gelderland, die zich bemoeide met de vrijheden van godsdienst en onderwijs én de latere emancipator bij uitstek voor de Arnhemse katholieken, tevens deken van de Walburgisparochie Th. Brouwer (1811-1873), voorheen kapelaan te Didam, Duiven (1837-1846), en pastoor te Pannerden (1846-1848).¹¹⁴ Vanaf de jaren dertig van de negentiende eeuw was hij verantwoordelijk voor een zeer katholieke stellingname door zijn artikelenreeks in de *Catholieke Nederlandsche Stemmen*, de latere *Kerkelijke Courant*.¹¹⁵ In

111 R.A.G., *Archief Vereniging Unitas (1848-1883)*, inv.nr. 775 t/m 777, div. correspondentie.

112 Francot, *Een adellijk Heer*, 42-43.

113 F.J. van Vree, voorheen president van het seminarie te Warmond, was een zeer goede vriend van J.A.C.A. van Nispen. Nadat hij was benoemd als bisschop van het diocesis Haarlem, maakte hij korte metten met door katholieke leken bestuurde instanties en bracht dit onder kerkelijk gezag. Zie ook: Van der Laarse, 'Verzwolgen door den ultramontaanschen vloed. Leken en clerus in katholieke Delft', 68-107.

114 R.A.G., *Huis Sevenaer*, inv.nr. 2679.

115 Brouwer, de drijvende kracht achter de katholieke beweging in Arnhem, verzorgde in 1867 een feestpre-

1837 schreef Brouwer de beruchte en zeer spraakmakende brochure *Gevaarlijke strekking van het openbaar onderwijs in Nederland*.

De tegenstellingen tussen katholieken en protestanten waren al verslechterd door de April-beweging uit 1853. Een kenmerk van deze angstpsychose onder de protestantse bevolking vormde het verzet tegen deze hiërarchische gedachte en leidde tot een toenemend antipapisme dat meer en meer bijdroeg aan een polarisatie tussen beide geloven.

In het laatste kwartaal van de negentiende eeuw waren vier van de vijf leden die waren gekozen voor het sinds 1852 definitief vastgestelde *hoofkiesdistrict Zevenaar* voor de verkiezingen van de Provinciale Staten, leden van de Van Nispen-clan. Daarnaast waren er twee lid van Gedeputeerde Staten, Lodewijk C.J. van Nispen (1832-1857) en Gneomar A. van Nispen (1879-1889).¹¹⁶ Voor de eerste helft van de twintigste eeuw waren dit Paulus J.A.A.M. van Nispen tot Sevenaer (1905-1920) en Herman C.M. van Nispen tot Pannerden (1923-1936).¹¹⁷ Bovendien zaten er altijd wel vertegenwoordigers van de familie Van Nispen in de Eerste en Tweede Kamer aan het einde van de negentiende en in de eerste decennia van de twintigste eeuw.

Welke andere Liemerse kandidaten drongen verder door tot het lidmaatschap voor de Provinciale Staten of Tweede Kamer? In Gelderland konden – tot de Tweede Wereldoorlog – 62 leden voor de Provinciale Staten worden gekozen. Doordat de patentbelasting meetelde voor de census, bood dit de middengroepen en met name de kleine middenstand of *patentkiezers* een mogelijkheid om mee te doen.¹¹⁸ Van de 1231 Nederlandse gemeenten die in het midden van de negentiende eeuw bestonden, hanteerden 14 een census van f 50,- of hoger, met Amsterdam aan top met f 112,-.¹¹⁹ 493 gemeenten hanteerden het minimum van f 20,- voor de verkiezingen van de leden van de Tweede Kamer, terwijl de helft hiervan als criterium gold voor verkiezingen voor de gemeenteraad.¹²⁰ Deze bedragen werden ook in de Liemers gehanteerd, zoals kan worden afgeleid uit de in sommige gemeenten aanwezige ‘kohieren voor de directe belastingen’.

De informatie uit drie Liemerse gemeenten, maakt het mogelijk om voor de tweede helft van de negentiende eeuw een overzicht samen te stellen van wie voor het actief kiesrecht in aanmerking kwamen.¹²¹ We beperken ons hierbij tot de kie-

dicatie bij de eerste H. Mis van H. Schaepman. Zie ook: Duffhues, *Generaties en Patronen*, 54 en 64. De auteur is van mening dat Brouwer als eerste het emancipatie-vraagstuk van de Arnhemse katholieken koppelde aan het bredere vraagstuk van de culturele en religieuze identiteit.

116 G.A. van Nispen valt hier eigenlijk buiten. Hij werd gekozen namens de (stad) Doetinchem voor het hoofdkiesdistrict Doesburg.

117 Harder, *Provinciale elite*, 25 en 40-41. Uit een onderzoek over de periode 1885-1925, blijkt dat het katholieke district Zevenaer (goed voor 5 zetels) telkens een katholieke kandidaat en meestal een Van Nispen opleverde.

118 Blok, *Stemmen en kiezen*, 252.

119 Blok en De Meere, *Welstand, ongelijkheid in welstand en censuskiesrecht*, 285-286 en De Vries, *Lijsten van kiezers Tweede Kamer, Provinciale Staten en Gemeenteraad* (1851-1886), 7-14 (Broncommentaren VI).

120 In 1854 bezaten 141.000 personen het kiesrecht voor de gemeenteraden op een bevolking van 3 miljoen, wat neerkomt op een verhouding van 1 op 21 inwoners; Wels, *Stemmen en kiezen*, 313-332.

121 Hiervoor is gebruik gemaakt van de ‘kohieren der directe belastingen’ van Didam (1851-1865), Herwen en Aerdt (1873-1893) en Westervoort (1857-1887). In deze laatste gemeente ontbreken de gegevens voor de patentbelasting. Zie bijlage ‘kiezers der directe belastingen 1851 e.v.’

zers voor de Tweede Kamer en Provinciale Staten. Door de nu meegetelde patent-belasting zien we andere beroepen dan alleen de landbouwers uit tabel 6.3.

Tabel 6.6 Stemgerechtigden Provinciale Staten (en TK) op basis van de directe belastingen in de gemeenten Didam, Herwen en Aerdt en Westervoort, census f 20,- (1851-1873)¹²²

Beroepen	%
landbouwer, grondeigenaar;	42,6
verver, winkelier, bakker, timmerman, schrijnwerker, tapper, klerk, molenaar, logementhouder, karman, kleermaker, smid, brievenaarder, opzichter, zeilmaker, konvooioper, schipper, agent, arbeider;	34,5
kooplieden, expediteurs;	4,1
assessor, burgemeester, geestelijke, geneesheer, rentenier, steenbakker;	8,8
postmeester, (hoofd)onderwijzer, ontvanger, griffier, schatter slachtvee, opzichter, steenbaas, verificateur/controleur;	6,1
zonder.	4,1
	(n=148)

Bron: Kohieren directe belastingen.

In deze tabel is het meest opvallende kenmerk de groei van de middengroepen. De groep van vrije beroepen is nu wat kleiner en het aantal landbouwers/grondeigenaars is iets teruggelopen, maar zij vormen nog steeds de grootste groep.

Op het gewestelijke niveau waren naast de familie Van Nispen meerdere bekende Liemers vertegenwoordigd en dit geeft voeding aan de idee dat door de uitbreiding van het kiesrecht en herschikking van de kiesdistricten de betrokkenheid van de kiezer zal zijn toegenomen; er waren immers volop gelegenheden waar kandidaten voor de verkiezingen van de Tweede Kamer of de Provinciale Staten zich presenteerden, waardoor de morele stemdwang verminderde en er geen al te starre of traditionele gelatenheid zal hebben geheerst. Bovendien waren in de tweede helft van de negentiende eeuw ook de meeste Liemerse gemeenten onderling met elkaar verbonden, zoals we beschreven in hoofdstuk III, zodat de bereikbaarheid om een debat bij te wonen mogelijk was. Bevorderde het toen gehanteerde districtenselsel een regionaal bepaalde politieke cultuur? Er werd immers gestemd op een persoon, een betrokkenheid die verdween met de invoering van het stelsel van eventredige vertegenwoordiging. De politieke onderwerpen en kandidaten die de kiesverenigingen presenteerden zullen voor de nodige levendigheid hebben gezorgd en er zal, gelet op de samenstelling van het electoraat, eerder een voorkeur naar mogelijke veranderingen of verbeteringen op landbouweconomisch gebied zijn uitgegaan, dan de komst van een nieuw fabriekje.¹²³ De vertegenwoordigers voor de leden van de Provinciale Staten waren allen afkomstig uit de heersende bovenlaag van deze regio.

¹²² Zie voor een uitgebreid overzicht van deze beroepen en hoogte van de aanslagen bijlage Q.

¹²³ De Jong, *Electorale cultuur*, inl. De auteur onderzocht de kiesdistricten Arnhem, Tiel en Doetinchem.

Tabel 6.7 *Leden Provinciale Staten Gelderland, kiesdistrict Doesburg, hierna Doetinchem, Zevenaar en Elst (1816-1939)*¹²⁴

H.C.C.B. baron van Nispen	(1816-1829)
G. F.A.H.C. baron van Hugenhout tot Aerdt	(1816-1819)
jhr. J.A.C.A. van Nispen van Sevenaer	(1829-1848)
jhr. C.E.J.F. van Nispen van Panterden	(1835-1848)
W.Th.J. van Ditzhuyzen (Bergh-Zevenaar)	(1847-1870)
jhr. mr. L.J.C. van Nispen (Bergh-Wehl)	(1850-1870) ¹²⁵
A.E.D.F. baron van Voorst tot Voorst (Duiven)	(1853-1881)
jhr. mr. C.J.Ch.H. van Nispen tot Sevenaer (advocaat Arnhem)	(1853-1871)
mr. B.A. Reigers (Terborg)	(1853-1886)
jhr. F.X.J. van Nispen tot Panterden	(1856-1889)
mr. G.H. baron van Dorth tot Medler (kantonrechter Arnhem)	(1858-1874)
C.A.L. baron van Hugenhout tot Aerdt ('s-Heerenberg)	(1870-1906)
jhr. mr. F.X.G.M. van Nispen tot Sevenaer (Nijmegen)	(1874-1906)
jhr. O.C.J.C.L.M. van Nispen tot Panterden	(1875-1905)
G.L. Verwaayen (Panterden)	(1875)
Z.J.G. de Both (Zevenaar)	(1877-1886)
H.H. Peters, (Herwen en Aerdt) ¹²⁶	(1889-1906)
mr. J.P.R.M. de Nerée (Arnhem)	(1889-1893)
jhr. mr. P.J.A.A.M. van Nispen tot Sevenaer (Arnhem)	(1893-1919)
J.M. Bellaard (Gendringen)	(1893-1901)
J.N. baron van Hugenhout tot Aerdt	(1904-1906)
L.F.C.H.M. ridder de van der Schueren	(1904-1919)
jhr. mr. H.C.M. van Nispen tot Panterden	(1906-1939)
H.A. Pauwen	(1907-1918)
Th.G.M. Peters (Ossenwaard/Lobith)	(1913-1920)
W.J.J.A. Barendtszen (Gendringen)	(1906-1920)
Th.J. van Ditzhuyzen (Bergh)	(1920-1926)
A.A. Verheijen (Zevenaar)	(1920-1923)
jhr. A.E.M. van Nispen tot Panterden	(1923-1926)
jhr. L.J.M. van Nispen van Sevenaer	(1922-1935)
<i>gemiddelde zittingsduur 31 leden:</i>	<i>16,2 jaar</i>

Bron: N.A.Z., inv.nr. 156; R.A.G., Notulen P.S. en Jaarboek Parlement en kiezer 1918 e.v.; voor de eerste helft van de negentiende eeuw was H.C.C.B. van Nispen met zijn zonen, J.A.C.A. en C.E.J.F. van Nispen, gekozen namens de geërfden of landelijke stand (district Doesburg), terwijl Godefridus van Hugenhout tot Aerdt de kieskring Nijmegen vertegenwoordigde namens de ridderschap.

124 R.A.G., *Archief GS.*, correspondentie 1814, 1826, 1881, 1894-1901, 1919-1938 en 1949.

125 Zijn zoon, Gneomar A. van Nispen, was wel lid van Provinciale Staten maar werd niet gekozen namens het kiesdistrict Zevenaar.

126 Coll. G.B. Janssen: *Correspondentie H.H. Peters*, 29 juni 1891.

De tabel laat zien dat de verruiming van het kiesrecht in 1887 en 1896, waardoor het electoraat was toegenomen, geen veranderingen teweeg bracht in de door kiezers van het district Zevenaar gekozen leden voor de Provinciale Staten.¹²⁷ De meest opvallende continue factor is het feit dat allen rooms-katholiek waren, er vermoedelijk een conservatieve opvatting op nahielden en een functie uitoefenden die op enigerlei wijze was verbonden met de landbouw (grondeigenaar, rentmeester) of met de rechtsgeleerdheid.¹²⁸ Hierdoor was er wel sprake van continuïteit met de periode vóór 1850, maar vanaf 1853 zien we wederom Liemerse katholieke kandidaten terug als lid van de Gelderse Staten.¹²⁹ Lodewijk van Nispen en W.Th.J. van Ditzhuyzen zorgden voor continuïteit door ook ná 1850 in de Gelderse Staten aanwezig te blijven. Van Nispen maakte, vanaf 1832, deel uit van het college van Gedeputeerde Staten. Ná het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie van 1853 volgden de rooms-katholieke edelman Augustus E.D.F. baron van Voorst tot Voorst, C.E.J.F. van Nispen tot Pannerden en B. A. Reigers.

De naam Van Nispen komt, zo is af te leiden uit tabel 6.7, negen maal voor. Vier leden van de familie Van Nispen tot (van) Sevenaer verbleven gemiddeld 22,3 jaar in de Provinciale Staten van Gelderland. De vier leden van de familie Van Nispen tot Pannerden brachten gemiddeld 24,8 jaar door, met koplopers als F.X.J. en H.C.M. van Nispen tot Pannerden met perioden van maar liefst 33 jaar, overigens net zo lang als het niet-adellijk lid, B.A. Reigers. De uit Bergh afkomstige baron Van Hugenpoth tot Aerdt spande de kroon met 36 jaar en ruilde hierna net zo makkelijk van zetel met zijn zoon Joannes Nepomucenus en niet alleen bij het lidmaatschap voor Provinciale Staten.¹³⁰ Deze verwantschap tussen adellijke families in de Gelderse Staten is ook terug te zien bij de katholieke families Van Voorst tot Voorst en de protestantse familie Brantsen van de Zijp. Deze personen komen we in de Liemers vaker tegen.¹³¹ Acht van de op deze plaats genoemde statenleden bezaten bestuurlijke ervaring omdat zij al burgemeester waren. Harder meent dat ook de Liemerse waterschappen een reservoir waren voor het opdoen van bestuurlijke ervaring voor deze functionarissen.¹³²

¹²⁷ In 1897 was het totaal aantal kiezers voor P.S. voor de Liemers gestegen tot 5189. Voor Gendringen bedroeg dit toen 1106, Bergh 919, Didam 545, Zevenaar 568, Herwen en Aerdt 480, Pannerden 174, Duiven 384, Westervoort 230, Angerlo 386 en in Wehl 397.

¹²⁸ Eén-derde deel betrof landbouwers, grootgrondbezitters of een enkele rentmeester, eveneens bestond één-derde deel uit advocaten, rechters en dergelijke. Vier leden waren afkomstig uit de bestuurlijke kringen, twee waren onbekend en één was schoolopziener.

¹²⁹ R.A.G., *Archief Sevenaer*, inv.nrs. 2678-2680. In 1829 waren de volgende uit de Liemers afkomstige vertegenwoordigers lid van Provinciale Staten: C.H. van Nispen, J.A.C.A. van Nispen, L.C.J. van Nispen, C.E.J.F. van Nispen, P.S. Nass (Duiven), F.J. de Neree (Zevenaar), J. ter Laak (Didam), W. van Ditzhuyzen (Bergh), L. van Egeren (Duiven), A. Terwindt (Pannerden), J. Peeters (Bergh). Het gemiddeld aantal vergaderingen van Provinciale Staten Gelderland gedurende de eerste helft van de negentiende eeuw, schommelde rond één à twee weken in juli en soms een twee- à driedaagse wintervergadering.

¹³⁰ Carolus en Joannes wisselden elkaar af als burgemeester van Bergh (zie bijlage T) en R.A.G., *Familie-archief Van Hugenpoth*, inv.nr. 88 en 89, correspondentie van C.A.L. van Hugenpoth als burgemeester van Bergh.

¹³¹ De Angerlose burgemeester Carel Marie Brantsen van de Zijp (lid van de A.R.) was van 1892 tot 1904 lid van Gedeputeerde Staten, maar is in dit overzicht niet opgenomen. Zijn broer, A.A.E.J.R. Brantsen van de Zijp (liberaal) was van 1884 tot 1904 lid van Provinciale Staten. Beiden werden niet voor het 'kiesdistrict Zevenaar' afgevaardigd.

¹³² Harder, *a.w.*, 71. De uit de Liemers afkomstige gedeputeerde mr. J.P.R.M. de Nerée tot Babberich was

Betrekkelijk nieuw in dit gezelschap waren de gekozenen van *niet*-adellijke afkomst, zoals de uit Pannerden afkomstige steenfabrikant G.L. Verwaayen, notaris Z.J.G. de Both (eerst Zevenaar, hierna Gendringen), landbouwer en steenbakker H.H. Peters uit Herwen en Aerdt, vanaf 1913 zijn zoon Th.G.M. Peters (landbouwer en steenfabrikant), steenfabrikant T.E. Terwindt uit Pannerden (in 1893 wel gekozen, maar niet geëffectueerd), de burgemeesters J.M. Bellaard en W.J.J.A. Barendtszen uit Gendringen en L. ridder de van der Schueren, al enige tijd raadslid en wethouder in Zevenaar.¹³³ Sommigen waren gelieerd aan andere bekende ondernemersfamilies, hadden zich omhoog gewerkt in handel of nijverheid en waren gehuwd of zeer bekend met de families van adellijke herkomst.¹³⁴

Het lijkt overigens te vroeg om hier van een potentieel Liemers patriciaat te spreken. Ook voor hen waren alleen de onderlinge relaties voortkomend uit de (eervolle) bestuurlijke positie die zij ambieerden of waar zij voor werden gevraagd het *Leitmotiv*.¹³⁵ Waar dit al wel op duidde, was een veranderende samenstelling van de statenleden. Deze transformeerde soms van liberaal en niet-confessioneel (links) in conservatief (rechts), begrippen die in de huidige tijd een geheel andere invulling hebben gekregen. Th.G.M. Peters en L. ridder de van der Schueren participeerden als voorzitter, respectievelijk bestuurslid van de Provinciale Gelderse Boerenbond en vertegenwoordigden zodoende de Liemerse afdeling, waar zij eveneens een bestuursfunctie in vervulden.

In ieder geval getuigt het wel van enige beweging in het uitgeoefende kiesrecht, waaraan de grondwetswijziging van 1887 en de kiesrechtuitbreiding van 1896 hebben meegewerkt.¹³⁶ De afzonderlijke vertegenwoordiging van steden, ridderschappen en platteland in de provinciale staten waren verdwenen. Toch zou het niet bij deze herziening blijven, daarvoor was nog teveel onduidelijkheid. De mogelijkheden tot kiesrechtuitbreiding aan het einde van de negentiende eeuw bracht ... een verdere democratisering van ons staatsbestuur tot stand.¹³⁷ De ... *kenteekenen van geschiktheid en maatschappelijke welstand* leidden tot een vergroting van het electoraat met 148.000 kiezers.

secretaris-ontvanger van een dorpspolder geweest. De latere Didamse burgemeester, W.B. Kronenburg, was voorzitter poldermeester van de Bommelerwaard geweest en direct gekozen in het college van Gedeputeerde Staten (zie bijlage 'burgemeesters in de Liemers').

¹³³ De in 1893 weliswaar tot lid van de Provinciale Staten gekozen T.E. Terwindt, werd uiteindelijk niet toegelaten wegens omkoping van stemmers in ruil voor alcohol. Voor een overzicht van de familie Terwindt, zie ook *Nederlands Patriciaat* (jg. 69/1985) 205-264. H.H. Peters zorgde ervoor dat familieleden (Van den Bergh) werden gekozen tot burgemeesters van Pannerden.

¹³⁴ Zie hiervoor ook de door Duffhues samengestelde geneagrammen van de families Van Nispen en Terwindt, in: *Generaties*, 268, bijlage 2.

¹³⁵ Janssen, *Zij leefden van hun land*, 189-195, voor de verkiezingsaffaire tussen P. van Nispen en F. Terwindt in 1893.

¹³⁶ De Jong, *Electorale cultuur* 28-29 en De Vries, *Censuskiesrecht*, 178-231. Het electoraat groeide van 3,1 % in 1886 naar 6,6 % in 1887, om in 1897 op 11,7 % uit te komen.

¹³⁷ Van Ette, *a.w.*, 130.

6.4.1 *Liemerse vertegenwoordigers op landelijk niveau*

In de negentiende eeuw waren het de liberalen die lange tijd de grootste invloed bezaten. Van de confessionele stromingen waren naast de anti-revolutionairen vooral de katholieken na 1853 als belangrijke machtsfactor naar voren gekomen. Het in de nabijheid van de Liemers gelegen kiesdistrict Doetinchem was tot 1917 in handen van de anti-revolutionairen, terwijl het kiesdistrict Arnhem als liberaal kon worden aangeduid. De verdeling in kiesdistricten vanaf 1848 (1850), voor de directe verkiezingen van leden voor de Tweede Kamer der Staten-Generaal, leidde voor de Liemers niet tot een al te grote verspreiding van de gemeenten over de nieuw te vormen districten. Zoals we hiervoor al zagen bij de indeling van kiesdistricten voor de verkiezingen voor de Provinciale Staten, vielen alle Liemerse gemeenten tot 1850 eerst nog onder Doesburg, maar behoorden hierna tot het district Doetinchem. Voor de periode 1850 tot 1888, in 1887 was immers door de grondwetswijziging het kiesrecht verder uitgebreid, behoorde de regio Liemers, nu zonder Pannerden (kiesdistrict Elst) en Gendringen (kiesdistrict Doetinchem) bij het katholieke (hoofd)kiesdistrict Nijmegen. Voor de periode 1888 tot 1918, het laatste jaar van het toenmalige districtenstelsel, behoorden de acht Liemerse gemeenten bij het katholieke district Rheden. Dit kiesdistrict werd ook bevolkt door een vaste katholieke achterban die, zoals we nog zullen zien, natuurlijk de voorkeur gaf aan een katholieke kandidaat. Na de landelijke verkiezingen voor de Tweede Kamer van 1853 had de Van Nispen-clan de achterban in de regio eigenlijk niet meer nodig.

Tabel 6.8 Kandidaten voor de Eerste en Tweede Kamer der Staten-Generaal en afkomstig uit de Liemers (1838-1918)

	periode	stroming	district
Alexander W.J.J. van Hugenpoth tot Aerdt	1838-1848	r.k.	Doesburg (E.K.)
Jan A.C.A van Nispen van Sevenaer	1848-1875	r.k.	Doetinchem en Nijmegen (T.K.)
Carel E.J.F. van Nispen van Pannerden	1848-1853	r.k.	Doetinchem en Nijmegen (T.K. en E.K.)
	1849-1870	r.k.	Zevenaar (E.K.)
Rafaël van Nispen van Sevenaer	1875	r.k.	Nijmegen (T.K.)
Carel J.Ch.H. van Nispen tot Sevenaer	1875-1884	r.k.	Nijmegen (T.K.)
Maximiliaan J.C.M. Kolkman	1884-1908	r.k.	Rheden (T.K.)
H.A. Pauwen	1897	r.k.	Doetinchem (T.K.)
Joseph W. J.C.M. van Nispen tot Sevenaer	1908-1917	r.k.	Rheden (T.K.)

Bron: Francot en Van den Nieuwenhuizen, (1988 en 1990); De Jong (2005); inghist.nl/Onderzoek/Projecten/Verkiezingen; E.K. en T.K.=Eerste en Tweede Kamer der Staten-Generaal.

Deze gegevens tonen aan dat de hegemonie van de Van Nispens compleet was met niet alleen de vertegenwoordiging in de Provinciale Staten, zoals hierna in 6.8.1 zal worden beschreven, maar ook op landelijk niveau. De enige van niet-adellijke afkomst en oorspronkelijk niet uit de regio stammend was de uit Dordrecht afkomstige

Maximiliaan J.C.M. Kolkman, die zich enige jaren als notaris in Didam had gevestigd en de in 'West-Pannerden' woonachtige 'rasveefokker en grondeigenaar' Hermanus Arnold Pauwen. Hij deed alleen in 1897 mee en verdween hierna uit de politieke arena.

Al eerder is geconstateerd dat er onder de katholieken weinig openbare vergaderingen zijn gehouden, vanwege de kans stemmen te verliezen aan niet-katholieke kandidaten. De werkwijze van de katholieken bestond daarom dan ook meestal uit persoonlijke contacten, waaronder huisbezoek en een controlerende rol voor de clerus. Deze houding continueerde na 1918, toen de RKSP de nadruk bleef leggen op een 'private benadering' van de kiezers. Het doel was immers niet om andersdenkenden over te halen maar om de eigen achterban er blijvend van te overtuigen dat er op de katholieke partij moest worden gestemd.¹³⁸ Over de politieke opvattingen die terug kwamen in de vergaderingen zijn we ook slecht geïnformeerd, maar het lijkt waarschijnlijk dat naast grondpolitiek en onderwijs ook het algemeen kiesrecht een van de terugkerende thema's waren.

Tot aan zijn dood (1875) kreeg Jan van Nispen, voor bijna alle jaren dat er verkiezingen waren, de meeste stemmen. Zo wist hij bij tussentijdse en algemene verkiezingen voor de Tweede Kamer in zowel 1854, 1858, 1866 en 1871, respectievelijk 78%, 93%, 81% en 71% van de stemmen binnen te slepen voor het toenmalige kiesdistrict Nijmegen.¹³⁹ Zijn broer, Carel van Nispen, zat eveneens voor lange tijd in dezelfde Staten Generaal, als lid van de Eerste Kamer.

De scheuring tussen Jan en Carel was inmiddels compleet. Voor de Liemerse katholieke kiezer zal het niet veel hebben uitgemaakt op wie te stemmen en een zekere gelatenheid, waardoor het erop leek of zij genoeg namen met de toenmalige status quo, is niet ondenkbaar. De in deze regio gesmede katholieke-politieke verankering, was hecht genoeg. Een analyse van de kandidatenlijsten voor de saaie en voorspelbare verkiezingen van de Provinciale Staten van Gelderland – maar ook voor andere bestuursfuncties – geven aan dat de naam Van Nispen tot ver in de twintigste eeuw prominent voorkwam.

De zoon van Jan van Nispen, de in Arnhem neergestreken jhr. mr. Carel J.Ch.H. van Nispen tot Sevenaer (1824-1884), werd in de tweede helft van de jaren zeventig van de negentiende eeuw de nieuwe kandidaat en aanvoerder van de Van Nispen-clan. Hij nam de beslommingen van zijn vader over, maar had geen enkele affiniteit meer met de regio.¹⁴⁰ Carel bouwde voort op het door zijn vader achtergelaten netwerk, dat nu niet alléén de Liemers bestreek. De Gelderse hoofdstad werd nu het nieuwe hoofdkwartier van de Van Nispens, maar de Liemerse (familie) relaties schijnen toch niet helemaal te zijn verwaarloosd. Coöptatie, familisme en standsbesef bleven doorslaggevend en het leek erop dat deze periode aan het einde van de negentiende eeuw, een zekere consolidatie voor beide families heeft betekend.

De op landelijk niveau gekozen Van Nispens hielden vermoedelijk wel affiniteit met de regio Liemers, omdat zij aan het begin van de twintigste eeuw de kandida-

¹³⁸ De Jong, *Electorale cultuur*, 224-227.

¹³⁹ Zie hiervoor: inghist.nl/onderzoek/projecten/verkiezingen.

¹⁴⁰ Duffhues, *a.w.*, conclusie.

ten waren in die districten waar de meeste Liemerse gemeenten deel van uitmaakten, het kiesdistrict Rheden.¹⁴¹ Uit de familie van Nispen tot Sevenaer drongen vijf leden door in de Staten Generaal maar zij vertegenwoordigden andere gewesten. Bij de familie Van Nispen tot Pannerden waren functies in de Eerste Kamer, Provinciale Staten en het burgemeestersambt favoriet. (zie bijlage L).

Gegevens van de Zevenaarse kiesvereniging *Recht voor Allen*, vanaf het einde van de negentiende en begin twintigste eeuw, laten zien dat op landelijk niveau twee leden van de familie Van Nispen van Sevenaer, met connecties in de Liemers, waren afgevaardigd voor een plaats in de Tweede Kamer, namelijk jhr. J.W.J.C.M. van Nispen en jhr.mr. O.F.A.M. van Nispen van Sevenaer, voor het kiesdistrict Nijmegen. Beiden waren kleinkinderen van Jan van Nispen van Sevenaer. Zij haalden gedurende de verkiezingen aan het begin van de twintigste eeuw, tot 1918, de meeste stemmen binnen.¹⁴² Na het overlijden van Jan Van Nispen van Sevenaer, verschoof de aandacht in het kiesdistrict Rheden naar de katholieke parlementariër mr. M.J.C. M. Kolkman, die deze functie uitoefende tot 1910. Voor Kolkman was de regio Liemers overigens niet onbekend, zo constateerden wij al eerder.¹⁴³

De komst van het kabinet Van Heemskerk Azn. (1883-1888) leidde tot aanpassingen van het kiesrecht. Concreet betekende dit dat een 23-jarige man, door de regeling van de hoogte van de census, een zekere minimumsom in de directe belasting betaalde en de patentbelasting werd afgeschaft (die hiervoor de kleine ondernemers en middenstanders invloed bracht). De maatschappelijke welstand werd eveneens afgeleid uit het eigendom van een huis, het betalen van bepaalde huursom of het afdragen van minstens f 10,- aan grondbelasting.¹⁴⁴

Een dergelijke toename van het aantal kiezers, zoal hiervoor is beschreven, leidde ook in de Liemers in 1887 onder invloed van de toegenomen landelijke programmatische bundeling van het katholieke electoraat, tot de eerste kiesverenigingen.¹⁴⁵ Tot 1934 hebben we over de Zevenaarse katholieke kiesvereniging enkele notities. In andere Liemerse gemeenten is niets bewaard of teruggevonden.¹⁴⁶ De

¹⁴¹ Dit kiesdistrict bestond in de tweede helft van de negentiende eeuw eerst nog uit acht Liemerse gemeenten. Pannerden was ingedeeld bij het kiesdistrict Elst en Gendringen bij Doetinchem.

¹⁴² C.B.S., *Verkiezingsstatistiek*, (1913), e.v.

¹⁴³ N.A.Z., *Notulen kiesvereniging*, 1887-e.v. De uit Dordrecht afkomstige Max Kolkman, was van 1878 tot 1881 advocaat in Arnhem. In 1878 huwde hij met de uit Emmerik afkomstige Angelina J.M.W. Fackeldey. Van 1881 tot 1885 was hij notaris in Didam, maar werd in 1908 benoemd tot minister van financiën in het overwegend confessionele kabinet Heemskerk (1908-1913). Kolkman was van 1884-1887 lid van de Tweede Kamer voor het kiesdistrict Nijmegen en van 1887 tot 1910 dé kandidaat voor het kiesdistrict Rheden voor de Tweede Kamer.

¹⁴⁴ De Vries, *Het censuskiesrecht en de welvaart*, 178-232. De auteur concludeert dat de groei van het aantal kiezers op grond van het 'zuivere censuskiesrecht' van 1850-1896 en op grond van het 'semi-censuskiesrecht' van 1897 tot 1917 een indicatie is voor de toename van de welvaart in deze periode.

¹⁴⁵ *De Graafschapbode*, 13 juli 1887. De kiesvereniging 'Bergh' riep op om voor de te houden gemeenteraadsverkiezing te stemmen op: E. van Ditshuijzen, J. van Raaij, H. Hooijman en B. Meijer. Zij werden ook gekozen.

¹⁴⁶ R.A.G., *Huis Sevenaer*, inv.nr. 5192 en *Correspondentie H.H. Peters 1888-1893*. In 1870 verscheen in Herwen en Aerdt (Lobith) de kiesvereniging 'Vooruit', die opriep niet meer 'op eenen van Nispen' te stemmen, want 'hij is de broeder van eenen schoonbroeder van eenen anderen Van Nispen'. Als alternatief werd C.A.L. Hugenpoth genoemd.

oprichting rond 1887 is verklaarbaar, omdat het aantal mannelijke kiesgerechtigden vanaf 23 jaar toenam.¹⁴⁷ Maar ook andere argumenten waren in het geding, zoals valt op te maken uit de gebeurtenissen te Herwen en Aerdt rond 1870, waar men over ... *teveel ondervinding van familieregeringen* klaagde. Na 1887 volgden – in een tijdsbestek van ongeveer vijf jaar – Didam, Herwen en Aerdt (1889) en Gendringen (1891).¹⁴⁸

Voor de plaatselijke kiezers bracht de uitbreiding van 1887 op plaatselijk niveau voor voorlopig niet veel verandering, want alleen het aantal kiezers voor de Provinciale Staten en Tweede Kamer steeg.¹⁴⁹ Wel werd in 1889 op initiatief van de Zevenaarse kiesvereniging de aanzet gegeven om een *Centrale districts Kiesvereniging* op te richten, maar hier bleef het bij. Tot 1893 bleef deze organisatie min of meer actief, om hierna, tot 1905, te zwijgen. In het naburige Doetinchem lukte het wel om een meer actieve centrale van katholieke kiesverenigingen van de grond te krijgen.¹⁵⁰

Het hierna volgende kabinet Mackay (1888-1891) toonde voor het eerst een deelname van katholieken aan de regering.¹⁵¹ In 1896 volgde een herziene kieswet met het zogenaamde attributief kiesrecht. De census verdween en het aantal mannelijke kiezers ouder dan 25 jaar nam toe tot bijna 50%.¹⁵² Dit kiesrecht introduceerde naast de al bestaande belastingkiezer een nieuw type kiezers op basis van een diploma, de hoogte van de huur, of het spaarsaldo. In het Rhedense district had dit tot gevolg dat het aantal kiesgerechtigden toenam van 3.114 in 1894 tot 6.417 in 1897.¹⁵³ Of deze verkiezingen voor de te kiezen provinciale of landelijke kandidaten een farce waren, omdat van tevoren al vast stond wie verkozen werd, zoals vermeld wordt in de studie van Trienekens, weten we voor de Liemers niet helemaal zeker.¹⁵⁴

Als sluitstuk in de toenemende democratisering volgde in 1917 het algemeen kiesrecht. Het districtenstelsel maakte toen plaats voor de evenredige vertegenwoordiging, terwijl het aantal mannelijke kiezers steeg tot 70%.¹⁵⁵ Deze verschuiving in het politieke spectrum gaf een verandering ten gunste van de confessionelen, maar leidde ook tot succes voor andere politieke stromingen, alhoewel die

147 Deze criteria waren een 'zekere minimumsom in de directe belastingen en het eigenaar of huurder zijn van een huis boven een bepaald minimum'.

148 De oprichters van de kiesverenigingen zijn terug te vinden in de notulen van de gemeenteraad van deze gemeenten.

149 Van der Wiel, *Burgervaders*, 25. In 1880 was het percentage voor de mannelijke kiezers bij de gemeenteraad 20,4%, in 1890 28,8%. Voor de Tweede Kamer was dit in 1880 13,1%, maar in 1890 26,8% Hetzelfde deed zich voor na 1896.

150 De Jong, *Electorale cultuur*, 104 en 107.

151 Naar aanleiding van dit moment verscheen in 1991 de bundel van Luykx en Righart (red.) *Van de pastorie naar het torentje*.

152 Knippenberg en De Pater, *De eenwording van Nederland*, 148 e.v. Vóór 1896 kreeg de kiezer een op naam gesteld stembriefje thuis bezorgd, vulde daarop de namen van de uitverkoren kandidaten in en liet het aldus ingevulde briefje afhalen.

153 Gedetailleerde gegevens over dit districtenstelsel zijn terug te vinden via www.inghist.nl/onderzoek/projecten/verkiezingen.

154 Van Oudheusden en Trienekens, *Integrale geschiedenis Oost-Brabant*, 269-272.

155 Huizinga, *Gebroken spiegel*, 426-437 en Van den Berg, *a.w.*, 466-471, met name de opvatting dat de 'lokale band' tussen kiezer en gekozene, vóór 1917 meer intact leek te zijn.

voor deze regio minimaal waren. Voor de ontwikkelingen in de Liemers verwijzen we naar de grafieken 6.1 en 6.2 en tabel 6.9.

Tabel 6.9 De toename van het aantal stemgerechtigden regio Liemers voor de gemeenteraad, Provinciale Staten (P.S.) en Tweede Kamer (T.K.), absoluut (abs.) en in % totale Liemerse bevolking (1850-1940)

Jaar	Provinciale Staten en T.K.		gemeenteraad		aantal inw. Liemers
	abs.	%	abs.	%	
1850	608	2,18	1043	3,75	27775
1860	682	2,30	1320	4,45	29645
1870	744	2,47	1334	4,43	30086
1880	956	2,99	1676	5,25	31917
1890	2406	7,21	2406	7,21	33348
1900	5036	13,7	4856	13,2	36734
1910	6123	14,2	5855	13,6	43034
1920	19898	40,6	19183	39,2	48994
1930	22427	43,2	21654	41,7	51878

Bron: C.B.S., Verkiezingsstatistiek, div. jaren, Provinciale Bladen, inghist.nl/onderzoek/projecten/verkiezingen en Compendium A/1200-32.

De groei van het Liemerse electoraat voor de verkiezingen van zowel de provincie, Tweede Kamer en gemeente, vertoont een duidelijke toename vanaf 1887, toen het kiesrecht voor mannen werd uitgebreid. In het tweede decennium van de twintigste eeuw voltrok zich de invoering van het algemeen kiesrecht. Met name de verschillen tussen de jaren 1910 en 1920 spreken boekdelen, een verschuiving die ook is af te leiden uit de grafische afbeeldingen.

De komst van het algemeen mannenkiesrecht in 1917, zorgde er in Zevenaar voor dat een aantal prominente katholieken, onder wie L.J.M. van Nispen van Sevenaer, weer gewoon meededen met de landelijke politiek kwesties.¹⁵⁶ In 1922 was de Zevenaarse kiesvereniging overgegaan tot aansluiting bij de provinciale ‘Bond van Rooms-Katholieke Kiesverenigingen’, om weer vijf jaar later op te gaan in de rooms-katholieke Staatspartij. In 1933 volgde een onvermijdelijke splitsing, wegens onderlinge beschuldigingen over onbehoorlijk bestuur.¹⁵⁷

Wat de Liemerse kiesverenigingen alle gemeen hadden was een sterke conservatieve rooms-katholieke inslag (protestantse of andere kiesverenigingen kende de Liemers niet). Dat was niet verwonderlijk want, zoals we al zagen, de achterban stemde op katholieke kandidaten en dit resultaat kwam eerder tot stand door een toezichthoudende rol van de clerus en persoonlijk contact dan felle openbare debatten. Toch fungeerde de Berghse kiesvereniging in 1913 even als spreekbuis voor ... *alle goede Roomschen* en ... *namens het weldenkend deel der Roomschen*

¹⁵⁶ N.A.Z., *Notulen kiesvereniging*, 1887-e.v., (...) ‘men sprak een afkeer uit over de **S.D.A.P.**’, (...) ‘men was voor invaliditeits- en ouderdomspensioen, voor financiële gelijkstelling bijzonder en openbaar onderwijs’ en op monetair terrein voor ‘het veilig stellen van de gulden.’

¹⁵⁷ De oprichting van de r.k. Staatspartij in 1926 stond garant voor een hechte partij-organisatie. In 1946 werd deze partij omgedoopt in Katholieke Volkspartij (KVP) tot 1980.

bevolking.¹⁵⁸ In Zevenaar concludeerde het bestuur van de kiesvereniging aan het einde van het eerste decennium van de twintigste eeuw tevreden, ... *dat men op sociaal gebied niet mocht indommelen [...] en wij katholiciteit moeten tonen en desnoods verdedigen tegen onze belagers.*¹⁵⁹

Hoe hecht het stemgedrag in de Liemers was, door de voorkeur te geven aan partijen met een rooms-katholieke programma, is terug te vinden in tabel 6.10.

Tabel 6.10 Verkiezingsresultaten voor leden van de Tweede Kamer der Staten-Generaal in de Liemers (1933)

%	I	II	III	IV	V	aantal geldige stemmen
Angerlo	28	51,4	5,6	9,3	5,7	1202
Bergh	2,4	81	7,3	2,8	6,5	4412
Didam	2,5	91,8	1,8	1	2,8	2624
Duiven	4,1	92,4	2	0	1,5	1658
Gendringen	12,5	74,7	3,3	4,1	5,6	4408
Herwen en Aerd	6,5	73	12,9	4,2	3,4	2222
Pannerden	0	97	1,4	0	1,7	557
Wehl	5,6	89,3	1,6	1,2	2,4	1231
Westervoort	21,2	67,5	6,7	1,5	3,2	924
Zevenaar	5,1	81,6	6,1	3,4	3,7	2925

I=ARP, CDU, CHU, Staatkundig Gereformeerde Partij en Hervormd Gereformeerde Staatspartij; II=RKSP en Rooms-Katholieke Volkspartij; III=S.D.A.P., CPH en Revolutionair Socialistische Partij; IV=Liberale Staatspartij en Vrijzinnig Democratische Bond; V=Nationale Boeren-Tuinders en Middenstandspartij en Verbond voor Nationaal Herstel. Bron: C.B.S. Verkiezingsstatistiek 1933.

In 1918 maakte het districtenstelsel plaats voor het stelsel van evenredige vertegenwoordiging. De sympathie van de Liemerse bevolking ging nog steeds uit naar de katholieke partijen, zoals de Rooms-Katholieke Staatspartij en de afsplitsing hiervan, de Rooms-Katholieke Volkspartij. Stemmenpercentages van 80% of meer op deze partijen waren in sommige Liemerse gemeenten geen uitzondering, zoals in Pannerden waar bijna het voltallige electoraat een stem uitbracht op de toenmalige Rooms-Katholieke Volkspartij. In zowel Angerlo als Westervoort bleef een niet onaanzienlijk deel van de bevolking haar stem uitbrengen op protestantse partijen. Dat hing samen met een andere religieuze opbouw van de plaatselijke bevolking, zoals blijkt uit de tabellen 1.1 en 1.2. Ten slotte kreeg noch de Communistische Partij Holland (CPH) noch de S.D.A.P. in de Liemers een grote aanhang en bleef dan ook steken op slechts 3,9%. Vergeleken met steden als Doeburg 23,8% en Doetinchem 23,6% was dit erg laag.¹⁶⁰ Het afwijkende percentage van bijna 13% in de gemeente Herwen en Aerd, is toe te schrijven aan de hier aanwezige steenfabrieksarbeiders.

158 N.A.B., inv.nr. 1553. De burgemeester had een 'niet passende opmerking' geplaatst t.o.v. een kapelaan.

159 N.A.Z., *Notulen kiesvereniging*, 6 juni 1909.

160 Voor de uitslag van het kiesdistrict Doetinchem in 1913 en 1918, zie: De Jong, *Electoral cultuur*, 200 e.v.

6.5 De gemeenteraden (1851-1940)

Een analyse voor de periode 1815-1851 (bijlage N) toont aan dat de meerderheid van de gemeenteraden werd gevormd door leden met als belangrijkste middel van bestaan de landbouw of een hiermee verwant beroep. De kiesrechtverruiming van 1887 en 1896 zorgden op lokaal niveau in de Liemers voorlopig nauwelijks voor verandering. Pas in 1917 (1919) nam de beroepsdiversiteit van de plaatselijke volksvertegenwoordigers iets toe. Dit manifesteerde zich duidelijker in Zevenaar dan in Gendringen of Didam. In deze gemeenten bestond gedurende de eerste helft van de twintigste eeuw de helft of meer van de lokale vertegenwoordigers uit raadsleden met een agrarische achtergrond (zie hiervoor tabel 6.10).¹⁶¹

Het is niet moeilijk om in te stemmen met de door Munters geopperde conclusie dat de gemeenteraden een heus boerenbolwerk vormden.¹⁶² Ook in de Liemers kunnen we vaststellen dat ondanks de zogenoemde ontgroening of desagrarisatie na 1930, het aantal boeren in de raden groter bleef dan op grond van hun aandeel in de beroepsbevolking verwacht kon worden.¹⁶³ Van de tien onderzochte Liemerse gemeenten zien we dat, onder andere in Zevenaar en Gendringen, de landbouw voor de Tweede Wereldoorlog al op haar retour was waardoor een meer gedifferentieerde beroepsbevolking ontstond. Maar dit zou voorlopig niet tot een diepgaande en structurele verandering in het politieke krachtenveld zorgen.

Daarnaast zijn er geen aanwijzingen dat de aanwezigheid van orthodox-protestanten in de gemeenteraden tot grote politieke onenigheid leidden. In de tweede helft van de negentiende eeuw bleven zij weliswaar deel uitmaken van de Liemerse gemeenteraden, maar in sommige gemeenten was hun aandeel toen al geslonken tot ongeveer 15% en werd het door de katholieke verzuiling nog kleiner. Gespannen verhoudingen zien we sporadisch bij een enkele burgemeestersbenoeming. Blok's conclusie dat werd gestemd ... *op hen die van oudsher aanzien en status genoten*, lijkt zich ook hier op te dringen.¹⁶⁴

Omdat we nauwelijks tot geen aanwijzingen hebben dat het elders veel anders is gelopen, onderzoeken we de twee gemeenteraden van Gendringen en Zevenaar. We doen dit met behulp van vijfjaarlijkse steekproeven, waarbij naast beroep, religie, zittingsduur van personen of families, de politieke voorkeur en – voor Zevenaar al eerder – de hoofdelijke omslag en nevenfuncties, nader zullen worden onderzocht.¹⁶⁵ (bijlage R). 55 van de in totaal 77 Gendringse raadsleden, die een zetel wisten te bemachtigen voor de periode 1851-1941, waren katholiek (71%). Van die 55 katholieken waren er 45 landbouwer of hiermee verwant. In Zevenaar lag het aantal katholieken nog iets hoger. Van de 63 katholieken (84%), waren 41 landbouwer of met de landbouw verbonden.

¹⁶¹ Tonkens, *Agrarisch welzijnsplan*, 19.

¹⁶² Munters, *Stille revolutie*, passim.

¹⁶³ Tonkens, *a.w.*, 97, conclusie 5.

¹⁶⁴ Blok, *Wettelijke fictie*, 412.

¹⁶⁵ Gemeenteverslagen div. Liemerse gemeenten.

Deze samenstelling met overwegend conservatieve katholieke raadsleden in alle Liemerse gemeenten, zou voorlopig onveranderd blijven.¹⁶⁶ Angerlo was de enige Liemerse plaats waar bijna de helft uit (agrarisch georiënteerde) protestantse raadsleden bestond. Aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog was de samenstelling van de Liemerse gemeenteraden als volgt.¹⁶⁷

Tabel 6.11 Samenstelling Liemerse gemeenteraden naar agrarische en politieke achtergrond, abs. (1930)

	aantal raadsleden	aantal agrarische raadsleden	politieke richting		liberaal	socialist
			rooms-k. l. a.l.	protestant l. a.l.		
Angerlo	7	4	4 / 1	3 / 3	—	—
Bergh	15	7	13 / 7	1 / —	—	1
Didam	11	6	10 / 5	1 / 1	—	—
Duiven	11	4	11 / 4	—	—	—
Gendringen	13	8	10 / 5	3 / 3	—	—
Herwen/A	11	6	9 / 6	—	2	—
Pannerden	7	3	7 / 3	—	—	—
Wehl	7	6	7 / 6	—	—	—
Westervoort	7	3	5 / 1	2 / 2	—	—
Zevenaar	11	7	10 / 7	—	—	1
Liemers	100	54	86 / 45	10 / 9	2	2

Hier zijn ook de werknemers bij boeren/tuinders, en niet alleen 'zelfstandige boeren' of 'tuinders' meegeteld. l.=(alle) leden / a.l.=agrarische leden. Bron: Tonkens, bijlage 7.

De samenstelling van de Liemerse gemeenteraden week af van die in de rest van de provincie. Rond 1930 waren van de 1189 Gelderse raadsleden er 34,4% katholiek, tegenover een verpletterende meerderheid van 86% van de 100 raadsleden in de Liemers. Aan protestantse zijde telde men in Gelderland 29,4% actieve raadsleden (Liemers 10%); 11,4% was van socialistische afkomst (Liemers 2%); 17,8% was liberaal (Liemers 1%) en 6,4% neutraal. Het aantal raadsleden met een agrarische achtergrond bedroeg in 1930 in Gelderland 44%, tegen 45% in de Liemers. Eén-derde-deel van het aantal wethouders was eveneens boer.¹⁶⁸

Het aantal agrarische raadsleden daalde van 54% in 1930 tot ruim 33% in 1960, terwijl het geen gelijke tred hield met het verminderd aantal landbouwers. Dat

¹⁶⁶ Janssen, *Oorlog*, 9 en 263.

¹⁶⁷ Vanaf 1851 werd door de inwerking getreden Gemeentewet, de gemeenteraad het hoofd van een gemeente, in plaats van voorheen het college van B en W. De burgemeester werd benoemd door de koning, de raad benoemde en ontsloeg de secretaris. Om de twee jaar trad een derde deel van de raad af en werden verkiezingen gehouden. Bij eerste stemming was een volstreekte meerderheid nodig, bij herstemming een gewone meerderheid. Het raadslidmaatschap en het wethouderschap waren met elkaar verbonden. Bij herverkiezing als raadslid, was herbenoeming (door de raad) als wethouder noodzakelijk.

¹⁶⁸ Tonkens, *a.w.*, bijlagen. In 1960 lagen deze percentages voor Gelderland resp. op 36,6%; 27,8%; 23%; 8,5%; 3,8% en 0,4% (totaal 1310 raadszetels). Het aantal agrarische raadsleden bedroeg in 1960 31% (19% agrarische beroepsbevolking). Een agrarische oververtegenwoordiging in de Liemerse gemeenteraden zien we met name in Angerlo, Bergh, Didam, Herwen en Aerdt, Gendringen en Pannerden.

was al gedaald van 37,8% in 1930 naar 20,6% in 1960.¹⁶⁹ Dit ondersteunt in ieder geval de stelling van Munters dat de daling van de raadsleden met een agrarische achtergrond een stroperig proces moet zijn geweest. Van een gegroepeerde oppositie tegen de katholieke en agrarische dominantie was geen sprake. De overal in de regio in de minderheid verkerende protestantse raadsleden werkten eerder ijverig samen met de katholieke raadsleden. In Westervoort was men er vast van overtuigd ... *bij welk verschil van mening dan ook, toch eene aangename verhouding is blijven heerschen*.¹⁷⁰

In de gemeenten Gendringen en Zevenaar was de gemiddelde zittingsduur bijzonder hoog, ruim tien jaar. De gemeenteraadsleden met een landbouwachtergrond waren bovenal de langst zittende plaatselijke vertegenwoordigers. De eerste vrouw voor de Liemers die zitting kreeg in de gemeenteraad, was Anna M.Th. Reigers uit Gendringen. Zij was gelieerd aan de plaatselijke oprichters van de ijzerindustrie en kreeg in 1923 een zetel.¹⁷¹

De beroepen van de raadsleden wijzigden onder invloed van de kiesrechtuitbreiding van 1887, 1896, 1917 en 1919. Maar dat ging zeer langzaam en het is zeker al te voorbarig te spreken over een coup van vertegenwoordigers uit de middengroepen. Het stempel van de elitaire landbouwende klasse was nagenoeg onuitwisbaar.

In percentages uitgedrukt lag het aantal landbouwers of aan landbouw verwante beroepen (ook grondeigenaars, molenaar, of melkcontroleur) voor Gendringen op 58%. Voor Zevenaar kwam dit percentage uit op 55% en voor heel Gelderland lag dit rond 1930 op 56%. Ook nu waren de aan de landbouw verbonden beroepen als grondeigenaar, warmoezenier, molenaar en de dubbele beroepen als landbouwer/logementhouder meegeteld. Ondernemers, uitgezonderd een gietijzerfabrikant en enige steenfabrikanten, vormden een uitgesproken minderheid.

De komst van de eerste algemene gemeenteraadsverkiezing in 1919 zorgde voor een aanzet tot echte veranderingen, hoe marginaal het in het begin nog leek. In Gelderland als geheel leidde dit al tot een politieke aardverschuiving, vooral door de komst van vertegenwoordigers van de **S.D.A.P.**¹⁷² Van de 115 gemeenten in deze provincie rond 1920, bezaten er 59 een confessionele meerderheid. Hiervan was ruim de helft in het bezit van katholieken.¹⁷³ In Gendringen kwam in 1901 de eerste arbeider, B. Hakvoort, in de gemeenteraad. Hij bleef maar een jaar. Net als Th. Kok in Zevenaar. Het duurde tot in de jaren twintig, voordat iemand als W.W. Eggen langer bleef, waarvan enige tijd als wethouder (1927-1931). Zij hadden weinig affiniteit met sociaal-democratische denkbeelden en appeleerden vooral aan een rooms-katholieke achtergrond.

¹⁶⁹ Munters, *a.w.*, 98.

¹⁷⁰ N.A.W., *Notulen*, 4 september 1923 en N.A.D., *Notulen*, 1920 e.v. Tussen de raadsleden onderling kwamen zeer vele persoonlijke controversen voor.

¹⁷¹ De eerste vrouwen in de gemeenteraden komen we hierna tegen in Didam, in 1939-1941 en in Zevenaar na 1945.

¹⁷² Van der Wiel, *Burgervaders*, 27.

¹⁷³ Duffhues, *Confessionele politieke partijen*, 124-146.32 Gelderse gemeenten bestonden in deze periode uit een meerderheid van katholieke raadsleden.

6.5.1 De eerste S.D.A.P.'ers

Welke betekenis heeft de aanwezigheid van sociaal-democratische raadsleden in de plaatselijke geledingen in de Liemers gehad? Waren zij in staat om de in zichzelf gekeerde plaatselijke politiek alternatieven aan te bieden? Wat hebben zij betekend voor de (economische) modernisering of was het beleid gericht op typische sociaal-democratische items, zoals bestrijding van de werkloosheid of het tegengaan van steunverlaging? Trachtten zij de overige raadsleden te overtuigen met een (progressieve) visie op de economische modernisering, of was dit al bij voorbaat tot mislukken gedoemd? Verderop in dit hoofdstuk komt het beleid aan de orde. Hier komt de entree van de socialisten aan bod.

De eerste vertegenwoordigers van de sociaal-democratische arbeiders partij (S.D.A.P.) werden voor de Liemers eigenlijk pas realiteit toen hier in 1919 de eerste algemene gemeenteraadsverkiezingen werden gehouden.¹⁷⁴ In de gemeenten Zevenaar (1919), Bergh (1923) en Westervoort (1923) werd deze politieke stroming vertegenwoordigd door één raadslid per gemeente, soms voor korte tijd aangevuld tot twee.¹⁷⁵ Dat deze raadsleden het niet makkelijk hadden en in het begin voor de nodige beroering en afkeer zorgden in een door katholieken gedomineerd plaatselijk bestuursorgaan is tussen de regels door duidelijk te lezen. Ze werden bestempeld als *volksverleiders* en soms zelfs gemolesteerd.¹⁷⁶

De gemeenteraadsverkiezingen in Zevenaar van 1935 duiden op een katholieke hegemonie, verdeeld over diverse katholieke lijsten. De S.D.A.P. kreeg van de 2820 uitgebrachte stemmen er slechts 312 en de *Lijst Christelijken* (L. Geertman c.s.) 139. Deze laatste partij verdween toen ook van het gemeentelijke politieke toneel.¹⁷⁷ De S.D.A.P.'ers verschilden wel met de uit de plaatselijke kiesverenigingen voortgekomen kandidaten. Hun kracht zat in een gemeentelijk programma en scholing terwijl zij werden gesteund, soms zelfs gedirigeerd door het landelijk partijbureau. Soms ontvouwde een sociaal-democratisch raadslid een eigen beleidsvisie, zonder aanwijzingen van het partij- of informatiebureau.¹⁷⁸ Van de sociaal-democraten die na 1919 in de Liemers opereerden, was de Zevenaarse spoorwegbeambte J. Draisma een capabele maar ook voorzichtige bestuurder. Hij

174 Perry, *Aanpakken*, 32 e.v. In 1919 telde de S.D.A.P. 1217 raadsleden, in 1931 1343. In 421 gemeenten stonden 49.176 leden ingeschreven. Van deze 1217 raadsleden, werd 2,5% getraind in het raadswerk onder toezicht van het Informatiebureau. Het is onduidelijk of een of meerdere Liemerse S.D.A.P.'ers bij deze 2,5% hebben gehoord. Giebels, *Katholicisme en socialisme*, passim.

175 Munters, *a.w.*, 426. De door de auteur geopperde stelling dat partijen van sociaal-democratische signatuur een beroep deden op vertegenwoordigers uit de landbouw, de zgn. 'rooie boeren', kan voor de Liemers niet worden bevestigd; Maas, *Sociaal-democratische gemeentepolitiek*, 88 e.v. Voor Gelderland was er in 1917 alleen in de grote steden een S.D.A.P.'er in de raad te vinden, zie: Munters, *Stille revolutie*, 18.

176 *De Gelderlander*, 3 augustus 1918 en N.A.B., *Notulen*, 27 november 1930.

177 *De Liemers*, 6 april, 11 mei, 29 juni en 21 en 24 december 1935. Van de in totaal 6966 inwoners van Zevenaar, mochten er 2820 stemmen. De meeste stemmen 2369 of 85%, gingen naar de vijf katholieke lijsten. In 1937 was, bij de landelijke verkiezingen, de verhouding in Angerlo als volgt: van de 2650 inwoners stemde 51% van de 1277 stemgerechtigden op de r.k. Staatspartij en 26% voor de protestantse lijsten. De overige 25% werd onder andere verdeeld over de S.D.A.P. (5%), de liberalen, NSB (3%) en de Actie Bouwman (2,5%).

178 Smit, *Zevenaar*, 36-38; Munters, *Stille revolutie*, 20.

voerde vele debatten met een door de wol geverfde vertegenwoordiger van het katholieke gedachtegoed, wethouder Louis van Nispen tot Sevenaer.

In Bergh leverde de in 1923 gekozen verzekeringsagent en machinist J. Vermeulen soms kritiek op een teveel aan roomse glorie, maar de indruk blijft dat hij het moeilijk had met de collega raadsleden. Hij trad duidelijk minder tactisch op dan de behoedzaam opererende Draisma.¹⁷⁹ Vermeulen fulmineerde in 1927 fors tegen het gemeentebestuur, toen hij het er van beschuldigde niet in te grijpen bij de verspreiding van pamfletten (door katholieken) met ... *niets dan leugens en laster aan het adres van de S.D.A.P.-Bergh*. Een door hem gedeponeerde klacht bij de officier van justitie leidde tot niets, maar Vermeulen sloeg door met zijn verklaring dat ... *zij de opkomende macht ter wereld waren*. Hij corrigeerde dit snel door op te merken ... *te willen strijden met open vizier voor de rechten van de arbeiders*.¹⁸⁰ Vermeulen typeerde de wijze waarop Bergh rond 1928 werd bestuurd, als ... *zijnde een grote janboel*.¹⁸¹ Een tweede affaire in deze gemeente speelde zich af in 1930 toen een bijeenkomst van S.D.A.P.'ers in Bergh werd verstoord door een te hoop gelopen volksmassa die al stenengooiend scheldkannonnades afvuurden. De ordehandhaving werd overgelaten aan de (rijks)marechaussee, die de opgewonden menigte tot kalmte maande en naar huis dirigeerde.¹⁸²

In Westervoort was de metaalarbeider M. Veldman maar kort raadslid namens de S.D.A.P.. Na twee jaar kreeg hij een aanvaring met de toenmalige wethouder die hij beschuldigde van nalatigheid bij de bouw van arbeiderswoningen in het 'plan Vredenburg'. Er volgde weliswaar een onpartijdig onderzoek en Veldman verwees nogmaals naar de gunstige uitwerking van de toezichthoudend (technisch) ambtenaar, maar dit zou zijn enige wapenfeit blijven.¹⁸³ In 1926, hij was toen drie jaar lid van de Westervoortse gemeenteraad, vertrok hij spoorlags naar Arnhem. Zijn opvolger, de steenfabrieksarbeider H.J. Lenselink, gunde zich nauwelijks een inwerkperiode, want binnen een maand ging ook hij Veldman achterna. Vertegenwoordigers van deze sociaal-democratische richting kwamen daarna voorlopig niet meer voor in de gemeenteraad van Westervoort.¹⁸⁴

De achterban van deze Liemse S.D.A.P.'ers is niet groot geweest. Vooral in Zevenaar was er een fors verloop. De meeste leden kwamen van elders, werkten bij de spoorweg of douane en werden al weer snel geconfronteerd met overplaatsing. Slechts een krappe 25 leden telde de beweging in Zevenaar. In Bergh en Wes-

179 Zowel Draisma als Vermeulen hebben op latere leeftijd hun religie verlaten. Draisma was Nederlands-hervormd. Vermeulen heeft zijn rooms-katholieke godsdienst laten doorstrepen in het bevolkingsregister.

180 N.A.B., *Notulen*, 14 november 1927.

181 *Ibidem*, 29 september 1928. Deze opmerking hield verband met de afwezigheid van ambtenaren en de slechte notulering van de verschillende (commissie-)vergaderingen.

182 N.A.B., inv.nr. 2087.

183 N.A.W., *Notulen*, 25 oktober en 5 december 1924 en 13 en 28 februari 1925.

184 *Ibidem*, Lenselink was van 1 mei tot 19 juni officieel raadslid en werd opgevolgd door (rk) landbouwer A.B. Keultjes. De gemeenteraad van Westervoort werd langdurig gedomineerd door landbouwers als de protestant G. van Zadelhoff, W.A. van Dijk, N.J. Frederiks en de timmerman Th.G.H. Jansen. In 1919 kwam de eerste (katholieke) 'arbeider' in de raad: G. Bouwman.

tervoort leek het om een fictieve aanhang te gaan.¹⁸⁵ De partijbijeenkomst in Bergh omvatte dan ook altijd voor het merendeel leden afkomstig uit het naburige Doetinchem. Van 1935-1939 kreeg J. Vermeulen – die tot 1949 in de raad bleef – versterking in de persoon van de arbeider Th.J. van den Berg. J. Draisma was toen al uit Zevenaar vertrokken (1933) om te worden opgevolgd door J. Mulder.

6.6 Balans

Zijn de katholieken er na de gelijkstelling van de godsdienst in 1796 in geslaagd de macht te grijpen in deze katholieke regio en bleef er na deze greep naar de macht nog enige concurrentie over? Voor de eerste fase vanaf het einde van de achttiende eeuw tot omstreeks 1850, lijkt het er op dat de orthodox-protestanten, vooral als burgemeester, in de Liemers de touwtjes in handen hielden. De eerste katholieke vertegenwoordigers op provinciaal niveau, lieten nauwelijks van zich horen en waren te kort in beeld om iets voor de regio of voor het achtergestelde katholieke volksdeel in de regio Liemers uit te richten.

De getalsmatig ver in de meerderheid aanwezige katholieken profileerden zich heel voorzichtig en moesten het voorlopig hebben van enige voorspraak van de katholieke familie Van Hugenpoth tot Aerdt. Al snel werd duidelijk dat de katholieke basis niet door hen zou worden gelegd, maar door de familie Van Nispen, eerst nog onder leiding van Carel Herman van Nispen. Het was deze familie waaruit uiteindelijk twee katholieke leidsmannen (broers) duidelijk van zich lieten horen door de bekendmaking van het door protestantse zijde betwiste katholieke manifest van 1830 om opheffing van de achterstand van de katholieken. Zij zouden richting geven aan deze godsdienstige vrijheidsstrijd, op basis van regionale steun. Dit ging niet zonder slag of stoot, maar een handgemeen of enig oproer kwam niet voor. Plaatselijke en regionale politiek was voorlopig gebaseerd op persoonlijke voorkeur en loyaliteit aan de familiale belangen van de Van Nispens. De beweging waar zij deel van uitmaakten, getuigde niet van een hechte eenheid. De beide broers konden door afgunst en politieke naijver maar moeilijk met elkaar overweg en hadden hun neef, Lodewijk van Nispen, nodig in het regionale politiek krachtenspel. Zij gebruikten de regio meer als een politiek wingewest om zich verzekerd te weten van voldoende kiezers dan dat men ook maar iets voor de regio op landelijk niveau tot stand bracht. Het leek een kwestie van tijd om heel voorzichtig een consistente conservatief katholieke aanhang op te bouwen in deze regio, waarbij de organisatiegraad en het netwerk voor de verkiezingen met name vanaf 1848 een belangrijke graadmeter waren. Van enige protestantse oppositie was alleen sprake in de jaren dertig van de negentiende eeuw; na de publicatie van het Liemerse verzoekschrift (1830) en toen de functie van districtscommissaris,

¹⁸⁵ N.A.W., *Correspondentie* 1923. De in 1923 gehouden raadsverkiezingen tonen aan dat van de 663 uitgebrachte stemmen er 90 gingen naar de socialisten (lijst 3), onder aanvoering van M. Veldman. Lijst 1 was voor de katholieken, lijst 2 voor de Nederlands-Hervormden en gereformeerden.

na een groot aantal jaren in protestantse handen te zijn geweest, in 1837 overging naar Jan van Nispen.

Voor de periode van 1815-1851 is van het toenmalige electoraat een analyse gemaakt die aantoonde dat het merendeel van de vertegenwoordigers afkomstig was uit de grondbezittende en vermogende klasse. Vernieuwingsbereidheid of anderszins leek niet aanwezig in de nogal zakelijke en kortdurende raadsvergaderingen, veelal voorgezeten door protestantse burgemeesters, die geruisloos plaats maakten voor katholieken. Maar verliep het toenmalige benoemingsbeleid nagenoeg geheel buiten de kiezer om, ook zijn stemrecht, in dit a-politieke districtenstelsel, zal hij wel meer hebben gezien als een formaliteit die samenging met een zekere verkiezingsdwang, alhoewel we ook aanwijzingen hebben dat de kiezer waarschijnlijk om het sociale aanzien erg aan zijn (census) kiesrecht hechtte. Een lidmaatschap van Gedeputeerde Staten, een districtscommissariaat of een functie als rentmeester waren toen belangrijke posities om invloed uit te oefenen op de samenstelling op plaatselijk niveau. De bevolking werd hier niet voor geraadpleegd.

Is er nu een wezenlijk verschil te ontdekken met de periode ná 1853, toen de katholieken de beschikking kregen over een volledige godsdienstige gelijkstelling en de katholieken dit ook in politiek opzicht konden uitbuiten en er sprake is geweest van een beïnvloeding van het proces van economische modernisering? Vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw tot aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog, zien we leden uit de Van Nispen clan op het plaatselijke, het bovenlokale en het landelijke niveau terug. Voortbouwend op hun naamsbekendheid en gebruik makend van een eerder verworven machtspositie namen zij belangrijke posities in. Deze posities waren verworven door een uitgebreid netwerk waar de clerus een belangrijke toezichhoudende rol in vervulde en ook persoonlijk contact, door bijvoorbeeld correspondentie of huisbezoek, belangrijk bleef. Maar de Liemers stond niet alleen synoniem met de herkomst van de familie, de Van Nispens zorgden ook voor een sterke betrokkenheid bij de katholieke zaak en een zekere vooruitstrevendheid en versterking van de belangen van het katholieke volksdeel. Ook de andere vertegenwoordigers voor de katholieken in de provinciale staten en gemeenteraden, die waren gelieerd aan heersende landbouwende of stenenbakkende families, zaten op deze lijn. De gevoerde conservatieve politiek ging niet veel verder dan de hiervoor genoemde thema's.

Om na te gaan wie de vertegenwoordigers waren, is een analyse gemaakt van de gemeenteraadsleden in Gendringen en Zevenaar. Tegelijkertijd is voor andere Liemerse gemeenten iets globaler gekeken naar de samenstelling van de gemeenteraden op basis van de religie. Het duidelijkst waarneembaar is de verschuiving in de samenstelling van deze plaatselijke vertegenwoordigende lichamen, ten gunste van de katholieken. Dit speelde zich af in de tweede helft van de negentiende eeuw waarna zij de overhand kregen, alhoewel er altijd protestanten in de Liemerse gemeenteraden aanwezig zijn gebleven maar ook dit verschijnsel leidde niet tot onenigheid en zal eerder, zoals het landelijk patroon al aangaf, tot een confessionele samenwerking hebben geleid.

Vanaf 1919 worstelden de plaatselijke vertegenwoordigers uit de confessionele partijen wel met sociaal-democratische of zoals we nog zullen zien in Gendrin-

gen, met sociaal-christelijke denkbeelden maar degenen die deze uitdroegen waren numeriek ver in de minderheid en hun invloed was marginaal. De conservatief katholieke hegemonie leek nu wel iets te worden teruggedrongen, ten gunste van de socialisten zoals blijkt uit tabel 6.11, maar bezat in alle Liemerse gemeenten nog altijd een ruime aanhang.

De aan het eind van de negentiende eeuw ontstane kiesverenigingen in de Liemers getuigden eerst nog van een zwakke organisatie en slechte opkomst. Soms werd er enige tijd niet vergaderd en leek het bij voorbaat allemaal al beklonken wie er op de lijst zou worden gezet voor de verkiezingen van gemeenteraadsleden, provincie of Tweede Kamer. Maar zo vreemd was dat niet in een door katholieken gedomineerde regio, waar de kieslijsten toch vooral waren bedoeld om de katholieke achterban ervan te overtuigen te stemmen op de eigen kandidaten, waar de persoonlijke voorkeur de doorslag gaf. Na vele decennia van emancipatie zullen zij wellicht tevreden zijn geweest met de samenstelling van een lijst waardoor een prominente katholieke afgevaardigde op landelijk of plaatselijk niveau kans maakte om invloed uit te oefenen.

6.7 Katholieke opinieleiders en enig protestants verweer

6.7.1 'Roomsche woelingen'

In de landelijke en regionale gebeurtenissen ten aanzien van de katholieke emancipatie waren de Van Nispens prominent vertegenwoordigd. Het is dus zinvol om deze opinieleiders kort te belichten. De beide broers lieten voor het eerst duidelijk van zich horen tijdens de jaren dertig van de negentiende eeuw, toen het conservatisme hoogtij vierde en het liberalisme in opkomst was. Hoogstwaarschijnlijk sympathiseerden zij toen nog met de liberaal getinte artikelen die vanaf 1814 verschenen in de Arnhemsche Courant.¹⁸⁶ Hier valt uit op te maken dat zij zich uitspraken vóór rechtstreekse verkiezingen voor de Tweede Kamer en ministeriële verantwoording aan de volksvertegenwoordiging. Dit uitten de Van Nispens door – meestal in de vorm van onderling gevoerde correspondentie – aandacht te vragen voor het katholieke volksdeel. Eén petitie, die werd ondersteund vanuit diverse gemeenten had echter een enorme impact (zie bijlage M). In maart 1830 ondertekenden tientallen Liemerse katholieke vertegenwoordigers onder aanvoering van de beide broers en het uit Babberich (gemeente Zevenaar) afkomstige Gelderse Statenlid, Frans de Nerée, een verzoekschrift aan de leden van de Tweede Kamer, de Minister van Binnenlandse Zaken en de Gelderse gouverneur Willem H.A.C. baron van Heeckeren tot Kell. De inhoud liet niets aan duidelijkheid te wensen over en bevatte vier eisen: 1. vrijheid van drukpers; 2. [...] *eener volkomene vrijheid van onderwijs*; 3. [...] *evenredige verdeling van ambten en bedieningen onder alle gezindten*; 4. [...] *handhaving van alle bij dezelve aan de Ne-*

¹⁸⁶ R.A.G., *Archief GS, Kabinet commissaris des Konings*, 1825-1845, 144 e.v.

derlanden gewaarborgde regten. Zij waren van mening dat er ... *eene benadeling der roomschen in het begeven van ambten plaatsvond*.¹⁸⁷

De protestantse baron Van Heeckeren tot Kell kon hier maar weinig waardering voor opbrengen. Hij verweet beiden ... *veel invloed op hunne R.K. geloofsgenooten uit te oefenen*. Ook de Zevenaarse – protestantse – assessor J.L.W.C. von Weiler, rapporteerde als waarnemer van burgemeester L. Frowein aan de gouverneur: ... *de heren een heel systeem hebben georganiseerd volgens hetwelk alle de omliggende gemeenten in werking zijn gebracht*.

Van de omliggende gemeenten maakten naast Zevenaar, ook Gendringen en Herwen melding van onrust door deze petitie-ijver. De Gendringse burgemeester De Haes was van mening dat het in zijn gemeente ... *maar treurig was gesteld door de Roomsche Woelingen*. Van Nispens' pion, H. Bartels, was ten gunste van het ondertekenen van deze petitie actief geweest onder de ... *notabelsten onder de Roomschen*. *Onnozele ingezetenen* ..., zo schreef De Haes, ... *werden nu misleid door een geestelijke* (pastoor Willemsen). In Mechelen moesten velen zich verenigen op (Carel) Van Nispens buitenplaats, Huis Swanenburg.¹⁸⁸ Maar volgens De Haes was dit minder succesvol gebleken omdat ... *veele teekenaren van hunnen gedanen rap reeds berouw gevoelen*.¹⁸⁹ De Herwense burgemeester Van Staa berichtte Gedeputeerde Staten dat er een petitie was ondertekend na een godsdienstige samenkomst. Het fijne wist hij er echter niet van, op één aanmerking na. De pastoor was de eerste ondertekenaar geweest.

6.7.2 De Van Nispens

Zoals al eerder beschreven waren leden van de familie Van Nispen, al vanaf het begin van de negentiende eeuw, betrokken bij de politiek-bestuurlijke verhoudingen in de regio Liemers. Zowel de beide zonen van Carel-Herman van Nispen, Jan en Carel, als hun neef, Lodewijk, waren actief betrokken bij de uitbouw van het politieke netwerk op plaatselijk en boven-plaatselijk niveau. Jan van Nispen was een plichtsgetrouwe maar vooral katholiek-conservatieve man die zich, zoals we nog zullen zien, op het standpunt stelde van *noblesse oblige*. Zijn carrière valt in tweeën uiteen. Tijdens de eerste helft van de negentiende eeuw was hij op lokaal en regionaal niveau een zwaargewicht, was toen al zeer vermogend en bezat honderden hectaren grond, waardoor veel pachters en in feite potentiële kiezers, van hem afhankelijk waren. In 1829 kwam hij, op voordracht van Gedeputeerde Staten, in de gemeenteraad van Zevenaar (tot 1837), waar hij al diverse nevenfuncties uitoefende.¹⁹⁰ In datzelfde jaar werd hij gekozen tot lid van Provinciale Staten, werd hij in 1837 benoemd als commissaris voor het district Doesburg en Zevenaar (tot 1851). Hij vervulde diverse openbare ambten en werd in 1842 gevraagd voor het lidmaat-

187 R.A.G., *Archief GS*, correspondentie 'bemoeienissen met kerkelijke aangelegenheden', petities r.k. Zevenaar-Liemers en Herwen en Aerdt, resp. 5 en 16 januari 1830.

188 Huis Swanenburg was door zijn schoonvader, mr. J.N. van Hoevel, in 1805 gekocht.

189 R.A.G., *Archieven van de commissarissen enz.*, bijlagen.

190 K.D.C., *Pius-Almanak*, div. jg.

schap van de Raad van State, een functie die hij direct afwees, wegens een zwakke gezondheid maar die desondanks toch enige afgunst teweeg zou hebben gebracht bij zijn broer Carel. De opheffing van het districtscommissariaat door de Provinciale Wet van 1850, nam bij Van Nispen de mogelijkheid weg om vanuit deze belangrijke positie alles en iedereen bij benoemingen en verkiezingen in de gaten te houden. De achterban reageerde furieus maar enige hypocrisie kan ze niet worden ontzegd. Het was volgens hen ... *of men het platteland en de bewoners derzelve, aan een trouw burgemeesters wil overleveren.*¹⁹¹

Aan het eind van de jaren veertig kreeg hij meer en meer bekendheid toen hij begon aan een landelijke politieke loopbaan. In 1848 werd hij gekozen tot lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal en had hierin zitting tot zijn dood.¹⁹² In 1856 weigerden beide broers het ministerschap voor r.k. Eredienst in het kabinet Van der Brugghen. Zij zagen hier van af wegens de in hun optiek te sterke protestantse invloed.¹⁹³ Naast zijn bemoeienis met de vastgestelde kieswet van 1850 en zijn antihouding bij de bespreking van de wet op de kerkgenootschappen en het herstel van de hiërarchie (1853), ging in 1857 zijn aandacht ook uit naar de – liberale – schoolwet van J. van der Brugghen en W. van Rappard, waarin de kwestie van de bijzondere scholen ter sprake kwam, als uitvloeisel van de schoolwet van 1806. Hierin was afgesproken dat het ‘opleiden tot alle maatschappelijke en christelijke deugden’ voor het openbaar onderwijs moesten worden gehandhaafd. Deze opvatting was gericht tegen een gemengde school waarin Van Nispen het *godsdiensloze aspect* betwistte. De politieke koers die Jan van Nispen uitstippelde, kan tot 1864 toen de anti-liberale en anti-modernistische encycieliek *Quanta Cura* (1864) verscheen, worden bestempeld als conservatief katholiek. Dit veranderde na 1864 omdat in de encycieliek onder meer het openbaar onderwijs werd veroordeeld. Van Nispen was een fervent voorstander van bijzonder onderwijs en kan daarom bij de ultramontaanse stroming worden ingedeeld. Het ging hem – altijd – om de ‘rooms-katholieke zaak’, waarin hij zeer behoudend was.¹⁹⁴

Tijdens de aanloop naar de verkiezingen voor de Tweede Kamer van 1862, toen het voor Van Nispen een dubbeltje op zijn kant leek te worden om te worden herkozen vanwege zijn standpunt inzake de Nijmeegse spoorwegkwestie, volgden uit diverse plaatsen van het kiesdistrict Nijmegen adhesie betuigingen. Vanuit Didam deelde J.G. Reijers mee dat hij Van Nispen steunde, wegens financiële verplichtingen, ... *evenals 200 andere personen in de omgeving.*¹⁹⁵ Dit stelsel van

191 *Ibidem*, 176.

192 Zie ook bijlage L. Dit inspectie-verslag, geschreven door Jan van Nispen, geeft een uitgebreide impressie weer van de regio Liemers rond 1840. In 1829 was dit district uitgebreid met Bredevoort en in 1832 met Doesburg. Zie ook: R.A.G. Archief GS., *Inventaris archieven commissarissen*, verslagen A.P.R.C. van der Borch van Verwolde, 1835, bijlage 3.2, inv.nr. 6,7 en 3103, ‘Statistieke tableaux Doesburg en Zevenaar’ (1837-1849).

193 Van Raalte, *De Van Nispens*, passim. en Postma, *Aan deze zijde*, 192.

194 Francot, e.a. *Een adellijk Heer*, 66-67. In de strijd om de financiële gelijkstelling tussen openbaar en bijzonder onderwijs, werd Jan van Nispen zo ongeduldig dat hij aan het begin van de tweede helft van de negentiende eeuw voor eigen rekening een school stichtte.

195 Francot, *a.w.*, 237.

patronage is een belangrijk gegeven waar hij pragmatisch mee omging.¹⁹⁶ Belangrijke schakels in dit conglomeraat waren de Haarlemse bisschop F.J. van Vree (1807-1861) en diens broer, de rentmeester van Huis Sevenaer, J.G. van Vree, een echte protégé van Van Nispen (1809-1881), alsmede W.Th.J. van Ditzhuysen (1794-1870), sinds 1847 lid van Provinciale Staten, rentmeester van Huis Bergh en voorheen gemeenteontvanger en secretaris van Zevenaar.¹⁹⁷ Zij mobiliseerden de regionale en landelijke aanhangers van de katholieke ideeën over emancipatie en brachten Van Nispen in stelling.

Als Kamerlid nam Jan van Nispen een star standpunt in tegen de doortrekking van de spoorlijn Arnhem-Oberhausen en hierna de verbinding tussen Arnhem-Nijmegen. Tijdens de besprekingen van en stemming over deze onderwerpen, getuigde hij van een onbuigzame en star conservatieve houding. Mogelijk dat eigenbelang hier een rol speelde, omdat de lijn Arnhem-Oberhausen voor een deel over zijn grondbezit zou lopen. Oók uitte hij bezwaren tegen de aanleg van de spoorlijn Arnhem-Nijmegen. In de rapporten verwees Van Nispen vele malen naar een onderzoek uit 1853 waarin grote gevaren schuilden voor de spoorbruggen indien er sprake was van ijsgang op de rivieren.

De katholieke kiezers uit Nijmegen reageerden in eerste instantie zeer verbolgen en verweten hem dat hij op de rem van de economische vooruitgang trapte. In de katholieke dagbladen 'De Gelderlander' en 'De Tijd' ontspon zich een heftige polemiek om maar niet meer op Van Nispen te stemmen als Tweede Kamer kandidaat voor de verkiezingen van 1862. Alleen toen men dreigde met een andere kandidaat, W.C.C. Sassen, die wél voor een spoorwegaanleg was, ging hij te elfder ure overstag.¹⁹⁸ Rentmeester Van Vree meende in de hele ophef vanuit Nijmegen, waar de stedelijke kiezers Van Nispen van een herverkiezing wilden afhouden, ... *het platteland zich dan met de steedelingen [moet] meeten en wij gelooven geen vrees te hebben het onderspit te delven*.¹⁹⁹

De inspanningen van Jan van Nispen om te voorkomen dat de wet op de kerkgenootschappen van 1853 zou worden aangenomen zijn al genoemd. In de corres-

¹⁹⁶ De tabel 'grondbezit natuurlijke en rechtspersonen in de Liemers', geeft aan dat J. van Nispen in 1832 ruim 382 hectare grond bezat, op basis van grondbezit ≥30 ha. Zo bezat hij in Didam, Herwen, Aerdt en Westervoort nog eens bijna 75 hectare; R.A.G., *Archief-Huis Sevenaer*, inv.nrs. 75, 79 en 5199. Uit de 'legger van te ontvangen renten op uitstaande kapitalen' (1851-1877) blijken alleen al 230 particulieren geld van hem te hebben geleend; op de lijst 'gronden in halfbouw' (1853-1883), komen 45 personen voor en op de 'verpachtingslijst' (over 1829-1873), 245 pachtplichtigen.

¹⁹⁷ W.Th.J. van Ditzhuysen (1794-1870) was gemeentesecretaris van Zevenaar van 1815 tot 1823 en hierna voor twee jaar plaatsvervangend ontvanger voor het schoutambt Zevenaar. Van Ditzhuysen was eerst gehuwd (1825) met Theodora G. Offerman, hierna (1844) met een dochter van predikant en schoolopziener (6e district 's-Heerenberg) H.W. van Woelderen, die niet bekend stond als een 'papenhater'. Diens zoon, P.C. van Woelderen, was later kantonrechter in Zevenaar.

¹⁹⁸ Over de uitgebreid beschreven rol van de stad Nijmegen en die van de 'Provinciale Geldersche en Nijmeegsche Courant', zie: Francot, *a.w.*, 227 en 231 e.v. Het dagblad 'De Tijd' van 14 februari 1874, roemde Van Nispen tijdens zijn 25-jarig kamerlidmaatschap als '... een voorzichtig, degelijk en kundig man'. Op aanraden van zijn rentmeester kocht hij wel aandelen in de spoorwegmaatschappij Nijmegen-Kleef, om de kiezers te laten zien dat hij niet helemaal anti-spoor was.

¹⁹⁹ Francot, *a.w.*, 233.

pondentie schreef men over ... *de fatale wet die de katholieken bedreigd*.²⁰⁰ Hier-voor mobiliseerde hij wederom een grote Liemerse achterban, die snel tot actie wilde overgaan, onder aanvoering van zijn pion, rentmeester J.G. van Vree; ... *meld ons slechts wat wij moeten doen en wel onmiddellijk [...] binnen acht dagen zullen de Gelderse katholieken gepetitioneerd hebben*.²⁰¹ Dat dit geen grootspraak was valt onder meer af te leiden uit een petitie van de inwoners uit Bergh (zie bijlage M), maar daarnaast werden ook 177 Liemerse handtekeningen verzameld in een protest gericht aan de leden van de Tweede Kamer en 130 gericht aan de leden van de Eerste Kamer. Van Nispen was voor een – overigens marginale – uitbreiding van het kiesrecht, maar beslist géén voorstander van algemeen kiesrecht.

Wat heeft het 25-jarig kamerlidmaatschap van Jan van Nispen voor de regio Liemers betekend? Op het terrein van de regionale landbouweconomische ontwikkeling was hij een bepalende figuur en vervulde in een aantal opzichten een voorbeeldfunctie, zoals we hierna nog zullen zien. Op het terrein van de politiek-bestuurlijke verhoudingen was hij de uit Liemers afkomstige katholieke leidsman, voor veel stemgerechtigden een *heer* van aanzien, gepokt en gemazeld in een bestuurlijke traditie die hem de mogelijkheid had gegeven tot een zeker vertrouwen bij iedereen die hem om een gunst vroeg en waar de politiek persoonlijke voorkeur een grote rol speelde. Van Nispen groeide hierdoor uit tot een belangrijk intermediair, weliswaar behept met een regenteske ideologie, maar op voorspraak bereid om te bemiddelen voor achtergestelde katholieken.²⁰² Juist deze rol zal hij hebben gebruikt bij de organisatie van de verkiezingen voor de Provinciale Staten en waarin hij zich thuis voelde in het zich langzaam maar zeker uitdijende netwerk. Van Nispen gebruikte de vele contacten die hij bezat, op landelijk, regionaal en lokaal niveau en moeten we dit aan een nader onderzoek onderwerpen.

Dat hij met behulp van zijn medewerkers en een zorgvuldig opgebouwd netwerk de verkiezingen voor de Tweede Kamer moest *verdiennen*, was niet vreemd en kwam voort uit de structuur van het toenmalige kiesstelsel. Toch blijkt een zekere starheid uit zijn politieke ideeën en handelen, dat met name werd gevoed door de gedachte aan de katholieke emancipatie, maar dan wel van een conservatieve en ultramontaanse snit. Met deze ideeën penetreerde hij de landelijke politiek met regionale steun. Ten tijde van Van Nispens kamerlidmaatschap struikelde de kabinetten niet allemaal over het onderwijsvraagstuk, maar samen met de materie van de spoorwegaanleg zorgde dit voor de nodige politieke beroering.²⁰³ De tragiek van zijn leven toont een man die eigenlijk helemaal niet blij was met het lidmaatschap van de Tweede Kamer. De op hem uitgeoefende pressie, opgeteld bij zijn strenge plichtbesef vanuit een gevoed *noblesse oblige* en gekoppeld

200 R.A.G., *Huis Sevenaer*, inv.nr. 2448, correspondentie 3 juli 1853.

201 *Ibidem*, correspondentie 15 juli 1853. Rentmeester J.G. van Vree berichtte hierover aan Van Nispen over adhesie-betuigingen uit de gehele Liemers, op Gendringen en Pannerden na.

202 R.A.G., *Huis Sevenaer*. Zie de omvangrijke correspondentie. Boekholt, *Lager Onderwijs*, 305-306. Van Nispen bemiddelde bij de oprichting van katholieke lagere scholen.

203 Zoals bij het kabinet Van Hall-Donker-Curtius (1853-1856) over het onderwijsvraagstuk en hierna het kabinet Van der Bruggen (1856-1858) onder andere vanwege de 'motie omtrent de aanleg van spoorwegen'.

aan een starre katholieke moraal, gaven hem weliswaar de mogelijkheid om dit toch ruim een kwart eeuw uit te oefenen om, zoals hij zelf omschreef, ... *gebukt onder zorgen* [...] meer verwachtte van ... *ernstig werken als van vurig hopen*.²⁰⁴ Voor de Nederlandse katholieken was hij één van de velen die zich inzetten voor het belang van het katholieke volksdeel, met name voor het bijzonder onderwijs waar hij zeer veel tijd in stak.

Voor de regio was hij van grote betekenis, omdat hij de Liemerse katholieke bevolking de richting wees en ze liet zien dat de uitgebrachte stemmen ook landelijk invloed gaven, in een politiek rumoerige tijd met scherper wordende godsdienst- tegenstellingen op de achtergrond. Een versterking van het katholieke *wij-gevoel*. Zijn politieke opvattingen zijn in het begin van zijn carrière, op een aantal onderwerpen na, liberaal geweest zoals zijn streven om het kiesrecht uit te breiden. Aan de andere kant opereerde hij weer behoedzaam, wat de indruk wekt dat hij dicht in de buurt van een conservatieve opvatting bleef.

Na 1848 is de steun voor Jan van Nispen niet terug gelopen, maar gebeurde eerder het tegenovergestelde. Terwijl ook bij een lage opkomst Van Nispen nog altijd kon rekenen op een relatief vaste achterban van 40 à 50% van het aantal kiesgerechtigden. De protestanten in het district Nijmegen maakten daartegen weinig kans en het leek er bovendien op dat hun achterban verstek liet gaan.²⁰⁵

Kinderen en kleinkinderen traden in het voetspoor van Jan van Nispen en markeerden tegelijkertijd een familie-invloed vanuit de regio Liemers op de Gelderse hoofdstad en de landelijke politiek. Met name in Arnhem maar ook in de Tweede Kamer lieten diverse nazaten van Jan van Nispen nog lang van zich horen ten gunste van het katholieke volksdeel. Nagenoeg alle nazaten van Jan of Carel volgden dan ook een opleiding aan het prestigieuze jezuïetencollege in Katwijk aan de Rijn, waar een voorbereiding op een maatschappelijke rol in de politiek of elders, centraal stond.

Evenals zijn vader was ook Carel J.Ch.H. van Nispen, een fel voorstander van de realisatie van een gelijkstelling van het bijzonder met het openbaar onderwijs en wierp zich hierna op als leider van de ultramontaanse fractie, waar H. Schaepman hem karakteriseerde als ultra-conservatief.²⁰⁶ In 1887 verdedigde hij deze opvatting in de Kamer in het licht van de grondwetsherziening als voorstander van de zogeheten *non-possumus* politiek.²⁰⁷

De broer van Jan van Nispen, Carel van Nispen van Pansterdam, werd in 1807 geboren. Het heerlijk recht dat zijn vader zich had toegeëigend, maar dat niet onomstreden was, maakte dat Carel zich tevens *heer van Pansterdam* mocht noe-

204 Francot, *a.w.*, 69-e.v.

205 *Ibidem*, 244. Voor de periode 1848-1871 zijn 'De Tijd', 'De Arnhemsche Courant' en 'De Provinciaal Geldersche en Nijmeegsche Courant' onderzocht op verkiezingsuitslagen.

206 R.A.G., *Archief Huis Pansterdam*, correspondentie. Dit kwam vermoedelijk meer voort uit naijver van Schaepman (die dit schreef aan De la Court), omdat zijn 'proeve van een katholiek programma' een minder warm onthaal kreeg in de landelijke pers dan de door Carel van Nispen geschreven 'nota Van Nispen' met dezelfde strekking.

207 Van Raalte, *De van Nispens*, 26.

men.²⁰⁸ In 1827 huwde ook hij een dochter van de vermogende katholieke familie Van Hoevel tot Swanenburg (1806-1880), een zus van Jan's echtgenote. Uit dit huwelijk kwamen drie zoons en drie dochters voort. Carel bezat, evenals zijn broer, vele hectaren in en buiten de Liemers, had een steenfabriek in Pannerden, betrok inkomsten uit verpachtingen van veerrechten, jacht- en visrechten en diverse tiendrechten en kreeg een salaris als dijkgraaf en burgemeester

In 1837 volgde een benoeming tot dijkgraaf van de polder Herwen, Aerdt en Pannerden. Eén jaar hierna werd hij lid van de Zevenaarse gemeenteraad, in 1841 assessor en drie jaar later werd hij beëdigd als eerste katholieke burgemeester van dit stadje. Hij maakte hierdoor een einde aan ruim twee eeuwen protestants bestuur.²⁰⁹ Tot 1869 was Carel tevens ambtenaar van het Openbaar Ministerie bij het Zevenaarse kantongerecht.²¹⁰ Gezien de achtergrond van de hiervoor al gememoreerde gebeurtenissen, zoals de wrijving met de Gelderse gouverneur, de protestant Willem H.A.C. van Heeckeren tot Kell, die hem en zijn broer tot *oproer-kraaiers* bestempelde, was zijn benoeming vrij opmerkelijk.

Carel was evenals zijn broer een tijdlang conservatief-katholiek, maar trad later toe tot het kamp van de papo-Thorbeckianen omdat hij, zoals we hiervoor al beschreven, ten aanzien van de onderwijskwestie in 1857 een gematigd liberaal standpunt innam, zoals we al eerder beschreven en dus voorstander was van een bondgenootschap tussen katholieken en liberalen.²¹¹ Van Nispen nam hierin een onafhankelijke en toen gewaagde opstelling in, die in de Nederlandse staatsinrichting bekend is geworden door de uitspraak dat het niet goed zou zijn alleen katholieke kinderen naar katholieke scholen te sturen; ... *het zal leiden tot meerdere scheiding tussen de gezindheden en daardoor tot mindere verdraagzaamheid*.²¹² Godsdienstige opvoeding, zo was zijn mening, moest worden overgelaten aan '... *het huisgezin en aan den leeraren der godsdienst, die daartoe alleen bevoegd en geschikt zijn*'.²¹³ Mochten er onvoldoende voorzieningen zijn, dan moest de staat voor onderwijs zorgen maar dan gebaseerd op een christendom zonder geloofsverdeeldheid.²¹⁴

In 1863 was hij de enige van de rooms-katholieke senatoren die tegen de begroting voor Buitenlandse Zaken van de rooms-katholieke minister jhr. P.Th. Maesen de Sombreff stemde, die hierdoor een einde zag komen aan zijn politieke carrière en in 1869 was hij een van de weinigen die tégen de afschaffing van het dagbladzegel stemde, want volgens hem waren er voldoende kranten met kwaliteit. In het hierna volgende wetsontwerp over verhoging van accijns op gedistilleerd, nam hij het op voor ... *den arbeidende stand*. Van Nispen was van mening dat

²⁰⁸ Carel Herman van Nispen had een groot deel van de gemeente Pannerden gekocht van Huis Bergh.

²⁰⁹ Voor een uitgebreid verloop van de wisselingen van de burgemeestersambten in deze regio, zie bijlage S.

²¹⁰ R.A.G., *Archief Van Nispen*. Aantekeningen politie-overtredingen burgers uit Zevenaar en omliggende gemeenten. Zijn zoon Otto, later wethouder van Zevenaar, volgde hem op.

²¹¹ Francot, *Een adellijke Heer*, passim. Zie ook: Vis, Van 'menagerie du roi' tot politiek college, 200 en 202. Carel van Nispen van Pannerden wordt hier als 'geheide anti-liberaal' neergezet.

²¹² Oud, *Honderd Jaren*, 57-58.

²¹³ Carel van Nispen stichtte in zijn eigen woonplaats een openbare school.

²¹⁴ Bornewasser, *Thorbecke en de kerken*, 382 e.v.

er voor deze groep helemaal niets meer zou overblijven nu het levensonderhoud voor kleding en verwarming al de pan uit rezen. Met name de grensbewoners zouden worden verleid tot sluikhandel met Duitsland en ‘... zedeloosheid en zedenbederf lagen dan op de loer’. Eén jaar later stemde hij nog tegen de afschaffing van de doodstraf.²¹⁵

Carel trad toch minder op de voorgrond dan zijn broer, maar dat moeten we maar toeschrijven aan zijn politieke functie als lid van de Eerste Kamer der Staten-Generaal, waar ook hij aanbleef tot zijn overlijden. Hij zorgde wel voor [...] *enige allure en nam een onafhankelijk katholiek standpunt in*.²¹⁶ Men beschreef hem als ... *een der beste, bekwaamste en onafhankelijkste sprekers*, die overigens niet schuwde om ... *ellenlange betogen af te steken*.²¹⁷ Soms was hij de enige tegenstemmer.

Carel combineerde zijn landelijke ambities, hij was bijna twintig jaar lid van de Eerste Kamer (1849-1870), met lokale beslommeringen als burgemeester van Zevenaar (1841-1870). Op 28-jarige leeftijd werd hij voor het kiesdistrict Doesburg-Zevenaar door de eigeners gekozen als lid van de Provinciale Staten van Gelderland. Het burgemeestersambt gaf hem voldoende tijd om zich te verdiepen in de katholieke kwesties die zich toen op het regionaal-provinciale – maar voor hem met name – landelijke politieke toneel afspeelden.

Uit deze gegevens kan worden afgeleid dat de familie Van Nispen tot Pannerden een iets grotere betrokkenheid heeft gehad met de Liemers dan de tak van Van Nispen tot Sevenaar. Van deze laatste familie zijn alleen Jan, Raphaël en Louis direct bij het lokale en regionale bestuurswerk betrokken, terwijl de familie Van Nispen tot Pannerden met de vertegenwoordiging van Carel, Otto C.J.C.L.M., Frans L.M., Antoine en Otto F.A.H. van Nispen een carrière vanuit de Liemers uitbouwden of continueerden, meestal met het plaatselijk bestuurswerk als uitgangspunt. Zo is Otto van Nispen in hoofdstuk V al geïntroduceerd als initiatiefnemer van de oprichting van de coöperatieve stoomzuivelfabriek ‘De Lijmers’ en de coöperatieve boerenleenbank, beide in Zevenaar.

De neef van Jan en Carel was jhr. mr. Lodewijk C.J.C.F. van Nispen (1790-1872).²¹⁸ In tegenstelling tot zijn neven, stond zijn wieg niet in de Liemers maar in het Belgische Chaudfontaine. Na een rechtenstudie, vestigde hij zich in ’s-Heerenberg toen hij werd benoemd tot rentmeester van Huis Bergh met Karl-Anton vorst van Hohenzollern, als zijn directe opdrachtgever. Deze functie zou hij ruim een halve eeuw uitoefenen. Op 20-jarige leeftijd huwde hij eveneens met een dochter van de katholieke familie Van Hoevel tot Swanenburg.²¹⁹ Gedurende de negentiende eeuw vonden er maar liefst zes huwelijken plaats tussen beide families. De bemoeienis van zijn voogd, *pater familias* Carel Herman van Nispen, ontbrak ook nu niet.²²⁰ De relatie met hem werd verstoord toen Lodewijk in 1820

215 R.A.G., *Archief Van Nispen*, correspondentie (wetsontwerp 7 april 1869).

216 Vis, Van ‘menagerie du roi’ tot politiek college, 173.

217 R.A.G., *Archief Van Nispen*, correspondentie, i.v.m. wetsontwerp afschaffing ‘dagbladzegel’.

218 Het achtervoegsel ‘in ’t Velde’ kwam van een havezate in Warnsveld bij Zutphen.

219 R.A.G., Dit familie-archief maakt deel uit van het Archief Van Nispen.

220 Zijn vader Jacobus Joannes van Nispen, broer van Carel Herman, overleed op 36-jarige leeftijd in 1794.

voor de tweede maal in het huwelijk trad, nu met de protestantse Eulalie Louise Bender (1803-1873). Uit dit huwelijk kwamen negen zonen en drie dochters voort. De meesten vertrokken naar Zuid-Afrika en Nederlands-Indië.

Lodewijk is eerder geschetst als een makkelijk beïnvloedbaar persoon, die al snel dweepte met de toen heersende denkbeelden, voortgekomen uit de Duitse romantiek en de verlichte idealen en is later getypeerd als voorstander van liberale denkbeelden.²²¹ Ook dit was een bijkomende reden dat Carel Herman zich grote zorgen maakte over zijn levenswandel en door middel van correspondentie aan andere familieleden aangaf dat hij ... *verkeerde boeken las*.²²²

Ondanks zijn tweede huwelijk met de protestantse E. Bender, bleef hij deelgenoot van een invloedrijke katholieke familie. Een achterban bezat hij al. Hij was immers gekozen in de Provinciale Staten voor het *gemengde* kiesdistrict Doesburg, vermoedelijk vanwege zijn tweede – protestantse – huwelijk. Gedurende de eerste helft van de negentiende eeuw, zou dit district overgaan naar het district Doetinchem om hierna voor een deel definitief tot het hoofdkiesdistrict Zevenaar te gaan behoren, waar getalsmatig een veel groter aandeel katholieken verbleef. Al bekleedde hij in de regio geen onaanzienlijke functies, toch was hij minder vermogend dan zijn twee voorgangers.²²³ Naast het rentmeesterschap van Huis Bergh, een functie waarin hij zich sterk maakte voor moderne landbouwmethoden en meerdere keren aanzetten gaf om gemeenschappelijke gronden opnieuw in te delen, was hij van 1818 tot 1870 lid van de Provinciale Staten en van 1832 tot 1857 van Gedeputeerde Staten.²²⁴ Hiervoor was hij een klein jaar (waarnemend) burgemeester geweest van de gemeente Bergh.

6.8 Een katholiek-conservatief beleid

Jan van Nispen maakte zich in de jaren veertig van de negentiende eeuw sterk voor katholiek onderwijs, omdat hij toen aan het hoofd stond van de katholieken, die deel uitmaakten van een provinciale commissie. De stellingname van Van Nispen sprong eruit, maar ook nu is hier géén directe relatie te koppelen aan de gedachte dat beter onderwijs een noodzaak was voor een betere startpositie op de arbeidsmarkt. Hier ging het hem niet om. Primair bemoeide hij zich met onderwijs dat de katholieke boodschap moest verkondigen. De manier waarop dit gebeurde kan dan illustratief worden genoemd voor de periode waarin dit zich afspeelde.

Evenals neef Lodewijk C.J. van Nispen en andere familieleden sprak men nooit over een achtergebleven regio. Alleen de fase van de landelijke spoorwegaanleg eiste korte tijd de aandacht van Jan van Nispen, maar alleen toen bleek dat de lijn door zijn landerijen zou lopen. Tot slot schonk hij evenals zijn broer Carel de nodige aandacht aan de onder eigen beheer vallende steenfabrieken. Dan zullen ver-

²²¹ Van Dalen, *Van Nispen en Bergh*, 73-98.

²²² R.A.G., *Archief Van Nispen*, correspondentie.

²²³ Uit de kadastrale gegevens van 1832 valt op te maken dat zijn totale grondbezit uit bijna 300 ha. bestond.

²²⁴ R.A.G., *Notulen PS*, 1868. Lodewijk was toen ruim 50 jaar lid van de Provinciale Staten van Gelderland.

moedelijk de onderlinge relaties en de hiermee verbonden maatschappelijke positie van de gekozen Statenleden misschien wel het belangrijkste motief zijn geweest.²²⁵

De tweede helft van de negentiende eeuw markeerde het einde van de rol die deze familie speelde in de regio Liemers. De ultramontanen Carel J.Ch.H. van Nispen en zijn broer Leo C.C.O.M. streken later neer in het liberale Arnhem en voelden zich al snel thuis bij de *uppterten*. Dit heeft geleid tot grote betrokkenheid van de Van Nispens (tak Sevenaer) met alles wat maar te maken had met de emancipatie van het Arnhemse katholieke volksdeel, waarbij het systeem van coöptatie niet zal zijn geschuwd.

Op bestuurlijk terrein waren vertegenwoordigers van de tak Van Nispen tot Sevenaer te vinden in de gemeenteraden, Provinciale Staten, Tweede Kamer en Eerste Kamer. De meeste burgemeesters werden geleverd door de tak Van Nispen van Pannerden. Velen hadden een studie in de rechtsgeleerdheid gevolgd, door Van den Berg al eerder gekarakteriseerd als ... *de traditionele opleiding van de oude regentenfamilies*. Sommigen werden priester en de dochters en echtgenotes vullden meestal een bestuurlijke functie bij charitatieve- en kerkelijke instellingen en organisaties.²²⁶ Duffhues constateerde dat in Arnhem door huwelijkse relaties diverse netwerken zijn te ontwaren waar deze familieleden bij betrokken zijn geweest, door een verwantschap aan andere centrale families (onder anderen de families Cremers, Van Schaïk, Roes en Terwindt).²²⁷

In de periode 1850-1920 schonken zij diverse sommen geld aan allerlei verenigingen en instellingen met een rooms-katholieke signatuur, zoals de Vincentiusvereniging, het Armbestuur, de Gelderse Spaarbank, en de Aartsdiocesane Onderwijsvereniging.²²⁸ Na 1920 ebde dit weg.

6.8.1 Het beleid op provinciaal niveau

In het eerste deel van dit hoofdstuk zijn de hoofdrolspelers op het politieke toneel in de schijnwerpers gezet. Nu zal worden ingezoomd op hun beleid in de Provinciale Staten en in de gemeenteraden in de Liemers. De centrale vraag daarbij zal zijn in hoeverre de (katholieke) politiek een rem of juist een stimulans is geweest bij de initiatieven tot (economische) modernisering in de Liemers en in hoeverre die is geoperationaliseerd. Heeft dit katholieke emancipatiebeleid, zoals dat werd geëntameerd door de familie Van Nispen, zich voortgezet onder de andere leden uit de Liemers? Hebben deze vertegenwoordigers van een katholieke streek zich sterk gemaakt in de Provinciale Staten?

²²⁵ Hiervoor zijn onderzocht: R.A.G., *Verslagen toestand der provincie* (1814-1946); *Notulen vergadering P.S.* (1814-1959); zgn. *Indices op besluiten GS* (1920-1949) en de hierop verschenen *Alfabetische registers* (1850-1930).

²²⁶ Van den Berg, *a.w.*, 43.

²²⁷ Duffhues, *Generaties*, passim.

²²⁸ Duffhues, *a.w.*, 271-278. Hieruit blijkt dat na 1900 de grootste schenkingen afkomstig waren van Carel J.Ch.H. van Nispen tot Sevenaer, m.n. voor onderwijs en jeugdzorg, van zijn zus, (de ongehuwde) freule Rosa C.A.C.A., (beiden o.a. ook voor het Elisabeth-Gasthuis), het kinderloze echtpaar Leo C.C.O.M. van Nispen en E.M.G. Cremers en haar ongehuwde broer, kandidaat-notaris H.A. Cremers.

Zoals we hiervoor hebben gezien, zat zowel de vader van Jan A.C.A. van Nispen, Carel-Herman van Nispen en twee leden van de familie Van Hugenpoth tot Aerdt, Godefridus' en zijn zoon, Alexander in vertegenwoordigende lichamen. De carrière van Godefridus van Hugenpoth tot Aerdt kreeg door zijn lidmaatschap van de ridderschap van de Gelderse Staten een belangrijke impuls, zijn zoon maakte een bliksemcarrière door al op jonge leeftijd minister en lid van de Eerste Kamer (benoemd door de koning) te worden. Deze familie bekommerde zich echter niet om economische aangelegenheden betreffende de regio Liemers. Zij maakten zich sterk voor de katholieke zaak, waarbij Alexander het onderwijs als hefboom gebruikte. Het lidmaatschap van Carel Herman (1816-1829) en Jan van Nispen (1829-1848) betekende meer voor de Liemers, want beiden kwamen door de functie van districtscommissaris in dit toen nog prestigieuze vertegenwoordigend lichaam terecht. Uit de nagelaten stukken van de beide Van Nispens is ook af te leiden dat het belang van de regio op niet alleen onderwijs en kerkelijke motieven was gestoeld, maar dat ook landbouweconomische aangelegenheden de noodzakelijke aandacht kregen.²²⁹ Ook het verlenen van vergunningen voor het oprichten van verschillende kleine bedrijven, werden door Gedeputeerde Staten, waar na 1850 verschillende leden van de familie Van Nispen deel van uitmaakten, naast andere vertegenwoordigers uit de streek, niet altijd tegen gehouden.²³⁰

Uiteindelijk begon het liberalisme ook in de provincies door te dringen en richtte men verzoekschriften aan het adres van Thorbecke, die vond dat ook katholieken een kans moesten krijgen.²³¹ Ook de invloed van de voorzitter van de onderwijscommissie, onder leiding van Jan van Nispen, zal hebben meegeholpen. In 1853 kregen Gendringen, in 1854 Didam en in 1855 Bergh een katholiek schoolhoofd, waarbij opmerkelijk genoeg ... *betere protestantse kandidaten werden gepasseerd*.²³²

Op andere terreinen leek het erop dat de met deze regio verbonden afgevaardigden in de Provinciale Staten zich nauwelijks om de Liemers bekommerden, bijvoorbeeld om hier een zekere mate van economische modernisering te realiseren, vooral als het geen landbouwkundige aangelegenheden betrof. Maar zo'n houding was ook kenmerkend voor andere regio's. Alleen in de kwestie van de spoorwegaanleg, in het midden van de negentiende eeuw, pleitten de Gedeputeerden Lodewijk van Nispen en Willem baron van Heeckeren tot Kell vóór de aanleg van spoorwegen om zo misschien een mogelijke ontsluiting te bespoedigen. Ook Carel van Nispen had zich hier niet al te laatdunkend over uitgelaten, in tegenstelling tot zijn broer Jan, die had gezorgd voor een vertraging in de aanleg van de internationale lijn Arnhem-Oberhausen, omdat de route gedeeltelijk over zijn grond liep.

²²⁹ R.A.G., *Inventaris van de archieven familie Van Nispen*, m.n. archief H.C.C.B van Nispen en J.A.C.A. van Nispen.

²³⁰ Boekholt, *a.w.*, 297-301.

²³¹ *Ibidem*, 297-301.

²³² *Ibidem*, 301.

6.8.2 Het beleid op gemeentelijk niveau

Vanaf 1815 bestonden de Liemerse gemeenteraden uit door Gedeputeerde Staten aangewezen vertegenwoordigers. De eerste raadsvergaderingen bevatten notities over de vergaderingen die niet voltallig waren, omdat ... *in de bestaande vacatures nog niet is voorzien*.²³³ In de jaren 1820 speelde zich in Zevenaar een discussie af over het standsverschil, politieke tegenstellingen waren nauwelijks terug te vinden. Het gemeentebestuur was van mening dat tapper-winkelier D. Janssen maar moest worden geweerd als raadslid. Hij zou te afhankelijk en ondergeschikt zijn voor ... *zijne post als raadslid, zodat hij ... dikwijls tot onvoeglijkheid konde aanleiding geven*. Ook een andere kandidaat, W. van Egeren, behoorde tot ... *eene mindere rang van landbouwer* en was niet geschikt.²³⁴ Maar ook in Didam had het allemaal niet veel om het lijf. In de jaren twintig en dertig van de negentiende eeuw had men voor de verslaggeving van een raadsvergadering soms genoeg aan één-kwart pagina. Opvallend genoeg kwam meerdere malen de vraag terug hoe [...] *te bepalen hoofdelijke omslag tot dekking van het tekort voor de gewone jaarlijkse uitgaven der gemeente, met de heffing van de opcenten, daar deze gemeente géén genoegzame inkomsten heeft*.²³⁵

Het verloop van de raadsvergaderingen tijdens de eerste helft van de negentiende eeuw is voor alle Liemerse gemeenten te omschrijven als kort en zakelijk. De raadsvergaderingen werden voor de eerste helft van de negentiende eeuw in hoofdzaak gekenmerkt door het jaarlijks vaststellen van de rekening waaraan de meesten als belastingbetaler door de status van (groot)grondbezitter een belangrijk aandeel hadden geleverd, of handelden over grondkwesties.

De districtscommissaris (Van Nispen) verweet sommige besturen soms enige nalatigheid bij het afwikkelen van administratieve kwesties (zie bijlage L). Op plaatselijk niveau gaf men prioriteit aan het opstellen en bijwerken van de plaatselijke verordeningen op het terrein van brandwezen, begraven, de hoogte van de omslag van de belastingen, het armbestuur, het al of niet aangaan van (geld)leningen, of de plaatselijke politie. Daarnaast werd nog melding gemaakt van uitgebroken ziekten en de wijze waarop men daar op inspeelde. Als enige economische stimulans kan de in 1826 te Zevenaar opgerichte korenmarkt worden genoemd, een oprichting die samenhang met de zich gunstig ontwikkelende graanprijzen.

De lengte van de raadsnotulen in de meeste Liemerse gemeenten bedroeg in de beginperiode tot 1851, niet meer dan een halve tot één pagina per vergadering. In andere gemeenten zal het niet veel anders zijn geweest. Dat kwam omdat veel taken nog niet aan de gemeenten waren toegekend en in sommige provincies in handen waren van de toenmalige tweede bestuurslaag, gepersonifieerd door de kwartierscommissaris, de hoofdschout en daarna de districtscommissaris. Deze functionarissen inventariseerden de gemeentelijke problemen op diverse terreinen en maakten het de fungerende gemeenteraden waarschijnlijk niet moeilijk; deze

²³³ N.A.Z., N.A.D., en N.A.Du., *Notulen* 1816 e.v.

²³⁴ N.A.Z., *Notulen* 1822 e.v.

²³⁵ N.A.D., *Notulen*, 28 oktober 1822, 19 augustus 1823, 22 januari, 3 en 10 november 1836. Ook de 'verklaringen van de gemeenteontvanger' waren toen terugkerende items.

hielden zich aan wat hun werd opgedragen. Toen na 1851 de raadsleden direct werden gekozen door een deel van de plaatselijke bevolking, trad in het hiervoor geschetste beeld van de gemeenteraad als een uitvoerende instantie, geen directe verandering op; van een merkbare grote verandering ten aanzien van een grotere betrokkenheid van de burger bij zijn eigen woonplaats, was niet direct sprake. Dit is op zich niet verwonderlijk want al eerder is geconstateerd dat op lokaal niveau voorlopig nauwelijks van personele wisselingen sprake was.²³⁶

Ten aanzien van de wegeaanleg voerden de Liemerse gemeenten een voorzichtig en zuinig beleid. Zelden vinden we iets terug van overleg tussen gemeenten onderling en meestal werd de zaak afgewimpeld als de financiën ter sprake kwamen en wie voor welk wegdeel verantwoordelijk zou blijven, omdat men het soms niet aandurfde vanwege de financiële consequenties. Alleen als de inwoners echt aan de bel trokken werd een zandweg begrind maar dit kwam zeer sporadisch voor. En zoals in hoofdstuk drie al is beschreven, nam de activiteit omtrent de aanleg van wegen pas toe met de komst van de internationale en lokale spoorlijn, ter wille van de bereikbaarheid van de stations. Op het terrein van armbestuur wentelden de gemeenten aandienende kwesties af op de kerkelijke armbesturen, aangestuurd door de diverse parochies. Uit het bronnenmateriaal is overigens maar zelden een beleidslijn te ontwaren, maar zoals we hiervoor al schreven, het zal in veel gemeenten elders niet veel anders zijn geweest.

Lodewijk van Nispen nam in Bergh het initiatief tot oprichting van de *Maatschappij van Weldadigheid*, om iets te doen aan de verbetering van de armen, ... *hetzij door bedeling hetzij door arbeid ter verlichting van de daghuurdersstand*.²³⁷ Anderzijds getuigde hij van standsbesef door in 1838 een *standenschool* op te richten waarbij nadrukkelijk werd opgenomen dat kinderen afkomstig uit *de behoeftige klasse* waren uitgesloten.²³⁸ Hij was tegen het gemeenschappelijk weidebezit in de gemeente Bergh en voor een betere regeling van de *veedriften*, waarbij het gemeenschappelijk weidebezit moest worden doorbroken. Als rentmeester van Huis Bergh liet Van Nispen zien dat hij niet bang was een standpunt in te nemen tijdens een kwestie van de grondverdeling met de geërfd en in Beek. De organisatie van de houtvesterij in de uitgestrekte Berghse bossen, de ontginning van de Wehlse heide en zijn inzet voor de opheffing van het Berghse isolement door als lid van Gedeputeerde Staten te bemiddelen bij de realisatie van drie verharde wegen, waren voor de regio de belangrijkste aspecten.²³⁹ Toen in 1851 in Bergh de richtlijn werd ontvangen om de jeugd op te leiden voor een vak om op deze wijze de armoede te bestrijden, werd hier niets mee gedaan.²⁴⁰

Soms was er even sprake van een positief economisch beleid van een gemeenteraad, zoals in Zevenaar, toen het draaide om de plaatsing van krachtbronnen, maar

²³⁶ Blok, *Stemmen en kiezen*, 256.

²³⁷ N.A.B., *Correspondentie Maatschappij van Weldadigheid*.

²³⁸ *Ibidem*, Jaarverslag 1838.

²³⁹ *Ibidem* en *Archief GS*. De weg van Zutphen via 's-Heerenberg naar Emmerik, een weg via Zeddam over Etten naar Terborg en de weg van Bergh naar Didam.

²⁴⁰ N.A.B., *Notulen* 1851 e.v.

ook andere gemeenteraden juichten economische initiatieven toe, alleen namen zij die niet zelf, of werden geconfronteerd met invloedrijke dwarsliggers. We kunnen dit illustreren met een voorbeeld uit 1860, toen de gemeenteraad instemde met de komst van een speelkaartenfabriek. Jan van Nispen van Sevenaer en de toenmalige pastoor Van Delden probeerden eerst nog uit alle macht deze speelkaartenfabriek te weren.²⁴¹ Van Nispen schreef ... *in plaats van rust en stilte zal men voortaan het eentonig stampen, het onaangenaam geraas vernemen [...] en het aangename van mijn buitenverblijf [...] geheel verdwijnt*.²⁴²

De Liemerse gemeenteraden bogen zich over diverse onderwerpen waarvan sommige meerdere malen terugkeerden, maar de echte kwesties traden pas op in de eerste helft van de twintigste eeuw, onder andere op het gebied van de infrastructuur, volksgezondheid, de woningbouw, het onderwijs, de werkloosheid, plannen voor een betere afwatering of gewoon plaatselijke affaires, die om aandacht van de bestuurders vroegen. Economische initiatieven vormden meestal een hamerstuk, men stond er niet te lang bij stil en stuitten ze op bezwaren, dan hadden altijd Gedeputeerde Staten nog het laatste woord. Hier moet worden vermeld dat de ondersteuning door een ambtelijk apparaat in die dagen nauwelijks aanwezig was. Een gemiddelde Liemerse gemeente bezat een of twee veldwachters, een bode, vroedvrouw, soms een gemeentegeneesheer, tolgaarder(s), schatters in verband met de directe belastingen en een of meerdere klerken of schrijvers, een organisatie die pas vanaf de jaren twintig van de twintigste eeuw in omvang toenam. Meestal verrichtte de burgemeester zelf het nog beperkte werk van een gemeentesecretaris.

Vanaf het begin van de twintigste eeuw is pas een eerste voorzichtige beleidslijn te ontdekken, gevoed door een afwerende houding, die samenhang met de komst van andersdenkenden.²⁴³ Van echte oppositie was in sommige Liemerse gemeenten pas sprake na de komst van het algemeen kiesrecht en die kwam met name van vertegenwoordigers van de sociaal-democraten. Deze kritiek werd soms gesteund door een vertegenwoordiger van de katholieke arbeiders. Hoe dat precies is verlopen, wordt nu toegelicht aan de hand van de gemeente Zevenaar. Zonder te generaliseren, vertoonde een aantal van de hier teruggevonden gebeurtenissen soms sterke overeenkomsten met wat elders in de Liemers gebeurde.

A. Woningbouw

Nadat in 1901 de Woningwet van kracht was geworden en de gemeenten bouwverordeningen dienden op te stellen, merkte de inspecteur van de Volksgezondheid Gelderland, ir. A.M. Kuijsten op dat hij van de gemeente Zevenaar (maar ook van de gemeenten Herwen en Aerd, Duiven, Angerlo en Pannerden) niets had ontvangen. In Zevenaar heersten op dit terrein ... *ernstige misstanden*.²⁴⁴ Pas

²⁴¹ N.A.Z., *Correspondentie*, 1860.

²⁴² Ibidem.

²⁴³ Voor de Liemerse gemeente Zevenaar is al eerder onderzoek verricht naar meerdere gemeentelijke problemen vanaf 1885. Zie: *Zevenaar*.

²⁴⁴ N.A.Z., *Correspondentie B en W*, 8 januari 1920.

na vele jaren kwam de raad met een concept waar de eerste verbeteringen van de panden op stonden aangegeven. Inmiddels was de sociaal-democraat J. Draisma benoemd als secretaris van een Commissie van Advies om hier onderzoek naar te verrichten. De conclusie luidde: snel handelen was geboden, gezien het aantal woningbehoefigen. De S.D.A.P.'er Draisma, maar ook zijn katholieke raadscollega's Th. Hermesen en W. Eggen waren duidelijk voorstanders van sociale woningbouw, maar botsten op een behoudende raad, die meestal onder aanvoering van de conservatief-katholieke Louis van Nispen (raadslid 1895-1939), behoedzaam wenste te opereren.

Toen in 1918 en 1920 twee katholieke woningbouwverenigingen werden opgericht, zag de raad geen enkele belemmering. Daar kwam bij dat de in 1920 gestichte woningbouwvereniging de gemeente in de kaart speelde, omdat de gemeente op aandringen van de rijksoverheid haar huisvestingsbeleid grondig moest herzien. Dit verliep vrij voorspoedig, want alle betrokkenen maakten deel uit van de katholieke zuil en kwamen voort uit de r.k. werkliedenverenigingen. Daarom had de protestantse woningbouwvereniging *Zevenaar* minder succes.²⁴⁵ Het bestuur liep stuk op een halsstarrige gemeenteraad die maar niet wilde instemmen met een voorschot. Het gevecht dat nu losbrak om personeel voornamelijk werkzaam bij douane, spoor en post aan fatsoenlijke huisvesting te helpen, personeel dat voor het overgrote merendeel afkomstig was uit het westen en noorden van Nederland, was typerend voor de kleinsteedse Zevenaarse gemeentepolitiek. De gemeenteraad was van mening dat ambtenaren, want daarvoor wilde men bouwen, zelf bemiddeld genoeg waren. De Gelderse gedeputeerden wezen twee jaar na dato de gemeente op deze toch wel vreemde weigering. De raad hield stand. Toen werd via de plaatselijke dominee een verbinding gelegd met de al eerder genoemde inspecteur Kuijsten en het ministerie. De gemeenteraad werd bij Koninklijk Besluit van 19 december 1924 gesommeerd mee te werken aan de uitvoering van de Woningwet en de gevraagde subsidie te verstrekken aan 'Zevenaar'.

B. Gefnuikte initiatieven

In de Zevenaarse gemeenteraad zaten ook leden die werkzaam waren bij het spoor, douane of de post. Dit aantal nam toe gedurende de jaren twintig, een periode waarin de raadsvergaderingen iets meer aan inhoud en debat wonnen. De raadsleden L.Th. Gruintjes en Th. de Roo, beiden werkzaam als commiezen, kwamen van *buiten Zevenaar*. F.A. van Leeuwen was weliswaar geboren in Zevenaar maar had voor zijn terugkeer toch een groot aantal jaren in Arnhem gewoond. De uit Gulpen afkomstige Gruintjes verbleef maar kort in Zevenaar, maar werd gedurende die periode snel voorzitter van de r.k. Ambtenaren Vereniging Zevenaar en omstreken (ARKA). Met behulp van voorkeurstemmen werd hij raadslid, maar vertrok, vanwege zijn carrière, binnen drie jaar naar Venlo.²⁴⁶ Een ander raadslid, Van Leeuwen, was eveneens met voorkeurstemmen in de raad gekomen,

²⁴⁵ N.A.Z., *Notulen*, 5 november 1920 en Janssen, *Woningbouw*, 27-28 en 40-46.

²⁴⁶ *De Lijmers*, 7 december 1935.

maar kreeg voor een aantal van zijn ideeën weinig steun.²⁴⁷ Het derde raadslid, de uit Bemmels afkomstige Th. De Roo, waarschuwde in het midden van de jaren dertig met de kreet *Zevenmaal Naar!* de gemeenteraad voor een te weifelende houding bij het nemen van broodnodige initiatieven en het creëren van een zo gunstig mogelijk vestigingsklimaat, waarvoor infrastructurele voorzieningen als elektriciteit, gas en riolering bitter nodig waren. Zijn geesteskind met de veelzeggende slogan *Zevenaar Vooruit* (1928) bracht als pressiegroep ook niet datgene wat De Roo zeer nodig achtte voor deze gemeente, namelijk een verkeersweg of kanaal naar de Achterhoek, geld voor reclame om fabrieken naar Zevenaar te halen en een gasfabriek. Uiteindelijk liep hij stuk op de door het gemeentebestuur gekoesterde elektriciteitsbedrijf, waar volgens hem een ongeoorloofd personeelsbeleid werd gevoerd. De Roo kon nog maar één ding doen en stapte in 1932 – na vijf jaar – uit de Zevenaarse gemeenteraad.²⁴⁸ Maar deze toevallige samenloop van omstandigheden mag niet als synoniem worden gezien voor een falend economisch moderniseringsproces voor de hele regio. Dergelijke incidenten in plattelandsgemeenten, waar soms enige onkunde heerste in de omgang met de zich aankondigende innovaties, was niet alleen een Zevenaars probleem.

Op de achtergrond speelde de nooit aflatende bemoeienis en conservatieve invloed van de behoedzaam opererende Louis van Nispen van Sevenaar meestal een doorslaggevende rol bij veel van deze affaires. Toen Th. Hermsen in 1935 zijn wethouderszetel moest afstaan aan Van Nispen, wees hij nog eens op de gang van zaken omtrent De Roo en omschreef het als ... *een geniepige affaire*. Hermsen c.s. had zich juist in deze afgelopen periode opgeworpen voor de katholieke arbeiders, die echter in grote aantallen op de plaatselijke *S.D.A.P.*-lijst hadden gestemd. Hermsen was uitgemaakt voor alles wat niet mooi was, door zijn ... *katholieke medeburgers* en hoonde hen weg. Zij hadden hem er van beschuldigd ... *voor juddassen die de r.k. eenheid in gevaar brachten, voor afvalligen!* Een gebeurtenis die aantoonde dat de verhoudingen tussen de katholieke raadsleden onderling in deze Liemerse gemeente op sommige momenten verre van harmonieus waren.²⁴⁹ Maar ook deze gebeurtenissen kwamen in andere gemeenten eveneens voor.

6.8.3 Geen katholiek beleid

In voorgaande paragraaf zijn aspecten van de lokale politiek in Zevenaar beschreven. We zagen dat de economische achtergrond in relatie met de plaatselijke politieke vertegenwoordiging een grote rol speelde. Voor de gemeenteraadsleden lag een nauwe relatie met de dominante agrarische beroepsbevolking voor de hand. Veel leden stamden zelf af van boerenfamilies die door de jaren heen met kennis van zaken hadden bestuurd. De raadsverslagen getuigen wel van een weinig veranderingsgezinde houding op het gebied van economische modernisering. En dat

²⁴⁷ *De Post*, 8 juli 1909 en N.A.Z., *Notulen*, 19 februari 1910.

²⁴⁸ N.A.Z., *Notulen*, 18 mei en 20 juli, 26 oktober en 21 december 1932.

²⁴⁹ N.A.Z., *Notulen*, 18 december 1935.

bracht gevolgen met zich mee voor de economische structuur van de betreffende gemeenten, waar de agrarische belangen prevaleerden.²⁵⁰ Ook Munters concludeert dat de plattelandsgemeenten zich voornamelijk inspanden als het om aanlegenheden ging, die voor de boeren van werkelijk economisch belang waren, zoals de verharding en het onderhoud van wegen, of de stand van het waterpeil in de polder. Voor de Liemers klopt dit beeld nagenoeg.²⁵¹

In de tweede helft van de negentiende eeuw hield men zich bezig met de zedelijkheidswetgeving, de hoofdelijke omslag, het onderwijs en – vooral – een goed beheer van de gemeentekas. De landbouwers maakten niet zozeer deel uit van de raad om het eigenbelang veilig te stellen. Munters concludeerde al dat deze belangen vooral elders moesten worden behartigd, zoals de in de tweede helft van de negentiende eeuw opgekomen landbouworganisaties. Voor de Liemers manifesteerden met name in de eerste helft van de twintigste eeuw de katholieke boerenbonden zich het duidelijkst.

Kenmerkend is de afwezigheid van initiatiefrijke voorstellen afkomstig uit de gemeenteraden om te zorgen voor een verbetering van de Liemerse wegenstructuur of het geven van een aanzet tot het binnenhalen van een nieuwe industrie. Een soortgelijke vertraging zien we terug bij het tegengaan van de wateroverlast. Per gemeente werden de klachten genoteerd en keurig doorgegeven aan Gedeputeerde Staten. Maar toch zagen de ingezetenen – sommigen waren raadslid – op tegen de hoge kosten die bemaling of bedijking met zich zouden meebrengen. Gedeputeerde Staten grepen later wel in bij de totstandkoming van een aanzet tot definitieve droogmakerij.

Het feit dat een burgemeester soms zijn beroep combineerde met dat van dijkgraaf hoefde niet tot een belangenverstrengeling te leiden; een combinatie van dergelijke functies leidde soms tot snel handelen, zoals tijdens de watersnoodramp van 1860/61. Jan van Nispen presteerde het om in een korte tijd de geïnundeerde gebieden te behoeden voor verder onheil en werd hiervoor later zelfs onderscheiden.²⁵² Maar er werd ook gewezen op ... *armoede en gebrek aan kennis*, als remmende factoren bij het weren van de wateroverlast.²⁵³ Als de wateroverlast voorbij was, werden de gemeenten alleen actief als de tolopbrengst in het geding was; de gemeentegrens bleef heilig.²⁵⁴

De nieuwe mogelijkheden die zich voordeden in het toenmalige vervoer, werden duidelijker toen de bevolking van Bergh aan het einde van de negentiende eeuw om een tramlijn verzocht. Dit werd echter tegen gehouden door het raadslid W. Limbeek c.s. Maar ook de komst van de internationale spoorlijn met Duitsland leek sommige Liemerse gemeenten maar niets. Het Zevenaarse gemeentebestuur was er heilig van overtuigd dat dit nauwelijks meerwaarde zou opleveren, terwijl

250 N.A.D., N.A.G., en N.A.Z., *Notulen van de Raad en Gemeenteverslagen* 1850 e.v.

251 *Ibidem* en Munters, *a.w.*, 426; Janssen, *Oorlog*, 8-10 en 262-266. De 'partijpolitiek' en 'verkiezingsstrijd' in Pannerden en Herwen en Aerdt onderscheidden zich nauwelijks met die van de andere Liemerse gemeenten.

252 R.A.G., *Huis Sevenaer*, inv.nr 556.

253 Wolters, *Drie Dorpenpolders*, 114-126.

254 N.A.D., *Notulen*, 25 januari 1892.

in de komst van de regionale lijn Arnhem-Winterswijk door Didam de aanleiding was voor de gemeenteraad om en bloc afwerend te reageren.

Zodoende aarzelden diverse Liemerse gemeenteraden en namen ook een behoedzaam standpunt in als 't ging om de financiering voor de realisatie van tramlijnen, met name gedurende de eerste twee decennia van de twintigste eeuw. Meestal duurde het daardoor te lang en ging het plan niet door, bevreesd als men was voor ... *onveiligheid voor het verkeer*.²⁵⁵ Een burgemeester of wethouder moest zich dan flink inspannen om de leden op andere gedachten te brengen.²⁵⁶ Toen de uitbreiding van de spoorbrug bij Arnhem ter sprake kwam en de Gelderse hoofdstad de verkeerswegen van en naar de stad onder handen wilde nemen en hiervoor aan de Liemerse gemeenten een financiële bijdrage vroeg, reageerden de Liemerse gemeenten in eerste instantie afwijzend, want zij zagen voor de eigen gemeente niet direct een economische meerwaarde.

In 1912 werd in Herwen en Aerdt de wens geuit om een woningbouwvereniging te stichten. De gemeente achtte dit voorlopig niet nodig, want het was te duur. De eigenaar van een scheepswerf rekende voor dat 't wel kon, maar de raad was tegen en motiveerde dit met de mogelijke komst van ... *armoedzaaiers*, vanwege de bouwkosten en de hiermee samenhangende huur.²⁵⁷ In Didam wilde de katholieke bouwvereniging ... *dubbele arbeiderswoningen* bouwen voor *grote gezinnen*, als voorbeeld van een ... *katholiek standpunt*. Na heftig gedelibereer was de raad het er uiteindelijk mee eens dat deze vereniging een krediet à f 11.250,- mocht aanvragen. Toch werden op het terrein van de woningbouw initiatieven voor nieuw te bouwen woningen voor arbeiders bespoedigd, zoals in Zevenaar. In deze gemeente ging men voortvarend te werk. Tussen 1918-1921 verschenen hier maar liefst drie confessionele woningbouwstichtingen; twee rooms-katholieke en een protestantse. Maar dat hing samen met het rapport van de Gelderse inspecteur voor de Volksgezondheid, M.A. Kuijsten, die het gemeentebestuur op de vingers had getikt vanwege ... *den slechte woontoestanden*.²⁵⁸ Een andere reden was het feit dat deze grensgemeente zo spoedig mogelijk ruimte moest bieden aan de verschillende hier verblijvende ambtenaren, zoals douane, marechaussee en treinpersoneel.

Evenals elders hadden ook in de Liemers de meeste steenfabrikanten zitting in de gemeenteraad. Ongeschoold personeel was ruim voorhanden want het beroepsonderwijs stond nog in de kinderschoenen. In de Liemerse gemeenten kwam men nauwelijks een raadsbreed gesteund initiatief tegen dat een nieuwe fabriek verwelkomde, maar dat was begrijpelijk want voorlopig was de landbouw nog winstgevend genoeg en bood voldoende emplooi. Naast de in sommige gemeenten bestaande steenfabrieken, werd men van een nieuwe – zoals de inkt – en later tabaksfabriek in Zevenaar – koud noch warm. In deze gemeente blokkeerde de raad wel de komst van een baconzouterij.²⁵⁹

255 N.A.D., *Notulen*, 30 juli 1912. Naar aanleiding van de komst van de tram Arnhem-Zevenaar-Doesburg.

256 Ibidem.

257 N.A.H., *Notulen*, 1912 e.v.

258 Janssen, *Sociale Woningbouw*, 17-28.

259 N.A.Z., *Notulen*, 2 juni en 27 oktober 1926.

In 1934 tartte de katholiek-conservatieve wethouder Louis van Nispen, voor de eerste helft van de twintigste eeuw op lokaal-regionaal niveau jarenlang de belangrijkste vertegenwoordiger van deze familie, sigarettenfabrikant Turmac door zich niets aan te trekken van het dreigende vertrek van deze werkverschaffer toen de gemeente de bedrijfsbelasting wilde verhogen.²⁶⁰ De gemeenteraad had hier mee ingestemd, maar was niet ongevoelig voor pressie-activiteiten vanuit de bevolking. Zij drong er gedurende deze periode bij de plaatselijke bestuurders op aan een gunstiger vestigingsklimaat te creëren.²⁶¹

De gemeente Didam kreeg beginjaren dertig te maken met een gemeenteraad die openlijk begon te twijfelen aan de bestuurlijke competentie van de toenmalige burgemeester Van de Poll. Deze twijfel kwam voort uit een grote frustratie ten aanzien van ... *een tekort schietend ambtelijk apparaat*, maar ook ... *een incompetent gemeenteraad*.²⁶² Deze affaire was begonnen met het plotselinge verdwijnen van secretaris Van Uum in 1922, aan het begin van Van de Poll's carrière in deze gemeente, die in 1921 was benoemd tot burgemeester.²⁶³ De motie van wantrouwen aan het adres van Van de Poll loog er niet om: ... *de notulen zijn al maanden achter, van de kasopname van de gemeenteontvanger deugt niets, [...] aan de jeugdwerkloosheid is niets gedaan*, maar vreemd genoeg leek men zich drukker te maken over ... *de overbodige zilveren bies in de broek van de bode*, die te duur zou zijn.²⁶⁴

De brief die de Didamse gemeenteraad aan het college van Gedeputeerde Staten en aan de toenmalige minister van Binnenlandse Zaken, J.A. de Wilde (ARP), richtte, werd al zeer snel door hem van een niet mis te verstaan antwoord voorzien. De Wilde beklagde zich over de gemeente als volgt: ... *gedragen en handelingen van Uw college of van de leden daarvan [...] zijn meer dan eenmaal aanleiding geweest voor het toepassen van middelen van hooger gezag, die voor een regelmatig bestuurde gemeente tot de hoge uitzonderingen, zoo niet tot de onmogelijkheden behoren. [...] De opvatting dat naar het schijnt Uw college elk willekeurig besluit neemt en de verantwoordelijkheid daarvoor elders plaatst is daarom volstrekt onjuist*. Simpel geredeneerd kwam het er op neer, dat niet de burgemeester maar de raad aan het hoofd staat van de gemeente en als zodanig altijd de eindverantwoordelijkheid draagt. ... *Verbetering van de toestanden in Didam hangt ook af van een wijziging in de houding van de raadsleden*.²⁶⁵ Persoonlijke controverse in een gemeenteraad waren niet nieuw en het is dan ook maar de vraag of hierdoor het te voeren beleid, zeker in de laatste twee decennia vóór de Tweede Wereldoorlog, hier zoveel hinder van heeft ondervonden?²⁶⁶ Van de Poll vertrok

²⁶⁰ *Ibidem*, 7 maart 1934.

²⁶¹ *Ibidem*, 28 november 1928 en 1 december en 7 maart 1934 en *De Lijmers*, 1, 12 en 18 december 1934 en 2 maart 1935.

²⁶² N.A.D., *Notulen*, 1930 e.v.

²⁶³ Zie hierna 'burgemeesters als spil van de plaatselijke politiek?'. Na Van Uum werd in 1923 J.C.M. Couwenberg benoemd.

²⁶⁴ N.A.D., *Notulen*, 8 februari 1934.

²⁶⁵ N.A.D., *Correspondentie*, 27 februari 1934.

²⁶⁶ In de 'Notulen' zien we meerdere malen de persoonlijke controverse tussen raadslid H.A. Loeters en de burgemeester, eveneens tussen H.A. Loeters en A. Som. Van de Poll beschuldigde Loeters met: (...) 'U doet

in 1934 met stille trom, om voor een periode van slechts drie jaar, te worden opgevolgd door een 'trouble-shooter', oud-lid van Gedeputeerde Staten en ... *bekwaam bestuurder*, W. Kronenburg.²⁶⁷

De raadsleden die het gedachtegoed van de toenmalige Sociaal-Democratische Arbeiders Partij (S.D.A.P.) op lokaal niveau vertegenwoordigden, bezaten in de Liemers voorlopig nog een klein draagvlak. Hun beleid bewoog zich in hoofdzaak op het terrein van de armoedebestrijding, de verlaging van de belastingdruk, het onderwijs of het tegengaan van de werkloosheid. Dit laatste aspect kreeg steeds meer aandacht van de raadsleden, vooral toen in de jaren dertig velen zonder werk en met een steuntoeslag moesten rondkomen. De sociaal-democratische tandems bestaande uit de raadsleden Draisma-Mulder in Zevenaar en Vermeulen-Van den Berg in Bergh, probeerden iets aan deze situatie te verbeteren. Dit zou alleen succes kunnen hebben als ze de andere raadsleden mee konden krijgen. In Zevenaar steunde de vertegenwoordiger van de katholieke arbeiders, Hermsen, de S.D.A.P.'er Draisma in zijn voorstel werklozen in de gemeente aan de slag te houden. Draisma's opvolger J. Mulder heeft nog geprobeerd bepaalde ergernissen op de raadsagenda te krijgen en kleine initiatieven bespreekbaar te maken, hoe minniem soms ook.²⁶⁸ Het meest gebruikte middel was dan toch de politieke spreek-tijd, die kon worden benut vóór de behandeling van een begroting.

De Berghse sociaal-democratische raadsleden Vermeulen en Van den Berg braken rond het midden van de jaren dertig een lans voor de slechte leefomstandigheden waarin sommige Berghse gezinnen verkeerden. Zij wensten dat de kindertoeslag voor steuntrekkers niet nog verder omlaag zou gaan en pleitten voor een andere leiding bij de Berghse arbeidsbemiddeling, omdat ... *er mensen bij de werkverschaffing geplaatst zijn, die niet geplaatst hadden kunnen worden* en het aan het werk zetten van werklozen in de eigen gemeente (de wegverbetering was in die dagen een populair thema). Ten slotte hielden zij een gloedvol betoog voor het alternatieve *Plan van de Arbeid*.²⁶⁹ De sociale politiek kreeg in Gendringen enige inhoud door een pleidooi van Van de Laar, die de werklozen wilde steunen ... *en niet op een f1000,- te zien* evenals zijn poging om te komen tot kosteloos onderwijs voor mensen met lage inkomens.²⁷⁰

Twee jaar na de invoering van het algemeen mannenkiesrecht (1917) en het jaar waarin het vrouwenkiesrecht als wet werd vastgelegd (1919), zien we in sommige gemeenten politiek gekleurde standpuntbepalingen tussen de raadsleden onderling ontstaan. In de overwegend confessionele gemeenteraad van Gendringen was er de komst van een christelijk sociaal politicus, terwijl de eveneens getalsmatig overheersende confessionele gemeenteraden van Bergh, Zevenaar en Westervoort

zoveel raars' (...) en (...) 'deze uitspraak [van Loeters] is onwaar en misleidend', naar aanleiding van een schorsing van loco-burgemeester Derksen, op initiatief van Loeters, zie: N.A.D., *Notulen*, 14 september en 12 oktober 1933.

²⁶⁷ N.A.D., *Notulen*, 17 januari 1935. Zie ook: bijlage S.

²⁶⁸ N.A.Z., *Notulen*, 20 juli 1932; 23 oktober en 18 december 1935; 25 november 1936; 25 mei, 9 november en 21 december 1938.

²⁶⁹ N.A.B., *Notulen*, 3 januari 1929, 9 april 1931, 12 december 1935 en 12 januari en 26 oktober 1936.

²⁷⁰ N.A.G., *Notulen*, 25 oktober 1921 en 22 september 1924.

qua politieke samenstelling veranderden door de komst van de zojuist genoemde sociaal-democraten. Getalsmatig waren zij echter ver in de minderheid.

Veel katholieke raadsleden waren niet zelden betrokken bij de oprichting van een rooms-katholieke organisatie of instelling, maar het was behoedzame politiek die werd gevoerd. Ook toen kwamen persoonlijke controversen of verschillen van inzicht voor en waren soms aanleiding om een Liemerse gemeenteraad er fijntjes op te wijzen dat ... *het te voeren beleid en het hiermee samenhangende vertrouwen slechts beschaamd*.²⁷¹ De kenmerkende plattelandspolitiek handhaafde bestaande normen, was traditioneel gekleurd en getuigde van weinig dadendrang. De uitgaven van de gemeentekas werden nauwlettend gevolgd en vormden zelfs het belangrijkste item.²⁷²

Gedurende de negentiende eeuw en eigenlijk nog een lange periode hierna is het moeilijk op zowel gemeentelijk als provinciaal niveau, concrete aanwijzingen te vinden die duiden op iets dat als een coherent beleid kan worden bestempeld. Maar een dergelijke beperkte visie kwam in meer plattelandsregio's voor en we zien dat de hier gevoerde politiek als katholiek-conservatief kan worden gekarakteriseerd.

De familie Van Nispen deinde mee op de golven van de katholieke emancipatie en nam dan weliswaar niet direct economische initiatieven, zij waren wel een belangrijke kapitaalverschaffer. De landbouweconomische bedrijfsvoering werd hierdoor voor een groot deel van de toenmalige beroepsbevolking in stand gehouden en mogelijk zelfs verbeterd. Het grondbezit paste in de traditie om te leven van de hiermee voortgebrachte inkomsten.

Het politiek bestuurlijke werk werd gevoerd vanuit een zeker standsbesef, waarin de persoonlijke politieke voorkeur zwaar meetelde en dat vast was verbonden met een adellijk-feodale traditie, maar ook dat was niet alleen voorbehouden aan de Liemerse plattelandsgemeenten. Naast de verheffing van het landelijke katholieke volksdeel kreeg de regio indirect de mogelijkheid om mee te emanciperen. Toen de politieke functies min of meer waren vergeven aan leden van deze familie, was de invloed op de Liemers ook al weer op zijn retour.

6.9 Een protestantse reactie

Temidden van dit katholieke beleid is, voor zover kan worden nagegaan voor de Liemers, ook sprake geweest van enig protestants verweer, nadat het eerst nog een sterk plaatselijk karakter droeg uitte dit zich hierna in een – weliswaar tijdelijke – zetel in de Tweede Kamer. Mr. dr. Adolf Robbert van de Laar (1871-1959), was de enige zoon van de Gendringse – protestantse – burgemeester J.W. van de Laar (1827-1889). Van de Laar studeerde rechten in Utrecht, promoveerde in 1895 in

²⁷¹ N.A.D., *Correspondentie*, 27 februari 1934.

²⁷² Van Dalen, *Bergh*, 314-316.

de rechts- en staatswetenschappen om daarna enige jaren les te geven aan verschillende h.b.s.'en (onder andere in staatsinrichting).

In de gemeente Gendringe speelden eind negentiende begin twintigste eeuw, diverse problemen, die onder andere waren gerelateerd aan de landbouwcrisis, een vertrekoverschot bij de plaatselijke bevolking en de slechte voorzieningen voor de arbeiders op de aanwezige ijzergieterijen. Van de Laar vond dit maar matige tot slechte gemeentepolitiek, waaraan volgens hem de rooms-katholieke meerderheid (van de 13 leden waren er 10 katholiek) schuldig was. Hij verweet de gemeenteraad ook een slechte verstandhouding die zijn vader, J.W. van de Laar, in zijn functie als burgemeester had gehad met de overgrote meerderheid van deze raad, die was verhevigd toen in 1883 de advocaat en mede-firmant bij de DRU, de katholiek B.A. Reigers, kandidaat was voor de verkiezingen van de Provinciale Staten van Gelderland; een kandidatuur die door zijn vader openlijk werd betwist.

De katholieke raadsleden die de meerderheid vormden, schreven nu aan G.S. van Gelderland dat Van de Laar maar moest opstappen. Het plotselinge overlijden van deze burgemeester heeft waarschijnlijk aan de gemeente Gendringen een affaire onthouden, maar de katholieken kregen nu wel hun zin want er kwam een katholieke burgemeester na bijna een eeuw protestants bestuur. De toenmalige gouverneur van Gelderland adviseerde om in Gendringen, ... *waar op allerlei gebied nog veel is tot stand te brengen [...] een kundig en actief man te benoemen*. Over de oud-militair J. Bellaard had hij ... *zeer goede informatieën*. Toch had ook deze burgemeester moeilijkheden met de meerderheid van de katholieke raadsleden. Uit de notulen komt een beeld naar voren van onderlinge twist en verdeeldheid. Na een kleine negen jaar in functie te zijn geweest vertrok deze gedesillusiioneerde naar Amsterdam.

Toen Bellaard opstapte vormde dit naar alle waarschijnlijkheid de directe aanleiding voor een nieuw op te richten katholieke kiesvereniging in 1891. Maar nu werd duidelijk waar het alle voorafgaande jaren aan had ontbroken: de katholieke kiezers wensten een ... *zelfstandige en ontwikkelden burgemeester het zij protestant of katholiek, iemand die niet gehoorzaamt aan een kerkelijke partij en die de gemeente niet verstikt en vermoordt*.²⁷³

Adolf van de Laar meende dat het nu tijd was geworden om in actie te komen maar werd nog niet actief in zijn eigen woonplaats. In een pamflet schreef hij over het christelijk sociaal partijstreven. Een jaar later volgde een partij-orgaan onder de naam *De Beukelaar*, een christelijk-sociaal weekblad.²⁷⁴ In 1912 richtte hij, samen met E.A. Keuchenius, te Utrecht de landelijke *Christelijke Sociale Partij* (CSP) op. Hoofdmotieven waren een meer en krachtiger industrialisatie (in zijn opinie kon de landbouw niet meer uitbreiden) en verbeteringen voor de arbeiders, maar

273 Bresser, *Christelijke Sociale Partij*, 14. Bellaard volgde teveel de landelijk katholieke partijlijn.

274 Deze collectie (1910-1914) bevindt zich in het IISG. De uitgave van juli 1911 toont aan dat Van de Laar een fel tegenstander was van het neo-malthusianisme, (...) 'van de strijd hiertegen hangt voor een goed deel onze nationale toekomst af.' Van de Laar was voor het kiesdistrict Doetinchem van 1919-1926 tevens lid van Provinciale Staten.

ook ... *eene krachtige bevordering van den zondagsrust*.²⁷⁵ Van de Laar doelde met name op de in zijn ogen slechte arbeidsomstandigheden bij de ijzergieterij DRU (hij was voorstander van een vrije zaterdagmiddag) en pleitte voor een gemeentelijk werklozenfonds en algemene werkloosheidssteun en was vóór gelijke verdeling van het bezit. De beginselen van een – sociale – revolutie verwierp hij echter.

In het katholieke kamp werd hij gevreesd en uitgescholden voor *anti-papist* en ... *rooie bliksem*.²⁷⁶ De ARP en de CHU deugden in Van de Laar's ogen niet, want zij werkten immers samen met de RKSP. Daarentegen getuigden de *S.D.A.P.*'ers naar zijn mening van onvoldoende sociale betrokkenheid, beloofden te veel maar deden weinig tot niets ... *zij verscheurt het volk omdat ze teveel idealen in het vooruitzicht stelt*.²⁷⁷ De liberalen werden ontzien, zij maakten geen deel uit van de toen regerende coalitie, het kabinet Heemskerk (1908-1913).

In 1918 kwam hij met 6350 (0,6%) voorkeurstemmen van het totaal aantal stemmen voor de Tweede Kamer, op een totaal van 8152 stemmen die de CPS kreeg.²⁷⁸ In 1922 kreeg de CPS nog ruim 19.450 (0,7%) van de stemmen. De partij nam een duidelijke minderheidspositie in tussen de landelijke partijen. Voor Gelderland lagen deze percentages iets hoger, namelijk 1,4% en 1,7%. Hierna ging het snel bergafwaarts. De volksvertegenwoordigers zullen er niet om hebben getreurd; (...) *zijn woordenstroom overweldigt de Kamerleden* en (...) *het is iemand die zichzelf dronken praat*.²⁷⁹

In Gendringen had hij meer geluk. Hij kreeg in 1919, mede door de steun van dominee dr. J. van Dorp (1869-1960), een zetel in de gemeenteraad (18% van de 2090 stemmen). Tot 1926 was hij lid van de Gendringse gemeenteraad. In deze jaren werd de gemeente geteisterd door diverse schandalen: een onterecht ontslag van een gemeenteontvanger; een burgemeester die wegens duistere financiële praktijken nog geen jaar in functie was en een zieke secretaris. Iedere keer als zich ook maar de schijn voordeed van onduidelijke financiële verhandelingen was Van de Laar aan het woord. Maar ook op dit plaatselijk bestuursniveau werden zijn tirades sommige gemeenteraadsleden te veel, ... *het drammen van de heer Van de Laar begint te vervelen*.²⁸⁰

De betekenis van Van de Laar in een door overwegend katholieken gedomineerde plaats en regio, gaf hem weliswaar enige bekendheid, zoals zijn stellingname in de Gendringse schoolstrijd, toen in 1921 sprake was van de komst van een uloschool te Ulft. Van de Laar meende dat deze school ... *toch wel door het rooms-katholiek kerkbestuur zal worden overgenomen*.²⁸¹

Vergeleken met de zittingsduur van zijn meeste raadscollega's was Van de Laar maar korte tijd lid van de gemeenteraad. In april 1926, maakte hij voor het laatst

275 Zie voor het gehele partijprogramma: *Jaarboek Parlement en kiezer* (1918-1919), 76-81.

276 Bresser, *a.w.*, passim.

277 *Ibidem*, 22.

278 *Jaarboek a.w.*, 245-282.

279 Bresser, *a.w.*, 95 e.v.

280 De Jong, *Electoral cultuur*, 198 e.v. en N.A.G., *Notulen*, 29 september 1919.

281 *Ibidem*, december 1921.

deel uit van de gemeenteraad van Gendringen. Hij verweet de gemeente een te voorzichtige en te behoudende politiek te voeren, een opmerking die moet worden geplaatst in de context van de in Gendringen gevoerde belastingpolitiek.²⁸² De plaatselijke politiek had een forse knauw gekregen van de katholieke meerderheid, waardoor de protestantse bevolking voldoende vertrouwen had in Van de Laar om hem een aantal jaren te steunen, steun die hij ook kreeg op landelijk niveau, maar die echter niet structureel kon worden uitgebuit.²⁸³ Eind 1926 was het zowel plaatselijk als landelijk helemaal voorbij. Van de Laar was door zijn goedgeefsheid financieel aan de grond geraakt en vertrok met de noorderzon.

6.10 De burgemeesters

Hoe groot is de bestuurlijke invloed van de plaatselijke voorzitters van de verschillende Liemerse gemeenten geweest op het hiervoor beschreven beleid en hoe functioneerden zij als schakel tussen het nationale en lokale beleid?²⁸⁴ Als voorbeeld zijn 106 Liemerse burgemeesters nader onderzocht op adellijke afkomst, religie, zittingsduur, familiale relaties en het uitgeoefende beroep gekoppeld aan eventuele overige functies. In tabel 6.12 staat een samenvatting op basis van de gegevens van bijlage S.

Tabel 6.12 *Liemerse burgemeesters naar beroep, religie en adellijke herkomst (1815-1940)*

	%
landbouwer, grondeigenaar, rentmeester, dijkgraaf, polderontvanger	19,6
notaris, rechter	8,4
militair	4,7
fabrikant, ondernemer, koopman, expeditie, aannemer	9,3
bestuurlijke achtergrond, ambtenaar, secretaris	26,2
onderwijs, medici	2,8
onbekend	28,9
<i>waarvan</i>	
rooms-katholieke burgemeesters	62,3
waarvan van adel	43,9
protestantse burgemeesters	37,8
waarvan van adel	27,5
burgemeesters met adellijke titel	37,7
	(n=106)

Bron: bijlage S.

²⁸² *Ibidem*, 23 april 1926.

²⁸³ De CSP ging in 1924 op in de weinig betekenende 'Protestantse Volkspartij' en hierna in de 'Plattelandersbond'.

²⁸⁴ Zie ook: Veldheer, *Kantelend bestuur*, Raadschelders, *Lokale bestuursgeschiedenis* en Derksen, *Burgemeestersambt Nederland en De burgemeester van magistraat naar modern bestuurder*.

In deze categorie van niet-adellijke burgemeesters, kwamen beroepen voor als expediteurs, (steen)fabrikanten en kooplieden. Hiermee kunnen we aantonen dat niet alle Liemerse burgemeesters moeten worden gezocht in de kringen van grondeigenaars, dijk- en polderbesturen, rentmeesters en renteniers, het waren kringen waar niet direct vooruitstrevende gedachten heersten meestal met een uitzondering voor ontwikkelingen op landbouweconomisch terrein.

Wat hebben deze Liemerse burgemeesters eigenlijk bijgedragen aan het economische moderniseringsproces in de verschillende gemeenten? Hierover is niet veel informatie terug te vinden in de vele raadsverslagen. Zoals we al eerder schreven, werden economische initiatieven wel toegejuicht, maar er zijn nauwelijks aanwijzingen terug te vinden van burgemeesters die persoonlijk lobbyden voor de oprichting van welk bedrijf of fabriekje dan ook. Vermoedelijk hebben we hier dan ook te maken met een zekere onbekendheid en trokken andere zaken meer hun aandacht.

De meeste kans op informatie is door te kijken naar het moment van inhuldiging of afscheid, want dan werd stilgestaan bij de verdiensten. Maar soms gaf ook deze zoektocht een minimaal resultaat. Eerder Gelders onderzoek kwam tot de conclusie dat soms maar met moeite gegevens zijn te achterhalen over de politieke kleur of de precieze drijfveren, door de handicap dat vele bijlagen zijn vernietigd.²⁸⁵ Voor het overgrote deel van de negentiende eeuw en voor sommige Liemerse gemeenten nog ettelijke decennia hierna, lijken deze raadsverslagen eerder op besluitenlijsten dan dat er vergadersporen of politieke debatten in zijn terug te vinden. De persoonlijke bemoeienis van een burgemeester blijft zodoende buiten beeld, op een aantal personele affaires na. Persoonlijke ontboezemingen werden niet snel aan het papier toevertrouwd.

De *Rapporten van de Gelderse gouverneur* (die werden doorgestuurd naar het ministerie van Binnenlandse Zaken) en de *correspondentie van Gedeputeerde Staten*, geven ook niet altijd direct veel openheid. Alleen in de benoemingsdossiers van de *Commissaris des Konings* of in de gevoerde correspondentie met de afdeling Binnenlands Bestuur van het Departement van Binnenlandse Zaken is enige informatie terug te vinden.²⁸⁶ Pas na de Eerste Wereldoorlog verscheen op dit departement de eerste katholieke minister. Over de Liemers staat er weinig veelzeggende correspondentie in. De invloed van de gemeenteraden in deze regio bij benoemingen bleek zeer gering tot nihil. Heel soms kwam het tegendeel voor, maar het bleven incidenten. Voor de eerste helft van de negentiende eeuw werden door de toenmalige districtscommissaris van Zevenaar, H.J. van Loe tot Overdijk, aan het plaatselijk bestuur van Pannerden om inlichtingen gevraagd naar aanleiding van twee sollicitaties met betrekking tot het burgemeestersambt. De voordracht van de katholieke raadsleden werd aangehouden.²⁸⁷ Districtscommissaris J.A.C.A.

²⁸⁵ Van der Wiel, *a.w.*, 48.

²⁸⁶ J.R. Thorbecke was van 1849-1853 en van 1862-1866 leider van twee kabinetten en minister van Binnenlandse Zaken. In deze periode heeft hij zich een aantal malen direct met Liemerse kandidaten bemoeid, waaronder de Didamse burgemeester G.J. van Embden en de Gendringse burgemeester D.L. van Woelderden.

²⁸⁷ Van der Wiel, *a.w.* In dit onderzoek wordt geconstateerd dat alleen de gemeenteraad van Ammerzoden

van Nispen van Sevenaer antwoordde in 1837 op een verzoek van de gouverneur, over een eventuele verlenging van diverse burgemeestersambten in de Liemers, als volgt: ... *er zijn geene bedenkingen tegen de wederbenoeming* in de meeste gemeenten, op drie na, want hier waren ... *gewichtige bedenkingen* tegen de verlenging van deze functie in Zevenaer (jhr. J.L.W.C. von Weiler), te Didam (G.J. van Embden) en in Herwen (H. van de Staa). Deze heren, zo meende hij, moeten ... *als een openbare ramp voor de betrokken gemeenten beschouwd worden*. Alledrie waren orthodox-protestant, maar dit zal niet doorslaggevend zijn geweest voor Van Nispen. Voor de drie overige orthodox-protestanten in de andere Liemerse gemeenten, adviseerde hij wel positief voor een eventuele verlenging van het mandaat. Bij Von Weiler en Van de Staa volgde gouverneur Van Heeckeren tot Kell zijn advies. Van Embden bleef echter gehandhaafd.²⁸⁸

Op basis van de verspreide gegevens valt er wel iets te zeggen over het functioneren van een aantal Liemerse burgemeesters en of zij kampten met – bijvoorbeeld – een weerbarstige raad. Excessen van onbehoorlijk bestuur deden zich een enkele keer voor, zoals die hiervoor al beschreven affaire van een Gendringse burgemeester.²⁸⁹ In dezelfde gemeente had burgemeester Van Woelderen in 1845 al te horen gekregen dat hij ... *eenen verregaande nalatigheid in de afdoening van zaken* openbaarde. Zes jaar later deelde de gouverneur hem mee dat ... *eenen nadere berisping en [...] het nemen van ontslag aan te raden was*.²⁹⁰ Zover kwam het uiteindelijk niet en soms was men op tijd, zoals bij de Zevenaarse katholieke magistraat Van Hugenpoth tot Aerdt (1906-1908) die plotsklaps doorsloeg en ... *den volke kond wilde doen dat allen roomsch moesten worden*.²⁹¹

In Pannerden, was wijnkoper Antoon Robbers burgemeester van 1837-1854. Hij had last van het feit dat men twijfelde aan zijn integriteit als hoofd van het stembureau en kreeg hij te maken met bestuurlijke problemen in de polder. Robbers had zich echter verslikt in de sterke drank, door frauduleuze handelingen uit te halen met betrekking tot de heffing van de gemeente-opcenten op het gedistilleerd, over de periode 1844-1853. In Herwen en Aerdt was Robbers burgemeester vanaf 1851 en combineerde zodoende deze functie drie jaar met zijn eerdere burgemeestersambt in Pannerden. Midden jaren vijftig vluchtte hij naar Arnhem om nóóit meer in Pannerden en Herwen te verschijnen, ook niet na diverse oproepen van de gemeenteraad.²⁹² Ook zijn Pannerdense collega Marinus de Ras (1887-1892) bleek geen succesvol bestuurder te zijn. Heftige onenigheid met zijn wet-

in 1851 een brief schreef ten gunste van wethouder Van der Pant. De commissaris wees deze keuze af, omdat hij notaris was.

²⁸⁸ R.A.G., *Archief Provinciaal Bestuur, correspondentie Kabinet gouverneur*, inv.nr. 1.

²⁸⁹ N.A.G., *Notulen van de raad*, 1921. A. Stoot werkte hiervoor als ambtenaar in de gemeente Zevenaer. Na zijn Gendringse excessen week hij uit naar Duitsland. Deze (tweede) kwestie was koren op de molen van raadslid A.R. van de Laar die met name de katholieke raadsleden aanklaagde als leden die niets hadden gezien. Voor de eerste frauduleuze praktijken door de hierna gerehabiliteerde gemeenteontvanger in Gendringen, zie Bresser, *Christelijk Sociale partij*, 32-33.

²⁹⁰ R.A.G., *Archief Provinciale Staten*, correspondentie 24 mei 1845 en 30 april 1851.

²⁹¹ *De Post*, 1908 (exacte datum ontbreekt).

²⁹² R.A.G., *Archief Provinciale Staten*, correspondentie 1853-1854.

houders was voldoende aanleiding om hem in 1892 op advies van de Commissaris eervol te ontslaan.²⁹³

Een soortgelijk lot overkwam ook de Westervoortse bestuurder de protestant Dirk de Rooij (1867-1875). Hij schreef talloze malen vergaderingen uit, doch de gemeenteraadsleden weigerden te komen, omdat zij het niet eens waren met zijn kandidatuur.²⁹⁴ In het Didamse verzoek om een katholieke burgemeester werd opgemerkt dat de scheidende protestantse burgemeester, Gerrit-Jan van Embden, een storende factor zou zijn geweest bij de realisatie van de algemene welvaart. Deze gebeurtenis was voor de Didamse bevolking een reden temeer om in 1862 een rekest in te dienen voor een katholieke burgemeester. Een bestuurder met een dergelijke achtergrond zou – zo was de hooggespannen verwachting – dit wél realiseren (zie bijlage T). Men heeft echter bijna dertig jaar op de inwilliging van dit verzoek moeten wachten. De katholieke burgemeester Bernardus Hulshof (1890-1899), zo schreef de Gelderse Commissaris, scheen goed ... *voor zijn taak berekend te zijn en hij een naam draagt die bij de katholijken in dit gewest een goeden klank heeft*.

Toch was hier veel meer aan de hand. De kwestie van een rooms-katholiek of protestant als burgemeester was in het geding. Na ruim dertig jaar een verzoek van de bevolking te hebben genegeerd om hier gehoor aan te geven, was men dan eindelijk tot de overtuiging gekomen ... *dat het zeker niet onbillijk zou zijn aan dit verlangen toe te geven*, een en ander ondersteund met cijfers over het getalsmatige katholieke overwicht van de plaatselijke bevolking. Bernardus Hulshof werd na Gerrit Roemaat de tweede katholieke burgemeester, een trend die niet meer zou worden onderbroken.

De oud-militair en katholieke burgemeester van Didam jonkheer Harmen van de Poll kampte met een weerbarstige raad. In 1934 hield Van de Poll het plotseeling voor gezien en werd opgevolgd door de voormalig Gelders Gedeputeerde W. Kronenburg.²⁹⁵ Deze memoreerde na drie jaar dat in deze gemeente ... *géén pais en vree* heerste, toen hij werd benoemd.²⁹⁶ In Duiven werd veertig jaar na dato nog spijtig geconstateerd dat de katholieke burgemeester Leonardus Libourel (1887-1898) vanwege zijn zwakke fysieke gesteldheid nauwelijks was opgewassen tegen de Duivense volksvertegenwoordigers.²⁹⁷ Dezelfde Libourel werd in 1885 nog geprezen vanwege zijn functioneren in Pannerden. *De nieuw benoemde burgemeester schijnt vrij algemeen in de geest der ingezetenen te vallen, getuige zijn benoeming tot raadslid*.²⁹⁸ Het tegenovergestelde kwam dus ook voor.

De Westervoortse protestantse burgemeester van 1863 tot 1867, Carel graaf van Limburg Stirum, was zo begaan met het lot van de minder bedeelde, dat

293 Janssen, *Gemeente Pannerden*, 312.

294 N.A.W., *Notulen van de raad*, 1867 e.v.

295 R.A.G., *Archief GS*, Rapporten CdK, 21 september 1891 en N.A.D., *Correspondentie B en W en Notulen*, 16 december 1922 en 18 januari 1923. In 1922 verdwijnt gemeentesecretaris H.Th. van Uum 'omdat deze gewichtige brieven, geldzaken betreffende [...] moedwillig heeft achtergehouden'.

296 *De Lijmers*, 1 oktober 1938.

297 N.A.Du., *Notulen van de raad*, 1939. 'Herinneringen' bij vertrek burgemeester Van Dorth tot Medler.

298 R.A.G., *Archief P.S.*, correspondentie, 13 juli 1885.

hij ... *talrijke functies* in de liefdadigheid vervulde om nog maar net tijd over te houden om Westervoort te besturen.²⁹⁹ Maar de Pannerdense katholieke burgemeester Richard van den Bergh, beklaagde zich in 1893 hartstochtelijk over een bestuurlijk verschil van inzicht tussen hem en zijn raadsleden met als inzet de toepassing van de drankwet.³⁰⁰ Ook kwam het voor dat men niet eens echt aan besturen toekwam en het noodlot toesloeg zoals bij Henri van Grotenhuis, die in 1919 werd benoemd tot burgemeester van Angerlo maar in 1920 jammerlijk verdrong.

Voorlopig kunnen we concluderen dat noch de protestantse burgemeesters noch hun katholieke opponenten in bestuurlijk opzicht zoveel afweek met dat van hun collega's in vergelijkbare plattelandsgemeenten elders. Of zij veel ideeën over economische modernisering initieerden blijft de vraag, hier is niet veel over teruggevonden. Maar zij blokkeerden de diverse aanvragen voor een nieuw op te richten bedrijf of fabriekje ook niet of hielden innovaties tegen, zoals de komst van een spoorlijn, de aanleg van elektriciteit, telefoon en dergelijke. Dit is op te maken uit hun omgaan met hinderwetvergunningen. Bovendien werden aanvragen die wel op bezwaar stuitten van het plaatselijk bestuur, vrijwel zonder uitzondering goedgekeurd door Gedeputeerde Staten van Gelderland. Veel van die bezwaren berustten op onwetendheid, of de burgemeesters hadden het te druk met wat zij in feite waarschijnlijk veel wezenlijker vonden: het bewaken van de katholieke of eigen invloed, meestal in samenspraak met de geestelijkheid en andere plaatselijke vooraanstaande lieden. Meestal werd deze bestuursfunctie, zoals we hiervoor al schreven, uitgeoefend naast andere functies, die ook nog eens meer geld opleverden. De landbouw zagen zij maar al te vaak als hét middel van bestaan.

Uiteindelijk culmineerde dit tot een niet al te daadkrachtig en doelgericht beleid, maar van en blokkadepolitiek was geen sprake. We hebben ook geen aanwijzingen dat de burgemeesters vooruitstrevende ideeën aankondigden toen in de tweede helft van de negentiende eeuw katholieke bestuurders op het kussen kwamen. We kunnen ons dan ook afvragen of zij zoveel beter of anders waren dan hun protestantse collega's? Het bestuur van een burgemeester in de diverse Liemerse gemeenten paste in de tijd en maakte, zoals we al schreven, deel uit van een vermoedelijk 'doorsnee' plattelandsbestuur met al zijn (on)mogelijkheden binnen de toenmalige politiek-bestuurlijke verhoudingen.

6.11 Het onderwijs tussen modern en traditioneel

In de tweede helft van de negentiende eeuw kwam in de Liemers het katholiek lager onderwijs, weliswaar mondjesmaat, van de grond. Het onderwijs, zo is al eerder beschreven in dit hoofdstuk, werd gebruikt als een hefboom voor de verzuiling ondanks tegenwerking uit liberaal-katholieke hoek waar de voorkeur werd

²⁹⁹ *N.N.B.W.*, 1911-e.v.

³⁰⁰ *Ibidem*, 29 mei 1893. De Zevenaarse wethouder O. van Nispen tot Pannerden werd genoemd om te bemiddelen.

gegeven aan openbaar onderwijs. Hier gaat het echter om de vraag in hoeverre het onderwijs een stimulerende dan wel remmende factor is geweest in het proces van economische modernisering van de regio.

Al eerder werd beschreven dat een laag opleidingsniveau een van de kenmerken was van de vooroorlogse periode. Analfabetisme en ongeletterdheid kwamen in Oost-Gelderland frequent voor, met name bij de vrouwen. Onderzoek naar de tweede helft van de negentiende eeuw liet zien dat 86% van de mannen en 40% van de vrouwen bij hun huwelijk hun handtekening konden plaatsen.³⁰¹ Het overgebleven deel zette een kruisje. Het aantal analfabeten in de Liemers was, op de drempel van de twintigste eeuw, gedaald tot 8% voor de mannen en 11% voor de vrouwen, wat zeker geen slecht resultaat mag worden genoemd.³⁰² Toch kampte ook het lager onderwijs in de Liemers, dat aan het einde van de negentiende eeuw ervoor zorgde dat er in principe voldoende aanbod was, nog altijd met schoolverzuim, een veel voorkomend verschijnsel in plattelandsgebieden.³⁰³

In het laatste kwart van de negentiende eeuw kwamen steeds meer lagere scholen in handen van rooms-katholieke stichtingen, een proces dat een voorlopig hoogtepunt bereikte bij de financiële gelijkstelling van het bijzonder en openbaar lager onderwijs in 1917. Dit is verklaarbaar omdat in de opvoeding het onderwijs een steeds belangrijker plaats was gaan innemen. Veel, met name technische, beroepen konden niet meer in de praktijk worden aangeleerd, maar moesten het hebben van speciale cursussen of opleidingen, een proces dat zich zou voltrekken in het laatste kwart van de negentiende eeuw.

6.11.1 *Vervolgonderwijs*

De voortgaande industrialisatie aan het begin van de twintigste eeuw, zal ook veel Liemerse gemeenten tot het besef hebben gebracht dat voortgezet (beroeps) onderwijs noodzakelijk was. Er kwam meer vraag naar gespecialiseerde arbeidskrachten, maar bevorderden de katholieken nu het vakonderwijs, was in de Liemers al sprake van agrarisch onderwijs en waren hier al ambachtsscholen?³⁰⁴ Voor onderwijs aan een h.b.s. of gymnasium moest men naar elders, zo beschreven we al in hoofdstuk 3.

De discussies in de Liemerse gemeenteraden getuigden wel van nut en noodzaak van – bijvoorbeeld – de komst van een vaktekenschool of een volkshuishoudschool. De feitelijke realisatie hiervan verliep soms bijzonder snel en al helemaal als het initiatief uit de vertrouwde, katholieke, hoek kwam.³⁰⁵ Het begin- en

301 D. de Boer, 'Achterhoek en Lijmers', 76.

302 Mombarg e.a., *De Liemers van Nol Tinneveld*, 203.

303 Boekholt en De Booy, *Geschiedenis van de school*, 170-171, m.n. tabel 4 en 5.

304 We baseren ons hier op raadsgegevens van de gemeenten Bergh (de raadsnotulen over 1909-1927 ontbreken), Gendringen en Zevenaar indien nodig aangevuld met andere gemeenten. In 1900 kreeg Zevenaar een vaktekenschool, gevolgd door Didam (1902), Wehl (1909), Gendringen (1906), Duiven (1921) en Bergh (1918). De oprichting van huishoudscholen ging gepaard met stichtelijke namen van rooms-katholieke heiligen als 'St. Agnes', 'St. Oda', 'St. Oswaldus', enz.

305 Zie hiervoor de in 1929 te Bergh opgerichte avondschool voor lager nijverheidsonderwijs op initiatief van het bestuur van het r.k. Jongenspatronaat St. Pancratius, in: N.A.B. *Notulen*, 1929.

hoogtepunt van oprichting van deze onderwijsinstellingen in de Liemers lag in de eerste twee decennia van de twintigste eeuw.

Een eigenschap van het toenmalige beroepsonderwijs was dat het in de avonden werd gegeven en diende ter bevordering van het ambachtelijk handwerk. De noodzaak van een technische opleiding werd gevoeld door de gedachte dat moest worden gezorgd voor een kwalitatieve beroepsimpuls. De huishoudscholen stoelden op dezelfde grondslag. Initiatieven werden soms door de raadsleden genomen een plaatselijk initiatief – bijvoorbeeld van een middenstandsvereniging – kreeg al gauw een raadsbrede sympathie.³⁰⁶ De Zevenaarse gemeenteraad was echter ook graag bereid om een schoolgeldbijdrage aan Arnhem te geven voor Zevenaarse leerlingen die daar vervolgonderwijs genoten, zoals aan de h.b.s. en de handels(avond)scholen.³⁰⁷

Toch waren de scherpe kanten er niet helemaal af bij de komst van het uitgebreid lager onderwijs. In 1916 nam de Zevenaarse afdeling van de *S.D.A.P.* het initiatief om te komen tot oprichting van een mulo-school (zie bijlage U).³⁰⁸ In 1921 verscheen er te Gendringen een door de gemeente opgerichte ulo-school.³⁰⁹ De protestant Van de Laar achtte het waarschijnlijk dat deze school in handen zou komen van de rooms-katholieken. In datzelfde jaar kreeg Bergh een r.k. ulo, op initiatief van het r.k. kerkbestuur. Voor verder vervolgonderwijs moest men voorlopig naar Doetinchem, Arnhem of soms zelfs naar Zutphen. Voor een aantal inwoners van de Liemerse gemeenten werd ook nog eens de verkeersgeografische situatie om elders onderwijs te volgen, als zeer nadelig ervaren.³¹⁰ Het bezoek aan voorbereidend en middelbaar onderwijs in deze regio was, na de Tweede Wereldoorlog, het laagst van de gehele provincie, op een deel van het Land van Maas en Waal, Druten en omgeving, na.³¹¹

6.11.2 Agrarisch onderwijs

De regio Liemers teerde aanvankelijk grotendeels op de landbouw en moest dan ook wel voor een adequate landbouwscholing zorgen, een proces dat paste in de economische modernisering van de landbouw, waarin overheid en particulieren streefden naar verbeteringen van de leefomstandigheden op het platteland. Niet alleen de boer, maar ook de boerin werd hierbij betrokken. Dit onderwijs ging immers uit van de bedrijfsvoering waarin beiden op de hoogte moesten zijn van de

³⁰⁶ *Ibidem*. Het kwam ook voor dat particulier initiatief hierna werd omgebogen als zijnde een gemeentelijk initiatief, zoals in Herwen en Aerdt. Zie hiervoor: *Archief GS* inv.nr. 7416.

³⁰⁷ R.A.G., *Archief GS*, rubriek 'beroepsonderwijs'. In 1919 werd het nijverheidsonderwijs wettelijk geregeld. Zevenaar kreeg in 1949 een 'technische school' en *ETI-archief*, rapport 'het ambachtsonderwijs in Gelderland' (1949).

³⁰⁸ Zie bijlage U. Over het jaar 1923 is een analyse samengesteld over de overeenkomsten tussen schoolgeldplichtigen en schoolgeldheffing.

³⁰⁹ Voor de hier bestudeerde regio is Zevenaar in 1920 de eerste met de komst van een rk. (m)ulo, zie ook bijlage U.

³¹⁰ Meijs, *De Liemers*, 50. Het betrof hier met name de gemeenten Pannerden en Herwen en Aerdt.

³¹¹ Meijs, *Structuuronderzoek*, 43-51.

nieuwste landbouwkundige technieken. De boerin kreeg daarnaast diverse cursussen over voedings- en gezondheidsleer en verzorging van kleding en woning.

De gemeenten Didam en Wisch kregen aan het begin van de jaren twintig een lagere land- en tuinbouwwinterschool, later gevolgd door Bergh, door snel handelen van de ABTB.³¹² Deze gebeurtenis viel, vergeleken met de landelijke ontwikkeling, in de lijn van de vanaf begin jaren twintig van de twintigste eeuw opgerichte lagere landbouwscholen.³¹³

In Didam, Zevenaar en Gendringen leidde de komst ervan eerst nog tot een heuse prestigestrijd tussen de betrokken gemeenten, maar dat was begrijpelijk. Met name in Gendringen wilde de raad ver gaan ... *om alle mogelijke pogingen in het werk te stellen* ... om in deze gemeente een landbouwschool te vestigen. De christen-sociale politicus Van der Laar meende dat het geen confessionele school moest worden, ... *een religieuze scheiding is hier niet nodig*.³¹⁴ Het plaatselijk bestuur omarmde uiteindelijk de komst van deze onderwijsinstelling en stemde in met de financiële consequenties.³¹⁵ Voor Didam ging de komst van deze school niet direct met een grote toeloop van leerlingen gepaard.³¹⁶ De in Zutphen gevestigde middelbare land- en tuinbouwschool kreeg voorlopig het voordeel van de twijfel.³¹⁷

De eerste jaren schommelde het gemiddelde leerlingenaantal rond de 25. De financiële garantiestelling door de Didamse Boerenleenbank bleek een besluit van grote importantie. Rijkssubsidie werd namelijk niet verleend en de ABTB had zelf onvoldoende liquide middelen.³¹⁸ Een dergelijke school zorgde uiteraard voor een uitstralingseffect. De leraren oefenden veel invloed uit op de bewustwording van de landbouwer, begeleidden de aanleg van proefvelden, verrichtten onderzoek en ontplooiden initiatieven op het gebied van ruilverkaveling en afwatering.³¹⁹

De beantwoording van de vraag of het onderwijs in de Liemers een vertragende of stimulerende factor was in het proces van economische modernisering, toont aan dat er in het laatste kwart van de negentiende eeuw al initiatieven werden ge-

312 Later kwamen er nog landbouwwinterscholen te Etten, Wehl en Zevenaar.

313 Kooij, 'Het landbouwonderwijs in de twintigste eeuw', 16-18.

314 N.A.G., *Notulen*, 2 september 1919.

315 *Zilveren Jubileum r.k. land-tuinbouwwinterschool Didam*, passim., Pas in 1957 werd het niveau verzwaaard door een middelbare landbouwschool van te maken; R.A.G., *Archief Van Nispen*, memoires A.E.M. van Nispen; N.A.Z., *Notulen*, 29 juli 1919 en *Alfabetische legger*, inv.nrs. 118, 125 en 148; *correspondentie B en W*, inv.nrs. 11 en 744. Zevenaar wilde f 20.000,- reserveren voor deze school mits deze in deze gemeente gevestigd werd. Toen dit uiteindelijk niet doorging, schonk men slechts f 500,- voor de school in Didam.

316 N.A.D., *Notulen*, 1 juli en 14 juli 1919. Opmerkelijk genoeg verkeerde de raad hier niet in een juichstemming, ondanks pogingen van de burgemeester. Het meest sprak men over de kosten, men achtte f 25.000,- teveel en vond men bij nader inzien f 20.000,- verstandiger. De raadsleden Jansen en Hebing opperden bezwaren en onthielden hun stem. De bemoeienis van kapelaan J. Adan (Groessen), H. Hoogveld (Wehl), J. Wessels uit Netterden (gemeente Gendringen), A. Knipping (Lent), H. Peters (Lobith, gemeente Herwen en Aerd) en E. Bergervoet uit Babberich (gemeente Zevenaar) hebben aan de komst van deze school naar de Liemers meegewerkt.

317 *Rijkslandbouwwinterschool*, bijlage.

318 R.A.G., *Archief r.k. ABTB*, inv.nrs. 272 en 458 t/m 484. In 1921 werd hier ook een 'proeftuin' opgericht, die in 1928 weer werd opgeheven. Na een naamsverandering in 'demonstratie tuinbouwbedrijf' bleef deze afdeling in functie tot 1963.

319 Tinneveld, *Plotselinge activiteiten*, 150 en Pijls, Bekende leraren waren: H. Hendriks, Th. Hulshof, J. Mombarg, H. Thomassen, F. Verheij en F. Pijls. Zie ook: Pijls, *Bodemkartering van Didam* (1949), passim.

nomen om het beroepsonderwijs gestalte te geven, terwijl in de eerste twee decennia van de twintigste eeuw huishoudscholen werden opgericht. Aan het begin van de jaren twintig van de twintigste eeuw kwam het lager agrarisch onderwijs van de grond. Dergelijke gebeurtenissen zijn zeker niet laat te noemen, alhoewel de regio voorlopig nog niet beschikte over een voldoende aanbod van vervolgonderwijs. Hiervoor was het duidelijk te vroeg.

6.12 Samenvatting en conclusie

In dit hoofdstuk staat de vraag centraal welke rol de in de Liemers gevoerde politiek, vanuit een katholiek perspectief, heeft betekend voor de economische ontwikkeling van deze regio? Inmiddels is duidelijk geworden dat vanaf de tweede helft van de negentiende tot het eind van de door mij bestreken periode de rooms-katholieken de absolute hegemonie bezaten.

Twee families, Van Hugenpoth tot Aerdt maar met name Van Nispen, legden in de regio vanaf de eerste helft van de negentiende eeuw de basis voor een katholiek bewustwordingsproces dat uitmondde in een politieke meerderheid. De Van Nispens groeiden langzamerhand uit tot de conservatieve spreekbuis van de katholieken binnen de Liemers maar ruilden deze rol al snel in door zich te voegen bij de zich landelijke emanciperende Nederlandse katholieken, maar daarbij verloren ze de regio overigens niet volledig uit 't oog. Deze leiders vormden nu als het ware een schakel tussen het staatscentrum enerzijds en de periferie anderzijds.

De regio was dan weliswaar een politiek wingewest, maar de opstelling van de Van Nispens ten aanzien van het katholieke volksdeel heeft de inwoners juist voordeel gebracht. Met kapitaal van de Van Nispens werden steenfabrieken opgericht, waarbij het eigenbelang niet mag worden vergeten, en zorgde deze familie voor nogal wat landbouweconomische activiteiten in de regio. Daarnaast waren zij in staat bestuurskracht te leveren en maakten zij zich met name sterk voor katholiek onderwijs en vroegen aandacht voor de verbetering van de armenzorg. Zij konden dit doen omdat er door de jaren heen verschillende leden van deze familie met hun aanhang lid waren van diverse katholieke organisaties. Hierdoor werd de Liemers in ieder geval niet op achterstand gezet. Als 'landeigenaar' waren zij zeer begaan met de regio en komen dan ook niet in aanmerking als 'absente' landheer, een houding die veel andere adellijke grootgrondbezitters vaak wel ten toon spreidden.³²⁰ Het bijzonder onderwijs en de profilering van de katholieken bleek hun grootste zorg. Lodewijk van Nispen heeft zich daarnaast nog bezig gehouden met een aantal infrastructurele kwesties.

Met name J.A.C.A. van Nispen van Sevenaer bezat organisatietalent om ook de verkiezingen van de Provinciale Staten naar zich toe te trekken en legde mede hierdoor een katholiek tapijt in verschillende kiesdistricten. Nazaten van deze

³²⁰ Kuiper, *Adel in Friesland*, 26-29.

clan zouden hier nog vele jaren profijt van hebben.³²¹ Naar een herstel van de katholieke hiërarchie werd met name in de Liemers door de Van Nispens cum suis reikhalzend uitgezien. Alhoewel uit zijn correspondentie met de toenmalige geestelijkheid blijkt dat Jan van Nispen was opgeschoven in de conservatieve ultramontaanse richting, heeft deze geesteshouding hem er niet van weerhouden om de regio en de toenmalige bevolking te stimuleren in het katholieke emancipatieproces. De houding van de eveneens katholiek-conservatieve Carel van Nispen van Pannerden was misschien iets minder star dan die van zijn broer.

Vanaf het laatste kwart van de negentiende eeuw komen we vertegenwoordigers uit deze familie op landelijk niveau nog tegen als zij worden gekozen namens kiesdistricten behorend tot de Liemers, zoals de groep rond Carel en hierna Joseph en Octave van Nispen tot Sevenaer. Dat dit gebeurde vanuit bijvoorbeeld Arnhem, zoals bij Carel, deed géén afbreuk aan de electorale sympathie ten aanzien van de kandidaten. Zodoende bleef hun invloed op provinciaal en lokaal niveau, onder andere via de kiesdistricten waar ook de Liemers deel van uitmaakte, langdurig aanwezig.

De katholieke emancipatie bracht ook in de Liemers een vrijheid, waardoor de zaak niet op slot ging. Natuurlijk vond er een sociale controle plaats die garant stond voor een gesloten en aan loyaliteit onderhevige achterban, waarvan werd verwacht dat zij hun stemgedrag continueerden, op basis van persoonlijke voorkeuren, voor katholieke kandidaten, maar als de Van Nispens zich niet hadden bekommerd om de emancipatie van de katholieke bevolking was vermoedelijk het tegenovergestelde bereikt.³²² Al eerder hebben onderzoekers als Verrips en Van der Laarse een dergelijk proces omschreven als een 'beheerst proces van modernisering', een proces dat in deze regio evenwel geen rem zette op de (landbouw) economische modernisering of de veranderingen ten gunste van het onderwijs en dergelijke. Binnen het spanningsveld van de verzuiling werd de katholieke moraal nogmaals bekrachtigd door een aan het eind van de jaren zeventig van de negentiende eeuw verkondigd neothomisme als reactie op de veranderende omstandigheden. Dit zal zeker hebben geleid tot een nieuwe impuls voor het conservatisme, maar deze invloeden vertoonden zich ook weer niet alleen in de Liemers.

De aanwezigheid van voortgezet onderwijs in verder weg gelegen gemeenten zoals Arnhem en Doetinchem, belemmerden de mogelijkheid tot opbouw van het vervol- en beroepsonderwijs, maar het landbouwonderwijs in twee Liemerse gemeenten gaf weer een belangrijke impuls aan de jonge boeren en boerinnen. De door katholieke bestuurders en agrariërs genomen initiatieven om hier (beperkt) voortgezet onderwijs van de grond te krijgen mag beslist niet als vertragend worden gezien. Door de al eerder in het leven geroepen landbouworganisaties vond nu geregeld overleg plaats over allerhande kwesties en zij stimuleerden ook het landbouwonderwijs in enkele Liemerse gemeenten.

³²¹ Duffhues, *Generaties en Patronen*, passim.

³²² Sleebe, *In termen van fatsoen*, 29-30.

Katholieke raadsleden die na het midden van de negentiende eeuw in alle Liemerse gemeenteraden een overweldigende meerderheid bezaten, getuigden in de behandeling van gemeentepolitieke of boven-plaatselijke onderwerpen van een visie die moet worden geplaatst in de opvattingen van die tijd. Ook dissidente katholieken, zoals de katholieke arbeiders, bleven getuigen van loyaliteit; het eigen nest bevuilen kwam nauwelijks voor, daar zorgde de eigen katholieke achterban, zoals de plaatselijke geestelijkheid, door middel van een private campagne wel voor; een katholiek diende op een katholiek te stemmen. Zij hadden natuurlijk al lang gezien dat er ook veel kwesties, zoals voor het (lager) onderwijs of ten aanzien van bestuurlijke aangelegenheden, tot een bevredigende oplossing waren gebracht.

De invloed van andersdenkenden, zoals in Zevenaar, was soms van korte duur en dat was ook het geval met de christelijk-sociale partij in Gendringen. De protestantse of sociaal-democratische vertegenwoordigers hoefden niet op veel sympathie te rekenen, maar dat moet dan ook worden geplaatst tegen de achtergrond van de toenmalige verzuiling die in de Liemers niet groter of veel anders was dan in de meeste plattelandsgemeenten in die tijd.

De christelijke-sociale partij in Gendringen bracht, gelet op de korte aanwezigheid, geen continuïteit en weinig verandering, evenals de zich na 1919 manifesterende eerste *S.D.A.P.*'ers in Bergh, Westervoort en Zevenaar. Zij zorgden wel voor een lichte beroering in de anders zo rimpelloze raadsvijver, maar kregen zelden een raadsmeerderheid achter zich.

De burgemeesters trachtten bij de bespreking van de diverse gemeentepolitieke items soms enthousiasme te brengen, maar konden niet altijd overtuigen en grotsierden evenmin in een opzienbarende bestuurskwaliteit. Soms grepen zij in als zich een al te heftige polarisatie dreigde voor te doen, maar dit was vrij zeldzaam. Zij koesterden hun functie of werden door andere nevenactiviteiten in beslag genomen. Deze houding verschilde niet veel van hun protestantse bestuurders in nagenoeg identieke gemeenten. Met de middelen waar men in die tijd over beschikte blokkeerde men geen vergunning voor een nieuw op te richten fabriek of vormde een blokkade. De protestantse burgemeesters die in een aantal Liemerse gemeenten aan het roer bleven, vormden in dezen geen uitzondering.

De verzuiling van de Liemers, die zich aan het einde van de negentiende eeuw aankondigde met de komst van kiesverenigingen, uitte zich in de vele katholieke organisaties die bijna elke vezel van de plaatselijke gemeenschap omvatten, een proces dat vrij makkelijk verliep omdat de katholieken het voor het zeggen hadden. Deze mono-verzuiling van katholieken was helemaal niet naar binnen gericht of beïnvloed door anti-modernistische tendensen en zeker niet alleen een Liemerse aangelegenheid; vergeleken met andere regio's waren sommige ontwikkelingen al modern te noemen. De opvatting als zou een ouderwets homogene politieke structuur, vertragend hebben gewerkt op de vele aspecten van het maatschappelijk leven, is dan ook niet te handhaven. De (sociale) infrastructuur kwam laat, was ook niet bijzonder voor de Liemers, evenals de acceptatie van een nieuwe energievoorziening, zoals bijvoorbeeld elektriciteit voor industriële doeleinden. Het leek

er op dat men voorlopig genoeg had aan de eerste werkverschaffers door de landbouw, steen-, ijzer-, inkt- en later tabaksfabricage. Maar met deze industrialisatie en beginnende (sociale) infrastructuur liep men helemaal niet achter, want Nederland kende toen meerdere minder geïndustrialiseerde en ontwikkelde regio's.

'Ondernemen' in de Liemers bleek eenvoudig als het strookte met de visie van de heersende of grootgrondbezittende klasse, toen bleek dat hun kleipercelen veel waard bleken te zijn. Grondstoffen als klei en oer-houdende grond zijn de basis geweest om zowel de baksteenfabricage als de gietijzerindustrie in de Liemers van de grond te tillen. Kapitaal voor een beginnende onderneming bleek van secundair belang, althans minder dan de aanwezigheid van goedkope, ongeschoolde arbeidskrachten die met een laag loon tevreden waren. Initiatieven voor de oprichting van andere bedrijven, die niet direct waren gelieerd aan oer of klei, werden over 't algemeen niet gehinderd.

In de Liemerse gemeente Westervoort traden in 1870 twee industriëlen toe tot de gemeenteraad, maar het was niet de enige gemeente waar dat gebeurde. In Gendringen zat al jaren een telg uit het geslacht van de ijzerdynastie Reigers in de raad, of de een of andere steenfabrikant. Dit laatste verschijnsel werd overigens in meerdere Liemerse gemeenten waargenomen. Of dit leidde tot een vurig pleidooi voor een verandering ten gunste van een betere industriële ontwikkeling, is maar de vraag. Anderzijds verwees deze gebeurtenis naar het feit dat dergelijke lieden als lid van de *upper middle class* zich nu op één lijn schaarden met adellijke en notabele grondbezitters.³²³

De Liemerse elite, onder aanvoering van de Van Nispens, zag geen aanleiding om regionale problemen ter sprake te brengen op boven-lokaal niveau. Alle aandacht richtte zich op het onderwijs en de emancipatie van de katholieken. De Liemers gebruikten zij om hun eigen positie te verbeteren, afhankelijke pachters en vele anderen werden geacht op de Van Nispens te stemmen, waardoor de bevolking meeprofiteerde in de katholieke emancipatie.

Het verlies van de macht en invloed in bestuurlijke of politieke organen gedurende de laatste halve eeuw, moet vooral de boerenstand en de (lage katholieke) adel een gevoelige knauw hebben gegeven.³²⁴ De agrarische crisis aan het einde van de negentiende eeuw heeft er waarschijnlijk mede toe bijgedragen dat het kapitaal en de invloed van de boerenstand fors afnamen.³²⁵ De 'vergaderboeren', de adellijke heren en overige lieden afkomstig uit de bezittende klasse, maakten plaats voor lieden afkomstig uit het onderwijs en de administratieve en zorgsector. Dit voltrok zich uiteraard in de ene gemeente sneller dan in de andere.

Samenvattend kan vastgesteld worden, dat het onjuist is te veronderstellen, dat het verzuilde katholieke kader ultieme pogingen ondernam om in het confessio-

³²³ Dit waren de steenfabrikant Terwindt en de directeur van de stoommeelfabriek Duyts.

³²⁴ Wildenbeest, *Winterswijkse Scholten*, passim. Over het machtsverlies bij de agrarische elites.

³²⁵ Kuiper, *a.w.*, 26-29. De auteur stelt dat de landgewesten Overijssel, Friesland, Groningen en Gelderland voldoende families op basis van grondbezit bezat om ze de machtigste stand van het gewest te doen zijn. Onder Willem I voltrok zich een verandering onder de adel, we zien dan een 'nationale adel' die als schakel(s) fungeerde tussen staatscentrum en periferie. In de Liemers was dit de familie Van Nispens.

nele blok de gelederen gesloten te houden. Vooral na 1917 was de invoering van het algemeen mannenkiesrecht er de oorzaak van dat er een grote groep kiezers bijkwam die lang niet allemaal persoonlijk konden worden benaderd, hiervoor ontbrak eenvoudig het kader en was het electoraat al teveel op drift geraakt.³²⁶

Dat de Liemerse bestuurders de economische modernisering in de vorm van nieuwe bedrijven niet als bedreigend hebben ervaren of hebben tegengehouden maar ook geen al te grote inspanning leverden om nieuwe ontwikkelingen of innovaties naar de Liemers te halen, kwam in hoofdzaak omdat de aandacht veel meer uitging naar beleidsterreinen zoals de plaatselijke en regionale (partij)politiek, de landbouworganisaties, het onderwijs of de gezondheidszorg. Als de katholiciteit daar in het gedrang dreigde te komen, leek voor velen de emancipatie nog lang niet te zijn voltooid.

De vraag of het katholiek reveil, dat zich in de tweede helft van de negentiende eeuw, na een korte aanloopperiode krachtig manifesteerde, helemaal verantwoordelijk kan worden gehouden voor de politiek-bestuurlijke veranderingen ten gunste van de regio, is hiermee beantwoord. De stelling dat als de orthodox-protestanten in de Liemers de macht in handen zouden hebben gehouden, dit het economisch moderniseringsproces zou hebben versneld, lijkt niet erg waarschijnlijk, als we kijken naar de impact van het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie van 1853.

Een dergelijk proces werkte als een katalysator in een regio waar men niet om de katholieke hegemonie heen kon zodat veel zaken gerealiseerd werden die anders veel langer op zich hadden laten wachten. De gevoerde conservatief-katholieke politiek en de verzuiling die hierna intrad, heeft voor de regio Liemers uiteindelijk niet remmend gewerkt, maar juist vele initiatieven die zich hier afspeelden op bijvoorbeeld het gebied van confessioneel onderwijs of landbouweconomische samenwerking, versterkt en gezorgd voor een positieve beïnvloeding van de plaatselijke en boven-plaatselijke politiek-bestuurlijke verhoudingen. Hiermee is waarschijnlijk voorkomen dat het economische moderniseringsproces werd gedwarsboomd.

*Afb. 11 Jhr. J.A.C.A. van
Nispen tot Sevenaer (1803-
1875).*

*Afb. 12 Jhr. C.E.J.F.
van Nispen tot Pannerden
(1807-1870).*

*Afb. 13 Jhr. L.C.J.C.F.van
Nispen (1790-1872).*

N° 1.

CANDIDAATSTELLING.

OPGAVE van drie candidaten voor de op 29 Juni 1897 plaats hebbende verkiezing van leden van den Gemeenteraad in de gemeente Zevenaar.

N A A M.	VOORNAMEN.	WOONPLAATS.	N A A M.	VOORNAMEN.	WOONPLAATS.
Buschhammer	H. J.	Zevenaar			
Bus	J. J.	Zevenaar			
Gerritsen	G. J.	Zevenaar			

De ondergetekenden, kiezers in de gemeente Zevenaar bevestigd tot deelneming aan de verkiezing van leden van den Gemeenteraad verklaren, dat zij bovengenoemde personen totstaat stellen.

HANDTEKENINGEN DER KIEZERS.	HANDTEKENINGEN DER KIEZERS.	HANDTEKENINGEN DER KIEZERS.	HANDTEKENINGEN DER KIEZERS.
1. Van Ripsdal Darnel	16. R. J. Derksen	31. A. J. Drielsbongers	46. H. L. W. W. W.
2. A. J. Drielsbongers	17. J. J. J.	32. C. J. J.	47. J. J. J.
3. A. J. Drielsbongers	18. B. B. J.	33. J. J. J.	48. H. H. H.
4. J. J. J.	19. J. J. J.	34. H. H. H.	49. J. J. J.
5. H. J. J.	20. E. J. J.	35. A. J. J.	50. J. J. J.
6. E. J. J.	21. M. J. J.	36. J. J. J.	51. H. J. J.
7. H. J. J.	22. J. J. J.	37. B. J. J.	52. J. J. J.
8. H. J. J.	23. G. J. J.	38. W. J. J.	53. R. J. J.
9. H. J. J.	24. W. J. J.	39. J. J. J.	54. J. J. J.
10. J. J. J.	25. H. J. J.	40. H. J. J.	55. J. J. J.
11. H. J. J.	26. W. J. J.	41. G. J. J.	56. H. J. J.
12. J. J. J.	27. J. J. J.	42. J. J. J.	57. J. J. J.
13. J. J. J.	28. A. J. J.	43. J. J. J.	58. J. J. J.
14. J. J. J.	29. B. J. J.	44. H. J. J.	59. J. J. J.
15. B. J. J.	30. G. J. J.	45. W. J. J.	60. C. J. J.

Het voor de kandidaatstelling vereischte aantal ondertekeningen behragt.

Afb. 14 Kandidaatstelling verkiezing drie leden gemeenteraad Zevenaar, met lijst ondertekenaars (1897).

Afb. 15 Advertentie 'Centrale Raad van r.k. Parochiale Kiesverenigingen' (1908).

De Centrale Raad 362
VAN
R. K. Parochiale Kiesverenigingen
In het Kiesdistrict Rheden
„IEDERS RECHT”,
Gezien den uitslag der gehouden stemming overeenkomstig artikel 12 van het reglement waarbij de Heer Jhr. J. W. VAN NISPEN TOT SEVENAER, Hoofdredacteur van de *Residentiebode*, de meerderheid van stemmen heeft verkregen,
beveelt aan als candidaat voor het lidmaatschap van de Tweede Kamer der Staten-Generaal in het Kiesdistrict Rheden,
DE HEER
Jhr. J. W. van Nispen tot Sevenaer,
Hoofdredacteur van „De Residentiebode”
te 's Gravenhage.
Het Bestuur van den Centralen Raad voornoemd :
K. BARON VAN DORTH TOT MEDLER,
Voorsitter, Duiven.
J. W. M. SCHRÄDER, *Onder-voorsitter*, Velp.
A. H. C. M. VOS DE WAEI,
1e Secretaris, Westervoort.
A. TH. M. BERGEVOET,
2e Secretaris, Oud-Zevenaar.
A. B. WELLING, *Penningmeester*, Didam.
J. H. BUSCHHAMMER, *Zevenaar*.

Afb. 16 Advertentie 'kiesvereniging Lobith Vooruit' (1870).

De leden der kiesvereniging **VOORUIT** te Lobith hebben te veel ondervinding van familie regering dan dat zij nog kunnen aanbevelen als lid der provinciale Staten van Gelderland eenen van Nispen, broeder van eenen en schoonbroeder van eenen anderen van Nispen, beide reeds leden dier Staten; maar hebben op de vergadering van heden besloten, bij de verkiezing van 29 dezer uit volle overtuiging ter verkiezing aan te bevelen, zijnde daarvoor zeer geschikt en in het district wonende,

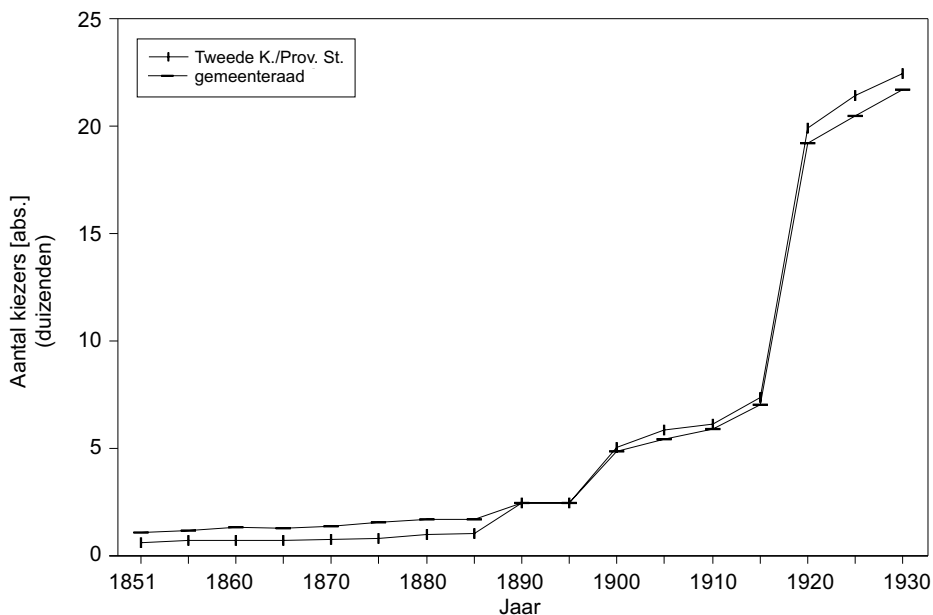
den Heer

C. A. L. van Hugenpoth
te 'sHeerenberg.

Lobith, 27 Maart 1870.

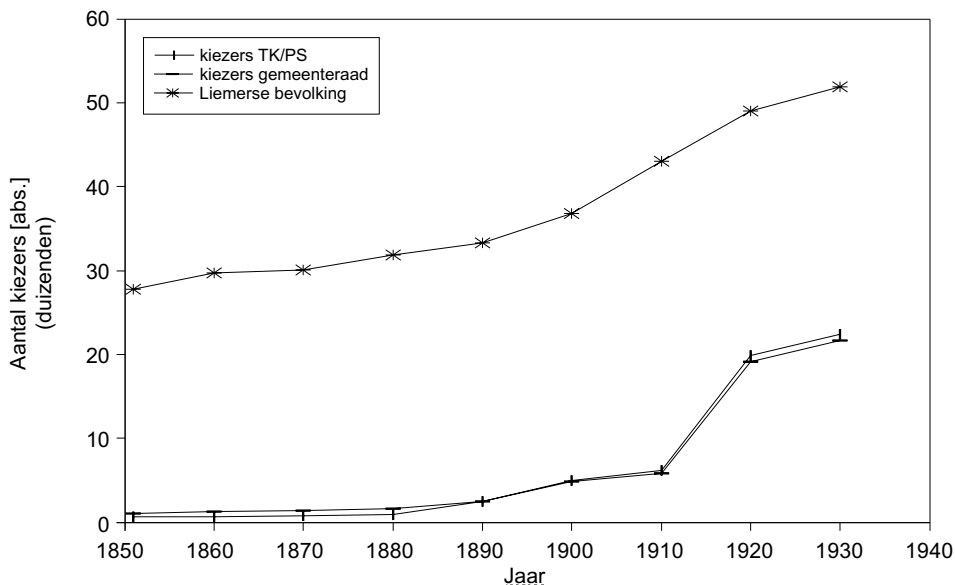
Het bestuur der vereeniging
C. Peters.
G. Schooff.
H. Kempers.
C. van Embden.

Grafiek 6.1 Toename aantal kiezers regio Liemers voor de Tweede Kamer, Provinciale Staten en gemeenteraden – vijfjaarlijkse perioden – (1850-1935)

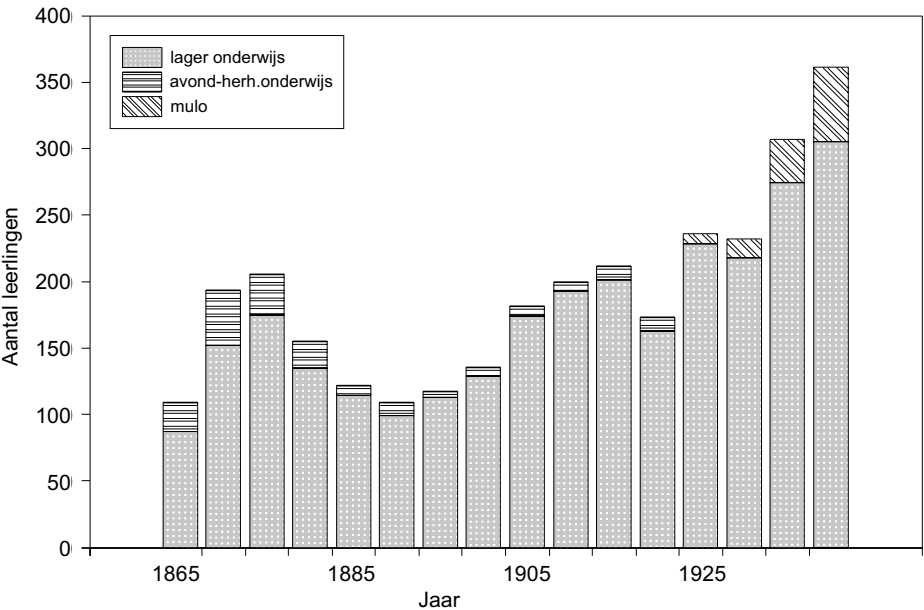
Bron: !! nog aanleveren !!

Grafiek 6.2 Kiezers Provinciale Staten / Tweede Kamer en gemeenteraad Liemers in verhouding tot totale Liemerse bevolking – tienjaarlijkse perioden – (1850-1935)

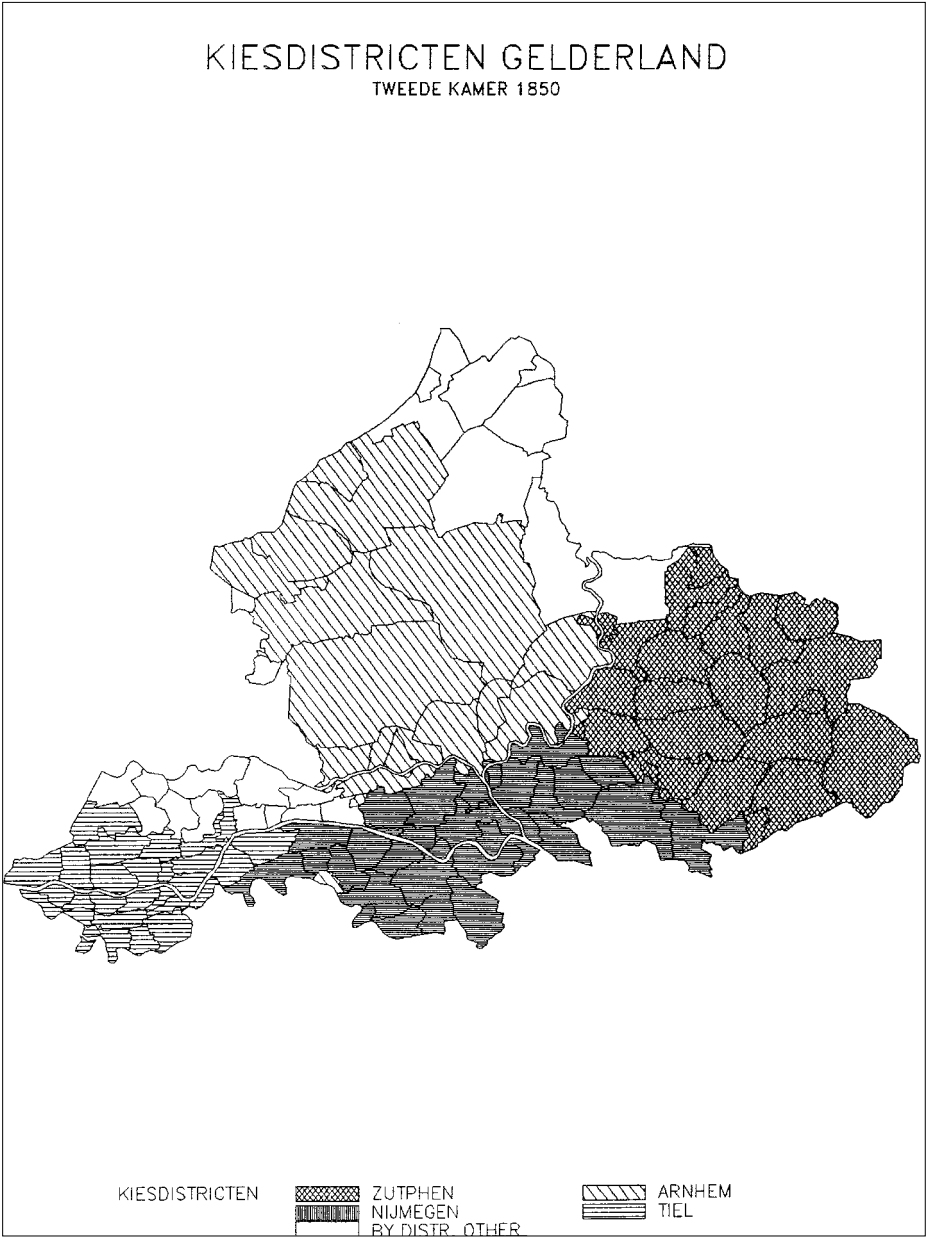

Bron: !! nog aanleveren !!

Grafiek 6.3 *Gemiddeld aantal leerlingen Zevenaar (1865-1940)*

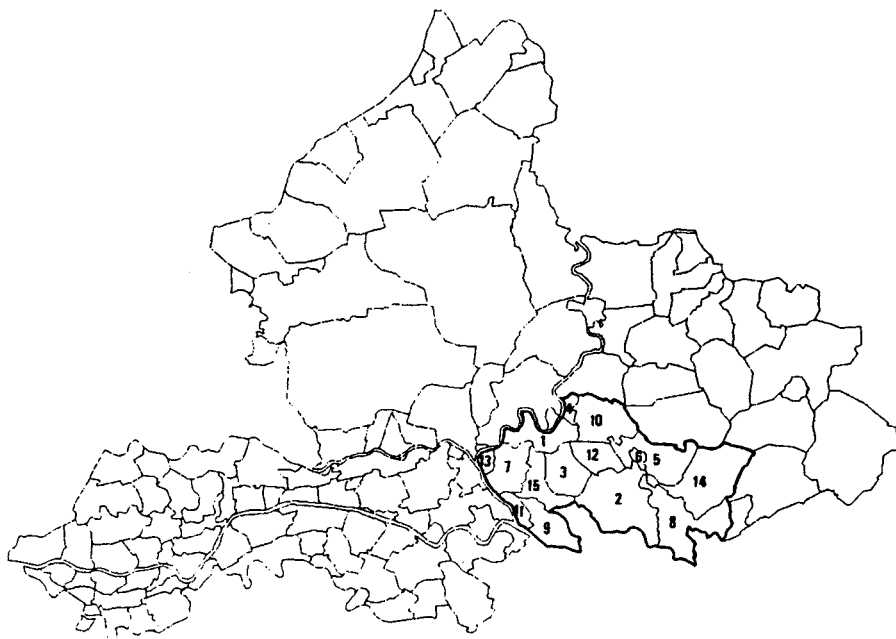

Bron: !! nog aanleveren !!

Kaart 6.1 Kiesdistricten Gelderland Tweede Kamer (1850).

**KIESDISTRICT DOETINCHEM VOOR PROVINCIALE STATEN VAN
GELDERLAND IN 1850**

1. Angerlo	9. Herwen & Aerd
2. Bergh	10. Hummelo & Keppel
3. Didam	11. Pannerden
4. Doesburg	12. Wehl
5. Doetinchem (ambt)	13. Westervoort
6. Doetinchem (stad)	14. Wisch
7. Duiven	15. Zevenaar
8. Gendringen	

Copyright: O. Boonstra/KUN.

Kaart 6.2 Kiesdistrict Doetinchem voor Provinciale Staten van Gelderland (1850).

VII Een beeld vergruizeld of hersteld?

7.1 Inleiding

In deze studie stond de vraag centraal of het beeld klopt dat de regio Liemers in de periode 1816-1940 een tragere sociaal-economische ontwikkeling kende dan de rest van Gelderland en waarin die sociaal-economische ontwikkeling dan precies met die in de rest van Nederland verschilde?

Het startpunt voor deze studie is gelegd in het begin van de negentiende eeuw omdat in 1813 sprake was van een nieuwe politiek-bestuurlijke en economische constellatie, des te meer omdat een voormalig deel van dit gebied, bekend als de Kleefse enclave, in 1816 definitief bij het Koninkrijk der Nederlanden kwam. Qua ruimte beslaat de studie een uit 10 gemeenten bestaande regio Liemers, die is geconstrueerd op basis van historisch-geografische criteria.

7.2 De indicatoren

Bij het onderzoek naar het proces van economische traditionaliteit versus moderniteit, is een aantal indicatoren geformuleerd die ons zo mogelijk uitgangspunten kunnen verschaffen, doordat ze een bepaalde richting uitwijzen. Aan de hand hiervan is het ontwikkelingsproces in de regio Liemers geanalyseerd ten einde een antwoord te geven op de vraag of hier sprake was van een meer traditionele of toch moderne samenleving?

In de eerste plaats is gekeken of het bevolkingspatroon een zekere specificiteit vertoonde die economisch bepaald zou kunnen zijn. Het relatief lage sterftecijfer, dat weliswaar laag bleef maar niet daalde toen dit landelijk wel gebeurde, werd geconfronteerd met een hoger geboortecijfer aan het einde van de negentiende en begin twintigste eeuw. Met name het hoge geboortecijfer past in een cultuurpatroon dat werd beïnvloed door de bestaande opvattingen hierover binnen de toenmalige rooms-katholieke religie, waarin het 'moraliseringsoffensief' een nadrukkelijke rol heeft gespeeld, maar kan niet traditioneel worden genoemd. In de katholieke provincies Noord-Brabant en Limburg zien we hetzelfde patroon terug en daar was sprake van een voorspoedige economische ontwikkeling. Na de Tweede Wereldoorlog correspondeert het beeld van het dalende Liemerse geboortecijfer ook met het hierover teruggevonden beeld voor deze twee provincies.

Bij de migratie zien we eveneens structurele veranderingen. Nadat de regio aanvankelijk werd gekenmerkt door vertrekoverschotten die samenhangen met een al te eenzijdige werkgelegenheid, sloeg dit om. De incidentele vestigingsoverschot-

ten, in de eerste helft van de twintigste eeuw, toonden met name voor de periode na de Eerste Wereldoorlog aan dat verschillende Liemerse gemeenten in staat waren werkgelegenheid te creëren in diverse sectoren van de economie, als compensatie voor de weggefallen werkgelegenheid in de Duitse industrie.

Als tweede indicator zijn de liggingsfactoren gebruikt. Vormde de Liemers een geïsoleerd gebied of was het gebied geïntegreerd met de buitenwereld? Vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw zien we dat verschillende gemeenten werden aangesloten op eerst de internationale spoorlijn en aan het einde van de negentiende eeuw op de lokaalspoorlijn en tramlijnen. De eerste gebeurtenis is de belangrijkste geweest, want hierdoor kreeg men in een deel van het gebied de mogelijkheid op een andere wijze in de Gelderse hoofdstad of het Duitse achterland te komen, dan voorheen, via de weg, waar tot aan het einde van de negentiende eeuw een vaste oeververbinding met Arnhem ontbrak. In de overige delen van de regio overheersten weliswaar verharde zandwegen en paden, maar week dit nu zoveel af van vergelijkbare plattelandsregio's? Daar kwam bij dat de aanleg van de genoemde spoorlijnen een positief effect had op de wegeaanleg of verbetering van wegen. Een aantal gemeenten verbeterden of legden een nieuwe weg aan gericht op de aanwezige opstaphaltes in juist die gemeenten die een spoorlijn op hun grondgebied kregen. Toen hierna de lokaal-regionale spoorlijn en de tramlijnen volgden, werd het vervoersnetwerk voltooid.

Het personen- en goederentransport via de grote rivieren, die om de regio heen stromen, speelde voor twee gemeenten eerst nog wel een rol van betekenis, maar voor de regio als geheel was deze mogelijkheid veel minder van belang. De gerichtheid naar buiten, op de grotere omliggende steden als Arnhem, Doetinchem, Zutphen, de Duitse steden Emmerik en Kleef en in veel mindere mate Doesburg, toonden aan dat er sprake is geweest van een gebrekkige regionale integratie. Met name steden als Arnhem, Doetinchem of Zutphen (tramlijnen) oefenden een sterke zuigkracht uit op verscheidene gemeenten. Deze gebrekkige integratie resulteerde in een interne verdeling naar subregio's.

Uit de loop van de vervoersstromen is te achterhalen dat de invloedssfeer van deze grotere omliggende steden doorslaggevend was; zij vormden altijd het begin- of eindpunt. Een groot aantal Liemerse plattelandsgemeenten kreeg echter door de komst van dergelijke spoorlijnen, die landelijk voor een economische stroomversnelling zorgden, een uitgangspositie die voor veel andere plattelandsregio's aan het einde van de negentiende eeuw nog niet was weggelegd. Door de aanwezigheid van een grensstation, dat de laatste (inter)nationale treinhalt vóór de grens met Duitsland vormde, kreeg Zevenaar in de regio de status van 'hoofdplaats'.

Toch leidde dit in de tweede helft van de negentiende eeuw niet direct tot een economische hausse in de regio. Er heerste zelfs wantrouwen bij de komst van de spoorlijn. De mogelijkheid voor de Liemerse bevolking om in Duitsland te gaan werken, leidde niet tot een financiële injectie ten gunste van het gebied, het verdiende geld werd gebruikt voor de eerste levensbehoeften en niet voor de oprichting van een of ander bedrijf. Toen deze tijdelijke migratie na de Eerste We-

reldoorlog voorbij was, kreeg de regio wel te maken met een gunstiger arbeidsmarktperspectief.

In de regio waren diverse voorzieningen, op het gebied van bestuur, onderwijs of gezondheidszorg in de negentiende eeuw nauwelijks aanwezig, voorzieningen die in de steden Arnhem en Doetinchem al eerder waren terug te vinden. Lagen de steden als Arnhem, Doetinchem, maar ook Kleef, maar weer in mindere mate Emmerik, hiermee dan voorop? Dit was slechts tijdelijk, want de hier genoemde voorzieningen kwamen vanaf het begin van de twintigste eeuw geleidelijk ook in de Liemers voor. Voor de Tweede Wereldoorlog was er zodoende al sprake van een behoorlijk voorzieningenniveau, waarvan het onderwijs en de gezondheidszorg de belangrijkste waren. Voor het zover was, kon men hiervoor betrekkelijk eenvoudig naar één van de omliggende grote steden voor het vervolgonderwijs. Maar dit zorgde er ook voor dat deze voorzieningen binnen de regio niet van de grond kwamen. Voorlopig kreeg een aantal gemeenten stapsgewijs de beschikking over verschillende gradaties van meer uitgebreid lager onderwijs, soms met mogelijkheden voor een ambachtelijke opleiding. Voor de gezondheidszorg was men eerst nog niet direct aangewezen op de grote steden; in eerste aanleg kon de Liemers zelf de ziekenzorg ter hand nemen. Maar men liep wel tegen ernstige specialistentekorten aan.

Deze ontwikkelingen leiden tot de conclusie dat de regio met de komst van de spoor- en tramverbindingen de blik naar buiten richtte en géén geïsoleerde positie innam binnen het geheel van de Nederlandse ruimtelijke structuur. In principe beschikte de regio vanaf het einde van de negentiende-begin twintigste eeuw over essentiële aansluitingen. Wat als een gebrek van moderniteit kan worden gezien, is de gebrekkige onderlinge integratie. Bijna alle Liemerse gemeenten bezaten een zeer beperkte dienstverlening, want die was voorlopig weggesnoept door de omliggende steden. Een uitzondering hierop werd gevormd door de gemeente Zevenaar, die wel uitgroeide tot een centrumplaats voor omringende gemeenten. Eén belangrijke graadmeter om de moderne economisch ontwikkeling te traceren, is de samenstelling van de beroepsstructuur. In de Liemers vertoonde deze structuur geen star en traag beeld, maar veel meer een dynamisch en gedifferentieerd geheel met nieuwe beroepen die zich met name in de eerste helft van de twintigste eeuw in de landbouw, nijverheid en dienstverlening vertoonden. Uit de beroepstellingen kan worden afgeleid dat vanaf de jaren twintig van de twintigste eeuw de sector nijverheid procentueel meer beroepen omvatte dan de sector landbouw. Zelfs in de negentiende eeuw kwamen hier beroepen voor die duidelijk wezen op een verandering van de economische structuur met als kenmerk dat al een einde was gekomen aan de uitsluitend agrarisch-ambachtelijke ontwikkeling, al ging dat wel wat trager dan in de meeste delen van Nederland.

Als welvaartsindicator is gekeken naar de armoede, die in de negentiende eeuw in sommige Liemerse gemeenten meer aanwezig was dan in de eerste helft van de twintigste eeuw. Veel armen duiden op weinig economische mogelijkheden, maar de Liemers bezat voldoende mogelijkheden om een middel van bestaan te vinden; het is beslist geen armoedige regio geweest. Het geld dat gemeenten besteedden

als bijdrage aan de armenzorg ging niet ten koste van scholenbouw of bescheiden infrastructurele projecten. In de Liemers was sprake van relatieve armoede, omdat de Liemerse huishoudens, door de agrarische mogelijkheden, in principe over voldoende voedsel konden beschikken.

Hierna is het inkomen als indicator gebruikt. De inwoners verdienden minder dan in de rest van Nederland. Pas later werd deze achterstand ingelopen, maar waarschijnlijk heeft ook deze ontwikkeling de regio niet op achterstand gezet of een blokkade gevormd voor een verdere economische ontwikkeling. Op basis van een inkomensstratificatie kunnen we aantonen dat er sprake is geweest van een groeiende middenklasse.

De hiervoor beschreven indicatoren geven allermindst een beeld van achterlijkheid en stilstand, maar over moderniteit zijn ze voorlopig nog niet eensluidend. Daarvoor moest de analyse van de totale economische ontwikkeling uitsluitsel geven. Tot in de jaren tachtig van de negentiende eeuw volgde de landbouw in de Liemers de ontwikkelingen van het Gelders rivierengebied. Hierna trad een veranderingsproces in, dat duidelijk aantoonde dat de bedrijfsvoering van het kleine bedrijf veranderde en de Liemerse boer hier goed op inspeelde en getuigde van rationalisatie en flexibiliteit. De akkerbouw kwam in toenemende mate in dienst te staan van de veeteelt en dat uitte zich in de opkomst van het 'etage-bedrijf'. Deze trend hield aan na de Eerste Wereldoorlog toen men verder specialiseerde, het eigen grondbezit stimuleerde en de innovaties op het gebied van landbouwmechanisatie en coöperatie gemeengoed waren geworden. Zo werden door de vele bedrijfssplitsingen alternatieven gevonden in de tuin- en groenteteelt. Dit leidt tot het beeld dat de agrarische bevolking ruim voldoende in staat is geweest om de bedrijfsstructuur te veranderen als de markt daarom vroeg. De komst van landbouwonderwijs heeft hier een positieve bijdrage aan geleverd.

Hiermee volgde de landbouw een veel modernere en veel minder sterk eenzijdige ontwikkeling als aanvankelijk werd verondersteld. Met name dit laatste vooroordeel heeft de positieve beeldvorming over de Liemers vele decennia achtereen vertroebeld. De nijverheid laat in eerste instantie een iets minder moderne en sterk eenzijdige ontwikkeling zien. In de negentiende eeuw moest de Liemers het hebben van één kenmerkende economische pijler, de in de negentiende eeuw in diverse gemeenten aanwezige baksteenfabricage; in één gemeente aangevuld met de productie van gietijzer, die al op kleine schaal gebeurde vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw. Door de aanwezigheid van goedkope arbeidskrachten en grondstoffen als oer en klei, waren dit niet-gemechaniseerde industrieën, die decennialang in een ambachtelijk stadium verkeerden. Pas aan het einde van de negentiende eeuw vond een structurele mechanisatie plaats, nadat al eerder sprake was geweest van het incidentele gebruik van stoom- en (zuig)gasmachines.

Deze verandering zien we ook terug bij de meeste andere bedrijven, die opkwamen in de tweede helft van de negentiende eeuw. Deze bedrijfjes waren niet modern en pasten meer in een agrarisch-ambachtelijke context. In de eerste helft van de twintigste eeuw verschenen een inkt- en sigarettenfabriek. Waarschijnlijk was de komst van deze laatste grote fabriek veroorzaakt door de ligging aan het spoor,

de lage lonen en de aanwezigheid van elektriciteit. Onderling vertoonden de hiervoor genoemde industrieën weinig samenhang.

Uit de activiteiten die in de Liemers werden ontplooid, blijkt dat in het midden van de negentiende eeuw en aan het begin van de twintigste eeuw de initiatieven vaak van tijdelijke aard waren. Daar komt bij dat er ook géén sprake is geweest van grootschalige innovatieve activiteiten. Omstreeks de jaren twintig van de twintigste eeuw werd de metaalindustrie een belangrijke werkverschaffer, met name in Herwen en Aerdt. Daarna kwam de her en der in diverse gemeenten verspreid aanwezige baksteen- en pannenfabricage in een gunstiger fase. Met het verstrijken der jaren leverde deze aan honderden arbeiders werk.

Na de eerste typisch kleinschalige pogingen om in de Liemers steenkoolgas te gebruiken volgde de introductie van elektriciteit, in eerste instantie alleen voor (straat)verlichting. De gemeente Didam was hierbij de eerste gemeente die al vóór 1915 met elektrificatie bezig was. Vanaf 1915 kreeg het merendeel van de Liemerse gemeenten te maken met deze nieuwe krachtbron en met succes, zo bleek uit de toename van het aantal aansluitingen. Dit betekende een vooruitgang voor de bevolking op het terrein van straatverlichting en de mogelijkheid tot het gebruik van elektromotoren bij kleinere bedrijven. De aansluiting van elektriciteit in de woonhuizen, verliep volgens een hiërarchisch patroon. De telefoonkabel drong het gebied al aan het einde van de negentiende, begin twintigste eeuw binnen en maakte communicatie op grotere schaal mogelijk, alhoewel er in de beginfase nog maar heel sporadisch gebruik van werd gemaakt.

Ten slotte is gekeken of de sociaal-culturele factoren uiteindelijk remmend hebben gewerkt op de economische ontwikkeling van de regio Liemers. De eerste fase van de toenmalige lokaal-regionale politiek bleek conservatief en vertoonde maar zelden sporen van liberale denkbeelden. Het initiatief dat de katholieke elite ondernam, kort na de officiële wedergeboorte van het Nederlandse katholicisme in 1853, kon dit conservatieve beeld niet wezenlijk veranderen en zou het eerder versterken. Dit leidde in de tweede helft van de negentiende eeuw tot een, ook regionaal, katholiek reveil. Voorlopig bleef deze oproep beperkt tot een ontwikkelde groep katholieke families, die langzamerhand de belangrijkste functies in handen hadden gekregen. In een aantal gemeenten werden kiesverenigingen opgericht, maar deze bundeling van alleen rooms-katholieken leidde niet tot polarisatie in de plaatselijke of regionale politiek. Wel speelde één van de in de regio verblijvende adellijke families, de Van Nispens, in de tweede helft van de negentiende eeuw een overheersende rol op zowel regionaal, provinciaal als nationaal niveau.

Deze in het begin nog plaatselijke en bovenplaatselijk prille katholieke organisatievorm volgde gedwee de door de katholieke elite c.q. de geestelijkheid uitgestippelde lijnen en de door de kerk bepaalde dirigistische koers. De katholieke opmars ging door en zorgde er uiteindelijk voor dat in bijna elke vezel van de toenmalige Liemerse samenleving sprake was van een allesoverheersende sociale maar bovenal katholieke controle, gebaseerd op een uitgebreid netwerk. De burgemeesters, geestelijk-adviseurs en gemeenteraadsleden hadden hun eigen doelstellingen, zoals de emancipatie van de katholieken, in bijvoorbeeld het onderwijs,

of de aandacht voor landbouweconomische aangelegenheden. Van echte vernieuwende industriepolitiek was geen sprake. Initiatieven van collega's of innovaties moesten weliswaar beantwoorden aan de toen heersende politieke mores, maar de gemeenteraden of gemeentebesturen gingen ook niet echt dwars liggen als er een hinderwetvergunning moest worden verleend. Men onderschatte wel het belang van innovaties als elektriciteit, gas of nieuwe bedrijven.

Na 1917 kwam er een hernieuwd stadium van politieke bewustwording. De Liemerse kiesorganisaties transformeerden in, voor het merendeel, katholieke standsorganisaties terwijl het op zeer beperkte schaal mogelijk was geworden om in de lokale gemeenteraden enige socialistische denkbeelden te ventileren. Voor de Tweede Wereldoorlog was hier nog altijd sprake van een weliswaar iets verminderde conservatieve dynamiek, maar dit kon niet verhinderen dat in een aantal Liemerse gemeenten de adellijke en patriarchaal-familiaire invloed onuitroeibaar bleek te zijn en een taaie invloed uitoefende op de bestuurscultuur. De overgang naar het stelsel van evenredige vertegenwoordiging leidde tot een aanzet van de vermindering van de persoonlijke contacten en het daarbij behorend netwerk, één van de kenmerken van de door de katholieken gevoerde private campagne-politiek. Voor zover we hebben kunnen nagaan zorgde de verzuiling niet voor een blokkade in het economisch moderniseringsproces. Voorlopig bleef de katholieke cultuur overheersend, maar de moderne tijd liet zich niet stuiten.

7.3 Het achterhaalde beeld over de Liemers

Nu alle indicatoren zijn nagelopen en de bijbehorende ontwikkelingen in kaart zijn gebracht, kan de balans worden opgemaakt. Belangrijkste conclusie is dat het bestaande beeld moet worden bijgesteld. In dit beeld bevindt zich een hardnekkig en naar binnen gericht standpunt op basis van de opvatting dat de lokale- en regionale Liemerse samenleving niet in staat zou zijn geweest om in te spelen op nieuwe uitdagingen. Men heeft hier de afgelopen decennia teveel op voortgeborduurd. In veel publicaties ligt zodoende een mythisch en buitenproportioneel beeld op tafel dat is gebaseerd op een nostalgisch en soms sentimenteel verleden. In dit stramien van een 'romantisch' plattelandsleven met hardwerkende arbeiders konden eenvoudigweg geen nieuwe ontwikkelingen ingepast worden. Uit de door mij onderzochte indicatoren blijkt echter het tegendeel. Het merendeel van deze indicatoren getuigde van moderniteit en dynamiek en niet van onveranderlijkheid.

In deze voor een deel unieke streek is maar ten dele sprake geweest van een geheel eigen sociaal-economische dynamiek. In de meeste gevallen werd vrijwel direct aangehaakt bij vergelijkbare regionale en landelijke ontwikkelingen. Daarom kan de regio zeker niet als 'traditioneel' worden neergezet. Toch springt er één remmend mechanisme uit: de plaats die de sociaal-culturele factoren innamen. Door de verzuiling was er in de tweede helft van de negentiende eeuw een dominant katholiek blok ontstaan dat zich als een inktvlek zou uitbreiden. De kern van deze aanhang bestond uit katholieke boeren en een adellijke elite. Al speculerend

kunnen we ons afvragen hoe dit proces van modernisering in de regio Liemers zou zijn verlopen als dergelijke sociaal-culturele factoren géén belemmering hadden gevormd? Zou de regio dan nóg meer in het spoor van de moderne ontwikkelingen zijn terecht gekomen? Voor een vergelijking op basis van dit verzuilingsperspectief met andere regio's, zijn tot nu toe in hoofdzaak studies verschenen die waren gebaseerd op de invloed van de verzuiling, of de (partij)politieke verhoudingen in protestantse samenlevingen. Ook hierin is beschreven dat er sprake is geweest van dergelijke politieke belemmeringen. De katholieke emancipatiegedachte heeft uiteindelijk gezorgd voor een beginnend zelfbewustwordingsproces, dat eerst op gang is gebracht bij een klein aantal katholieke families, maar hierna van belang is geweest voor grote delen van de toenmalige Liemerse bevolking. We kunnen ons afvragen wat er zou zijn gebeurd als deze ontwikkeling zich hier niet had afgespeeld?

Uiteindelijk kunnen we constateren dat de regio niet al te zeer gebukt is gegaan onder de hiervoor beschreven katholieke hegemonie. Hoe zou dit economisch ontwikkelingsproces zijn verlopen als er geen sprake zou zijn geweest van een katholiek, maar van een protestants overwicht? Het lijkt niet erg waarschijnlijk dat een dergelijk proces zich dan veel anders of versneld zou hebben afgespeeld. De regio heeft te lang tegen een achterstandspositie aangekeken en was hierdoor niet in staat om een eigen regionaal zelfbewustzijn te ontwikkelen, ondanks de inzet van de al eerder genoemde adellijke families. Hierdoor dreigde zij te worden opgeslokt in andere sterkere regionale of bovenregionale verbanden. Uiteindelijk waren de lokale en regionale sociaal-culturele factoren niet in staat om de veranderingen, voortkomend uit het economisch moderniseringsproces, tegen te houden en zorgden evenmin voor een vertragend effect. De regio liep met veel ontwikkelingen dan niet voorop, maar beslist niet achter en vertoonde hierbij een eigen dynamiek. Daarom is het onjuist om langer een mythisch beeld over de Liemers in stand te houden, dat de sporen van moderniteit ontkent die hier juist zijn teruggevonden.

Summary

An image shattered or restored?

Introduction

In this study the central issue was whether the image is correct that in the period 1815-1940 the Liemers region had a slower social-economic development than the rest of Gelderland and in what respects this social-economic development differed from that in the rest of the Netherlands?

The starting point for this study was placed in the beginning of the nineteenth century because in 1813 we find a new political-governmental and economic constellation, the more so because a former part of this region, known as the Kleve enclave, was permanently incorporated in the Kingdom of the Netherlands in 1816. As far as area is concerned, the study deals with a Liemers region consisting of 10 municipalities, construed on the basis of historical-geographical criteria.

The indicators

In researching the process of economic traditionality versus modernity, a number of indicators was formulated which can provide us with starting points because they point in a certain direction. By means of these indicators the development in the Liemers region was analysed in order to provide an answer to the question whether we were dealing with a more traditional or a more modern society.

In the first place we tried to establish whether the population pattern displayed a certain specificity that might be economically determined. The relatively low mortality rate, which remained low but did not go down when nationally it did, was confronted with a higher natality at the end of the nineteenth and the beginning of the twentieth century. Particularly the high birth rate fits a cultural pattern that was influenced by the current ideas about this within the roman-catholic religion of the time, in which the 'moralisation offensive' played a prominent part, but cannot be termed traditional. In the catholic provinces of Noord-Brabant and Limburg we find an identical pattern and there has been a successful economic development. After World War II the down going trend of Liemers natality also corresponds with the trends found in these two provinces.

For migration we also see structural changes. Initially the region was characterised by a surplus of people leaving the area, which was directly linked to one-sided employment, but this trend was reversed. The incidental influx surpluses in the first half of the twentieth century showed, especially for the period after World War I, that various Liemers municipalities were able to create employment in sun-

dry economic sectors, to compensate for employment lost in German industry.

As a second indicator location factors were used. Did the Liemers constitute an isolated region, or was it an integral part of the outside world? From the second half of the nineteenth century we see that several municipalities were joined first to the international railway and at the end of the nineteenth century to the local rail and tramways. Being joined to the international railway was more important, for this offered the population the opportunity to reach the capital of Gelderland or the German hinterland in a different way than by road as before, where until the end of the nineteenth century, a permanent cross-river connection with Arnhem was missing. It is true that in the other parts of the region there was a predominance of metalled roads and paths, but was this so very different from comparable country regions? Additionally the construction of these railways had a positive effect on the construction or improvement of roads. A number of municipalities improved roads or built new ones serving the boarding points in those communities that got a railway line on their territory. When subsequently the local-regional rail and tramways followed the transport network was completed.

The transport of persons and goods by means of the big rivers that flow around the region was initially of some considerable importance for two municipalities, but this was of much less importance for the region as a whole. The outward focus, on the larger surrounding cities such as Arnhem, Doetinchem, Zutphen, the German cities of Emmerich and Kleve, and, to a lesser extent on Doesburg, showed that there was inadequate regional integration. In particular cities such as Arnhem, Doetinchem or Zutphen (tramways) exerted great attraction on various municipalities. This inadequate integration resulted in an internal division into sub regions.

From the course of the transport flows it can be deduced that the sphere of influence of these larger surrounding cities was decisive; they always were the starting points or the final destinations. However, because of the advent of railway lines, which nationally accelerated economic development, a large number of Liemers country municipalities obtained a point of departure that was not yet shared by many other country regions at the end of the nineteenth century. The presence of a border station, the last (inter)national stop before the German frontier, gave Zevenaar the status of principal town in the region.

Yet, in the second half of the nineteenth century, this did not directly lead to an economic boom in the region. The advent of the railway was even treated with mistrust. The possibility for the Liemers population to seek employment in Germany did not lead to a financial injection that was favourable for the region. The money that was made was used to cover the primary necessities of life and not to start some kind of business. When this temporary migration ended after World War I, the region did experience a more favourable employment perspective.

In the nineteenth century services in the fields of administration, education or health care were only minimally present, these services could be found in cities such as Arnhem, Doetinchem, but also in Kleve already at a much earlier date. Were these cities, Arnhem, Doetinchem, Kleve and to a lesser extent Emmerich, at the forefront? It was only temporary, for from the beginning of the twentieth

century these services are also gradually found in the Liemers. Thus, already before World War II, there was already a decent level of services, of which education and health care were the most important. Before this level was reached it was relatively simple to go to one of the surrounding cities for secondary education. But this was also the reason why these services did not fully develop within the region. For the time being a number of municipalities were provided step by step with various gradations of more extensive lower education, sometimes with the possibility of craft training. As far as health care was concerned people did not have to rely exclusively on the big cities; the Liemers could provide its own. However, the Liemers was faced with a lack of specialists.

These developments lead to the conclusion that the region started to look outwards with the advent of rail and tram connections and did not take up an isolated position within the whole of the Dutch structure. From the end of the nineteenth or the beginning of the twentieth century the region had essential connections at its disposal. What can be seen as a lack of modernity is the poor internal integration. Nearly all Liemers municipalities had very limited services, for they had been largely absorbed by the surrounding cities. Zevenaar is the exception, because it did develop into a central town for the surrounding municipalities. One important graduator for tracing modern economic development is the composition of the professional structure. This structure does not show a rigid and slow image in the Liemers, but rather a dynamic and differentiated whole in the first half of the twentieth century with new professions that came to the fore in agriculture, industry and services. It can be deduced from profession counts that from the twenties of the twentieth century in terms of percentage the industrial sector had more professions than the agricultural sector. Even in the nineteenth century professions were found here that clearly indicated a change in economic structure. Already they characterised that the exclusively traditional agrarian development had ended even though this development was progressing more slowly than in most parts of the Netherlands.

For prosperity indicator, poverty was used, in the nineteenth century more prevalent in some Liemers municipalities than in the first half of the twentieth century. Many poor people would indicate few economic possibilities, but the Liemers had sufficient opportunities to find a means of subsistence; it was by no means an impoverished region. The money contributed by municipalities to poor relief were not to the detriment of school building or modest infrastructural projects. In the Liemers we may speak of relative poverty, because on account of the agrarian possibilities Liemers households had basically sufficient food at their disposal.

Next income was used as an indicator. The population earned less than people in the rest of the Netherlands. It was not until later that these arrears were made good, but it is probable that this development did not cause the region to fall behind or that this turned out to block further economic development. On the basis of income stratification we can demonstrate a growing middle class here.

The indicators described before do not in the least provide an image of backwardness and stagnancy, but so far they are not unanimous about modernity. Pre-

viously the analysis of the complete economic development must provide the decisive answer. Until the eighties of the nineteenth century agriculture in the Liemers followed the developments of the Gelderland river area. Subsequently a process of change was started, which clearly proved that the management of the smallholding was changing and that the Liemers farmer anticipated this and displayed rationalisation and flexibility. The produce of arable farming was increasingly used as fodder in cattle breeding, giving rise to a new type of farming. This trend continued after World War I, when further specialisation, the stimulation of free holding, innovations in the field of agricultural mechanisation and cooperation had become generally accepted. For example the many divisions of farms caused alternatives to be found in market gardening. This leads to the image that the agrarian population was amply able to change the industrial structure when the market demanded this. The coming of agricultural education gave a positive contribution to this.

In this respect agriculture had a much more modern and a much less one-sided development as was originally supposed. Especially this latter prejudice clouded a positive representation of the Liemers for many decades. At first sight the industry shows a slightly less modern and strongly one-sided development. In the nineteenth century the Liemers depended on one characteristic economic pillar, the brickworks that were operating in various municipalities. In one municipality this branch of industry was supplemented from the second half of the eighteenth century with small scale production of cast iron. Owing to the presence of cheap labour and material such as ore and clay, these were non-mechanised industries which for many decades depended on traditional methods. It was only at the end of the nineteenth century that structural mechanisation took place, before that steam engines and coal gas combustion engines had only been used incidentally.

This change we also see in most other industries which arose in the second half of the nineteenth century. These industries were not modern and were more suited to a traditionally agrarian contextdevelopment. In the first half of the twentieth century an ink factory and a tobacco company appeared. It is probable that the establishment of this large tobacco industry was due to the location on the railway, cheap labour and the availability of electricity. The industries mentioned before showed little mutual cohesion.

From the activities displayed in the Liemers, it appears that in the middle of the nineteenth century and the beginning of the twentieth century these activities were often of a temporary nature. There was also never any large scale innovative activity. During the twenties of the twentieth century the metal industry became a big employer, notably in Herwen and Aerdt. After that the brickworks and the roofing tile works that were scattered here and there in various municipalities reached a more favourable phase. Over the years they employed hundreds of labourers.

After the first typically small scale attempts to use coal gas the introduction of electricity followed, initially for (street) lighting. The municipality of Didam was the first to be involved in electrification even before 1915. From 1915 onwards the majority of Liemers municipalities were introduced to this new source of power and with success, as proven by the rising number of connections. This meant

progress for the population in the field of street lighting and the possibility to use electric motors in smaller industries. Connection to electricity in private homes occurred according to a hierarchical pattern. The telephone cable had also entered the area by the end of the nineteenth or at the beginning of the twentieth century, enabling communication at a larger scale, although in the initial phase it was used only sporadically. Finally we considered whether socio-cultural factors were impediments to the economic development in the Liemers region. The first phase of the local-regional policy of the time turned out to be very conservative and only rarely showed traces of liberal ideas. The initiative of the catholic elite, shortly after the official rebirth of Dutch Catholicism in 1853, could not essentially change this conservative picture and would sooner reinforce it. In the second half of the nineteenth century this led to a catholic revival, also regionally. For the time being this revival was limited to a number of educated catholic families, who had gradually obtained the most important positions. In a number of municipalities electoral associations were founded, but this concentration of exclusively Roman Catholics did not lead to polarisation in local or regional politics. However one of the noble families living in the region, the Van Nispens, achieved a predominant role in the second half of the nineteenth century both regionally, provincially and nationally.

This young local and supra-local catholic organisation obediently followed the line set out by the catholic elite c.q. clergy and the imperious course dictated by the church. The catholic advance went on and ultimately determined that in nearly every fibre of Liemers society an overpowering social but above all catholic control was to be found, based on an extensive network. The burgomasters, spiritual advisors and members of the local councils all had their own targets, such as the emancipation of the Catholics in for instance education, or concentration on agro-economic matters. There was no really innovative industrial policy. It is true that initiatives or innovations proposed by colleagues had to be in line with prevalent political mores of the time, but local councils or municipal governing bodies would not be really obstructive when licences had to be granted under the Nuisance Act. They did, however, underestimate the importance of innovations such as electricity, gas or new companies.

After 1917 there was a new stage of political awareness. The Liemers electoral associations transformed for the most part into catholic class organisations, while at a very limited scale it had become possible to vent a few socialist ideas in the local councils. Before World War II a conservative dynamism albeit slightly diminished was still to be found here, but this did not stop the ineradicable influence of noble and patriarch families in a number of Liemers municipalities on governmental culture. The transition to a system of proportional representation initiated a lessening of personal contacts and the accompanying network, one of the characteristics of the private campaign policy carried out by the Catholics. As far as we have been able to ascertain sectarianism did not lead to any blockades in the economic modernisation process. For the time being catholic culture remained dominant, but modern times were not to be halted.

The superseded image of the Liemers

Now that all the indicators have been checked and the corresponding developments have been charted, we can take stock. The most important conclusion is that the current image needs adjusting. In this image there is a stubborn and inwardly directed standpoint based on the opinion that local and regional Liemers society was not able to take advantage of new challenges. In the past decades this theme has been too much elaborated. As a result we find in many publications a mythical and extra-proportional image based on a nostalgic and sometimes sentimental past. In this context of a 'romantic' country life with hardworking labourers new developments could simply not be fitted in. The indicators I have examined show the opposite, however. The majority of these indicators show modernity and dynamism and not inchangeability.

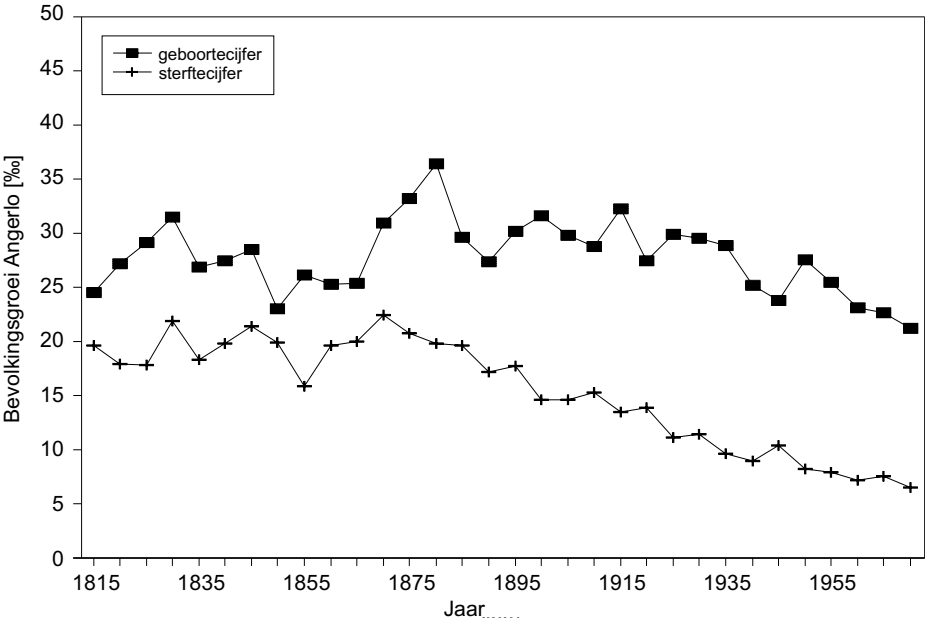
In this almost unique region we find only in part an idiosyncratic socio-economic dynamism. In most cases comparable regional and national trends were almost immediately followed. Therefore the region can most certainly not be classed as traditional. Yet one impeding mechanism shows up: the place of socio-cultural factors. In the second half of the nineteenth century sectarianism had brought about a dominant catholic block that would spread like an oil slick. Its core consisted of catholic farmers and a noble elite. We might speculate how the process of modernisation in the Liemers region would have gone if such socio-cultural factors had not been impediments. Would the region have been even more in line with modern developments? For a comparison with other regions on the basis of this sectarian perspective, so far mainly studies have been published that were based on the influence of sectarianism, or the (party) political relationships in protestant societies. These studies also describe such political impediments. The notion of catholic emancipation ultimately provided an incipient self-awareness process, started by a small number of catholic families, but later on of great importance for large parts of the Liemers population of the time. We may wonder what might have happened if this development had not taken place here?

Finally, we can establish that the region was not too burdened by the catholic hegemony described before. How would this economic development have progressed if not the catholic but a protestant ascendancy had been involved? It does not seem very likely that such a process would have evolved very differently or much more quickly. The region was faced with arrears for a very long time and the result of this was that it proved unable to develop a proper regional awareness, in spite of the efforts of the noble families mentioned earlier. Because of this there was a danger of being swallowed up in other stronger regional and supra-regional associations. In the end the local and regional socio-cultural factors proved unable to stop or slow down the changes resulting from this economic modernisation. The region may not have been in the forefront of many developments, but certainly did not lag behind either. It showed its own dynamism. That is why it is wrong to preserve a mythical image of the Liemers which denies the traces of modernity that have been found here.

Bijlagen

Bijlage A *Mutaties bevolking Liemerse gemeenten (1815-1970)*¹

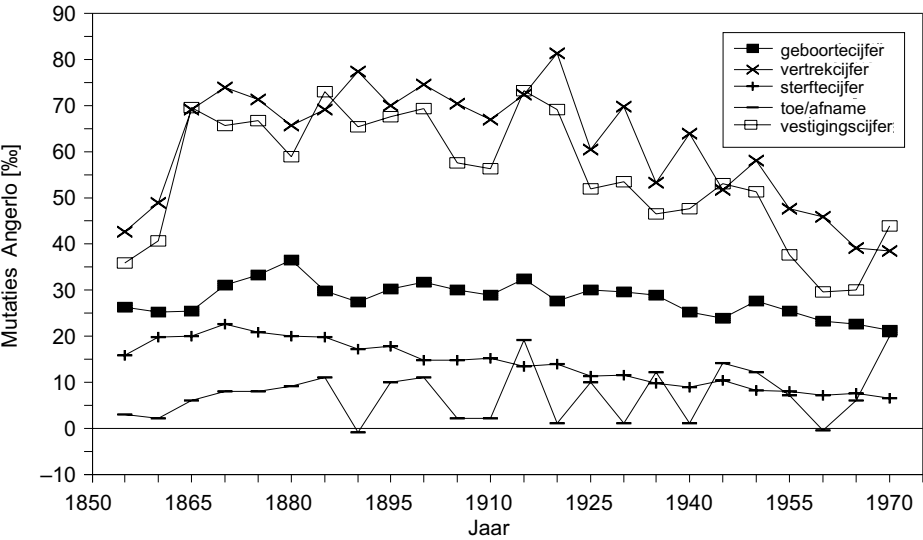
!! BIJSCHRIFT ONTBREEKT !! Grafiek A1

Bron: *!! nog aanleveren !!*

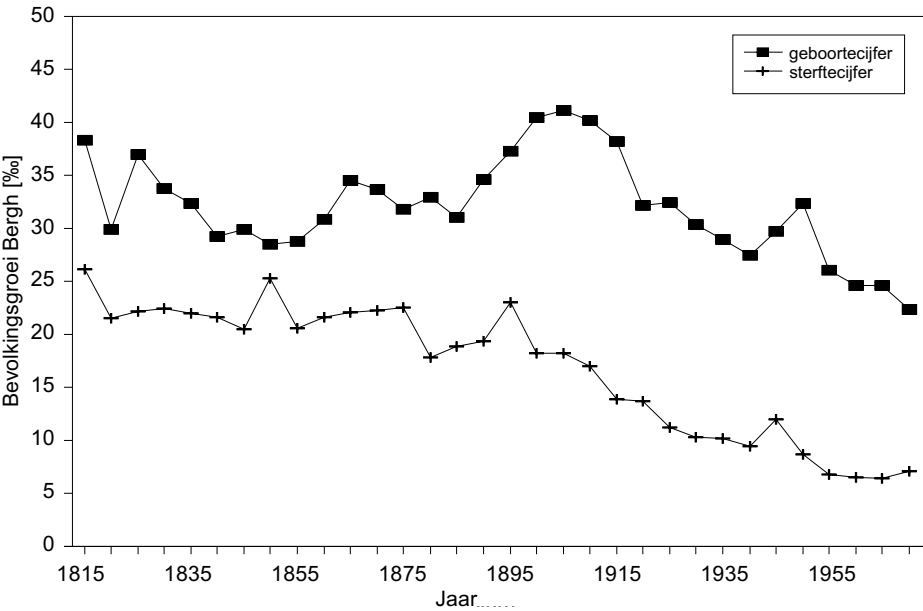
¹ Kleine verschillen zijn mogelijk. Dit kan worden toegeschreven aan de teldata op 0101 of op 3112 van het betreffende jaar.

!! BIJSCHRIFT ONTBREEKT !! Grafiek A2

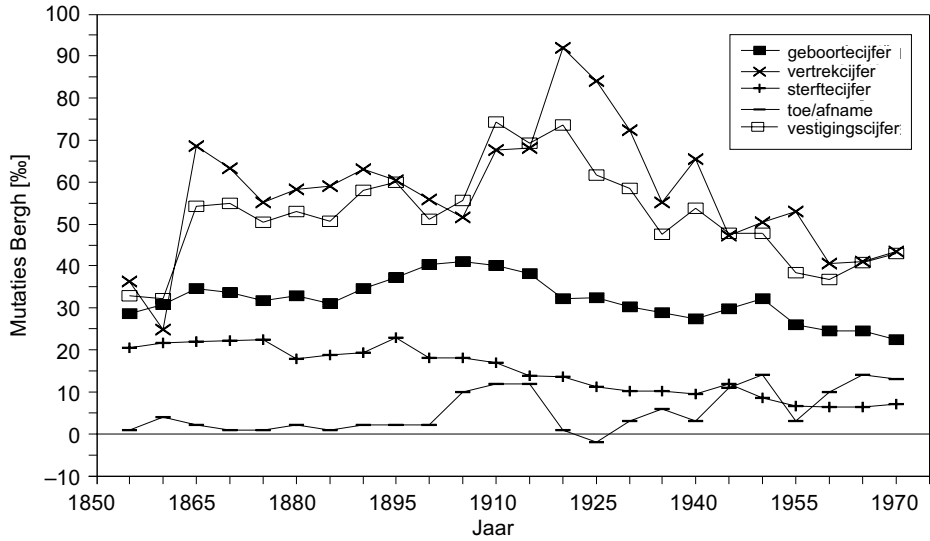
Bron: !! nog aanleveren !!

!! BIJSCHRIFT ONTBREEKT !! Grafiek A3

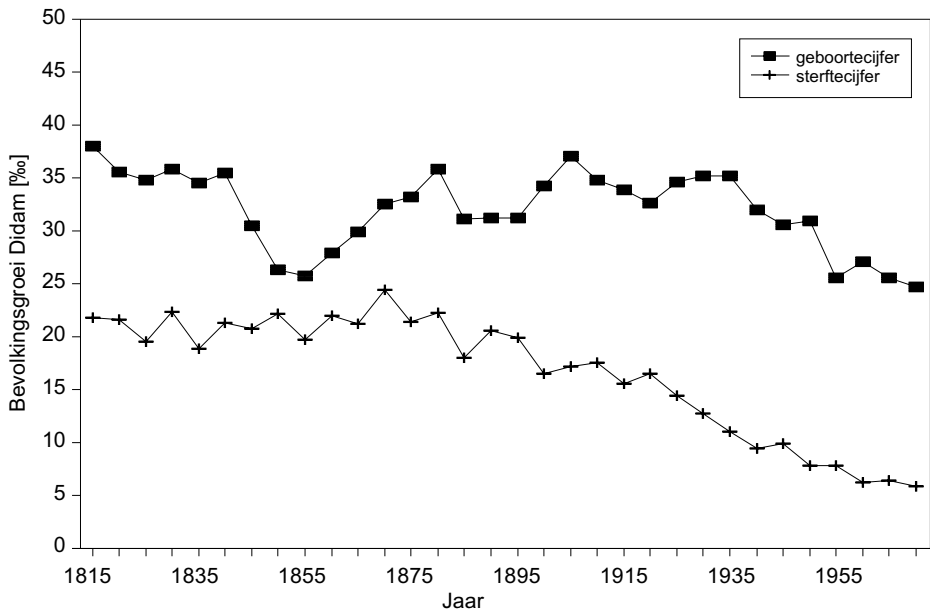
Bron: !! nog aanleveren !!

!! BIJSCHRIFT ONTBREEKT !! Grafiek A₄

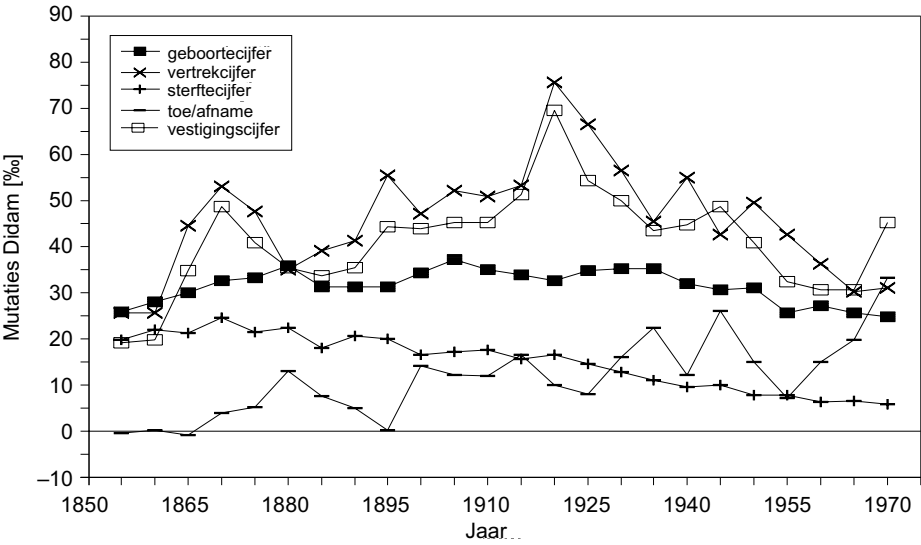
Bron: !! nog aanleveren !!

!! BIJSCHRIFT ONTBREEKT !! Grafiek A₅

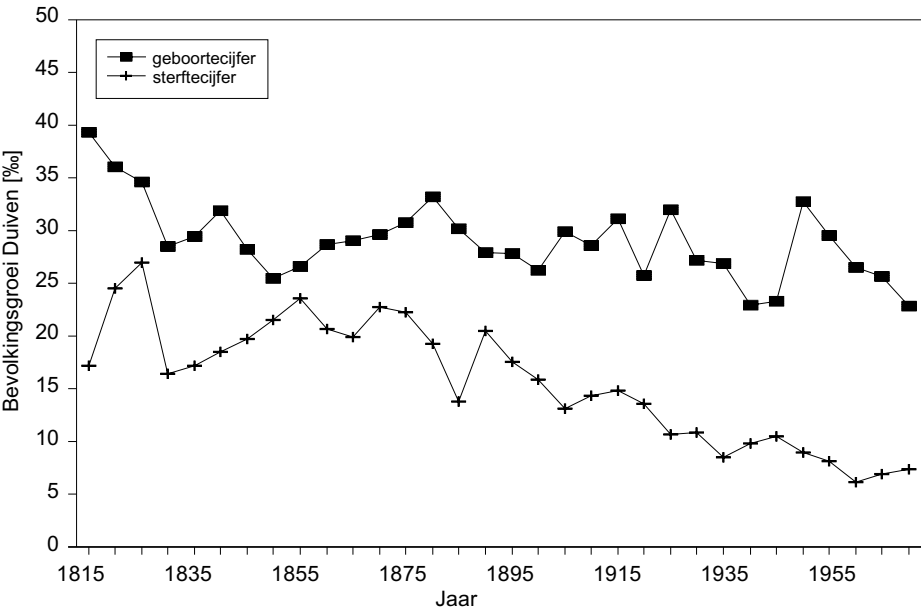
Bron: !! nog aanleveren !!

!! BIJSCHRIFT ONTBREEKT !! Grafiek A6

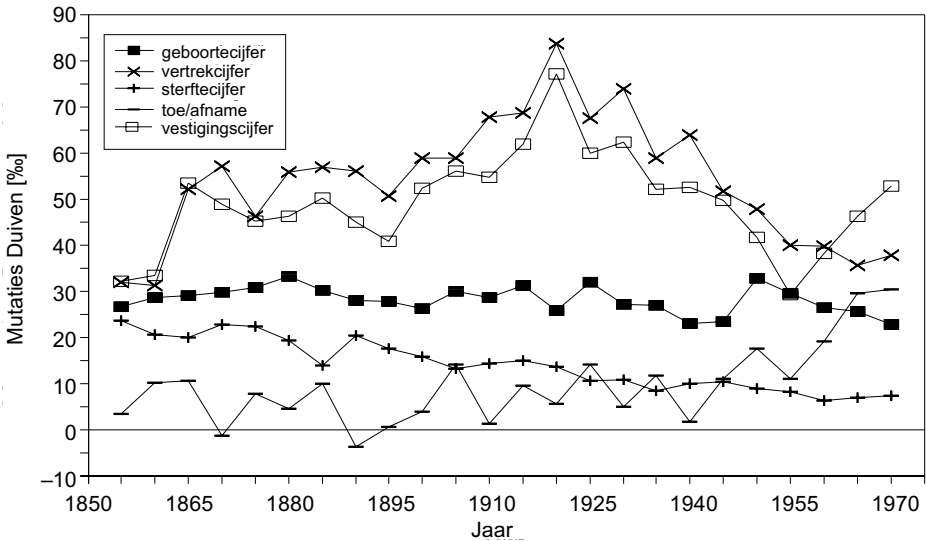
Bron: !! nog aanleveren !!

!! BIJSCHRIFT ONTBREEKT !! Grafiek A7

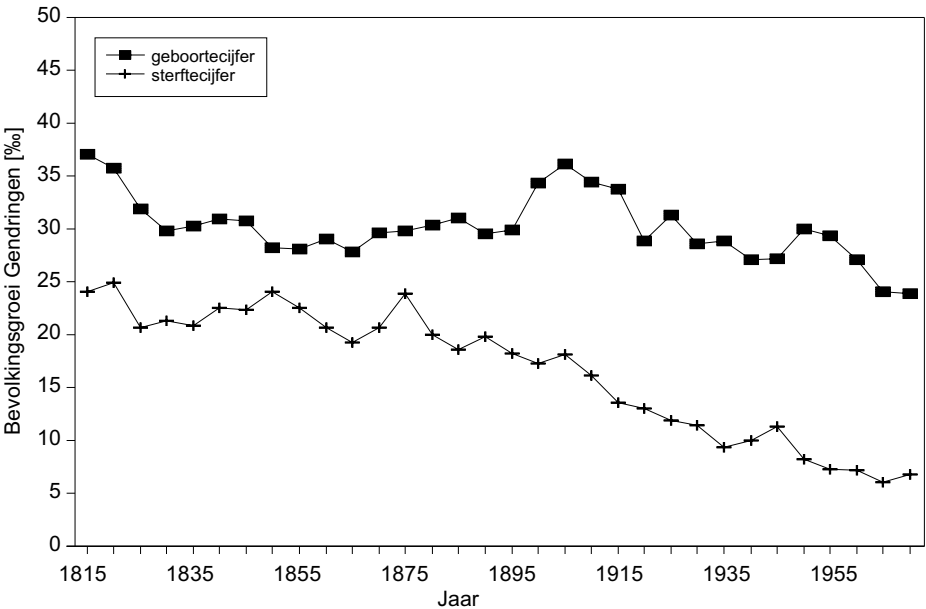
Bron: !! nog aanleveren !!

!! BIJSCHRIFT ONTBREEKT !! Grafiek A8

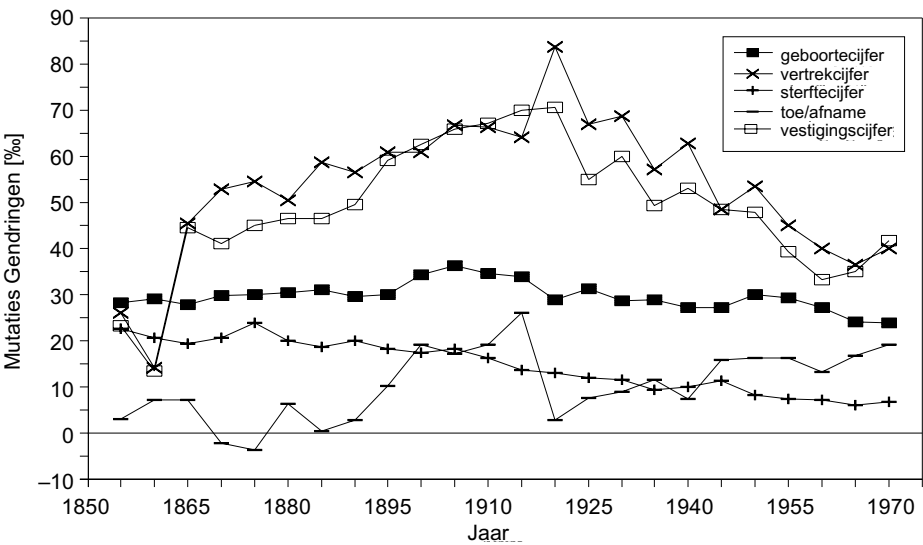
Bron: !! nog aanleveren !!

!! BIJSCHRIFT ONTBREEKT !! Grafiek A9

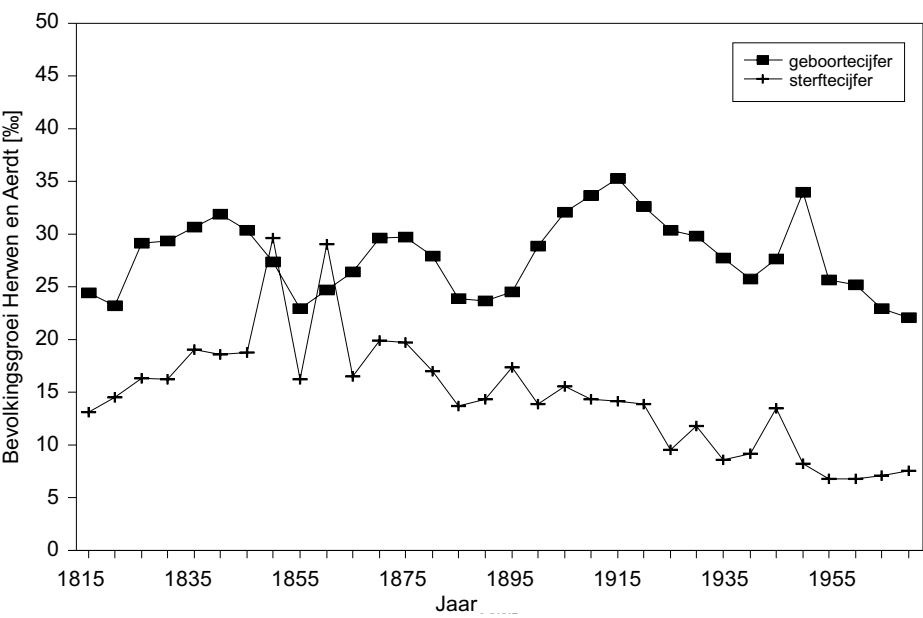
Bron: !! nog aanleveren !!

!! BIJSCHRIFT ONTBREEKT !! Grafiek A10

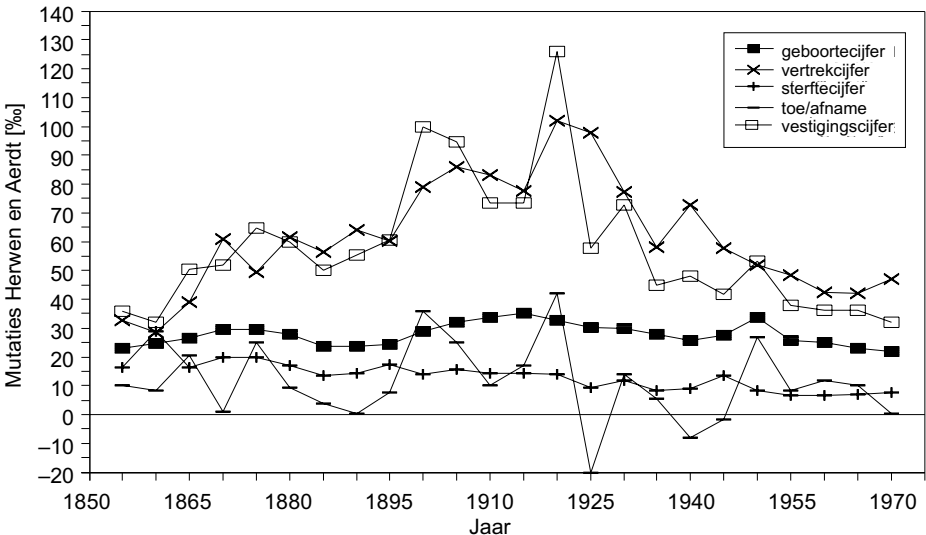
Bron: !! nog aanleveren !!

!! BIJSCHRIFT ONTBREEKT !! Grafiek A11

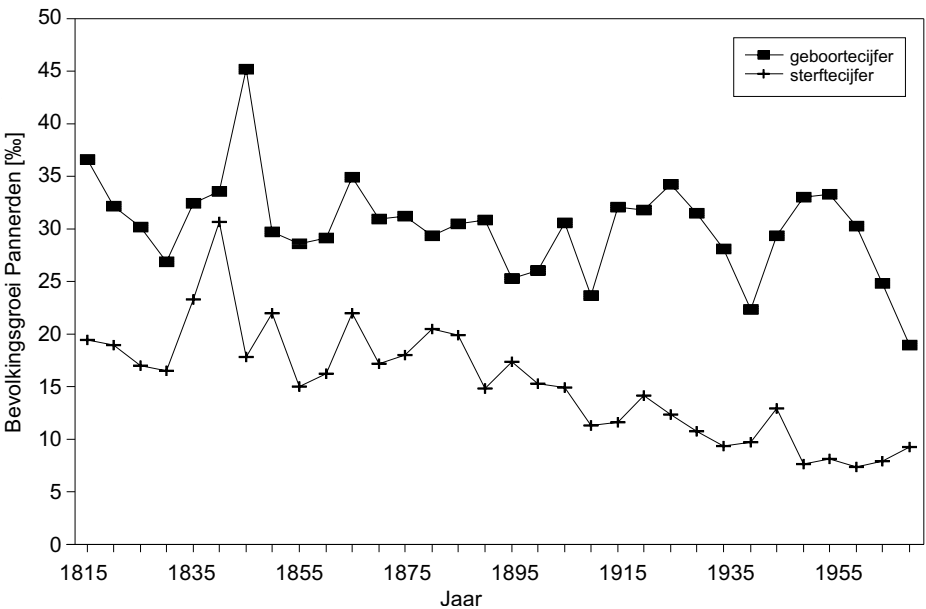
Bron: !! nog aanleveren !!

!! BIJSCHRIFT ONTBREEKT !! Grafiek A12

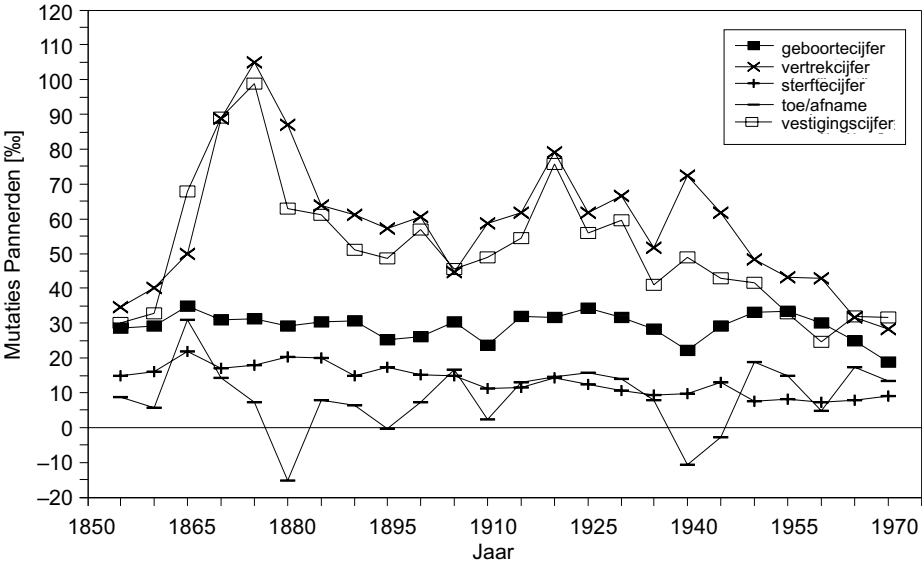
Bron: !! nog aanleveren !!

!! BIJSCHRIFT ONTBREEKT !! Grafiek A13

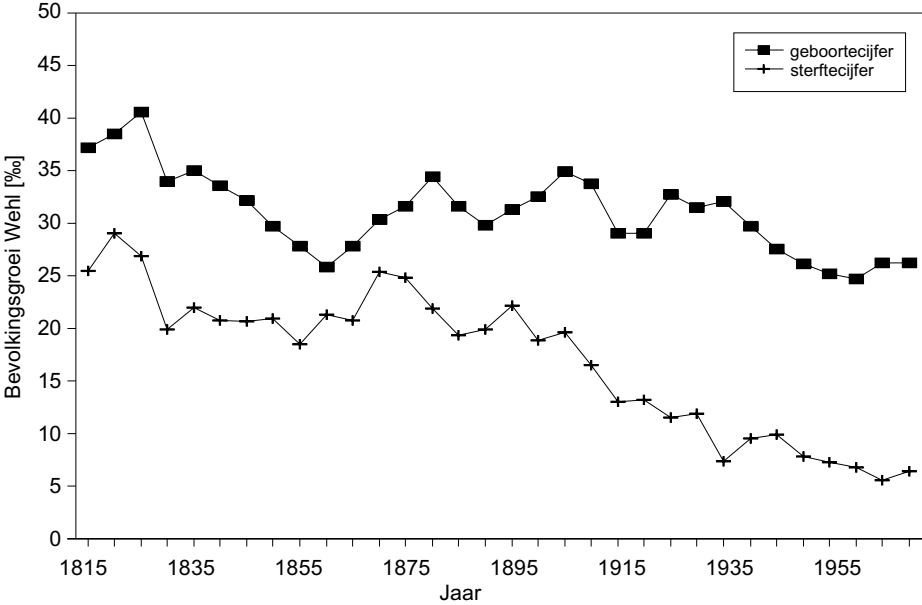
Bron: !! nog aanleveren !!

!! BIJSCHRIFT ONTBREEKT !! Grafiek A14

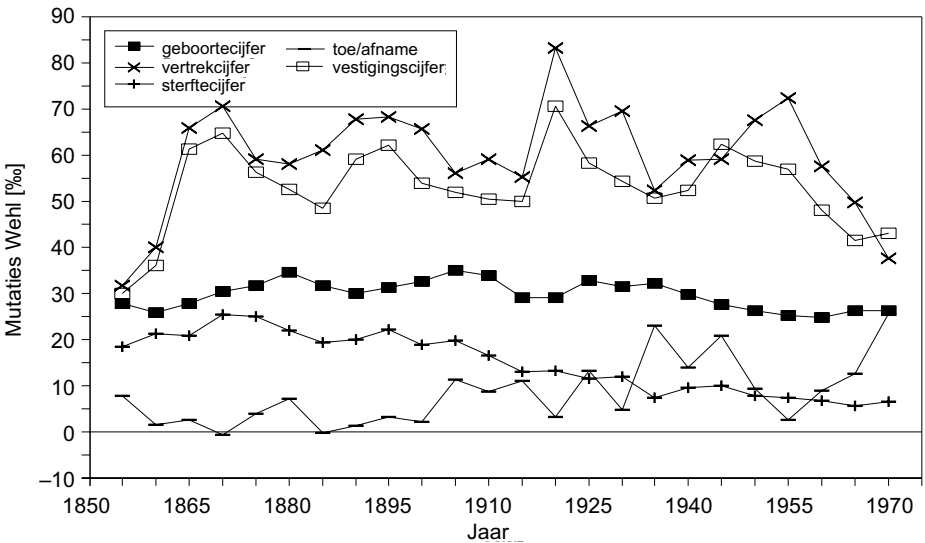
Bron: !! nog aanleveren !!

!! BIJSCHRIFT ONTBREEKT !! Grafiek A15

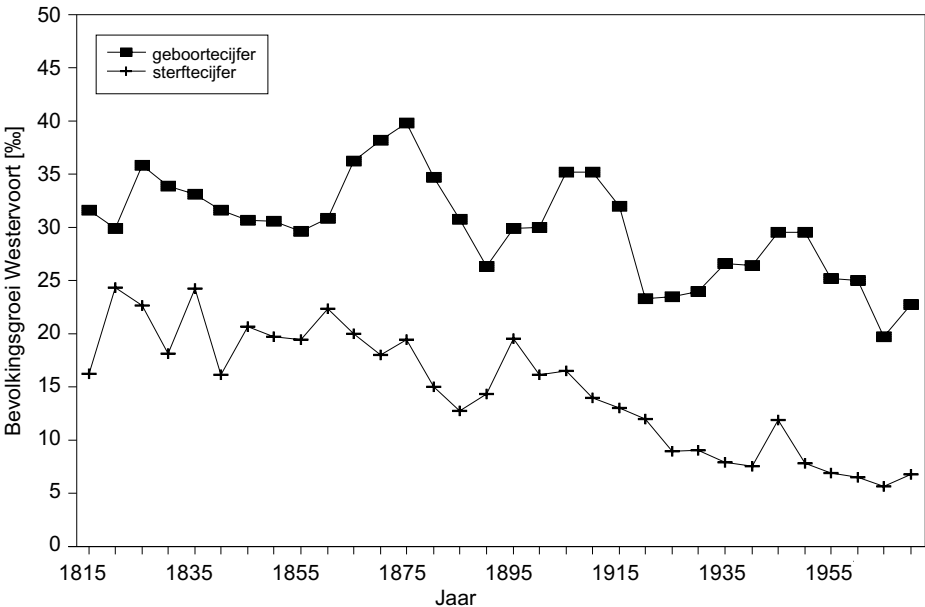
Bron: !! nog aanleveren !!

!! BIJSCHRIFT ONTBREEKT !! Grafiek A16

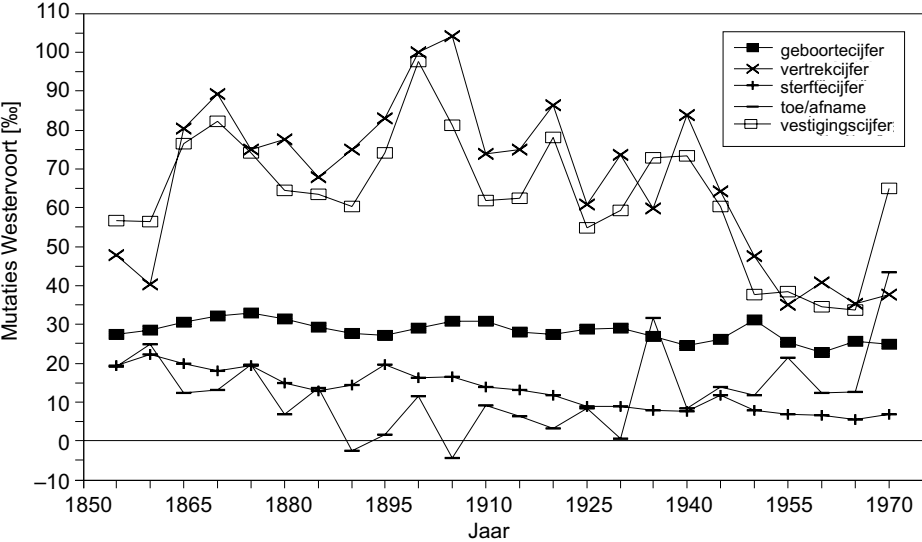
Bron: !! nog aanleveren !!

!! BIJSCHRIFT ONTBREEKT !! Grafiek A17

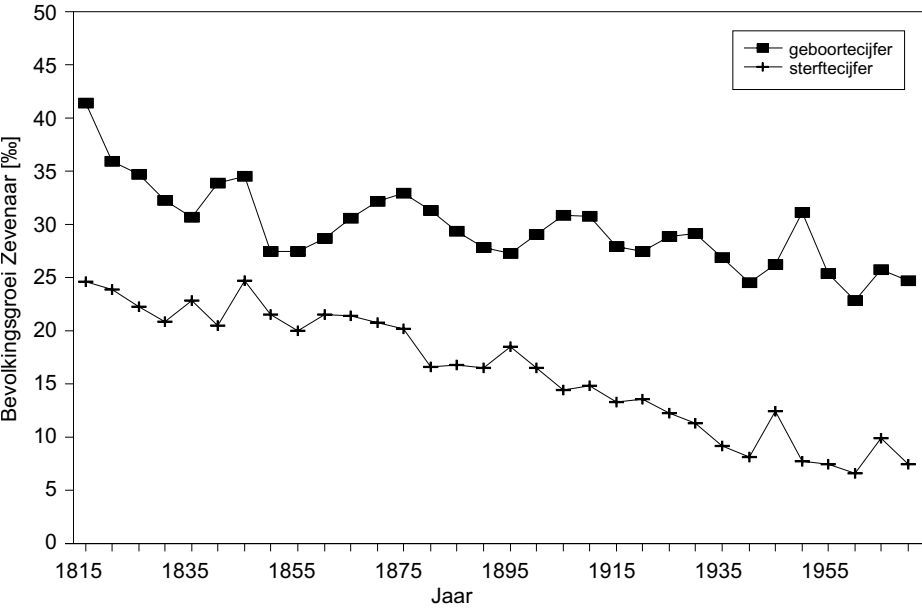
Bron: !! nog aanleveren !!

!! BIJSCHRIFT ONTBREEKT !! Grafiek A18

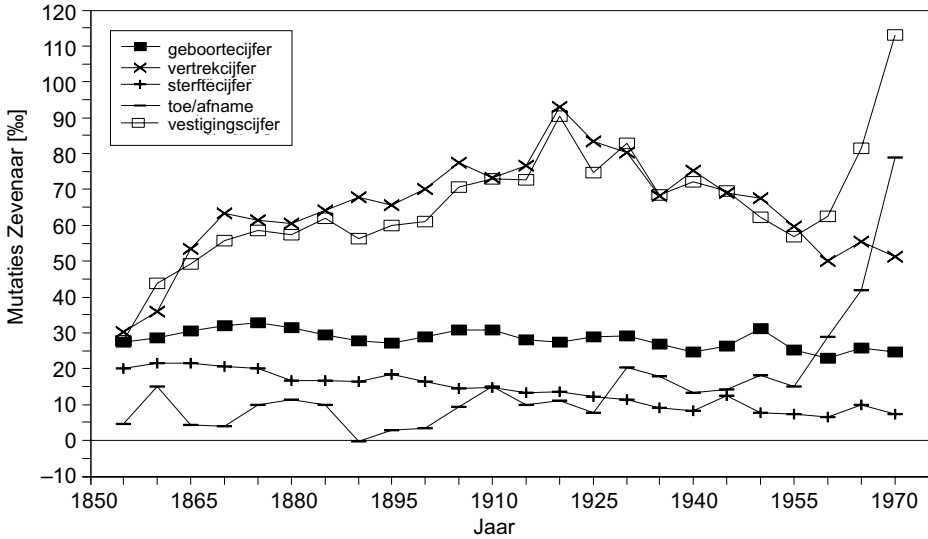
Bron: !! nog aanleveren !!

!! BIJSCHRIFT ONTBREEKT !! Grafiek A19

Bron: !! nog aanleveren !!

!! BIJSCHRIFT ONTBREEKT !! Grafiek A2o

Bron: !! nog aanleveren !!

Bijlage B Bevolkingstotalen De Liemers (1815-1970)

Jaar	Angerlo	Bergh	Didam	Duiven	Gen- dringen	Herwen en Aerd
1815	1425	3511	2594	1775	4052	1862
1820	1405	3733	2707	1930	4198	1950
1830	1437	4326	2951	2160	4430	2185
1840	1593	4885	3321	2333	4827	2328
1850	1609	5188	3397	2496	5251	2503
1860	1639	5719	3340	2662	5633	2746
1870	1664	5220	3482	2722	5778	2903
1880	1842	5478	3661	2812	5803	3477
1890	1938	5956	3925	2905	5866	3557
1900	2161	6942	4218	2968	6771	4116
1910	2264	9371	4849	3210	8307	4463
1920	2495	10390	5511	3490	9427	5854
1930	2605	10640	6143	3796	10169	5649
1940	2786	11673	7290	4057	10352	5637
1950	3259	14198	8974	4688	13554	6544
1960	3335	15607	9928	5418	15205	7114
1970	3801	18391	12897	7291	18171	7488

Jaar	Pannerden	Wehl	Wester-voort	Zevenaar	Liemers (totaal)
1815	461	1321	651	2290	19942
1820	505	1444	682	2541	21095
1830	598	1705	760	2981	23533
1840	686	1912	904	3185	25974
1850	797	2078	992	3489	27775
1860	828	2155	1220	3657	29645
1870	1042	2123	1383	3769	30086
1880	967	2221	1601	4055	31917
1890	1032	2241	1663	4265	33348
1900	1059	2304	1782	4413	36734
1910	1192	2571	1872	4935	43034
1920	1362	2748	1944	5773	48994
1930	1583	3019	2038	6236	51878
1940	1546	3570	2437	7337	55685
1950	1721	4185	2799	8830	68752
1960	1847	4512	3205	11286	77457
1970	2152	5619	4263	20378	100451

Bron: collectie Hofstee, N.I.D.I., C.B.S., Provinciale Bladen Gelderland en diverse gemeenteverlagen.

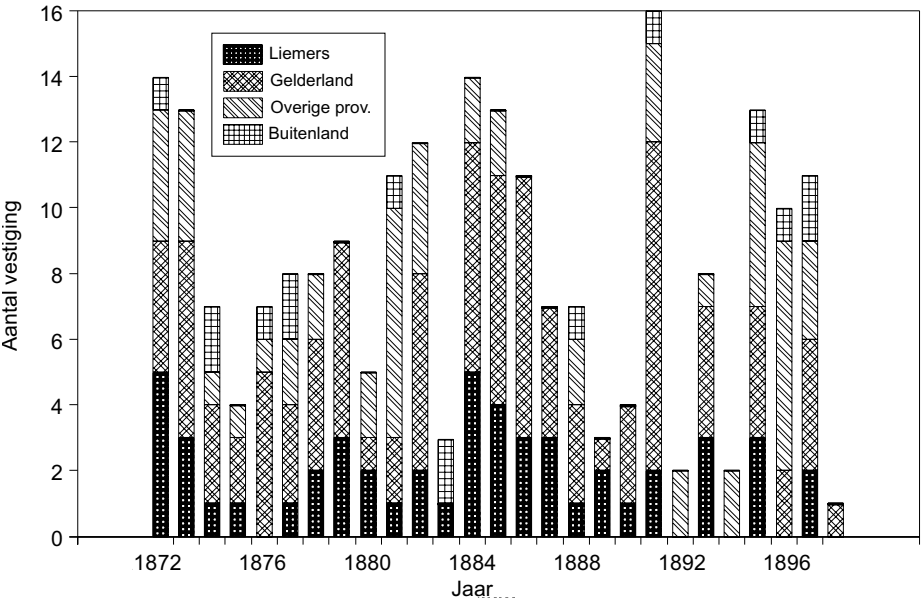
Bijlage C *Bevolkingstotalen de Liemers, Gelderland en Nederland (1815-1970)*

Jaar	Liemers	Gelderland	Nederland
1815	19942	254690	2202191
1830	23533	309693	2613487
1840	25974	345762	2860559
1850	27775	370716	3056879
1860	29645	403628	3309128
1870	30086	439715	3579529
1880	31917	476026	4012693
1890	33348	512202	4511415
1900	36734	566549	5179000
1910	43034	647567	5946000
1920	48994	739503	6865000
1930	51878	829463	7936000
1940	55685	938168	8923000
1950	68752	1118102	9304000
1960	77457	1274042	11461964
1970	100451	1505760	12957621

Bron: collectie Hofstee, N.I.D.I., C.B.S. en Provinciale Bladen Gelderland.

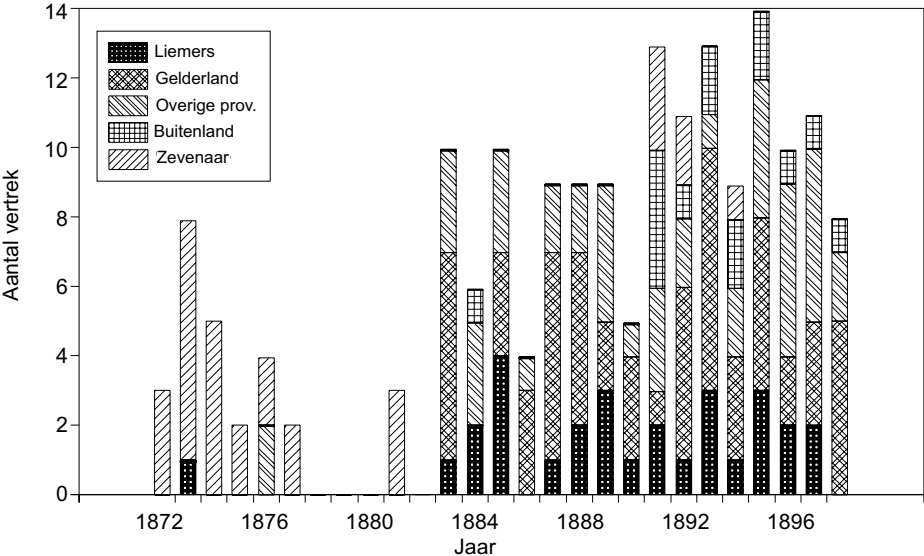
**Bijlage D Vestiging in Zevenaar en vertrek en verhuizing binnen Zevenaar
(1872-1898) en Leeftijdsopbouw bevolking Zevenaar (1860) en (1960)**

!! BIJSCHRIFT ONTBREEKT !! Grafiek D1

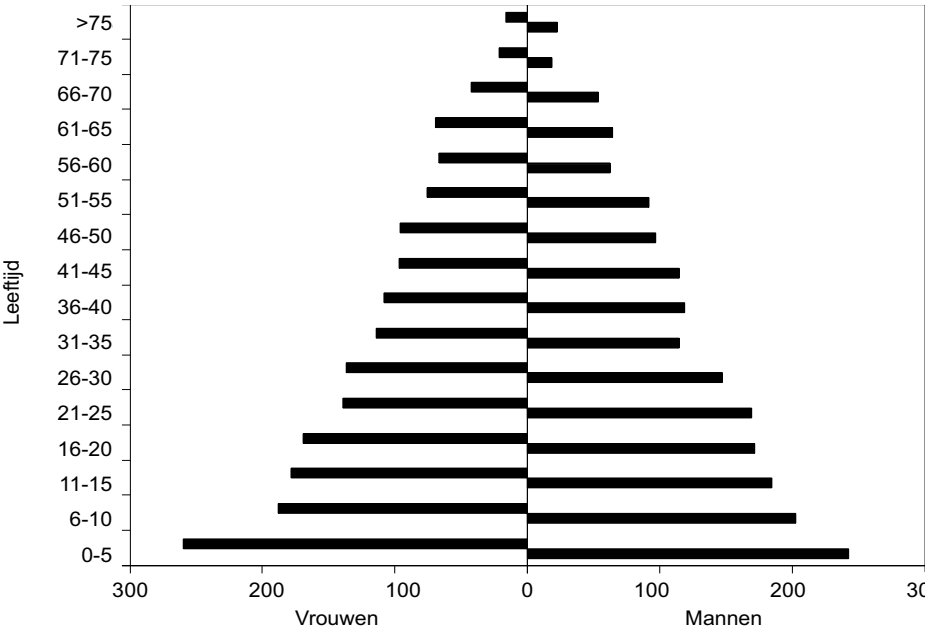
Bron: !! nog aanleveren !!

!! BIJSCHRIFT ONTBREEKT !! Grafiek D2

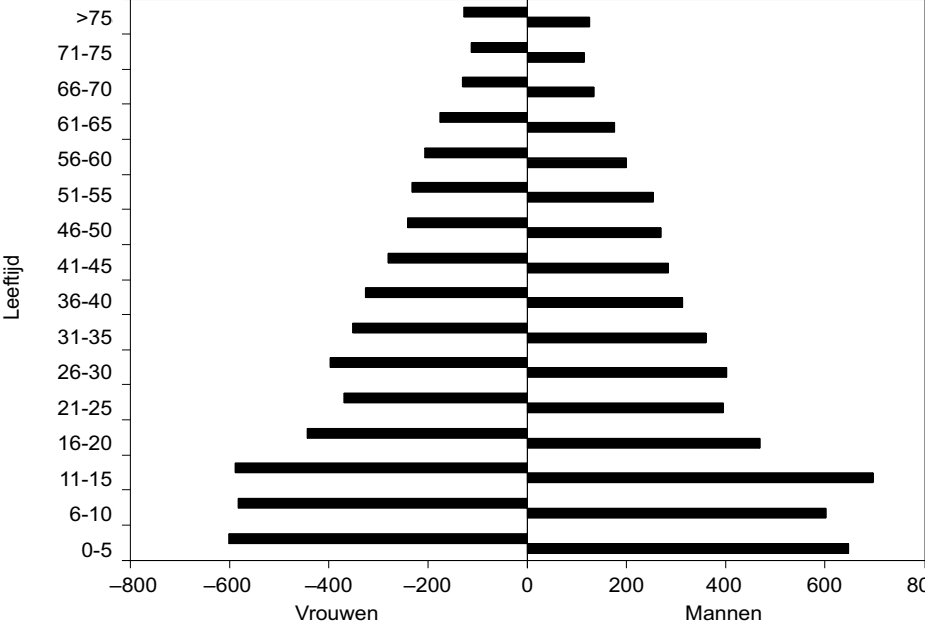
Bron: !! nog aanleveren !!

!! BIJSCHRIFT ONTBREEKT !! Grafiek D3

Bron: !! nog aanleveren !!

!! BIJSCHRIFT ONTBREEKT !! Grafiek D4

Bron: !! nog aanleveren !!

Bijlage E Beroepsstructuur De Liemers (gezinshoofden) (1808, 1845 en 1875)

beroepen	1808	1845	1875
ambachtsgezellen	11	32	g.o.
ambtenaren ²	30	42	96
arbeiders ³	g.o.	20	80
bakkers ⁴	17	37	79
blauw(ververs)	3	25	34
boeren- of bouwlieden ⁵	613	681	703
brouwers	5	2	4
commiezen ⁶	g.o.	66	67
chirurgijns/heelm./med.dr ⁷	7	8	13
dagloners	1041	2869	1408
'eigen werk doende'	g.o.	98	47
expediteurs ⁸	g.o.	5	6
fabrikanten	5	7	11
geestelijken ⁹	13	23	30
gepensioneerde militairen ¹⁰	8	21	40
glazenmakers	g.o.	13	11
(grof-hoef)smeden	22	56	111
horlogemakers	g.o.	4	10
kar-voerlieden, koetsiers	43	337	214

2 Het beroep 'ambtenaar' kwam toen zelden voor en werd meestal vermeld als 'rijksambtenaar'. Om de diversiteit van de vele beroepen niet te groot te laten worden, is ook het gemeentepersoneel en personeel in dienst van de toenmalige rijksoverheid meegeteld. Onder deze beide categorieën vallen dan beroepen als 'bodes', 'postbodes', 'brieven-tolgaarders', 'gerechtsdienaars', 'griffiers' en 'rechters'. In Gendringen was tot 1839 en in Zevenaar van 1853 tot 1874 een kantongerecht gehuisvest. In Westervoort kwam het beroep van 'dijkopzichter', 'veerknecht' (idem Angerlo), 'brugknecht' en (in 1875) 'loods' (7) voor. Ook het aantal 'veld- en rijkswachters' is hierin verwerkt. In Zevenaar lag een brigade 'rijksveldwachters' in verband met de spoorlijn. Het aantal 'commiezen' is apart opgevoerd.

3 Zie ook opmerking over het verschil in interpretatie van 'dagloner' en 'arbeider'. In Gendringen werd in 1875 duidelijk zichtbaar hoe groot de gevarieerdheid was in de beroepen onder het personeel van de ijzergietery. Dit liep van 'zandvormers', 'plaatwerkers', 'draaiers', 'handvormers', 'kunstvormers', 'modelmakers', 'pannenvormers' tot 'galvaniseerder'. Dit proces speelde zich ook af in de steenfabrieken van Angerlo.

4 Het beroep van 'broodslijter' is hierin verwerkt, evenals 'bakker voor eigen rekening'.

5 Sporadisch kwamen er rond 1845 en 1875 'tabaksplanters' voor, met name in Duiven en Westervoort. Het totaal was <5 en is meegeteld onder 'boeren-bouwlieden'.

6 Het beroep van 'commies' werd onderverdeeld in 'commies te voet', 'te paard' of 'te water'. Hier zijn ook de 'visiteurs' bijgeteld, evenals 'controleurs' en '(rijks)-opziener', of '(tol-)beziener'. Pas in 1875 komt een onderscheid naar 'klasse'. De meeste commiezen werden teruggevonden in de registers van de grensgemeenten.

7 In 1845 verbleef in Bergh P.J. Hajenius. Hij was eveneens 'apothecar', idem 1875; in Zevenaar J.C. Lieven en J.H. Stevens (1845); in Westervoort Jacob van Zelm (1845) en P. Van Rijgersma en A.L. Spruijt (1875); in Wehl (1845) J.A. Telgemacher; in Herwen, Aerd en Pannerden (1845) P.F. Vigelius en med.dr. A.W. Letterhaus. In (1875) in Bergh, L.J. Kock uit Oldenzaal, P. Mazerel uit Zevenhoven en Th. W. Roding uit Schenkenschans (med.dr.); in Gendringen 'geneesheer' J.D. van Hengel; in Didam J. van Dellen (1845) en A.P. Haselbach (1875).

8 'Expediteurs' kwamen in hoofzaak voor in de gemeente Herwen en Aerd, in verband met de Rijnvaart. In 1845 en 1875 waren dit D.G. van Huls, J.J. van Huls, G. Vermeer, W.F. d'Harvant en J.P.T. d'Harvant. Sommige namen zien we ook nog aan het begin van de twintigste eeuw.

9 Van de vermelding van in de Liemers verblijvende 'religieuzen', is afgezien. Deze zijn vrij snel te herleiden via de zgn. 'gestichtsregisters', per onderscheiden gemeente.

10 In 1845 was J.P. Nes uit Bergh gepensioneerd lid van 'den Raad van Ned. Indië'.

beroepen	1808	1845	1875
kleermakers/modistes enz. ¹¹	43	106	196
klompenmakers	g.o.	54	141
kooplieden ¹²	11	47	84
koper/blikslager	g.o.	3	8
kuipers	3	25	34
leidekkers ¹³	g.o.	4	6
logementhouders	3	3	10
mandenmakers	g.o.	4	7
metselaars ¹⁴	6	45	135
molenaars ¹⁵	9	14	42
(hoofd-hulp)onderwijzers ¹⁶	—	17	32
pannenbakkersbazen	g.o.	2	8
renteniers ¹⁷	—	16	6
riet-strodekkers	g.o.	22	25
(rijks-gemeente-)ontvangers ¹⁸	g.o.	17	8
schippers ¹⁹	—	35	58
schoenmakers	32	98	108
schoolhouders	10	3	3
slagers/vleeshouwers	17	18	59
sloeproeijs	g.o.	10	11
spoorwegpersoneel ²⁰	g.o.	g.o.	15
steenarbeiders	g.o.	290	635
steenbakkersbaas	g.o.	2	11
stoelenmatter/draaier	g.o.	7	3
tappers ²¹	55	64	46
timmerlieden ²²	45	93	253
tuinlieden	g.o.	5	14
visser	g.o.	11	3

11 Bij 'kleermaker' is het beroep van 'modist', 'manufacturier' en 'naaister' of 'breister' meegeteld.

12 De variatie bij de omschrijving van kooplieden ('koopvrouwen' kwam ook voor) was groot. Zo huisvestte Didam in 1845 twee 'boterkopers', J. Kobesen en G. Segers. Ook 'commissionairs' zijn hier bij geteld.

13 Idem 'dakdekkers'.

14 Het beroep van 'stukadoor' is hier bijgeteld, maar werd in 1875 voor het eerst vermeld.

15 Het beroep van 'olieslager', dat overigens niet meer dan 5 keer voorkwam, is hier bijgeteld.

16 Bij deze categorie zijn ook beroepen als 'president van het seminarie' (Bergh), 'huisonderwijzer' of 'rector Latijnse school' (Zevenaar) vermeld. Opvallend was de combinatie met het beroep 'koster'.

17 Bij 'renteniers' is ook de opgave 'grondeigenaren' geteld. Dit was voor 1845 alleen in Gendringen het geval voor de 'grondeigenaar in Engelse koloniën' (Brits-Guyana) H.M.C. Backer-Hager, gevestigd in het buurtschap Voorst. 'Renteniers' waren spaarzaam. Het kwam voor dat er per gemeente maar één werd geteld, zoals in de gemeente Herwen en Aerdt C.J.H. Geitmann.

18 Idem 'deurwaarders'.

19 De meeste 'schippers' verbleven in Angerlo, (gemeente)Herwen en Aerdt en Westervoort. Soms met de vermelding 'aan boord', 'kapitein op boot', 'stuurman' of 'matroos'.

20 Met de komst van de spoorwegen in de Liemers in 1856, kreeg de regio een internationale verbinding. In 1885 volgde een verbinding met Doetinchem en Winterswijk. Nu steeg ook de diversiteit in deze beroeps-categorie, met 'seinwachters', 'wisselwachters', 'stationschef', 'telegrafisten', ploegbazen' en 'machinisten'. Deze laatste categorie kwam ook op de steenfabrieken voor. In 1875 werden slechts twee machinisten geteld.

21 Ook 'kasteleins', 'bierhuishouders' en 'herbergiers'.

22 Naast 'schrijnwerkers', zijn hier ook 'witwerkers' bijgeteld, een groep meubelmakers die géén 'fijn' hout verwerkten.

beroepen	1808	1845	1875
wegwerkers	g.o.	g.o.	8
wevers	47	68	29
winkelier ²³	g.o.	42	64
zadelmakers	3	6	11
zonder beroep/onbekend	g.o.	79	95

1845: jager/opzichter (3), ketellapper (2), nachtwaker (1), pottenbakker (1), tolgaarder (2), boswachter (2), oppasser sociëteit (1), organist (1), schatter kadaster (1), schatter slachtvee (2), architect (1), schaapherder (2), deurwaarder (1), zaakwaarnemer (4), commissionair in steenkolen (1), griffier (1), kantonrechter (2), rentmeester (2), kunstdraaier (1), deurwaarder (1), president seminarie (1), klerk (2), boomsnoeier (1), kraamster (1), gerechtsdienaar (4), opz. der domeinen (1), (tabaks)planter (2), breister (1), plaatsnijder (1), molenmaker (1), dijkopzichter (2), werkbaas (1), honingzemers/bijenhouders (5), kok (2), schoorsteenvegers (2), stoker (2), scheepswerker (1),

1875: gezelschapsjuffrouw (1), foerier (1), dir. kabinet des Konings (1), machinist (2), poldersecretaris (2), doctor in de letteren (1), handelsagent (1), boswachter (4), tolgaarder (3), paraplumaker (1), provisioneel secretaris (1), bezembinder (4), commissaris keurvorst, (1), rentmeester (3), lid Provinciale Staten (1), 'scharenslieper' (1), 'oconoom' (2), (tabaks)planters (4), organist (2), opziener jacht-visrecht (1), carrouselhouder (1), schaapherder (2), opzichter (1), commissionair-afzonderlijk (1), kantonrechter (1), afslager (1), pottenmaker (1), rector Latijnse school (1), zaakwaarnemer-bouwmeester (3), restaurateur (1), surnumerair (1), telegrafist (1), hoornveedrijver (1), ketellapper (1), advocaat (2), ploegbaas (3), kunstenaars (4), boterverkoper (1), veearts (1), tinnegieter (1), bijenhouder (1), wagenmakers (3).

Bron: R.A.G., Bataafs-Frans archief; Statistieke Beschrijvingen (1807-1808); Bevolkingsregisters Liemerse gemeenten, 1830-1850, 1862-1884 enz.; gemeente Duiven Volkstelling (1850) en Bevolkingsregister vanaf 1880, i.v.m. ontbrekende gegevens uit dit register voor 1875; informatie 'Provinciale Bladen'; 'Verzamelde en uitgegeven patenten Gelderland' per gemeente; 'Enquête 1848'; Gemeenteverlagen vanaf 1851 (eerst in 1866, op-gave beroepen, om de vijf jaar, soms zeer onvolledig); 'Staat der bevolking en van het vee' (1846); 'Mededeelingen en Berigten' (1852-1888). Het aantal behoeftigen of bedeeden is buiten beschouwing gelaten. In 1815 waren er 588, in 1875 1400. De categorie 'werkboden', 'dienstboden' of 'dienstmeiden' vormde eveneens een grote groep, maar komt niet in aanmerking als 'gezinshoofd'. Zij verbleven meestal voor kortere tijd op het onderzochte adres.²⁴

Bijlage F *Oppervlakten grondgebruik klei- en zandgemeenten regio Liemers, in hectaren (1817, 1846, 1870, 1910, 1939)*

(ha.)	bouwland	grasland	tuinland	bos	woeste gr.	overige*	totaal opp. in ha.
<i>Angerlo</i>							
1817**	743	1918	50	100	-	201	3013
1846	850	1800	31	-	-	-	3010
1870	635	1928	50	68	-	330	3011
1910	524	2394	55	51	-	123	3147
1939	447	2499	57	43	79	294	3419
<i>Duiven</i>							
1818	1669	1570	45	61	3	158	3506
1846	1831	1600	90	-	-	-	3505
1870	1328	1963	31	44	-	141	3507

²³ De combinatie met 'tapper' kwam zes keer voor, in Didam zelfs 'tapper-klompenmaker'

²⁴ Voor Bergh en Gendringen, zie tabel 3.3 onder 'huiselijke diensten'.

1910	1335	1781	128	18	—	210	3472
1939	812	2194	211	3	40	246	3506

Herwen-Aerd

1818	992	1532	44	290	10	488	3356
1846	722	1264	—	—	—	—	3350
1870	1033	1625	42	148	8	500	3356
1910	853	1872	32	100	—	332	3189
1939	768	1919	54	49	124	443	3357

Pannerden

1818	308	565	18	42	2	189	1124
1846	275	592	14	—	—	—	1124
1870	337	538	15	25	—	208	1124
1910	272	614	27	31	—	88	1032
1939	240	589	43	2	73	177	1124

Westervoort

1818	386	251	23	20	—	91	764
1846	375	200	41	—	—	—	764
1870	414	235	26	2	—	87	764
1910	276	315	22	4	—	133	750
1939	435	136	67	—	19	115	765

Zevenaar

1818	1519	870	59	125	19	174	2765
1846	1278	775	—	—	—	—	2765
1870	1275	1132	61	125	—	171	2764
1910	1437	984	76	60	3	149	2709
1939	1190	1253	65	29	10	217	2764

Bron: R.A.G., *Archief-ETI* inv.nrs. 768 t/m 771; Landbouwverslagen div. Liemerse gemeenten; Verslagen en Mededelingen (1846)

**Overige*: water, moeras, wegen en dijken. **Voor sommige gemeenten lag het beginjaar iets eerder (1817) of iets later (1824).

Oppervlakten grondgebruik primaire zandgemeenten regio Liemers, in hectaren (1817, 1846, 1870, 1910, 1939)

(ha.)	bouwland	grasland	tuinland	bos	woeste gr.	overige*	totaal opp. in ha.
<i>Bergh</i>							
1822	2506	1809	112	1419	1910	289	8044
1846	1747	1560	67	—	—	—	8045
1870	2733	2110	131	2028	796	246	8045
1910	2208	2032	109	2850	50	167	7416
1939	2483	3087	25	1375	97	512	7579
<i>Didam</i>							
1822	1350	1089	76	513	365	112	3504
1846	1490	591	48	—	—	—	3504
1870	1500	1082	40	705	—	177	3504

1910	1692	1328	52	285	—	173	3530
1939	1590	1518	50	83	—	270	3511

Gendringen

1828	2402	2783	89	544	26	183	6029
1846	1933	2055	—	—	—	—	6029
1870	2199	2927	114	543	7	239	6029
1910	2450	3414	124	266	—	119	6373
1939	2179	3756	42	102	18	410	6507

Wehl

1824	810	634	37	486	291	86	2343
1846	795	538	31	—	—	—	2343
1870	1019	563	48	620	5	87	2343
1910	1082	761	34	392	4	75	2348
1939	1175	821	8	148	2	176	2330

Bron: R.A.G., *Archief-ETI* inv.nrs. 768 t/m 771; Landbouwverslagen div. Liemerse gemeenten; Verslagen en Mededelingen (1846)

* 'Overige': water, moeras, wegen en dijken. ** Voor sommige gemeenten lag het beginjaar iets eerder (1817) of iets later (1824).

Oppervlakten grondgebruik De Liemers (totaal) vergeleken met Gelderland en Nederland, in hectaren (1824-1939)

(ha)	bouwland	grasland	tuinland	bos	woeste gr.	overige*	totaal opp. in ha.
<i>Liemers</i>							
1824	12685	13021	53	3599	2626	1813	33797
1846	10996	10975	207	—	—	—	22250**
1870	12473	14103	558	4308	816	2186	34447
1910	12129	15495	659	4057	57	1569	33966
1939	11319	17772	622	1834	462	2860	34869
<i>Gelderland (in duizend hectare)</i>							
1825	115	137	—	—	—	—	252
	119	153	273				
	119	160	278				
1939	116	176	16,8	80,7	77,2	29	496
<i>Nederland (in duizend hectare)</i>							
1833	757	1083	—	169	907	36	2952
1880	847	1168	—	—	—	—	2075
1913	867	1210	48	258	515	101	2999
1939	913	1366	56	—	—	—	2334

Bron: R.A.G., *Archief-ETI* inv.nrs. 768 t/m 771; Landbouwverslagen div. Liemerse gemeenten; Verslagen en Mededelingen (1846).

* 'Overige': water, moeras, wegen en dijken; ** zonder gegevens over bos, woeste grond en overige.

Zevenaar

		1860		1865		1870		1875		1880		1885		
akkerbouw		ha.	ind.	ha.	ind.	ha.	ind.	ha.	ind.	ha.	ind.	ha.	ind.	
totale opp. 2765 ha.														
tarwe		370	100	320	86	280	76	350	95	350	95	375	101	
rogge		200	100	200	100	190	72	190	95	200	100	200	100	
haver		100	100	150	150	160	160	135	135	140	140	180	180	
aardappelen		270	100	300	111	320	119	320	119	440	163	320	119	
suiker-voederbieten		g.o	—	g.o.	—	35	100	50	143	32	91	—	—	
bouwland		1170	100	1275	108	1254	107	1294	110	1484	126	1511	129	
grasland				1132	100									
braak		150	100	120	80	60	40	60	40	63	42	50	33	
		1890		1895		1900		1905		1910		1920		
		ha.	ind.	ha.	ind.	ha.	ind.	ha.	ind.	ha.	ind.	ha.	ind.	
tarwe		20	5	260	70	300	81	310	84	286	89	117	32	
rogge		30	15	445	222	265	132	270	135	320	160	219	110	
haver		675	675	270	270	240	240	175	116	165	110	256	256	
aardappelen		390	144	235	87	240	89	240	80	215	72	230	85	
suiker-voederbieten		40	114	60	171	105	300	63	180	109	311	49	140	
bouwland		1511	129	1511	129	1438	122	1432	121	1445	123	1110		
grasland										934	83			
braak		24	16	—	—	63	42	54	36	—	—	—		
		1925		1930		1935								
		ha.	ind.	ha.	ind.	ha.	ind.							
tarwe		145	40	110	30	120	38							
rogge		180	90	170	85	170	85							
haver		242	242	105	105	200	133							
aardappelen		228	84	195	72	150	50							
suiker-voederbieten		44	126	60	171	70	200							
bouwland		1110	95	1190	101	1190	101							
grasland		1200	106											
braak		—												

Bron: N.A.Z., Landbouw- en gemeenteverlagen.

Bijlage H Uurloon handvormer DRU-fabriek Carolus Ratering (1920-1961)

Uurloon van een handvormer			
Carolus Ratering	geboren 6-7-1903	overleden	13-12-69
In dienst getreden op 23-2-1920			
militaire dienst 31-3-23	terug 10-7-24		
tussentijds weggeweest 28-7-32	terug 12-9-1932		(slapte)
met pensioen 8-7-68	Werkte toen in voormontage was reeds enige tijd ziek		
datum	uurloon / ct.		
1920	14	leerlingloon	
1920	16		
1921	19		
1922	24		
	27		
	20,5		
	25		
	30		
	34		
	37	Handvormer gieterij 2	
	39		
	45		
	49		
	54		
	54		
	46		
	46		
	46		
	54		
	42	Kunstvormer	
	44		
	47		
	49		
	51		
	53		
	76		
	79	3ct extra toeslag	
	84	handvormer gieterij 2	
	84		
	86		
	92	handvormer gieterij 2	
	102		
	113		
	99	keurder 11 Afbramerij	
	105		
	111		
	112		

118

118

130

139

148

149

(met dank aan S. Hermesen)

**Bijlage I *Grondbezit natuurlijke en rechtspersonen in
De Liemers, ≥ 30 ha. (1832)***

Gemeente	Naam	Woonplaats	Beroep	Grootte (ha.)
<i>Angerlo</i>	De Mark van Angerlo	Angerlo	–	66
	Het Gasthuis van Doesburg	Doesburg	–	47
	De stad van Doesburg	–	–	43
	Jan van Embden	Didam	rentenier	89
	Dirk F. Glashorst en cons.	Doesburg	–	38
	W.H.A.C. baron van Heeckeren	Arnhem	gouverneur van	54
	tot Kell	Gelderland		
	Derk ter Laak	Doesburg	koopman	50
	R.W.J. jhr. van Pabst van	's-Hage	staatsraad en lid	219
	Bingerden		der Staten	
			Generaal	
	Johannes Versteegh	Doesburg	rentenier	36
	Douar. S.W. gravinne van	Delden	–	59
	Wassenaar van Heeckeren			
	Jacob W. Brandts	Lathum	bouwman	57
	Gerrit Jan Dibbets	Zutphen	ingenieur	40
	Douar. J.S.B.A. van der	Kampen	rentenierster	47
	Merwede-Ittersum			
	Geurd Kets	Rosendaal	logementhouder	53
	C.R.W.J. Menthen en cons.	Giesbeek	landbouwer	39
	Jan Willem Smeijting	Lathum	dagloner	30
	E.J. Teroerde	Elten	rentenier	30
	Fundatie Vaalweerd	Doesburg	–	80
	Jacob van Zadelhoff	Giesbeek	landbouwer	43
<i>Totaal</i>	19			1120 ha.
<i>Bergh</i>	De geërfden van Beek	–	–	563
	De r.c. Kerk van Beek	–	–	32
	Domeinen	–	–	105
	Peter Drijver	Beek	landbouwer	32
	Het Gasthuis van 's-Heerenberg	Bergh	–	46

Gemeente	Naam	Woonplaats	Beroep	Grootte (ha.)
	C. vorst van Hohenzollern ²⁵	Sigmaringen	–	737
	A.A.M.F. vorst van Hohenzollern	Sigmaringen	–	70
	De Geërfden van Lengel	–	–	34
	De Kerk van Netterden	–	–	33
	Lodewijk C.J. van Nispen	's-Heerenberg	lid der ridderschap Gelderland	54
	J.A.C.A. van Nispen	Zevenaar	zie Zevenaar	32
	jhr. Ooswold P. van der Renne	Byvanck (Beek)	rentenier	335
	Erven H.A. van der Renne en cons.	Byvanck (Beek)	rentenier	191
	De geërfden van Stokkum	–	–	110
	gravin Christina van der Zalm	Elten	rentenierster	31
<i>Totaal</i>	15	2405 ha.		
<i>Didam</i>	Gemeente Didam	id.	–	113
	Hervormde kerk van Didam	–	–	53
	A.A.M.F. vorst van Hohenzollern	Sigmaringen	–	633
	Arnoldus Berntsen	Didam	landbouwer	55
	Willem Bloemers	Doesburg	notaris	85
	Hendrik Boerstal	Didam	landbouwer	32
	Hermanus Dijkman	Didam	landbouwer	31
	Jan van Embden	Didam	grondeigenaar	97
	J.P.L. Gezelschap	Doesburg	vrederechter	94
	R.M. van der Heijden tot den Engelenburg	Brummen	grondeigenaarster	53
	J.H.A. baron van der Heiden	Baak	staatsraad	110
	Jan ter Laak	Didam	molenaar	32
	Carel L. Leenhof	's-Heerenberg	rentenier	35
	A.J. Middelhoven	Doesburg	apotheker	47
	F.J. de Nerée	Babberich	grondeigenaar	70
	G.R. van Neck en cons.	Doesburg	vendumeester	34
	L.C.J. van Nispen	's-Heerenberg	lid der Ridderschap Gelderland	36
	H.A. van der Rennen	Elten	rentenier	85
	F. Sanders	Pannerden	landbouwer	31
	J.A. Tengbergen	Doesburg	controleur	119
	Albert Thuis	Didam	landbouwer	43
	Engelbert Thuis	Didam	landbouwer	30
	Bernardus van Uum	Didam	landbouwer	38
	J.J. van Voorst tot Voorst	–	luitenant-kolonel	45

²⁵ Uit gegevens in het Gendringse bevolkingsregister bleek dat de uit Salzburg afkomstige baron L.C.A. van Godin vele jaren achtereen 'commissaris' was voor deze vorst.

Gemeente	Naam	Woonplaats	Beroep	Grootte (ha.)
	G.A. van Voorst tot Voorst en cons.	Malbracht	rentenier	48
<i>Totaal</i>	25	2049 ha.		
<i>Duiven</i>	jhr.C.F. von Bothmer	Mariënboom	rentenier	149
	Domeinen des Rijks	—	—	37
	Gemeente Duiven	—	—	46
	C.F.W. jhr. van der Heijden tot Doornenburg en Suideras	Vorden	rentenier	54
	mr. J.N.W.A. baron van Hugenhpoth	Arnhem	notaris	76
	Peter Stephanus Nass	Duiven	burgmeester	37
	C.E.J.F. van Nispen	Zevenaar	rentenier	53
	J.A.C.A. van Nispen	Zevenaar	rentenier	30
	Dirk Spaan	Duiven	landbouwer	44
<i>Totaal</i>	9	526 ha.		
<i>Gendringen</i>	Richard J. Boeveld	Gendringen	landman	33
	Hendrik Brugman	Megchelen	id.	45
	Hartog de Croix	Dulmen	id.	30
	Uco H. van Dam	Anholt	gepens. overste	30
	Buurtschappen van de Herv. kerk van Etten, Varsselder, Oer, Pol, Veldhunten en Ulft	idem	—	51
	Dorp van Gendringen	—	—	76
	A.A.M.F. vorst van Hohenzollern	Sigmaringen	—	746
	Bernardus ter Maat en cons.	Silvolde	rentenier	39
	Steven Nieuwenhuis	Gendringen	landman	35
	L.C.J. van Nispen	's-Heerenberg	lid der Ridderschap en Prov. Staten	99
	C.E.J.F. van Nispen	Zevenaar	rentenier	253
	Rat van de Poel	Gendringen	landman	40
	Hendrik Rogge	Gendringen	vrederegter	111
	Florent W. vorst von Salm zu Salm	Anholt	—	439
	De Armenkorf van Terborg	—	—	34
<i>Totaal</i>	15	2061 ha.		
<i>Herwen/A</i>	Domeinen	—	—	402
	A.W.J.J. baron van Hugenhpoth tot Aerdt	's-Hage gerechtshof	president-	52
	F. baron de Nerée	Babberich	rentenier	39
	O.P. van der Renne	Byvanck (Beek)	rentenier	192
	W.H.A.C. baron van Heeckeren	Arnhem	gouverneur van	235

Gemeente	Naam	Woonplaats	Beroep	Grootte (ha.)
	van Kell A.W.J.J. baron van Hugenhpoth tot Aerdt	Gelderland 's-Hage gerechtshof	president	97
<i>Totaal</i>	6	1017 ha.		
<i>Pannerden</i>	J.N.W.A. baron van Hugenhpoth Douar. W.O. van Hugenhpoth jhr. C.E.J.F. van Nispen Lambertus Pauwen Arnoldus Terwindt	Arnhem Zevenaar Zevenaar Pannerden Pannerden	advocaat landeigenaarster lid der Staten landbouwer landbouwer	135 36 463 51 31
<i>Totaal</i>	5	716 ha.		
<i>Wehl</i>	Adam d'Almeras Philippe J. de Bellefroid Gradus Berendsen Wolter Coops graaf Frederik A. van der Goltz de Rechteren van wed. Willem Jacob Hemert Derk Kaal Bernardus Kniest Antoon J. Middelhoven jhr. van Nispen jhr. van Nispen tot Velde Aalbert Roording Gemeente Wehl	Beek Wehl Wehl Doetinchem 's-Gravenhage Doetinchem Wehl Hummelo Doesburg Zevenaar 's-Heerenberg Wehl —	predikant grondeigenaar landbouwer zeepzieder luitenant- generaal rentenier landbouwer landbouwer apothecar grondeigenaar — landbouwer —	30 159 35 86 400 30 34 30 51 131 141 31 31
<i>Totaal</i>	13	1189 ha.		
<i>Westervoort</i>	Broederschap van St. Nicolai Anthonie Bus Domeinen Hermanus Lenting Erven Gijsbert van Sadelhoff Jan Versteeg	Arnhem Westervoort — Westervoort Lathum Doesborgh	— landbouwer — landbouwer — rentenier	73 48 51 30 33 39
<i>Totaal</i>	6	274 ha.		
<i>Zevenaar</i>	Jan Arendsen F.C. Colenbrander en cons. wed. J.H. van Hecking- Colenbrander Domeinen des Rijks Lodewijk Frowein J.J. Golstein tot Hoekenberg en cons. J.W. Haase Douar. O.G.W.J. baron van	Huisbeiern Zutphen Zevenaar — Zevenaar Twello Dintslaken Loenen	burgemeester koopman rentenierster — burgemeester rentenier rentenier rentenierster	34 54 52 35 30 42 48 47

Hackfort tot der Horst	Utrecht	gep.generaal	33
Douar. W.F. baron van			
Heeckeren tot de Wierse			
wed.J.P. van Heijnen	Zevenaar	rentenierster	53
A. Hugenhpoth	's-Gravenhage	president Hoger	38
		Gerechtshof	
J.N. Hugenhpoth	Arnhem	notaris	42
L.A. Lorch	Frankfort	rentenier	61
	a/d Oder		
F.J. de Nerée	Zevenaar	rentenier	200
jhr. J.A.C.A. van Nispen	Zevenaar	lid Staten Generaal	189
jhr. C.E.J.F. van Nispen	Zevenaar	rentenier	106
r.c. Pastorie van Oud-Zevenaar	–	–	41
J.B. Pelgrom	Zevenaar	med.dr.	32
P. Peters	Boxmeer	landeigenaar	36
H.W.A. Vermeer	Zevenaar	landeigenaar	35
Erven J.J. Vermeer	Zevenaar	-	53
J.J. baron van Voorst tot Voorst	Arnhem	plaatselijk comm.	48
Erven J.B.G. baron von Weiler	Wezel	rentenier	61
De Gemeente van Zevenaar	–	–	71
Totaal	24	1441 ha.	
Totaal 10 Liemerse gemeenten	≥30 ha.	12798 ha.	

Bron: Kadastrale Atlassen Didam, Wehl en Zevenaar en informatie werkgroep Kadastrale Atlas Gelderland.

Bijlage J *Bedrijvigheid regio Liemers (1754-1940)**

Gemeente	Vergunning	Activiteit	Bijzonderheden
<i>Angerlo</i>	(1787) ²⁶	steen-pannenbakkerij	fam. Brandts: 1812 47 arbeiders; door verkoop In 1855 165 arbeiders; in 1913 in bezit erven G.J. Dibbets (zuiggas/40 pk) 19 arbeiders, (1938 elektrisch 40 pk)
	1835	windkorenmolen	G.J. Pierik
	1838	steenfabriek	'De Nijverheid', G. Carp (tot 1891)
	1847	idem	B.A.F. Kempers, 100 arbeiders
	1863	steenbakkerij	Th.W.B. Roding (één jaar)
	1866	steenfabriek	Gebr. Avelingh ('De Koppenwaard') in 1915 wed. Van Muissenberg (petroleum 35 pk)

26 Dit complex viel door verkoop uiteen in een pannen- en steenfabriek. In 1820 kwam de pannenbakkerij in handen van de familie Krepel die het in 1835 verkocht aan M.A. Valckenier, enige tijd burgemeester van Angerlo. De steenbakkerij werd in 1825 verkocht aan D. de Haas. In 1855 werkten op het complex, dat toen in handen was van G. Dibbets, 165 arbeiders. Zie verder: G.B. Janssen, 'Twee eeuwen Gelderse bakstenen'. Hierin staat een opsomming van het aantal steenfabrieken per Liemerse gemeente.

			en 34 arbeiders, in 1919 zuig- gasmotor 60 pk)
	1875	steenfabriek	douari. Hackfort tot ter Horst, ²⁷ stoomlocomobiel 6 pk
	1882 ²⁸	idem	'Bahrsche Pol', J.W. Conrad, in 1912 overgenomen door Van Houten (stoom 8 pk), 28 arbeiders
	1887	windkorenmolen	G.J. Winterink (1902/ 5 pk stoom)
	1894	stoomzuivelfabriek	'Angerlo-Eldrik' (stoom 30 pk) 18 arbeiders
	1908	steenfabriek	Van der Made/Myll-Dekker (zuiggas 35 pk) 28 personeels- leden
	1915	idem	fa. R. Jansen (stoom 35 pk) 105 arbeiders (De Rhenerwaard)
	1915	idem	Terwindt en Arntz (1 x stoom 48 pk, 1 x benzine 12 pk, 106 arbeiders, een voortzetting van N. Terwindt 1888) 1915 idem gebr. Wentink (stoom 40 pk) 28 arbeiders
<i>Totaal</i>	<i>14</i>		
<i>Bergh</i>	1827	(wind)korenmolen	–
	1835	steen-pannenfabriek	S.J. Herschel (niet benut)
	1838	handgortmolen	W. Spekking
	1838	calicotweverij	Armenbestuur, 40 weefgetou- wen 44 arbeiders/wezen
	1840	wind-korenmolen	W. Boubaij
	1843	steenbakkerij	J. Thuis (niet benut)
	1844	wind-korenmolen	J.W. Tenbenzel, in 1900 A. Ten- benzel, benzinemotor 17 pk
	1845	fabr. eau de cologne	W.F. Willemsen
	1850	steenbakkerij	F.W. Roding (?)
	1851	pannen- en estrikenbakkerij	J.H.F. Rogge (?)
	1853	roskorenmolen	J.H. Kelderman
	1854	windkorenmolen	B.H. Welling, in 1896 petroleum, in 1927 2 elektromotoren 25 pk
	1854	olieslagerij	F. Gerritschen
	1855	windkorenmolen	G. van Bree
	1855	steenbakkerij	A. Pelgrim

²⁷ Dit is dezelfde als de door Van Petersen e.a. genoemde 'de Loenense Middelwaard' van R. Jansen en F. van de Loo, zie *a.w.*, 149.

²⁸ Opgaven gemeenteverslagen over 1915. Drie van de hier genoemde fabrieken kwamen voort uit initiatieven van Terwindt (1888); gebr. Avelingh (1890) en aannemers Vos en Brandts (De Steenwaard, 1896). Zie ook: Van Petersen e.a., *Oude Ambachten*, 149.

Gemeente	Vergunning	Activiteit	Bijzonderheden
	1892	borstel-kwastenfabriek	Heiming-Schulte (95 personeelsleden in 1896 -inclusief vestiging Emmerik-), in 1901 200 personeelsleden, in 1911 131; in 1896 stoom / 23 pk en 2 pk, in 1926 31,5 pk. ²⁹
	1896	coöp. zuivelfabriek	'De Nijverheid', stoom 9 pk, in 1911, 25 pk
	1896	korenmolen	W. Berntsen, stoom, 9 pk, in 1923 ruw-olietmotor 25 pk
	1907	korenmaalderij, hierna bakkerij	H. Welling, zuiggasmotor (pk?) in 1927 elektromotor, 38,5 pk
	1907	korenmaalderij	E. Gerritsen, petroleummotor, 16 pk
	1909	brood-beschuitbakkerij	H.A. Belterman, zuiggas (pk?)
	1910	korenmaalderij	H. Bolder, zuiggasmotor, 15 pk
	1910	chemische fabriek	J. Langenberg (vliegenvangers), in 1920, samen met X. Fassin, 'drop en suikerwaren'.
	1911	korenmaalderij	A. Koenders, zuiggasmotor, 16 pk
	1912	korenmaalderij	Welman, zuiggasmotor, 16 pk
	1912	korenmaalderij	W. Hieltjes, zuiggasmotor, 16 pk
	1914	machinefabriek	J. Pas, 1921-1925 10 elektromotoren, 1 zuiggasmotor, resp. 20 en 10 pk
	1917	graanmaalderij	H. Dijkman, zuiggasmotor, 10 pk
	1922	machinefabriek/ijzergieterij	'Emmericher Maschinenfabrik und Eisengiesserei Probat', elektromotor, 15 pk
	1922	graanmaalderij	Dommerholt, ruw-olietmotor, 15-20 pk
	1928	uitbreiding graanmaalderij	A. Hegeman, elektromotor 20 pk
	1928	graanmaalderij	ABTB afd. 'Beek', 1 elektromotor 30 pk
	1929	koekenbrekerij	'Coöp. Landbouwver. Bergh', 4 elektromotoren, 59,5 pk
	1931	graanmaalderij	J. Reyers, 2 elektromotoren totaal 32,5 pk
Totaal	34		

²⁹ Ook een vestiging te Zevenaar (1892).

Gemeente	Vergunning	Activiteit	Bijzonderheden
<i>Didam</i>	1839 ³⁰	steenbakkerij	T.B. Keurschot (Hoogen- Enk), in 1865, 14 arbeiders
	1851	wind-korenmolen	H. Geuijen (Loil)
	1854	wind-korenmolen	F. Kempers
	1859	wind-korenmolen	A. Vrieze
	1873	steen-pannenfabriek	J.G. Reijers en M.B. Terwindt (in 1875 A. Hol) ook wel 'De Potheeze', eerst 15 arbeiders, in 1896 nog 7, in 1901 in handen van W. van den Bergh uit Pan-nerden
	1887	spekslagerijen (2)	–
	1891/92	coöp. stoomzuivel-fabriek	roomboterfabricage (1911, stoom 10 pk 4 arbeiders, (in 1917 3 elektromotoren, 30, 5 en 2 pk)
	1893	olieslagerij	E. Roosendaal (stoom/pk onbe-kend)
	1906	graanmaalderij	wed. Jansen-Meijer (eerst 10 pk, later 15 pk)
	1907	graanmaalderij	J.J. ter Laak (zuiggas 25 pk)
	1908	graanmaalderij	J.F. Ketels (20 pk zuiggasmo-tor, vanaf 1906 petroleum)
	1908	coöperatie 'De Vruchtboom'	broodbakkerij, in 1914 met koekenbrekerij
	1910	graanmaalderij	H.W. Meuleman (zuiggas 15 pk in 1914: 30 pk)
	1911	graanmaalderij	H.J. Ketels (zuiggas 20 pk)
	1910/11	strohulzenfabriek	H.J. Stevens, 20 arbeiders, ace-tyleengasinstallatie
	1910	blikslagerij	J. Th. Benraad (4 pk petroleum motor)
	1910	koperslagerij	G.J. Stevens
<i>Totaal</i>	31		

In de periode ná 1915 verschijnen nog 10 machinale timmerwerkplaatsen, 2 klompenmakerijen, 1 machinale stoelenmakerij en 1 boekdrukkerij. In het jaarverslag over 1921 vermeldt Didam een roomboterfabriek waar 8 personen werken met in totaal 20 pk, een houtzagerij (6 pers./30 pk), een vleeswarenfabriek (3 pers./5 pk), een timmerfabriek (5 pers. 7,5 pk) en een klompenfabriek met 20 pk vermogen.

30 R.A.G., *Archief GS*, inv.nr. 12013. Dit initiatief van T. Boland Keurschot (houtkoper) stuitte al direct op bezwaren van omwonenden (gebruik van de weg), van de zijde van Huis Bergh (eigenaar diverse belendende percelen) en ontving een nagenoeg negatief advies van de toenmalige districtscommissaris.

Gemeente	Vergunning	Activiteit	Bijzonderheden
<i>Duiven</i>	1829	steenbakkerij ³¹	J.S. van Sadelhoff/J. Verwaaijen (tot 1835), De Loowaard
	1852	wind-korenmolen	B. Berndsen
	1853	pletmolen	P.S. Nass, 'moutfabriekje en bierbrouwerij'
	1864	pannen-tegelbakkerij	P.Peters (Rijksweg), tot 1907
	1865	korenmolen	T.F. Evers (Loo)
	1873	pannenbakkerij	H.L. Holleman (tot 1884) (Rijksweg)
	1879	steenfabriek	Gebr. Koch (en T.E. van Sadelhoff) (De Loowaard), in 1881 50 arbeiders, waaronder 9 vrouwen, 10 jongens en 4 meisjes
	1902	idem	T.E. van Sadelhoff, 'Loowaard', locomobiel met 2 steenpersen, pk onbekend
	1902	bierbrouwerij	C. Otten, petroleum, pk onbekend
	1903	stoommaalinrichting	J.H. Hooijman/winkelier, 16 pk
	1912	maalinrichting	L.J. Pijnappel/zuiggasmotor 20 pk
	1912	idem	Th.H. Derksen, stoom, pk onbekend
	1912	coöp.zuivelfabriek	tot 1931 (stoom)
	1920	korenmaalterij	H.J. Holleman, benzinemotor 16-20 pk
	1931	zuivelfabriek	'De Volharding', W. Driessen
<i>Totaal 15</i>			
<i>Gendringen</i>	1816 (1754)	ijzergieterij	Diepenbrock en Reigers, 12 pk. stoom in 1850; in 1891, 2 x 14 pk stoom en 283 arbeiders, stoom/ 300 pk. 1910 en 356 arbeiders, in 1927 630 personeelsleden
	1825	steen- en panoven	B.J. Averbek
	1827	idem	J. Aalders
	1832	etui- en portefeuillefabriek	E.J.C. Caspers
	1834	steenbakkerij	W. Grim en cons.
	1835	katoenweverij	H. Reding
	1836	tabaksfabriek	W.B. Barbe
	1837	oliemolen	F.J. Heezen
	1841	dakpannen- en vloerstenen	G. Van Dillen/A. Verbunt

31 O.A.Z., inv.nr. 1487. De vermoedelijk oudste steenbakkerij te Duiven, vermoedelijk in het 'Leuffense veld', onder Oud-Zevenaar-Groessen, van A. Bolck (1789) is in dit overzicht weggelaten. In 1823 was deze verdwenen.

Gemeente	Vergunning	Activiteit	Bijzonderheden
	1843	oliemolen	H. Wilbrink
	1843	pannenbakkerij	G.P. Aalders
	1845	fabriek voor aardappelmeel	J.H.F. Rogge
	1846	windkorenmolen	J. Geurtsen
	1846	drukkerij- en blauwververij	A.M. en H.C. Hafkenscheidt
	1847	steenbakkerij	'Toorenslag', fam. Rogge
	1852	wind-korenmolen	C.J. Wolters
	1852	idem	D. van Bree (stoom in 1856), in 1900 Th. van Bree, petroleum-motor, 15 pk
	1853	steenbakkerij	D. Bouwman
	1853	grutmolen	H. Verheij
	1853	weverij van doeksoorten	J.B. Becking
	1854	meel- en pelmolen	K.W. Rogge
	1854	steenbakkerij	G.T. Aalders
	1854	branderij	J.H.F. Rogge
	1854	korenmolen	J.H. Hermans
	1855	pannen-steenfabriek	H.J. Becking
	1855	korenmolen	J. Kraan
	1855	steen-pannenfabriek	F. Mellink
	1857	steenfabriek	D. Vriezen
	1861	fabr. voor 'stoomtuigen'	C. Reigers / 6 pk stoomtuig ³²
	1863	steenfabriek	J.W. Egberts
	1865	steenbakkerij	J. Nieuwenhuis
	1866	wind-korenmolen	W. Stapelbroek
	1867	steenbakkerij	Th. Wessels
	1867	idem	W. Wessels
	1869	steenfabriek	J.W. Egberts
	1869	idem	F.O.F. Hajenius ³³
	1869	idem	J. Brouwer (Mechelen)
	1885	emailleerbedr. (1891)	Bellaard, Becking en Bongers

32 R.A.G., *Archief GS*, inv.nr. 12030 e.v. Tegen de oprichting van deze fabriek rees een heftig protest afkomstig van de gep. kapitein J.H.Teelen, toen deze merkte dat het gemeentebestuur een vergunning dreigde af te geven zonder toestemming van GS. Hij verachtte het 'aanhoudend geraas van koper- en ijzerplaten welken den zwaren plethamers slagen dag en nacht moeten ondergaan', bestempelde dit als 'moordtuig', verwees onder andere naar het brandgevaar en deelde mee dat de arbeiders hem niet durfden te zeggen welk werk zij verrichtten, bang om hun baan te verliezen. Volgens Teelen had veldwachter Franke in opdracht van de gemeente zich maar met één schriftelijk bewijs bij de burens gemeld en hen overgehaald onder een 'sluier van geheimhouding de inwilliging binnen te halen'. GS gaven echter geen gehoor aan dit rekest. Teelen viel niet onder de categorie 'naaste burens', ontving daarom géén kennisgeving en gaf volgens GS een 'hatelijke en verdraaide voorstelling van zaken'.

33 Bij de telling in 1891 bezat Gendringen 7 steenfabrieken en betrof het allemaal voortzettingen van de eerder vermelde bedrijven. In dat jaar bezat slechts de fabriek van Aalders en Van Hees een 4 pk stoommachine en de fabriek van W.G.J. Jut, nl. 8 pk stoom. In 1910 was dit voor Jut en bij Van Hees nog hetzelfde, maar tien jaar later bezat men bij Jut 100 pk, terwijl een andere grote steenfabriek, T. den Daas, een zuiggasmotor van 45 pk bezat. De fabriek van De Wit beschikt in 1910 over 8 pk, de steenfabriek 'De Bollard' te Warm kent in 1927 ook zuiggasmotoren.

Gemeente	Vergunning	Activiteit	Bijzonderheden
		ijzergieterij	(1910, 300 pk/ stoom/elektrisch, 300 arbeiders) ³⁴
	1891	houtzagerij- en meelmolen	fa. Stornebrink (stoom/8 pk)
	1891	rietmeubelfabriek	C.H. Lang en Zn. (22 personeelsleden in 1911)
	1891	idem	A. Becking (17 arbeiders)
	1891	korenmaalderij	H.J. Kraayenbrink (stoom/8 pk)
	1891	idem	J. Kemper (stoom/4 pk)
	1898	drukkerij	J.Th. Smeenk en Co. (stoom/8 pk), 11 arbeiders, in 1912 elektromotor, 6 pk
	1904	korenmaalderij	J.H. Lucassen, petroleum (8 pk)
	1905	korenmaalderij	H. Belterman, petroleum (20 pk)
	idem	korenmaalderij	A. van Raaij, zuiggasmotor (35 pk)
	1906	coöp. zuivelfabriek	'Hamaland' roomboterfabriek stoom/25 pk) ³⁵
	1906	houtzagerij	C. Eppink, L. Voorst (8 personeelsleden / 25 pk)
	1908	graanmaalderij	H.A. Heusinkveld, zuiggasmotor (25 pk)
	1908	idem	H. ter Horst, petroleummotor (12 pk)
	1911	idem	J. Kempen, benzinemotor (20 pk)
	1911	dorsinrichting	B. Horstmann, zuiggasmotor (24 pk)
	1912	rijwiel-automobiel herstelplaats	—
	1911	korenmaalderij	G.J. Willemsen, zuiggasmotor (18 pk)
	1920	boekdrukkerij	J. Beekman, elektromotor, 10 pk.
	1929	klompenmakerij	W. Bergervoet, 1 elektromotor 71/2 pk 1931 steenfabriek 'De IJssel', 3 elektromotoren
	1932	steen-pannenfabriek	H. Hijman, stoomloc. 35-40 pk
	1932	idem	M. Oenk, 2 elektromotoren, 5 pk
	1934	machinale timmerwerkplaats	J. Kok, 6 elektromotoren, 19 1/4 pk
<i>Totaal</i>	61		

34 Bij deze ijzergieterij-emaillereinrichting werkten in 1920 200 arbeiders, terwijl ook het aantal pk's was teruggelopen naar 120.

35 In 1891 was er sprake van een roomboterfabriek van J. Wessels, stoom/4 pk.

Gemeente	Vergunning	Activiteit	Bijzonderheden
Herwen en Aerd	1813	steenfabriek ³⁶	D. Heijendaal e.a. (Bijenwaard)
	1818	stijfselfabriek	P. Janssen ('De Houberg')
	1825	roskorenmolen	S. Van Hass
	1830	steenbakkerij	Th. Heijendaal (Spijk) ³⁷
	1837	idem	J. Heistermann (Ossenwaard)
	1837	pelmolen	H. Stokman
	1847	steenfabriek	wed. Van Embden (Beneden-Spijk)
	1847	fabriek van vruchtennat	F. Broeker (tot 1848)
	1850	steenbakkerij	H. Heukelum (Bijlandsche Waard zie 1813, in 1854 overgenomen door P.H.J. van den Broeke)
	1852/53	idem	P.J. Kemmeling ('s-Gravenwaardse polder) (niet benut)
	1853	huiden-leerlooierij	A. Stokman (stoom 6 pk)
	1853	rosmolen	H. Stokman
	1856	huidenbereiderij	E.C.P. de Both
	1856	steenfabriek	A. en J. Lemm
	1858	idem	C.J.N. Peters (Spijk)
	1861	idem	G.W. van Zadelhoff ('s-Gravenwaardse polder, niet benut)
	1876	steenfabriek	D. Stokman (Bijlandse Waard)
	1882	scheepswerf	gebr. Janssen; in 1889 gebr. Bodewes, in 1900 120 arbeiders (20 jongens), in 1915 7 en 10 pk elektromotoren, in 1921 failliet
	1896	steenfabriek	H. Terwindt, stoomketel, pk onbekend, in 1899 2 steenovens
	1900	steenfabriek	wed. W. Voss (Aerd) tot 1905, pk onbekend
	1903	steenfabriek	W. Arntz, uitbreiding 1906 met o.a. een 'stoomlocomobiel' van 12 pk
	1904	idem	Th.G.J. Daams, bouw ringoven, 16 pk 'locomobiel' (1920), en 4 elektromotoren, totaal 95 pk
	1906	steenfabriek	H. van de Loo, stoomloc. 12 pk.
	1909	korenmolenaar	W.H. van Elk, 12 pk
	1921	machinale timmerwerkplaats	J. Verborg, 1 elektromotor, 6 pk
	1923	idem	G. Mulder, 1 elektromotor, 4 pk
	1927	coöp. stoomzuivel-fabriek	uitbreiding elektromotor 7 pk naar 25 pk

³⁶ In 1851 telde deze gemeente 2 fabrieken met 50 werknemers (2503 inwoners), een aantal dat zou oplopen tot 10 fabrieken met 476 werknemers (4100 inwoners) rond 1900.

³⁷ Door de toenemende mechanisatie hadden de steenfabrieken te Herwen en Aerd, rond het midden van de jaren twintig van de twintigste eeuw, de beschikking over 485 pk/stoom en 935 pk elektrisch.

Gemeente	Vergunning	Activiteit	Bijzonderheden
	1928	scheepswerf	'De Hoop', diverse elektromotoren: 635 pk
<i>Totaal</i>	28		
<i>Pannerden</i>	1823	steenbakkerij	R. en H. de Bruin
	1838	steenbakkerij	G.L. Verwaaijen
	1838	idem	H. Terwindt (niet benut)
	1840	idem	H. Pauwen (niet benut)
	1840	jenevermouterij en branderij	A. Terwindt
	1849	scheepswerf	Schoenmakers-De Ruiter ³⁸
	1850	cementfabriek	H. Van Heukelum/molentractie
	1854/57	appelsiroopfabriek/ bierbrouwerij	W. Hermesen
	1862	steenbakkerij	H. Peters
	1866	stoom-baggermolen	G.L. Verwaaijen
	1868	idem	H. van den Bout (stoom: 10 pk)
	1874	uitbreiding steenfabriek	F.X.G.M. van Nispen tot S.
	1875	steenfabriek	S. Lemm
	1915 ³⁹	steenfabriek	23 arbeiders / 60 pk stoom / 70 pk elektrisch
		'Pannerden'	
	1915	idem	Th van Embden, 75 arbeiders / 10 pk stoom
	1915	idem	J.Th. Reijers, 59 arbeiders / stoom 11 pk
	1915	windgraanmolen	J.Th. Willemsen, 3 arbeiders
	1920	machinale timmerwerkplaats	J. de Beyer, petroleum 4 pk in 1933, benzinemotor 33 pk
<i>Totaal</i>			
<i>Wehl</i>	1825	blauwververij	Van Dillen en Stokman
	1838	steenbakkerij	P. Teunissen 'Den Espol' (tot 1848)
	1855 (tot 1864)	calicotweverij	G. Melchers, 49 arbeiders
	1858	steenbakkerij	B.J. Spall, in 1878 12 arbeiders
	1894	stoomzuivelfabriek	in 1968 gesloten, pk onbekend
	1901	korenmolen	W.A. Senders (petroleum 12 pk)
	1903	idem	H.F.X. Peters (stoom 8 pk in 1908 zuiggas, 20 pk)
	1906	houtbewerkingswinkel	Mulder / Damen (benzine 10 pk)
	1907	graanmaalderij	F. Gasseling (zuiggas / 16 pk)
		idem	stoomwarenfabriek Th. Damen

³⁸ De werf van De Ruiter is apart blijven voortbestaan, die van Schoenmaker ging over naar Bodewes in Herwen en Aerdt (1909).

³⁹ De gegevens over 1915 zijn ontleend aan de gemeenteverlagen. Pannerden bezat eveneens een 110 pk(elektrisch) en 80 pk machine (stoom) i.v.m. de waterbemaling.

Gemeente	Vergunning	Activiteit	Bijzonderheden
			(zuiggas / 15 pk; in 1929 vervangen door 7 elektromotoren)
	1908	idem	H. Peters, zuiggasmotor, 20 pk
	1910	idem	H.L. Windmöller (idem / 12 pk)
	1911	idem	Th.W.A.Damen (idem / 12 pk)
	1917	stoomtimmerfabriek	idem, in 1928 7 elektromotoren, 41 pk
	1927	machinale timmerwerkplaats	E. Teunissen, benzinemotor, 5 pk.
	1928	koekenbrekerij	Coöp. 'Wehl', 2 elektromotoren, totaal 43 pk.
	1929	machinale klompenmakerij	H. Hoeman, 2 elektromotoren, 3½ pk
<i>Totaal</i>	17		
<i>Westervoort</i>	1853	steenfabriek ⁴⁰	D. Terwindt, 30 arbeiders
	idem	idem	C.C. Avelingh en gebr. (Velp), (1901 petroleummotor)
	1857	stoommeelfabriek	fa. Engelberts en Milder / J. Duyts (stoom 25 pk In 1874: 45 pk)
	1862	steenfabriek	J.A.C.A.van Nispen ('Knibbelwaard') 168 werknemers (12 vr. en 31 kinderen), heeft bestaan tot 1895
	1866	kokostouw en mattenfabriek	P.H.A. van Aken, 3 arbeiders
	1899	steenfabriek	'De Jager', fa. Vlasman en Spanje
	1901	idem	St. Jansen van Beek (niet benut)
	1908	machinale maalinrichting	J. van der Hoff, zuiggasmotor, 18 pk
	1921	machinale timmerwerkplaats	G. Holland, 2 elektromotoren, totaal 8 pk
	1928	idem	W. Giesberts, 1 elektromotor 5 pk
	1930	tegelfabriek	W. Holland, 4 elektromotoren, totaal 21 pk
	1934	machinale timmerwerkplaats	J. Snelders, 1 elektromotor, 3 pk
	1937	steenfabriek	'De Nijgraaf' (E.J. Ariëns), 4 elektromotoren, totaal 62 pk
<i>Totaal</i>	13		

⁴⁰ Vanaf 1920 vragen div. Westervoortse steenfabrieken vergunning om te mogen uitbreiden. Het merendeel van de eigenaren woonde buiten Westervoort. In 1929 richt W.G. Holland een 'troittoirtegelfabriek' op; Th. Huisman volgt in 1931 met een 'tegelfabriek'; in 1924-25 krijgt 'De Emptepol' (gebr. De Witte, Arnhem) een ringoven en 3 elektromotoren.

Gemeente	Vergunning	Activiteit	Bijzonderheden
Zevenaar	1824	oliemolen	R. Weijers
	1827	hoedenmakerij	J.H. Gruijters (tot 1868)
	1832	idem	H. Janssen (tot 1891)
	1833	tabakskerverij	L. Bötticher
	1850	windkorenmolen	H.B. Meijer
	1850	likeurstokerij	–
	1856	steenfabriek	J.A.C.A. van Nispen ('De Schaepsbreide')
	1856	idem	J. en L. Hetterscheid 1858
	1858	talkkaarsenfabriek+ 'tinctuur-bitter'	gezusters Dubois
	1859	leerlooiërij	D. Janssen
	1860	speelkaartenfabriek	G. Lenssen en Co.(lichtgas)
	1865	steen-pannenfabriek	'Kievitsdel', nu 'Panoven', 1886 W.M. Janzen, 1888 W. Okkes (zuiggasmotor, 5 pk, hierna stoom), in 1919 H. Wiegerinck, in 1925 35 arbeiders
	1878	windkorenmolen	J. Ebben
	1880	kurkensenijderij	C. Berndorf
	1884	windkorenmolen	A.J. Bourgogne (in 1900 ver- kocht aan G. Baas)
	1885	reukwaterfabriek	H. Sardemans
	1886	fabr. voor verduur- zaamde levensmiddelen	H.J. Boerboom ⁴¹
	1887	(ros)houtzaagmolen	Van der Grinten ⁴²
	1892	coöp. zuivelfabriek	stoom (10 pk), in 1935 35 pk (elektrisch 1922, in 1935 elek- tromotor 20 pk.)
	1892	borstelfabriek	J. S. Heiming en C. Schulte (zie ook Bergh)
	1896	korenmaalterij	J.J. Pijnappel
	1896	idem	mej. Gerritsen/wed. J.M. Peters (‘Buitenmolen’/12 pk petro- leum motor)
	1900	idem	J.W. Roelofsen (stoom) tot 1929
	1900	idem	G. Baas (petroleummotor, 9 pk)
	1904	inktfabriek	M. von Gimborn (1918, elek- trisch, 3 pk, in 1926 99 pk aan

41 N.A.Z., *Register Patentplichtigen 1891-1894*. Deze fabriek werd ook wel *blikconservenfabriek* genoemd, maar was slechts 8 jaar operationeel. In 1894 vertrok eigenaar Boerboom naar het Ruhrgebied.

42 N.A.Z., *Opgaven Stoomwezen Zevenaar*. Jacobus van der Grinten zou in 1832 de rosmolen hebben verplaatst en wilde in 1857 een stoommachine kopen, deze laatste was slechts 9 jaar operationeel. Deze molen moet niet worden verward met de in 1904 door A. Ross te Babberich (gem. Zevenaar) gebouwde stoomhoutzagerij. In 1905 bevonden zich nog vijf *stoomtuigen* of *-ketels* te Zevenaar: houtzagerij Ross; de korenmolen van Roelofsen; de coöperatieve zuivelfabriek van Wöhrmann; de spoorwegen (water voor locomotieven) en één van 1 pk in de ijzersmederij van Van Leeuwen.

Gemeente	Vergunning	Activiteit	Bijzonderheden
			stoommachines), in 1956 150 arbeiders
	1904	stoomhoutzagerij	A. Ross (stoom, 10 pk)
	1907	lijstenfabriek	J. van Nispen (Elten) benzine-motor 3 pk)
	1907	poetsextract-phosforbrij	B. Hulst
	1909	bierbrouwerij	A.W. de Groen (stoom 2 pk)
	1910	korenmolen	A.W. Pijnappel (benzinemotor 20 pk)
	1914	'chemisch bereide poetsartikelen'	C. Sardeman
	1920	sigarettenfabriek	'Turmac', in 1920 206 arbeiders, in 1925 418. In de beginperiode 17 elektromotoren met in totaal 93 ½ pk, in 1951 215 elektro-motoren 728 pk
Totaal	41		

In de periode ná 1920 verschenen in Zevenaar nog 8 timmerwerkplaatsen en 1 bierbrouwerij.

Bron: R.A.G., Arbeidsinspectie, 7^e district en *Archief GS*: zgn. 'statistische opgaven door gemeenten tot het oprichten van fabrieken en trafieken' (1819-1848); rubriek 'Industrie'; lijst 'Enquête 1848'; Staat van fabrieken (1859); Fabrieken en werkplaatsen vallende onder de Veiligheidswet (1912); hinderwetvergunningen GS en hinderwetvergunningen div. gemeenten; gemeente- en provinciale verslagen 1815 e.v.; patentregisters gericht aan GS; Everwijn, passim; Bedrijfstelling (1930). *broodbakkerijen, fietsherstelwerkplaatsen, smederijen, en slagerijen zijn niet vermeld

Bijlage K Excursie naar Ulft (Becking en Bongers) in 1906

'Op 24 april j.l. had de voorgenomen excursie van het departement 'Arnhem' naar de 'Ulft-sche ijzergieterij' firma Becking en Bongers te Ulft plaats. Ongeveer twaalf uur, na in Terborg te hebben gedejeuneerd, kwamen de deelnemers te Ulft aan. Door de directeuren Becking en Bongers ontvangen, werd al dadelijk de rondgang begonnen met de bezichtiging der machinekamer, waarin een stoommachine van plm. 300 paardenkrachten een dynamo in werking brengt, ter verkrijging der noodige electriciteit, voor drijfkracht, eigen verlichting der fabriek en terreinen en tevens voor de verlichting van het dorp. Vandaar komen we in de modelmakerij, waar eerst in hout de eigen modellen worden vervaardigd, om later in ijzer te worden overgegoten. Hier bevindt zich de draaijerij met schaaft-en draaibanken, van diverse grootte, waarop naast andere fabrikaten ook de onderdeelen worden gedraaid voor de eigen machines. Nu volgt de ijzergieterij en vormerij, die een oppervlakte beslaan van plm. 3000 m², en waarin twee smeltovens met een productievermogen van 16000 kilo per dag.

Hier kunnen we het vormen, volgens Amerikaansche systeem, waarvan deze fabriek een der eerste in ons land was, en het gieten in volle werking zien. Ongeveer 100 machines, ieder door één man bediend, leveren per dag duizenden stuks ornamenten, kacheldeelen enz. Echter ook de handvormerij geeft aan velen werk, zooals de bedrijvigheid, die men met een eersten opslag waarneemt, duidelijk doet zien.

Eene aardige attentie hadden de heeren den bezoekers bereid, door namelijk in tegenwoordigheid van hen, in een voor dit bezoek vervaardigden vorm, te doen gieten met groote letters 'Hulde aan de Maatschappij van Nijverheid'.

Onmiddellijk met de vormerij is de bergplaats der blokken, waarmee de vormmachines werken, verbonden en die daar ook vervaardigd worden. Uit de vormerij gaande, komen wij bij de zandstraalmachine, die dient om de gegoten stukken van alle onreinheid te zuiveren; zij is een onderdeel van de poetsmachine, een ronddraaiende plaat, die gedurig onder twee zandstralen, die hun inhoud door samengeperste lucht over de te poetsen deelen blazen, doorgaat. Een enorme besparing aan werkkracht vindt men hier, als men bedenkt, dat nu drie personen verrichten, waarvoor anders een honderdtal jongens noodig zouden zijn. Verder gaande, merken wij nog de lift op, die het ijzer en de brandstoffen boven in den smeltoven brengt.

Thans wordt een bezoek gebracht aan de slijperij, waar de te vernikkelen kacheldeelen enz. worden geslepen en gepolijst. Vervolgens aan de emailleerfabriek voor gegoten ijzerwaren. Hier bevinden zich drie ovens die dag en nacht werken en waarin het email op artikelen van geslagen en gegoten ijzer wordt gebrand, verder de droogoven en de werkplaats, waar de ijzervormen van het natte mengsel, dat de emaille levert worden voorzien. Al verder gaande, komen we in de monteerinrichting der kachels en de smederij, een groote oppervlakte met tal van machines voor verschillende doeleinden. Verder nog de blikslagerij, een groot magazijn van gereed zijnde artikelen, bergplaatsen voor vormzand, brandstoffen enz. enz., terwijl de emailleerfabriek voor de gegoten emaille, geheel volgens het nieuwste systeem ingericht, de rij van werkplaatsen besluit. Afzonderlijk treffen we nog aan de werkplaats voor den ciseleur die uit *weiss-metaal* modelleert, wat in hout niet gesneden kan worden.

Boven het kantoor bevindt zich de monsterkamer van kachels, volgens Duitsch en Amerikaansch systeem, alle even keurig en fraai bewerkt; bovenal munten uit verschillende nieuwe modellen haarden die dit jaar in den handel zullen gebracht worden; ze zijn geheel volgens eigen systeem en model bewerkt en kunnen de concurrentie met buitenlandsche zoowel als met binnenlandsche fabricaten glansrijk doorstaan.

Naar wij vernemen zijn de door bovengenoemde firma vervaardigde kachels bij verschillende winkeliers hier ter stede verkrijgbaar.

Wanneer men nagaat, dat deze fabriek in een tijdsverloop van plm. 11 jaar met 10 arbeiders begonnen, nu met ruim 300 arbeiders werkt; een terrein heeft van plm. 10000 m² waarvan ongeveer 8000 m² bebouwd, komen wij tot de overtuiging, dat onze Nederlandsche ijzerindustrie zich dermate heeft opgewerkt, dat wij het buitenland niet meer noodig hebben om ons tegen matigen prijs van ruwe, geëmailleerd gegoten of geslagen ijzerwaren te voorzien.

Nadat nog eene kleine verrassing, bestaande in een aschbak van gegoten ijzer van buiten vernikkeld en van binnen geëmailleerd, ter herinnering aan dit bezoek, ieder der bezoekers werd aangeboden, werd, bij monde van den voorzitter, den heeren Becking en Bongers hartelijk dank betuigd, en namen de ongeveer vijftig deelnemers, wel voldaan over het welslagen deze excursie, den terugweg aan'.

Diepenbrock en Reigers, Ulft (Gelderland), ca. 1918

Buitenstaanders verwonderen zich wel eens, hoe het komt, dat zekere industrieën zich gevestigd hebben op een plaats, welke schijnbaar afgelegen ligt, en derhalve, uiterlijk beoordeeld, dan minder geschikt geacht moet worden, om juist daar den een of anderen tak van nijverheid uit te oefenen. Gewoonlijk berusten zulke meeningen op gebrek aan kennis van zaken en worden daarbij over het hoofd gezien de eerste voorwaarden van bestaansrecht van zulke ondernemingen.

Daar is bijvoorbeeld het omvangrijke bedrijf der firma Diepenbrock-Reigers, gevestigd in den zuidoostelijke tak onzer provincie Gelderland, in het dicht tegen de Duitse grens gelegen plaatsje Ulft. Ook hier zou men als outsider die vraag willen stellen: waarom werd juist hier dit bedrijf gevestigd; en ook hoe is het mogelijk, dat zoover van de verkeerscentra dit bedrijf tot zulk een groote ontwikkeling kon komen? Indien men evenwel terzake kundig is en zich eens ter plaatse zelf op de hoogte gesteld heeft van deze factoren, welke reden waren, dat juist hier deze ijzergieterij in het leven werd geroepen en in opeenvolgende generaties tot steeds grooter beteekenis kwam, dan zal men spoedig ervaren, dat meer dan bloot toeval in het spel is geweest.

Het Geldersche dorpje Ulft was vroeger gelegen aan een der oude IJsselarmen, met een wijden bocht door den Achterhoek zich slingerend, later omgegraven als gekanaliseerde Meulenbeek, dienende om dien rivierslinger af te snijden, en tevens om vroeger als waterstuwkracht te helpen voor energie, welke noodig was, om het plaatselijk bedrijf van een oude hoogoven mogelijk te maken.

De voornaamste grondstoffen, benodigd voor deze primitieve ijzerindustrie, namelijk ijzererts en houtskool, werden beide in deze streken overvloedig gevonden. De grond bevatte een aanzienlijke hoeveelheid oer, dat in geheele banken in den bodem lag, dicht onder het oppervlak, zoodat men het slechts voor het uitgraven had; terwijl door de in deze buurt wonende kolenbranders, vormende zelfs een eigen gilde, het zoogenaamde 'onhout', tot het nuttige houtskool gebrand werd. En de derde onmisbare voorwaarde voor het uitoefenen van het ijzergietbedrijf de vereischte luchttoevoer voor den oven, werd dan verkregen door middel van blaasbalgen, in werking gebracht door het stroomende IJsselwater; en wanneer door onvoldoenden waterstand deze helpende kracht ontbrak, was daar het afgedamde water van de Meulenbeek, dat door zijn opgestuwde kracht voldoende in staat was, de natuurlijke stroomende waterkracht te vervangen.

De streek hier was vroeger, wij spreken nog uit de vorige eeuwen, het eigendom van den landsheer, het vorstelijk geslacht der Hohenzollern-Sigmaringens. Deze vorsten interesseerden zich voor het bedrijf van de plaatselijke ijzerhutte; het eerste octrooi dagteekent van 1754, waarbij niet slechts vergunning verleend werd, den oerboden af te graven -immers de waarde van den grond ging daardoor aanzienlijk vooruit!- doch tevens toestemming werd gegeven aan de ondernemers uit de achttiende eeuw, gebruik te maken van het water van de oude Meulenbeek.

Ziehier de oude geschiedenis van deze lokale nijverheid; en geen wonder derhalve, dat zich hier, onder zulke gunstige voorwaarden, een industrie ontwikkelde, welke zich steeds meer wist uit te breiden, en Ulft indertijd dus wel aanwees, te dienen als de plaats, in het bijzonder geschikt als domicilie eener eigen ijzerindustrie!

Hoe zijn de toestanden echter sedert gewijzigd. De grondstoffen in den oerhoudenden boden begonnen in den loop der jaren uitgeput te raken, en het oude waterrad zou stellig geen reden van bestaan meer gehad hebben, indien de leiders van dit oude bedrijf niet met hun tijd waren meegegaan. De hoogoven bleef bestaan tot voor circa 30 jaren en is toen afgebroken. Het huidige bedrijf vereischt een coupoloven, waarvan ijzer van 'eerste gieting', dat

is hoogovenijzer dat uit Engeland, Frankrijk, België, Duitschland of Zweden wordt betrokken wordt 'doorgesmolten'; de grondstoffen werden van elders aangevoerd; bij het vooruitgaan der tijden wijzigde zich ook de techniek; van een primitieve ijzerhutte ontstond daar een fabriek, welke op het oogenblik met de voornaamste ijzergieterijen kan wedijveren, wat betreft haar productie en moderne technische inrichting.

Het is zoo verleidelijk, te vertellen van zulke geleidelijke wijzigingen: doch daar is alweer het bestek van dit werk, dat ons belet, den geheelen wordingsgang op den voet te volgen. Slechts deze aanteekening willen wij, uit merkwaardigheids- en historisch oogpunt releveeren, dat het indertijd zekere bisschop Melchior von Diepenbrock, Breslausch kerkvorst en oudoom van den tegenwoordigen directeur den heer F.B. Deurvorst, is geweest, om als man van wetenschap en studie, op een zijner buitenlandsche reizen het systeem had afgekeken van vóórverwarming der in hoogovens ingeblazen lucht; hij schreef er over aan zijn zwager, die toenmaals directeur was der Ulftsche ijzerhutte. En het in praktijk brengen dezer, toen voor ons land stellig nieuwe methode, leverde voor het bedrijf zulke uitnemende resultaten op, dat men dezen merkwaardige dienst van den verlichten geestelijke wel nimmer te Ulft vergeten zal.

Wij willen hier echter spreken van het hedendaagsch bedrijf dezer onderneming, welke in den loop der opeenvolgende jaren steeds een familiezaak is gebleven, zoodat wij op het oogenblik als leiders der firma begroeten den heer Deurvorst en zijn zwager den heer Ir. J.R. Sassen. Hoe dit bedrijf zich dan sedert het oprichtingsjaar in het midden der achttiende eeuw heeft ontwikkeld, laat zich het best aantonen door het noemen van enkele cijfers, welke immers steeds het best voor zichzelf spreken. Daar is dan de omzet van meer dan 50.000 kilo ijzer dagelijks, welke verwerkt tot een onnoemelijk aantal gietijzeren voorwerpen, een jaarproductie oplevert van circa drie millioen kilo in de laatste, zoogenaamde crisisjaren, doch stellig op vier millioen kilo geschat kan worden voor normale jaren, zoodat die vóór den oorlog voorkwam, en welke, als wij allen hopen en vertrouwen, spoedig met het totstandkomen van den wereldvrede weer zullen aanbreken.

Een der voornaamste afdelingen van het bedrijf der onderneming is natuurlijk het ijzergieten gebleven; daar is dus traditie in deze plaatselijke industrie! Het zijn, zooals gezegd, onnoemelijk vele gebruiksvoorwerpen, welke alle voorzien van het over heel de wereld bekend geworden fabrieksmerk van Diepenbrock en Reigers, nl. de drie initialen D(iepenbrock) R(eigers) U(lft), in de verschillende fabrieksafdelingen gevormd en gegoten worden.

Deze alle te noemen waren ondoenlijk. Een specialiteit der firma bestaat echter uit het vervaardigen van door welk land ook verlangde huishoudelijke artikelen, voornamelijk potten en pannen van gietijzer, en dan uit een eindelooze reeks sanitaire artikelen.

Doch in den oorlogstijd, welke zoovele onzer nijveren tot andere productievormen noopte, legde men zich in de fabriek nog meer dan vroeger toe ook op de vervaardiging van klein machinewerk – welk een vraag was hiernaar bij het stopzetten der buitenlandsche aanvoeren! – en dan niet te vergeten tal van electrische toestellen, als ventilatoren, schakelkasten, strijkijzers: verder al die toestellen, benoodigd voor het installeeren van alles wat met het moderne electrisch bedrijf in verband staat, om bijvoorbeeld slechts te noemen de overal gevraagde laschdoozen, waarvan er niet minder dan 50.000 per week gegoten worden. Geen twijfel, of dergelijke speciale voorwerpen, eenmaal geworden tot de speciale branche van zulk een fabrieksfabrikaat zullen blijven behooren tot de massaproductie dezer industrie. En hetzelfde zou men ongetwijfeld niet kunnen zeggen van een der artikelen, welke in oorlogsjaren tot een der massa-artikelen van de fabriek behoorden, namelijk het gieten van honderdduizenden handgranaten, zoowel werp- als tijdgranaten, welke moorddadige voorwerpen, naar wij allen zoo vurig hopen, nooit meer noodig zullen zijn. Zoodat de directie,

in vredesstemming, maar vast een aanvang heeft gemaakt, met een nog niet afgeleverde partij gegoten handgranaten tot nuttiger huishoudelijke gietvoorwerpen om te smelten.

En wie zou enkele symptomen niet hartelijk toejuichen, indien men ervaart, hoe dergelijke, in ernstiger tijden noodzakelijke artikelen reeds vervangen worden door andere fabrieken, welke, dank zij den geweldigen omzet over de grenzen van deze fabriek, gereed worden gemaakt voor export naar tal van landen, als de Europeesche afzetmarkten in Frankrijk, België en Skandinavische landen, die elk naar hun believen geholpen worden aan hetgeen daar bewezen is als de beste modellen te gelden, – ik denk aan de typische, geheel naar Franschen smaak gegoten aardige kookpannetjes, welke daarginds zoo populair werden, onder hun eigen bijnaam van ‘cocottes’. Doch naast de Europeesche afzetgebieden zijn daar Zuid-Amerika, dan Engelsch, Fransch en Nederlandsch-Indië. Trouwens, alleen over den afzet onder de Europeesche en inlandsche onzer Koloniën ware afzonderlijk te schrijven al kon het slechts zijn er de aandacht op te vestigen, hoe de inlandsche rijstpannetjes, de kwalies of wadjangs, uit deze Ulftsche ijzergieterij afkomstig zijn, evenals de typische batikpannetjes, voorzien van de letters D.R.U.!

Naast haar afdeling ijzergieterij, of beter gezegd volkomen annex daarmede, legt zich de firma hoofdzakelijk toe op het emailleeren der door haar gegoten voorwerpen. En deze emailleerinrichting vormt een bedrijf van fabriekstechniek, waarbij het stellig de moeite zou loonen, uitvoerig stil te staan, indien alweer niet de omvang van dit schetsmatig opstel er op den beschrijver bedachtzaam op moet blijven, dat hij aan ruimte gebonden is.

Het emailleeren der gegoten voorwerpen vormt eene technische bewerking, welke steeds als een der specialiteiten der firma gegolden heeft. Het fabrieksgeheim van de samenstelling der emailles, in hun prachtige kleuren en hechte samenstellingen, kwam oorspronkelijk in het bezit der directie uit het buitenland; doch sedert werd de samenstelling en menging der verschillende benoodigde mineralen en syllicaten door den directeur Deurvorst steeds persoonlijk behartigd en voortdurend verbeterd en uit een hygiënisch oogpunt aan een strenge controle onderworpen. De firma bezit een eigen laboratorium en wordt terzijde gestaan door een scheikundige van naam. En zoo is dan een samenstelling verkregen, welke tot de allerbeste resultaten heeft geleid.

Het procédé bestaat hieruit, dat elk te emailleeren stuk na controle met de machinale zandspuitmachine wordt schoongeblazen en roestvrij gemaakt, alvorens van de onontbeerlijke laag grondemaille te worden voorzien. Op deze gladden, fijnen ondergrond, in de tot 900 graden heet gestookte ovens vastgebakken, wordt dan pas de eigenlijke deklaag, meestal melkwit, doch ook wel grijs, en verder al naar de kleuren, welke men wil kiezen, aangebracht, en in tot 6-700 graden gestookte ovens in de bontste, vurigste tinten daarop gebakken.

Wat men op dit gebied bereiken kan, dat tonen wel enkele proefstukken van de hand van onzen grootmeester Jan Toorop, een vriend van den heer Deurvorst. Hier te Ulft kwam Toorop meermalen rust en stemming zoeken, den zwoegende arbeiders der vormers en gietters met zijn kunstenaarsoog bestuderende. Dan poogde hij het wonderde emaille in een voor zijn kunst nieuwe materie te gebruiken. En de pappige verfstof op een gewone ijzeren plaat schilderend, tooverde voorop de artistieke resultaten op het daarna in de ovens gebakken emaillekunst gewrocht. Doch, zooals gezegd, wij hebben hier te maken met een fabrieksmatige massaproductie. En voorlopig is de roem der directie, dat haar fabrikaat in staat is, de uitnemende eigenschappen harer emailles op de gegoten voorwerpen te bewijzen. Als proef hiervan wordt dan een blakendheet geëmailleerd voorwerp, zoo uit de gloeiende ovens gekomen, in een koelbad gedompeld, en geen schilfertje van het pasgebakken emaille dat loslaat. Of, anders krachtproef, een geëmailleerde pot wordt aan stukken gekeild, en terwijl het emaille met het brekende gietwerk meebreekt, vertoont zijn verdere oppervlak geen barstje noch scheurtje!

Ziedaar dan de tweede specialiteit van Diepenbrock en Reigers! Want dit is de trots der firma, dat waarheen ter wereld haar huishoudelijke of sanitaire artikelen ook geëxporteerd worden, waar men ook maar een der talloze gebruiksvoorwerpen, afkomstig der Ulftsche fabriek, voorzien van het drieletterteeken D.R.U. ter hand neemt, elke afnemer, en elke gebruiker de zekerheid heeft, dat zoowel het ijzeren gietstuk, als het daarop overvloeide, dunne laagje emaille, van de uitnemendste kwaliteit en duurzaamheid zijn.

Bron: De Industriele Club (ca. 1918) 102-106.

Bijlage L Verslag Inspectie-reis J.A.C.A. van Nispen als districtscommissaris van Doesborg en Zevenaer (1841), Bestuursfuncties en huwelijken Van Nispen tak Sevenaer (1815-1940) en Bestuursfuncties en huwelijken Van Nispen tak Pannerden (1815-1940)⁴³

VERSLAG NOPENS DEN STAAT VAN HET DISTRICT DOESBORG EN ZEVENAAR OVER DEN JARE 1841 OPGEMAAKT DOOR DEN DISTRICTSCOMMISSARIS OVEREENKOMSTIG DE VOORSCHRIFTEN DESWEGE BIJ DE PROVINCIALE BLADEN NO. 183 VAN 1819 EN NO. 20 VAN 1821 GEGEVEN.

1 Loop der districten en plaatselijke administratie

In den loop van dit jaar is de secretaris der gemeente Didam overleden; de betrekking is op voordragt van den Heer der Heerlijkheid door ZM bij besluit van 19 december aan den burgemeester dier gemeente opgedragen, er hebben geene meerdere veranderingen in het personeel der burgemeesters en secretarissen en ontvangers plaatsgehad.

Het gemeentebestuur van Gendringen was het nalatigst in het vervullen der Ambtspligten, of de aanmaningen door H.H. Gedeputeerde Staten aan den Burgemeester gedaan van eenigen invloed zullen zijn zal de tijd moeten leeren. De klagen over nalatigheid der besturen in het in acht nemen, van de voor de afdoening van zaken, beantwoording van stukken of inzenden der berigten vastgestelde termijnen moet ik weder herhalen.

De besturen van Angerlo en Gendringen, zijn de meest nalatige ten deze, veeltijds moeten zij door compellen tot inzending der stukken of berigten worden genoodzaakt.

b. Over de veldwachters wordt door de besturen niet geklaagd, desniettemin bestaan vooral onder Gendringen stellig reden van klage. Een der veldwachters der gemeenten Didam is overleden, de gemeente heeft eenen veldwachter voor de gemeente voldoende beschouwd, waarom dan ook onder goedkeuring van het Hooge bestuur deze vacature niet is vervuld geworden. Op voordragt van het gemeentebestuur van Zevenaer is de veldwachter N. Boom, als dusdanig door den Heer J.R. Gouverneur ontslagen. De burgemeester van Gendringen verklaart dat de veldwachters Ehrhard en Enklaar over het algemeen vrij goed aan hunne verplichtingen voldoen, beide zijn echter ongeschikt, en het verdiend toch geen betoog dat in eene zoo uitgestrekte en volkrijke gemeente als Gendringen een paar goede veldwachters noodig zijn.

c. Tussen de ambtenaren van andere vakken van bestuur, zoomede tusschen de besturen der gemeenten onderling heerscht eene goede verstandhouding.

⁴³ Over de periode dat J.A.C.A. van Nispen districtscommissaris was, zijn rapporten opgemaakt, de zogenaamde 'ambtelijke stukken Huis-Sevenaer. Voor de periode 1837-1839, 1840-1841 en 1843-1845 zijn enkele inspectie-rapporten bewaard gebleven. Het geeft een duidelijk beeld over tal van onderwerpen voor de hier bestudeerde regio 'Liemers'. Van Nispen rapporteerde aan Gedeputeerde Staten van Gelderland.

d. In de circumscripctie der gemeenten is geene verandering gekomen evenmin als in de ondoelmatige indeeling der kantons, verbetering en wijziging ten deze ware echter zeer wenschelijk.

2 *Bevolking*

Volgens bijgaande staten A en B is de bevolking toegenomen met 346 zielen of met 1 op 77.⁴⁴

Een overzicht der voltrokken huwelijken vindt men op den staat C, het getal derzelve bedraagt 176, dus 1 meer dan in 1840. Op den staat D vindt men een overzicht der sterfgevallen, bedragende 500. Levenloos zijn aangegeven 42 kinderen, welke onder het laatstgemelde getal niet zijn begrepen. De sterfgevallen hebben dus 29 meerdere bedragen dan in 1840, het getal levenloos aangegeven kinderen is 11 minder dan in evengenoemd jaar. In de gemeente Didam hebben naar evenredigheid der bevolking de meeste geboorten plaatsgehad. In de gemeente Gendringen daarentegen de meeste sterfgevallen.

Het aantal der in dit district ingekomen personen bedraagt 953 dat der vertrokkenen 927, zoodat door de verhuizingen de bevolking is toegenomen met 26 personen (...)

3 *Politie en Justitie*

De openbare rust is nergens gestoord. Voor de handhaving eener goede politie werd overigens geen meer zorg gedragen dan vroeger. In de gemeente Herwen is eene keur op het brandwezen door den gemeenteraad vastgesteld. Onder Gendringen behalve eene op het brandwezen; eene op het onderhoud der niet op de tableaux voorkomende wegen, en eene houdende verordeningen omtrent het begraven van lijken op de nieuwe begraafplaats bij het dorp Gendringen. De burgemeesters beschouwen met uitzondering van die van Pannerden en Herwen de in hunne gemeenten bestaande keuren als voldoende. De burgemeester van Pannerden herhaalde omtrent de herziening en verbetering der plaatselijke reglementen den meermaals geuiten wensch.

De brandblusmiddelen zijn niet vermeerderd. Door de besturen wordt de verzekering gegeven dat de maatregelen ter wering van bedelarij en vreemde landloopers ten strengsten worden gehandhaafd.

Enkele gemeentebesturen hebben geregeld nachtwachten gedurende den winter doen houden, de meesten oordeelden deze niet noodzakelijk, die van Westervoort en Angerlo schijnen dezelve nimmer noodig te achten.

Door het gemeentebestuur van Zevenaar is bestek en teekening voor daarstelling van eene nieuwe bewaarplaats van gevangenen aan het Gewestelijk Bestuur ter approbatie ingezonden, de thans bestaande was voor geene verbetering vatbaar. Onder Bergh en Gendringen zijn nog bewaarplaatsen voor gevangenen aanwezig, die in goeden staat zijn, dezelve zijn echter door de veranderde indeeling der kantons bijna van geen nut meer.

Bij het dorp Gendringen is eene nieuwe algemeene begraafplaats daargesteld, dezelve zal ingebruik genomen worden zoodra de goedkeuring op het reglement, aan het Hooger bestuur ter approbatie ingezonden zal zijn verkregen.

Klachten bestaan er niet over den dienst der veerschuiten te Pannerden en Loo, evenmin over de te Zevenaar van paarden verwisselende Pruisische snelwagen en de van Bergh en Zutphen en Arnhem rijdende toerkarren.

Van het metrick stelsel schijnt in Gendringen nog niet geheel algemeen gebruik gemaakt te worden, het bestuur bepaald zich toch slechts tot de opgave dat in drie der scholen daarin onderwijs wordt gegeven.

De Registers van den Burgerlijken Stand geworden, zijn met meerdere zorg dan wel vroeger bijgehouden, desniettemenstaande viel nog hier en daar soms over achteloosheid te klagen.

⁴⁴ In de zogenaamde bijlagen werden diverse bevolkingsgegevens uitvoerig beschreven, zoals geboorten, huwelijken, sterfte en migratie. Bijlage B handelt over bevolkingsgegevens, C over huwelijken enz.

Voor de reinheid der straten wordt in Zevenaar, 's-Heerenbergh en Gendringen gezorgd. De beperktheid der plaatselijke middelen laat de verlichting derzelve niet toe.

Onder Gendringen wordt aan de regeling der prijzen van het brood nog niets gedaan. In de overige gemeenten geschied zulks geregeld. Aan de verdere voorschriften wordt mede volgens verklaringen der besturen de hand gehouden en voldaan.

De prijzen der granen zijn nagenoeg gelijk aan die van het vorig jaar gebleven. Bezwaarrend kunnen dezelve in dit District voor de mindere klagte niet geacht worden te zijn geweest, daar de meerdere welvaart van den landbouwer ook op de mindere klassen gunstig terugwerkt.

4 *Financiën*

Ter invordering der belastingen heeft men zich tot geen executieën genoodzaakt gevonden; minder wordt geklaagd dan in het vorige jaar over maatregelen strekkende om den opbrengst der indirecte belastingen hoog op te drijven; 's-lands belangen zullen waarschijnlijk hierdoor bevorderd worden daar pogingen om de indirecte belastingen hoog op te drijven ten gevolge van vermeerderde sluikerij aan de eenze zijde dubbel doen verliezen wat aan de andere werd gewonnen.

Evenmin als in het vorig jaar hebben de besturen de vastgestelde termijnen voor de inzending van Rekeningen en begrotingen behoorlijk in acht genomen, met het slot des jaars waren nog slechts de rekeningen van Bergh, Wehl, Herwen, Pannerden, Angerlo en Didam en begrotingen van Herwen, Wehl en Pannerden ingekomen. De besturen der Gemeenten Zevenaar, Angerlo en Didam klagen over ongunstigen stand der gemeentelijke financiën. Het onderhoud van bedelaars, krankzinnigen drukt vooral op Didam zwaar.

Aan de ingezetenen wordt geregeld kennis gegeven, zoodra de kohieren der belastingen executoir verklaard in de gemeenten terug ontvangen zijn.

De besturen klagen niet over de wijze waarop de kadastrale leggers aanwijzende tafels en plans bij de bewaarders van het kadaster worden bijgewerkt, desniettenstaande kan wellicht nog wel hier of daar grond voor klagen bestaan.

5 *Algemene Welvaart*

a/b. Onder Wehl en Didam klaagt men over min gunstigen staat van den landbouw. De hagelslag in 1840, bijna ganschelijk misgewas der boekweit in het afgelopen jaar, hebben op de welvaart van vele landbouwers dier gemeenten nadelig gewerkt. Door de Besturen der overige gemeenten van het District wordt niet geklaagd. Inmiddels mag het afgelopen jaar geenszins als gunstig voor den landbouw worden aangemerkt, de aanhoudende regen hebben zoowel aan de hoeveelheid als aan de hoedanigheid van de granen en peulvruchten schade toegebracht. Het stroo en hooi is ten gevolge van het aanhoudenden natte weder slecht en bevat bijna geen voedsel van het vee. De tabak moet als grootendeels en in Angerlo geheel mislukt worden beschouwd. De aardappelen hebben mede weinig opgeleverd, de kwaliteit is daarbij veelal zeer slecht.

c. Onder Bergh worden nog eenige woeste gronden ontgonnen. In de overige gemeenten vindt men deze niet meer.

d. Van het mislukken der boekweit en den min gunstigen opbrengst der aardappelen welke beide voor een groot deel als voedingsmiddelen der bevolking uitmaken is hier voren reeds gewaagd. De prijzen staan in verhouding daarvan niet hoog, die der rogge, tarwe en andere granen met uitzondering der boonen zijn niet hooger dan in het vorig jaar, de prijzen der laatste gemelde zijn zeer hoog ten gevolge van de slechte hoedanigheid der voedingsmiddelen voor het vee.

Onder de irriguliere veenderijen heeft men gerangschikt eenige lage gronden bij het dorp Gendringen waar turf gestoken wordt.

De handel in boter en varkensvleesch in de gemeente Didam is niet verminderd. Van Gendringen word evenals in het vorig jaar eene aanzienlijke hoeveelheid boter uit naburige gemeenten aldaar aangebragt en naar Holland verzonden.

De ijzergieterij te Ulft is steeds in bloeienden staat, hetgeen voortdurend eene gunstigen invloed op het genoemde dorp en tevens op de overige gedeelten der gemeente Gendringen uitoefend.

De fabrieken van steenen vloeren en pannen onder Angerlo, Pannerden, Westervoort, Bergh en Gendringen bleven nog in werking. In eenige gemeenten klaagt men dat de regens vele schade aan het werk toegebragt hebben, in andere toont men zich over den uitslag van het werk voldaan. De pannen- en vloerenfabriek te Angerlo mogt zich over geen gunstig debiet verheugen; een aanzienlijke voorraad bleef onverkocht.

In de calicotsfabriek te 's-Heerenberg zijn volgens opgave van het bestuur der gemeente Bergh 40 spoelen werkzaam, verder wordt over dezelve niets in het verslag van gemeld bestuur gevonden.

Onder Pannerden vonden nog steeds een aantal ingezetenen hun bestaan in het werk hetwelk voor hunne kleine vaartuigen 's-Lands waterwerken opleverden.

Het bestuur dier gemeente herhaalt den vroeger reeds geuiten wensch omtrent de daarestelling van eene haven aldaar.

i. In het werk hetwelk de landbouw en veeteelt en de weinige hiervoor gemelde fabrieken opleveren moet de bevolking van het District middelen van bestaan vinden. Deswinters doet zich vooral in eenige gemeenten gebrek aan werk en dientengevolge armoede en ellende gevoelen; meer dan in andere is dit het geval inde gemeente Didam.

k. De veeteelt is bloeiende, op de lagere weidelanden achter hadden de zoo aanhoudende regens eenen zeer nadeligen invloed op den groei van het vee. De prijzen waren gunstig.

6 *Openbare Godsdiensstofening*

Het personeel der Leeraren der Godsdiensstige gezindheden heeft wederom een verandering ondergaan. De Heer Fijnebuik is in den plaats van den overleden Heer Heldring tot Predikant der Hervormde Gemeente naar Zevenaar beroepen.

Evenals in vorige jaren heerschte tussen de belijders der verschillende gezindheden eene goede verstandhouding

Omtrent het herstel van den toren staande aan de kerk der Hervormden te Didam is tusschen de besturen der Burgerlijke en kerkelijke Gemeente eene schikking getroffen welke echter nog de hoogere goedkeuring mist. De kerk der RC te Etten is nog in denzelfden elendigen staat, op eene aanvraag van zijde der kerkgemeente om subsidie is vooralsnog geene gunstige beschikking gevallen, nadere opgaven daaromtrent van genoemd kerkbestuur door de Regering gevraagd worden nog steeds tegemoet gezien. De katholieke kerkgemeente van Lobith heeft tot vergroting van haar kerkgebouw de toezegging van een subsidie van drieduizend gulden uit 's Rijkskas erlangd. De herstellingen van het kerkgebouw der gemeente Pannerden waartoe reeds voor eenige jaren een subsidie uit 's Rijkskas was verkregen zijn afgewerkt en tot stand gebragt.

Te Westervoort is de bouw der katholieke kerk grootendeels voltooid, de som als subsidie van Rijkswege verstrekt is echter te gering dan dat de katholieken dier gemeente in staat kunnen worden geacht van de kosten daarvan te bestrijden. Zoo niet middel word gevonden om een vermeerdering der voorhanden fondsen te verkrijgen zal het gebouw welligt nog eer het geheel afgewerkt is, voor de verscheenen termijnen der aanneemspanningen verkocht moeten worden. Het gemeentebestuur van Wehl klaagt dat zoowel toren als kerk in eenen zoo slechten toestand zich bevinden dat dezelve zonder geheele vernieuwing niet kunnen worden hersteld; en tevens dat het kerkgebouw veel te klein is voor het aantal menschen tot de

Parochie behorende; zonder hulp uit 's Rijkskas is de Gemeente buiten staat om de daartoe noodige sommen bijeen te brengen.

Slechts te Netterden bestaan ruime kerkfondsen. In de overige Gemeenten zijn dezelve niet meer dan voor gewoon onderhoud voldoende en gedeeltelijk niet eens. Onder de laatsten behorende de fondsen der hervormde kerk te Wehl en der Katholijken te Pannerden. Ook de fondsen der katholieke kerk te Zevenaar zijn ontoereikende om de veele en kostbare verbeteringen welke het kerkgebouw dringend behoeft te bestrijden

7 *Openbaar onderwijs*

In 's Heerenberg en Pannerden valt op het onderwijs nog evenmin als vroeger te roemen. In de school te Gendringen ontbreekt nog steeds orde. Voor het overige wordt door de besturen over het onderwijs niet geklaagd. De bijzondere school van B. Dullemond te Gendringen wordt nog steeds door het bestuur geroemd. Te 's Heerenberg is eene zogenaamde Fransche school opgericht. De Latijnsche school te Zevenaar telt nog altoos maar weinig leerlingen. De vernietiging der school te Giesbeek geeft aan de bewoners van dat kerkdorp steeds aanleiding tot gegronde klagten. De inkomsten der onderwijzers zijn in verschillende gemeenten naar het oordeel der besturen niet voldoende.

De bouw der school en onderwijzerswoning te Herwen is door de behendigheit en het verzet van eenige weinigen nog tegengehouden, spoedig zal echter daarmede een begin worden gemaakt.⁴⁵ Te Pannerden is een nieuw en ruim schoolgebouw op kosten der RC kerkgemeente daargesteld. Een der schoolgebouwen te Zevenaar en dat te Beek zijn in slechten staat, dat te Angerlo is te klein, het bestuur der laatstgenoemde gemeente, heeft bij den min gunstigen stand der gemeentelijke financiën nog niet tot vergrooting van het kerkgebouw kunnen overgaan. Tekenscholen worden in het district niet gevonden. De voorgenomen verplaatsing van het seminarie der katholieke missie, voor Vriesland, Groningen, Drente en Gelderland dezerzijds de Waal, van 's Heerenberg naar Culemborg, schijnt onbepaald uitgesteld te zijn.

8 *Gestichten en inrigtingen van Weldadigheid*

De ruime fondsen van het Gasthuis te 's Heerenberg laten niet alleen de verpleging van oude en gebrekkige lieden, maar daarenboven ondersteuning van huiszittende armen toe. De administratie wordt echter geenszins geregeld gevoerd. Jaren lang blijven de rekeningen onafgehoord en zoo men wil worden uit de fondsen uitgaven bestreden die nimmer ten laste van het gesticht kunnen of mogen gevraagd worden. Dit is wederom een stuk bewijs voor de dringende noodzakelijkheid om de besturen van zoodanige gestichten aan een streng toezicht van zijde der regering te onderwerpen. Over den toestand der fondsen van het te Zevenaar bestaande Godshuis valt niet te oordelen. De opgaven toch jaarlijks door den Rentmeester gedaan zijn van geene waarde, het niet ten uitvoer leggen der in der tijd omtrent dit gesticht door het gewestelijke bestuur genomen besluit wettigd de vrees dat op den duur de fondsen van het gesticht grootendeels of welligt geheel zullen verloren gaan. De bloeiende staat waarin het weezenfonds te Zevenaar thans verkeert, niettegenstaande de Provisoren en Rentmeester zoo als gebleken is van groote nalatigheid en slordigheid in de administratie niet waren vrij te pleiten, levert een afdoend bewijs voor den gunstigen invloed welken het toezicht van zijde der Regering op den staat der fondsen uitoefend -al is dit toezicht soms niet streng genoeg- dan helpt het toch altijd om grove misbruiken te weren en de besturen daarvan terug te houden. Volgens opgave der Besturen zijn de fondsen der Diaconiebesturen bij de Hervormden, met uitzondering der gemeente Wehl, voldoende voor de behoef-

45 Van Nispen bedoelde hier de schoolkwestie in Herwen en Aerd.

ten. Te 's-Heerenberg, Gendringen, Etten en Lobith zijn deze fondsen zeer ruim. De fondsen der RC Diaconiebesturen zijn slechts op weinige plaatsen voldoende voor de behoeften. In de gemeente Gendringen, Didam, Duiven, Zevenaar word aan genoemde Diaconien uit de gemeentelijke fondsen subsidie verstrekt. In de gemeenten Westervoort, Angerlo en Herwen bestaan geene Armbesturen der RC. In de eerstgenoemde gemeente heeft men voor eenige jaren een zoogenaamd algemeen Armbestuur opgericht aan hetwelk uit de gemeentelijke middelen eenige weinige guldens als subsidie wordt gegeven, te Gendringen wordt ook aan het Israëlitisch Armbestuur door de gemeente subsidie verstrekt. Naar de opgaven der Besturen zou het getal der behoeftigen tot dat der bevolking staan:

onder Angerlo als 1 tot 9
 onder Duiven als 1 tot 9
 onder Westervoort als 1 tot 10
 onder Zevenaar als 1 tot 12
 onder Bergh als 1 tot 17
 onder Gendringen als 1 tot 28
 onder Panneren als 1 tot 30

Van Herwen en Didam wordt zulks niet opgegeven, van Angerlo kan evenmin eene juiste opgave gedaan worden, daar slechts voor een gedeelte der bevolking een Armbestuur bestaat. De opgave der verhouding onder Gendringen is de eenige die van de vroegere werkelijk verschilt, in 1840 werd de verhouding opgegeven als 1 op 31, vroeger 1 op 25 en thans 1 op 28.

Over het geheel moet men aan alle opgaven omtrent het armwezen niet teveel waarde hechten, berekeningen kunnen op dezelve in het geheel niet worden gegrond gebrek aan fondsen verhinderd op de eene plaats zelfs de zoodanigen te bedeele, die op andere plaatsen bij meerdere ruimte vaste bedeeleing zouden erlangen; het aantal werkelijk bedeeden moet daarbij in gestadig en in tijdelijke soms slechts zeer kortstondig bedeeden worden gesplitst en ook op de nauwkeurigheid der opgaven zelve zonder soms veel af te dingen kunnen vallen. De meeste armoede heerscht voorzeker onder Didam, en daarna onder Zevenaar, men merkt in laatstgenoemde Gemeente op dat huisgezinnen die vroeger nimmer hulp verlangden thans om bedeeleing vragen. Eene vermeerdering der armoede is dus blijkbaar. Onder Didam is de armoede zoo groot dat slechts in enkele bijzondere gevallen bij de 3217 zielen sterke katholieke bevolking ondersteuning wordt gegeven. Zeer aanzienlijke fondsen zouden voor een behoorlijke bedeeleing noodig zijn en het bedrag der bestaande is niet eens noemenswaard. Omtrent den staat der Maatschappij der Weldadigheid onder 's-Heerenberg wordt geene opgave door het bestuur gedaan, het schijnt bijna alsof de ruime voorschotten aan deze gegeven geene ruime vruchten hebben gedragen.

9 *Wegen en Communicatien*

De weg van Arnhem naar de Pruissische grenzen is in vrij goeden staat ten gevolge van den aanvoer van eene groote hoeveelheid grind; het onderhoud blijkt nu reeds zeer kostbaar te zijn. Het plan tot verlegging van den Babberichsen Dijk waardoor genoemde weg geheel tot aan de grenzen tot voltooid zoude worden heeft geene uitvoering kunnen erlangen ten gevolge van verzet van de zijde van het bestuur van het Polderdistrict de Lijmers. Daarom-trent gerezen moeilijkheden zijn echter later uit den weg geruimd in eene overeenkomst waarbij de belangen van het Polderdistrict worden verzekerd, is tusschen genoemd Polderbestuur en het bestuur van 's Rijks Waterstaat, op het welks vanaf 1e Mei het bestuur over bedoelden weg, van het ontbonden Amortisatie Sijndicaat, was overgegaan gesloten. De daarbij voorbehouden goedkeuring van het Ministerie van Binnenlandschen zaken is echter

nog niet gevolgd. De daarstelling der wegen onder den schakel van communicatien begrepen ondervind nog steeds moeilijkheden, de nieuwe rigting welke men voornemens was aan gedeelten derzelve te geven zal onteigening ten gevolge der wet van 29 Mei 1841 noodzakelijk maken.

De begrinding van den weg van Doesborg op Didam is op 14 Mei 1841 voor *f* 2307,320 aanbesteed, nalatigheid der Aannemers gevoegd bij de gedurende het groote gedeelte van het jaar zoo ongunstige weersgesteldheid was oorzaak dat het werk niet ter bepaalden tijd was opgeleverd, dat het zelve van het jaargetijde het werken niet meer toeliet nog niet klaar was, en dat het voordeel der begrinding van den weg voor een zeer groot deel verloren moet worden geacht, omdat de grind in eene weeken modder en aangebragt, spoedig wegzonk. Een gedeelte van het begrinde is zoo buitengewoon slecht dat er geen spoor van den grind niet alleen meer op is te vinden, maar dat hetzelfde niet zonder gevaar van omwerpen met een rijtuig kan worden bereden.

Op den weg van Didam naar Zevenaar moest ingevolge aanbesteding van 3 Junij 1841 voor *f* 992,40 grind worden aangebragt, dan de hiervoor opgegeven oorzaken waren ook hier schuld dat het werk niet geheel voltooid zoude worden en dat men mede een gedeelte van het voordeel hetwelk van deze aanzienlijke kosten was te verwachten zal derven. De begrinding der Westervoortsche en Nieuwgraafsch en dijken is mede aanbesteed, dit werk zal voor 1 Augustus van het volgend jaar voltooid moeten zijn.

Aan de Gemeentelijke wegen is voor het overige bijna niets noemenswaardig verbeterd – ongunstiger jaar dan het afgelopen – voor het verbeteren van wegen zal echter ook waarschijnlijk in een ruim tijdvak niet volgen.

Het bestuur der Gemeente Gendringen klaagt zeer over de nadeelen welke de overstromingen der Aa en van den Ouden IJssel teweeg bragten – veelvuldige kronkelingen, verzandingen van het bed der Riviertjes. En wat den IJssel betreft, de stuwen wellicht zijn de oorzaken waaraan deze overstromingen toegeschreven moeten worden.

Het bestuur is voornemens om voorstellen te doen omtrent het daarstellen van nieuwe waterleidingen, waaraan de behoeften bij de veelvuldige regens zich heeft doen gevoelen. Het bestuur der Gemeente Bergh erkent mede de noodzakelijkheid van verbeteringen in de Waterleidingen en geeft op dat het zich met het tot stand brengen derzelve zal onledig houden.

De slechte toestand der Waterleidingen onder Didam gaf tot herhaalde klagten en eindelijk tot eene opname van den staat derzelve door eenen Ingenieur van den Waterstaat aanleiding. De voorstellen tot verbetering door gemelden Ambtenaar tengevolge daarvan gedaan, vonden echter bij den Raad geenen ingang en werden door dezen afgewezen. Alle pogingen tot verbetering der Waterleidingen in die Gemeente zullen dan ook wel vruchteloos blijven, en door geenen goeden uitslag worden bekroond, zoolang het bestuur derzelve niet in anderen handen overgaat.

10 *Rivier en dijkwezen*

De Polders in dit District mogten zich over zeer gunstigen afloop van den gevaarvollen en dreigenden toestand der Rivieren verheugen. De Waterkeeringen leden weinig schade. Aan de IJsseldijken onder Westervoort veroorzaakt het overstorten van het water in den avond van 15 Februari nogal eenig nadeel; gelukkig voor den Polder De Lijmers was zulks van zeer korten duur daarbij den slechten staat van den Dijkskruin deze spoedig veel zoude zijn afgeloopen en de aanvoer van materiaal bijna onmogelijk was.

Het bestuur van genoemden Polder heeft nog weder veele verbeteringen aan de dijken gebragt, de lasten der ingelanden dan ook geen verminderingen kunnen ondergaan. De verwijding en verlaging van den ouden Rijnmond is thans geheel overeenkomstig de bepalingen

van het met Pruisen gesloten tractaat tot stand gebragt. Aanmerkelijke verhooging van den stand des waters op den Ouden Rijn zal daarvan het gevolg zijn, en dien tengevolge zal het gevaar voor het Polderdistrict de Lijmers van overstroming door werking van den Lijmerschen overlaat zeer vergrooten.

Terecht zoude dan ook de genoemde polder eene met de verhooging van den stand des waters op den Ouden Rijn gelijks aan de verhooging van den overlaat ofwel herstel zijner in der tijd geslechte dijken van de Regering kunnen verlangen.

11 *Militaire Zaken*

Troepen hielden zich in het District niet op en trokken ook niet door hetzelfde, het ontbreken van middelen van kazernerij deed zich dan ook niet gevoelen.

Voor klagen over nadeelige werking der Wet op de Nationale Militie bestond geen grond.

De schutterijen zijn behoorlijk aangevuld en voltallig gemaakt. De bepalingen der Wet kunnen thans geenen nadeeligen invloed uitoefenen.

12 *Onvoorziene Rampen*

Besmettelijke ziekten hebben niet geheerscht. Door brand werd een gedeelte van het kerkdorp Etten vernield, de kerk der Hervormden leed daarbij schade. In de buurtschappen Holthuizen en Ooij brandden twee woningen af. Het intrekken van het Koninklijk Besluit tengevolge waarvan uit het fonds 2% ondersteuning werd gegeven heeft het middel ontnomen om slagtoffers van den eenen of andere Ramp in het door hen geleden verlies tegemoet te komen en aan hen hulp te verleenen.

Het Personeel der Geneeskundeoefenaren bestaat uit:

4 Med. Doctoren

1 Heelmeester

4 Vroedmeesters

7 Heelmeesters ten Plattelande en

9 Vroedvrouwen.

De Med. Doctoren en Heelmeesters leveren zelve de medicijnen.

De koepokinenting is aan 731 kinderen verrigt. Dit getal is dus 85 meer dan in het jaar 1840. Opmerking verdient dat in de Gemeente Angerlo aan geenen enkel kind deze kunstbewerking is verrigt.

Subsidien waarvan restitutie moet geschieden zijn niet gegeven.

De longziekte heeft in de Gemeenten Angerlo, Herwen, Pannerden, Zevenaar en Duiven 60 runderen weggesleept. De waarde derzelve werd geschat op 5148 guldens. Bovendien zijn 64 beesten door deze ziekte aangetast, daarvan genezen. De muilziekte heeft zich onder Westervoort, Pannerden, Duiven, Didam en Zevenaar nog vertoond, welligt was zulks wel in anderen Gemeenten het geval, ofschoon door de besturen daarvan niets werd gemeld.

Onder Herwen hebben zich twee gevallen van kwaden droes voorgedaan. De eigenaren waren vreemde karlieden, welke bij het verlagen en opruimen den Ouden Rijnmond werk hadden gezocht en gevonden. Te Lathum heeft zich mede op het einde van het Jaar bij den landman Van Zadelhoff een geval van kwaden droes voorgedaan.

In de overeenkomst waarbij de Gemeenten Westervoort, Duiven, Zevenaar, Herwen en Pannerden zich verbonden om aan den te Zevenaar wonende 'veearts eerste klasse' Mouwen, eene bezoldiging uit den Gemeentekassen van f 250,- te verzekeren, is geene verandering gekomen. Buiten de evengenoemde Gemeenten ontbreekt de Veeartsenijkundige hulp in dit District.

Het Gemeentebestuur van Gendringen klaagt dat het gebrek daarvan zich zeer doet gevoelen, herhaalde pogingen door genoemd bestuur in overeenstemming met dat van Wisch

aangewend om eenen Veearts zich aldaar te doen vestigen, hebben evenmin als vroeger eenen gunstigen uitslag gehad. Wenschelijk ware het dat de Gemeenten Bergh, Gendringen en Wehl zich konden vereenigen om de vestiging van eenen Veearts in die streken te bevorderen.

De Districtscommissaris

[J.A.C.A.] Van Nispen van Sevenaer

Bron: R.A.G., 'Archief kwartiercommissarissen'.

*Bestuursfuncties en huwelijken Van Nispen tak Sevenaer (1815-1940)**

Naam	Huwelijk/Echtgenote(n)	Functies
jhr. Jan A.C.A. van Nispen (1803-1875) <i>10 kinderen</i>	1823 Isabella E.J. Hoevel tot Swanenburg (1804-1879)	gem.ontv. en secr. Duiven; lid gemeenteraad Zevenaar (1829-1837); kerkmeester en dijkgraaf; lid P.S. Gelderland (1829-1848);districtscom- missaris Doesburg-Zevenaar (1837-1850); lid T.K. (1848- 1875)
<i>zonen J.A.C.A. van Nispen</i>		
jhr.mr. Carel J.Ch.H. van (1824-1884) ⁴⁶ Nispen	1851 jkvr. Paulina P.J. Diert van Melissant	rechter gerechtshof Arnhem; lid (1827-1852) P.S. Gelderland (1853-1871); lid T.K.(1871-1884);
	1854 jkvr. Cornelia M.E.P. Michiels van Kessenich (1827-1912)	diverse (kerkelijke) neven functies Arnhem
jhr. mr. Franciscus X.G.M. van Nispen (1832-1915)	1862 jkvr. Maria C.H.C. van Nispen tot Pannerden (1833-1889)	lid gemeenteraad Nijmegen; kantonrechter Nijmegen; lid P.S. Gelderland (1874-1906); burgemeester Bergharen en Horssen (1861-1862)
jhr. Raphaël A.J.B.M. van Nispen (1835-1885)	1861 jkvr. Adriana W.G. de van der Schueren (1837-1906)	raadslid en wethouder Zeven- aar (1863-1885); lid T.K. (1875); diverse (kerkelijke) nevenfuncties Zevenaar

⁴⁶ Carel werd gepasseerd als minister van Justitie en minister voor de R.K. Eeredienst. Als lid van de Tweede Kamer pleitte hij in 1878 hartstochtelijk voor de subsidiëring van het bijzonder onderwijs, tijdens de behandeling van (het overigens als onderwijswet aangenomen) ontwerp van de liberaal Kappeyne. Met de Arnhemse deken Brouwer was hij de stuwende kracht achter de oprichting van de Arnhemse kiesvereniging 'Recht voor Allen', evenals de oprichting van de Schaeppmanniaanse en de in de Liemers toen veel gelezen krant 'De Post' (1883-e.v.).

Naam	Huwelijk/Echtgenote(n)	Functies
jhr.mr. Leo C.C.O.M. van Nispen (1839-1901)	1866 Elisabeth M.G. Cremers (1839-1920)	advocaat te Arnhem, hierna lid E.K., voor provincie Utrecht (1887-1901); diverse (kerkelijke nevenfuncties Arnhem ⁴⁷
<i>zonen Carel J.Ch.H. van Nispen:</i>		
jhr. mr. Paulus J.A.A.M van Nispen (1856-1944) ⁴⁸	1889 jkvr. Cecilia H.L.M. Bosch van Drakestein (1867-1930)	rechter gerechtshof Arnhem; lid gemeenteraad Arnhem (1897-1899 en 1900-1904); lid P.S Gelderland 1893-1919 en vanaf 1904 van G.S.; diverse (kerkelijke) nevenfuncties Arnhem
jhr. Joseph W.J.C.M. van Nispen (1861-1917) ⁴⁹	1888 Elisabeth G.J.M. Hekman (1860-1938)	medeoprichter <i>De Post</i> (1883); hoofdredacteur <i>Residentiebode</i> ; lid E.K. (Zuid-Holland, 1908-1917)
<i>zoon Franciscus X.G.M. van Nispen tot Sevenaer:</i>		
jhr. mr. Octave F.A.M. van Nispen (1867-1949) ⁵⁰	1910 jkvr. Mathilde M.E. Serraris (1870-1964)	advocaat; lid T.K. (1901-1915 district Nijmegen); voorzitter T.K. (1912-1913); ambassadeur Vaticaan (1922-1926); ambassadeur Oostenrijk (1926-1928); ambassadeur België (1928-1933)
<i>zonen Raphaël A.J.B.M. van Nispen tot Sevenaer:</i>		
jhr. Lodewijk (Louis) J.M. van Nispen (1867-1949)	1897 Anna M.E.P.A. Vos de Wael (1872-1931)	wethouder en raadslid Zevenaar (1895-1939); lid P.S. Gelderland (1922-1935); diverse (kerkelijke) nevenfuncties Zevenaar

⁴⁷ Duffhues, *a.w.*, bijlage 2. Leo van Nispen legateerde samen met zijn echtgenote forse bedragen aan kerkelijke instanties.

⁴⁸ Zijn tweede zoon, Joannes L.E.M. van Nispen tot Sevenaer (1902-1975), was burgemeester van Wehl (1934-1939), zie bijlage 'Burgemeesters in de Liemers'.

⁴⁹ Zijn eerste zoon, jhr.mr. Carel H.M.J.J. van Nispen tot Sevenaer (1893-1952), was burgemeester van Oirschot en volgde zijn vader op als directeur-uitgever van 'De Residentiebode'. Zijn broer, jhr. mr. Leo L.M. van Nispen tot Sevenaer, was mede-redacteur.

⁵⁰ Octave F.A.M., leider van de fractie van de r.k. Staatspartij, was fel anti-socialist en werd in 1918 gevraagd om minister van Buitenlandse Zaken en/of minister-president te worden. Gezondheidsredenen hebben hem hiervan weerhouden. Over dit gezantschap bij het Vaticaan (vanaf 1915) ontbrandde in 1925, toen hij daar ambassadeur was, een felle politieke strijd die uitmondde in de val van het kabinet Colijn I, door het amendement van de SGP-er G.H. Kersten. Deze gebeurtenis is hierna bekend geworden als de 'nacht van Kersten', van 11 november 1925.

jhr. Hubert L.M. van Nispen 1909 Louise R.M.P. von Motz burgemeester te Laren
(1879-1958) (1888-1984)

* In deze tabel ligt de nadruk op de diverse bestuursfuncties van beide families (zie hierna tak Pannerden).
E.K. 'Eerste Kamer der Staten-Generaal; T.K.=Tweede Kamer der Staten-Generaal; P.S.' Provinciale Staten van Gelderland; G.S.=Gedeputeerde Staten van Gelderland.

Bron: Nederlands Adelsboek (1903-1988); div. Bevolkingsregisters en DTB-registers; Nederlands Patriciaat (1910-1988); documentatie K.D.C.; Kwartierstatenboek (1883-1983); Van den Berg, Toegang, passim; Van Ette, Volksvertegenwoordigers, 11-64; De Bruijne e.a., Geschiedenis, passim.; Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek (N.N.B.W.), (1911-e.v.) en www.parlement.com en www.inghist.nl/onderzoek/projecten/verkiezingen.

Bestuursfuncties en huwelijken Van Nispen tak Pannerden (1815-1940)

Naam	Huwelijk/Echtgenote(n)	Functies
jhr. mr. Carel E.J.F. van Nispen (1807-1870)	1827 Christina J.Th.M. Hoevel tot Swanenburg (1806-1880)	lid P.S. Gelderland (1835-1848), dijkgraaf (1837); lid gemeenteraad Zevenaar; (1838-1870) en assessor (1841-1844), waarnemend ambtenaar kantonerecht Zevenaar (1862-1870) burgemeester Zevenaar (1844-1870) lid E.K. (1849-1870)
<i>zonen:</i>		
jhr. Frans X.J. van Nispen (1830-1899)	1852 jkvr. Aleida C.M.E. van der Heyden (1816-1878) 1883 Caroline P.J.L. Smitz (1855-1950)	lid P.S. Gelderland (1856-1889) lid E.K. (1889-1899)
jhr. Otto C.J.C.L.M. van Nispen (1844-1905)	1870 jkvr. Henriëtte J.L.C.M. Bosch van Drakestein (1851-1871) 1873 jkvr. Louise J.J.M. van Grotenhuis van Onstein (1852-1916)	raadslid en wethouder Zevenaar (1871-1905); lid P.S. Gelderland (1875-1905); waarn. ambtenaar kantongerecht Zevenaar (1869-1874)
<i>zonen Otto C.J.C.L.M. van Nispen:</i>		
jhr. mr. Frans L.M. van Nispen (1874-1928)	1906 Johanna Tegelaar (1887-1931)	dijkgraaf Herwen, Aerdt en Pannerden; secr. en burgemeester van Pannerden (1905-1928)
jhr. mr. Herman C.M. van Nispen (1875-1963)	1904 Hortensia C.M.J. Hanlo (1882-1936)	advocaat-procureur Arnhem, onderwijs-inspecteur; vanaf 1906 lid P.S. Gelderland (1906-1939) en vanaf 1923, lid G.S. Gelderland diverse (kerkelijke) nevenfuncties Arnhem

jhr. mr. Hubert E.M. van Nispen (1878-1942)	1918 Isla F.A.T.M. baronesse van Voorst tot Voorst (1885-1960)	burgemeester Klimmen (tot 1942)
jhr. Otto J.M. van Nispen (1878-1949)	1912 Clara E.M.I. baronesse von Hövell (1880-g.g. 1910)	burgemeester Horssen (1903- en Groesbeek (1910-1935)
jhr. Ernest E.M. van Nispen (1882-1955)	1921 Elisabeth G.M.F. Lochner von Hüttenbach (1898-1985)	burgemeester van Beek en Donk
jhr. Antoine E.M. van Nispen tot Pan- nerden (1884-1964)	1911 Clara M. de Nerée tot Babberich (1886-1975)	burgemeester Didam (1911- 1921), burgemeester Zeve- naar (1920-1944) lid P.S. Gelderland (1923-1926); div. (kerkelijke) nevenfuncties Zevenaar
zoon <i>Frans L.M. van Nispen</i> : jhr. dr. Otto F.A.H. van Nispen tot Pannerden (1907-1992)	1934 Jeanne-Marie J.M.H. van Biervliet (1911-1996)	secr. en burgemeester van Pannerden (1933-1937); burgemeester Hillegom (1937-1964); lid E.K.; (1960- 1964) commissaris van de koningin te Overijssel (1964- 1972)

E.K.=Eerste Kamer der Staten-Generaal; T.K.=Tweede Kamer der Staten-Generaal; P.S.' Provinciale Staten van Gelderland; G.S.=Gedeputeerde Staten van Gelderland.

Bron: Nederlands Adelsboek (1903-1988); div. Bevolkingsregisters en DTB-registers; Nederlands Patriciaat (1910-1988); documentatie K.D.C.; Kwartierstatenboek (1883-1983); Van den Berg, Toegang, passim; Van Ette, Volksvertegenwoordigers, 11-64; De Bruijne e.a., Geschiedenis, passim; N.N.B.W., (1911-e.v.) en www.parlement.com en www.inghist.nl/onderzoek/projecten/verkiezingen.

Bijlage M *Klacht J.L.W.C. von Weiler over voorbereidingen petitie rooms-katholieken (5 januari 1830) en Petitie ingezetenen Bergh, Didam, Duiven, Gendringen, Herwen, Lathum, Pannerden, Zevenaar (en Terborg) aan de leden van de Tweede Kamer der Staten Generaal (8 maart 1830) en Adres aan de leden van de Eerste Kamer der Staten Generaal tegen de Wet op de Kerkgenootschappen van inwoners van de gemeente Bergh (1853); dankbrief Zevenaarse inwoners aan paus Pius IX naar aanleiding van het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie (1853)*⁵¹

Zevenaar den 5 Januari 1830

Ik vinde mij in de onaangename noodzakelijkheid Uw Hoog/ro/Getr. Te berigten: Dat deze gemeente het brandpunt geworden is der Petitiezugt en verbittering der gemoederen tegen het Gouvernement des Konings in deze streken.

Hoezeer de geheele gang der zaak de stempel van Godsdienstige geheimzinnigheid draagt en het daarom aan het onmogelijke grenst om bewijzen voor de daad zaken te bekomen, is echter de geheel toedracht door het publiek gerucht en de daarmede overeenstemmende bedrijven welke men heeft kunnen waarnemen zoo ontwijfelbaar opgehelderd, dat ik niet bevreest behoefte te zijn, mij bij het verhaal der Zaak in conjecturen te vergissen.

Het zijn de Heeren Van Nispen alhier, welke niet slechts voor de gemeente zich aan het hoofd der Petitionarissen hebben gesteld maar een geheel systeem hebben georganiseerd volgens hetwelk alle omliggende gemeenten in werking zijn gebracht.

Het eerste spoor gaf het opvallende dat eenige avonden achter elkanderen, eene menigte tusschen 7 en 10 uren, Ingezetenen alle den Rooms Katholijken godsdienst belijdende en bij voorkeur dezulken welke in eenige afhankelijkheid van de Heeren Van Nispen of onmiddellijken invloed der RC geestelijkheid stonden, zich aan het huis van de Heeren Van Nispen vervoegden en spoedig vernam men door gerugt dat die allen eene petitie geteekend hadden, die bij de gewone zoogenaamde grieven het eigenaardige godsdienstig karakter voegden van klagten over de partijdige benadeeling der Roomschen in het begeven van ambten. Hoedanig die ingezetenen zijn opgeroepen heb ik niet kunnen ontdekken.

Men verneemt echter, dat alreeds in de omliggende gemeentens dergelijke petitien op naam der Heeren Van Nispen worden rondgedragen, men ziet dagelijks het huis van die Heeren door RC geestelijken bezoeken, gister zelve, zijn aldaar ter maaltijd geweest de aartspriester van Gelderland en verscheidene misschien 10 of 12 andere geestelijken van hier en elders en het lijdt geen twijfel dat deze bezoeken in verband staan tot het doel hetwelk kennelijk geen ander is, dan overal haat jegens het Gouvernement in te boezemen. Reeds ontdekt men de werking als die van een Electricien Schok. Menschen, die door hunne stand en beschaving geheel en al buiten staat zijn om den gang des Gouvernements te beoordeelen, die persoonlijk geene redenen van klagten kunnen hebben en die daarom te voren toen zij aan zich zelve waren overgelaten, er niet aan dachten om zich over de daden van het Gouvernement uit te laten, maken er nu hun discours van en zijn tot eenen blinden geloofsiijver opgewonden want dit is het geslaagde doel der Petitien alhier, om den roomsch katholijken godsdienst als in het eminente gevaar voor te stellen, daardoor is de verbittering reeds zooverre gekomen dat misschien geene der teekenaren voor redenering vatbaar is en allen elke poging welke men zoude ondernemen om hen tot bedaardere gevoelens te brengen met verachting zouden terug wijzen als een aanslag tegen hunnen godsdienst.

⁵¹ R.A.G., *Archief kwartierscomm.* inv.nr. 539, 540 en 543; *Archief Van Nispen* inv.nr. 2558, corresp. juni en september 1853.

Dit in aanmerking nemende heb ik gemeend, voor het tegenwoordige te moeten stilzitten, en mij te moeten bepalen tot eene onbewimpelde mededeeling van den gang der zaak aan Uw Hoog/ro/Getr. zoo als ik de Eer heb hiermede te doen.

De burgemeester van Zevenaar bij indispositie van denzelven,

Den eerste Assessor get. [J.L.W.C.] V. Weiler

Voor eensluidend afschrift, De secretaris der gemeente Zevenaar, J.H.F. Spijker.

(15 januari 1830)

Informatie onderteekenaren der petitie, behalve de Heeren van Nispen en de RC geestelijken, alhier:

Derk Janssen, lid van den gemeenteraad

J. Gerritsen, hoedemaker

J. Wassink, landbouwer en Heemraad

H. Jolink, horlogiemaker

H. Holtus, kleermaker

J. Timmermans, winkelier

H. Janssen, landbouwer

H. Kreeft, landbouwer

D. Ebbink, wever

L. Nagels, smid

D. Reinders, winkelier

J. van der Grinten, molenaar

J. Janssen, herbergier

en meerdere, bijna alle de RC Ingezetenen van de Burgerklasse binnen Zevenaar.

Petitie ingezetenen Bergh, Didam, Duiven, Gendringen, Herwen, Lathum, Pannerden, Zevenaar (en Terborg) aan de leden der Tweede Kamer der Staten Generaal (8 maart 1830)

EDELMOOGENDE HEEREN,

In het tegenwoordig tijdstip, waarin een zoo aanzienlijk getal onzer landgenoten het herstel en de instandhouding hunner grondwettige regten vragen, hebben de ondergetekende bewoners van een gedeelte der provincie Gelderland zich van hunnen pligt geacht, door tuschenkomst van UEM aan Z.M. onzen zeer geërbiedigden Koning ook hunne wenschen voor het herstel en behoud hunner Regten eerbiedig te doen geworden.

Zij hebben zich te meer daartoe gedrongen gevoeld, daar zij in voordragt van de Wet op het onderwijs en in het ontwerp tot intrekking der vrijheid der drukpers een duidelijk blijk meenden te zien, dat men aan Z.M. onzen veel beminden Koning de wenschen en bedoelingen van Hoogstdezelfs getrouwe onderdanen tracht verdacht te maken en aan Hoogstdenzelven de zoo algemeen en uit eigen beweging door duizenden van Z.M. getrouwste onderdanen aangeheven klagten alleen als het gevolg der opruijingen eener niet talrijke woelzieke partij zoekt te doen voorkomen.

In de overtuiging dan, dat het oogenblik daar is, waarin de pligten van iederen getrouwen onderdaan vordert, om door uitdrukking zijner meening en zijner gevoelens onzen zoo zeerbeminden Koning nopens de wenschen van de overgrootste meerderheid van zijne onderdanen in te lichten, wenden de ondergeteekenden zich tot UEM, om door UEM tuschenkomst in voorspraak voor de gerechtigheid en vaderlijke genegenheid van Z.M. onzen zeer geërbiedigde Koning de vervulling der billijke wenschen en daardoor het herstel en de bevestiging van vertrouwen, eensgezindheid en tevredenheid onzer Hoogstdezelfs getrouwe onderdanen eerbiedig te verzoeken.

Dan Edelmoogende Heren! hoe kan de tevredenheid en het vertrouwen het Bestuur in de

harten van de groote meerderheid der Nederlanders terug keeren, als deze, in plaats van aan hare billijke wenschen te zien voldoen, zich nog in gevaar ziet, om daar eene nieuwe Wet, welke alle vrije mededeeling van gevoelens niet alleen in openbare geschriften maar zelfs tot in de huishelijken kringen in nauwste betrekkingen gevaarlijk maakt, en dusdoende alle zedelijkheid en vertrouwen vernietigen zou, de zoo zeer gewenschte en pas herkrege grondwettige vrijheid der drukpers te zien vervangen. Een vrijheid voor de instandhouding der grondwettige regten van het grootste belang die in den korte tijd van haar bestaan reeds zoo vele en gewichtige diensten aan de zaak des vaderlands heeft bewezen, door de geheime bedoelingen dier partij te ontmaskeren, welke lijder! reeds te lang aan haar geliefkoosd plan, de groote meerderheid der Nederlanders van den Godsdienst hunner vaders te vervreemden en van hunne grondwettige regten te beroven, in ongestoorde stilte mogt werken. Eene vrijheid daarenboven voor onzen beminden Vorst van niet minder belang, daar zij van Hoogstdenzelven de algemeene wenschen zijner onderdanen en de openbare meening over den gang des bestuurs doet kennen, die het anders ten uiterste bezwaarlijk zou zijn, tot den troon te doen doordringen.

Hoe kan dan toch die tevredenheid en dit vertrouwen onder de groote meerderheid der Nederlanders terugkeeren, als zij niet tegenstaande de herhaalde vertoogen en smekingen van zoo velen hunner landgenoten, om vrijheid van onderwijs, eene Wet ziet voordragen, welke het onderwijs geheel in handen van het bestuur zou doen verblijven en verzekeren. Eene wet die dit bestuur dusdoende in staat zou stellen, om aan het geheele onderwijs bij voortduring zoodane rigting als het goed zou vinden, te geven, en alzoo ook, om de thans daarin bestaande strekking bij te houden, om onder den schijn van verlichting te bevorderen, door Godsdienst der Roomsche Catholijken te ondermijnen, door in de harten der kinderen en jonge lieden tot deze gezondheid behoorende, reeds, eene onverschilligheid en zoo mogelijk eenen afkeer jegens hunnen Godsdienst in te prenten. Eene strekking welke de Roomsche Catholijken in geweten verplicht zijn daar alle wettige middelen tegen te gaan, en die niet alleen uit boeken, welke den kinderen in handen gegeven worden, uit de vernietiging van alle Roomsche Catholijken bestuur de particuliere gestichten van onderwijs, maar ook wel vooral daaruit ten duidelijkste blijkt, dat in de geheele noordelijke provinciën (Noord-Brabant uitgezonderd) maar weinige schoolonderwijzers en geen enkele schoolopziener der R.C. godsdienst belijdende gevonden worden, en deze laatsten nog veeltijds zat, de leeraren voor den hervormden Godsdienst behooren.

Hoe toch zal de tevredenheid een eensgezindheid onder de Nederlanders hersteld worden, zoolang de Roomsche Catholijken vooral in de noordelijke provinciën, bijkans geheel van het genot der weldadige bepaling der grondwet, waarbij aan elke gezindheid gelijke bescherming en regten gewaarborgd worden, verstoken blijven, en zij zich, zoo als bijvoorbeeld in Gelderland niet alleen van alle meer eervolle maar men mag zeggen van alle mindere bedieningen en ambten bijkans geheel uitgesloten zijn, niettegenstaande zij aldaar 10.600 zielen tegen 172.000 hervormden tellen.

Hoe toch zal het gevoel van zekerheid en duurzaam geluk in de harten der Nederlanders terugkeeren zoolang dezen zich bovendien nog altijd van het genot van zoo vele bij de grondwet aan hen gewaarborgde regten verstoken en beroofd zien.

Van het vorenstaande dan doordrongen, en in de stelligste overtuiging, dat daaraan alleen het gevoel van verdeeldheid en ongerustheid in de harten der Nederlanders moet toegeschreven worden, roepen de ondergeteekenden de voorspraak van UEM bij Z.M. onzen zeer beminden Koning in, ten einde het Hoogstdenzelven goedgunstiglijk moge behagen, de eerbiedige wenschen van Hoogstdeszelfs getrouwe onderdanen te vervullen.

1e door de intrekking van het ontwerp van Wet ter beperking van de vrijheid der drukpers

2e door daargestelling eener volkomene vrijheid van onderwijs en dusdoende intrekking van al daarop rustende beperkingen.

3e door eene evenredige verdeling van ambten en bedieningen onder de belijders der verschillende gezindheden en

4e eindelijk, door volledige uitvoering der grondwet en handhaving van alle bij dezelve aan de Nederlanden gewaarborgde regten.

Waarbij het de ondergeteekenden geoorloofd zij Edelmogende Heeren! als een voorwerp hunner bijzondere wenschen de spoedige en opregte uitvoering van het concordaat in de noordelijke provinciën te voegen.

C.E.J.H. van Nispen van Z(S)wanenburg [tot Pannerden]

J.A.C.A. van Nispen van Sevenaer

F.J. de Nerée van Babberich

en nog vele anderen [ruim tien pagina's met handtekeningen].

Adres aan de Eerste Kamer tegen de Wet op de Kerkgenootschappen van de katholieke inwoners gemeente Bergh (1853)

'Afschrift

Aan de leden der Eerste Kamer der St. Gen.

Ook wij, Mijne Heeren! Allen mannelijke meerderjarige ingezetenen van 's-Heerenberg, gemeente Bergh, provincie Gelderland, wenden ons met zoo veele andere van onze Catholijke geloofsgenoten, verontrust door de aanneming van het Wetsontwerp tot regeling van het toezigt op de Kerkgenootschappen door de tweede Kamer, tot Uwe Hooge vergadering, en verzoeken eerbiedig, dat dezelve -door niet aanneming van dat onderwerp, dat, Wet wordende eene door fanatisme en religiehaat kunstmatig geprovoceerde Spanning en verdeeldheid tusschen burgers van eenen en delfden Staat, slechts zal vermeederen en daaraan duurzaamheid geven- die vrijheid en bescherming in het godsdienstige ook naar de Catholijken zal willen laten bestaan, die aan allen grondwettig is verzekerd en nu gevaar loopt aan Wilkeur te worden prijsgegeven.

Onze eenigste hoop vestigt zich op Uwe Kamer, die noch aan een blind laageneind godsdienstig drijven, noch aan Kerkelijke partijzucht haar bestaan ontleenende, van edeleren oorsprong en hoogere geboorte is, en die bij het door de vrijzinnigheid toegejuicht antwoord op de troonrede, zich niet door den stroom van kunstmatig tot stand gebrachte beweging heeft laten meeslepen, maar haare hooge waarde op het standpunt van Vrijzinnigheid en onpartijdigheid heeft weten te bewaren.

3-7bre 1853

't welk doende'

Bron: R.A.G., 'Archief kwartiercommissarissen'.

Dankbetuiging inwoners van Zevenaer aan paus Pius IX naar aanleiding van het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie (1853) / beschadigd

Aan Zijne Heiligheid Pius IX

'Heilige Vader,

Hetgeen de katholieken van Nederland door aanhoudende gebeden van Gods goedertierendheid en in overeenstemming met hunne Kerkelijke overheid, door verzoekschriften met eerbiedige vrijheid van uwer Heiligheid en vaderlijke zorgen hadden afgesmeekt, werd hun genadiglijk ingewilligd bij Apostolische Brieven van maart, waardoor de bisschoppelijke

hiërarchie in Nederland werd hersteld. Wij hebben geene woorden Heilige Vader dan ten volle dat gevoel van heilige vreugde en dan klaarheid uit te drukken hetwelk Nederlands katholieken bezielt sedert zij mogten vernemen dat hunnen vurigste wenschen verhoord zijn en dat de katholieken kerk in Nederland voortaan al de weldaden zullen genieten welke onder de bescherming des Allerhoogsten onfeilbaar uit die organisatie zullen voortvloeien. Dat Uwe liefde H. Vader (...) en bij het geheugen van hun (...) dat zij aan Uwe Heiligheid wier gezegende hand reeds zoovele rampen heeft genezen, het herstel te danken hebben van die bisschopszetels waaraan de herinnering is verbonden der meeste heugenswaardige en roemrijke maar door den drang der tijdsomstandigheden in vergetelheid geraakte daarzake hunner geschiedenis. Nooit zullen zij vergeten hoe zij door warme godsvrucht en godsdienstijver door hunne onwankelbare gehechtheid aan den Heiligen Stoel door hunne algehele onderwerping in alles wat in betrekking staat met de belangen der godsdienst en door hunne tedere en kinderlijke trouw aan de Bisschoppen hunne eerste Herders getuigen moeten dat zij de gunst niet onwaardig zijn waarmee Uwe Heiligheid hen verrijkt heeft en dat zij al het gewigt daarvan zulks weten op prijs te stellen. Ook zullen Nederlandse katholieken nooit voorbijzien de pligten welke zij ten aanzien van hunne Bisschoppen te vervullen hebben en die Uwe H. (...) aan te nemen, eene verzekering die zij zeer eerbiediglijk voor hare troon nederleggen met de bede van hunne wenschen te Kroonen door over hunne bedoelingen en over henzelfen haren Vaderlijken Zegen uit te storten.

Neergeknield voor de vader Uwer heiligheid zijn wij met den diepsten eerbied,

Zevenaar, in festo S. Bonifacius [5 juni] Uwer Heiligheids'zeer ootmoedige en zeer gehoorzame

(get.) W. Wassing	Van Nispen van Sevenaer
T. van de Kamp	C.J.C.H. van Nispen
J. van Hoevel	D. Janssen
T. van de Sandt	N. Vermeulen
E. Bergervoet	W. Rutjes
D. Harmsen	Van Vree
W. van Egeren	G. Janssen
B. van Egeren	J. Reinders
J. Grinten	F. Janssen
A. Joling	J.N. Spaen
T. van Ditshuizen	A. Reijnders
	J. Jansen

**Bijlage N Door Gedeputeerde Staten van Gelderland benoemde gemeente-
raadsleden Didam, Gendringen en Zevenaar (1815-1851)⁵²**

Naam	beroep	religie	periode	bijzonderheden/duur
<i>Didam</i>				
G. Som	landbouwer	r.k.	1818-1828	assessor/10 jaar
H.J. Geerlings	(ros)molenaar	prot.	1818-1851	assessor 1831/33 jaar
J. Keurschot	koopman/ontvanger	prot.	1818-1831	1831 overleden/13 jaar
H. Rasing	landbouwer	r.k.	1818-1846	1837 assessor/28 jaar
J. Ter Laak	molenaar	r.k.	1826-1851	25 jaar
K. Scheers	boerenarbeider	prot.	1826-1850	overleden 1850/24 jaar
A. Berntsen	landbouwer	r.k.	1828-1851	23 jaar
E. Thuis	landbouwer	r.k.	1832-1851	19 jaar
F.A.J.M. baron van Voorst tot Voorst	assessor/grondeig.	r.k.	1840-1851	na 1851/11 jaar
R.F. Deurvorst ⁵³	notaris	r.k.	1846-1849	3 jaar
H. Slangenburch	landbouwer	r.k.	1846-1851	5 jaar
A. Thuis	landbouwer	r.k.	1849-1851	voor R.F. Deurvorst, na 1851/2 jaar
H. Roosendaal	landbouwer	r.k.	1850-1851	voor K. Scheers, na 1851 1 jaar
<i>gemiddelde zittingsduur (3 protestanten/10 katholieken)</i>				<i>15 jaar</i>
<i>Gendringen</i>				
J.R. Boeveldt	koopman/landb.	prot.	1811-1848	assessor sinds 1811/ 37 jaar
S. Knaven	logementhouder	r.k.	1825-1827	assessor/2 jaar
W. Hemming	landbouwer	r.k.	1815-1830	15 jaar
F. Hafkenscheid ⁵⁴	herbergier	r.k.	1815-1825	10 jaar
J.A. Luyken	med.doctor/land.	prot.	1825-1851	26 jaar
A. Reigers	ijzerfabrikant	r.k.	1825-1845	idem assessor/20 jaar
E. Nieuwenhuis	landbouwer	r.k.	1828?-1851	assessor 1848-1849/23 jaar
J.P. van Veen	onbekend	r.k.	1828-1840?	12 jaar
H. Geuyen	landbouwer	r.k.	1841	1jaar
B. Westerveld	bierbrouwer	prot.	1825-1851	assessor 1845-1849/4 jaar

⁵² Blok, *Stemmen en kiezen*, 169-171. 'De leden van de gemeenteraden (minstens 23 jaar oud en ingezetene van de gemeente en voldoen aan de census van f 50,-) werden door gedeputeerden benoemd voor een periode van zes jaar. Om de twee jaar was een derde van de raad aan de beurt om af te treden. Voor de eerste keer geschiedde de benoeming van de leden van de raad zonder voordracht (in 1825 afgeschaft), hierna vond de benoeming plaats uit een door de raad op te stellen dubbeltal. In heerlijkheden kwam het recht tot voordracht toe aan de heer. Aftredende raadsleden waren onmiddellijk herkiesbaar.'

⁵³ R.F. Deurvorst (1807-1862) was vanaf 1834 notaris te Varsseveld en van 1841 tot 1850 te Didam. Hierna vertrok hij naar Nijmegen om daar het notariaat tot 1856 uit te oefenen. Hij was gehuwd met Maria J. Bodd (1812-1853). Zie ook: 'Nederlands Patriciaat', jg. 73, 63-91.

⁵⁴ R.A.G., *Archief Kwartierscommissarissen enz.*, inv.nr. 196, corresp. 20 jan. 1818. Hafkenscheid was rond 1818 ook enige tijdassessor, evenals W. Hemming. 'Gemeenteraad' W. Scholten was slechts minder dan een jaar lid wegens 'zijne indispositie met de andere gemeenteraden en assessoren (...) doch thans weder gereconvaliesceert (...) en heeft deze zijne opgedragen post aanvaard.'

Naam	beroep	religie	periode	bijzonderheden/duur
J. Kolfschoten	notaris	r.k.	1840-1851	na 1851/11 jaar
W. Wellink	landbouwer	r.k.	1841-1851	10 jaar
B. Beenen	landbouwer	r.k.	1845-1851	6 jaar
H. Wilbrink	olieslager	r.k.	1845-1851	assessor 1850-1851/6 jaar
G.T. Aalders	pannenbakker	r.k.	1849-1851	assessor 1850-1851/2 jaar
<i>gemiddelde zittingsduur (3 protestanten/12 katholieken)</i>				<i>12 jaar</i>
<i>Zevenaer</i>				
J.H. van Hecking-Colenbrander	domein-rentmeester	prot.	1816-1829	13 jaar/assessor (1819-1829)
hr. G.C. von Weiler	griff.kantongerecht	prot.	1816-1825	9 jaar
C.H. van Nispen	districtscommissaris	r.k.	1816-1818	2 jaar
H.W.A. Vermeer	plv.vrederechter	prot.	1816-1818	2 jaar
H.J.P. Heijnen	grondeigenaar	r.k.	1818-1822	voor C.H. van Nispen 4 jaar
J.J. van Goltstein-Hoekenburg ⁵⁵	rentenier	r.k.	1818-1819	assessor, overleden 1819/1 jaar
J.L. Vos(s)	landbouwer	r.k.	1823-1832	9 jaar
J.A.P. Vermeer	grondeigenaar	prot.	1819-1851	32 jaar
J.L.G.C. von Weiler	dijkgraaf	prot.	1825-1832	7 jaar
D. Janssen ⁵⁶	tapper/winkelier	r.k.	1825-1851	ook na 1851/26 jaar assessor (1844-1851)
F.J. de Nerée	dijkgraaf/grondeig.	r.k.	1825-1847	1847 overleden/22 jaar
J.A.C.A. van Nispen van Sevenaer	grondeigenaar	r.k.	1829-1837	tot 1870/8 jaar/assessor (1829-1837)
J. van der Grinten	molenaar	r.k.	1832-1851	voor J.L. Vos(s)/19 jaar
B. Melgers	landbouwer	r.k.	1836-1851	na 1851/15 jaar
C.E.J.F. van Nispen t.P.	rentenier	r.k.	1838-1844	assessor (1841-1844)/6 jaar
J.F. Verster	ontvanger	prot.	1838	1 jaar
G. Pliester	notaris	prot.	1838-1851	13 jaar
J. Geene	landbouwer	r.k.	1839-1851	tot 1852/12 jaar
W. Frowein	tabakshandelaar	prot.	1845-1846	1 jaar
J. Wassing	landbouwer	r.k.	1844-1851	na 1851/7 jaar
J.P. de Nerée	grondeigenaar	r.k.	1847-1851	na 1851/4 jaar
P.C. van Woelderen	kantonrechter/schoolopziener	r.k.	1847-1851	4 jaar
J.B. Pelgrom	med.doctor	r.k.	1844-1851	na 1851/7 jaar
<i>gemiddelde zittingsduur (8 protestanten/15 katholieken)</i>				<i>10,2 jaar</i>

Bron: N.A.D., N.A.G. en N.A.Z., Notulen van de raad, Bevolkings- en DTB-registers en Bresser, inl. N.A.G. en bijlagen.

⁵⁵ Tevens lid Gelderse Staten.

⁵⁶ Gedeputeerde Staten plaatsten een kanttekening bij zijn benoeming, wegens 'afhankelijkheid en ongeschiktheid' t.o.v. de inwoners.

Bijlage O *Stemgerechtigden Provinciale Staten (en TK) uit de stand der eigenrden in de gemeenten Didam, Duiven en Zevenaar, in de jaren 1840.*

<i>Gemeente Didam</i>		
naam	beroep	bedrag aanslag
Boerstal, H.	landbouwer	80,46
Donkers, G.	landbouwer	91,02
Dijkman, H.	landbouwer	38,71
Embden, G.J. van	burgemeester/grondeig.	319
Hebing, J.	landbouwer	113,83
Hoebink, G.	landbouwer	44,02
Ter Laak, wed.J	molenaar	165,30
Raaij, van R.	landbouwer	76,77
Schaars, J.	ver(w)ver	38,75
Schlieff, B.	landbouwer	38,83
Thuis, E.	landbouwer	168,98
Uum van, B.	landbouwer	59,07
Böesing, H.	ver(w)ver/landbouwer	54,35
Keurschot, T.B.	ontvanger/steenfabr./houtkoper	86,12
Willemsen, T.	landbouwer	47,75
Slangenburg, H.	landbouwer	62,25
Roozendaal, J.	landbouwer	52,30
Berendsen, A.	landbouwer	34,15
Roozendaal, H.	landbouwer	50,89
Haag van, L.H.	r.k. pastoor	37,63
Deurvorst, R.F.	notaris	54,13
Voorst tot Voorst, baron F.	assessor	55,08
Gulden, D.J.	predikant	40,80
Kupper, G.J.	tapper	35,87
Lucassen, G.	landbouwer	25,33
Rasing, H.Wz.	landbouwer	36,97
Scheers, C.	arbeider	28,24
Rasing, W.	landbouwer	30,67
Thuis, H.	landbouwer	29,50
Ros(z)endaal H.	oliemolenaar	29,96
Reijers, J.G.	landbouwer/koopman	30,02
Berendsen, L.	timmerman	27,32
Raaij, A. van	smid	26,32
Peters, J.Hz.	arbeider	30,44
Scheerder, W.	wever	26,49
totaal 35		

<i>Gemeente Duiven</i>		
naam	beroep	bedrag aanslag
Bartels, H.	landbouwer	52,09½
Bartels, Th.	onderwijzer	46,38½
Berendsen, D.	landbouwer	29,16½

Gemeente Duiven

naam	beroep	bedrag aanslag
Bonekamp, A.	r.k. pastoor	50,56
Bouwman, G.	landbouwer	70,25
Buurkes, G.	landbouwer	31,25
Egeren, J. van	secretaris polderdistr.	83,25
Hermesen, D.	landbouwer	30,51
Hooyman, J.O.	landbouwer	25,37
Hoppenreijts, J.	landbouwer	223,65½
Hoppenreijts, J.J.	landbouwer	66,39
Hoppenreijts, A.	landbouwer	69,40
Huet, E. van	landbouwer	38,86
Huet, R. van	landbouwer	53,95
Jacobs, J.	landbouwer	45,86
Janssen, H.	landbouwer	37,32
Janssen, P.	metselaar	27,49
Keultjes, J.	landbouwer	29,19
Koch, J.W.P.	ontvanger	121,08
Kok, J. W.	landbouwer	89,60
Kuppers, P.C.	r.k. pastoor	43,20
Leuffen, H. van	bakker	32,69
Mutter, A.	landbouwer	39,12
Mutter, G.	bakker	47,29
Nass, F.J.	landbouwer	236,93
Nass, J.A.	landbouwer	25,80
Nass, P.S.	burgemeester	320
Otten, Th.W.	landbouwer	37,67
Peelen, H.	tapper	28,41
Peelen, W.	molenaar	154,78
Peters, H.	landbouwer	36,91
Peters, M.	landbouwer	303,56
Peters, P.	landbouwer	33,64
Roelofs, H.	landbouwer	65,57
Roelofs, J.	landbouwer	42,72
Roelofs, B.	landbouwer	133,28
Rutjes, H.	commissionair	39,98
Rutjes, J.	onderwijzer	40,81
Rutjes, J.W.	landbouwer	91,99
Sadelhoff, J.S. van	steenbakker	119,43½
Spaan, D.	landbouwer	122,89
Tendering, F.J.	grondeigenaar	193,28
Teunissen, A.	tapper	32,55
Voorst tot Voorst baron van, A.E.D.F.	grondeigenaar	661,62
Wilting, G.	landbouwer	29,81
Wilting, J.	landbouwer	101,10

totaal 46

<i>Gemeente Zevenaar</i>		
naam	beroep	bedrag aanslag
Albers, E.M.	koopman	43,15½
Bötticher, P.W.E.	landbouwer	65,61
Bötticher, G.F.L.	postmeester	151,65½
Bruiné, L.	landbouwer	29,81½
Bus, E.Lz.	landbouwer	28,53
Delden van, G.P.	r.k. pastoor	48,00
Ditshuizen N.	onbekend	46,99
Ditshuizen P.	landbouwer	47,20
Ebbing, H.	wever	36,65
Egeren van, J.	landbouwer	49,81
Egereren van, L.	landbouwer	50,64
Fijnebuik, J.H.	predikant	35,83
Fontein, J.	landbouwer	32,69
Foortjes, G.	landbouwer	30,11
Frowein, F.J.	koopman	122,81½
Frowein, W.	koopman	90,77
Geene, J.	landbouwer	42,82½
Gepkens, A. wed.	landbouwster	64,94½
Grinten van der, J.	molenaar	219,76
Groen de, J.Th. wed.	koopvrouw	30,80
Grol, van J.	landbouwer	42,32½
Harmsen sr, D.	landbouwer	43,76
Harmsen jr, D.	landbouwer	29,56½
Heldring, A.L.C.	schrijnwerker	52,22
Jacobs, H.	landbouwer	39,60½
Janssen, D.	koopman	65,36
Janssen Az, H.	olieslager	31,42½
Janssen Wz, H.	voerman	74,77½
Janssen, S.	kastelein	38,41
Kempen van, wed. H.	koopvrouw	50,80½
Koch, Th.	landbouwer	72,66½
Kreeft, H.	bakker	44,90
Lieven, J.Ch.	geneesheer	35,83½
Melgers, B.	landbouwer	45,77
Mulder, G.	r.k. pastoor	41,53½
Munster van, J.B.	landbouwer	119,85
Nagels, L.	smid	40,38½
Nérée de, F.J.	dijkgraaf	821,94
Nispen van Sevenaar, J.A.	districtscommissaris	1391,07
Nispen tot Pannerden, C.J.	lid der Staten	626,96½
Ohler, F.	koopman	36,18½
Ontijd, E.	landbouwer	25,13½
Pelgrom, J.B.	med. doctor	255,59
Peters, W.	landbouwer	34,54½
Pliester, G.	notaris	93,92
Poortman, C.	zonder	46,08½
Pruis, F.	landbouwer	30,92

Reijnders wed. D.	koopvrouw	44,36
Roding, wed. H.	landbouwster	37,74½
Rosenberg, S.D.	koopman	29,51½
Rosenberg, J.M.	koopman	47,56
Rosenberg, L.M.	koopman	30,93½
Rutjes, wed. D.	landbouwster	51,64½
Rutjes, H.	schoolmeester	35,83½
Spijker J.H.F.	griffier	67,41
Stokman, J.	landbouwer	43,19
Teunissen, wed. H.	koopvrouw	29,91
Timmermans J.A.	winkelier	37,57
Theben, A.	landbouwer	91,85
Thuis, J.H.	kastelein	33,09
Vermeer, J.A.P.	landbouwer	323,87
Vermeer, wed. L.F.	landbouwster	156,35
Verhoeven, J.	landbouwer	94,57
Verster, J.F.	ontvanger	88,06½
Verwaayen, A.E.	timmerman	29,78½
Vries de, J.	timmerman	54,27
Wassing, J.	landbouwer	50,73
Weiler Von, wed.	zonder	333,58½
Weyers, J.G.	kastelein	177,67½
Wijhe van, J.W.	ontvanger	36,67
Zadelhoff van, A.	zonder	74,66½

totaal 71

Bron: N.A.Du, N.A.D. en N.A.Z., 'Proces verbaal en lijsten betreffende de verkiezingen van Statenleden' (1818-1849); 'Lijst van personen bevoegd tot het stemmen bij de verkiezing der Statenvergadering uit de stand der eigenerfden' (1848) en div. correspondentie.

Bijlage P *Gemiddelde aanslagen in de grond- en personele belasting van stemgerechtigden en verkiesbaren Didam, Duiven en Zevenaar, in de jaren 1840.*⁵⁷

Didam 1848

census voor het stemrecht	f 25
gemiddelde aanslag 35 stemgerechtigden	f 60
gemiddelde aanslag 19 stemgerechtigde landbouwers	f 59
census verkiesbaarheid	f 50
gemiddelde aanslag 15 verkiesbaren	f 98

Duiven 1847

census voor het stemrecht	f 25
gemiddelde aanslag 46 stemgerechtigden:	f 49
gemiddelde aanslag 28 landbouwers	f 78
census verkiesbaarheid:	f 50
gemiddelde aanslag 21 verkiesbaren	f 157

⁵⁷ Zie ook: Blok, *Stemmen en Kiezen*, 311-312 (bijlagen 15 en 16).

Zevenaar 1845

census voor het stemrecht:	f 25
gemiddelde aanslag 46 stemgerechtigden:	f 105
gemiddelde aanslag 27 stemgerechtigde landbouwers:	f 60
census verkiesbaarheid:	f 50
gemiddelde aanslag 27 verkiesbaren:	f 215

Bron: 'Lijsten personen bevoegd tot het kiezen van Statenleden uit de stand der eigenerfden en kohieren directe belastingen Didam, Duiven en Zevenaar'.

**Bijlage Q Stemgerechtigden Provinciale Staten (en TK) op basis van
de directe belastingen in de gemeenten Didam, Herwen en Aerdt en
Westervoort, census ≥20 (1857, 1865 en 1873)**

Westervoort (1857)

naam	beroep	bedrag aanslag
Derkzen, W.	landbouwer	29,69
Dijk, van W..	landbouwer	34
Erven Torck-Rosendaal	—	58,23
Rutjes, P.	arbeider	52,53
Freriks, J.	landbouwer	132,65
Zadelhoff, G. van	landbouwer	116,80
Moll, L. van der	landbouwer	36,23
Zadelhoff, A. van	landbouwer	58,96
Jansen, W.J.	landbouwster	133
Leijzen, P.	schipper/tapper/winkelier	45
Preusting E.	landbouwer	59
Wissing, S.	landbouwer	58
Groen, de J.	logementhouder	78
Bosch, W.H.	landbouwer	71
Berents, H.	schipper/tapper	49
Hooijman, J.H.	tapper/bakker/winkelier	40
Wolters, P.	tapper/karman	41
Joling, J.	korenmolenaar	35
Peelen, J.	landbouwer	32
Gerritzen, A.	landbouwer en karman	22
Ever, G.W.	landbouwer	45
Breunissen, D.H.	landbouwer	30
Derksen, B.	tapper/winkelier	26
Haalman, J.E.	r.k. pastoor	34
Thomsen, J.A.	predikant	51
Laasjes, H.	geneesheer	21
Burgers, J.	steenbaas/tapper	21
Both W. ten	landbouwer	22
Laurentius, G.	spooropzichter	36,25
Nieuwenhuis Th. van,	bakker/tapper	20
Herzijl, C.	stationsklerk/tapper	20

Totaal 32 kiesgerechtigden PS/TK, gemeenteraad: 49

In 1857 269 inwoners volgens de kohieren der directe belastingen aangeslagen.

Gemeente Didam (1865)

naam	beroep	bedrag aanslag
Boland Keurschot, F.	gemeenteontvanger	31,57
Berendsen, Joh.	landbouwer	39,96
Willemsen, Th.	landbouwer	48,24
Slangenburgh, H.	landbouwer	62
Schlieff, W.J.J.	blauwverver	24,59
Roozendaal, J.	landbouwer	52,71
Kok W.,	tapper/bakker	52,40
Rasing, W.	landbouwer	34,56
Berendsen, G.	blauwverver/tapper	22,22
Ter Laak, J.E.	molenaar	23,50
Ter Laak, E.J.	idem	14,89
Van Voorst tot Voorst F.A.J.bn.	assessor	64,32
Thuis, H.	landbouwer	34
Rozendaal, H.	landbouwer	52,56
Kuppen, C.	koopman/winkelier	37,19
Hebing, D.	landbouwer	29,61
Damen, W.	—	27,90
Godschalk J.	landbouwer	50,31
Thuis, A.	koopman/landbouwer	76
Nass <i>A. W.</i>	landbouwer/bakker	85
Rosendaal, H.	oliemolenaar	55,59
Thuis F.A.,	koopman/logementhouder	60,57
Lubbers, W.	schatter slachtvee	23,46
Van Haag, L.H.	r.k. pastoor	37,76
Gulden, D.J.	predikant	40,80
Gerritsen, F.	landbouwer	26,85

Totaal: 26 kiesgerechtigden voor verkiezingen PS/TK, voor gemeenteraad: 64
 940 inwoners waren belastingplichtig op basis van de kohieren; zie ook overzicht hoofdelijke omslag en stemgerechtigden uit de stand der eigenerfden Didam.

Gemeente Herwen en Aerdt (1873)

naam	beroep	bedrag aanslag
Peters, H.H.	landbouwer	187
Verhoeven, L.	landbouwer	77,56
Van Embden G.H.S.E.	landbouwer	301
Otten, M.	landbouwer	26
Reijmer, P.	landbouwer	56
Heisterman, W.	landbouwer	276
Verhoeven, J.H.	landbouwer	48
Terwindt, H.J.	r.k. pastoor	59
Goris, W.	landbouwer	97
Tangelder, J.	landbouwer	83
Goris, J.	landbouwer	39
Teunissen, P.	karman	34
Maat, L.	kleermaker	21

Pauwels, G.	karman	41
Kamp van de, W.	bakker	66
Siebers, L.	landbouwer	57
Roelofs, H.	landbouwer	32
Wientjes, H.	landbouwer	58
Bosman, H.	landbouwer	31
Hieltjes, H.	landbouwer	21
Van Hugenpoth tot Aerdt baron, A.	rentenier	703
Goris, B.	landbouwer	27
Vreke, J.B.	winkelier	60
Lemm, J.	landbouwer	36
Voss, W.	landbouwer	107
Reinholt, G.	landbouwer	52
Heijmen, H.	molenaar	22
Otten, H.	timmerman	20
Hendriks, Th.	winkelier	20
Voss, J.	koopman	23,18
Lemm, H.K.	smid	25
Hetterscheid, H.	landbouwer	23
Voss, Th.	landbouwer	21,78
Sandt van de, Th.	landbouwer	42,81
Nouhuijs, G.H. van	geneesheer	25
Mulder, F.E.	winkelier	28,30
Hezewijk J.H. van	tapper	54,82
Stokman, wed. H.	logementhouder	82,90
Verheij, A.B.	r.k. pastoor	45,84
Benthem, H. van	tapper	25
Derksen, W.	bakker	64
Aken, M.J. van	brievengaarder	30
Reenen J. van	geen	25
Jeene B.	winkelierster	31
Raats, E.	geen	59
Embden G.J.H. van	geen	135
Heiliger, W.	hoofdonderwijzer	29
Buser C.G.	bakker	25
Brunner, L.	predikant	51
Stokman, H.	winkelier	40
Derksen, H.	winkelier	37,49
Kesnich, B.M.	schrijnwerker	34
Huisman, H.	winkelier	22
Carman, W.C.	zeilmaker	30
Weehuizen, W.J.	opzichter	38
Schoenmaker, S.C.J.	timmerman	31
Baalen, A. van	expediteur	29
Verheijen, Th.	smid	34
d'Harvant, W.F.	geen	114
d'Harvant, J.P.F.	expediteur	45
Christjani, H.H.	burgemeester	48
Stokman, D.	landbouwer	378

Huls, D.G.	expediteur	28
Baalen, W. van	konvooioper	28
Kempers, H.	idem	249
Daams Th.J.	idem	136
Schooff, G.	idem	70
Haeften, J.L.	controleur	58
Manden, J.	ontvanger	41
Buser, J.H.	winkelier	60,94
Verhoeff, A.J.	verificateur	20,35
Kemmeling, P.J.	landbouwer	236
Pop, F.C.	winkelier	38
Merten, J.J.	kantoorbediende	22,64
Wichers, J.F.	timmerman	22
Derksen, J.	schipper	121
Holtus, R.	landbouwer	27,85
Wever F.P.	agent	25,86
Zadelhoff, G.W. van	landbouwer	59
Raads, W.	landbouwer	28
Derksen, W.	landbouwer	61
Spronk, F.	landbouwer	29,36
Peters, C.J.N.	landbouwer	231,91
Heisterman, W.J.	landbouwer	43
Embden F.B. van	landbouwer	146
Heijendaal wed. Th.	landbouwer	95
Loo van de, P.H.J.	landbouwer/steenbakker	272
Peters, G.C.	steenbaas	216
Weijers, H.	landbouwer	62
Weezendonk, F.	landbouwer	27
Beenen, L.	winkelier	27,73

Totaal 92 kiesgerechtigden PS/TK, gemeenteraad: 153

Volgens de kohieren van 1873, werden voor de directe belasting 403 inwoners aangeslagen.

In 1862 waren 69 personen 'bevoegd tot het kiezen der leden van P.S. en T.K.' census f 20-.

Bron: N.A.D, N.A.H en N.A.W., 'Kohieren der directe belastingen'.

Bijlage R *Raadsleden Gendringen en Zevenaar, naar beroep, religie en periode (1851-1941)**

Naam	beroep	religie	periode	bijzonderheden/duur
<i>Gendringen</i>				
Aalders, G.Th.	pannenbakker	r.k.	1851-1863	12 jaar
Bennink, J.	landbouwer	r.k.	1851-1865	14 jaar
Boekhorst te, D.	landbouwer	prot.	1851-1869	18 jaar/w (1851-1869)
Braam, A.	landbouwer	r.k.	1851-1876	25 jaar
Geurink, J.H.	landbouwer	r.k.	1851-1862	11 jaar
Poel te, W.	landbouwer	r.k.	1851-1867	16 jaar
Reigers, B.A.	ijzerfabrikant	r.k.	1851-1857	6 jaar/w (1851-1857)

Schoemaker, G.	landbouwer	r.k.	1851-1869 en 1876-1881	23 jaar/w (1857-1869)
Snelting, Th.	landbouwer	r.k.	1851-1894	43 jaar/w (1869-1894)
Thijssen, W.	landbouwer	r.k.	1851-1853	2 jaar
Kolfschoten, J.	notaris	r.k.	1854-1864	10 jaar
Reigers, C.M.B.	ijzerfabrikant	r.k.	1858-1863	5 jaar
Lubbers, J.H.	landbouwer	r.k.	1863-1877	14 jaar
Hengeveld, B.J.H.	landbouwer	prot.	1863-1889	26 jaar
Vriezen, B.	landbouwer	r.k.	1863-1875	12 jaar
Raay, te J.	timmerman	r.k.	1865-1899	34 jaar/w (1886-1900)
Stapelbroek, W.	landbouwer	r.k.	1865-1896	31 jaar
Bouwman, H.C.	landbouwer	r.k.	1867-1901	34 jaar/w (1900-1901)
Kolfschoten, G.J.	notaris	r.k.	1869-1895	26 jaar/w (1869-1886)
Sellen, G.	koopman	prot.	1869-1881	12 jaar
Wit de, W.	landbouwer	r.k.	1876-1893	17 jaar
Lubbers, J.B.	landbouwer	r.k.	1877-1889	12 jaar
Smeenk, J.B.	winkelier	r.k.	1881-1901	20 jaar
Verholt, A.	kastelein	r.k.	1881-1899	18 jaar/w (1894-1899)
Breukink, G.	landbouwer	prot.	1889	1 jaar
Geuring, J.B.	landbouwer	r.k.	1889-1923	34 jaar/w (1907-1922)
Teeuwssen, C.	landbouwer	prot.	1889-1909	20 jaar
Westerveld, G.J.	landbouwer	prot.	1890-1911	21 jaar
Wit de, J.	landbouwer	r.k.	1893-1919	26 jaar
Snelting, L.H.	landbouwer	r.k.	1894-1923	29 jaar/w (1901-1923)
Hal van, F.	timmerman/ landbouwer	r.k.	1896-1901	5 jaar/w (1899-1901)
Nabbe, H.P.A.	notaris	r.k.	1898-1910	12 jaar
Gerritsen, G.J.	timmerman	r.k.	1900-1923	23 jaar
Wessels, J.J.	landbouwer	r.k.	1900-1907	7 jaar/w (1901-1907)
Jut, W.G.F.	steenfabrikant	prot.	1901-1908	7 jaar
Erinkveld, J.Th.	landbouwer	r.k.	1901-1916	15 jaar
Göring Th.	landbouwer	r.k.	1901-1907	6 jaar
Hakvoort, B.	arbeider	r.k.	1901-1907	6 jaar
Braam, H.	landbouwer	r.k.	1907-1927	20 jaar
Brugman, G.M.	landbouwer	r.k.	1907-1933	26 jaar/w (1922-1923)
Uitewaai, J.Th.	landbouwer	r.k.	1907-1919	12 jaar
Bosman, B.	landbouwer	r.k.	1908-1935	27 jaar
Seesink, C.	landbouwer	prot.	1909-1919	10 jaar
Aalbers, G.	metselaar/aannemer	prot.	1910-1921	11 jaar
Beest te, F.	smid	prot.	1911-1927	16 jaar
Hees van, J.W.	steenfabrikant	r.k.	1911-1919	8 jaar
Knikkink, J.C.	arbeider	r.k.	1917-1938	21 jaar
Geerts, W.	landbouwer	r.k.	1919-1923	4 jaar
Kemperman, B.J.	broodbakker	r.k.	1919-1941	tot 1958/22 jaar/w (1923-1958)
Laar van, A.R.	directeur/politicus	prot.	1919-1926	7 jaar/CSP
Vossers, E.J.	arbeider	prot.	1919-1941	tot 1949/22 jaar/CSP
Bulterman, G.J.	landbouwer	prot.	1921-1923	2 jaar
Naves, H.Ch.	landbouwer	prot.	1923-1926	3 jaar/CSP

Paymans, F.A.	kantoorhouder	r.k.	1923-1929	6 jaar
Reigers, A.M.Th.	zonder	r.k.	1923-1927	4 jaar
Terhorst, J.B.	landbouwer (1923-1949)	r.k.	1923-1941	tot 1949/18 jaar/w
Termaat, H.	landbouwer	r.k.	1923-1931	8 jaar
Santbulte, C.H.	landbouwer	prot.	1926-1927	1 jaar/CSP
Vriesen, A.C.	landbouwer	prot.	1926-1927	1 jaar/CSP
Aalders, W.Th.	arbeider (emailleur)	r.k.	1927-1941	tot 1949/14 jaar
Erinkveld, H.Th.	landbouwer (1949-1962)	r.k.	1927-1941	tot 1962/14 jaar/w
Hendriksen, G.M.	arbeider (kernmaker)	r.k.	1927-1935	8 jaar
Keuper, W.	landbouwer	prot.	1927-1941	14 jaar
Lange de, J.C.	arts	prot.	1927-1928	1 jaar
Albert, H.	landbouwer	prot.	1928-1935	7 jaar
Molenaar, M.	arbeider	r.k.	1929-1946	17 jaar
Bockting, B.J.	arbeider (vormer)	r.k.	1931-1941	tot 1949/10 jaar
Braam, W.	landbouwer	r.k.	1931-1939	8 jaar
Smeenck, W.A.	zonder	r.k.	1931-1941	tot 1946/10 jaar
Heutinck, J.F.	arbeider	r.k.	1934	1 jaar
Giesen, Th.	zonder	r.k.	1934-1935	1 jaar
Bosman, W.H.	landbouwer	r.k.	1935-1941	6 jaar
Bresser, D.	kantoorhouder	prot.	1935-1941	6 jaar
Kaalberg, J.B.	landbouwer	r.k.	1935-1941	6 jaar
Verbeeten, H.W.	melkcontroleur	r.k.	1935-1941	6 jaar
Helmink, A.H.	landbouwer	r.k.	1938-1941	3 jaar
Huls, Th.J.	handelsagent (landbouwm.)	r.k.	1939-1941	2 jaar

gemiddelde zittingsduur 77 raadsleden:
(CSP: leden van de Christelijk Sociale Partij)

13,6 jaar

Naam	beroep	religie	periode	bijzonderheden/duur
<i>Zevenaar</i> ⁸				
Geene, J.	landbouwer	r.k.	1851-1853	vanaf 1839/2 jaar
D. Janssen	tapper/winkelier	r.k.	1851-1855	vanaf 1825/4 jaar, zie bijlage N. w (1851-1855)
Grinten, van der J.	molenaar	r.k.	1851-1870	vanaf 1832/19 jaar, zie bijlage N. w (1851-1863)
Weijers, J.G.	landbouwer/ logementh.	r.k.	1851-1860	zie T. Weijers/ 9jaar/w (1851-1860)
De Nerée tot Babberich,	grondeigenaar	r.k.	1851-1859	twee generaties/ 8 jaar
Munster, van J.B.	landbouwer	r.k.	1851-1874	13 jaar
Koch, G.A.	landeigenaar/ rentmeester	prot.	1851-1860	zie K. Koch/9 jaar

58 Voor Zevenaar is apart onderzoek verricht naar de familierelaties vanaf 1815.

Pelgrom van E, J.B.	med.doctor	r.k.	1851-1863	vanaf 1844/12 jaar, zie ook bijlage J.
Melgers, B.	landbouwer	r.k.	1851-1865	14 jaar, vanaf 1836, zie bijlage J.
Rijmer, P.	landbouwer	r.k.	1851-1864	zie J.H. Rijmer/13 jaar
Wassing, J.	landbouwer	r.k.	1851-1864	13 jaar, zie bijlage N
Egeren, van J.H.	landbouwer	r.k.	1860-1861	1 jaar
Viehmann, C.H.	waarn.griffier	prot.	1860-1863	3 jaar
Otten, E.	landbouwer	r.k.	1864-1878	14 jaar
Van Nispen, R.	grondeigenaar	r.k.	1863-1885	drie generaties/ 23 jaar/w (1863-1885)
Kempen, van B.	landbouwer	r.k.	1865-1870	5 jaar
Koch, K.P.Th.	landbouwer/ steenfabrik. rentmeester	prot.	1871-1873	twee generaties/7 jaar
Peters, H.	landbouwer	r.k.	1871-1877	twee generaties/6 jaar
Gerritsen, G.	landbouwer/tapper	prot.	1867-1885	18 jaar
Wassing, C.J.	landbouwer	r.k.	1878-1883	twee generaties/5 jaar
O.v.Nispen tot Pann.	grondeigenaar	r.k.	1871-1905	zoon Carel v. N./ 34 jaar w. (1871-1905)
W.P. van Egeren	landbouwer	r.k.	1867-1899	32 jaar
E. Bergervoet	landbouwer	r.k.	1862-1893	zie A. Bergervoet/ 31 jaar
Th.van de Sandt	landbouwer	r.k.	1853-1895	zie F.J. v.d. Sandt/ 42 jaar
T. Weijers	landbouwer	prot.	1870-1877	zie J.G. Weijers/7 jaar
G.F.X. Jansen	verver/boekh.	r.k.	1884-1896	12 jaar
H.Peters	landbouwer	r.k.	1877-1899	zoon H. Peters/22 jaar
H.J. Buschhammer	koopman tabak/ consul	r.k.	1885-1919	34 jaar/w (1906-1919)
F.K.J. Pliester	notaris	prot.	1885-1890	twee generaties/5 jaar
J.J. Bus	landbouwer	r.k.	1885-1904	zie J.W.H. Bus/19 jaar
G.J. Gerritsen	landbouwer	prot.	1891-1903	zie A.P. Gerritsen/ 12 jaar
A.Th.M. Bergervoet	landbouwer	r.k.	1893-1927	zie E. Bergervoet/ 34 jaar w (1919-1927)
A.W. Pijnappel	bakker/molenaar	r.k.	1895-1911	16 jaar
L.van Nispen van Sev.	grondeigenaar	r.k.	1895-1939	drie generaties/44 jaar w (1919-1935)
A.M.J. Willems	notaris	r.k.	1896-1904	8 jaar
H.W. van Uum	tapper	r.k.	1899-1927	28 jaar
B. Jansen Thzn.	tapper	r.k.	1899-1911	12 jaar
J.H. Reijmer	landbouwer	r.k.	1901-1903	zie H.A. Reijmer/ 2 jaar
P.G.J.Weijers	landbouwer	prot.	1903-1927	drie generaties/24 jaar
Th.Kok	arbeider	r.k.	1903-1904	1 jaar
C.I.A.W. Honig	med.doctor	r.k.	1905-1919	14 jaar/w (1905-1919)
F.J. van de Sandt	landbouwer	r.k.	1905-1923	twee generaties/18 jaar
F.A. van Leeuwen	smid	r.k.	1909-1914	5 jaar

L. Traag	huisschilder	r.k.	1911-1917 en 1919-1923	
H.A. Reijmer	bakker	r.k.	1911-1919	drie generaties/8 jaar
J.W.H. Bus	rest./hotelhouder	r.k.	1913-1919	twee generaties/6 jaar
A.B. Ross	houthandelaar	r.k.	1914-1919	5 jaar
Th.J. Jansen	hotelhouder	r.k.	1917-1923	6 jaar
Th.A.G.van Alst	landbouwer	r.k.	1919-1935	16 jaar
J. Draisma	hoofdcommies	geen	1919-1927	eerste vertegen-
	Spoorw.		1931-1933	woordiger S.D.A.P.
W.W. Eggen	arbeider	r.k.	1923-1937	14 jaar/w (1927-1931)
M. Gans	rijksklerk	n.i.	1923-1927	4 jaar
G. Könning	arbeider	r.k.	1923-1931	8 jaar
Th.de Roo	commies rijksbel.	r.k.	1927-1932	5 jaar
J. Zweers	landbouwer	r.k.	1927-1931	4 jaar
A.J. Reijmer	landbouwer	r.k.	1927-1941	vier generaties/14 jaar
J. Meijer	onderwijzer/ boekhouder	r.k.	1927-1941	14 jaar
H.G. Hammink	landbouwer	prot.	1931-1935	4 jaar
L.Th. Gruintjes	commies rijksbel.	r.k.	1931-1941	10 jaar
A.J.G. Hagdorn	(banket)bakker	r.k.	1931-1941	10 jaar
A.F.J. Aleven	landbouwer	r.k.	1931-1935	4 jaar
L. Geertman	(rijks)veldwachter	prot.	1933-1935	2 jaar
J. Mulder	ass.rijksbelasting	geen	1933-1941	8 jaar
J.Th. Gerretsen	molenaar	r.k.	1932-1941	9 jaar
H.Th.van Aalst	installateur	r.k.	1935-1941	6 jaar/w (1935-1941)
E.R.A. Bergervoet	landbouwer	r.k.	1927-1931	drie generaties/4 jaar w (1935-1939)
H. Bolder	landbouwer	r.k.	1935-1941	6 jaar
J.M. Booltink	landbouwer	r.k.	1937-1939	2 jaar
P.H.A. de Groen	dir.handelmij.	r.k.	1935-1941	tot na 1970/6 jaar/ w (1939-1941)
H.J. Kolmschate	expeditieknecht	r.k.	1935-1941	6 jaar
J.H. Gepkus	landbouwer/ caféhouder	r.k.	1939-1941	2 jaar
A.P. Gerritsen	warmoezenier	prot.	1939-1941	3 generaties/tot 1970/ 2 jaar
J. Heuving	commies rijksbel.	geen	1939-1941	2 jaar
H. Dokter	koopman	prot.	1940-1941	1 jaar

gemiddelde zittingsduur 75 raadsleden: 11,9 jaar

*voor burgemeesters die tevens raadslid waren, zie overzicht hierna; n.i.' nederlands-israëlitisch; w=wethouder
bron: N.A.G., inleiding en bijlage III, notulen van de raad en gemeenteverslagen; N.A.Z., notulen van de raad
en gemeenteverslagen (voor de periode vanaf 1815, zie bijlage N).

Bijlage S *Burgemeesters in de Liemers (1815-1940)*

naam/bijzonderheden	huwelijk/echtgenote(n)	religie	duur
<i>Angerlo</i> Johan Jurjen Jansen (1773-1838) rentmeester Huis Bingerden	wed. J.J.A. Pliester en gehuwd met Hendrika G. van Zadelhoff	prot.	1811-1838 (27 jaar)
Menso Alting Valckenier (1801- pannenbakker	Catharina C.M. Telting	prot.	1839-1845 (6 jaar)
mr. Willem baron van Heeckeren tot Kell (1815-1914) secretaris en gemeenteraadslid (1844); directeur van het 'Kabinet des Konings', (1868-1874); minister van Buitenlandse Zaken (1877-1881); lid P.S. (1843-1849); lid G.S. Gelderland (1860-1868), beide voor de ridderschap; Lid T.K. (1882-1884) 1843 op Huis Bingerden; kamerheer i.b.d. koningin Wilhelmina	Sophia T. van Amerongen en Aleida M. gravin van Limburg-Stirum	prot.	1845-1860 (15 jaar)
jhr. Carel Marie Brantsen van de Zijp (1834-1909) lid T.K.; secretaris; lid G.S. (1892-1904)	gravin Jaqueline S. van Limburg-Stirum	prot.	1860-1892 (32 jaar)
Jacobus Catharinus de Jonckheere (1859-vertrekt in 1895 naar Utrecht)	g.g.	prot.	1892-1895 (3 jaar)
Hendrik Jan Tiemens (1848-1916)	Frederika J. de Haan	prot.	1895-1903 (8 jaar)
mr. Alexander baron van Heeckeren tot Kell (1871-1945) secretaris en dijkgraaf, kamerheer i.b.d. koningin Wilhelmina, burgemeester Ede (1910-1917), lid Gelderse Staten (1910- 1917)	Renira C. gräfin Bentinck	prot.	1903-1910 (7 jaar)
Willem Cornelis Ariëns (1883- vertrekt 1918 naar Vorden)	Edwarda G.J. van Heloma	prot.	1910-1918 (8 jaar)
Henri Marie J.F.E. van Grotenhuis (van Onstein) (1890-1920) ⁵⁹	ongehuwd	r.k.	1918-1920 (1 jaar)

59 Henri M.J.F.E. Grotenhuis was met 28 jaar de jongste burgemeester van Nederland maar kwam in 1920

naam/bijzonderheden	huwelijk/echtgenote(n)	religie	duur
Petrus Antonius Schaeppman (1893-vertrekt in 1920 naar Duiven)	ongetrouwd	r.k.	1920-1925 (5 jaar)
mr.dr.Petrus Antonius F.Blom (1879-	Angenes E. Cortenbach	r.k.	1925-1929 (4 jaar)
Rudolf Maria J.F.L. Grotenhuis van Onstein (1900-1977) oud-coadjutor, burgemeester Groesbeek (1941-1965)	Maria A.H. van Oppen	r.k.	1929-1941 (12 jaar)
<i>12 burgemeesters, 8 prot., 4 r.k. (vanaf 1919); gem. zittingsduur: 11,5 jaar)⁶⁰</i>			
<i>Bergh</i>			
Arnold Rietveld (1765-1829) notaris kanton 's-Heerenberg	Charlotte M. Nijman Holland	prot.	1821-1829 (8 jaar)
Arnold E. Westenberg (1771-1829) raadslid 1821-1829; gepensioneerd majoor	Rockina C. Biesman	prot.	1829 (1 jaar)
Lodewijk Carel J.C.F. van Nispen (1790-1872); lid P.S. (1826-1870); lid G.S. (1831-1857)	Maria W. Hoevel en Eulalie Bender	r.k.	1830-1831 (1 jaar, waarn.)
mr. J. Th. van Coeverden (1792- vrederechter en voormalig assessor; raadslid (1821-1848)	Maria Menting	prot.	1831-1835 (4 jaar)
hr. Engelbert T.J.A. van Grotenhuis van Onstein (1800-1887)	ongetrouwd (21 jaar)	r.k.	1835-1856
Carolus A.L. baron van Hugenpoth tot Aerd (1825-1907) schoolopziener 1857-1858, 10e district Gelderland; lid P.S. (1870-1904) en lid G.S. (1894-1904); raadslid Bergh van 1863-1894; secr. en burgemeester Groesbeek (1851-1854)	Oliveira F.D.M. baronesse van Dorth tot Medler en Maria E.O.W. baronesse van Dorth tot Medler	r.k.	1856-1894 (38 jaar)

door verdrinken om het leven. Zijn broer was de latere burgemeester van Angerlo, Rudolf M.J.F.L. Grotenhuis. Hun vader, hr. A.E.M. Grotenhuis, was burgemeester van Gendringen van 1898-1905.

⁶⁰ Voor de berekening van de gemiddelde zittingsduur, is uitgegaan van 1815 als jaar waarin de burgemeester/schout in functie was. Door de bestuurlijke (her-)indelingen waren de meeste schout/burgemeestersfuncties pas te achterhalen vanaf 1818. Voor het eind is de periode tot 1941 gehanteerd.

naam/bijzonderheden	huwelijk/echtgenote(n)	religie	duur
Joannes Nepomucenus baron van Hugenpoth tot Aerdt (1866-1906) lid P.S. (1904-1906)	ongetrouwd	r.k.	1894-1906 (12 jaar)
Hermanus Smit (1863-1937)	Maria S.E. Hafkenscheid	r.k.	1906-1935 (29 jaar)
mr. Alphons J.M. Nederveen (1880-vertrekt 1966 naar Zevenaar)	Germaine F.F. de Beukelaer	r.k.	1935-1953 (18 jaar)
<i>9 burgemeesters, 4 protestant, 5 r.k. (vanaf 1835); gem. zittingsduur 10 jaar</i>			

Didam

Gerrit Roemaat (1762-1841) landbouwer en secretaris/rotmeester, lid Gelderse Staten (1795)	ongetrouwd	r.k.	1811-1817 (6 jaar)
Jan van Embden (1767-1853) rentenier, grondeigenaar	Sybilla Mos	prot.	1818-1821 (3 jaar)
Gerrit-Jan van Embden (1792-1880)	Johanna A. Nijhoff	prot.	1821-1862 (42 jaar)
Isaäk-Anne van Embden (1831-1873)	ongetrouwd	prot.	1863-1873 (10 jaar)
jhr. Gerrit Willem van der Does (1831-1890)	jkvr. Christina E. Tadama	prot.	1873-1890 (17 jaar)
Bernardus J. Hulshof (1856, oud-wethouder Lichtenvoorde, van 1889-1890 burgemeester te Schijndel, van 1899-1924 in Bergen op Zoom)	Johanna C. W. Schlipp	r.k.	1890-1899 (9 jaar)
Antonius J. Gijssen (1860-vertrekt in 1906 naar Boxtel)	Johanna E. Lange	r.k.	1899-1906 (7 jaar)
Gerard M. Sutorius (1879-vertrekt 1891 naar Monster)	Maria H. Raijmakers	r.k.	1907-1911 (3 jaar)
jhr. Antoine (Tanne) E.M. van Nispen tot Pannerden (1884-1964) lid P.S. (1923-1926) (zie ook Zevenaar)	Clara M. de Nerée tot Babberich	r.k.	1911-1921 (10 jaar)
jhr. Harmen H.J.M. van de Poll (1880-vertrekt 1934 Nijmegen) oud res. luitenant-kolonel cavalerie	Marguerite J.P.F.G. Dor	r.k.	1921-1934 (13 jaar)

naam/bijzonderheden	huwelijk/echtgenote(n)	religie	duur
W.B. Kronenburg (1870-...) secretaris en gemeenteontv. Cothen en Ambt-Delden, voorzitter polder-meester Bommelerwaard; burgemeester Driel (1899-1919) lid P.S. en van G.S. (1919-1934);	weduwnaar	r.k.	1935-1938 (3 jaar)
Hendricus A.B. de Leeuw (1900-...) voormalig ambtenaar Zevenaar, hierna gemeente-ontvanger Oudewater (1920), burgemeester te Ammerzoden (1930-1938), burgemeester Bergh (1953-1965)	Anna C. Th. Joosten (15 jaar)	r.k.	1938-1953
<i>12 burgemeesters, 4 prot., 8 r.k. (vanaf 1890); gem. zittingsduur: 11,6 jaar</i>			
<i>Duiven</i>			
Johannes W. Koch (1760-1833) voormalig schoolmeester en secr. kantongerecht	Louise A. Uhlenbruch	prot.	1814-1817 (3 jaar)
Petrus S. Nass (1790-1863) bierbrouwer	Grada J.H. Deurvorst	r.k.	1818-1863 (45 jaar)
Augustus E.D.F. baron van Voorst tot Voorst (1807-1881) dijkgraaf Lijmers en lid P.S. (1850-1881)	Elisabeth Teijssen	r.k.	1863-1867 (4 jaar)
Hubertus J. Blaisse (1831- vertrekt in 1881 naar Huissen)	Maria C. Kouwenbergh	r.k.	1867-1881 (14 jaar)
Henri Jacob H. Libourel (1847-vertrekt in 1887)	Petronella C.M. Freericks	r.k.	1881-1887 (6 jaar)
Leonardus Josephus A. Libourel (1856- burgemeester Pannerden, zie hierna vm. majoor NOI-leger	vrijgezel	r.k.	1887-1898 (11 jaar)
Zeno Theodorus J. baron van Dorth tot Medler (1869-1973) dijkgraaf de Lijmers	Olga A.H.J.M. baronesse Heusch de Bombrouck	r.k.	1898-1939 (41 jaar)
W.J.A.F.R. van den Clooster baron Sloet tot Everlo (1901-1998)	Marie C.J.Z.E.G. de Meester de Betzenbroeck	r.k.	1939-1966 (27 jaar)
<i>8 burgemeesters, 1 prot., 8 r.k. (vanaf 1818); gem. zittingsduur: 15,8 jaar</i>			

naam/bijzonderheden	huwelijk/echtgenote(n)	religie	duur
<i>Gendringen</i>			
Johan Leopold de Haes (1752-1822) notaris en drossaard (secr.) schoutambt	Eva J. Voet en Jakoba P. Dumont	prot.	1811-1822 (11 jaar)
Frederik Willem J. de Haes (1785-1830) notaris en secretaris	Charlotte Toewaters	prot.	1822-1830 (8 jaar)
Daniël Lodewijk van Woelderen (1795-1875) griffier vredegerecht, raadslid (1851-1863) en secretaris.	ongehuwd	prot.	1831-1863 (32 jaar)
Jacob Willem van de Laar (1827-1889) advocaat en procureur te Batavia raadslid (1864-1889)	Anna I. van Woelderen	prot.	1863-1889 (26 jaar)
Johannes M.L. Bellaard (1856-1905) vertrekt in 1898 naar Amsterdam jaar) gepensioneerd officier raadslid (1896-1898), lid P.S. (1893-1895)	Johanna Magermans	r.k.	1889-1898 (9)
jhr. August E.M.B. van Grotenhuis van Onstein (1848-1911) vm. burgemeester Waalwijk	Catharina P. de Greeff	r.k.	1898-1905 (7 jaar)
Wilhelm Jan J.A. Barendtszen (1870-1920) lid P.S. (1906-1919)	Gerarda Moes	r.k.	1905-1920 (15 jaar)
A. Stoot (1889-vertrekt in 1922 naar Elten); vm. ambtenaar Zevenaar	Theodora J.H. Zeck	r.k.	1921 (1 jaar)
Jan Jacob A.M. Beaumont (1890-1969)	Louise J.M. Vervoilst	r.k.	1922-1944 (22 jaar)
<i>9 burgemeester, 4 prot., 5 r.k. (vanaf 1889); gem. zittingsduur: 14,5 jaar</i>			

Herwen en Aerd

Johannes P. Geerligs (1774-1856) landbouwer, assessor	Maria W. Reijers	r.k.	1814-1817 (3 jaar)
Johann Heinrich van Staa (1781-1860) koopman, posthouder	Johanna W. Berentzen	prot.	1817-1837 (20 jaar)

naam/bijzonderheden	huwelijk/echtgenote(n)	religie	duur
Hermanus Verwoert (1801-1865)	Susanna W. Thomas	prot.	1838-1843 (5 jaar)
Alexander A. baron van Hugenhout tot den Beerenklauw (1805-1861) grondeigenaar, ontvanger	Anna S. de Wolff en Johanna H. Geerligts	r.k.	1844-1851 (7 jaar)
Antonius Robbers (1810-vertrekt naar Arnhem secretaris en ontvanger polder Herwen en Aerdt; vm. burgemeester en secretaris Pannerden (1847-1854) later wijnkoper Arnhem	Theodora H. van den Hoogen	r.k.	1851-1854 (3 jaar)
Willem Frederik d'Harvant (1789-1876) koopman, expediteur en commissionair	Susanna M.L. Zijnen	prot.	1854-1870 (16 jaar)
Herman Hendrik Christjani (1832-1901) kantoorbediende, expediteur	Henrietta J.J.F.M. d'Harvant	prot.	1870-1900 (30 jaar)
mr. Charles G. Schattenkerk (1871-1946) advocaat Doesburg; burgemeester Tiel (1924-1946)	Thecla G.H. van Embden	prot.	1900-1924 (24 jaar)
Wilhelmus J.A.M. Bruns (1880-1942) secretaris	Maria P.C. H. van de Loo	r.k.	1924-1942 (18 jaar)

9 burgemeesters, 5 prot., 4 r.k. (vanaf 1844 en 1924); gem.zittingsduur: 14 jaar

Pannerden

Johannes Robbers (1762-1831) landbouwer, schout en secretaris	Maria Verhoeven en Wilhelmina Nuy	r.k.	1818-1831 (13 jaar)
Arnoldus Terwindt (1775-1841) landbouwer, grondeigenaar, steen- fabrikant en aannemer publieke werken; assessor en secretaris	Aleida Mulder	r.k.	1831-1837 (6 jaar)
Antonius Robbers (1810-1883) secretaris en ontvanger polder Herwen en Aerdt; zie ook Herwen en Aerdt later wijnkoper Arnhem	Theodora H. van den Hoogen	r.k.	1837-1854 (17 jaar)

naam/bijzonderheden	huwelijk/echtgenote(n)	religie	duur
Johannes Terwindt (1810-1895) steenfabrikant, dijkgraaf en secretaris	Aleida Balink	r.k.	1854-1866 (12 jaar)
Frederik J.H. baron van Voorst tot V. (1837-1906) grondeigenaar, dijkgraaf en secretaris burgemeester Zevenaar (1871-1906)	Maria C. T. baronesse van Dorth tot Medler en C.C.A.M.A. baronesse van Lamsweerde	r.k.	1866-1870 (4 jaar)
Godefridus L. Verwaaijen (1818-1884) landbouwer, steenfabrikant en aanne- mer baggermolens, secretaris	ongetrouwd	r.k.	1871-1884 (13 jaar)
Leonardus J.A. Libourel secretaris, burgemeester Duiven (1887-1898) vm. majoor NO-I.	ongetrouwd	r.k.	1884-1887 (3 jaar)
Martinus de Ras (1847-1897)	onbekend	r.k.	1887-1892 (5 jaar)
Richard A. van den Bergh (1826-1904) koopman, wethouder, aannemer	Hendrina Th. Wegman	r.k.	1892-1904 (12 jaar)
Wilhelmus H.C. van den Bergh (1860-1946) aannemer, landbouwer en secretaris	Johanna A.H. Terwindt	r.k.	1904-1905 (1 jaar)
jhr.mr. Frans Lodewijk M. van Nispen tot Pannerden (1874-1928) grondeigenaar, dijkgraaf	Johanna Tegelaar	r.k.	1905-1928 (23 jaar)
mr. Johannes W. Peek (1899-1981)	Hendrika G. A. Linthorst	r.k.	1928-1933 (5 jaar)
jhr.dr. Otto Frans A.H. van Nispen tot Pannerden (1907-1992) secretaris, burgemeester van Hillegom (1937-1964), lid E.K.(1960-1964), hierna CvdK Overijssel (1964-1972),	Jeanne-Marie J.M.H. van Biervliet	r.k.	1933-1937 (4 jaar)
Gellius Lodewijk G.M. Cremers (1896-1947) zonder beroep, secretaris	Wilhelmina L.H.M. van Nispen tot Pannerden	r.k.	1937-1947 (10 jaar)
<i>14 burgemeesters, 14 r.k. (vanaf 1818); gem.zittingsduur: 8,7 jaar</i>			

naam/bijzonderheden	huwelijk/echtgenote(n)	religie	duur
<i>Wehl</i>			
Joannes Melchers (1750-1820)	Johanna Koster	r.k.	1816-1820 (4 jaar)
Gerhard Melchers (1795-1852) (secretaris), öconoom, calicot- en steenfabrikant	Agnes E. Voss	r.k.	1820-1852 (32 jaar)
Petrus Vemer (1823- in 1854 vertrek) burgemeester Wijchen (1854-1856)	ongetrouwd	r.k.	1852-1854 (2 jaar)
Henri A.N.M. baron van Lamsweerde (1828-vertrekt in 1893 naar Haarlem)	ongetrouwd	r.k.	1854-1892 (38 jaar)
Adolphus baron van Hugenhout tot Aerd (1863-1913) burgemeester van Bostel (1897-1906) burgemeester van Zevenaar (1906-1908)	Anne J.F.G.M. baronesse van Voorst tot Voorst	r.k.	1893-1897 (4 jaar)
Joseph Alexander van Lamsweerde (1863-1942) vertrekt in 1914 naar Wijchen) jaar)	ongetrouwd	r.k.	1897-1914 (17
H.Th. Hoogveld (1865-1922)	Anna E.M. Geurtsen	r.k.	1914-1922 (8 jaar)
Herman F. Moorman (1883-1940) rentmeester	Maria G.C. Bultink	r.k.	1922-1934 (12 jaar)
jhr. Joannes L.E.M. van Nispen tot Sevenaar (1902-1975) heer in Kessenich en Hunsel	Maria Zsotia baroness. Liphay de Lubelle et Kisfalud (geb. Lourin) komitaat Torontal	r.k.	1934-1939 (5 jaar)
Willem F.G.L. Passtoors (1897-	Helena C. Krijnen	r.k.	1940-1959 (19 jaar)
<i>10 burgemeesters, 10 r.k. (vanaf 1816); gem. zittingsduur: 12,3 jaar</i>			

Westervoort

J.J.Chr. Gaymans	onbekend	—	1818-1832 (14 jaar)
Louis van Santbergen (1794-1863) voormalig gemeenteontvanger	Aleida Broekhuizen en Anna C. Hompe	prot.	1832-1844 (12 jaar)

naam/bijzonderheden	huwelijk/echtgenote(n)	religie	duur
mr. Geradus J. van Hasselt	Maria Beatrix van Sijpe Steijn	–	1844-1848 (4 jaar)
mr. E.F.J. Weerts (1821- burgemeester Epe (1852-1889) secretaris	ongehuwd	prot.	1848-1852 (4 jaar)
mr. Adriaan M. van Oordt vertrekt in 1856 naar Leipzig	Apollonia Maria E. de Fijne	prot.	1852-1856 (4 jaar)
jhr. J.C. Stern (1828-1883)	jkvr. Anne-Marie G.E.J. van Bevervoorden	prot.	1856-1857 (1 jaar)
Pieter Lodewijk Ebeling (1814-1881) vertrekt naar Dinxperlo	Johanna Leendertz	prot.	1858-1863 (5 jaar)
Constantijn W. graaf van Limburg- Stirum (1836-1905) lid P.S. (1865-1871), lid E.K ARP (1904-1905)	Maria C. van Wickevoort- Crommelin	prot.	1863-1867 (4 jaar)
Dirk de Rooij (1836-1900) secretaris	ongehuwd	prot	1867-1875 (8 jaar)
Frederik Justus baron d'Aulnis de Bourouill (1840-1912) burgemeester van Rheden (1880-1881)	Sophia van Hasselt	prot.	1875-1880 (5 jaar)
August Gottlieb Marin (1846-1931) secretaris	Helena A.J. de Raadt (16 jaar)	prot.	1880-1896
M.C. Thijssen (1856- vertrekt in 1899 naar Duiven	Petronella A.J.A. Velthuysen	r.k.	1896-1899 (3 jaar)
Alexander H.C.M. Vos de Wael (1870-1945)	Ruphina A.M. Tellegen	r.k.	1899-1936 (37 jaar)
Wilhelmus van Elk (1900- burgemeester Bemmelen (1940-1956)	weduwnaar	r.k.	1936-1940 (4 jaar)
<i>14 burgemeesters, 9 protestant; 4 r.k. (vanaf 1896); gem.zittingsduur: 8,6 jaar</i>			

naam/bijzonderheden	huwelijk/echtgenote(n)	religie	duur
<i>Zevenaar</i> Gotthold F.L. Bötticher ⁶¹ (1776-1859) postmeester	C.M.A. Reinking	prot.	1798-1818 (20 jaar)
Lodewijk A.H. Frowein (1781-1832)	Louisa F. Günther	prot.	1818-1832 (14)
J.L.W.C. von Weiler (1788-1837) dijkgraaf, vrederechter en assessor	Henriëtte W. Haesbaert	prot.	1832-1837 (5 jaar)
dr. Leonard Frederik Vermeer (1772-1844) med.dr.	Jeanette G.R. Laquy	prot.	1838-1844 (6 jaar)
jhr. mr. Carolus E.J.F. van Nispen tot Pannerden (1807-1870) lid P.S (1835-1848); raadslid (1838-1870); assessor (1841-1844), secretaris; lid E.K. (1848-1870)	Christina J.Th.M. Hoevel	r.k.	1844-1870 (26 jaar)
Frederik J.H. baron van Voorst tot Voorst (1837-1906) dijkgraaf; zie ook: Pannerden	Maria C.Th. baronesse van Dorth tot Medler	r.k.	1871-1906 (35 jaar)
Adolphus L.W. baron van Hugenhout tot Aerdt (1863-1913) burgemeester Wehl (1893-1897); burgemeester Boxtel (1897-1906)	Anne J.F.G.M baronesse van Voorst tot Voorst	r.k.	1906-1908 (2 jaar)
jhr. Ludovicus F.C.H.M. ridder de van der Schueren (1841-1921) dijkgraaf; lid P.S. (1904-1919); raadslid en wethouder 's-Hertogenbosch (1872-1882); raadslid en wethouder Zevenaar (1885-1908)	Marie H.C.P. de Nerée tot Babberich	r.k.	1908-1920 (12 jaar)
jhr. Antoine (Tanne) E.M. van Nispen tot Pannerden (1884-1964) lid P.S. (1923-1926) (zie ook Didam)	Clara M. de Nerée tot Babberich	r.k.	1920-1946 (26 jaar)

9 burgemeesters, 4 prot., 5 r.k. (vanaf 1844) gem.zittingsduur: 13,7 jaar

Bron: R.A.G., *Archief GS*, inv.nr. 1152; Nederlands Adelsboek (1903-1988); div. Bevolkingsregisters en DTB-registers; Nederlands Patriciaat (1910-1988); documentatie K.D.C.; Kwartierstatenboek (1883-1983); informatie Herwen, Aerdt en Pannerden van dr.G.B. Janssen; N.N.B.W. (1911-e.v.).

61 De vader van Gotthold, Samuel E.D., was van 1769-1799 burgemeester van Zevenaar.

Bijlage T *Rekest Didam voor een katholieke burgemeester (1862)*

Aan zijne Excellentie den minister van Binnenlandse Zaken,
Vernomen hebbende dat door zijne Majesteit onzen geëerbiedigten Koning op zijn verzoek eervol ontslag is verleend aan den Edelachtbaren Heer G.J. van Embden in zijne betrekking als Burgemeester onzer gemeente Didam, provincie Gelderland, wenden zich ondergetekenden allen tot den gegoedsten stand van genoemde gemeente behorende vertrouwvol tot Uwe Excellentie in de hoop dat daardoor aan hun verlangen, in de aanvulling der vacature zal voldaan worden.

Ter voorkoming van botsingen, ontevredenheid, stremming van algemeene welvaart der gemeente enz. enz., welke helaas! het verschil van godsdienst tusschen het hoofd der gemeente en de onderdanen dikwerf ten gevolgen heeft, verzoeken zij ootmoedig uwe Excellentie uw veelvermogenenden persoonlijken invloed wel te willen aanwenden ten einde zijne Majesteit onze geëerbiedigten Koning te bewegen om eenen katholieken burgemeester voor hunne gemeente te benoemen; trouwens verreweg de grootste meerderheid onzer gemeente, namentlijk van 3334 zielen belijden er 3175 de katholieke godsdienst en deze allen zijn met denzelfden wensch, zoo even voornoemd beziel.

Moge het uwe Excellentie behagen uwen veelvermogenenden invloed bij zijne Majesteit te doen gelden en mogen wij dientengevolge waaraan wij geenszins twijfelen ons vurig verlangen met den gewenschten uitslag bekroond zien.

Gedaan te Didam 30 Nov. 62

Horsting, weth.

A. Egging, lid van de raad

H. Thuis, lid van de raad

J.G. Reijers, lid van de raad

G. Kok

H. Rosendaal

A. Thuis

J.H. Scheers

J. Rosendaal

H. Jansen

J. Berendsen

G. Donkers

A. Egging

B. Peters

G. Raben

A. Dijkman

R. Raben

J. Raben

W. Jansen

Uwer Excellentie zeer ootmoedige dienaar

Kobesen

J.E. ter Laak

H.J. van Uem

G. Horsting

W. Rasing

C.H. Fontein

J. Raasing

J.T. Gerritsen

M. Raben

D. Hebing

G. Hebing

R. van Raaij

Thuis

**Bijlage U *Schoolgeldplichtigen en schoolgeldheffing
leerlingen mulo Zevenaar (1923)***

De Zevenaarse mulo kende vanaf het begin een groei van gemiddeld 30 leerlingen in 1925, naar 225 leerlingen rond 1940. Alleen de sociale herkomst van de leerlingen over schooljaar 1923 kan worden herleid, omdat er slechts één schoolgeldregeling uit dat betreffende jaar bewaard is gebleven.⁶² Hieruit mag worden afgeleid dat meer dan de helft van de 74 toenmalige schoolgeldplichtigen een inkomen bezat gelegen tussen de f 800,- en f 2400,- per jaar. Hierna werd het aantal schoolgeldplichtigen <5 en schommelden de inkomens tussen de f 4000,- en f 6000,- maximaal.

Inkomen schoolgeldplichtigen en schoolgeldheffing leerlingen mulo-Zevenaar (1923)

Aanslagen Klasse	Inkomen		Uitgebreid lager ond.	Gewoon	Openbaar/ vervolg
1	>800	<1000	0,30	0,25	0,25
2	1000	1200	0,60	0,50	0,30
3	1200	1400	0,90	0,75	0,45
4	1400	1600	1,20	1,-	0,60
5	1600	1800	1,50	1,25	0,75
6	1800	2100	1,92	1,60	0,97
7	2100	2400	2,34	1,95	1,20
8	2400	2700	2,76	2,30	1,42
9	2700	3000	3,18	2,65	1,65
10	3000	3400	3,78	3,15	1,95
11	3400	3800	4,38	3,65	2,25
12	3800	4200	4,98	4,15	2,55
13	4200	4600	5,58	4,65	2,85
14	4600	5000	6,18	5,15	3,15
15	5000	5500	6,90	5,75	3,15
16	5500	6000	7,62	6,35	3,15
17	6000	>	8,40	7,-	3,15
			klasse	klasse	
Aalbers B.H.			10	Janssen R.Th.M.	17
Berndsen B.A.			4	Kampes G.A.	-
Berndsen J.H.			14	Keultjes H.	4
Bienemann F.J.			7	Knipping J.A.	9
Bienemann C.F.			1	Koenders H.R.	4
Bodemes J.B.C.			-	Korthaus M.C.F.	6
Boddé W.Th.F.			4	Kraaijvanger G.	1
Bos A.H.			5	Kroon C.J.G.	6
Cornelissen A.			8	Kruis H.	5
Cremers Th.A.			17	Lukassen J.Th.	2
Diderichs J.			6	Melgers J.B.	14
Ditshuyzen van, Th.F.A.			6	Messing J.B.	3
Eem van der, H.F.M.			5	Mierlo van, J.C.	-

62 Visscher, *a.w.*, 9.

	klasse	klasse	
Elfrink J.F.	6	Milder Th. A.J.	4
Gerrits wed., J.R.	2	Nass Th. A.W.	16
Gerritsen A.C.	-	Nass A.F.	9
Grob B.	10	Nijssen F.W.	7
Grob J.H.	7	Nova M.J.	8
Heetveld G.	7	Onna van, B.J.	6
Heijting E.	11	Opdenoordt A.H.J.H.	15
Hetterscheidt J.H.	14	Peer A.J.P.	7
Huijzenveld A.	6	Peer H.W.	8
Polman G.A.	2		
Reijmer H.A.	7		
Roes Th.	3		
Sanders wed., A.M.	-		
Scheers A.M.	16		
Schlaman L.F.	-		
Smit A.Th.	8		
Staring G.A.	13		
Tangelder L.W.	11		
Teunissen Th.J.	1		
Tiemissen H.A.	8		
Traag J.W.	6		
Uum wed. van, J.H.	-		
Verheijen A.A.	17		
Verhoeven wed., J.	10		
Vos A.F.	9		
Welman J.J.	5		
Willemsen B.	1		
Witt te, J.W.	13		
Wolters J.Th.	9		
totaal 67			

Bron: N.A.Z., 'Kohieren van het schoolgeld uitgebreid lager onderwijs'.

De schoolgeldregeling van 1923 luidde als volgt: (...) 'Indien meer dan één leerling uit hetzelfde gezin gelijktijdig een school van dezelfde soort bezoekt, wordt het schoolgeld voor den tweeden leerling met twintig; voor den derden met veertig; voor den vierden met zestig en voor den vijfden met tachtig ten honderd verminderd en is voor de volgende leerlingen geen schoolgeld verschuldigd'.

De betaling van het schoolgeld gebeurde per kwartaal. In 1923 bezochten 73 leerlingen de mulo. Een eerste vergelijking met de kohieren van de hoofdelijke omslag uit datzelfde jaar, toont aan dat de klassenindelingen.⁶³

63 N.A.Z., *Kohieren hoofdelijke omslag, 1923*. De aanslagen tussen R.Th.M. Janssen, dir. *Geldersche Credietvereniging*, klasse 39 in de kohieren h.o. en klasse 17 in de kohieren van het schoolgeld, evenals die van A.A. Verheijen (34/17); wed. J. Verhoeven (45/10); J.B. Melgers (39/14); H.A. Tiemessen (25/8) en E. Heijting (24/11) liepen nogal uiteen. Die van Verhoeven kan worden verklaard door het tussentijds overlijden van diens echtgenoot.

Bijlage V *Ledenlijst Landbouwvereniging De Lijmers (1873 en 1947)*

(1873) 172 leden

bestuur:

J.A. baron van Hardenbroek (Utrecht, ere-voorzitter)

jhr. R.A. van Nispen tot Sevenaer (Zevenaar, voorzitter)

J. Werner baron van Pallandt tot Oud-Beijerland (Arnhem, secretaris)

G. Gerritsen, C. Koch, Th. van de Sandt (Zevenaar)

H.H. Peters (Herwen), H. van der Loo (Spijk), J.S. Evers (Westervoort), C.R. Nass en W.

Koch (Duiven), H.R. Peters (Pannerden), F.A.J.M. baron van Voorst tot Voorst (Didam).

leden

Zevenaar

Z.J.G. de Both

J. Bus

J.S. Cohen Salomonzn.

L.S. Cohen Salomonzn.

J.M. Cohen Markuszn.

P. van Ditzhuijzen

F. Dubois

W. van Egeren

H. Fonteijn

W. Fonteijn

J. Frankenhuys

G. Gerritsen

J. van der Grinten

Th. de Groen

J.A. Hagdorn

J. Heckman jr.

L. Hertz Lzn.

D. Heijting

W. Heijting

G.J. Heijting

dr. C.I.A.W. Honig

J. Janssen Dzn.

G. Janssen Dzn.

J.W. Janssen

C. Koch

F.W. Korndörffer

J.B.G. van Leeuwen

C. Melgers

mr. R.J. de Nerée van Babberich en Kamphuijsen

F. de Nerée tot Babberich

jhr. mr. F van Nispen tot Sevenaer

jhr. R.A. van Nispen van Sevenaer

jhr. O. van Nispen tot Pannerden

W. van Oopen

E. Otten

J. Overgoor

vervolg *Zevenaar*

mr. Rendorp

J.S. Reijnders

H. Rutjes (Oud-Zevenaar)

Th. van de Sandt

M. Scheers

J.H. Thuis

C. Verhaak

C.H. Viehmann

F.J.H. bn. van Voorst tot Voorst

K. Wassink

W. Welling

F. Wesselman

C.H. Wesser

J.A. Wijers

T. Wijers

J. Wijers Rzn.

C. Wijers Rzn.

Herwen en Aerdt

M.J. van Aken (Lobith)

H. Derksen ('s-Gravenwaard)

C.J.H. van Embden (Lobith)

F. van Embden (Spijk)

J.W.A. van Embden

B. Goris (Aerd)

J.P.T. d'Harvant (Lobith)

W.F. d'Harvant (Lobith)

W.F. d' Harvant jr.

J.W. Heisterman (Spijk)

W. Heisterman (Aerd)

W. Heijltjes

H. Kempers (Tolkamer)

H. Lamers (Herwen)

J. Lemm (Aerd)

H. van der Loo (Spijk)

M. Otten (Herwen)

W. Pastoors
 E. Peters Wzn.
 H. Peters Wzn.
 P. Peters Wzn.
 F. Pruis (Zweekhorst)
 L. Siebers (Herwen)
 Fr. Spronk (Spijk)
 D. Stokman (Tolkamer)
 J. Tangelder (Herwen)
 J. Vos (Aerdts)
 W. Vos (Aerdts)
 H. Wijers (Gelderse Waard)
 G.W. van Zadelhoff ('s-Gravenwaard)

Westervoort

S.G. Arts
 H. ten Bosch
 W. ten Bosch
 J. van Dijk
 D.H. Engelberts
 H.A. Everts
 J.S. Evers
 G. Frederiks
 J. de Groen
 A.T.R.E. van Hasselt
 J. Hugén
 H.E. van Kraaijkamp
 L. bn. van Lamsweerde
 Th. J. Nass
 Th. Peelen
 A. Rap
 P. Rutjes
 N.W.J. van de Wall
 P. Westhoff
 J. Wissing
 W. van Zadelhoff

Duiven (incl. Groessen en Loo):

A.J.L. Bartels (Groessen)
 Th.L.A. Bartels (idem)
 G. Bouman (idem)
 J.W. Brandts
 F. Courtois
 E.J.W. Daamen
 H.G. van Egeren (Groessen)
 A. Groen
 G. Hebing
 A. Herfkens (Loo)
 Johs. Heijmen

H.H. Peters (Herwen)
 C. Peters (Lobith)
 W. Raats ('s-Gravenwaard)
 P. Reijmer (Herwen)
 T. van de Sandt (Aerdts)
 M. Peters (Candia)
 H. Roelofs
 Herm. Roelofsen
 Th. van Sadelhoff (Loo)
 F. Wilting (Loo)
 J.D.J. van Wijhe
 Pannerden:
 J.N. van den Bergh
 R.A. van den Bergh
 J.A. Deenen
 J.B. Groenen
 St. Hendriks
 W. Hermesen
 K. Holtus
 Th. Hoijinck
 H.A. Pauwen
 H.R. Peters
 W.A. Peters
 A. Reijmers
 G. Robbers
 M.B. Terwindt
 P. Terwindt
 G.L. Verwaaijen
 J. Wegman

Didam

J.A. van Embden
 M. Freriks
 A. P. Hasselbach
 T.B. Keurschot
 J. Marchand
 C. Reesing
 J.G. Reijers
 J. Roosendaal
 J. Schaars
 F.A.J.M. baron van Voorst tot Voorst
 J.C. Vos
 G. Welling
 C.J.P. Weijn
 Herm. Willemsen

G. Heijmer
 J.J. Hoppenreijjs
 Jac. Hoppenreijjs (Loo)
 W. Koch
 F.A.C. Kock
 H. Lensing (Loo)
 J.A. Nass (Groessen)
 C.R. Nass
 H.J. Otten (Groessen)
 E. Peelen (idem)
 W. Peters (idem)
 P. Peters

(1947, 34 leden)

bestuur

H.G. Hammink (Nieuw-Broek)
 J.C. Gerritsen (Stegeslag)
 C. van de Schrie (Klein Kandia)
 B. ten Bosch (Heilweg)
 H. Uenk (Grote Ward, Zevenaar)

leden

wed. W.A. Gerritsen ('t Grieth)
 A. Reijmer (Broek)
 W. Brinkhoff (Zevenaar)
 C.J. Derksen ('s Gravenwaard/Lobith)
 G. Rehwinkel (Westervoort)
 D.N. Ederveen (De Pleij/Westervoort)
 H.F. Gerritsen (Zevenaar)
 H. Dorrestijn (Zevenaar)
 W. Wijers (Zevenaar)
 wed. Melgers (Ooij/Zevenaar)
 K.H. Keultjes (Greffelkamp/Didam)
 J. Hendriks (Westervoort)
 G. Wijers (Ooij/Zevenaar)
 J. Jonker (Lentemorgen/Zevenaar)
 W. Goris (Engeveld/Zevenaar)

E. Heijting (café 'Centraal' Zevenaar)
 F.J. Hoogveld (Groessen)
 J.G. Jacobsen (Lobith)
 J.H. Lemm (Ooij/Zevenaar)
 jhr. L.J.M. van Nispen van Sevenaer
 J.H. Hazewinkel (Zevenaar)
 R. Dolleman (Duiven)
 H. Brouwer Schens (Westervoort)
 A. Hoogeraad (Zevenaar)
 Chr. Lether (Zevenaar)
 G. Ch. Gerritsen (Zevenaar)
 F.C. Smeenk (Duiven)
 J.C. Visser (Groessen)
 wed. G. Gerritsen (Groessen)

Bron: R.A.G., Archief Geldersche Maatschappij van Landbouw, 1845-1970.

Bijlage W Ledenlijst ABTB afdeling *De Liemers* (1920 en 1947)

(1920) afdeling	voorzitter	secretaris	geestelijk adviseur	ledental
Angerlo	W.J. Kraaijvanger	G. Koman	–	137
Babberich	M. Chr. Lensen	E. Bergervoet	pater Gratianus	34
Beek	J.A. Kemperman	G.H. Hendriksen	J.M. van Angeren	99
Didam	G.H. Roemaat	W. Geurtsen	C.J. van der Heijden	237
Dijk/Didam	G. Bolder	B. Beekman	H.G. Bijland	82
Duiven	P.B. Veldman	Th.J. Snelder	H.H.R. van Esveld	110
Groessen	H.S. Niewenhuis	G. Bouwman	J. Adan	165
Lobith/Spijk	Th.G.M. Peters	–	H. van Loon	67
Loil	J.H. Segers	G.W. Lucassen	Ph. Inden	68
Loo bij Duiven	Th. Knipping	B. Bosman	J. Rijnboutt	81
Oud-Zevenaar	G. Jurrius	B.J. Weenink	B.A. Preller	158
Pannerden	J.L. Pauwen	B.H. Burgers	W.F. Amse	73
Wehl	H. Th. Hoogveld	Th.A. Spaan	A.J.S. Dilleman	275
Zevenaar	jhr. L. van Nispen v.S.	C. Wassing	A. Swarte	84
Westervoort	W.J.B. Weijs	Th.J.H. van Dijk	M. Kempkens	66

(1940) afdeling	voorzitter	secretaris	geestelijk adviseur	ledental
Angerlo	–	H.Th. Beekman	R. Slinger	11
Babberich	E. Bergervoet	J.M. Booltink	pater Crescentius	41
Beek	J.H. Tiemissen	A. Gerritsen	A. Hendrixx	96
Didam	H.A. Loeters	B.J.L. Thuis	–	193
Duiven	R.P.W. van Huet	Th.J. Snelder	M.P. van Schaik	67
Groessen	P.W.H. Peters	G.H. Willemsen	G. Oude Hendriksman	26
Herwen/ Aerdt	Th Bless	C. Vrehe	C.J.J. Terwiss. v. Schel.	38
Kilder	A.Th. Smeenk	W. Lucassen	A.W. van Weerdenburg	80
Lobith/Spijk	H.H.M. Peters	H. Jansen	J.I. Veeger	19
Loil	G. Rasing	G.W. Lucassen	Ph.J. Inden	63
Loo bij Duiven	A.J.D. Hooyman	H. van Sadelhoff	J.M. van Schaik	31
Nieuw-Wehl	J.H.M. Roording	J.H. Pastoors	H. van Ooyen	28
Oud-Zevenaar	Th. van de Sandt	W.J. Peer	E.Th.A. Bos	33
Pannerden	H. Jeuken	W.B.Th. Mulder	J.H.A.A. Brugman	32
Wehl	Th. Bles	Th.A. Spaan	H.J. Holtslag	138
Westervoort	Th. Berntsen	P.W. Jansen	H. Kamerbeek	38
Zevenaar	jhr. L. van Nispen v.S.	C. Wassing	C.J.H. Teeuwssen	73

Bron: R.A.G., 'Archief Aartsdiocesane Boeren- en Tuindersbond' (1917-1970).

Lijst van figuren, tabellen, grafieken, kaarten, afbeeldingen en bijlagen

Lijst van figuren

Hoofdstuk 3

- Figuur 3.1* De constructie van het patroon der centrale plaatsen volgens Christaller.
Figuur 3.2 Enkele Liemerse gemeenten ten opzichte van Arnhem en Doetinchem (1945).

Lijst van tabellen

Hoofdstuk 1

- Tabel 1.1* Religie regio Liemers (%) (1808/1811 en 1869).
Tabel 1.2 Religie regio Liemers (%) (1947).

Hoofdstuk 2

- Tabel 2.1* Index bevolkingsgroei De Liemers, Gelderland en Nederland (1815-1947).
Tabel 2.2 De ontwikkeling van het huwelijksvruchtbaarheidscijfer in De Liemers in promille, in vier andere economisch-geografische gebieden gemeenten, Gelderland en Nederland (1881-1885, 1908-1911 en 1959-1960); en huwelijksvruchtbaarheidscijfer van alle vrouwen in De Liemers, Gelderland en Nederland (1880, 1930 en 1960).
Tabel 2.3 Nuptialiteit en gemiddelde huwelijksleeftijd Didamse (D) en Zevenaarse (Z) vrouwen (1811-1940).
Tabel 2.4 Zuigelingensterfte in % van het aantal levendgeborenen in De Liemers op basis van 5 en 10 jaarlijkse gemiddelden, kinderen <1 jaar (1880-1950).
Tabel 2.5 Migratiesaldi per 5-jaarlijkse periode in De Liemers (1851-1940).
Tabel 2.6 Vertrokken personen uit Angerlo, Duiven, Wehl en Westervoort naar Duitsland (1865-1935).
Tabel 2.7 Vertrokken personen uit Zevenaar (1872-1935).
Tabel 2.8 Vestiging uit Duitsland afkomstige personen in Angerlo, Duiven, Wehl en Westervoort (1865-1935).
Tabel 2.9 Vestiging personen in Zevenaar (1903-1935).

Hoofdstuk 3

- Tabel 3.1* Gerealiseerde Spoor- en Tramlijnverbindingen in De Liemers (1856-1908).
Tabel 3.2 Mutaties reizigers (aankomst en vertrek) en goederen (ton) station Zevenaar (1890-1935).
Tabel 3.3 Mutaties personen en goederen Tramweg Maatschappij Zutphen-Emmerik (1902-1930).

Hoofdstuk 4

- Tabel 4.1* Beroepsstructuur De Liemers naar hoofdcategorie, absoluut en in % (gezins-
hoofden m/v) (1808, 1845 en 1875).
- Tabel 4.2* Vergelijkend overzicht (mannen, %) beroepsstructuur landbouw en nijverheid,
diverse gemeenten en regio's (1810-1910).
- Tabel 4.3* Beroepsstructuur De Liemers (m) (1909, 1930 en 1947).
- Tabel 4.4* Beroepstellingen, totaal en in %, Bergh (B) en Gendringen (G) (1889, 1930 en 1947)
- Tabel 4.5* Beroepstellingen Angerlo, Didam, Duiven, Herwen en Aerdt, Pannerden,
Wehl, Westervoort en Zevenaar, totaal en in % (1909 en 1930).
- Tabel 4.6* Beroepsbevolking op basis van uitgeoefende ambachten en diensten in de Lie-
mers, excl. landbouw en 'arbeiders' nijverheid (1910-1930).
- Tabel 4.7* Beroepstellingen de Liemers, totaal en in % (1930 en 1947).
- Tabel 4.8* Aantal armen Didam (%) ten opzichte van de totale bevolking (1809-1890).
- Tabel 4.9* Aantal armen regio Liemers (%) ten opzichte van de totale bevolking (1840-
1890).
- Tabel 4.10* Inkomens Didam op basis van de Kohieren (1891-1910).
- Tabel 4.11* Inkomens Duiven op basis van de Kohieren (1891 en 1920).
- Tabel 4.12* Inkomens Zevenaar op basis van de Kohieren (1875, 1897 en 1920).
- Tabel 4.13* Inkomensvergelijking Hoogkerk, Roosendaal en Zevenaar op basis van de Ko-
hieren (1904, 1914 en 1920).
- Tabel 4.14* Inkomens Didam, Duiven en Zevenaar (1930-1950).
- Tabel 4.15* Gemiddeld voor de belasting aangeslagen inkomen en vermogen per Liemerse
inwoner, vergeleken met Gelderland en Nederland (1950-1951).
- Tabel 4.16* Sociale stratificatie Didam, in % van de gezinshuishoudens (1840, 1870, 1891 en
1910).
- Tabel 4.17* Sociale stratificatie Duiven, in % van de gezinshuishoudens (1851, 1875, 1891
en 1920).
- Tabel 4.18* Sociale stratificatie Zevenaar, in % van de gezinshuishoudens (1850, 1875, 1897
en 1920).

Hoofdstuk 5

- Tabel 5.1* Grondgebruik in De Liemers in procenten (1824, 1870, 1910 en 1939).
- Tabel 5.2* Oppervlakten grondgebruik kleigemeenten regio Liemers, in hectaren en %
(1824, 1846, 1870, 1910, 1939).
- Tabel 5.3* Oppervlakten grondgebruik zandgemeenten regio Liemers, in hectaren en %
(1824, 1846, 1870, 1910, 1939).
- Tabel 5.4* Gemiddelde bedrijfsgrootte (klei)gemeenten Angerlo, Herwen en Aerdt en Ze-
venaar (I) en (zand)gemeenten Gendringen en Wehl (II) in % (1881-1901).
- Tabel 5.5* Bedrijfsgrootte Liemerse gemeenten, klei (I) en zand (II), in % (1910, 1920 en 1930).
- Tabel 5.6* Liemerse landbouwbedrijven <1 ha., naar (z)and en (k)lei in % (1930).
- Tabel 5.7* Bedrijven kleiner dan 1 ha. en van 1-5 ha. in de gemeente Didam (1940-1946).
- Tabel 5.8* Sociale stratificatie op basis van het bezit van paarden in De Liemers, vergele-
ken met het zand- en rivierengebied in Gelderland in % (1846-1912).
- Tabel 5.9* Grondbezit in handen van absente landheren, in relatie (%) tot de totale opper-
vlakte (1822-1832).
- Tabel 5.10* Verhouding E(igendom)-P(acht) landgebruikers Liemerse gemeenten, in %
van het totaal (1910, 1920, 1930 en 1948).
- Tabel 5.11* Percentage pacht per gemeente bij de landeigenaren regio Liemers, naar aantal
en oppervlakte (1930-1940).

- Tabel 5.12* Oogstopbrengsten en zaaizaadfactoren in het rivierkleigebied (1808, 1812/13).
- Tabel 5.13* Areaal tarwe, rogge, haver en aardappelen in De Liemers, in hectaren (1845-1935).
- Tabel 5.14* Opbrengst hl./ha. tarwe, rogge, haver aardappelen en suikerbieten in Gelderland per regio gemiddelde opbrengst in hl. per ha. (x 100) (1923).
- Tabel 5.15* Bebouwd areaal Zevenaar per product, 10 jaarlijkse gemiddelden (hectaren x 1000) en gemiddelde opbrengst hectoliter per hectare (1865-1905).
- Tabel 5.16* Vergelijking van de opbrengst tarwe, rogge, haver en aardappelen tussen de gemeenten Didam en Zevenaar, aantal hl. gemiddeld per ha. (1865, 1900 en 1910).
- Tabel 5.17* Veestapel De Liemers (1845-1935).
- Tabel 5.18* Veestapel gemeente Wehl (1870-1935).
- Tabel 5.19* Aanvoer veemarkten De Liemers (1870-1930).
- Tabel 5.20* Aanvoer runderen en varkens, in % van het totaal, op de veemarkten te Doetinchem, Doesburg, Didam en Zutphen (1880-1930).
- Tabel 5.21* Nijverheid in De Liemers (1816).
- Tabel 5.22* Vergunningen regio Liemers, tienjaarlijkse periode (1815-1940).
- Tabel 5.23* Aantal pk's stoommachines Liemerse bedrijven (1875 en 1900).
- Tabel 5.24* Aantal (stoom)machines en krachtbron in pk., Nederland, Gelderland en De Liemers (1837-1900).
- Tabel 5.25* Elektriciteitsverbruik in Didam (1916-1926).
- Tabel 5.26* Openbare nutsbedrijven en aansluitingen in De Liemers (1900-1940).

Hoofdstuk 6

- Tabel 6.1* De eerste Liemerse vertegenwoordigers in de Gelderse Staten (1795).
- Tabel 6.2* Stemgerechtigden (1842) en verkiesbaren (1825 en 1842) kiesdistrict Doesburg (zonder Wisch), onder de kiezers van Provinciale Staten van Gelderland.
- Tabel 6.3* Uitgeoefende beroepen in de gemeenten Didam, Duiven en Zevenaar en aangeslagen in de grondbelasting en personele belasting $\geq f$ 25,- (stemgerechtigd/I) $\geq f$ 50,- (verkiesbaar/II), in de jaren 1840.
- Tabel 6.4* Opkomst stemgerechtigden uit de stand der eigenerfden gemeente Zevenaar, voor de verkiezingen van de Provinciale Staten van Gelderland (1839-1849).
- Tabel 6.5* Aantallen en percentages (katholieke) inwoners in de Liemers (kiesdistrict Doetinchem) voor Provinciale Staten van Gelderland (1850).
- Tabel 6.6* Stemgerechtigden Provinciale Staten (en T.K.) op basis van de directe belastingen in de gemeenten Didam, Herwen en Aerdt en Westervoort, census $\geq f$ 20,- (1857, 1865 en 1873).
- Tabel 6.7* Leden Provinciale Staten Gelderland, kiesdistrict Doesburg, hierna Zevenaar en Elst (1816-1939).
- Tabel 6.8* Kandidaten uit De Liemers voor de Eerste en Tweede Kamer der Staten-Generaal (1838-1918).
- Tabel 6.9* De toename van het aantal kiezers regio Liemers voor de gemeenteraad, Provinciale Staten en Tweede Kamer (T.K.), absoluut (abs.) en in % totale Liemerse bevolking (1850-1940).
- Tabel 6.10* Verkiezingsresultaten voor leden van de Tweede Kamer der Staten-Generaal in De Liemers (1933).
- Tabel 6.11* Samenstelling Liemerse gemeenteraden naar agrarische en politieke achtergrond, (abs.) (1930-1960).
- Tabel 6.12* Liemerse burgemeesters naar beroep, religie en adellijke herkomst (1815-1940).

Lijst van grafieken

Hoofdstuk 2

- Grafiek 2.1* De toename in de bevolkingsomvang in de Liemers, Gelderland en Nederland (1850-1970).
- Grafiek 2.2* Bevolkingsontwikkeling de Liemers (1850-1970).
- Grafiek 2.3* De bevolkingsgroei in vier zandgemeenten in de Liemers (1815-1970).
- Grafiek 2.4* De bevolkingsgroei in zes kleigemeenten in De Liemers (1815-1970).
- Grafiek 2.5* Geboortecijfer De Liemers, Gelderland en Nederland (1815-1970).
- Grafiek 2.6* Geboorte- en sterftcijfer de Liemers (1815-1970).
- Grafiek 2.7* Sterftcijfer regio Liemers, Gelderland en Nederland (1815-1970).
- Grafiek 2.8* Vertrek Zevenaar, de Liemers en Gelderland (1850-1970).
- Grafiek 2.9* Vestiging Zevenaar, de Liemers en Gelderland (1850-1970).
- Grafiek 2.10* Vertrek en vestiging Zevenaar (1850-1970).
- Grafiek 2.11* De ontwikkeling in de bevolkingsomvang in de Liemerse gemeenten naar componenten (%) (1880-1960).

Hoofdstuk 3

- Grafiek 3.1* Tolgelden (jaarlijkse opbrengsten) Terborg-Zeddam (Gendringen) (1895-1927).
- Grafiek 3.2* Tolgelden (vijfjaarlijkse gemiddelden) Didam (1822-1942).
- Grafiek 3.3* Mutaties personen en goederen station Zevenaar (vertrek) (1890-1937).
- Grafiek 3.4* Mutaties personen en goederen station Zevenaar (aankomst) (1890-1937).
- Grafiek 3.5* Personen-goederenvervoer (totaal) Geldersch-Overijsselsche Spoorweg Maatschappij (GOLS) (1885-1900).
- Grafiek 3.6* Mutaties personen en goederen Tramweg Maatschappij Zutphen-Emmerik (ZE) (1902-1933).
- Grafiek 3.7* Mutaties personen en goederen Geldersch Westfaalsche Stoomtram-Maatschappij (GWTM) (1909-1916).
- Grafiek 3.8* De toename in de bevolkingsomvang in vier steden en de regio Liemers (1815-1970).
- Grafiek 3.9* Mutaties bevolking gemeente Arnhem (1850-1970).
- Grafiek 3.10* Mutaties bevolking gemeente Doetinchem (1850-1970).
- Grafiek 3.11* Mutaties bevolking gemeente Doesburg (1850-1970).
- Grafiek 3.12* Bevolkingsgroei Emmerik en Kleef (abs.) (1815-1961).

Hoofdstuk 4

- Grafiek 4.1* Mutaties beroepsbevolking (m) gemeente Bergh (1889-1960).
- Grafiek 4.2* Mutaties beroepsbevolking (m) gemeente Gendringen (1889-1960).
- Grafiek 4.3* Beroepsstructuur De Liemers (m) (1909-1960).
- Grafiek 4.4* Ontwikkeling beroepsstructuur (m) regio Liemers, vergeleken met vier andere regio's (1930).
- Grafiek 4.5* Ontwikkeling industriële werkgelegenheid (totale bevolking) regio Liemers vergeleken met vier andere regio's (1945-1960).

Hoofdstuk 5

- Grafiek 5.1* Gewassen in % van het areaal bouwland in Didam (1860-1935).
Grafiek 5.2 Gewassen in % van het areaal bouwland in Zevenaar (1860-1935).
Grafiek 5.3 Jaarlijkse oogstopbrengst van tarwe en rogge in de gemeente Zevenaar, 1865-1881 en in de gemeenten Bergh, Gendringen en Zevenaar, 1881-1915 (in hl.).
Grafiek 5.4 Jaarlijkse oogstopbrengst aardappelen in de gemeente Zevenaar, 1865-1881 en in de gemeenten Bergh, Gendringen en Zevenaar, 1881-1915 (in hl.).
Grafiek 5.5 Jaarlijkse oogstopbrengst van tarwe, rogge en haver in de gemeente Zevenaar, 1851, 1855, 1858 en 1866-1908 (in hl.).
Grafiek 5.6 Melkaanvoer 'Coöperatieve Roomboterfabriek Didam' (1891-1941).
Grafiek 5.7 Ontvangsten en uitgaven Gemeentelijk Elektriciteitsbedrijf Zevenaar (1915-1941).
Grafiek 5.8 Ontvangsten en uitgaven Gemeentelijk Waterbedrijf Zevenaar (1927-1946).
Grafiek 5.9 Ontvangsten en uitgaven Gemeentelijk Slachthuis Zevenaar (1909-1946).

Hoofdstuk 6

- Grafiek 6.1* Toename aantal kiezers regio Liemers voor de Tweede Kamer, Provinciale Staten en gemeenteraden – vijfjaarlijkse perioden – (1850-1935).
Grafiek 6.2 Kiezers Provinciale Staten / Tweede Kamer en gemeenteraad Liemers in verhouding tot totale Liemerse bevolking – tienjaarlijkse perioden – (1850-1935).
Grafiek 6.3 Gemiddeld aantal leerlingen Zevenaar (1865-1940).

Lijst van kaarten**Hoofdstuk 1**

- Kaart 1.1* De Kleefse Enklaves (1789).
Kaart 1.2 De Kleefse Enklaves tot 1816.
Kaart 1.3 De Liemers rond 1965.
Kaart 1.4 De Liemers als deel van de provincie Gelderland (2006)

Hoofdstuk 3

- Kaart 3.1* Postroutes omstreeks 1860.
Kaart 3.2 Verharde wegen in Nederland (1850).
Kaart 3.3 Overzicht Twente-Rijnkanaal door De Liemers.
Kaart 3.4 Wegverbindingen en openbaar vervoer in De Liemers (1950).
Kaart 3.5 Spoor- en tramwegen Nederland.
Kaart 3.6 Spoorwegen in Nederland (1865).
Kaart 3.7 Spoorwegverbindingen Ruhrgebied-Nederlandse zeehavens.
Kaart 3.8 Spoorwegverbinding Zevenaar-Kleef.
Kaart 3.9 Ontwerp Geldersch-Overijsselsche lokaalspoorweg (1884-1885).
Kaart 3.10 Ontwerp stoomtramlijn Doesburg-Angerlo en Didam (1907).
Kaart 3.11 Ontwerp stoomtramlijn Arnhem-Zevenaar en Doesburg (1910).
Kaart 3.12 Ontwerp stoomtramlijn Loil-Wehl en Zeddam (1917).
Kaart 3.13 Smalspoorsituatie Oost-Nederland (1916).
Kaart 3.14 Smalspoorsituatie Oost-Nederland (1937).

- Kaart 3.15* Netkaart van de Geldersch-Overijsselsche Lokaalspoorweg Maatschappij (GOLS) in Oost-Nederland (1920).
Kaart 3.16 De centrale functie van Emmerik en Kleef in de tweede helft van de negentiende eeuw.

Hoofdstuk 5

- Kaart 5.1* Bodemkaart De Liemers (1968).
Kaart 5.2 Indeling naar waterschap in De Liemers.

Hoofdstuk 6

- Kaart 6.1* Kiesdistricten Gelderland Tweede Kamer (1850).
Kaart 6.2 Kiesdistrict Doetinchem voor Provinciale Staten van Gelderland (1850).

Lijst van afbeeldingen

Hoofdstuk 2

- Afbeelding 1* Bevolking De Liemers (1838).

Hoofdstuk 4

- Afbeelding 2* Aanslagbiljet voor de personele belasting weduwe C.E.J.F. van Nispen tot Pannerden (1874).
Afbeelding 3 Aanslagbiljet Hoofdelijke Omslag J.H.A. Wanders Duiven (1922).
Afbeelding 4 Niet betaalde inkomstenbelasting H.B. Hebing te Duiven (1922).

Hoofdstuk 5

- Afbeelding 5* Landbouwbedrijf Groessen, gemeente Duiven (1880).
Afbeelding 6 De Arendploeg (1852).
Afbeelding 7 Aanvraag Hinderwetvergunning (1925).
Afbeelding 8 Zuiggasinstallatie molenaar Baas Zevenaar (1914).
Afbeelding 9 Een stoommachine (8 pk) en elektromotor (15 pk) stoomzuivelfabriek De Liemers (1922).
Afbeelding 10 Mechanisatie in de Turmac fabriek Zevenaar.

Hoofdstuk 6

- Afbeelding 11:* Jhr. J.A.C.A. van Nispen tot Sevenaer (1803-1875).
Afbeelding 12 Jhr. C.E.J.F. van Nispen tot Pannerden (1807-1870).
Afbeelding 13 Jhr. L.C.J.C.F. van Nispen (1790-1872).
Afbeelding 14 Kandidaatstelling verkiezing drie leden gemeenteraad Zevenaar, met lijst ondertekenaars (1897).
Afbeelding 15 Advertentie 'Centrale Raad van r.k. Parochiale Kiesvereeningen' (1908).
Afbeelding 16 Advertentie 'kiesvereniging Lobith Vooruit' (1870).

Lijst van bijlagen

- Bijlage A* Bevolkingsmutaties Liemerse gemeenten (1815-1970).
Bijlage B Bevolkingstotalen De Liemers (1815-1970).
Bijlage C Bevolkingstotalen De Liemers, Gelderland en Nederland (1815-1970).
Bijlage D Vestiging in Zevenaar en vertrek en verhuizing binnen Zevenaar (1872-1898) en leeftijdsopbouw bevolking Zevenaar (1860) en (1960).
Bijlage E Beroepsstructuur De Liemers (gezinshoofden) (1815, 1846 en 1875).
Bijlage F Oppervlakten grondgebruik klei- en zandgemeenten regio Liemers (1817, 1846, 1870, 1910 en 1939) en oppervlakten grondgebruik regio Liemers (totalen) vergeleken met Gelderland en Nederland, in hectaren (1824-1939).
Bijlage G Areaal tarwe, rogge, haver, aardappelen en suikerbieten in Didam en Zevenaar, in hectaren (1860-1935).
Bijlage H Uurloon Carolus Ratering, werkzaam op de DRU (1920-1961).
Bijlage I Grondbezit natuurlijke en rechtspersonen in de Liemers, ≥30 ha. (1832).
Bijlage J Bedrijvigheid regio Liemers (1815-1940).
Bijlage K Excursie naar Ulft, resp. Becking en Bongers (1906) en Diepenbrock en Reigers (ca.1918).
Bijlage L Verslag Inspectie J.A.C.A. van Nispen als districtscommissaris van Doesborg en Zevenaar (1841); Bestuursfuncties en huwelijken Van Nispen tak Zevenaar (1815-1940) en Bestuursfuncties en huwelijken Van Nispen tak Pannerden (1815-1940).
Bijlage M Klacht over voorbereidingen petitie rooms-katholieken (5 januari 1830); Petitie ingezetenen Bergh, Didam, Duiven, Gendringen, Herwen, Lathum, Pannerden, Zevenaar (en Terborg) aan de leden van de Tweede Kamer der Staten Generaal (8 maart 1830); Adres aan de leden van de Eerste Kamer der Staten Generaal tegen de Wet op de Kerkgenootschappen van inwoners van de gemeente Bergh (1853) en dankbetuiging inwoners van Zevenaar aan paus Pius IX naar aanleiding van het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie (1853).
Bijlage N Door Gedeputeerde Staten van Gelderland benoemde gemeenteraadsleden te Didam, Gendringen en Zevenaar (1815-1851).
Bijlage O Stemgerechtigden Provinciale Staten (en TK) uit de stand der eigenerfden gemeenten Didam, Duiven, en Zevenaar, in de jaren 1840.
Bijlage P Gemiddelde aanslagen in de grond- en personele belasting van stemgerechtigden en verkiesbaren Didam, Duiven en Zevenaar, in de jaren 1840.
Bijlage Q Stemgerechtigden Provinciale Staten (en TK) op basis van de directe belastingen in de gemeenten Didam, Herwen en Aerdt en Westervoort, census \$20 (1857, 1865 en 1873).
Bijlage R Raadsleden Gendringen en Zevenaar, naar beroep, religie en periode (1851-1941).
Bijlage S Burgemeesters in De Liemers (1815-1940).
Bijlage T Rekest Didam voor een katholieke burgemeester (1862).
Bijlage U Schoolgeldplichtigen en schoolgeldheffing mulo Zevenaar (1923).
Bijlage V Ledenlijst Landbouwvereniging *De Lijmers* (1873 en 1947).
Bijlage W Ledenlijst ABTB-afdeling *De Liemers* (1920 en 1940).

Gebruikte afkortingen

A.A.G	Afdeling Agrarische Geschiedenis (Wageningen)
AAU	Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht (Utrecht)
A.H.B.	Archief Huis Bergh
AGN	Algemene Geschiedenis der Nederlanden
AGKN	Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke kerk in Nederland (Utrecht)
A.N.S.	Archief Nederlandse Spoorwegen (Utrecht)
A.R.A.	Algemeen Rijksarchief (Den Haag)
BMG	Bijdragen en Mededelingen Gelre
BMGN	Bijdragen en Mededelingen Geschiedenis der Nederlanden
BZG	Beiträge zur geschichte der Stadt Emmerich
C.B.S.	Centraal Bureau voor de Statistiek (Heerlen/Voorburg)
EJP	European Journal of Population
ESB	Economische-Statistische Berichten
ESHJ	Economisch- en Sociaal Historisch Jaarboek
E.T.I.(G.)	Economisch Technologisch Instituut (Gelderland)
G.O.C.	Gelders Oudheidkundig Contact (Zutphen)
H.A.D.	Hauptstaatsarchiv Düsseldorf
I.I.S.G.	Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (Amsterdam)
JCBG	Jaarboek Centraal Bureau voor Genealogie.
JEEH	The Journal of European Economic History
K.D.C.	Katholiek Documentatie Centrum (Nijmegen)
KKL	Kalender für das Klever Land
R.U.N.	Bibliotheek Radboud Universiteit (Nijmegen)
L.E.I.	Landbouwkundig-Economisch Instituut (Wageningen)
NA	Nederlands Archievenblad
N.A.A.	Nieuw Archief Angerlo
N.A.B.	Nieuw Archief Bergh
N.A.D.	Nieuw Archief Didam
N.A.Du.	Nieuw Archief Duiven
N.A.G.	Nieuw Archief Gendringen
N.A.H.	Nieuw Archief Herwen en Aerdt
N.A.P.	Nieuw Archief Pannerden
N.A.W.	Nieuw Archief Wehl
N.A.We.	Nieuw Archief Westervoort
N.A.Z.	Nieuw Archief Zevenaar
N.E.H.A.	Nederlands Economisch Historisch Archief
N.I.D.I.	Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut
N.N.B.W.	Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek
O.A.Z.	Oud-Archief Zevenaar
PGNC	Provinciale Geldersche en Nijmeegsche Courant
R.A.G.	Rijksarchief in Gelderland, Gelders Archief
R.A.U.	Rijksarchief Utrecht

RGP	Rijksgeschiedkundige Publicatieën
S.A.E.	Stadarchiv Emmerich
S.A.K.	Stadarchiv Kleve
SCPB	Sociaal-Cultureel Planbureau.
TvESG	Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie
TvG	Tijdschrift voor Geschiedenis
TKNAG	Tijdschrift van het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap
TNH	Tijdschrift Koninklijke Nederlandse Heidemaatschappij
TvSG	Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis
V.N.G.	Vereniging Nederlandse Gemeenten

Geraadpleegde archieven

Archief Huis Bergh (A.H.B.)

collectie L. van Nispen, 1826 e.v.

Algemeen Rijksarchief (A.R.A.), Den Haag

Archief Ministerie van Financiën inv.nr. 628

Domeinen, inv.nrs. 1025 en 1049 t/m 1051 en 1080 en 1081

Archief Nederlandse Spoorwegen (A.N.S.), Utrecht

Jaarverslagen Maatschappij Staatsspoorwegen (Mij.SS.) (1890-1937)

Collectie DRU, (Diepenbrock en Reigers Ulft), Gendringen

Personeelsbestand (1900-1950) en diversen

Hauptstaatsarchiv Düsseldorf Nordrhein-Westfalen (H.A.D.), Düsseldorf

Bevolkingsregister

Informatie 'Kreisstände und Statistik (1827-1838)' en 'Beiträge zur Statistik', inv.nrs

212.02.1 en 273

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), Amsterdam

inventaris **S.D.A.P.** afdeling Zevenaar, correspondentie (1909 en 1918-1920)

'De Beukelaar', Algemeen-Christelijk Sociaal weekblad (1910-1914)

Katholiek Documentatie-centrum (KDC), Nijmegen

Katholieke Documentatie, jg. 1936 -1965

collectie Katholiek Sociaal Weekblad

Pius-Almanak (1885-e.v.)

Radboud Universiteitsbibliotheek Nijmegen (RUB), Nijmegen

collectie 'De Post' (1883-1894)

Stadarchiv Emmerich (S.A.E.), Emmerik

Bevolkingsregister

Melderegister ab 1870

Stadtarchiv Kleve (S.A.K.), Kleef*Bevolkingsregister*

Bericht über die Verwaltung und den Stand der Gemeinde-angelegenheiten der Stadt Cleve, 1870 e.v.

Rijksarchief Gelderland (Gelders Archief) (R.A.G.), Arnhem*A Archieven van het Provinciaal Bestuur Gelderland (1813-1949)*

Verslagen van de toestand der provincie Gelderland (1814/5-1946), inv.nrs. 1560-1679

Provinciaal Blad (1815-1970), inv.nrs. 1-151

Notulen van het verhandelde door de Staten van Gelderland (1814-1959), inv.nrs. 1545 en 1294 t/m 1544

*B Archief Gedeputeerde Staten (1813-1949)***B1 Algemeen*

Verslagen van de jaarlijkse rondreizen (1859-1908), met corresp. en bijlagen, inv.nrs. 1134-1137

Benoeming, ontslag en overlijden gedeputeerden, (1814, 1826, 1881, 1894-1901, 1919-1938, 1949), inv.nr. 1139

De (niet-)toelating van gemeenteraadsleden (1894-1946), inv.nrs. 1174-1177

Gemeenteverslagen Angerlo, Bergh, Didam, Duiven, Gendringen, Herwen en Aerdt, Pannerden, Wehl, Westervoort en Zevenaar (1851-1937)

Geldigheid van raadsbesluiten en -notulen en het in functie treden van nieuwe gemeenteraadsleden na de oorlog, (1946-1949)

B2 Armwezen en sociale zaken

Statistieken van het armwezen (1853-1855)

Bergh (1818-1949), correspondentie

Gendringen (1830-1871) en (1912-1947), correspondentie

Didam, (1820-1949), correspondentie

Wehl (1817-1944), correspondentie

Westervoort (1823-1947), correspondentie

Zevenaar, (1818-1860) en (1889), 9794, correspondentie en ondersteuning armlastigen

idem, Wezenfonds, reglement (1923-1925) en rekeningen 1829-1863 en 1925-1947

weeshuis correspondentie, 1819-1840 en 1841-1863 en 1925-1947

Geneeskundige armenverzorging

per Liemerse gemeente (1821-1949)

B3 Bestuur

Rechtsgedingen, dadingen en arbitrage gemeenten Bergh, Didam, Duiven, Gendringen, Herwen-Aerdt en Wehl

Benoeming en ontslag burgemeesters (1911-1947)

B4 *Gezondheidszorg*

gezondheidscommissies Herwen en Aerdt (1824), Bergh (1826) en Doesburg (1931-1932),
correspondentie
ziekenhuizen/verpleging Zevenaar, 'Consolatio Afflictorum', sanatorium Emma-paviljoen,
ziekenbarak 1916, enz.
krankzinnigenverpleging
ziekenhuizen m.b.t. Liemers: correspondentie ziekenhuis Zevenaar (1916-1927)
Hinderwet(vergunning) per (Liemerse) gemeente (1856-1949)
voorkoming bestrijding besmettelijke ziekten:
algemeen (1816-1949)
cholera (1819-1909)
pokken (1866-1867)
t.b.c. (1910-1949)
Schoolartsendienstkringen, kring Didam (1941-1950) en kring Bommel (1941-1949)
drinkwatervoorzieningen en waterleidingmaatschappijen op regionaal niveau:
drinkwatervoorzieningen afzonderlijke gemeenten, (1875-1949)

B5 *Verkeer**Spoorwegen:*

spoorweg Amsterdam-Keulen (1834)
Rotterdam-Arnhem-landsgrens (1874-75)
Noorderspoorweg (1858-1859)
Geldersch-Overijsselsche Spoorweg Maatschappij (GOLS) 1880-1937:
Jaarverslagen (1885-1921)
Nederlandsche Rhijnspoorweg-Maatschappij:
Jaarverslagen (1856-1890)

Tramwegen:

Arnhem-Velp-De Steeg-Dieren-Doesburg-Keppel-Doetinchem-Terborg-Aalten, met zij-
takken naar Bocholt en naar Wehl, Didam en Zevenaar (1878-1879)
Arnhem-Zevenaar-Doesburg (1912-1916)
Doesburg-Didam (1907-1908)
Terborg-Gendringen-Emmerich (1907-1915)
Tramwegmaatschappijen:
Gelderse Stoomtram Maatschappij (1878-1949), Terborg-Gendringen, Terborg-Dinxperlo
en Gendringen-Isselburg
(1888-1923)
Gelders Westfaalse Stoomtram Maatschappij (1899-1948), Lichtenvoorde-Zeddam (1899-
1922)
Tramweg Maatschappij Zutphen-Emmerik (1899-1948), Zutphen-Emmerik (1897-1928),
Jaarverslagen (1907-1932)

Los-laadplaatsen:

Herwen en Aerdt (Lobith) (1835-1896), Pannerden (1921-1922), Westervoort (1847-1850)

Havens:

Westervoort (1867-1873)

Veren:

Angerlo (1928-1949), Herwen en Aerdt (1819-1856) en (1932-1940), Westervoort (veer en
brug) (1821-1849), Zevenaar (1830)
Overzicht van veren en veertarieven Liemerse gemeenten (1816-1937),

Wegen:

polderwegen 'De Lijmers' (1828-1837, 1852-1889 en 1903-1911)

per (Liemerse) gemeente, zie: inv.nrs. 8461.1 e.v.

Tollen:

Tollen, overige gemeenten (1812-1948)

Tollen, geordend per wegverbinding (1814-1943), Arnhem-landsgrens (1822-1849), Gendringen-Netterden-*Emmerik* (1867), Terborg-Zeddam (1852-1856), Gendringen-Netterden-*Emmerik* (1867), Terborg-Zeddam (1852-1856), Zeddam-Didam-Zevenaar (1819-1906) en (1941-1943)

B6 *Handel en nijverheid*

Handel:

per Liemerse gemeente (1818-1949)

Industrie:

per Liemerse gemeente (1816-1942)

Energievoorziening:

Gasfabrieken enz. (1843-1949) per Liemerse gemeente

Elektriciteit enz. voorziening per Liemerse gemeente (1898-1948, 1965)

Kredietinstellingen:

Spaarbanken (1820-1953), per Liemerse gemeente

Regeringsbemoeienis met bevordering en ondersteuning van spaarbanken (1820-1828)

Stichting Crisissteun Landbouw Gelderland (1932-1948)

Stichting Crisissteun Middenstand Gelderland (1935-1950)

B7 *Statistiek*

statistieke overzichten betreffende demografische, economische, militaire, godsdienstige en geografische aangelegenheden in Gelderland, met corresp. (1814-1928) inv.nr. 6641

Volksontwikkeling, natuurbescherming, monumentenzorg en eredienssten:

bemoeienissen met kerkelijke aangelegenheden 'De Liemers' (1814-1949)

reglementen en voorschriften betreffende de eredienst, hoofdzakelijk van de Nederlandse-Hervormde kerk (1819-1866)

gewoon lager onderwijs, correspondentie Angerlo t/m Zevenaar

jaarverslag inspecteur l.o. Gelderland, (1948)

beroepsonderwijs, idem verslagen van de toestand van het middelbaar onderwijs Gelderland, Doesburg (1900), Doetinchem (1947-1949) en **h.b.s.**-Arnhem (1874-1949)

Waterstaat en Waterschappen:

correspondentie polderdistricten Lijmers, Polder Spijk, Geitenwaardse polder, bemaling en gemalen (1867-1939)

verlagen geërfdvergaderingen van het polderdistrict Lijmers (1822-1853)

Besturen, Herwen, Aerdt en Pannerden (1899-1947)

Verbetering dijken de Liemers (1930-1949),

Woningbouw:

Subsidiëring en facilitering van (volks)woningbouw, Angerlo t/m Zevenaar (1909-1949)

Gemeentelijke uitbreidingsplannen (Liemers)

Streekplan Oostelijk Gelderland, (1926-1941)

Bouw-woningtoezicht Didam, Wehl (1945-1948)

Voorschotten woningbouwverenigingen en andere particulieren (1920-1949)

Natuurlijke personen en andere rechtspersonen (1921-1949)

*C Archieven van de Commissarissen van de arrondissementen
(later Kwartierscommissarissen) 1813-1817, Hoofdschouten 1817-1825
en Districtscommissarissen 1825-1850 (1813-1850) en bijlagen*

district Doesburg (1818-1850), correspondentie
district Zevenaar (1821-1822 en 1826-1833), correspondentie
districten Doesburg en Zevenaar (1837-1850), correspondentie
conceptverslag inspectiereis Van der Borch van Verwolde als districtscommissaris van Doetinchem, Borculo, Bredevoort, Doesburg en Zevenaar, 1835-1836
inspectieverslagen Van Nispen tot Sevenaer, district Zevenaar en Doesburg, (1840-1841 en 1843-1845)
stukken betreffende de staat der wegen in de gemeenten Pannerden, Didam, Hummelo en Keppel en Zevenaar (1835)
rapporten betreffende de verbetering van wegen in Oost-Gelderland opgemaakt door div. burgemeesters (1835)
Statistiek 'tableaux' district Doesburg en Zevenaar (1837-1849)
algemeen verslag van de toestand der gemeente Didam (1851)
lijst van alle plaatselijke reglementen of verordeningen in het district Doesburg en Zevenaar, (1848)
correspondentie gemeenterekeningen, extracten en afschriften m.b.t. de Liemers (1835-1850)

D Archief Provinciale Staten

Rapporten Commissaris des Konings (der Koningin) (1813-1950)
Rapport Centrale Drinkwatervoorziening
Jaarverslagen inspecteur l.o. Gelderland 1948 e.v.
Plaatsingslijst en correspondentie Kabinet Gouverneur (1825-1949)

E Archief Economisch-Technologisch Instituut (ETI) Gelderland

gegevens Centraal Bureau Statistiek, over bevolking, woningbouw, migratie en industrialisatie Gelderland
– gemeentelijke structuuronderzoeken Herwen en Aerdt (1964)
– gemeentelijke structuuronderzoeken Pannerden en Wehl (1967)
– industrieraapport Bergh en Zevenaar (1951 en 1968)
– industrieraapport Didam (1956, 1970)
Industrietellingen Gelderland per regio (1948-1980)
Jaarverslag (1964)
Beroeps- en bedrijfstellingen (1849 e.v.)
Rapport ontwikkeling werkgelegenheid en werkloosheid Gelderland (1954)

F Archieven van commissies

Inventaris van het archief van de commissarissen van de grindweg Zutphen-Emmerik (1869-1905)
inv.nrs. 1 en 6
Commissie van Landbouw in Gelderland

Notulen Landbouwcommissie Gelderland (1805-1851)
 Waterleidingcomité Oostelijk Gelderland en N.V. Waterleiding Oostelijk Gelderland,
 1911-1950

G Familie-archieven

Familie Van Nispen tot Pannerden, correspondentie en biografische informatie, (1815 e.v.)*
 Familie Van Nispen tot Sevenaer, correspondentie (1815-1949)*
 Familie Van der Borch van Verwolde, correspondentie (1835-e.v.)
 Familie Van Hugenpoth tot Aerdt, correspondentie (1369-1925) en inv.nrs. 21-22 en 88-89.

H Gewestelijke besturen in de Bataafs-Franse tijd in Gelderland

Registres Civiques (1811-1813)
 Statistieke Beschrijvingen (1807-1808)
 Correspondentie concept-reglement volksbestuur Gelderland 1796
 Missiven met opgaven van de nieuw beëdigde gemeenteraadsleden en ambtenaren, ingevolge aanschrijvingen van het Provinciaal College van 5 april en 1 mei 1797.

I Hulpdepot Schaarsbergen

Register van hoger beroep, verzet en cassatie tegen civiele- en criminele vonnissen van het kantongerecht Zevenaar (1847-1874)

J Archief Geldersche (Stoom)tramweg Maatschappij (GSM/GTM):

Plannen voor de 'Lijmerstram' Arnhem-Zevenaar-Doesburg en de tramlijn Doetinchem-Emmerik (1904-1917 en 1883)
 N.V. Vervoersonderneming voorheen L. Hendriks te Zevenaar, 1968-1977
 GTW Streekvervoer te Doetinchem, sinds 1977 NV Gelderse Streekvervoer Mij te Doetinchem
 correspondentie betreffende financiële aangelegenheden 1959-1963
 Jaarverslagen (1885-1921)

K Archief Geldersche Maatschappij van Landbouw:

'Mededeelingen en berigten' (1854-1916) en (1917-1940)
 'Mededeelingen betreffende den Nederlandschen landbouw van de Geldersche Maatschappij van Landbouw en de Overijsselsche Vereeniging ter ontwikkeling van Provinciale Welvaart' (1849-1850)
 Rapport d.d. november 1896
 'Staat der bevolking en van het vee' (1846)
 Archief afdeling Angerlo-Doesburg (1933-1971)
 Gendringen (1884-1974)

Lijmers (1868-1955)
 Overbetuwe (1896-1939)
L. Notariële archieven:
 Memories van successie kantoor Zevenaar (1818-1928)
 Persoonsnamen ontv. kantoor Zevenaar (1818-1900)
 Notarieel archief Zevenaar (1811-1915)

*Zie ook: G.M.W. Ruitenbergh, *Inventaris van de archieven van de familie Van Nispen 14e-20e eeuw* (Arnhem/Harfsen, 2005)

M *Archief Stichting Crisissteun Landbouw Gelderland (1932-1944)*

correspondentie en verslagen 1932 e.v.

N. *De nieuwe archieven van de Nederlands-hervormde gemeente Lobith*

Gedeponeerd archief Unitas' (1848-1883)

O *Archief van Provinciale Waterstaat (1864-1949/1955):*

Samenstelling van overzichten stoomgemalen in Gelderland, (1931-1941)
 Opheffing van de dorpspolders Herwen, Aerdt en Pannerden, (1915-1920)
 Verbetering van dijken, IJsselbandijk, Oude Rijn, Neder-Rijn boven de mond van de Gelderse IJssel tot de veerdam te Westervoort, (1930-1949)
 Verlegging van de IJsselbandijk bij Westervoort in de polderdistricten Liemers en Arnhemse- en Velpse Broek, (1893-1908)
 Ophoging van de Overlaat van de Oude Rijnmond door de buitenpolder 's-Gravenwaard en polderdistrict Herwen, Aerdt, Pannerden en Lijmers

P *Archief van de N.V. IJzergieterij v/h Van der Horst en Aberson (1794-1964)*

Q *Archief van de Koninklijke Fabrieken Diepenbrock en Reigers N.V.
 (DRU) (1870-1989)*

R *Archief Arbeidsinspectie 7^e district*

Liemerse gemeenten

S *Archief Dienst van het Stoomwezen 5^e district*

register van keuringsrapporten

Rijksarchief Utrecht, Utrecht

Jaarverslagen Rhijnspoorwegmaatschappij (1845-1890)

Nieuw Archief (na 1811) te Angerlo, Bergh, Didam, Duiven, Gendringen, Herwen en Aerd, Pannerden, Wehl, Westervoort en Zevenaar:

Bevolkingsregisters

Gemeenteverslagen (zie ook: *Archief GS*, R.A.G.)

Gemeenterekeningen (zie ook; *Archief GS*, 27 Aanhangsel 1807-1813)

Kohieren hoofdelijke omslag

Landbouwverslagen

Notulen van de raad

registers Burgerlijke Stand

Vertrek- en vestigingsregisters

Particulieren:

collectie G.B. Janssen, Zevenaar: correspondentie H.H. Peters.

Beredeneerde en geciteerde literatuur

- Aalbers, P.G., *Het einde van de horigheid in Twente en Oost-Gelderland 1795-1850* (Zutphen 1979) Gelderse Historische Reeks 12.
- Aardenne, C.B. van (red.), *Den Haag energiek. Energiek, gedenkboek ter gelegenheid van 160 jaar gas en 75 jaar electriciteit aldaar* (Den Haag 1981).
- Adam, H.B.N., J. Hofman en G.J. Muntink (red.), *Van Gelre naar Gelderland. Aspecten van de overgang van de achttiende naar de negentiende eeuw* (Arnhem 1984).
- Agrarisch Welzijnsplan voor Gelderland*, uitgebracht door de Landbouwcommissie in de provincie Gelderland, S.I. 1960-1963, nr. 8 'de structuur van het grondgebruik' (Arnhem 1962).
- Akkermans, A.J.M. en M.A.M. van den Heuvel (red.), *Zevenaar stad in de Liemers* (Zutphen 1986).
- Akkerman, T. en S. Stuurman, *De zondige riviera van het katholicisme. Een lokale studie over feminisme en ontzuiling 1950-1977* (Amsterdam 1977).
- Albers, P., *Geschiedenis van het herstel der bisschoppelijke hiërarchie, deel II* (Nijmegen 1904).
- Altena, L.J., 'Een broeinest der anarchie'. *Arbeiders, arbeidersbeweging en maatschappelijke ontwikkeling. Vlissingen 1875-1929* (Amsterdam 1989).
- Amsterdam, A.M., 'Ook hier heeft de splijtzwam haar vernietigende arbeid aangevangen. Verzuiling in Diemen 1850-1935', in: J.C.H. Blom en C.J. Misset, 'Broeders sluit u aan!'. *Aspecten van verzuiling in zeven Hollandse gemeenten* (Dieren 1985) pp. 247-276.
- Arbeidersenquête Fondsen en Vervoer deel I t/m III* ('s-Gravenhage 1894) pp. 166-168.
- Arnold, C.J.C.W.H., *Apeldoorn in opkomst. De ontwikkeling van dorp en gemeente in de eerste helft van de negentiende eeuw*, (Zutphen 1971) Gelderse Historische Reeks 1.
- Axmacher W., en G. Köster, *Elten, die letzten 100-Jahre 1897-1997* (Emmerich 1997).
- Bakker, F., en B. van de Wolfshaar, *Agrarisch-planologische besluitvorming in de provincie Gelderland* (Wageningen 1979).
- Baren, J. van (red.), *Gelderland* (Arnhem 1926).
- Bäcker, J., *De Liemers. Enkele aspecten omtrent de bevolking* (Didam 1966).
- De Baksteenindustrie in Gelderland*, rapport E.T.I.G. (Arnhem 1952).
- Bank, J., 'Het socialisme', in: P. Luykx en N. Bootsma (ed.) *De laatste tijd. Geschiedschrijving over Nederland in de 20e eeuw* (Utrecht 1987) pp. 135-165.
- Baudet, H., *Een Vertrouwde Wereld. 100 jaar innovatie in Nederland* (Amsterdam 1986).
- Baudet, H. en H. van der Meulen (red.) *Kernproblemen der economische geschiedenis* (Groningen 1978).
- Bax, E.H., *Modernization and cleavage in Dutch society. A study of long term economic and social change* (Groningen 1988).
- Beekelaar, G.A.M., *Rond Grondwetsherziening en herstel der hiërarchie. De Hollandse katholieke jongeren 1847-1852* (Hilversum/Amsterdam 1964).
- Beekelaar, G.A.M., 'Adel en ridderschap in Gelderland in de eerste helft van de 19e eeuw', in: P.J.A.N. Rietbergen (red.), *De periferie in het centrum. Opstellen aangeboden aan M.G. Spiertz bij gelegenheid van zijn 25-jarig ambtsjubileum* (Nijmegen 1986) pp. 5-21.

- Beekelaar, G.A.M., (red.) *Gelderland tussen 1840 en 1850. Rapporten, verslagen en andere stukken omtrent de toestand in de provincie Gelderland, opgemaakt door de gouverneur in de jaren 1840-1849* (Hilversum, 1997) Werken 'Gelre', nr. 49.
- Beekman, A.A., 'De overstromingen van 1925-1926', in: *TKNAG, deel XLIII, 2e serie* (1926) pp. 143-155.
- Beelaerts van Blokland, F. (red.) *Vijftig jaren. Officieel gedenkboek ter gelegenheid van het gouden regerings-jubileum van H.M. Koningin Wilhelmina* (1948).
- Belangengemeenschap Twente-Oost-Gelderland. Bewerking van de gegevens van de volkstellingen van 1947 en 1960* (Doetinchem 1966).
- Belder, J. de, 'Beroep of bezit als criterium voor de sociale doorsnede', in: *TvSG* 4, (1976) pp. 257-279.
- Berentsen, A., 'De tuinbouw in de noord-westhoek van de Liemers', in: *Gedenkboek dr. J. van Heek. De Liemers*. (Didam 1953) pp. 299-305.
- Berg J.Th.J. van den, 'De evenredige vertegenwoordiging in Nederland', in: *TvG* 92 (1979) pp. 452-474.
- Berg J.Th.J. van den, *De toegang tot het Binnenhof. De maatschappelijke herkomst van de Tweede Kamerleden tussen 1849 en 1970* (Weesp 1983).
- Beschrijving van den tuinbouw in Nederland. Verslagen en Mededeelingen van de Directie van den Landbouw, nr. 3*, ('s-Gravenhage 1906).
- Besselaar, I.H.C. van den, *Beknopt onderzoek naar de sociaal-economische oriëntatie van de Liemers* (Arnhem 1979).
- De Beukelaar. Algemeen christelijk sociaal weekblad, jg. 1-5, (1910-1914).
- Beukelaar, J.F.Th. de, *Nijver in het groen. Twee eeuwen industriële ontwikkeling in Achterhoek en Liemers* (Doetinchem 1990).
- Beukelaar, J.F.Th. de, 'De Oostgelderse zuivelindustrie', in: *Industriële Archeologie* 40 (1991) pp. 100-121.
- Beukelaar, J.F.Th. de en G.B. Janssen, *Een factor van wezenlijke betekenis. De Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Midden-Gelderland en de sociaal-economische ontwikkeling in haar regio 1845-1995* (Aalten 1994).
- Beukelaar, J.F.Th. de en G.B. Janssen, *Ubbink een ijzersterke basis, 1896-1996* (Aalten/Zevenaar 1996).
- De Bevermeer: sociaal-economische schets van het ruilverkavelingsgebied ten oosten van Zevenaar* (Wageningen 1966) uitgave van het L.E.I., nr. 160.
- Bevolkingsstatistische gegevens der gemeenten in Gelderland* (1850-1955). Uittreksels uit de Provinciale Bladen Gelderland.
- Bieleman, J.C., *Boeren op het Drentse zand. Een nieuwe visie op de 'oude' landbouw* (Wageningen 1987).
- Bieleman, J.C., *Geschiedenis van de Landbouw in Nederland 1500-1950. Veranderingen en verscheidenheid* (Meppel/Amsterdam 1992).
- Bieleman, J.C., (red.), *Anderhalve eeuw Gelderse landbouw. De geschiedenis van de Geldersche Maatschappij van Landbouw en het Gelderse platteland* (Groningen 1995).
- Bieleman, J.C., 'Farming system research as a guideline in agricultural history', in: B.J. van Bieleman, J.C., 'Een veranderende landbouw in een veranderend landschap, of van 'étage-bedrijf' naar *hightech* melkveehouderij', in: M.A.W. Gerding (red.) *Belvedere en de geschiedenis van de groene ruimte* (Groningen/Wageningen 2003), uitgave *Historiae Agriculturae* 33, Nederlands Agronomisch Instituut.
- Bijdrage tot de kennis van de landbouwkundige ontwikkelingsmogelijkheden in de Liemers* (Arnhem 1946), uitgave Nederlandse Heidemaatschappij.
- Binneveld, J.M.W., *Geschiedenis van de Nederlandse Arbeidersbeweging in de 19e eeuw* (Den Haag 1978).

- Bivand, R., 'Regional policy as asymmetry in geographical interaction relationships', in: A. Kuklinski (ed.) *Polarized development and regional policies: tribute to Jacques Boudvill* (Den Haag 1981) pp. 219-229.
- Blaas, P.B.M., (red.) *Stedelijke naijver. De betekenis van interstedelijke conflicten in de geschiedenis. Enige beschouwingen en case-studies* ('s-Gravenhage 1986).
- Blink, H., *Geschiedenis van den boerenstand en den landbouw in Nederland: een studie van de ontwikkeling der economische, maatschappelijke en agrarische toestanden, voornamelijk ten plattelande*, deel I en II (Groningen 1902 en 1904).
- Blink, H., *Opkomst van Nederland als economisch-geografisch gebied van de oudste tijden tot heden* (Amsterdam 1925).
- Bloemendaal, H., *De sociaal-economische verhoudingen in de gemeente Doesburg* (Zwolle 1946) uitgave ETI.
- Blok, D.P. en A. Tinnevelt, *Toponymie van Didam* (Amsterdam 1973).
- Blok, L., en J.M.M. de Meere, 'Welstand, ongelijkheid en censuskiesrecht in Nederland omstreks het midden van de 19e eeuw', in: *ESHJ* 41 (1978) pp. 175-293.
- Blok, L., 'Van eene wettelijke fictie tot eene waarheid. Beschouwingen over kiesstelsel en kiesrecht in Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw', in: *TvG* 92 (1979) pp. 391-412.
- Blok, L., *Stemmen en kiezen. Het kiesstelsel in Nederland in de periode 1814-1850* (Groningen 1987).
- Blok, P.J., *Geschiedenis eener Hollandsche stad* (4 dln, 's-Gravenhage 1910-1918).
- Blom, J.C.H. en C.J. Misset, 'Broeders sluit u aan!'. *Aspecten van verzuiling in zeven Hollandse gemeenten* (Dieren 1985).
- Blumer, L., *Waar geen wil is, is geen weg* (Utrecht 1995), niet uitgegeven M.O. scriptie.
- Boehme, F., 'Geschichte der früheren Eisenindustrie im deutsch-holländischen Grenzraum', in: *Unser Bocholt* jg. 4 (1963) pp. 1-15.
- Boekholt, P.Th.F.M., *Het lager onderwijs in Gelderland 1795-1858* (Zutphen 1978).
- Boekholt, P.Th.F.M. en E.P. de Booy, *Geschiedenis van de school in Nederland, vanaf de Middeleeuwen tot aan de huidige tijd* (Assen/Maastricht 1987).
- Boekholt, P.Th.F.M. *Onderwijsgeschiedenis* (Zutphen 1991) Cahiers voor lokale en regionale geschiedenis.
- Boekholt, P.Th.F.M. 'Landbouwonderwijs in Gelderland. Een lange aanloop en een kortstondige bloei', in: J.C. Bieleman (red.), *Anderhalve eeuw Gelderse landbouw. De geschiedenis van de Geldersche Maatschappij van Landbouw en het Gelderse platteland* (Groningen 1995) pp. 244-260.
- Boer, D. de, *Ruim een eeuw Gelderse industrialisatie* (Arnhem 1975).
- Boer, D. de, 'Bevolkingsspreiding, bevolkingsconcentraties, migratiestromen en forensisme in Gelderland', in: *ESB* jg. 40 (1960) pp. 292-296.
- Boer, D. de, 'Achterhoek en Lijmers', in: G.J.A. Mulder, *Handboek der geografie van Nederland dl. V* (Zwolle 1955) pp. 430-477.
- Boer, E. de, 'De kans op een beter bestaan. De groei van de bevolking van Arnhem sinds 1815', in: *BMG LXXIV* (1983) pp. 132-155.
- Boerman, W.E., 'Handel en verkeer in Gelderland', in: J. van Baren (red.), *Gelderland* (Arnhem 1926), 584-613.
- Boogman, J.C., *Rondom 1848. De politieke ontwikkeling van Nederland 1840-1858* (Bussum 1978).
- Boogman, J.C. en S. Oosterhaven (red.), *Geschiedenis van Doetinchem* (Doetinchem/Zutphen 1986).
- Boogman, J.C., 'Onorthodoxe beschouwingen over Gelderland: de problematiek van het geheel en de delen', in: *Den Schaorpaol* 1992 (Doetinchem z.j.) pp. 1-10.

- Booma, J.G.J. van, *Onderzoek in protestantse kerkelijke archieven in Nederland* ('s-Gravenhage 1994).
- Boonstra O.W.A. en A.M. van der Woude, *Demographic transition in the Netherlands. A statistical analysis of regional differences in the level and development of the birth rate and of fertility, 1850-1890* (Wageningen 1984) A.A.G. bijdragen 24.
- Bornewasser, J.A., 'Thorbecke en de kerken', in: *BMGN* 87 (1972) pp. 375-395.
- Bornewasser, J.A., 'De katholieke partijvorming tot de Eerste Wereldoorlog', in: J.C. Boogman en C.A. Tamse, *Emancipatie in Nederland. De ontvoogding van burgerij en confessionelen in de negentiende eeuw* (Den Haag 1978) pp. 184-199.
- Bornewasser, J.A., 'De Nederlandse katholieken en hun negentiende-eeuwse vaderland', in: *TvG* 95 (1982) pp. 577-604.
- Bornewasser, J.A., 'De katholieke zuil in wording als object van 'columnologie'', in: *AGKN* 30 (1988) pp. 168-212.
- Bos, N., 'De Deftige Lui. Elites in Maastricht tussen 1850-1890', in: *TvSG* 12 (1986) pp. 53-89.
- Bos, N., en R. de Peuter, 'Werk in uitvoering. De lijsten van de verkiesbaren voor de Eerste Kamer als bron voor elite-onderzoek 1850-1892', in: *TvSG* 14 (1988) pp. 412-439.
- Bos, N.J.P.M. en R.C. J. van Maanen, *Fiscale bronnen: structuur en onderzoeksmogelijkheden* (Zutphen 1993) uitgave Cahiers voor lokale en regionale geschiedenis.
- Bosch, D. van, *De adel en de vorst in de eerste jaren van het Koninkrijk der Nederlanden*, Symposion I (1979) pp. 70-93.
- Bosch-van Rosenthal, E.J., *De ontwikkeling der waterschappen in Gelderland* ('s-Gravenhage 1930).
- Boshouwers, W.F.P., *In het spoor van Kruis en Ploeg. Vijftig jaar Aartsdiocesane r.k. Boeren- en Tuindersbond* (Arnhem 1967).
- Bosscher, D.F.J., 'Het protestantisme', in: P. Luykx en N. Bootsma (ed.) *De laatste tijd. Geschiedschrijving over Nederland in de 20e eeuw* (Utrecht 1987) pp. 65-98.
- Bossen en boseigendom in Didam anno 1832. (Dieren 1999) uitgave Stichting Boskaart Nederland 1832.
- Bots, A.C.A.M., 'Tegenwerkende omstandigheden of falende ondernemers', in: *BMGN* 112 (1997), pp. 177-209.
- Bresser, N., *Mr. Dr. A.R. van de Laar en de Christelijke Sociale Partij in de gemeente Gendringen. Een onderzoek naar de betekenis van de christelijke sociale partij en mr. dr. A.R. van de Laar voor de politieke ontwikkeling in de gemeente Gendringen van 1876 tot 1927* (Nijmegen 1984), niet-gepubliceerde scriptie.
- Breuking, J.H. en G.B. Janssen, *Kerk en kermis te Herwen en Aerdt* (Lobith 1980).
- Briedé M. en H.F.M. Korthaus, *Zieken, zorg en Zevenaar* (Zevenaar 1992).
- Brink, G. van den, *De grote overgang. Een lokaal onderzoek naar de modernisering van het bestaan. Woensel 1670-1920* (Nijmegen 1996).
- Brinkhoff, J.M.G.N., *Een eeuw de Gelderlander-Pers* (Nijmegen 1948).
- Brinkhoff, J.M.G.N., *Een eeuw r.k. parochiaal armbestuur* (Nijmegen 1957).
- Brood, P. en P. Nieuwland (red.), *Homines Novi. De eerste volksvertegenwoordigers van 1795* (Amsterdam 1993) Thesaurus 6-serie.
- Brugmans, H., *Geschiedenis van Amsterdam* (Utrecht/Antwerpen 1973).
- Brugmans, I.J., *Statistieken Nederlandse Nijverheid dl. I t/m II* (>s-Gravenhage 1951) RGP serie nrs. 98 en 99.
- Brugmans, I.J., *Paardenkracht en mensenmacht. Sociaal-economische geschiedenis van Nederland, 1795-1940* (Leiden 1983).
- Bruin, A.A. de, *Het ontstaan van de schoolstrijd. Onderzoek naar de wortels van de schoolstrijd in de Noordelijke Nederlanden gedurende de eerste helft van de 19de eeuw; een cultuurhistorische studie* (Barneveld 1985).

- Bruin, G. de, 'J.W. van Petersen, Reizen is tol betalen. De verkeersontwikkeling in en om het gebied van Rijn en IJssel tot de Bataafse omwenteling van 1795, (Aalten 2002)', in: *BMGN* 119, pp. 81-82.
- Bruin, H.P. de (red.), *Het Gelders rivierengebied uit zijn isolement; een halve eeuw plattelandsvernieuwing* (Zutphen 1988).
- Bruin, K., *Een herenwereld ontleed. Over Amsterdamse oude en nieuwe elites in de tweede helft van de negentiende eeuw* (Amsterdam 1980).
- Bruijne J.A. en N. Japikse, *De geschiedenis van Nederland in onzen tijd* (Schiedam/Leiden 1912-1918).
- Brunckhorst, H.D., *Kommunalisierung im 19. Jahrhundert, dargestellt am Beispiel der Gaswirtschaft in Deutschland* (München 1978).
- Brunt, L., *Stedeling op het platteland* (Meppel 1974).
- Brusse, P., 'De Gelderse landbouw in de periode 1850-1920', in: J.C. Bieleman, (red.), *Anderhalve eeuw Gelderse landbouw. De geschiedenis van de Geldersche Maatschappij van Landbouw en het Gelderse platteland* (Groningen 1995) pp. 92-121.
- Brusse, P., *Overleven door ondernemen. De agrarische geschiedenis van de Over-Betuwe 1650-1850* (Wageningen 1999), A.A.G. Bijdragen 38.
- Brusse, P., *Leven en werken in de Lingestreek. De ontwikkeling van het platteland in een verstedelijkt land 1850-2000* (Utrecht 2002).
- Buissink, J.D., *De analyse van de regionale verschillen in huwelijksvruchtbaarheid. Een methodologisch-historische verkenning* (Delft 1970).
- Buning, L., *Het herenbolwerk. Politieke en sociale terreinverkenningen in Drenthe over de periode 1748-1888* (Assen 1966).
- Burg, B. van der, *Ontwikkeling der fabriekmatige zuivelbereiding in de provincie Gelderland* (Arnhem 1907).
- Burg, M. van der, 'De Geldersche Maatschappij van Landbouw ook voor boerinnen aan het werk. Haar emancipatiebeleid in het onderwijsveld', in: J.C. Bieleman (red.), *Anderhalve eeuw Gelderse landbouw. De geschiedenis van de Geldersche Maatschappij van Landbouw en het Gelderse platteland* (Groningen 1995) pp. 261-284.
- Burg, M. van der, 'Geen tweede boer'. *Gender, landbouwmodernisering en onderwijs aan plattelandsvrouwen in Nederland 1863-1968* (Wageningen 2002), A.A.G. Bijdragen 41.
- Buurman, D.J.G., 'Schets van de opeenvolgende bestuursindelingen in Gelderland vóór de invoering van de provinciale wet in 1850', in: *BMG LVII* (1958) pp. 23-45.
- Buursink, J., 'De Nederlandse hiërarchie der regionale centra; een institutionele wijze van hiërarchisering', in: *TvESG* (1971) pp. 67-81.
- Buursink, J., *Centraliteit en hiërarchie. De theorie der centrale plaatsen in enkele Nederlandse industriesteden*. (Assen 1971).
- Camijn, A.J.W., *Een eeuw vol bedrijvigheid. De industrialisatie van Nederland 1814-1914* (Utrecht/Antwerpen 1987).
- Carsten, F.L., 'Der Preussische Adel und seine Stellung in Staat und Gesellschaft bis 1945', in: H.U. Wehler (ed.), *Europäischer Adel 1750-1950* (Göttingen 1990) pp. 112-125.
- Caulil, C.M.M. van, (red.), *Bestuurders bestudeerd. Een onderzoek naar de bestuurlijke elite in Westelijk Noord-Brabant, 1813-1890*. *Jaarboek Ghulden Roos* 50 (1990).
- Centraal Bureau voor de Statistiek 'Inkomensverdeling: regionale gegevens 1930-1969'.
- Centraal Bureau voor de Statistiek 'Gegevens per gemeente betreffende de inkomensverdeling 1946' (Heerlen/Voorburg).
- Centraal Bureau voor de Statistiek 'Beroeps- en bedrijfstellingen, 1930, 1950 en 1963' (Heerlen/Voorburg).
- Centraal Bureau voor de Statistiek 'Volks- en woningtellingen, 1849-1971' (Heerlen/Voorburg).

- Centraal Bureau voor de Statistiek 'Landbouwtellingen 1930-1970' (Heerlen/Voorburg).
- Centraal Bureau voor de Statistiek 'Statistiek van de(n) loop der bevolking van Nederland 1878-.' (Heerlen/Voorburg).
- Centraal Bureau voor de Statistiek '75 jaar Statistiek in Nederland' (Heerlen/Voorburg 1975).
- Clemens, Th., 'De terugdringing van de rooms-katholieken uit de verlicht-protestantse natie', in: *BMGN* 110 (1995) pp. 27-39.
- Clement, M., *Transport en economische ontwikkeling. Analyse van de modernisering van het transportsysteem in de provincie Groningen (1800-1914)* (Groningen 1994).
- Cleveringa, O.J., 'Landbouw en veeteelt in Gelderland', in: J. van Baren (red.), *Gelderland* (Arnhem 1926) pp. 530-532.
- Collenteur, G.A., en R.F.J. Paping, 'Inkomen, levensstandaard en armoede', in: P. Kooij (red.), *Hoogkerk* (Assen 1993) pp. 86-112.
- Compendium voor Politiek en Samenleving, I en II* (Alphen aan de Rijn 1986).
- Couprie, K., *Gegoten ijzerwaren. Overzicht van de Oost-Nederlandse ijzerindustrie en haar decoratieve producten*. (deel I en II) (Leiden 1994), ongepublic. doct.scriptie.
- Cramer, C.J., F.W. van Droffelaar en H.T. Vink, *Structuurplan 'Oude-IJsselstreek Zuid', van de gemeenten Doetinchem, Gendringen, Wisch* (Doetinchem 1964).
- Crijns, A.H., *Van overgang naar omwenteling in de Brabantse land- en tuinbouw 1950-1985* (Tilburg 1998).
- Croesen, V.R., *De geschiedenis van de ontwikkeling van de Nederlandsche zuivelbereiding in het laatst van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw* ('s-Gravenhage 1931).
- Croon, W., 'De agrarische bevolking van de Liemers', in: *Bijdrage tot de kennis van de Landbouwkundige ontwikkelingsmogelijkheden in De Liemers* (Arnhem 1946) pp. 88-101.
- Cuypers, W., *Emmerich* (Düsseldorf 1991).
- Daalder, H., 'Consociationalism, center and periphery in the Netherlands', in: P. Torsvik (ed.) *Mobilization, center-periphery structures and nation-building* (Bergen 1981) pp. 181-240.
- Daalder, H., 'Oud-Republikeinse veelheid en democratisering in Nederland' in: *BMGN* 102 (1987) pp. 516-531.
- Dalen, A.G. van, 'Protestantisering en recatholisering in het gebied tussen Rijn en Oude IJssel', in: *AAU* 73 (1955) pp. 1-156.
- Dalen, A.G. van, *De Van Nispens en Bergh in de 18e en 19e eeuw* (Bergh 1969) uitgave familievereniging Van Nispens.
- Dalen, A.G. van, *Gelderse historie in de Liemers* (Den Haag 1971).
- Dalen, A.G. van, *Rondom het Tolhuys aan Rijn en Waal. Uit de geschiedenis van Lobith, Tolkamer, Spijk, Herwen en Aerdt* (Zutphen 1972).
- Dalen, A.G. van, *Westervoort in de vaart der historie* (Arnhem 1976).
- Dalen, A.G. en J. Thoben (red.), *Bergh, Heren, Land en Volk* (Nijmegen 1979).
- Dalen, A.G. van, *1000 jaar Gendringen* (Nijmegen 1983).
- Damsma D. en L. Noordegraaf, 'Standen en klassen in een Zuid-Hollands dorp', in: *TvSG*, 9 (1977) pp. 243-269.
- Damsma D., J.M.M. de Meere en C. Noordegraaf, *Supplement op Statistieken van de Nederlandse Nijverheid* ('s-Gravenhage 1979) RGP-serie nr. 168.
- Deane, Ph., *The First Industrial Revolution* (Cambridge 1965).
- Dekker, G. en J. Hart en J. Peters, *God in Nederland, 1966-1996* (Amsterdam 1997).
- Dellepoort, J.J., *De priesterroepingen in Nederland: een proeve van een statistisch-sociografische analyse* ('s-Gravenhage 1955).
- Derksen, W. M.L. van der Sande (red.), *De burgemeester van magistraat naar modern bestuurder* (Leiden 1984).

- Dhaene, L., *Boeren en burgers. Sociale geschiedenis van het negentiende-eeuwse platteland in Zingem, 1796-1900* (Zingem 1986).
- Didammers spreken over hun gemeente en gemeenschap (Den Haag 1961) Kaski-rapport nr. 267.
- Diederiks H., J.Th. Lindblad en B. de Vries (red.), *Het platteland in een veranderende wereld. Boeren en het proces van modernisering. Opstellen aangeboden aan prof. dr. H. de Vries bij zijn afscheid als hoogleraar in de economische en sociale geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Leiden* (Hilversum 1994).
- Dijk, H. van, *Rotterdam 1810-1880. Aspecten van een stedelijke samenleving* (Schiedam 1976).
- Dijk, H. van, 'Het negentiende-eeuwse stadsbestuur. Continuïteit of verandering', in: P.B.M. Blaas (red.), *Stedelijke naijver* (Den Haag 1986) pp. 128-150.
- Dijk, L.J. van en M.J.M. Loomans, 'Bijdrage tot de kennis van de algemene landbouw-economische toestanden in de Liemers', in: *Bijdrage tot de kennis van de Landbouwkundige ontwikkelingsmogelijkheden in De Liemers* (Arnhem 1946) pp. 57-85.
- Doedens, A., *De strijd om het bestaan: bijdragen tot de lokale geschiedenis van Nederland in de 1e helft van de 19e eeuw* (Amsterdam 1983).
- Doedens, A., en L. Mulder, *Een spoor van verandering. Nederland en 150 jaar spoorwegen (1839-1989)* (Baarn 1989).
- Ditzhuyzen, H.C.F.C. van, *Brouwers, burgers en buitenlui. Geschiedenis en genealogie van het geslacht van Ditz(s)huy(i)z(s)en en met geschiedkundige aantekeningen over de stad Zevenaar en de Liemers en genealogische aantekeningen van enkele geslachten tussen Rijn en IJssel* (Nijmegen 1985).
- Draye, H., 'Toponymie van Didam', in: *Naamkunde*, (1974) jg. 6, 1-4.
- Drenth, D.H., en H.L.L. Lucas (e.a.), *Pendelenquête Zevenaar* (Zevenaar 1989).
- Drenth, D.H., en H.L.L. Lucas (e.a.), *Zevenaar: een toekomstperspectief* (Nijmegen 1990).
- Driel, H. van, *De vorming en de ontwikkeling van de middenstand in Nederland tot 1940* (Rotterdam 1984) niet-gepubliceerde scriptie.
- Driessen, R., *Bossen en boseigendom in Didam anno 1832*. (Dieren 1999). Uitgave Stichting Boskaart Nederland 1832.
- Drost, G.J. (e.a.) *Gelderse Plakkatenlijst* (Zutphen 1982).
- Duffhues, T., 'Staat 'De Wankele Zuil' nog overeind? Een verkenning van de recente literatuur over verzuiling en ontzuiling', in: *Jaarboek K.D.C. 17* (1987) pp. 134-162.
- Duffhues, T., 'Van liberaal bolwerk tot politiek meerstromenland: de formatie van politieke partijen in Arnhem 1880-1970', in: *BMG 77* (1987) pp. 101-127.
- Duffhues, T., *Generaties en patronen. De katholieke beweging te Arnhem in de 19e en 20e eeuw* (Baarn 1991).
- Duighuijsen, M., 'De Staat van Fabrieken en Werkwinkels van 31 december 1819', in: *Broncommentaren VIII* ('s-Gravenhage 1988) pp. 31-50.
- Duighuijsen, M. en P.M.M. Klep, 'De Staat van Fabrieken en Trafieken van 1 augustus 1816', in: *Broncommentaren VII* ('s-Gravenhage 1988) pp. 15-30.
- Duighuijsen, M., *Geschiedenis van Breda, deel III. Hoofddijnen 1795-1960* (Tilburg 1990).
- Duijvendak, M.G.J., *Rooms, rijk of regentesk. Elitevorming en machtsverhoudingen in oostelijk Brabant* (Tilburg 1990).
- Duijvendak, M. en P. Kooij, *Sociale Geschiedenis. Theorie en thema's* (Assen/Maastricht 1992).
- Duijvendak, M.G.J. en J.J. de Jong, *Eliteonderzoek: rijkdom, macht en status in het verleden* (Zutphen 1993).
- Duijvendak, M. en P. Kooij, 'If all the world were Woensel', in: *TvSG, XXII* (1996) pp. 313-318.

- Dun, P. van, 'Jos van Meeuwen, Lijden aan eenheid. Katholieke arbeiders op zoek naar hun politiek recht 1897-1929', (Hilversum 1998), in: *NA jg. 103*, nr. 10 (1999) pp. 36-37.
- Ebels, F.E.H. (ed.), *Verslag der Staatscommissie, ingesteld bij Koninklijk Besluit van 15 december 1927, No. 34, tot het onderzoeken van de vraag of en, zoo ja, in hoeverre en door welke oorzaken in den land- en tuinbouw eene wanverhouding bestaat tusschen de bodemprijzen en productiekosten eenerzijds en opbrengst der producten anderzijds* ('s-Gravenhage 1933).
- Eck, M. van, 'Van stands-naar belangenorganisaties. De confessionele bonden en de crisis van de jaren dertig', in: J.C. Bieleman (red.) *Anderhalve eeuw Gelderse landbouw. De geschiedenis van de Geldersche Maatschappij van Landbouw en het Gelderse platteland* (Groningen 1995) pp. 162-179.
- Economische Voorlichting*, nr. 27 ('s-Gravenhage 1944) pp. 684-686.
- Edelman, C.H., 'Rapport over de landbouwkundige ontwikkelingsmogelijkheden in de Liemers', in: *TNH 59* (Arnhem 1947) pp. 145-149.
- Eenige voorlopige uitkomsten der Landbouwtelling 1930*, (Den Haag, 1930), Departement van Binnenlandsche Zaken en Landbouw, Directie van den Landbouw;
- Eerenbeemt, H.F.J.M. van den, 'Reflecties over regionale geschiedschrijving', in: J. Frieswijk (e.a.), *Frieslands verleden verkend* (Leeuwarden 1987) pp. 17-25.
- Eerenbeemt, H.F.J.M. van den, *In het spoor van de vooruitgang. Het moderniseringsproces in de Nederlandse samenleving 1730-1980* (Tilburg 1989).
- Eilers, R., 'Politische Geschichte Kleves im 20. Jahrhundert', in: H. Henning (Hrsg.) *Beiträge zur Geschichte der Stadt Kleve im 20. Jahrhundert. Klever Archiv 12* (Kleve 1991) pp. 11-146.
- Ekamper, P., e.a. *Bevolkingsatlas van Nederland. Demografische ontwikkelingen van 1850 tot heden*. (Rijswijk 2003) uitgave N.I.D.I.
- Elias, A.M. en P.C.M. Schölvink, *Volksrepresentanten en wetgevers. De politieke elite in de Bataafs-Franse tijd (1796-1810)* (Amsterdam 1991).
- Emonds, Th., *Gemeentebedrijven en concessies in Nederland* (Leiden 1915).
- Enquête betreffende werking en uitbreiding der wet van 19 September 1874 (Staatsblad no. 130) en naar den toestand van fabrieken en werkplaatsen* (Sneek 1887).
- Enquête gehouden door de Staatscommissie benoemd krachtens de wet van 19 januari 1890 (Staatsblad no. 1) Gelderland benoorden den Rijn* ('s-Gravenhage 1894).
- Engelen, Th.L.M., *Fertiliteit, Arbeid, mentaliteit. De vruchtbaarheidsdaling in Nederlands-Limburg, 1850-1960*. (Assen 1987).
- Engelen Th.L.M. en J.H.A. Hillebrand, 'De daling van de vruchtbaarheid in de negentiende en twintigste eeuw. Een historiografisch overzicht met bijzondere aandacht voor Nederland', in: *BMGN 105*, (1990) 354-367.
- Erve, W.S. van de, en M. Zwaagstra, 'N.V. Turmac fabrieken te Zevenaar', in: *Bouwkundig Weekblad 72* (1954) p. 49.
- Ette, A.J.H. van, 'Onze volksvertegenwoordigers 1815-1849', in: *JCBG 6* (1952) pp. 11-64.
- Ette, A.J.H. van, 'Onze volksvertegenwoordigers 1849-1888', in: *JCBG 8* (1954) pp. 129-175.
- Evers, H., 'Zur Frage des Hochwasserschutzes Emmerich', in: *BZG 13* (11/1991) pp. 3-24.
- Evers, M., 'Portret van mr. P.J.W. Beltjes', in: *Honderd Jaar Gelre. Vereniging tot beoefening van Gelderse geschiedenis, oudheidkunde en recht, 1897-1997* (Hilversum 1997) pp. 197-211.
- Everwijn, J.C.A., *Economische Atlas, behorende bij de beschrijving van handel en nijverheid in Nederland* (Rijswijk 1911).
- Everwijn, J.C.A., *Beschrijving van handel en nijverheid in Nederland* (dl. I en II) (Den Haag 1912).

- Faber, J.A., *Drie eeuwen Friesland. Economische en sociale ontwikkelingen van 1500-1800*. (Wageningen 1972) idem A.A.G. Bijdragen 17 (1972).
- Faber, J.A., (red.) *Het Spoor. 150 jaar spoorwegen in Nederland* (Amsterdam/Utrecht 1989)
- Fabrieken en werkplaatsen vallende onder de Veiligheidswet. Samengesteld uit het Centrale Kaartregister der Arbeidsinspectie in 1912* ('s-Gravenhage 1912).
- Felling, A.J.A., *Lokale macht en netwerken. Een methodologische terreinverkenning* (I) en *Sociaal-Netwerk analyse* (II) (Alphen aan de Rijn 1974).
- Fockema Andrea, S.J., 'Rondom Kandia. Het veranderend gelaat van Nederland', in: *TKNAG* 82 (1965) pp. 201-202.
- Fogel, R.W., *Railroads and American economic growth* (Baltimore 1964).
- Fokkinga, A., *Een land vol vee*. (Doetinchem 1995).
- Formsma, W.J., *Grijpskerk. De geschiedenis van een Groninger gemeente* (Groningen 1986)
- Francot, E., en P. van den Nieuwenhuizen, *Een Adellijk Heer in de Liemers. jhr. J.A.C.A. van Nispen* (Nijmegen 1988) niet-gepubliceerde doctoraalscriptie.
- Francot, E., en P. van den Nieuwenhuizen, 'Verwacht meer van ernstig werken als van vurig hopen. Het netwerk rond jonkheer J.A.C.A. van Nispen tot Zevenaer bij de verkiezingen voor de provinciale staten in 1850 in het district Doetinchem', in: *BMG* 81 (1990) pp. 130-149.
- Frank van Loo, L., *Den Arme Gegeven. Een beschrijving van armoede, armenzorg en sociale zekerheid in Nederland, 1784-1965* (Meppel 1981).
- Frijhoff, W.Th.M. e.a. (red.), *Geschiedenis van Zutphen* (Zutphen 1989).
- Frijhoff, W.Th.M., 'V.C. Sleebe, In termen van fatsoen. Sociale controle in het Gronings kleigebied 1770-1914. Groninger Historische Reeks XI, (Assen 1994)', in: *BMGN* 112 pp. 428-430.
- Fritschy W., en L. Doun, *Oost-Gelderland in de 19e eeuw* (Amsterdam 1988). Regionale geschiedenis van Nederland dl. 3.
- Galen-Last, H. van., 'Het cultureel-maatschappelijke leven in Nederland 1918-1940', in: *AGN* 14 (Bussum 1979) pp. 285-312.
- Gast, C. de, *Afscheiding en Doleantie in 't land van Heusden en Alten, spanning tussen gereformeerden en samenleving in de negentiende eeuw* (Tilburg 1989).
- Gast, C. de, *Godsdienst en samenleving in het Land van Heusden en Altena; confessie, bevinding en verzuiling, 1900-1961* (Tilburg 1993).
- Gastel, L.J.P. van, *Roosendaal tussen platteland en stad, deel A 1770-1900* (Tilburg 1995). uitgave Stichting Zuidelijk Historisch Contact Tilburg.
- Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan der coöperatieve centrale Rijkslandbouwwinterschool, Rijksmiddelbare landbouwschool Zutphen, 1907-1957* (Zutphen Raiffeisen-bank te Utrecht, 1898-1948 (Utrecht 1948).
- Gedenkboek ter gelegenheid van het Honderdjarig bestaan van de Gemeentewet* ('s-Gravenhage 1951) uitgave VNG.
- Gedenkboek t.g.v. het 25-jarig bestaan van de Controle Commissie voor drinkwatervoorziening en van het Rijksbureau voor Drinkwatervoorziening* (Den Haag 1938).
- Gelders perspectief op maatschappelijk terrein* (Arnhem 1968).
- Gemeentelijk structuuronderzoek Industrierapport Zevenaer* (1951), uitgave Economisch- en Technologisch Instituut Gelderland (ETIG).
- Gemeentelijk structuuronderzoek Beroepsbevolking Didam* (1957), uitgave ETIG.
- Gemeentelijk structuuronderzoek Gendringen, welvaartsbronnen en ontwikkelingsmogelijkheden* (1959), uitgave ETIG.
- Gemeentelijk structuuronderzoek ETI(G) Industriële vestigingsmogelijkheden Zevenaer* (1961), uitgave ETIG.

- Gemeentelijk structuuronderzoek Doesburg. Survey ten behoeve van het uitbreidingsplan* (1961), uitgave ETIG.
- Gemeentelijk structuuronderzoek Herwen en Aerdt* (1964), uitgave ETIG.
- Gemeentelijk structuuronderzoek Pannerden* (1967), uitgave ETIG.
- Gemeentelijk structuuronderzoek Wehl* (1967), uitgave ETIG.
- Gemeentelijk structuuronderzoek Bergh* (1968), uitgave ETIG.
- Gemeentelijk structuuronderzoek Zevenaar* (1968), uitgave ETIG.
- Gemeentelijk structuuronderzoek Didam* (1970), uitgave Vereniging Nederlandse Gemeenten VNG.
- Gemeindestatistik des Landes Nordrhein-Westfalen. Bevölkerungsentwicklung 1816-1971.* (Düsseldorf 1964 en 1966) Heft 3C en D. Beiträge zur Statistik des Landes Nordrhein-Westfalen.
- Geraedts, F.F.J.M., 'De Hinderwetbescheiden, 1811-1952', in: *Broncommentaren IX* ('s-Gravenhage 1988) pp. 51-79.
- Gerding, M.A.W., *Dorpsgeschiedenis: bewoning en bewoners* (Zutphen 1992), uitgave Cahiers voor Lokale en Regionale Geschiedenis.
- Geschiedenis van de Provinciale Geldersche Elektriciteitsmaatschappij 1915-1940, geschreven ter gelegenheid van het vijfentwintigjarig bestaan der onderneming* (Nijmegen MCMXL).
- Giebels, H.M.T.M., *Katholicisme en socialisme. Het zelfbeeld van de Eindhovense christen-socialisten in het spanningsveld tussen traditie en moderniteit 1885-1920* (Tilburg 1994)
- Giele, J. en G.J. van Oenen, 'De sociale structuur van de Nederlandse samenleving rond 1850', in: *Mededelingenblad Orgaan van de Nederlandse Vereniging tot beoefening van de Sociale Geschiedenis*, 45 (1974) pp. 2-33.
- Giesen, J.Th.M., 'Die Grenze seit 1816 als Trennungs und Begegnungslinie', in: *BZG* 10 (9/1990) pp. 29-37.
- Gimborn, C.H. von, 'Anmerkungen zur Wirtschaftsgeschichte Emmerichs', in: *BZG* 1 (2/1985) pp. 1-24.
- Ginkel J.A., en O. Verloren (red.), *Zicht op de stad. Sociaal-geografische beschouwingen over steden en stedengroei* (Bussum 1977).
- Gorkum, F.A.M. van., 'De Zevenaarse burgemeestersfamilie Bötticher', in: *Jaarboek Achterhoek en Liemers* (1986) pp.37-45.
- Gorisse, J.J.A.M., *Roosendaal tussen platteland en stad deel B* (Tilburg 1995) uitgave Stichting Zuidelijk Historisch Contact Tilburg.
- Gorissen, F., *Geschichte der Stadt Kleve von der Residenz zur Bürgerstadt, von der Aufklärung bis zur Inflation* (Kleve 1977).
- Goubert, P., 'Local History', in: P.A.M. Geurts en F.A.M. Messing (red.) *Theoretische en methodologische aspecten van de sociale en economische geschiedenis II* (Den Haag 1979) pp. 113-127.
- 's-Gravendijk B. en J.J. Poeisz, *Een grensgebied in pastoraal perspectief. Een sociografische schets van het dekenaat Zevenaar* (Den Haag 1964) Kaski-rapport nr. 294.
- Griffiths, R.T., *Achterlijk, achter of anders? Aspecten van de economische ontwikkeling van Nederland in de 19e eeuw* (Amsterdam 1980).
- Griffiths, R.T., 'Economische ontwikkeling in industrieel Europa', in: F. van Besouw en P. den Boer (red.), *Balans en perspectief. Visies op de geschiedwetenschap in Nederland* (Groningen 1987) pp. 147-166.
- Groniek. Gronings Historisch tijdschrift* 76 (Groningen 1982), speciale uitgave regionale geschiedenis.
- Groot, F.A., *Roomsen, rechtzinnigen en nieuwlichters. Verzuiling in een Hollandse plattelandsgemeente. Naaldwijk 1850-1930* (Hilversum 1992).
- Groot, I. de, *Wat de oorlog bracht over Zevenaar* (Zevenaar 1947).

- Groot, J.P., 'Dorpsbinding en sociaal bewustzijn', in: P.P.P. Huigen en M.C.H.M. van der Velden (red.), *De achterkant van verstedelijkt Nederland* (Utrecht 1989) pp. 109-118, uitgave Nederlandse Geografische Studies nr. 89.
- Haastert H. van, en G.W.M. Huysmans, *Veertig Jaren Landbouwwcrediet 1898-1938* (Roermond 1938).
- Hägerstrand, T., *Innovation Diffusion as a Spatial Process* (Chicago 1967).
- Hagget, P.P. en R. Chorley, *Network Analysis in Geography* (Londen 1969).
- Halen, W. van, 'De devotionalisering van de katholieke gelovigen in Oostelijk Noord-Brabant 1830-1920', in: J. van Oudheusden en G. Trienekens (red.), *Een pront wijf, een mager paard en een zoon op het seminarie. Aanzetten tot een integrale geschiedenis van Oostelijk Noord-Brabant 1770-1914* ('s-Hertogenbosch 1993) pp. 185-209.
- Harbers, E., 'Het gewest uitgetest II. Het gebruik van modellen en statistische technieken in de regionale geschiedenis', in: *Groniek* 76 (1982) pp. 21-30.
- Harder, J., *Een provinciale politieke elite. De maatschappelijke herkomst van de leden van de Provinciale Staten van Gelderland 1886-1923* (Utrecht 1988) niet-uitgegeven scriptie.
- Hartgerink-Koopmans, M., 'Handelsbetrekkingen en spoorwegverbindingen in de eerste helft der 19e eeuw. Plannen tot spoorwegbouw in de Noord-Oostelijke provincies 1845-1854', in: *ESHJ* 26 (1956) pp. 11-72.
- Hartgerink-Koomans, M., 'De Zuiderlijnen. Opzet en bestrijding der spoorlijnen beneden de grote rivieren', in: *ESHJ* 30 (1965) pp. 43-77.
- Have, W. ten, 'De geschiedschrijving over crisis en verzuiling', in: W.W. Mijnhardt (ed.), *Kantelend geschiedbeeld. Nederlandse historiografie sinds 1945* (Utrecht/Antwerpen 1983) pp. 256-288.
- Heek, F. van, *Het geboorteniveau der Nederlandse rooms-katholieken. Een demografisch-sociologische studie van een geëmancipeerde minderheidsgroep* (Leiden 1954).
- Heek, F. van, *Sociale stijging en daling in Nederland* (Leiden 1958).
- Heijden, C.G.W.P., *Het heeft niet willen groeien. Zuigelingen- en kindersterfte in Tilburg 1820-1930. Omvang, oorzaken en maatschappelijke context* (Gemert 1995), uitgave Zuidelijk Historisch Contact XII.
- Heijden, van der H.J.M., *Dageraad van de emancipatie der katholieken* (Nijmegen 1947).
- Heiser, P.C. (red.) *Gelderland, handel-nijverheid-landbouw* (Lochem 1940).
- Heitling, W., en L. Lenssen, *De Twenthekanaal. Succes van een mislukking* (Zutphen 1984).
- Hell, J. van, en K. van der Wiel, 'Vijf burgemeestersbenoemingen. Gezocht: iemand van ietwat deftigen stand met eenig fortuin', in: *Gelders Erfgoed* 1995-5 (Arnhem/Zutphen 1995) pp. 4-8.
- Hellgrewe, J., *Die wirtschaftlichen Zusammenhänge der niederrheinisch-holländischen Grenzgebiete* (Köln, 1946).
- Helmstrijd F.A. (red.), *Gedenkboek 100 jaar provinciewet 1850-1950* (Alphen aan de Rijn 1950).
- Hemels, J., *Het dagbladzegel in de rareitenkamer* (Den Haag 1969).
- Hendricks, B., 'Die Anfänge der van den Bergh's Margarinegesellschaft m.b.h. Kleve. Eine Erinnerung zum 100-jährigen Jubiläum', in: *KKL* (1988) pp. 49-53.
- Henning, H.J., 'Bevölkerungsentwicklung und Erwerbsstruktur am linken Niederrhein 1815-1933', in: *Zeitschrift für Heimatpflege und Wandern. Der Niederrhein* 53 (Krefeld 1986) pp. 69-76.
- Henning, H.J., 'Die Stadt als Wirtschaftsraum', in: H. Henning (Hrsg.), *Beiträge zur Geschichte der Stadt Kleve im 20. Jahrhundert. Klever Archiv* 12 (Kleve 1991) pp. 147-228.
- Herwijnen, Th.P.J. van, en H.J.M. Nijland, *Archief van de Gelderse Maatschappij van Landbouw en haar afdelingen, 1846-1991* (Arnhem 1994), Gelderse Inventarissenreeks 33.
- Herwijnen, Th.P.J. van (red.), *Archieven van de Provinciaal-Gelderse Boerenbond 1896-*

- 1917, *de Aartsdiocesane Rooms-Katholieke Boeren- en Tuindersbond en de daarmee verbonden organisaties 1917-1970* (Arnhem 1994) Gelderse Inventarissenreeks 32.
- Heusinkveld, E.J.A., 'De Geldersch-Overijsselsche Lokaal Spoorweg-Mij.', in: *Tijdschrift Op de Rails 1 en 2* (1990).
- Hirschfeld, A.M., *Het ontstaan van het moderne bankwezen in Nederland* (Rotterdam 1922).
- Höckmann, Th., en R. Gruber (u.a.) *Schriftenreihe Landes und Stadtentwicklungsforschung des Landes Nordrhein-Westfalen* (Dortmund 1985).
- Hoekveld, G., 'Theoretische aanzetten ten behoeve van het samenstellen van maatschappij historische modellen van de verhouding stad-platteland in de nieuwe geschiedenis van Noord-West Europa', in: *ESHJ 38* (1975) pp. 1-47.
- Hofstee, E.W., *Korte demografische geschiedenis van Nederland van 1800 tot heden* (Haarlem 1981).
- Hogesteegeer, G., *Concentratie en centralisatie bij de openbare telefonie in Nederland 1881-1940* (Den Haag 1984).
- Hollestelle, J., 'De geschiedenis van de baksteenindustrie in de Liemers', in: *Gedenkboek dr. J. van Heek. De Liemers*. (Didam 1953) pp. 277-287.
- Holthoon F.L. van, 'Verzuiling in Nederland', in: F.L. Holthoon (red.), *De Nederlandse samenleving sinds 1815* (Assen/Maastricht 1985) pp. 159-175.
- Homburg, E., 'Werk in uitvoering. Personele belastingen en sociale stratificatie. De invloed van de woonplaats-omvang', in: *TvSG 14* (1988) pp. 311-320.
- Hooft van Huysduynen, J.J., *Bijdrage tot een genealogie van het geslacht van Voorst tot Voorst* (Den Haag/Eefde 1968).
- Hooft van Huysduynen J.J. en W.P. Thijssen, *De Gelderse steenindustrie en het geslacht Arntz* (Assen 1957).
- Hoogerhuis, O.W., *Baren op Beveland. Vruchtbaarheid en zuigelingensterfte in Goes en omliggend dorpen gedurende de 19^e eeuw*. (Wageningen 2003) A.A.G. Bijdragen 42.
- Hoppenbrouwers O.S.B., Dom H., 'Uit de jeugdijaren van een eeuwenoud bedrijf. De oorsprong van DRU 1754-1774', in: *Gedenkboek dr. J. van Heek. De Liemers*. (Didam 1953) pp. 215-227.
- Hoppenbrouwers O.S.B., Dom H., 'De 'Olde Hut' te Ulft. De geschiedenis van de Koninklijke Fabrieken Diepenbroek en Reigers N.V.', in: *BMG*, (1956) pp. 95-179.
- Horsten, F.H., *Historische wegenatlas van Nederland, 16e tot 19e eeuw* (Amsterdam 1993).
- Huetink, W., *Arnhem. 'Haagje van het oosten'* (Arnhem 1991).
- Huizinga, J.J. 'Een gebroken spiegel. Zeventig jaar districtenstelsel (1848-1917)', in: *TvG 92* (1979) pp. 426-437.
- Hulsebosch, Th.J., *Duiven-Westervoort: kan Duiven-Westervoort zijn nationale taak vervullen?* (Doetinchem 1979).
- Hulshof, H., 'De ontwikkeling van de Liemerse landbouw sinds 1890', in: *Gedenkboek dr. J. van Heek. De Liemers* (Didam 1953) pp. 313-321.
- Hulten, M.H.M. van, 'Plan and reality in the IJsselmeerpolders', in: *TvESG 2* (1969) pp. 67-76.
- Huysmans, F. (red.) *Gezondheidszorg in Nederland* (Nijmegen 1973).
- Ideeënshets voor Oostelijk Gelderland* (Arnhem 1965), uitgave Provinciale Planologische Dienst Gelderland.
- Isings, A., *In de Kamers der Staten-Generaal. Herinneringen en indrukken 1850-1886* (Den Haag 1892).
- Jaarboek van het Katholiek Documentatie Centrum*, 17 (Nijmegen 1987).
- Jansen, A., 'Enkele aspecten van het sociaal protest in Gelderland, 1813-1848', in: W. Fritschy en L. Douw, *Oost-Nederland in de 19e eeuw* (Amsterdam 1988) pp. 73-88.

- Jansen, G.H., *Verzonken spoor. Gesprekken met oud-werknemers van de spoorwegen* (Utrecht/Amsterdam 1989).
- Jansen, H.S.J., 'De Nederlandse stadshistoriografie in internationaal perspectief. Een geschiedtheoretische analyse', in: *BMGN* 111 (1996) pp. 47-75.
- Jansen, J.C.G.M., 'Ontsnappen aan economische achterstand; een bijzonder probleem', in: H. Diederiks, J. Thomas Lindblad e.a. (red.) *Het platteland in een veranderende wereld. Boeren en het proces van modernisering* (Hilversum 1994) pp. 277-292.
- Jansing, J.W.G. en L. Dasberg, 'Het socioculturele leven in Nederland 1844-1875', in: *AGN XII* (Bussum 1977) pp. 210-231.
- Jansing, J.W.G. en L. Dasberg, 'Onderwijs', in: *AGN XIII*, (Bussum 1978) pp. 361-372.
- Jansing, J.W.G. en L. Dasberg, 'Het socioculturele leven in Nederland', in: *AGN XIII* (Bussum 1978) pp. 129-144.
- Janssen, G.B., *Industrialisatie en arbeidskrachten in de gemeente Herwen en Aerdt in de 19e eeuw (1818-1900). De overgang van een agrarische gemeente naar een overwegend geïndustrialiseerde plattelandsgemeente* (Elst/Zevenaar 1977), niet-gepubliceerde M.O.-studie.
- Janssen, G.B., 'Verwaayen, een naam in steen. Een vergeten steenbakkersgeslacht in herinnering teruggebracht', in: *BMG LXX* (1978) pp. 141-168.
- Janssen, G.B., *Baksteenfabricage in Nederland 1850-1920* (Arnhem 1987).
- Janssen, G.B., 'Een industrieel archeologisch monument in recreatieve omgeving. Mogelijkheid tot behoud van de steenfabriek 'De Panoven' te Oud-Zevenaar', in: *Industriële Archeologie* 28 jg. 8 (1988) pp. 104-123.
- Janssen, G.B. en J.C. Peters, *Zij leefden van hun land* (Zevenaar/Lobith 1991).
- Janssen, G.B., *Sociale woningbouw in Zevenaar. Algemene Stichting Woningbouw Zevenaar 1919-1994* (Zevenaar 1994).
- Janssen, G.B., *Oorlog over het Gelders eiland* (Zevenaar 1995).
- Janssen, G.B., 'De gemeente Pannerden in bestuurlijk opzicht 1818-1984' in: G.B. Janssen (red.), *Een Liemers mens. J.Th.M. Giesen streekarchivaris de Liemers en Doesburg 1973-1998. Een vriendenboek* (Zevenaar 1998) pp. 304-324.
- Janssen, G.B., *Op papier gezet. Dertig jaar geschiedbeoefening 1972-2002* (Aalten 2003).
- Janssen, G.B., 'Middelen van bestaan', in: M.H. van Meurs e.a. (red.) *Arnhem in de twintigste eeuw* (Utrecht 2004) pp. 109-143.
- Janssen, G.B., Th. Keultjes e.a. *Onder de rook van Turmac te Zevenaar. De betekenis van de Turmac sigarettenfabriek voor Zevenaar en de Liemers* (Zevenaar 2005).
- Janssen, G.B., *Twee eeuwen Gelderse bakstenen. De baksteenfabricage in Gelderland in de negentiende en twintigste eeuw* (Aalten 2008).
- Jelsma, A.W., 'Verschuivingen in de Nederlandse kerkgeschiedschrijving', in: A. Wiggers (red.) *Rond de kerk in Zeeland. Bijdragen van de vereniging voor Nederlandse Kerkgeschiedenis* (Delft 1991) pp. 5-16.
- Johnson J.H., *Urban Geography. An Introductory Analysis* (Oxford/New York 1977).
- Jolles, C.A., en D.A. van Hengst e.a., *Verslag Staatscommissie K.B. 3 maart 1914, no. 4. Onderzoek voor een kanaal tot verbinding van Twenthe met de scheepvaartwegen in Nederland* ('s-Gravenhage 1917).
- Jonckers Nieboer, J.H., *Geschiedenis der Nederlandse spoorwegen 1832-1938* (Rotterdam 1938).
- Jong, J. de, 'Prosopografie, een mogelijkheid. Elite-onderzoek tussen politieke en sociaal-culturele geschiedenis', in: *BMGN* 2 (1996) pp. 201-216.
- Jong, O.J. de, 'Kerkgeschiedenis Gelderland 1492-1795', in: P.J. Meij en W. Jappe-Alberts (red.), *Geschiedenis van Gelderland 1492-1795* (Zutphen 1975) pp. 331-379.
- Jong, O.J. de, 'Bataafse Vrijheid en Staatsbevoogding (1795-1840)', in: O.J. de Jong, *Nederlandse Kerkgeschiedenis* (Nijkerk 1978) pp. 296-319.

- Jong, R. de, *Electoral cultuur en politieke oriëntatie. Verkiezingen in Gelderland 1888-1940* (Hilversum 2005).
- Jonge, J.A. de, 'Delft in de 19e eeuw. Van stille nette plaats tot centrum van industrie', in: *Economisch-Sociaal Historisch Jaarboek* 37(1974) pp. 145-248.
- Jonge, J.A. de, *De industrialisatie in Nederland tussen 1850-1914* (Nijmegen 1976).
- Jonge, J.A. de, 'Van geval tot getal', in: P.A.M. Geurts en F.A.M. Messing, *Theoretische en methodologische aspecten van de economische en sociale geschiedenis I* (Den Haag 1979) pp. 275-292.
- Jongma, J.W.D., *Geschiedenis van het Nederlandse wegverkeer* (Drachten 1992).
- Kadastrale Atlas Gelderland 1832*, Wehl (Arnhem / Velp 1994).
- Kadastrale Atlas Gelderland 1832*, Didam (Arnhem / Velp 1995).
- Kadastrale Atlas Gelderland 1832*, Zevenaar en Oud-Zevenaar (Arnhem / Velp 1995).
- Kadastrale Atlas Gelderland 1832*, Angerlo (Arnhem / Velp 2000).
- Kadastrale Atlas Gelderland 1832*, Bahr en Lathum (Arnhem / Velp 2000).
- Kamerbeek, C.E., *Het belang der gemeente zeer ter harte. Bestuur en bestuurselite in een Veluws dorp, Ede 1795-1914*. (Utrecht 1992).
- Kamermans, Johan, A., *Leemtenlijst van de Gelderse geschiedenis in de negentiende eeuw*. (Arnhem 1999), in opdracht van de Redactie Provinciale Historische Publicaties Gelderland.
- Karel, E., 'De Geldersche Maatschappij van Landbouw in de periode 1845-1920. Van Herenbolwerk naar brede organisatie', in: J.C. Bieleman (red.), *Anderhalve eeuw Gelderse landbouw. De geschiedenis van de Geldersche Maatschappij van Landbouw en het Gelderse platteland* (Groningen 1995) pp. 65-91.
- Kerklaan, M., 'Zodoende was de vrouw maar een mens om kinderen te krijgen!' 300 brieven over het roomse huwelijksleven (Baarn 1987).
- Kerklaan, M., *Van huis uit. Drie generaties katholieken over de invloed van de secularisatie op hun beleving van seksualiteit, gezin en geloof* (Baarn 1994).
- Keuning, H.J., *De historisch-geografische landschappen van Nederland* (Gorinchem 1945).
- Keuning, H.J., 'Spreiding en hiërarchie van de Nederlandse verzorgingscentra op de grondslag van hun winkelapparaat', in: *TvESG* (1971) pp. 3-18.
- Keuning, H.J., *Kaleidoscoop der Nederlandse landschappen. De regionale verscheidenheid van Nederland in historisch-geografisch perspectief*. ('s-Gravenhage 1979).
- Keverling Buisman, F., en E. Muller, *Gids voor de raadpleging van hypothecaire en kadastrale archieven uit de 19e en de eerste helft van de 20e eeuw* ('s-Gravenhage 1979).
- Kisman, A.K., *Doetinchem overstappen* (Doetinchem 1985).
- Kleipaf, H., *Emmerich am Rhein 1900-2000 ein Rückblick* (Emmerich am Rhein 2001).
- Klep, P.M.M., *Bevolking en arbeid in transformatie. Een onderzoek in Brabant 1700-1900* (Nijmegen 1981).
- Klep, P.M.M., (e.a.) 'De kohieren van de gemeentelijke hoofdelijke omslag, 1851-1922', in: *Broncommentaren I* ('s-Gravenhage 1987) pp. 5-15.
- Klep, P.M.M., (e.a.), 'De registers van patentplichtigen, 1805-1893', in: *Broncommentaren II* ('s-Gravenhage 1987) pp. 15-40.
- Klep, P.M.M., 'Jan Smit en Brord van Straalen (red.) IJzergieterijen langs de Oude IJssel, 1689-heden', in: *BMG* 2008, deel XCIX, 253-255.
- Klerk, A.P. de, *Historische geografie in meervoud* (Utrecht 1984).
- Knippenberg, H., en B. de Pater, *De Eenwording van Nederland: Schaalvergroting en integratie sinds 1800* (Nijmegen 1988).
- A. Knotter en A.C. Meijer, *De gemeentelijke bevolkingsregisters 1850-1920* (Broncommentaren deel 2, Den Haag 1995).
- A. Knotter, J. Kok, e.a., *Levensloop en levenslot. Arbeidsstrategieën van gezinnen in de negentiende en twintigste eeuw*. (Groningen/Wageningen 1999), *Historia Agriculturae* 29.

- Koch, J.W., *Herinneringen uit mijn leven. Een Liemerse autobiografie* (Amsterdam/Zevenaar 1991).
- Kocken, M.J.A.V., *Van stads- en plattelandsbesturen naar gemeentebesturen* (Den Haag 1973).
- Kocks, G.H., en J.M.G. van der Poel, *Landbouwkundige beschrijvingen uit de negentiende eeuw, deel II* (Wageningen 1981).
- Koenigs, F.F.R., *De bodemkartering van Nederland, deel III. Een bodemkartering van de omgeving Azewijn. A soil survey of the environs of Azewijn.* ('s-Gravenhage 1949) Verslag Landbouwkundig onderzoek no. 54.
- Kok, J., *Langs verboden wegen: de achtergronden van buitenechtelijke geboorten in Noord-Holland, 1812-1914* (Hilversum 1991).
- Kooger, H., *De Joodse gemeenschap van Zevenaar* (Zevenaar 1974).
- Kooger, H. en W.M. van Roermund, *Turmac Negentientachtig* (Zevenaar z.j.).
- Kooij, P., 'Stadsgeschiedenis en de verhouding stad-platteland', in: *ESHJ* 38 (1975) pp. 124-141.
- Kooij, P., 'Stadsgeschiedenis', in: H. Baudet en H. van der Meulen (red.) *Kernproblemen der economische geschiedenis* (Groningen 1978) pp. 142-151.
- Kooij, P., Gasvoorziening in Nederland, in *Gas 1880-1980, 100 jaar Gas* (1980) pp. 266-277.
- Kooij, P., Het gewest uitgetest I. Theorieën en modellen voor de regionale geschiedenis', in *Groniek* 76 (1982) pp. 14-21.
- Kooij, P., *Groningen 1870-1914. Sociale verandering en economische ontwikkeling in een regionaal centrum* (Assen/Maastricht 1987).
- Kooij, P., 'Peripheral cities and their regions in the Dutch urban system until 1900', in: *JEH* 48 (1988) pp. 357-371.
- Kooij, P., *Stadsgeschiedenis* (Zutphen 1989) uitgave Cahiers voor Lokale en Regionale Geschiedenis.
- Kooij, P., *Hoe Provinciaal is de Regio? Kaders voor een economische en sociale geschiedenis van stad en platteland* (Groningen 1990).
- Kooij, P., (red.), *Dorp naast een stad. Hoogkerk 1770-1914* (Assen 1993).
- Kooij, P., J. Bieleman e.a., *De Actualiteit van de Agrarische Geschiedenis*. Uitgave van het Nederlands Agronomisch Historisch Instituut (Groningen/Wageningen 2000).
- Kooij, P. (red.), M. Duijvendak en E. Karel, *Groen onderwijs. Terugblik en uitzicht naar aanleiding van het 100-jarig bestaan van de Vereniging voor Hoger Landbouw Onderwijs (1906-2006)* *Historia Agriculturae* 41 (Groningen/Wageningen 2008).
- Kooy, G.A., 'Oost-Gelderland 1875-1925', in: *Jaarboek Achterhoek en Liemers* (1996) 17-49.
- Koolmees, P.A., *Symbolen van openbare hygiëne. Gemeentelijke slachthuizen in Nederland 1795-1940* (Rotterdam 1997).
- Krieger, F., *Die Wirtschaftliche Verflechtung des Unterruhrgebietes mit den Niederlanden im 19. Jahrhundert* (Emsdetten 1935).
- Kuklinska, K., 'Central European Powers and the Factors of Economic Growth in the Transition from Stagnation to Expansion between the XVIIth and XVIIIth centuries', in: *JEEH vol. II* (1982) pp. 105-116.
- Kuiper, Y., *Adel in Friesland 1780-1880* (Groningen 1993).
- Laarse, R. van der, 'Verzwolgen door den ultramontaansen vloed! Leken en clerus in katholiek Delft in de negentiende eeuw', in: J.C.H. Blom en C.J. Misset (red.), *'Broeders sluit u aan!'. Aspecten van verzuiling in zeven Hollandse gemeenten* (Dieren 1985) pp. 68-107.
- Laarse, R. van der, *Bevoogding en bevinding. Heren en kerkvolk in een Hollandse Provinciestad. Woerden 1780-1930* (Amsterdam 1989).
- Lampard, E., 'Historical aspects of urbanization', in: P.M. Hauser en L.T. Schnore (eds.) *The story of urbanization* (New York 1965).

- Lansink, T., *Kleine zelfstandigen in Zevenaar 1878-1886* (Doesburg 1980), niet uitgegeven scriptie.
- Leenders, J., *Benauwde verdraagzaamheid, hachelijk fatsoen. Families, standen en kerken te Hoorn in het midden van de negentiende eeuw* (Den Haag 1991).
- Leeuwen, M. van, *Sociale Zorg* (Zutphen 1994), uitgave Cahiers voor lokale en regionale geschiedenis nr. 12.
- Lennep, E. van, *De tolheffing op de openbare wegen in Nederland* (Amsterdam 1884).
- Lewe, A., 'Invoer te lande verboden'. Een verkenning van de handel over landwegen tussen Nederland en de Pruisische provincies Rheinland en Westfalen, 1836-1857 (Hilversum 1995).
- Lieftinck, P. (red.) *Het bedrijfsleven tijdens de regering van H.M. Koningin Wilhelmina 1898-1948* (Amsterdam 1938).
- Liemers Lantaern*, 1945-1950, uitgeverij Akkermans Zevenaar.
- De Lij(ie)mers*, 1922-1947 en 1948-1955, uitgeverij gebr. Leonards Didam.
- Lijphardt, A., *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (Amsterdam 1979).
- Lintsen, H.W., 'De registers van de Dienst voor het stoomwezen 1856-1924', in: *Broncommentaren X* ('s-Gravenhage 1990) pp. 5-19. uitgave Stichting Archief Publicaties.
- Lörtzen, G.F., 'De leening van 1878', in: NEHA (1997), pp. 204-224.
- Lucardie A.P.M., 'Politieke partijen', in R.B. Andeweg, A. Hoogerwerf (e.a.), *Politiek in Nederland* (Alphen aan de Rijn/Brussel 1985) pp. 63-80.
- Louwes, E. (e.a.), *75 jaar vakbeweging in de gemeente Gendringen* (Gendringen 1987).
- Lucassen, J., *Naar de kusten van de Noordzee. Trekarbeid in Europees perspectief 1600-1900* (Gouda 1984).
- Lucassen J., en G. Trienekens, 'Om de plaats in de kerk. Een onderzoek naar maatschappelijke ongelijkheid voornamelijk in de 19de eeuw', in: *TvSG 12* (1978) pp. 239-305.
- Maarseveen, J.G.S.J., en P.K. Doorn (red.), *Nederland een eeuw geleden geteld. Een terugblik op de samenleving rond 1900*. Uitgave C.B.S./ I.I.S.G (Amsterdam 2001).
- Maas, P.F., *Sociaal-democratische gemeentepolitiek in katholiek Nijmegen 1894-1927* (Nijmegen 1974).
- Maatman, B.J., *De landgoederen in de Liemers en de zuidelijke Graafschap* (Doetinchem 1976).
- Macfarlane, A., *Reconstructing historical communities* (Cambridge 1977).
- Malchus, V. von, *Partnerschaft an europäischen Grenzen. Integration durch grenzüberschreitende zusammenarbeit* (Bonn 1975) Uitgave: Europäische Schriften des Instituts für Europäische Politik.
- Mandenmakers, K., *HBS en Gymnasium. Ontwikkeling, structuur, sociale achtergrond en schoolprestaties. Nederland ca. 1800-1968* (Almere 1996).
- Manning, A.F., *Doesburg 750 jaar stad* (Doesburg 1987).
- Margry, P.J., 'Registrum Memorialis Parochiae', in: *Broncommentaren X-XII* (Den Haag 1990) pp. 19-44.
- Martens van Sevenhoven, A.H., 'Schets van de geschiedenis der burgerlijke gemeenten in Gelderland voor de invoering van de gemeentewet van 1851', in: *BMG 24*, (1921) pp. 1-50.
- Mastboom, J.M., *The role of eastern Gelderland in Dutch economic development, 1650-1850* (Massachusetts 1990).
- Matenaar, F., 'Von den Anfängen der Margarineproduktion in Kleve', in: *KKL* (1979) pp. 116-119.
- Matthijssen, J.W., *Een loon-enquête. Onderzoek naar den invloed van het loon op de werkgelegenheid in de industrie*, (Amsterdam 1928) pp. 85-88.
- Mededeelingen en Berigten der Gelderse Maatschappij van Landbouw, 1852-1885* (Arnhem/Wageningen).

- Meere, J.M.M. de, 'Standen en klassen in een Noordhollands dorp', in: *TvSG* 15 (1979) pp. 245-264.
- Meere, J.M.M. de, *Economische ontwikkeling en levensstandaard in Nederland gedurende de eerste helft van de negentiende eeuw* ('s-Gravenhage 1982).
- Meeuwen, J. van, *Lijden aan eenheid. Katholieke arbeiders op zoek naar hun politiek recht 1897-1929* (Hilversum 1998).
- Meij, P.J., en W. Jappe-Alberts, *Geschiedenis van Gelderland II* (Zutphen 1977).
- Meijs, H.P.M. van der, *De Liemers. Een verkenning van de maatschappelijke situatie* (Arnhem 1959). Rapport uitgebracht door de Stichting Gelderland voor Maatschappelijk Werk.
- Messing, F.A.M., *Werken en leven in Haarlem 1850-1914* (Amsterdam 1972).
- Messing, F.A.M., *Het ontstaan van groot-Eindhoven 1890-1920. Spanningen tussen bevolking en materieel bestaan* (Tilburg 1980).
- Messing, F.A.M., *De Nederlandse economie 1945-1980. Herstel, Groei, Stagnatie* (Haarlem 1981).
- Meulenbeek J.W., en A. Tinneveld, 't Rijnland als werkgever voor Didam', in: *Gedenkkeboek dr. J. van Heek. De Liemers* (Didam 1953) pp. 358-362.
- Meurkens, P., *Bergeijkse notabelen 1800-1920. Een antropologische studie van de lokale elite van een dorpsgemeenschap in de Noord-Brabantse Kempen* (Bergeijk 1977).
- Meurs, M.H. van, e.a. (red) *Arnhem in de twintigste eeuw*, (Utrecht 2004).
- Meyer, W., J.W.B. van Overhagen en P. de Wolff, *De financiën van de Nederlandse provincien en gemeenten in de periode 1850-1914* (Amsterdam 1970).
- Middelbeek, H.W., 'Van woonstad tot werkstad. Industrie in Arnhem, 1800-1980', in: *BMG, LXXIV* (1983) pp. 156-187.
- Middendorp, C.P., *Ontzuiling, politisering en restauratie in Nederland* (Amsterdam 1979)
- Middenstandsenquête 1909* nr. 49 (1908).
- Miert, J. van, 'Een stribbelend samengaan. Verzuiling, Natievorming en lokale geschiedenis', in: *Kleio* 8 (1991) pp. 8-17.
- Miert, J. van *Wars van clubgeest en partijzucht. Liberalen, natie en verzuiling. Tiel en Winschoten 1850-1920* (Amsterdam 1994).
- Migratie in Oostelijk Gelderland. Onderzoek naar werkegelegenheid en mogelijkheden voor verdere industrialisatie in Oostelijk Gelderland* (Doetinchem 1965) ETI-rapport.
- Mik, G., 'De stad als geografisch studiegebied', in: *Zicht op de stad. Sociaal-geografische beschouwingen over steden en stedengroei* (Bussum 1977). pp. 15-97.
- Minderaa, J.T., 'Kiesrecht en onderwijs', in: *AGN* 13 (Haarlem 1978) pp. 432-439.
- Modderman, P.J.R., 'Oudheidkundige aspecten van de Liemers', in: *Gedenkkeboek dr. J.H. van Heek. De Liemers* (Didam 1953) pp. 43-49.
- Mombarg J., en J. Thoben, *De Liemers van Nol Tinneveld* (Nijmegen 1984).
- Moorman van Kappen O., 'Gelderse kantongerechtsarchieven: vernietigings- en inventarisatieproblemen', in: *Nederlands Archievenblad* 81 (1977) pp. 127-167.
- Moorman van Kappen O., 'De Bataafse omwenteling en Gelderland', in: *BMG deel LXXXVII* (1996) pp. 117-130.
- Mulder, L.H., *Revolte der fijnen. Een studie omtrent de Afscheiding van 1834 als sociaal conflict en sociale beweging met een bronnenonderzoek in een achttal Friese dorpsgebieden* (Groningen 1973).
- Munters, Q.J., *De stille revolutie op het agrarisch platteland. Boeren en openbaar bestuur* (Assen/Maastricht 1987).
- Munters, Q.J., 'Het einde van de boerenstand als maatschappelijke bovenlaag op het Gelderse platteland', in: J.C. Bieleman (red.), *Anderhalve eeuw Gelderse landbouw. De geschiedenis van de Geldersche Maatschappij van Landbouw en het Gelderse platteland* (Groningen 1995) pp. 421-440.

- N.V. Maatschappij tot Gasvoorziening Oost-Gelderland 'Gamog', jaarverslagen 1954 t/m 1964.
- Nagtegaal, P., 'Stadsfinanciën en stedelijke economie. Invloed van de conjunctuur op de Leidse financiën', in: *ESHJ* 52 (1989) pp. 96-147.
- Nederlands Adelsboek (1903-1988).
- Nederlands Patriciaat (1910-1988).
- Nieweg, H., *Geschiedenis van een Gelders Streekvervoerbedrijf. 70 jaar Geldersche Tramweg Maatschappij* (Doetinchem 1951).
- Nijhof, J., en J. van der Schaaf (e.a.) *Postgeschiedenis van de Liemers* (Zevenaar 1992).
- Nijhof, W.H., J.H. van Heek (1873-1957). *Kunst, katoen en kastelen* (Zwolle 2008).
- Nispen tot Pannerden, A.J.M. jhr, *Historisch-juridisch rapport over de rechtspositie van de gronden in de gemeente Zevenaar, welke in de regel als 'Gemeine Hütung' worden aangeduid* (Zevenaar 1947).
- Nispen tot Pannerden, A.J.M. jhr, 'De vereniging van geërfden in het ambt Lijmers', in: *BMG* 49 (1949) pp. 101-139.
- Nispen tot Pannerden, A.J.M. jhr, 'Wegen in het ambt Lijmers, 1791-1800', in: *BMG* 50 (1950) pp. 115-121.
- Nispen tot Pannerden, A.J.M. jhr, *Losse schetsen uit de Liemers* (Zevenaar 1953).
- Nispen tot Pannerden, F.K.M. (red.), *Het geslacht Van Nispen. Genealogische en historische bijdragen aan een familiechroniek* (Delft 1986).
- Noordam, D.J., *Leven in Maasland. Een hoogontwikkelde plattelandssamenleving in de achttiende en het begin van de negentiende eeuw* (Hilversum 1986).
- Noordeloos, P., *Restitutie der Kerken in den Franschen Tijd* (Nijmegen/Utrecht 1937).
- Nusteling, H.P.H., *De Rijnvaart in het tijdperk van stoom en steenkool 1831-1914* (Amsterdam 1974).
- O'Brien P.K., *Railways and the economic development of Western Europe 1830-1914* (Londen 1983).
- Onderzoek naar de werkloosheid in Gelderland dl. I t/m III (Arnhem 1953) uitgave ETI(G).
- Onderzoeksrapport omtrent de toestanden voor 14 en 15-jarige meisjes, in de verschillende ondernemingen werkzaam (z.p. 1940).
- Oorscot, J.M.P. van, *Eindhoven. Een samenleving in verandering dl. I en II* (Eindhoven 1982)
- Oud, P.J., *Honderd Jaren. Een eeuw van staatkundige vormgeving in Nederland 1840-1940* (Assen 1982).
- Oudheusden, J. van, en G. Trienekens (red.) *Een pront wijf, een mager paard en een zoon op het seminarie. Aanzetten tot een integrale geschiedenis van oostelijk Noord-Brabant 1770-1914* ('s-Hertogenbosch 1993).
- Overzicht der Naamlouze Vennootschappen volgens de Patentregisters over de jaren 1861/62-1880/81 ('s-Gravenhage 1882) uitgave: Vereeniging voor den Statistiek in Nederland.
- Papiermole, R.W.P., *Didam: een milieu-geografische studie* (Doetinchem 1981) uitgave Staring-Instituut.
- Parlement en kiezer ('s-Gravenhage 1911-...).
- Pawson, E., *Transport and Economy: the Turnpike Roads of Eighteenth Century Britain* (Londen 1977).
- Pel, J.A., *Economische bedrijvigheid en transitie. Boxtel in de negentiende en twintigste eeuw* (Tilburg 1994).
- Pennings, P., *Verzuiling en ontzuiling: de lokale verschillen* (Amsterdam 1991).
- Perry, J., 'Socialisme in Maastricht 1884-1894', in: *TvSG* nr. 1 (1975) pp. 72-147.
- Perry, J., *Roomsche kinine tegen roode koorts. Arbeidersbeweging en katholieke kerk in Maastricht 1880-1920* (Amsterdam 1983).

- Perry, J., 'Aanpakken wat mogelijk is. De S.D.A.P. en haar gemeentepolitiek', in: M.Krop (red.) *Het negende Jaarboek voor het democratisch-socialisme* (Amsterdam 1988) pp. 16-59.
- Perry, J., en A. Schoot-Uiterkamp, 'Herkomst, gezindte en beroep van S.D.A.P.-leden in Maastricht', in: *TvSG 14* (1988) pp. 247-247.
- Peters, J., en O. Schreuder. *Katholiek en protestant. Een historisch en contemporain onderzoek naar confessionele culturen* (Nijmegen 1987) pp. 89-135.
- Peters, J.C., 'De aanleg van de grindweg van Lobith naar Elten in de 19e eeuw', in: G. B. Janssen e.a. (red.), *Een Liemers Mens. J.Th.M.Giesen streekarchivaris de Liemers en Doesburg 1973-1998. Een vriendenboek* (Zevenaar 1998) pp. 106-113.
- Peters, T.C.H., *50 jaar r.k. Middelbare Land- en Tuinbouwschool van de A.B.T.B. Didam, 1920-1970* (Didam 1970).
- Petersen, J.W. van, *Des Landmeters Trots. Oude kaarten van het gebied achter Rijn en IJssel* (Zutphen 1974).
- Petersen J.W. van, en W. Zondervan, *Oude Ambachten achter Rijn en IJssel* (Zutphen 1974)
- Petersen, J.W. van, 'De brug in de Rhijnspoorweg over de IJssel bij Westervoort', in: *Archief. Orgaan Oudheidkundige Vereniging 'de Graafschap'* (1975) pp. 37-43.
- Petersen, J.W. van, *De Waterplaag* (Zutphen 1978).
- Petersen, J.W. van, *De Lange Schoolweg. Een rondgang door de onderwijsgeschiedenis van de Liemers en Doesburg* (Zutphen 1984).
- Petersen J.W. van, en J.Th.M. Giesen, *ABC van oud-Wehl. Grepen uit de geschiedenis van heerlijkheid en gemeente* (Wehl 1987).
- Petersen J.W. van, en E.J. Harenberg, *Doesburg* (Doesburg 1987).
- Petersen, J.W. van, *Van Zoete Wijn en Bittere Medicijn. Zes eeuwen gezondheidszorg in de Liemers en Doesburg* (Zutphen 1989).
- Petersen, J.W. van, *Reizen is tol betalen. De verkeersontwikkeling in en om het gebied van Rijn en IJssel tot de Bataafse omwenteling van 1795* (Aalten 2002).
- Pfeiffer, M., *Die niederrheinischen Grenzstädte* (Köln 1953).
- Philips, J.F.R., *Gezondheidszorg in Limburg. Groei en acceptatie van de gezondheidsvoorzieningen 1850-1940* (Assen 1980).
- Pijffers H., en J. Roes, *Memoriale. Katholiek leven in Nederland in de twintigste eeuw* (Zwolle 1996).
- Pijls, F.W.G., *De bodemkartering van Nederland. Een gedetailleerde bodemkartering van de gemeente Didam (deel II). A detailed soil survey of the community Didam en bijlagen (deel II)* ('s-Gravenhage 1948). Verslag landbouwkundig onderzoek no. 54.1.
- Plas, M. van, *Uit het rijke Roomsche Leven* (Baarn 1977).
- Plas, H. van en K. van Dijk, *Toen Wilhelmina regeerde. Stabiliteit en verandering in de Nederlandse samenleving 1898-1948* (Amsterdam 1988).
- Poel, J.M.G. van der, en R.J.C. Wessels, *De Verslagen van het Nederlandsch Landhuishoudkundig Congres, 1846-1953* (Wageningen 1953).
- Poel, J.M.G. van der, en R.J.C. Wessels, *Honderd jaar landbouwmechanisatie in Nederland* (Wageningen 1967).
- Poel, J.M.G. van der, 'Landbouw in de negentiende eeuw', in: H. Baudet en H. van der Meulen (red.) *Kernproblemen der economische geschiedenis* (Groningen 1978) pp. 160-167.
- Pons, L.J., 'Aantekeningen over het ontstaan van de bodem van de Liemers', in: *Gedenkboek dr. J.H. van Heek. De Liemers* (Didam 1953) pp. 18-42.
- Poppel, F.W.A., *Stad en platteland in demografisch perspectief: de Nederlandse situatie in de periode 1850-1940* (Voorburg 1984) uitgave NIDI, nr. 29.
- Poppel, F.W.A., 'Late fertility decline in the Netherlands. The influence of religious denomination, socio-economic groups and region', in: *EJP 1* (1985) pp. 347-373.

- Poppel, F.W.A., *Trowwen in Nederland. Een historisch demografische studie van de 19e en vroeg 20e eeuw* (Wageningen 1992).
- Poppel, F.W.A., en K. Mandemakers, Regionale en sociaal-economische verschillen in kindersterfte, 1812-1912, in: *Bevolking en gezin*, 31 (2002), 7-39.
- De Post. Nieuwsblad voor Gelderland*, 1883-1894 en 1905-1913.
- Postma, A. en L.M. de Rijk (red), *Aan deze zijde van het Binnenhof. Gedenkboek ter gelegenheid van het 175-jarig bestaan van de Eerste Kamer der Staten Generaal* ('s-Gravenhage 1990).
- Prince, G.H.A., 'Theorieën over voorsprong en achterstand', in: H. Baudet en H. van der Meulen, *Kernproblemen der economische geschiedenis* (Groningen 1978) pp. 163-274.
- Querido, A., *Een eeuw staatstoezicht op de volksgezondheid* (Den Haag 1965).
- Raadschelders, J.C.N., *Plaatselijke bestuurlijke ontwikkelingen 1600-1980. Een historisch-bestuurskundig onderzoek in vier Noord-Hollandse gemeenten* (Leiden 1990).
- Raadschelders, J.C.N., *Lokale bestuursgeschiedenis* (Zutphen 1992) Uitgave Cahiers voor lokale en regionale geschiedenis.
- Raalte, E. van, *De Van Nispens als kamerlid* (Den Haag 1966).
- Ramaer, J.C., 'Het goederenverkeer in Nederland in de laatste jaren', in: *TKNAG* 43 (1926) pp. 321-390.
- Ramaer J.C., *Geschiedkundige atlas van Nederland. Het Koninkrijk der Nederlanden*, 1818-1931. ('s-Gravenhage 1931).
- Rapport van de bij besluit der Staten van Gelderland d.d. 5 november 1896 no. 6 benoemde commissie belast met een onderzoek naar den toestand van den Landbouw* (Arnhem 1896)
- Rapport betreffende de Centrale Drinkwatervoorziening voor Oostelijk Gelderland*, no. 55 ('s-Gravenhage 1919).
- Rapport betreffende de ontwikkeling van de werkgelegenheid en de werkloosheid in Achterhoek en Liemers* (Arnhem 1954).
- Rapport voor de ruilverkaveling Bevermeer* (Utrecht 1968).
- Reen, S.A., *De vleeschexport van Nederland* ('s-Gravenhage 1922).
- Regionale Huwelijksvruchtbaarheidscijfers 1849/1850-1979* (Heerlen/Voorburg) uitgave CBS.
- Register op de Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal* (1847-1979).
- Reiff, H., *Westfälischer Adel 1770-1860. Vom Herrschaftsstand zur regionalen Elite* (Göttingen 1979).
- Reinsma, R., 'Het onderwijs in Gelderland tussen 1830 en 1850 volgens de rapporten van de hoofdspecteur Wijnbeek', in: *BMG deel LXI* (1964) pp. 291-326.
- Reinsma, R., 'Het onderwijs in Gelderland tussen 1830 en 1850 volgens de rapporten van de hoofdspecteur Wijnbeek' in: *BMG deel LXV* (1971) pp. 170-171 en 190-195.
- Reinsma, R., 'Het onderwijs in Gelderland tussen 1830 en 1850 volgens de rapporten van de hoofdspecteur Wijnbeek', in: *BMG deel LXVII* (1973) pp. 100-107 en 109-119.
- Reuter, K.N., *De landbouwwaterhuishouding in de provincie Gelderland* (Arnhem 1958)
- Ritter, P.H., (red.) *Eene halve eeuw 1848-1898. Nederland onder de regering van Koning Willem den Derde en het regentschap van Koningin Emma door Nederlanders beschreven*, dl. 1 en 2 (Amsterdam 1898).
- Robers, H.B., 'Ontstaan en ontwikkeling van de industrie langs de Oude IJssel', in: *Gedenkboek dr. J.H. van Heek. De Liemers* (Didam 1953) pp. 306-312.
- Roebroek, A. (ed.), *Rapport over den sociaal-economischen toestand der kleine boerenbedrijven in Nederland*, (Den Haag 1937).
- Roekel, G.J. van, *De Gelderse Achterhoek in de negentiende eeuw* (Haarlem 1972).
- Roes, J., *In de kerk geboren: Het Nederlands katholicisme in anderhalve eeuw van herleving naar overleving* (Nijmegen 1994).

- Roessingh, H.K., *Inlandse tabak. Expansie en contractie van een handelsgewas in de 17e en 18e eeuw in Nederland* (Wageningen/Zutphen 1976).
- Roessingh, H.K. en A.H.G. Schaars, *De Gelderse landbouw beschreven omstreeks 1825. Een heruitgave van het landbouwkundig deel van de Statistieke beschrijving van Gelderland, 1826* (Wageningen 1996) uitgave Vereniging voor Landbouwgeschiedenis Wageningen.
- Rogers, E.M., *Diffusion of Innovations* (New York 1983).
- Rogier, L.J., *Geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland in de 16e en 17e eeuw, dl. 1 en 2* (Amsterdam 1946).
- Rogier L.J., en N. de Rooy, *In vrijheid herboren. Katholiek Nederland 1853-1953* (>s-Gravenhage 1953) pp. 9-119.
- Rogier, L.J., 'Het Gentse professoraat van J.M. Schrant, 1818-1830', in: L.J. Rogier, *Beschouwing en onderzoek. Historische studies* (Utrecht/Antwerpen 1954) p. 249 e.v.
- Rooijakkers, G., *Rituele repertoires. Volkscultuur in oostelijk Noord-Brabant 1559-1833* (Nijmegen 1994).
- Roorda, D.J., 'Prosopografie, een onmogelijke mogelijkheid', in: *BMGN* 94 (1979) pp. 212-225.
- Roorda, D.J., 'Het onderzoek naar het stedelijk patriciaat in Nederland', in: W.W. Mijnhardt (red.), *Kantelend Geschiedbeeld. Nederlandse historiografie sinds 1945* (Utrecht 1983) pp. 118-143.
- Roorda, D.J., *Partij en factie* (Groningen 1991).
- Roos, D., *Die Trajektklinie Zevenaar-Elten-Welle-Spijck-Griethausen-Kleve* (Emmerich 1983).
- Roos, J.W.Chr. de, J.Th.M. Giesen en G.A.J. Willemsen, 'Het drostambt Elten', in: Th. en J. de Roos, *Gemeentehuizen in Gelderland* (Groningen/Arnhem 1995) pp. 293-296.
- Rooy, P. de, 'De verzuiling vergruisd, de columnologie in opmars', in: *BMGN* 100 (1985) pp. 65-69.
- Rooy, P. de, 'Een hevig gewarrel. Humanitair idealisme en socialisme in Nederland rond de eeuwwisseling', in: *BMGN* 106 (1991) pp. 625-640.
- Rooy, P. de, 'Zes studies over verzuiling', in: *BMGN* 110 (1995) pp. 380-393.
- Rosse, P. van, *Korte geschiedenis van een Gelders streekvervoerbedrijf* (Doetinchem 1951).
- Rosse, P. van, *De Geldersche Tramwegen, vijftig jaar autobusgeschiedenis in Oost-Gelderland 1923-1977* (Enschede 1991).
- Rostow, W.W., *The Stages of Economic Growth. A non-communist Manifesto* (Cambridge 1960).
- Röling, H.Q., 'Zedelijkheid en struisvogelpolitiek. De confessionelen en de voorbehoedsmiddelen', in: P. Luykx en H. Righart (red.), *Van de pastorie naar het torentje. Een eeuw confessionele politiek* (Den Haag 1991) pp. 147-145.
- Ruessink, A., *Wehl: milieu-geografische studie* (Doetinchem 1984) uitgave Staring-instituut
- Rüter, A.J.C., *Rijden en staken. De Nederlandse spoorwegen in oorlogstijd* (Den Haag 1960).
- Saltet, R.H., 'De Gezondheidstoestand', in: P.H. Ritter (red.) *Eene halve eeuw 1848-1898. Nederland onder de regering van Koning Willem den Derde en het regentschap van Koningin Emma door Nederlanders beschreven*, dl. 1 en 2 (Amsterdam 1898) pp. 365-378.
- Samson, M.L., *Population Mobility in the Netherlands. A case Study of Wisch in the Achterhoek* (Uppsala 1977).
- Schel, P., *Zevenaar: een milieu-geografische studie* (Doetinchem 1978) uitgave Staring-instituut.
- Schetsen van het landbouwbedrijf in Nederland. Verslag van den Staatscommissie voor den Landbouw ingesteld bij K.B. van 20 juni 1906, no. 72.* ('s-Gravenhage 1912).
- Schilfgaarde, A.P. van, *Het archief van het Huis Bergh* (Bergh 1932).
- Schippers, H., *Zwart en Nationaal Front* (Rotterdam 1986).
- Schoonheim, M., 'De invloed van religie op demografisch gedrag in de negentiende en twin-

- tigste eeuw. Het vacuüm in Nederlandse historiografie', in: *Sociale Wetenschappen* 47 (2004) pp. 21-40.
- Schoonheim, M., *Mixing Ovaries and Rosaries. Catholic religion in the Netherlands, 1870-1970* (Amsterdam 2005).
- Schoorl, J.W., *Sociologie der Modernisering. Een inleiding in de sociologie der niet-westerse volken* (Deventer 1974).
- Schouten Th.A., en Th.L.M. van Vught, *Pannerden, situatie en perspectief. Analyse van de problematiek van een kleine plattelandskern*. (Den Haag 1962) Kaski-rapport nr. 283.
- Schrijvershof, J., *Monument. Protestants leven in Zevenaar sinds 1577* (Zevenaar 1990).
- Schrijvershof, J., en J.M. Francken-Bakker (red.) *Jhr.mr. C.E.J.F. van Nispen tot Pannerden* (Zevenaar 1996).
- Schroor, M., 'De Gelderse Landbouw in de periode 1920-1950. Modernisering en verkeutering', in: J.C. Bieleman, (red.) e.a., *Anderhalve eeuw Gelderse landbouw. De geschiedenis van de Geldersche Maatschappij van Landbouw en het Gelderse platteland* (Groningen 1995) pp. 182-211.
- Schutte, G.J., *Een Hollandse dorpsamenleving in de late achttiende eeuw: de banne Graft 1770-1810* (Franeker 1989).
- Schutte, G.J., 'Over '86 en '92 en daarna. Kuypers gereformeerde wereld herdacht', in: *BMGN* 110 (1995) pp. 515-548.
- Schuurman, A.J., *Historische demografie: bevolkings- en gezinsgeschiedenis* (Zutphen 1991), uitgave serie Cahiers voor Lokale en Regionale geschiedenis.
- Seegers, J.J., *Economisch-historische wegwijzer. Een gids voor het bronnen- en literatuuronderzoek van de Nederlandse economische geschiedenis* (Amsterdam 1990).
- Sickesz van de Cloese, C.J. en F.B. Löhnis, 'Landbouw en veeteelt', in: P.H. Ritter, (red.) *Eene halve eeuw 1848-1898. Nederland onder de regering van Koning Willem den Derde en het regentschap van Koningin Emma door Nederlanders beschreven*, dl. 1 en 2 (Amsterdam 1898) pp. 249-266.
- Siebers, S., *Gas-Wasser-Strom. Geschichte der Emmericher Stadtwerke 1858-1990* (Emmerich 1990).
- Siemes, H., 'Respect en waardering. De Geldersche, een boeiende geschiedenis', in: J. Bieleman (red.), *Anderhalve eeuw Gelderse landbouw. De geschiedenis van de Geldersche Maatschappij van Landbouw en het Gelderse platteland* (Groningen 1995) pp. 11-31.
- Simon, C., *Ruimte voor identiteit. De productie en reproductie van streekidentiteiten in Nederland* (Groningen 2004).
- Simons, D., 'Gemeentefinanciën', in: *Gedenkboek Gemeentewet 1851-1951* ('s-Gravenhage 1951) pp. 253-309.
- Sleebe, V., *In termen van fatsoen. Sociale controle in het Gronings kleigebied 1770-1914* (Assen 1994).
- Sleebe, V., 'Werken in Dordt', in: P. Kooij en V. Sleebe, *Geschiedenis van Dordrecht van 1813 tot 2000*, (Hilversum 2000), pp. 167-183.
- Slicher van Bath, B.H., *De agrarische geschiedenis van West-Europa. Sociaal-economische geschiedenis van de strijd om het bestaan in West-Europa tot aan het tijdperk van de industrialisatie* (Utrecht/ Antwerpen 1977).
- Slicher van Bath, B.H., *Een Samenleving onder Spanning. Geschiedenis van het platteland in Overijssel* (Utrecht 1977).
- Slicher van Bath, B.H., 'De invloed van de economische omstandigheden op de technische ontwikkeling van de landbouw in het verleden', in: E.J. Fischer (red.), *Geschiedenis van de techniek*, (Den Haag 1980) pp. 161-183.
- Sluiter, J.W., *Beknopt overzicht van de Nederlandse spoor- en tramwegbedrijven* (Leiden 1961).

- Smit, E.J.Th.A.M.A., *De oude Kleefse enklaves en hun overgang naar Gelderland 1795-1817* (Zutphen 1975).
- Smit, J.B., *Zevenaar 1885-1965. Een roomse burcht in een Liemers land* (Didam/Zevenaar 1994).
- Smit, J.B., 'De kadastrale gemeente Didam', in: *Kadastrale Atlas Gelderland 1832* (Arnhem 1995) pp. 21-41.
- Smit, J.B., 'Didam: continuïteit en verandering in een Liemers dorp 1815-1970', in: G.B. Janssen e.a. (red.), *Een Liemers Mens. J.Th.M. Giesen streekarchivaris de Liemers en Doesburg 1973-1998. Een vriendenboek* (Zevenaar 1998) pp. 270-298.
- Smit J.B., 'Werken over de grens. De uitwisseling van arbeid als fenomeen van een grens-economie', in: D. Verhoeven e.a. (red.), *Gelderland 1900-2000* (Zwolle 2006) pp. 47-53.
- Smit, J.B., 'Kook op Atag!' De herstructurering van de metaalnijverheid in de Oude IJssel, in: D. Verhoeven e.a. (red.), *Gelderland 1900-2000* (Zwolle 2006) pp. 469-474.
- Smit, J.B., 'Beeld van een regio', in: Smit Jan en Brord van Straalen, (red.) *IJzergieterijen langs de Oude IJssel* (1689-heden) (Utrecht 2007) pp. 12-45.
- Smit, J.B., 'Diepenbrock en Reigers in Ulft', in: Smit, J.B. en B. van Straalen, (red.) *IJzergieterijen langs de Oude IJssel* (1689-heden) (Utrecht 2007) pp. 81-95.
- Smit, Jan, Hans van van Wessel, Theo te Wil en Bert Talens (ed.), *Didam 1815-2004. Een Liemerse plattelandsgemeente* (Didam 2008).
- Smits, M. Th., *Stemmen die tellen. Een onderzoek naar opkomsten bij verkiezingen in Zevenaar in de periode 1840-1860*, niet gepubliceerde M.O.-scriptie (Zevenaar/Doesburg).
- Smits, M., *Boeren met beleid. Honderd jaar katholieke Nederlandse Boeren- en Tuindersbond* (Nijmegen 1996).
- Sneller, Z.W. (red.), *Geschiedenis van de Nederlandse landbouw 1795-1940* (Groningen/Djakarta 1951).
- Soltow, L., en J.L. van Zanden, *Income and Wealth Inequality in the Netherlands 16th-20th century* (Amsterdam 1998).
- Somer A., en F. van Poppel, 'Het vergaan der huwelijkskuisheid. De invloed van priesters op de geboorteregeling onder katholieken in Nederland in de periode 1935-1970', in: *Mens en Maatschappij* (2003) jg. 78, nr. 4 pp. 300-330.
- Sonnemans, G.J.M., *Prognose van de behoefte aan voorzieningen voor het katholieke VHMO in de Liemers* ('s-Gravenhage 1959) Kaski-rapport 225.
- 'Het Spoor'. *150 jaar Spoorwegen in Nederland* (Amsterdam/Utrecht 1989).
- Staat der bevolking en van het vee, op den 1sten januari 1846 en van den opbrengst der gewassen gedurende 1846 in Gelderland* (Arnhem 1847), uitgave Geldersche Maatschappij van Landbouw.
- Staat van Fabrieken* (1859).
- Staatscommissie voor den Landbouw ingesteld bij K.B. 20 juni 1906, no. 72. Verslagen betreffende den oeconomischen toestand der landarbeiders in Nederland, deel I en II.* ('s-Gravenhage 1908).
- Staats-Evers, J.W., *Gelderland's voormalige steden* (Arnhem 1891).
- Stokvis, P.R.D., *De wording van modern Den Haag. De stad en haar bevolking van de Franse tijd tot de eerste wereldoorlog* (Zwolle 1987).
- Stoomzuivelfabriek Freia. De ontwikkeling van de Nederlandse (Stoom) zuivelindustrie 1850-1970* (Arnhem 1992).
- De Stop van Zevenaar. Onderzoek naar de wenselijkheid van de heropening van de spoorweg-grensovergang voor goederenvervoer Zevenaar-Emmerik* (Arnhem/Zevenaar 1953), uitgave ETIG.
- Stuijvenberg J.H. van, en J.E.J. de Vrijer, 'Prices, population and national income in the Netherlands 1620-1978', in: *JEH vol. II* (1982) pp. 699-711.
- Stuurman, S., *Verzuiling, Kapitalisme en Patriarchaat* (Nijmegen 1984).

- Stuurman, S., 'De Nederlandse staat tussen verzuiling en moderniteit', in: F. van Besouw en P. den Boer (e.a.), *Balans en perspectief. Visies op de geschiedwetenschap in Nederland* (Groningen 1987) pp. 263-283.
- Suyver, J.J., 'Ontwikkeling van de electriciteitsvoorziening', in: C.B. van Aardenne, *Den Haag energiek. Energiek, gedenkboek ter gelegenheid van 160 jaar gas en 75 jaar electriciteit aldaar.* ('s-Gravenhage 1981) pp. 212-229.
- Tamse, C.A., 'De grondwetsherziening van 1887', in: *AGN 13* (Haarlem 1978) pp. 223-224.
- Teije C.W. ten, *De opkomst van het socialisme in Breda. Actie en reactie tot 1908* (Tilburg 1986).
- Thissen, P., 'Heideontginningen. Hoe hindernissen werden overwonnen', in: J.C. Bieleman, (red.) e.a., *Anderhalve eeuw Gelderse landbouw. De geschiedenis van de Gelderse Maatschappij van Landbouw en het Gelderse platteland* (Groningen 1995) p. 289.
- Thoben, J., *Het Kerspel Beek in de Liemers* (dl. 1 en 2) Stichting voor Genealogie tussen Rijn en IJssel ('s-Heerenberg 1999).
- Thompson, F.M.L., *Englisch Landed Society in the Nineteenth Century* (London 1963).
- Thompson, F.M.L., 'Aristocracy, Gentry and the Middle Classes in Britain 1750-1850', in: A.M. Birke und L. Kettenacker (eds.), *Bürgertum, Adel und Monarchie. Wandel der Lebensformen im Zeitalter des bürgerlichen Nationalismus* (München 1989) pp. 15-35.
- Thurlings, J.M.G., *Van wie is de school? Het bijzondere onderwijs in een veranderende wereld* (Nijmegen 1998).
- Tibus, A., *Der Gau Lomerike und der Archdiakonats von Emmerich in seiner ursprünglichen Ausdehnung und kirchlichen Einrichtung* (Münster 1877).
- Tinneveld, A. (red.), *Gedenkboek dr. J. van Heek. De Liemers* (Didam 1953).
- Tinneveld, *Vertellers uit de Liemers* (Wassenaar 1976).
- Tjalkens, R.A., 'De stedelijke concentratiegebieden in Gelderland mede in verband met het streekplanwerk', in: *ESB* jg. 40, (1960) pp. 321-323.
- Tomas, H., 'Het quarantainekamp in Didam', in: *Jaarboek Oudheidkundige Vereniging*, (Didam 2001), nr. 16, pp. 10-36.
- Tonkens, E., *Agrarisch welzijnsplan voor Gelderland. Aspecten van de maatschappelijke positie der agrarische bevolking. Publicatie nr. 7 uitgebracht door de Landbouwcommissie van Gelderland in opdracht van G.S. dier provincie* (Arnhem 1962).
- Tops, P., *Moderne Regenten. Over lokale democratie* (Amsterdam 1994).
- Trienekens, G., 'Theoretische en methodologische aspecten van de lokale en regionale geschiedenis', in: F. van Besouw en P. den Boer (red.), *Balans en perspectief. Visies op de geschiedwetenschap in Nederland* (Groningen 1987) pp. 167-188.
- Trienekens, G., 'Aarle-Rixtel en Wanroij in de negentiende en het begin van de twintigste eeuw', in: J. van Oudheusden en G. Trienekens (red.), *Een pront wijf, een mager paard en een zoon op het seminarie. Aanzetten tot een integrale geschiedenis van oostelijk Noord-Brabant 1770-1914* ('s-Hertogenbosch 1993) pp. 213-312.
- Tweede nota over de ruimtelijke ordening in Nederland* ('s-Gravenhage 1966).
- Ubbink, W.G., 'De kerkelijke overheid en het ontstaan van de katholieke arbeidersbeweging in Nederland, 1863-1903', in: *AGKN 16* (1974) pp. 48-72.
- Uit den Eed van trouw aan zijne Majesteit den Koning van Pruisen ontslagen ... De Liemers 175 jaar Nederlands* (Zevenaar 1991), uitgave Historische Kringen Duiven, Huissen, Wehl en Liemers Museum Zevenaar.
- Uitkomsten van het onderzoek naar den toestand van den landbouw in Nederland, ingesteld door de Landbouwcommissie, benoemd bij K.B. van 18 september 1886, no. 28* ('s-Gravenhage 1890).
- Uitkomsten der telling inzake het grondgebruik en den veestapel gehouden 20 mei-20 juni 1910* ('s-Gravenhage 1912).

- Valk, P.J. de, *Roomser dan de paus? Studies over de betrekkingen tussen de Heilige Stoel en het Nederlands katholicisme, 1815-1940* (Nijmegen 1998).
- Veen, J.S. van, 'Roomsch-katholieke geestelijken in Gelderland', in: *AAU* 40 (1914) pp. 311-322.
- Veen, J.S. van, 'Roomsch-katholieke geestelijken in Gelderland', in: *AAU* 44 (1918) pp. 105-156.
- Veen, J.S. van, 'Roomsch-katholieke geestelijken in Gelderland', in: *AAU* 57 (1933) pp. 1-61.
- Veen, J.H.S.M., 'De spoorverbinding Zevenaar-Kleve', in: *Op de rails* 34 (1966) pp. 71-75.
- Velde, H. te, 'J. van Miert, Wars van clubgeest en partijzucht. Liberalen, natie en verzuiling. Tiel en Winschoten 1850-1920 (Amsterdam 1994)', in: *BMGN* 110 (1995) p. 290-291.
- Veldheer, *Kantelend Bestuur*, ('s-Gravenhage/Rijswijk 1994) uitgave SCPB nr. 20.
- Verdoorn, J.A., *Volksgezondheid en sociale ontwikkeling* (Utrecht/Antwerpen 1965).
- Verhey, F.L. 'Het Didamse smelensnijdersbedrijf', in: *Landbouwkundig Tijdschrift* (Arnhem 1945) pp. 470-475.
- Verhoeven, D. (red.), *Gelderland 1900-2000* (Zwolle 2006).
- Vermooten, W.H., 'De landbouw op de rivierklei', in: Z.W. Sneller (red.), *Geschiedenis van de Nederlandse landbouw* (Groningen/ Djakarta 1951) pp. 313-333.
- Verrips, J., *En boven de polder de hemel. Een antropologische studie van een Nederlands dorp 1850-1971* (Groningen 1983).
- Verrips-Roukens, K., *Over heren en boeren. Een Sallands landgoed 1800-1977* ('s-Gravenhage 1982).
- Verrips-Roukens, K., 'Lokale elites en beschavingsoffensieven in Langbroek', in: *Sociologisch en Antropologisch Jaarboek* (1987) pp. 165-181.
- Verslagen van de Landbouw* (1851-1965).
- Verslagen van het onderzoek naar den toestand van den handeldrijvenden en industrielen middenstand in de provincie Gelderland* (Arnhem 1927).
- Verstegen, S.W., *Gegoede Ingezetenen. Jonkers en geërfden op de Veluwe tijdens het Ancien Regime, Revolutie en Restauratie 1650-1830* (Zutphen 1990).
- Vijftig jaar Coöperatieve Boerenleenbank Netterden 1898-1948* (Netterden 1948).
- Vis, H., 'Het verkeer in de Achterhoek en Liemers', in: *75 jaren Graafschaphode* (Doetinchem 1954) pp. 10-15.
- Vis, J.J., 'Van ménagerie de Roi' tot politiek college. De Eerste Kamer van 1849-1887', in: A. Postma, L.M. de Rijk (red.), *Aan deze zijde van het Binnenhof. Gedenkboek ter gelegenheid van het 175-jarig bestaan van de Eerste Kamer der Staten Generaal*. ('s-Gravenhage 1990) pp. 163-209.
- Visser, J.Th. de, *Kerk en Staat dl. I t/m III* (Leiden 1927).
- Visser, W., *Van een half tot drieduizend p.k. 1906-1956. N.V. Motorenfabriek Thomassen 'De Steeg'* (De Steeg 1956).
- Visscher, H.J.J.D., *Zestig jaar Andreas* (Babberich 1984).
- Vlijm, W., *De electriciteitsvoorziening in Gelderland in de periode 1909-1917* (Westervoort 1995).
- Vlijm, W., *De interactie tussen de overheid en de elektriciteitssector in Nederland. De ontwikkeling van het nutsbedrijf PGEM naar de energieonderneming Nuon, 1915-2001* (Westervoort 2002).
- Vooyo, A.C. de, 'De sterfte in Nederland in het midden der 19e eeuw. Een demografische studie', in: *TKNAG, LXVIII* (1951) pp. 233-271.
- Vries, B. de, *Electorat en Elite. Sociale structuur en sociale mobiliteit in Amsterdam 1850-1895* (Amsterdam 1986).
- Vries, B. de, 'De lijsten van kiezers ter benoeming van afgevaardigden voor de Tweede Ka-

- mer der Staten Generaal, de Provinciale Staten en de Gemeenteraad, 1851-1886', in: *Broncommentaren VI* ('s-Gravenhage 1988) pp. 7-14.
- Vries, H. de, 'Absentéisme van grootgrondbezitters in Nederland, 1850-1890', in: *ESHJ* 38 (1975) pp. 107-123.
- Vries, H. de, 'Regionaal sociaal-economisch historisch onderzoek', in: J. Frieswijk (red.), *Frieslands verleden verkend* (Leeuwarden 1987) pp. 25-38.
- Vries, H. de, 'H.K. Roessingh en A.H.G. Schaars, (red.) De Gelderse landbouw beschreven omstreeks 1825. Een heruitgave van het landbouwkundig deel van de Statistieke beschrijving van Gelderland, 1826 (Agronomisch-historische bijdragen XV)', in: *BMGN* 113 (1998) pp. 118-120.
- Vries, Joh. de, 'De problematiek der Duits-Nederlandse economische betrekkingen in de 19e eeuw', in: *TvG* 78, (1965) pp. 23-48.
- Vries, Joh. de, 'Economische groei en industrialisatie in Nederland 1850-1914' in: *Maand-schrift Economie* (1968) pp. 118-129.
- Vries, Joh. de, *Nieuw Nijmegen 1870-1970. Moderne economische geschiedenis van de stad Nijmegen* (Tilburg 1969).
- Vries, Joh. de, 'Het censuskiesrecht en de welvaart in Nederland 1850-1917, in: *ESHJ* 34 (1971) pp. 178-232.
- Vries, Joh. de, *De coöperatieve Raiffeisen- en Boerenleenbanken in Nederland 1948-1973. Van exponent tot component* (Utrecht 1973).
- Vries, W. de, 'Bijdragen tot de Geschiedenis van het rechterlijk bestel in Gelderland. Twee Over-betuwse rechtsgebieden. Het Richterambt Herwen en Aerdt en de Hoge Heerlijkheid Pannerden (De Bijlandt)', in: *BMG deel LV* (Arnhem, 1955/6) pp. 21-33.
- Wahalto, 9 juni 1945 tot 20 oktober 1945, uitgeverij Akkermans Zevenaar.
- Wartena, R., 'Herinneringen aan de inventarisatie van het familiearchief', in: F.K.M. van Nispen tot Pannerden (red.) *Het geslacht Van Nispen* (Delft 1986) pp. 26-33.
- Weber, P. (u.a.), *Handbuch der Kommunalarchive in Nordrhein-Westfalen Tl.I, Landesteil Nordrhein, Archivhefte* 27. (Köln 1994) pp. 703-705.
- Weezel Errens, J.F. van, 'Tets over de ontwikkeling van Oost-Gelderland', in: *75 jaar Graafschapbode* (Doetinchem 1954) p. 4.
- Welderen Rengers, W.J. van, *Schets eener parlementairen geschiedenis van Nederland dl.I 1849-1891* ('s-Gravenhage 1948).
- Wels, C.B., 'Stemmen en kiezen 1795-1922', in: *TvG* 92 (1979) pp. 313-332.
- Westerman, J.C., *Geschiedenis van de ijzer-en staalgietery in Nederland, in het bijzonder van het bedrijf van de Nederlandsche Staalfabrieken v/h J.M. de Muinck Keizer N.V.* (Utrecht 1948) pp. 1-33.
- Westhoff, J.J.M.H., *Natuurlijk geboortenregelen in de twintigste eeuw. De ontwikkeling van de periodieke onthouding door de Nederlandse arts J.N.J. Smulders in de jaren dertig* (Baarn 1986).
- Westhoff, J.J.M.H., *Geestelijke Bevrijders. Nederlandse katholieken en hun beweging voor geestelijke volksgezondheid in de twintigste eeuw* (Nijmegen 1996).
- Wezel, R. van, *IJzer aan de Oude IJssel* (Doetinchem 1988).
- Wichers, A., *De oude plattelandsbeschaving. Een sociologische bewustwording van de 'overheerigheid'* (Assen 1965).
- Wiel, K. van der, *Burgervaders van Gelderland (1851-1919)*. Bevindingen van het project 'Burgemeesters en wethouders' van leden van Gelderse historische verenigingen in 1995 georganiseerd door het Gelders Oudheidkundig Contact (Zutphen 1995).
- Wielenga, F., 'De hypotheek van de bezettingsjaren', in: F. Wielenga, (red.) *West-Duitsland: partner uit noodzaak. Nederland en de Bondsrepubliek 1949-1955* (Utrecht/Amsterdam 1989) pp. 385-413.

- Wiersma-Traag, J.A.H.M., *De meisjes van de sigarettenfabriek. De zorg van de Pius-X stichting en sigarettenfabriek Turmac voor het fabrieksmeisje 1929-1965* (Maarn 2001), ongepubl. doctoraalscriptie O.U.
- Wijnands, J., 'De Gelderse landbouw van 1950 naar de 21e eeuw', in: J.C. Bieleman, (red.), *Anderhalve eeuw Gelderse landbouw. De geschiedenis van de Geldersche Maatschappij van Landbouw en het Gelderse platteland* (Groningen 1995) pp. 314-332.
- Wildenbeest, G., *De Winterswijkse Scholten. Opkomst, bloei en neergang. Een antropologische speurtocht naar het fatum van een agrarische elite* (Amsterdam 1983).
- Willemsen, G., *140 jaar Spoor langs Zevenaar* (Zevenaar 1996).
- Willink, B., *Heren van de stoom. De Willinks, Winterswijk en het Twents-Gelders industrieel patriciaat 1680-1980* (Zutphen 2006).
- Wilterdink, N., *Vermogensverhoudingen in Nederland. Ontwikkelingen sinds de negentiende eeuw* (Amsterdam 1984).
- Winands, W.J., *Gemeente Gendringen in woord en beeld* (Ulft 1983).
- Wissing, P.J., (red.) *De eerste volksvertegenwoordigers van Gelderland in 1795* (Amsterdam 1996).
- Witlox, J.H.J.M., *De katholieke staatspartij in haar oorsprong en ontwikkeling geschetst. De staatkundige emancipatie van Nederlands katholieken 1848-1870* (Bussum 1969).
- Wolf, R., 'G.B. Janssen, Baksteenfabricage in Nederland: van nijverheid tot industrie 1850-1920', in: *Industriële Archeologie* 26 (1988) pp. 47-49.
- Wolffram, D.J., *Bezwaarden en verlichten. Verzuiling in een Gelderse provincie stad. Harderwijk 1850-1920* (Nijmegen 1993).
- Woltjer, J.J., *Recent verleden. Nederland in de twintigste eeuw* (Amsterdam 1992).
- Woud, A. van der, *Het lege land. De ruimtelijke ordening van Nederland 1798-1848* (Amsterdam 1987).
- Woude A.M. van der, *Het Noorderkwartier. Een regionaal historisch onderzoek in de demografische en economische geschiedenis van westelijk Nederland van de late Middeleeuwen tot het begin van de negentiende eeuw* (Wageningen 1972).
- Woude A.M. van der, 'De historische demografie in de ontwikkeling van de geschiedwetenschap', in: P.A.M. Geurts en F.A.M. Messing, *Theoretische en methodologische aspecten van de economische en sociale geschiedenis* (Den Haag 1979) pp. 157-179.
- Woude A.M. van der, 'Bevolking en gezin in Nederland', in: F. van Holthoon (red.), *De Nederlandse samenleving sinds 1815. Wording en samenhang* (Assen 1985) pp. 19-70.
- Woude A.M. van der, 'Gelderland 1815-1860, een demografisch pars pro-toto?', in: H.J.J.M. van der Bruggen e.a., *Regionale geschiedenis zonder grenzen. Opstellen aangeboden aan prof.dr. J.C.G.M. Jansen*, (Maastricht 1998), pp. 75-155.
- Woude, A.M. van der, 'Bevolkingsgroei', in: M.H. van Meurs, e.a., *Arnhem in de twintigste eeuw*. (Utrecht 2004) pp. 93-107.
- Woude, R.E. van de, *Leeuwarden 1850-1914. De modernisering van een provinciehoofdstad* (Groningen 1994).
- Woude, R.E. van de, *Op goede gronden. De geschiedenis van de Nederlandse Christelijke Boeren- en Tuindersbond 1918-1955* (Hilversum 2001).
- Wybrands, W., *Over zuigelingensterfte, mede naar aanleiding van de zuigelingensterfte in den Gelderschen Achterhoek in de jaren 1903-1907 en 1911*. (Groningen 1914).
- Ijsselsteijn, H.A. van, *Onderzoek naar den fabrieksarbeid van gehuwde vrouwen in Nederland* ('s-Gravenhage 1911).
- Zanden J.L. van, 'Tienden als bronnen voor de geschiedenis van de landbouw in Nederland in de achttiende eeuw (1650-1810)', in: *AAG-Bijdragen* 24 (1984) pp. 131-162.
- Zanden J.L. van, *De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw, 1800-1914* (Wageningen/Utrecht 1985) uitgave AAG-bijdragen 25.

- Zanden J.L. van, 'Middelen van bestaan', in: H.P. de Bruin (red.), *Het Gelderse rivierengebied uit zijn isolement; een halve eeuw plattelandsvernieuwing*, (Zutphen 1988) pp. 76-92
- Zanden J.L. van, *Den zedelijken en materiëlen toestand der arbeidende bevolking ten plattelande. Een reeks rapporten uit 1851* (Groningen 1991).
- Zanden J.L. van, en A. van Riel, *Nederland 1780-1914. Staat, Instituties en economische ontwikkeling* (Meppel 2000).
- Het Zilveren Jubileum der r.k. Land- en Tuinbouwwinterschool te Didam 1920* (Didam 1945).
- Zondervan, W., (e.a.) *Na Honderdvijftig jaar. Schetsen uit de Lijmers* (Zutphen 1966).

Index personen- en zaken